ШЕВЧЕНКОЗНАВСТВО

ПІДСУМКИ Й ПРОБЛЕМИ

ШЕВЧЕНКОЗНАВСТВО

ШЕВЧЕНКОЗНАВСТВО

ПІДСУМКИ Й ПРОБЛЕМИ

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ ЛІТЕРАТУРИ ім. Т. Г. ШЕВЧЕНКА

ШЕВЧЕНКОЗНАВСТВО

ПІДСУМКИ Й ПРОБЛЕМИ

ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА»
КИЇВ — 1975

8У1
Ш37

У книзі вперше в історії шевченкознавства систематизовано все написане про великого поета протягом 1840—1970 рр. за такими розділами: прижиттєва критика; Шевченко в критиці другої половини XIX ст.; Шевченко в критиці кінця XIX — початку XX ст.; радянське шевченкознавство у довоєнні і післявоєнні роки. У другій частині книги матеріал систематизовано за проблемами: біографічне дослідження, Шевченко і визвольний рух 40—60-х років XIX ст., творчий метод, фольклор, поетика, віршування, художня проза, драматургія, текстологія.

ВІДПОВІДАЛЬНИЙ РЕДАКТОР
член-кореспондент АН УРСР
Є. П. КИРИЛЮК

РЕЦЕНЗЕНТИ:
доктори філологічних наук
І. І. БАСС, Г. Д. ВЕРВЕС, О. І. ДЕЙ

Редакція мистецтвознавства та літературознавства

Ш $\frac{70202-236}{М221(04)-75}$ БЗ—23—24—75

© Видавництво «Наукова думка», 1975

Передмова

Шевченко... Життя й творчість геніального українського народного поета, художника, революційного демократа — епохальне явище не лише в історії літератури, культури, а й в історичному процесі.

У Шевченка були свої попередники, але тільки його творчість заклала основи художньої літератури нового типу, нової української літературної мови. У творчості автора «Кобзаря» яскраво виявились такі риси, як палка любов до рідного краю, прагнення до волі, гуманізм, інтернаціональні почуття. Твори Шевченка сприяли піднесенню соціальної і національної самосвідомості народу. В них він назавжди утвердив своє ім'я. Твори великого поета розкрили народові його історію, вказали революційні шляхи до визволення.

Великий мислитель, революційний демократ був водночас геніальним новатором у поезії, неперевершеним майстром художнього слова. Від революційного романтизму він еволюціонував до критичного реалізму, заклавши своєю творчістю основи українського реалізму. Твори Шевченка ще за його життя знаходили шлях до народу, в своїй масі тоді ще неписьменного, поширювались разом з народними піснями. В класовому суспільстві твори великого поета-революціонера ніколи не сприймались усіма читачами однаково. Навколо «Кобзаря», від першого ж його видання, розгорталась гостра ідейно-політична і літературно-естетична боротьба. Панівні класи-визискувачі боролися з революційними ідеями Шевченка шляхом цензурних заборон його творів, а також найрізноманітнішими способами фальсифікації.

Проте ніщо не могло закрити шлях поезії Шевченка до широких мас народу. Нові й нові покоління читачів діставали й дістають од читання «Кобзаря» естетичну насолоду, бачать у ньому підручник життя. Ідейно-політичний, революційний пафос, гуманізм, народність, геніальна художня форма поезії Шевченка, навіть у не завжди досконалих перекладах, приваблювали й приваблюють до себе читачів усіх національностей Радянського Союзу, читачів інших народів, передусім слов'янських, народів усіх континентів. Таким чином, Шевченко — епохальне історичне явище — залишається сучасником і для наступних поколінь.

Шевченко органічно ввійшов у багатонаціональну культуру народів Радянського Союзу. Л. І. Брежнєв у доповіді з нагоди

50-літнього ювілею СРСР сказав, що десятки, сотні тисяч людей в усіх республіках Радянського Союзу знають, читають, люблять наших класиків, серед яких на першому місці названо Пушкіна й Шевченка [1].

Питома вага наукового вивчення й популяризації спадщини геніального поета й мислителя величезна. Бібліографія Шевченкіани реєструє літературу, починаючи з 1840 року. Поступово виростає окрема галузь суспільних наук — шевченкознавство. Ми маємо чималу літературну спадщину у висловлюваннях і працях революційних демократів, прогресивних письменників, марксистської критики. Та тільки після Великої Жовтневої соціалістичної революції шевченкознавство стало справжньою суспільною наукою, що розвивається на основі марксистсько-ленінської методології, найбільш розвиненою частиною історії української літератури. Жоден класик української літератури не має таких повних, академічних видань, як Шевченко. Шевченківська текстологія великою мірою є зразком для всіх інших видань українських класиків.

У морі шевченкіани допомагає орієнтуватися бібліографія, хоча й далека від вичерпної. Зусиллями істориків, і особливо істориків літератури, по-новому висвітлена епоха, в яку жив Шевченко, і та епоха, яку він відтворював у своїх творах на історичні теми. Тривалий час єдиною найповнішою біографією великого поета залишалась двотомна наукова хроніка О. Кониського. Нині ми маємо першу спробу наукової біографії, осмислення життя великого поета-революціонера з позицій марксизму-ленінізму. Зусиллями радянських шевченкознавців з'ясовано найскладніші моменти в світогляді як самого поета, так і його найближчого оточення.

Сучасне розуміння творчості Шевченка виросло не на порожньому місці. Досить назвати лише Івана Франка, який був не тільки великим письменником, а й видатним ученим, зокрема шевченкознавцем. Після Жовтня, коли вивчення історії української літератури стало справою спеціальних державних установ, навчальних закладів, всебічна розробка проблем творчості Шевченка набула широких масштабів. Встановлено загальні закономірності літературного процесу і місця в ньому Шевченка, співвідношення його творчості з попередниками, сучасниками і наступниками. Ми підійшли щільно до визначення художнього творчого методу великого поета. Українська література, як і всяка інша, не розвивалася «єдиним потоком», у ній відбувалась ідейна боротьба, яка кінець кінцем залежала від політичної, класової боротьби, а після ліквідації антагоністичних експлуататорських класів у Радянському Союзі залежить від розстановки класових сил у міжнародному масштабі. Відомо, що за межами

---

[1] Л. І. Брежнєв, Про 50-річчя Союзу Радянських Соціалістичних Республік, К., Держполітвидав УРСР, 1973, стор. 22.

нашої країни, особливо за океаном, крім прогресивних сил ще досить активно виступають українські буржуазні націоналісти.

Ще І. Франко намагався розкрити «секрети» поетичної творчості Шевченка. Праці радянських шевченкознавців, присвячені аналізові стилю, поетики, вірша Шевченка значно більше розкрили, в чому саме невмируща сила емоційного впливу «Кобзаря» на читача.

Здобутки радянського шевченкознавства мають велике значення в методологічному розвитку всієї історії української літератури.

Вивчення життя й творчості великого поета після Жовтня провадилося в різних установах Академії наук УРСР, у спеціально утвореному в 1926 році Науково-дослідному інституті Тараса Шевченка Народного Комісаріату освіти УРСР, а після того (з 1936 р. й дотепер) провадиться в Інституті літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, на кафедрах вищих шкіл, а також широким колом письменників, критиків, журналістів, численними шанувальниками творчості поета. Стало традиційним проведення наукових сесій і конференцій, а з 1952 р. щороку проводяться всесоюзні наукові шевченківські конференції з участю вчених усіх республік.

Вивчення спадщини Шевченка — проблема невичерпна. До лав радянських шевченкознавців весь час вливаються нові й нові сили. У зв'язку з цим виникла потреба підсумувати все, зроблене нашими попередниками, і поставити нові, часом спірні проблеми, націлити увагу широких кіл читачів на чергові завдання в дальшому вивченні спадщини поета. Цьому й присвячена дана колективна праця, підготовлена відділом шевченкознавства Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР.

Завдання монографії — підсумувати здобутки тільки літературознавства. Тому не розглядаємо праці економістів, істориків, археологів, філософів, мистецтвознавців, мовознавців, педагогів, публіцистів (деякі згадуються лише побіжно). Ми намагались накреслити шляхи дальшого розв'язання певних проблем, показати, які питання ще не вирішені, дискусійні. Ясна річ, що в одній монографії неможливо все це зробити. Потрібні спеціальні праці й дослідження.

Складність підготовки такого видання цілком очевидна. Ми ще не маємо всеохоплюючої бібліографії шевченкіани. Автори не могли охопити й оцінити все, що зареєстровано в бібліографічних покажчиках. Береться до уваги й осмислюється лише основне, найголовніше. Певним орієнтиром у нашій роботі була аналогічна колективна монографія, видана Інститутом російської літератури («Пушкінським Домом») АН СРСР,— «Пушкин, итоги и проблемы изучения» («Наука», М.— Л., 1966). Проте ми не копіювали її, а склали свій план монографії, що випливав із специфічності літературної спадщини Шевченка, а саме: I. Передмова, II. Шевченко в історії критики та літературознавства: 1. Прижиттєва

критика; 2. Шевченко в критиці другої половини XIX ст.; 3. Шевченко в критиці кінця XIX — початку XX ст.; 4. Етапи розвитку радянського шевченкознавства (1917—1945); 5. Шевченкознавство у післявоєнні роки (1945—1970). III. Життєвий шлях: 1. Дослідження біографії; 2. Шевченко і визвольний рух 40—60-х років XIX ст. в Росії і на Україні. IV. Творчість: 1. Творчий метод; 2. Шевченко і фольклор; 3. Поетика Шевченка; 4. Віршування; 5. Художня проза; 6. Драматургія. V. Текстологія. VI. Висновки. VII. Покажчик імен.

Звичайно, такий план монографії не вичерпує всіх літературознавчих аспектів вивчення спадщини Шевченка.

Дослідження, написані в широкому плані, доводиться згадувати авторам різних розділів. У такому разі праці лише називаються і дається відсилка до відповідного спеціального розділу. Для орієнтації читача додається покажчик імен.

Ми розглядаємо шевченкознавство лише в межах СРСР (ясна річ, що беруться до уваги також і дореволюційні праці українських вчених Галичини, Буковини й Закарпаття та праці українських вчених, видані, в силу перешкод царської цензури, за кордоном — у Женеві, Празі).

У написанні монографії взяли участь: В. Бородін, Ю. Івакін, Є. Кирилюк, Л. Кодацька, В. Смілянська, Н. Чамата, Є. Шабліовський (його розділ «Шевченко і визвольний рух 40—60-х років XIX ст. в Росії й на Україні» подається скорочено), В. Шубравський. Основну частину розділу «Шевченкознавство у післявоєнні роки (1945—1970)» написав М. Гнатюк. Автори розділів зазначені в змісті. Посилання на «Повне зібрання творів Шевченка в шести томах» (1963—1964) та на 20-томне видання творів Івана Франка подаються в тексті в дужках, із зазначенням тому й сторінки. Посилання на збірники праць наукових шевченківських конференцій, виданих протягом 1952—1970 років, подаються без вихідних даних. При багаторазовому посиланні на одне й те ж джерело сторінка зазначається в основному тексті.

ШЕВЧЕНКО
В ІСТОРІЇ КРИТИКИ
ТА ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВА

Прижиттєва критика

Увагу критики Шевченко привернув уже першими публікаціями своїх творів 1840—1841 pp. Протягом XIX — початку XX ст., незважаючи на те, що неможливо було ні видавати Шевченка, ні аналізувати його революційну поезію, про нього створена чимала література, краща частина якої не втратила значення і сьогодні.

Прижиттєва шевченкіана кількісно невелика: крім стислих рецензій на «Кобзар» (видання 1840, 1844, 1860 років), поеми «Гайдамаки» (1841), «Гамалія» і «Тризна» (1844) та принагідних, інколи безіменних згадок про поета в працях на інші теми, нічого більше в пресі не друкувалось. В тяжких умовах самодержавно-кріпосницької дійсності передова демократична культура зазнавала всілякого гноблення, переслідування. Більша й краща частина творів Шевченка за його життя світу не побачила. Протягом десяти років навіть ім'я великого поета заборонялось згадувати в пресі, з ужитку вилучались уже надруковані його ранні твори.

Немало важить і той факт, що Шевченко — поет-новатор, революціонер, отже й до оцінки його творчості треба було підходити з новими критеріями.

На «Кобзар» 1840 р. з'явилось п'ять журнальних і дві газетні рецензії [1]. З різними акцентами й відтінками в них прозвучала одна спільна думка: автор «Кобзаря» — поет талановитий. В іншому принциповому питанні, що порушувалось у більшості рецензій,— ставленні до української мови й літератури — виявились різкі розходження. Прогресивний журнал «Отечественные записки» обстоював думку про закономірність розвитку літератури українською мовою і навіть полемізував з тими, хто дотримувався протилежного погляду. Найімовірніше, рецензент мав на увазі не стільки окремі скептичні міркування про українську

[1] «Отечественные записки», 1840, № 5, отд. 6, стор. 23—24. Без підпису. Рецензія приписується В. Бєлінському і 1954 р. включена до основного тексту його творів. Проте питання про авторство рецензії залишається дискусійним; «Сын отечества» 1840, № 4, стор. 836—837; «Маяк» 1840, № 6, гл. 4, стор. 94—95. Підпис: П. К. [П. Корсаков]; «Современник», 1840, т. 19, стор. 143. Без підпису (автор рецензії, очевидно, П. Плетньов); «Библиотека для чтения», 1840, т. 39, отд. 6, стор. 14—16. Без підпису (автор рецензії, очевидно, О. Сенковський); «Литературная газета», 1840, № 36, стор. 839; «Северная пчела», 1840, № 101. Без підпису (автор рецензії, очевидно, Ф. Булгарін).

мову в пресі, скільки усні суперечки в колах петербурзької інтелігенції, які особливо пожвавилися з виходом «Кобзаря».

Журнал «Современник» і «Литературная газета» спеціально не наголошували на цьому питанні, але зміст їх рецензій і доброзичливість тону дають підстави вважати, що вони співчували українській літературі. «Мы прочли это собрание с величайшим удовольствием и рекомендуем его всем любителям малороссийской поэзии»,— писала «Литературная газета». Серед поетичних творів, що з'явилися протягом останніх трьох місяців, як позитивне явище «Современник» виділяє тільки «Кобзар», хоч і написаний він українською мовою, а інші — російською. На думку оглядача «Литературных прибавлений» к «Журналу Министерства народного просвещения», кращими поетичними збірками кінця 30-х — початку 40-х років були «Новые досуги» Ф. Слєпушкіна і «Кобзар» Шевченка.

Вітаючи прихід Шевченка в літературу, «Отечественные записки» підкреслювали силу й оригінальність його поетичного обдарування, заохочували до дальшої праці. Супротивникам української писемності вони відповідали:

«Но зачем Шевченко пишет на малороссийском, а не на русском языке? если он имеет поэтическую душу, почему не передает ее ощущений на русском? — скажут многие.— На это можно ответить вопросом же: а если Шевченко вырос в Малороссии; если его поставила судьба в такое отношение к языку, на котором мы пишем и изъясняемся, что он не может выразить на нем своих чувств? если с младенчества его представления одевались в формы южного наречия, то неужели для этого должно зарывать талант в землю? Неужели должно заглушить в душе святые звуки потому только, что несколько человек в модных фраках не поймет этих звуков, не поймет или не захочет понять родного отголоска славянского языка, отголоска, летящего с юга, из колыбели славы и религии России, между тем как эти же люди будут считать смертным грехом не понимать самых тонких намеков высокомудрого Бальзака с братиею?» [2]

Ще важливіше, додавав рецензент, що «Кобзар» — потрібна народові книжка, а заради цього можна знехтувати думкою тих читачів у «модних фраках», яким він буде неприйнятним чи незрозумілим. Окремо наголошувалось на спорідненості творів поета з ідейно-тематичними й художніми особливостями дум і пісень. «Здесь есть и поэтические думы, и исторические легенды, и чары оставленной любви, и простодушная история любви Катерины,— словом, все элементы народной поэзии юга нашего отечества» [3].

На цьому значною мірою автор рецензії грунтував свій висновок про успіх збірки серед «простолюдинів». Головне ж, на його

---

[2] «Отечественные записки», 1840, № 5, стор. 24.
[3] Там же.

думку, чим приваблюють поезії Шевченка, це — благородство моралі, простота, доступність.

Прихильником, навіть оборонцем української мови й літератури видавав себе реакційний журнал «Маяк». Позитивною зовні була і вміщена на його сторінках рецензія на «Кобзар». Проте коли її розглядати в контексті всього ідейного та художньо-естетичного спрямування «Маяка», то стане ясно, що позиція цього мракобісного органу аж ніяк не збігається з тим, що говорилось про українську мову на сторінках «Отечественных записок». «Маяк», зокрема його видавці П. Корсаков і С. Бурачок, під виглядом підтримки української літератури, намагалися спрямувати її розвиток у річище «офіційної народності», відвернути її від актуальних соціально-політичних проблем. В інших трьох рецензіях — у реакційних журналах «Библиотека для чтения», «Сын отечества» та в газеті «Северная пчела» — про українську мову йшлося в глумливому тоні. Це й спонукало Шевченка дати гнівну відповідь усім огудникам української мови й літератури у відомих рядках поеми «Гайдамаки» [4].

Поступово, однак, у критиці поширився погляд, нібито українська мова є неповноцінною, а її художні можливості обмежені. Становище не змінилось на краще й після виходу в світ «Гайдамаків», хоч у деяких рецензіях цей твір оцінювався дуже високо. «Литературная газета», наприклад, зазначала, що коли б «Гайдамаки» написано російською мовою, це була б одна з кращих російських поем [5].

У відкриту полеміку з критикою Шевченко більше не вступав, вважаючи, що українська література повинна ділом довести свою спроможність творити неминущі ідейно-художні цінності. Маючи намір видати «Кобзар» 1847 р., він підготував до нього передмову, в якій головну увагу зосередив на вадах і прорахунках рідного письменства, вказав на необхідність рішуче порвати з натуралістичним побутописанням і вийти на простір узагальнень соціальних процесів. У своїх вихідних пунктах ідейно-естетична програма поета виразно перегукувалася з вимогами, що їх ставив перед літературою Бєлінський [6].

Як відомо, Бєлінський часто відгукувався на явища української літератури й культури. Він захоплювався героїчною історією, культурою, народною поезією України, підкреслював духовне багатство українського народу. «Малороссияне,— зазначав критик,— одарены неподражаемым юмором; в жизни их простого народа так много человеческого, благородного. Тут имеют место все чувства, которыми высока натура человеческая. Любовь со-

---

[4] Докладніше про дискусію навколо української мови див. П. К. Волинський, Теоретична боротьба в українській літературі (перша половина XIX ст.), К., Держлітвидав України, 1959, стор. 141—211.

[5] «Литературная газета», 1842, № 15, стор. 312—313.

[6] Цей аспект проблеми «Бєлінський і Шевченко» вивчений поки що недостатньо.

ставляет основную стихию жизни. Прибавьте к этому азиатское рыцарство, известное под именем удалого казачества; вспомните тревожную жизнь Малороссии, ее борьбу с католической Польшею и басурманским Крымом и Турциею,— и вы согласитесь, что трудно найти более обильного источника поэзии, чем малороссийская жизнь» [7]. Бєлінський підтримував ті твори української літератури, в яких поетизувались побут і звичаї трудової людини, її висока моральність, гостинність, порядність, кмітливість.

Відомо, що Бєлінський недооцінив поему Шевченка «Гайдамаки» [8], але, як зазначав ще І. Франко, його відзив мав і свою позитивну сторону: він допоміг Шевченкові швидше перебороти захоплення «козацьким патріотизмом», сприяв розвитку його думки в тому ж руслі, що й думки Бєлінського. У творчому змужнінні українського поета багато важив факт рішучого повороту до гострих соціальних проблем сучасної йому дійсності.

Погляди Бєлінського на українську літературу, зокрема на Шевченка, зумовлювались багатьма причинами, почасти вже з'ясованими [9]. Але проблема «Бєлінський і Шевченко» значно ширша, ніж окремі висловлювання критика про Шевченка чи про інші явища української літератури. Вона не може бути розв'язана без урахування всього того цінного, чим збагатив Бєлінський філософсько-естетичну думку — і не тільки російську, а й світову. Адже з його іменем пов'язана найактивніша і найпослідовніша боротьба передової громадськості 30—40-х років минулого століття за літературу високоідейну, соціально значиму.

Для української літератури принципове значення мали обгрунтовані безкомпромісні виступи Бєлінського проти слов'янофілів з їх «квасним» патріотизмом, проти всіх тих, хто під виглядом боротьби за «демократизацію» мистецтва прагнув нав'язати йому ідеалізацію патріархальщини, звести мистецтво до рівня натуралістичного побутописання. Різкій і справедливій критиці під цим кутом зору великий російський критик піддавав і окремі явища української літератури, насамперед творчість слабкодухих епігонів Котляревського, яких реакційна критика, зокрема й згаданий уже «Маяк», намагалася видати за представників справжньої народності в літературі. В складних умовах суспільно-полі-

---

[7] В. Г. Белинский, Полное собрание сочинений, т. 5, стор. 177.

[8] Див. В. Г. Белинский, Полное собрание сочинений, т. 6, стор. 172—174.

[9] Див. П. Н. Берков, Белинский в литературе народов СССР.— У зб.: «Белинский», Ленинградский университет им. А. А. Жданова, 1949; С. Машинский, Заметки о журнале «Русская литература».— «Вопросы литературы», 1961, № 5, стор. 208—209; В. Шубравський, Про здобутки радянського шевченкознавства.— «Дніпро», 1969, № 3, стор. 140—141; Б. Егоров, Перспективы, открытые временем. Изучение революционно-демократической критики сегодня.— «Вопросы литературы», 1973, № 3, стор. 114—136.

тичної та ідейно-естетичної боротьби нелегко було орієнтуватись, особливо коли реакційна критика звалювала в одну купу різні за змістом і спрямуванням твори, стаючи в позу «захисників» і консервативних письменників, і Шевченка. За таких обставин Бєлінський міг де в чому помилятися, але він завжди керувався щирими прагненнями зробити літературу активним чинником суспільного й культурного поступу.

У більшості відзивів на «Кобзар» 1840 р. зазначалося, що Шевченко прийшов у літературу з новим, незнаним доти світом ідей і образів, що його поезія, дуже близька до народної пісні, думи, зворушує безпосередністю чуття, яскравими, живими барвами. Це була переважно констатація факту без спроб виявити конкретні народно-поетичні джерела, що живили поетову творчість. Іноді ставився знак рівності між поезією Шевченка й народною піснею, за ритмікою безпідставно відмежовувалися твори поета від традиційного класичного віршування.

Так само в загальних рисах говорилося й про народність поета. Найбільше на цьому наголошували «Отечественные записки», розуміючи під народністю доступність поезії Шевченка простому, неосвіченому люду (в такому плані, зокрема, зіставлялася поема «Катерина» з наскрізь реакційними «Листами до любезних земляків» Квітки). Проблему народності поета порушували М. Тихорський і Ф. Кітченко в рецензіях на «Гайдамаки» [10], але народність вони розглядали як категорію позакласову, позаісторичну.

Ближче за інших до розуміння творчості поета підійшов тоді М. Костомаров у статті «Обзор сочинений, писанных на малороссийском языке» [11]. Відзначивши, що ідея народності оживила всю літературу, стала головним критерієм у визначенні цінності кожного твору, він звернув увагу на ще небувалий до того часу в літературі природний і глибокий зв'язок з життям народу. Саме в цьому критик бачив стимули помітних зрушень в українській літературі початку 40-х років і гарантію її дальших успіхів. На думку Костомарова, автор «Кобзаря» — «это целый народ, говорящий устами своего поэта» [12]. Костомаров оцінював Шевченка як художника, що оволодів секретами народної творчості, підкорив її собі, розвинув і надав їй вищої художньої якості.

Це вже, звичайно, дальший крок до розуміння і народності поета, і його зв'язку з фольклором. Акцент робиться на творчому розвитку народнопоетичних традицій. Проте свою тезу про народність Шевченка критик розкривав тільки в плані творчого

---

[10] Н. Тихорский, Гайдамаки. Поэма Т. Шевченка.— «Маяк», 1842, № 8, стор. 82—106; Ф. Китченко, Гайдамаки. Поэма Т. Шевченка.— «Москвитянин», 1843, № 11, стор. 242—244.

[11] «Молодик на 1844 год», Х., 1843, стор. 177—179; Див. також: М. І. Костомаров, Твори в двох томах, т. 2., К., «Дніпро», 1967, стор. 375—393.

[12] «Молодик на 1844 год», стор. 177.

успадкування фольклорних традицій, зовсім обходячи те, що йде від самостійного осмислення дійсності, кращих надбань російської та світової культур. Таке розуміння народності «Кобзаря», звичайно, було однобічним, неповним, але в самому твердженні, що устами його автора говорить цілий народ, були вже зародки глибшого осмислення творчості поета.

Костомаров перший заговорив про творчість Шевченка в зв'язку з українським літературним процесом, стверджуючи, що вона є закономірним продовженням творчих принципів його попередників — Котляревського, Квітки-Основ'яненка, Гулака-Артемовського та інших. Спираючись найбільше на авторитет Шевченка, Костомаров критикував скептиків, відзначав уже чималі досягнення української літератури і ще більші успіхи провіщав їй у майбутньому.

«Малороссийский язык..,— говорилося в статті,— существовал издавна и теперь существует, как наречие славянского корня, занимающее по своему грамматикальному и лексикальному устройству средину между восточными и западными наречиями огромного славянского племени, наречие правильное, богатое, гармоническое и способное к развитию литературной образованности. Но едва ли на все это нужны доказательства в наше время, когда понятия о славянской филологии довольно ясны, чтоб избавить читателя от скуки слушать подтверждение известных истин» [13].

Розвиток і дальше піднесення української літератури мотивувалися потребами часу.

Декому, як, приміром, П. Кулішеві, який загалом прихильно зустрів появу «Кобзаря», не все видалося прийнятним у творчості Шевченка. Певне невдоволення викликали в нього «Гайдамаки». У листі до поета від 25 липня 1846 р. він радив пригасити революційний запал поеми [14]. Розправу повстанців над гнобителями Куліш розумів як «торжество мясников». Це були перші симптоми тих ідейно-естетичних розходжень між Шевченком і Кулішем, які згодом поставлять їх на протилежні позиції в суспільно-політичній та літературній боротьбі, визначать характер ставлення Куліша 70—80-х років до спадщини Шевченка.

З захопленням сприйняли перші твори Т. Шевченка Г. Квітка-Основ'яненко [15], М. Костомаров, О. Корсун [16]. Дещо пізніше велику увагу до його поезії виявлять члени Кирило-Мефодіївського товариства — І. Посяда, М. Гулак, О. Навроцький, М. Савич, Г. Андрузький, О. Маркович,— антикріпосницькі погляди яких значною мірою сформувалися під впливом Шевченка. Всі вони були добре обізнані і з такими неопублікованими творами поета,

---

[13] «Молодик на 1844 год», стор. 157.

[14] Див. Листи до Т. Г. Шевченка, К., Вид-во АН УРСР, 1962, стор. 54.

[15] Див. Г. Ф. Квітка-Основ'яненко, Твори в шести томах, т. 6, К., Держлітвидав України, 1957, стор. 585—586.

[16] Див. Александр Корсун, Н. И. Костомаров.— «Русский архив», 1890, № 10, стор. 207.

як «Сон», «Кавказ», «Єретик», «І мертвим, і живим». Поезія Шевченка свідчила, на думку кирило-мефодіївців, що українська література виходить на нові, перспективні шляхи розвитку. Вже тоді дехто з них ставив Шевченка вище від Жуковського, прирівнював його до Шіллера, який користувався особливою популярністю в Росії як великий гуманіст і співець свободи [17].

Творчість Шевченка була популярною в колі петрашевців [18]. В середині 40-х років вона стала відомою і за межами Росії. Її позитивно оцінив І. Вагилевич, згадавши й поему «Кавказ», яка тоді не була ще надрукована [19].

У 50-х роках найактивнішим в оцінці творчості Шевченка був П. Куліш. У всіх його працях цього періоду, присвячених тим чи іншим явищам української літератури, культури, знаходимо якщо не розгорнуту характеристику творчості поета, то принаймні посилання на нього як на незаперечне свідчення розвитку українського художнього слова. Вже на початку 1857 р. в передмові до публікації поеми «Наймичка» (в другому томі «Записок о Южной Руси») П. Куліш писав, що ця поема своєю простотою, зворушливістю й художньою досконалістю засвідчує могутню творчу індивідуальність українського поета, ставить його в ряд оригінальних, неповторних митців світу: «Живопись природы и нравов малороссийских возведена здесь до изумительной точности и вместе с тем свободы, в которой искусство заметно только для опытного глаза. Наивное и трогательное положено в основу поэмы, и в этом отношении я не знаю ничего совершеннее ни в одной европейской литературе. Что касается языка, то призываю в свидетели людей, изучавших народные украинские песни: здесь он блещет свежестью и горит всеми красками, какие только мы встречаем в наших лучших песнях, изображающих семейный быт, материнские чувства и умилительное благочестие народа» [20].

М. Костомаров [21] та М. Рігельман [22], які відгукнулись на появу «Записок о Южной Руси», також виділили поему «Наймичка» як твір, що своїми мистецькими якостями підноситься над усім, створеним до Шевченка в українській літературі. Не знаючи, очевидно, що належить вона перу Шевченка, М. Рігельман підкреслив: автор її досяг вершин народної поезії, простота якої не потребує ніяких прикрас, щоб глибоко зворушити читача.

---

[17] Див. М. Новицький, Шевченко в процесі 1847 р. і його папери.— «Україна», 1925, № 1-2, стор. 51—99.

[18] Див. Дело петрашевцев, т. 1, М.— Л., Изд-во АН СССР, 1939, стор. 161—162.

[19] Див. Твори Маркіяна Шашкевича і Якова Головацького, вид. 2 (з додатком творів Івана Вагилевича і Тимка Падури), Львів, 1913, стор. 377.

[20] «Записки о «Южной Руси», т. 2. Издал П. Кулиш, СПб., 1857, стор. 147—148.

[21] «Отечественные записки», 1857, № 9, стор. 23—26.

[22] «Русская беседа», 1857, т. 4, № 8, стор. 4.

У статтях «Об отношении малороссийской словесности к общерусской. Эпилог к «Черной Раде»[23] і «Взгляд на малороссийскую словесность по случаю выхода в свет книги «Народні оповідання» Марка Вовчка»[24] П. Куліш прагне з'ясувати місце і роль Шевченка в українському літературному процесі, визначити найголовніші риси його творчості. З цією метою він розглядає поета в зв'язку з досягненнями не тільки української, а й російської літератури, робить особливий наголос на творчому освоєнні цих досягнень. Найяскравіше, на його думку, це виявилося в мові. У першій із згаданих статей П. Куліш доходить висновку, що в творчості Шевченка українська мова піднеслась до рівня найрозвиненіших літературних мов світу завдяки органічному поєднанню багатств народної мови з переплавленими в творчому горнилі поета кращими здобутками російського художнього слова. Він встановлює близькість поезії Шевченка до віршів Пушкіна, відзначаючи водночас, що від того вони не втрачають українського «духу», характеру.

Не погоджувався П. Куліш з тими, хто ладен був бачити в Шевченкові місцевого, «хуторянського» патріота, який нібито неприязно ставиться до російського народу: «Ошибаются те, которые в его произведениях видят какую-то безусловную неприязнь к северорусскому племени. Он восставал только против людских неправд, кем бы они ни совершались, великороссами или малороссами. Что им не управляла племенная неприязнь, доказательством служит то, что никто так горько не насмеялся над славой малороссийского козачества, никто не поколебал до такой степени племенного нашего патриотизма, никто, подобно ему, не предал на позор и посмеяние всему свету того, чем мы так долго величались. Называют его безумным патриотом, а между тем он-то нанес первый удар тому вредному местному патриотизму, который поднимает на ходули своих аттестованных историей героев и отворачивает глаза от доблестей соседнего народа»[25]. Справедливо твердячи, що сучасники ще належним чином не збагнули величі поета, Куліш висловив певність, що «придет время, когда северная и южная Русь включат его в число благодетельных гениев, положивших конец племенному отчуждению» (стор. 139—140).

Статті Куліша водночас містили і чимало хибних положень. У них виразно вже проступали ті реакційні тенденції, які незабаром стануть панівними в літературній діяльності критика. Джерелом їх було прагнення, з одного боку, протиставити українську літературу російській, з другого — спрямувати її виключно по шляху побутописання, етнографізму.

Революційні твори Шевченка Куліш хоч і знав уже, але обходив їх мовчанням. За поему «Неофіти» він висловив навіть до-

[23] «Русская беседа», 1857, т. 3, № 7, стор. 123—145.
[24] «Русский вестник», 1857, т. 12, № 12, стор. 227—234.
[25] «Русская беседа», 1857, т. 3, № 7, стор. 139—140.

кір поетові. «Твої «Неофіти», брате Тарасе,— писав він у січні 1858 р.,— гарна штука, да не для друку! Не годиться напоминать доброму синові про ледачого батька, ждучи від сина якого б ні було добра» [26].

Зауважимо, що докір стосується виключно змісту. Ліберала Куліша лякала революційність поета, але в той час він ще дотримувався думки, що заслання не пригасило поетичного хисту Шевченка, а навіть зміцнило його. Після прочитання поеми «Москалева криниця» Куліш писав В. Тарновському: «Читав я й одну поемку, котру написав він, почувши волю. Не ослаб, а окріпнув в нього дух. Великий він поет, воїстину. Се в нас найбільший поет на всій слов'янщині, а ціну йому зложать тільки тоді, як вийде все наяв, що він понаписував» [27].

Чимало уваги приділено Шевченкові і в статтях Куліша «Погляд на українську словесність» та «Слово од издателя», вміщених в альманасі «Хата» [28]. Авторові «Кобзаря» відводиться основоположна роль в історії нової української літератури, бо його творчістю починається той період, коли українське письменство сповнилось сили й чарівності. Не заперечуючи й надалі значення та потреби для українського читача творів Пушкіна, Гоголя, Міцкевича, Байрона, Шіллера та інших класиків російської й світової літератури, Куліш разом з тим закликав до відмежування української літератури від російської, підходив до їх взаємин іноколи з націоналістичних позицій. Всупереч історичним фактам, він, зокрема, твердив, що спілкування з російською літературою заважає українській писемності виборoти своє національне обличчя, свою самостійність. Вже тоді виявлялось його невдоволення і тим, що Шевченко підтримує дружні зв'язки з російською революційною демократією, виступає як письменник і діяч загальноросійського демократичного табору.

Консервативні тенденції літературно-критичних поглядів Куліша позначились і на його тлумаченні творчості Шевченка. Високо оцінюючи твори поета з родинно-побутовими, лірично-фольклорними темами, мотивами, образами, критик різко негативно ставився до політичної, викривальної поезії, гудив і відкидав її. Поеми «Катерина», «Наймичка» він ставив в один ряд з повістю Квітки «Маруся» і наполегливо проводив думку, що, тільки розвиваючись у такому річищі, українська література досягне нових здобутків.

Вже тоді погляди Куліша не поділяли навіть такі помірковані діячі, як М. Максимович і Д. Мордовець. Перший з них у статті «Об историческом романе Кулиша «Черная рада» [29] іронізував із

---

[26] Листи до Т. Г. Шевченка, стор. 123.

[27] Т. Г. Шевченко в епістолярії, К., «Наукова думка», 1966, стор. 25.

[28] П. Куліш, Переднє слово до громади. Погляд на українську словесність.— У кн.: Хата, Пб., 1860, стор. XII—XXII; Слово од издателя. Там же, стор. 1—4.

[29] «Русская беседа», 1858, т. 1, № 9, стор. 13—27.

спроби поставити Квітку-Основ'яненка в один ряд з класиками світової літератури, зокрема з Гоголем. Напрям творчості Квітки не в усьому задовольняв його, а ідейно-художній рівень повісті «Маруся», на яку вказував Куліш як на взірець майстерності у відображенні народного життя, не здавався йому таким високим (стаття «Трезвон о Квиткиной «Марусе») [30].

У відкриту полеміку з Кулішем Д. Мордовець не вступав. Тільки з його рецензії на «Кобзар» 1860 р. довідуємося про те, що в ряді питань (зокрема про народність Шевченка) він розходився з Кулішем. «Шевченко,— писав Мордовець,— был в числе первых умов, начавших вводить в поэзию стихию народности, но не в узком значении, какою она является у Квитки и у великорусских писателей той эпохи, а он заглядывал вперед, стучался в плотно запертую дверь, которая только теперь, и пока теоретически, начинает помалу приотворяться» [31].

З усього видно, що Д. Мордовець перебував тоді ще під впливом Чернишевського, з яким часто зустрічався в Петербурзі, зокрема на вечорах у М. Костомарова. В його рецензії є чимало такого, що виразно перегукується з висловлюванням вождя російської революційної демократії про Шевченка.

На відміну від багатьох тодішніх критиків, Мордовець виводив народність Шевченка, весь пафос його творчості не стільки з народної поезії, скільки з критичного осмислення дійсності.

Ширше за інших рецензентів «Кобзаря» 1860 р. Мордовець спинився на аналізі окремих творів поета, зокрема поем «Катерина», «Наймичка», «Гайдамаки», поезії «Перебендя», підкресливши, що викривальний зміст його творів продиктований антикріпосницькими настроями селянства.

Про викриття кріпосництва в названих творах ще не доводиться говорити, і це дає підстави припустити, що Мордовець мав на увазі твори, які з цензурних міркувань не потрапили до «Кобзаря» 1860 р., але які він знав або безпосередньо від Шевченка, або від його друзів. Підкреслюючи суспільну актуальність «Гайдамаків», Мордовець тим самим натякав на значення цієї поеми в активізації демократичних сил, які все сміливіше прилучались до визвольної боротьби.

З усіх відгуків на «Кобзар» 1860 р. тільки в анонімній рецензії «Отечественных записок» є категоричний висновок про те, що Шевченко досяг вершин класичного мистецтва [32]. Автором її, як тепер доведено [33], був Костомаров. За своїм характером це

---

[30] М. Максимович, Трезвон о Квиткиной «Марусе»,— «Киевская старина», 1893, № 8, стор. 256—264.

[31] «Русское слово», 1860, № 6, отд. 2, стор. 48.

[32] «Отечественные записки», 1860, № 3, стор. 44—50.

[33] Див. Є. Шабліовський, В. Бородін, До питання про авторство рецензії на «Кобзар» 1860 р. в «Отечественных записках».— «Радянське літературознавство», 1969, № 4, стор. 70—73. Раніше здогад про авторство Костомарова висловлювали й інші дослідники.

не стільки рецензія на «Кобзар», скільки роздуми про історичну долю українського народу та його письменства. В ній відсутній будь-який аналіз конкретних творів. Автор ставить і розв'язує (щоправда, побіжно) три важливі проблеми: право українських письменників творити рідною мовою; своєрідність народності автора «Кобзаря»; Тарас Шевченко — великий поет слов'янського світу.

Найширше висвітлено першу з них. Невеличким екскурсом у 40-і роки підкреслено, що ті часи, коли спроби українських письменників писати українською мовою сприймались як неприродне й невиправдане переодягання в мужицьку свиту, минають, але про них корисно нагадати, щоб краще з'ясувати причини помилкових міркувань і уникати їх надалі. Один за одним в українській літературі з'являлися письменники, не визнавати яких ставало дедалі важче, бо їх творчість відображала могутню і своєрідну стихію народного життя.

Друга проблема розв'язувалась простіше: Шевченко приніс у літературу стихію життя українського народу, його поезією заговорив сам народ.

Посилаючись на визнання таланту автора «Кобзаря» читачами, рецензент писав: «Шевченко принадлежит к первоклассным поэтам славянского мира. Его место рядом с Мицкевичем и Пушкиным» [34].

На рецензії помітно відбилась тенденція розглядати «малоросійську стихію» як щось класово єдине, суцільно демократичне. Ця риса, до речі, також виразно говорить за те, що автором рецензії був Костомаров. З таких позицій вчений характеризував українську народність у «Книгах буття українського народу» та в ряді праць 60-х років.

Новий етап у оцінці творчості Шевченка пов'язаний з виступами російських революційних демократів — Чернишевського, Добролюбова, Плещеєва. Ще тоді, коли ім'я українського поета не можна було згадувати в пресі, Чернишевський в рецензії на працю Г. Данилевського про Квітку-Основ'яненка 1856 р. писав, маючи на увазі автора «Кобзаря»: «Малорусская литература имела писателей действительно замечательных, людей, которые занимают высокое место в русской литературе и занимали б его и тогда, если б писали на обыкновенном литературном языке» [35] (тобто російською мовою).

З Чернишевським солідаризувався О. Пипін, який в огляді російської літератури, опублікованому 1859 р. в чеському журналі «Časopis Musea Královstvi českého», поставив поему «Гайдамаки»

---

[34] «Отечественные записки», 1860, № 3, стор. 46.

[35] «Современник», 1856, № 1, стор. 6; Див. Н. Г. Чернышевский, Полное собрание сочинений в пятнадцати томах, т. 3, М., ГИХЛ, 1950, стор. 432—436.

поруч з кращими «народними» творами Пушкіна і Міцкевича [36].

Революційно-демократична критика прагне з'ясувати передусім проблему народності Шевченка [37]. Під цим кутом зору написана відома рецензія М. Добролюбова на «Кобзар» [38]. Уже в другому її абзаці читаємо: «Он (Шевченко.— *Ред.*) — поэт совершенно народный, такой, какого мы не можем указать у себя. Даже Кольцов не идет с ним в сравнение, потому что складом своих мыслей и даже своими стремлениями иногда отдаляется от народа. У Шевченка, напротив, весь круг его дум и сочувствий находится в совершенном соответствии со смыслом и строем народной жизни. Он вышел из народа, жил с народом, и не только мыслью, но и обстоятельствами жизни был с ним крепко и кровно связан» [39]

Щоб підкріпити такі міркування фактами, Добролюбов наводив автобіографічний лист поета до редактора журналу «Народное чтение», який дає ключ до розуміння народності Шевченка, своєрідності тематики й образно-стильового ладу «Кобзаря». Головна думка зводилась до того, що поета надихало вболівання за рідний народ, за багатостраждальну вітчизну. Публікацією автобіографічного листа (опублікований майже повністю) Добролюбов мав на увазі дати читачеві уявлення про ширші й складніші зв'язки поета з суспільно-політичним життям епохи, ніж то міг зробити «Кобзар» 1860 р., у якому вміщено лише незначну частину творів Шевченка, переважно раннього періоду. Він був переконаний, що оповідання про долю таких людей як Шевченко, мають важливе пізнавальне й виховне значення, отже, вони й повинні бути найширше відомі читачам. Такої ж думки, до речі, дотримувалися й О. Плещеєв та М. Михайлов, коли включали автобіографічного листа в свої статті про Шевченка, опубліковані невдовзі після рецензії Добролюбова. Зважаючи на зміст листа, можна з певністю твердити, що революційні демократи передруковували його з метою антикріпосницької пропаганди.

Не випадковим є і той факт, що з усіх творів «Кобзаря» 1860 р. найпильнішу увагу Добролюбова привернула поема «Гайдамаки».

Поетизація героїчної боротьби народу за волю в умовах наростання революційної ситуації набувала особливої актуальності.

[36] Див. А. В. Н е д з в і д с ь к и й, Нові матеріали про зв'язки Шевченка з російськими революційними демократами.— «Збірник праць III наукової шевченківської конференції», стор. 115. (Далі посилання на збірники наукових шевченківських конференцій, які виходили щорічно, подаються без зазначення вихідних даних).

[37] Зв'язки Шевченка з російськими революційними демократами широко висвітлено в праці Є. Шабліовського «Шевченко і російська революційна демократія», К., 1935 (друге видання, 1958).

[38] «Современник», 1860, № 3, стор. 100—115 (надруковано без підпису автора); Див. Н. А. Д о б р о л ю б о в, Собрание сочинений в девяти томах, т. 6, М.— Л., Гослитиздат, 1963, стор. 141—149.

[39] Н. А. Д о б р о л ю б о в, Собрание сочинений в девяти томах, т. 6, стор. 142.

Добролюбову імпонувало передусім те, що в поемі виразно звучали ноти соціальної активності мас, виявлялась їх воля боронити свою людську гідність. Наймит Галайда стає народним месником. В його образі, за твердженням Добролюбова, втілена сила козацької ненависті до гнобителів. Бунтарський дух надавав творові Шевченка антикріпосницького звучання, політичної загостреності.

У «Гайдамаках» справедливо відзначена плідна тенденція зображувати життя простого народу не відособлено від усього суспільства, а в тісній єдності з ним. Твори, в яких буденні картини народного життя зображалися без «всебічності погляду», не задовольняли Добролюбова, бо в них образ селянина поставав тільки з частковими життєвими потребами, без широких інтересів до соціально-політичних явищ. Поема Шевченка викликала захоплену оцінку як твір справді народний, що цілком відповідав настроям і духу епохи. Добролюбов підкреслював, що в ній збережено повну єдність і цілковиту вірність характерові народних повстань, об'єктивно, у відповідності з історичною правдою, змальовано героїв визвольної боротьби. Звичайно, така характеристика поеми включала й високу оцінку її художніх особливостей. Добролюбов відзначав, що Шевченко створив поему «чудно-разнообразную, живую, полную силы и совершенно верную народному характеру». Через рік «Гайдамаки» були опубліковані на сторінках «Современника» в перекладі П. Гайдебурова.

Серед творів на соціально-побутову тематику виділяються поеми «Наймичка», «Катерина», балада «Тополя». Чудові, сповнені найсвіжішої поезії, за словами Добролюбова, вони приваблюють зворушливим відображенням лиха й недолі народного життя, ніжних почуттів дівочої і материнської любові. Властива їм спокійна туга нічого спільного не має з марною нудьгою чи гірким відчаєм романтичних героїв, бо в основі її лежить світовідчуття і здорова мораль трудового люду. Наголошуючи на цьому, Добролюбов підкреслює, що Шевченко вміє бачити в звичайних, буденних картинах високу поезію, відтворювати ці картини з довершеною простотою.

Народність Шевченка критик розглядав у єдності з фольклором. Він взагалі був переконаний, що однією з важливих передумов народності літератури є її близькість до народної поезії, в якій, на його думку, більше, ніж будь-де, виражено народні інтереси, відображено життя з народної точки зору. В статті «О степени участия народности в развитии русской литературы» Добролюбов висловлював невдоволення тим, що «между десятками различных партий почти никогда нет партии народа в литературе», що «стать выше угождения своекорыстным требованиям меньшинства, к сожалению, не умела еще до сих пор ни одна европейская литература» [40]. Не вдовольняла його в цьому плані

[40] Н. А. Добролюбов, Собрание сочинений в девяти томах, т. 2, стор. 232.

і російська література, в якій характер парціальності виявився, може, й меншою мірою, але «партія народу» також виражена недостатньо [41]. Головним критерієм ідейно-естетичної цінності твору, його суспільно-політичної ваги виступає народність, що розуміється як безпосереднє, правдиве й глибоке відображення народного життя, інтересів і прагнень селянина — основної маси народу Росії.

Добролюбов хотів, щоб література взяла найбезпосереднішу участь у розв'язанні пекучого тоді в Росії селянського питання. Він висував і обгрунтовував необхідність тіснішого зв'язку літератури з життям народу. А це в свою чергу вимагало народності іншого гатунку.

В Шевченкові Добролюбов бачив виразника корінних соціальних інтересів народу. Йому, очевидно, були відомі й деякі неопубліковані твори поета, але про них, з огляду на цензуру, він не міг говорити. Тільки з пафосу рецензії, з визначення Шевченка як поета цілком народного, такого, якого не знала ще й російська література, можна догадатися, що йдеться про поета селянської революції. Цілком поділяємо міркування Ф. Прийми: «Прекрасний знавець всіх нелегальних російських видань, Добролюбов, безперечно, був знайомий і з «Новыми стихотворениями Пушкина и Шевченко», що вийшли в 1859 році в Лейпцігу, куди ввійшли шість найкращих заборонених віршів українського поета («Кавказ», «І мертвим, і живим», «Заповіт», «Холодний яр», «Розрита могила», «Гоголю»)» [42].

Є підстави вважати, що Добролюбов знав і неопубліковані твори, які поширювались у списках, зустрічався з поетом у Чернишевського, добре знав ту атмосферу, що склалася навколо Шевченка після його повернення із заслання. В колі російської революційної демократії, всієї прогресивної громадськості автора «Кобзаря» сприймали не тільки як поета, а й як незламного борця проти самодержавно-кріпосницької неволі.

Проблемі «Добролюбов і Шевченко» присвячено вже немало праць. Найбільше уваги приділялося згаданій рецензії російського критика. Одначе тлумачення Добролюбовим народності українського поета досі лишається з'ясованим не до кінця, оскільки рецензія на «Кобзар» дослідниками розглядалася, як правило, ізольовано, поза зв'язком з іншими працями вченого, присвяченими проблемі народності літератури. Мабуть, тільки Ф. Прийма [43] спробував дещо ширше поглянути на справу. Не можна обходити й того, що народність «Кобзаря» Добролюбов розглядав у безпосередньому зв'язку з українською народною поезією, від-

---

[41] Н. А. Добролюбов, Собрание сочинений в девяти томах, т. 2, стор. 263.

[42] Ф. Я. Прийма, Добролюбов і Шевченко.— «Збірник праць XI наукової шевченківської конференції», стор. 188.

[43] Там же, стор. 179—196.

межовуючи його фактично від літератури «штучної», «цивілізованої» [44].

Положення Добролюбова про народність Шевченка розвивав і доповнював О. Плещеєв. Вважаючи українську мову цілком спроможною творити високі мистецькі цінності, він бачив у Шевченкові вищий етап (порівняно з народною поезією) в розвитку українського художнього слова. У статті «Заметки кое о чем» О. Плещеєв відносив «Кобзар» до великої літератури і при цьому не відмовляв його авторові ні в народності, ні в простоті. «Превосходные, в высшей степени поэтические и художественные создания Шевченка,— писав він,— служат ясным опровержением господствовавшего в нашей литературе лет десять или двадцать тому мнения, что малороссийский язык не способен к дальнейшему развитию и что жизнь малороссийская не может дать содержания для художественного произведения. Посмотрите, как этот язык, который считали тогда провинциальным, является выработанным под пером Шевченка,— и как малороссийский поэт, оставаясь народным, доступным простолюдину, умел внести в свою поэзию элемент общечеловеческий» [45].

До літературних паралелей Плещеєв не вдавався. Крім зауваження про чарівну простоту й незвичайну поетичність «Наймички», в його «Замітках» не знайдемо аналізу жодного твору поета. І все ж ясно відчувається, що Плещеєв ставив Шевченка в один ряд з найвидатнішими майстрами художнього слова. Він схилявся і перед своєрідністю, і перед силою художнього таланту поета, що зумів своєю творчістю геть розвіяти думку, ніби «жизнь малороссийская не может дать содержания для художественного произведения» (розрядка наша.— *Ред.*).

Висновки Плещеєва, звичайно, грунтувалися на кращій і ширшій обізнаності з поезією Шевченка, ніж висновки Добролюбова. Плещеєв багато перекладав українського поета, підтримував з ним та його друзями постійний контакт, а значить, і мав більшу змогу познайомитися з усією його творчістю, з його поглядами на літературу і мистецтво. А це відіграло також певну роль в оцінці «Кобзаря» 1860 р., куди ввійшла лише незначна частина творів Шевченка.

У виступах Добролюбова й Плещеєва акцент робився на тому, що твори українського поета з задоволенням прийме російський читач. Плещеєв, до того ж, висловлював сподівання, що ближчим часом побачать світ і інші, ще не опубліковані твори Шевченка. «Мы слышали,— зазначав він,— что Шевченко намерен издать еще том стихотворений, ибо «Кобзарь» и «Гайдамаки» далеко не

---

[44] Це питання лише частково порушено в нашій статті «Народність Шевченка в оцінці російських революційних демократів» («Радянське літературознавство», 1969, № 3, стор. 46—55).

[45] А. Плещеев, Заметки кое о чем.— «Московский вестник», 1860, 1.IV, № 13, стор. 208.

обнимают всей его поэтической деятельности. Дай бог, чтобы этот том не заставил себя так же долго ждать, как «Кобзарь» [46].

Подібні побажання прозвучали також і в рецензії М. Михайлова на «Кобзар» [47]. Очевидно, російські революційні демократи прагнули створити відповідну атмосферу навколо імені Шевченка, щоб сприяти швидкому й повнішому виданню його творів. Нема сумніву, що такі кроки диктувалися назріванням революційної ситуації, в якій поезія Шевченка відіграла б якнайактивнішу роль.

Як і Плещеєв, Михайлов звертався до творчості українського поета не лише як критик, а й як перекладач, намагаючись популяризувати серед російського читача передусім вірші історичного змісту. Він переклав твори «Іван Підкова» і «До Основ'яненка» (останній був заборонений цензурою, і його опубліковано тільки через кілька десятиліть). Ці твори, як і більшість вміщених у «Кобзарі» 1860 р., здобули в його рецензії високу оцінку. З захопленням говорячи про художню довершеність поеми «Наймичка», Михайлов додавав: «С такою же простотою встречались мы и во многих прелестных мелких стихотворениях Шевченка, написанных им в последнее время. Не знаем, почему в «Кобзаре» не нашли мы их» [48].

Але в оцінці поем «Гайдамаки» і «Катерина» Михайлов істотно розходився з Добролюбовим, знаходячи в цих творах чимало художніх, композиційних прорахунків. Не помічаючи важливого соціально-історичного змісту «Гайдамаків», їх бунтівливого спрямування, він зосереджувався головним чином на художньо-естетичних особливостях поеми. І зовсім не випадково. Погляди Михайлова на призначення літератури далеко не в усьому збігалися тоді з поглядами вождів революційної демократії. Як зауважив В. Богатов, «по сравнению с Чернышевским и Добролюбовым анализ социальной сущности художественных произведений у него (Михайлова.— *Ред.*) как бы отодвигается на второй план. Это приводило Михайлова в ряде случаев к односторонним выводам в эстетике» [49]. Такою однобічністю позначені й міркування критика про «Гайдамаки», «Катерину». Гадаємо, що М. Павлюк слушно спостеріг: «В нашій спеціальній літературі ці негативні оцінки майже не згадуються, дослідники здебільшого їх просто обминають. Тим часом вони дуже логічно випливають з усієї системи естетичних та літературно-критичних поглядів, що їх дотримувався Михайлов у той час» [50].

---

[46] «Московский вестник», 1860, 1. IV.

[47] «Русское слово», 1860, № 4, стор. 23—42.

[48] Там же, стор. 41.

[49] В. В. Богатов, М. М. Михайлов — мыслитель и революционер, М., Изд-во Московского университета, 1959, стор. 9.

[50] М. М. Павлюк, Шевченко в оцінці і перекладах М. Л. Михайлова.— «Радянське літературознавство», 1969, № 4, стор. 57.

Певну однобічність виявив Михайлов і в характеристиці народності Шевченка та всієї української літератури. Для нього українська література все ще залишалася за межами власне літератури; кращим її представникам він одводив щонайбільше місце серед талановитих народних співців, інтелектуально-творчий діапазон яких не сягав широт високого письменства. М. Михайлов мав рацію, коли писав, що такий письменник, як Квітка-Основ'яненко, не може бути порівняний з Шекспіром чи Пушкіним, але він помилявся, коли твердив, що від Котляревського й до Шевченка включно українська література зробила тільки перші спроби в красному письменстві, причому спроби настільки незначні, що навіть «литературою-то этих попыток назвать нельзя» [51].

Звичайно, нова українська література мала тоді скромні здобутки. Але, незважаючи на умови першої половини XIX ст., вони були вже настільки значні, що про них заговорили й за межами України. А «Кобзар» Шевченка і «Народні оповідання» Марка Вовчка, як про це свідчать відгуки тодішньої передової громадськості, відразу стали видатною подією в загальноросійському літературному процесі; вони відкрили новий літературний напрям, підтриманий вождями російської революційної демократії Чернишевським і Добролюбовим.

В оцінці Шевченка, як і всієї української літератури, Михайлов виходив з того, що чим більше письменник захоплюється місцевою тематикою, життям тільки свого народу, тим менше в його творах загальнолюдського елемента, тим важче йому здобути визнання за межами своєї батьківщини. З цих причин він навіть і Пушкіну та Гоголю відмовляв у величі, рівній шекспіровій. Що ж до Шевченка, то тут, очевидно, мислилось ще вужче тематичне коло, ще вужчий ідейно-мистецький обрій. Коли для Добролюбова поетична творчість Шевченка була чимсь значно більшим, ніж творчість Кольцова, то для Михайлова вона ледь-ледь дорівнювала кольцовській: «Мы окажем большое уважение к таланту Шевченка, если сравним его не с Шекспиром, а с такими замечательными народными поэтами, как наш Кольцов или шотландский Бернс» (стор. 25).

Не можна сказати, що Михайлов оцінював Шевченка тільки на підставі опублікованих творів (в рецензії висловлено жаль, що до «Кобзаря» не потрапило багато ліричних поезій останнього періоду, які вражають задушевністю і простотою). Але він вважав, що при всій своїй талановитості український поет залишився у сфері народно-поетичної творчості, яка хоч і чарує нас, але все-таки не може дорівнювати витворам могутніх творчих індивідуальностей.

За провідними думками до рецензії М. Михайлова були близькі відгуки «Современника» на альманах «Хата» та «Светоча» на

---

[51] «Русское слово», 1860, № 4, стор. 23.

«Кобзар». Вихідна позиція їх та сама: українська література перебуває ще в стадії ембріональній, змістом і ладом своїм не виходить за межі народної творчості, а значенням — за межі України. «Предмет ее изучения — малорусский народный быт и воспоминания, форма ее еще не далека от песенного склада или от народного рассказа»,— писав автор рецензії на альманах «Хата» [52]. «Вся малорусская словесность, или, по крайней мере, почти вся, есть не больше, как развитие мотивов народных песен»,— читаємо в рецензії на «Кобзар», вміщеній в журналі «Светоч» [53]. Шевченка обидва рецензенти виділяють як найвизначніше явище, але його творчості відмовляють у широкому звучанні. І знову ж таки — характерна паралель з Гоголем: «Какое же значение вне нашей литературы имеет, например, Гоголь, которого едва ли поняли хорошо где-нибудь в Европе?» [54].

Українській літературі, як і Гоголю, закидалися, отже, тематична вузькість, замикання в побутових картинах, зображення яких могло бути цікавим і потрібним для місцевого читача (Гоголя — для російського чи загальноросійського, Шевченка — для українського), але не більше. Навряд чи в цьому питанні рецензент орієнтувався тільки на твори, вміщені в альманасі «Хата». Адже й «Кобзар» на той час уже вийшов, і чимало творів поета опубліковано в російських журналах. Очевидно, він був переконаний, що ні Гоголь, ні Шевченко не порушують у своїх творах глибоких і животрепетних соціальних проблем, які викликали б загальнолюдський інтерес.

Принципове значення для осмислення творчості Шевченка мала стаття Чернишевського «Новые периодические издания» [55]. Настороженість і упередженість, з якими російська критика зустрічала явища української літератури в минулому, критик справедливо пояснив тим, що в творчості навіть провідних українських письменників першої половини XIX ст. переважало некритичне ставлення до дійсності, невміння відрізнити в побуті рідного народу віджилі консервативні сторони від здорових, перспективних. Але, визнаючи обгрунтованим самий факт критики тих чи інших явищ української літератури, він не погоджувався із запереченням права її на вільний розвиток.

У наступні десятиріччя українська література заявила про себе такими явищами, як «Кобзар» Шевченка і «Народні оповідання» Марка Вовчка. Це дало підстави Чернишевському твердити: «С той поры, как отзывался кто-нибудь в великорусской литературе холодно об этом стремлении, времена изменились, порядком из-

---

[52] «Современник», 1860, № 3, стор. 117. Рецензія належить О. Пипіну.
[53] «Светоч», 1860, № 3, стор. 56.
[54] «Современник», 1860, № 3, стор. 116.
[55] Див. [Н. Г. Чернышевский], Новые периодические издания. «Основа», 1861, № 1,— «Современник», 1861, г. 85, № 1, стор. 66—83; Н. Г. Чернышевский, Полное собрание сочинений в пятнадцати томах, т. 7, М., Гослитиздат, стор. 934—948.

менились мы, да и малорусская литература получила уже такое развитие, что даже могла бы обойтись и без нашего великорусского одобрения, если б могли мы не иметь к ней сочувствия. Когда у поляков явился Мицкевич, они перестали нуждаться в снисходительных отзывах каких-нибудь французских или немецких критиков: не признавать польскую литературу значило бы тогда только обнаруживать собственную дикость. Имея теперь такого поета как Шевченко, малорусская литература также не нуждается ни в чьей благосклонности. Да и кроме Шевченка пишут теперь на малорусском языке люди, которые были бы не последними писателями в литературе и побогаче великорусской»[56].

Чернишевський беззастережно виводив Шевченка за сферу народної поезії, утверджував за ним титул великого письменника, з ім'ям якого пов'язана історична доля всієї української літератури. Якщо в рецензії Костомарова на «Кобзар» паралель з Міцкевичем і Пушкіним грунтувалася головним чином на популярності Шевченка серед інонаціонального читача, то Чернишевському ця паралель потрібна для того, щоб підкреслити реформаторську роль поета в українській літературі. А це речі не тотожні. Популярність і навіть славу за межами своєї батьківщини мало багато й другорядних письменників. Інша річ — Шевченко. Він, подібно до Міцкевича в польській літературі, відобразив у всій повноті й складності життя, боротьбу, думи й прагнення свого народу. За його творами можна вивчати цілу епоху в історії України. Недарма Чернишевський не раз посилався на авторитет Шевченка в міркуваннях про українські справи, особливо щодо класової боротьби.

«Поэзия Шевченко,— слушно зазначає Н. Є. Крутікова,— помогает Чернышевскому убедительно выразить его идею общности интересов трудящихся всех национальностей в борьбе против угнетателей. Опираясь на непоколебимый авторитет украинского поэта, он развивает плодотворную мысль о том, что вопросы национального освобождения могут быть разрешены лишь на почве социальной революции и ликвидации самодержавно-крепостнического строя»[57].

Сказав своє слово Чернишевський і про українську мову. З його тези про те, що українська література досягла вже високого рівня, випливав висновок про повноцінність української мови. Чернишевський вважав за потрібне спеціально наголосити на своїй позиції в цьому питанні. «Спрашивают иногда,— зазначав він,— способен ли малорусский язык достичь высшего литературного развития?» І тут же відповідав: «Да разве следует иметь тут какое-нибудь сомнение?»

---

[56] Н. Г. Чернышевский, Полное собрание сочинений в пятнадцати томах, т. 7, стор. 935—936.

[57] Н. Е. Крутикова, Русский реализм и становление украинской реалистической прозы, К., Вид-во АН УРСР, 1963, стор. 23—24.

На підтримку української мови Чернишевський виступив і в статтях «Национальная бестактность» [58] та «Народная бестолковость» [59], обороняючи її від «москвофільського» «Слова» і від слов'янофільської газети «День». До того, що було вже сказано раніше, додається важлива деталь: мова Шевченка і Марка Вовчка має бути літературною мовою всіх українців, незалежно від того, де вони живуть — у Східній, Наддніпрянській Україні, що входить до складу Російської імперії, чи в Західній Україні, яка перебуває в складі Австро-Угорщини. Спроби галицьких «москвофілів» створити якусь свою, окрему мову, як і захист цих спроб В. Ламанським у газеті «День», різко засуджувалися. Висміював і відкидав критик стару заяложену тезу В. Ламанського про те, що української мови нема, а є тільки «малоросійський діалект», придатний хіба що для хатнього вжитку.

У скупих відзивах Чернишевського про Шевченка міститься глибший смисл, ніж у спеціальних рецензіях на «Кобзар». І річ не тільки в тому, що критик проникливіше прочитав і зрозумів «Кобзар»,— він базувався в своїх висновках головним чином на творах неопублікованих, на творах з виразним викривальним змістом. Та й власні його переконання були близькі до Шевченкових [60]. Висловлені українським поетом ще в 40-х роках ідеї консолідації трудящих у боротьбі за свободу, за повалення кріпацтва революційним шляхом входили важливим складником в ідеологію й практичну діяльність усієї російської революційної демократії.

Через складні історичні обставини прижиттєва критика мало що зробила для з'ясування проблематики, спрямування та художніх особливостей поезії Шевченка. Переважна більшість творів поета залишалась для неї зовсім невідомою, а про частину з них не наважувались писати з цензурних причин. Навіть «Сон» («На панщині пшеницю жала»), «Минають дні, минають ночі», що були опубліковані на сторінках російської періодики (перший у «Московских ведомостях», другий в «Современнике»), критика фактично обійшла. Свої спостереження й висновки вона грунтувала найбільше на ранній поезії. Тільки в підтексті праць Чернишевського, Добролюбова, Плещеєва та почасти Мордовця й Костомарова прочитуються міркування, підказані ширшою обізнаністю з творчим доробком Шевченка.

Певне значення мали статті й рецензії, в яких порушувались такі важливі проблеми творчості поета, як народність, зв'язок з

---

[58] Див. [Н. Г. Чернышевский], Национальная бестактность.— «Современник», 1861, № 7, стор. 1—18; Н. Г. Чернышевский, Полное собрание сочинений в пятнадцати томах, т. 7, стор. 775—793.

[59] Див. «Современник», 1861, № 10, стор. 285—310; Див. також: Н. Г. Чернышевский, Полное собрание сочинений в пятнадцати томах, т. 7, стор. 828—848.

[60] Докладніше див. Є. П. Кирилюк, Шевченко й Чернишевський.— Праці Київського державного університету, 1954, № 1, стор. 157—167.

фольклором, ідейне багатство; іноді й розв'язання цих проблем накреслювалось плідне. Костомаров перший спостеріг, що Шевченко не просто вдало продовжує народну поезію, а розвиває її, наповнює новим змістом, збагачує її образно-стилістичні засоби. В окремих випадках цінними були думки про основоположну роль автора «Кобзаря» в історії української літератури. Єдиний, хто побачив спорідненість народності Некрасова з народністю Шевченка, був Мордовець. Йому ж належить і перша спроба побіжно оглянути творчий шлях поета.

Російські революційні демократи не ставили своїм завданням дати вичерпну характеристику творчості Шевченка. Однак у їх стислих відзивах містились спостереження й оцінки, які дали поштовх до дальшого, глибшого осмислення спадщини поета. І добролюбовський заклик рівнятися на народність Шевченка, і ствердження Плещеєвим думки, що Шевченко, залишаючись справді народним поетом, вніс у свою поезію елемент загальнолюдський, і, особливо, висока оцінка Чернишевським ідейно-політичного, соціального змісту поезії Шевченка — все це сприяло успішному розв'язанню актуальних шевченкознавчих проблем у наступні десятиріччя.

Шевченко в критиці другої половини XIX століття

Порівняно з прижиттєвою критикою, шевченкіана другої половини XIX ст. значно багатша. Зі смертю поета увага до його особи й творчості незмірно зросла. Неначе біль утрати змусив глибше замислитись над змістом і значенням творчості Шевченка. До цього спонукала і нова доба, піднесення визвольної боротьби, оскільки тоді активніше сприймалася революційна поезія, посилювалась її суспільна функція. Крім відгуків на окремі видання, з'являються проблемні статті, книжки, брошури, публікуються численні спогади, частково архівні матеріали, робляться перші спроби узагальнити життєвий і творчий шлях поета. Весь суспільно-політичний рух на Україні — боротьба груп, течій — розгортається під впливом животворного слова Шевченка. Якщо в прижиттєвій критиці траплялись лише поодинокі виступи діячів української культури і літератури, то тепер їм належить провідне місце.

В 40—50-х роках українська критика тільки зароджувалася і в основі своїй була ліберальною. Починаючи з 70-х років рішуче заявляє про себе й революційно-демократична течія в критиці, яка своєю появою багато чим завдячує Чернишевському й Добролюбову.

Поступово стали відомими майже всі твори поета. Цьому сприяли як російські, так і закордонні видання, а також — поширення окремих творів у рукописах. Жодні урядові заходи неспроможні вже були перепинити шлях поезії Шевченка до читача. Молодь, різночинна інтелігенція, що включалась у визвольну боротьбу, жадала революційного слова, черпала в ньому натхнення і прагнула надихнути інших. Нові часи висували нові вимоги до літератури. Серед молоді особливо популярними стають Шевченко й Некрасов, революційно-демократична творчість яких якнайкраще імпонувала уподобанням і прагненням не тільки активних борців з самодержавною деспотією, а й усіх, у кому не згасла іскра людяності, жадоба волі. «Мы, люди шестидесятых годов,— згадував І. Рєпін,— любили их одинаково — и Шевченко, и Некрасова. И на стене своей комнаты вешали их портреты рядом. Для нас они были вроде как бы братья-близнецы» [1]. Свою любов до українського поета, відданість його заповітам ре-

---

[1] К. Чуковский, Шевченко и Некрасов.— «Правда», 1939, 5. III, № 63.

волюційна молодь Петербурга продемонструвала під час похорону Шевченка, який, за свідченням сучасників, перетворився в могутню політичну демонстрацію, в демонстрацію єдності демократичних сил усієї Росії [2].

Умови для розвитку прогресивної критики залишались несприятливими і в другій половині XIX ст. Події, що сталися незабаром після смерті Шевченка,— розправа царату з Чернишевським і Михайловим, розгром «Современника» і «Русского слова», придушення польського повстання, терор Муравйова-вішателя — призвели до посилення цензурних утисків, переслідування демократичної інтелігенції. Ще згубніше позначився наступ реакції на Україні. Двічі українська література підпадала під офіційну заборону. Вся вона, як і найменший вияв українського патріотизму, оголошувалась політично неблагонадійною.

І все ж, хай і поволі, дальше осмислення творчості Шевченка тривало. Передова критика прагнула збагнути ідейно-естетичний зміст творів поета не тільки в зв'язку з епохою, що його породила, а й у зв'язку з сучасністю. Все більше ставало очевидним, що Шевченко міцно зв'язав художню літературу з суспільно-політичним рухом, надав їй насправді народного характеру. Розмови, суперечки навколо його творчості й раніше не були суто академічними. Вони стосувались не тільки літератури, мови, а й усього суспільного, культурного життя. Тепер же ця тенденція набирає ще більшої виразності. Говорячи про Шевченка, критика не може обходити тих пекучих соціальних проблем, якими живе нова епоха.

Уже в перші пореформені дні настав час сказати про реальні наслідки обіцяної волі і висловити своє ставлення до українського поета як до найбільшого й найнепохитнішого борця проти кріпосницької неволі. Прозвучали різні, а то й діаметрально протилежні оцінки спадщини Шевченка. Реакційні сили, згрупувавшись навколо таких видань як «Домашняя беседа» В. Аскоченського, «Вестник Юго-Западной и Западной России» К. Говорського, «Московские ведомости» и «Русский вестник» М. Каткова та ін., паплюжили творчість народного поета, заперечували його традиції. Об'єднувала їх люта ненависть до революційної музи Шевченка, яка разом з волелюбною російською поезією сприяла дальшому піднесенню визвольного руху. Саме спираючись на реакційну пресу, міністр внутрішніх справ Валуєв писав 8 липня 1863 р. міністрові народної освіти: «В последнее время вопрос

---

[2] Див. Л. Пантелеев, Смерть и похороны Шевченко.— «Речь», 1911, 26.II, № 55, стор. 3. У рукописному відділі Державної публічної бібліотеки ім. М. Є. Салтикова-Щедріна в Ленінграді зберігається рукопис Косовського «Очерки по истории польского восстания 1863—1864 гг.», в якому є рядки: «Первым, сколько мне известно, проявлением политической деятельности и доказательством брожения умов в Петербурге можно считать речи, читанные над гробом Тараса Шевченко» (ф. 629, Х. Ф. Ратча, № 358, арк. 26).

о малороссийской литературе получил иной характер вследствие обстоятельств чисто политических, не имеющих никакого отношения к интересам собственно литературным. Прежние произведения на малороссийском языке имели в виду лишь образованные классы Южной России, ныне же приверженцы малороссийской народности обратили свои виды на массу непросвещенную... Самый вопрос о пользе и возможности употребления в школах этого наречия не решен, но даже возбуждение этого вопроса принято было большинством малороссов с негодованием, часто высказывающимся в печати. Они весьма основательно доказывают, что никакого малороссийского языка не было, нет и быть не может» [3].

Ліберали й далі видавали себе за спадкоємців традицій поета, але революційні його твори спочатку замовчували або ж обмежували їх значення минулою епохою, а згодом взагалі не приховували ворожого ставлення до них, перекручували їх зміст, знецінювали.

У попередньому розділі йшлося про те, що Шевченко і в пореформений період залишився для Чернишевського непохитним авторитетом у всьому, що стосувалось України. Без вагань Чернишевський поставив українського поета поряд з найвидатнішими майстрами художнього слова. Про це засвідчила і написана ним ще в Петропавловській фортеці передмова до «Повісті в повісті» (1863), де є рядки: «Я пишу для читательниц и читателей Жорж Занда, Диккенса, Мицкевича, Шевченко, Некрасова» [4]. Найважливішим у відгуках Чернишевського було те, що творчість українського поета оцінювалась з точки зору її значення для розуміння класової та ідейної боротьби. Таким в принципі був підхід до автора «Кобзаря» і в інших російських революційних демократів. Народність Шевченка розглядалась ними в тісній єдності з ідейно-політичним звучанням його творів, з їх роллю в пробудженні й піднесенні революційної свідомості мас.

Герцен, за спогадами К. Юнге [5], називав Шевченка поетом народним, порівнював його з Кольцовим, але тут же додавав, що український поет має більше значення, оскільки він був і політичним борцем за свободу. Що тут мається на увазі? Творчість поета, яка справді мала революціонізуючий вплив на маси, чи безпосередня участь поета в Кирило-Мефодіївському братстві й революційних гуртках кінця 50-х — початку 60-х років? Гадаємо, що і те, й друге, хоч, може, останнє більшою мірою. Паралель з Кольцовим тут швидше в плані тематичної близькості. Перебуваючи за кордоном, Герцен не міг спостерігати, як впливає поезія Шевченка на суспільну свідомість, і міркував про неї пере-

---

[3] Цитуємо за першою публікацією в статті Трохима Звіздочота (Зіньківського) «Національне питання в Росії».— «Правда», 1889, № 9, стор. 210.

[4] Н. Г. Чернышевский, Полное собрание сочинений в пятнадцати томах, т. 12, стор. 132.

[5] Е. Ф. Юнге, Воспоминания, M. S. a. [1914], стор. 355.

важно на підставі опублікованих творів, їх провідної тематики. Відомі були йому і відгуки передової російської критики про Шевченка, автобіографічний лист поета до редактора журналу «Народное чтение». У статті «П. А. Мартьянов и земский царь», опублікованій у «Колоколе» 1 січня 1864 р., Герцен писав: «Мартьянов ненавидел крепостное право,— ненавидел, как Михаил Семенович Щепкин, как Шевченко» [6].

Ще один цікавий штрих у висловлюваннях Герцена про Шевченка передавав художник М. Ге: «Боже, что за красота, так и повеяло чистой, непорочной степью, это — ширь, это — воля!» [7].

Важливу думку містила характеристика народності Шевченка, що її дав М. Огарьов у передмові до збірника «Русская потаенная литература XIX столетия»: «Украина проснулась в Шевченке, и — лучшее доказательство, как сила обстоятельства влечет к самобытности областей и нераздельности союза,— Шевченко, народный в Малороссии, с восторгом принят, как свой, в русской литературе и стал для нас родной,— так много было общего в наших страданиях и так самобытность каждого становится необходимым условием общей свободы» [8].

В російській критиці Огарьов перший звернув увагу на значення Шевченка в зміцненні російсько-українських зв'язків. В діяльності поета він побачив не тільки природне, вмотивоване всім ходом історичного розвитку прагнення українського народу створити свою національну культуру, а й закономірний потяг до єднання двох братніх народів у боротьбі за свободу. Від імені всієї прогресивної громадськості Росії критик називає Шевченка «своїм», бо творчість його виражає і спільність долі, і спільність інтересів українського і російського народів.

Такої думки дотримувалась уся прогресивна російська критика. Відгук М. Некрасова про твори Шевченка, написаний для Харківської судової палати 1871 р., коли там розглядався позов книготорговця І. Лисенкова до Д. Кожанчикова, не містив та й не міг містити характеристики Шевченка-революціонера. Але у відомій його поезії «На смерть Т. Г. Шевченка», яка з цензурних причин не могла тоді побачити світу й була опублікована вперше із вступною заміткою І. Франка тільки 1886 р. в № 6 львівського журналу «Зоря» [9] (у складі редакції журналу працював тоді І. Франко), цей мотив прозвучав. Чується він і в словах М. Салтикова-Щедріна: «Доказательства Чичерина насчет благополучно-

---

[6] А. И. Герцен, Собрание сочинений в тринадцати томах, т. 18, М., Изд-во АН СССР, 1959, стор. 12.

[7] В. Стасов, Николай Николаевич Ге. Биографический очерк,— «Книжки недели», 1897, № 2, стор. 183.

[8] Н. П. Огарев, Русская потаенная литература XIX столетия, ч. 1, Лондон, 1861, стор. 95; Див. також: Н. П. Огарев, Избранные произведения в двух томах, т. 2, М., 1956, стор. 501.

[9] Цей номер журналу «Зоря», до речі, не був пропущений у Росію.

го состояния Тамбовской губернии напоминают стихи Шевченко, что от Кавказа до Финляндии, от Балтики до океана у нас

....всі мовчать,
Бо благоденствують» [10].

Ще раніше, 1861 р., ці рядки цитував Чернишевський у статті «Национальная бестактность», але цензура їх викреслила [11]. У публіцистичних виступах вони тоді часто фігурували, їх знаходимо в статтях І. Аксакова, М. Лєскова, П. Лаврова, М. Жуковського. На них звернув увагу К. Маркс, читаючи брошуру М. Драгоманова «Література українська, переслідувана російським урядом» [12].

Кілька разів звертався до творчості Шевченка й І. Прижов. Український поет був для нього «в одно и то же время и полный представитель народа, и вождь его на пути добра, и лучший поэт просвещенного общества» [13]. Навіть у такому нерозшифрованому вигляді ця думка не могла не прозвучати 1862 р. різким протиставленням тим, хто прагнув принизити ім'я поета, волів бачити в ньому тільки поета-самоука, якому далеко до могутніх творчих індивідуальностей. Бути великим поетом, вождем народу в боротьбі за його благо — означало немало. В рецензії на «Кобзар» 1867 р. критик дорікав тим читачам, які не зрозуміли або не хотіли зрозуміти величі Шевченка, і покладав надії, що це видання (яке було значно повніше за попередні) допоможе, нарешті, остаточно розвіяти сумніви про неминуще значення поезії Шевченка. З цензурних міркувань Прижов не говорив безпосередньо про її роль у визвольному русі народів Росії, але такий висновок напрошується з усього змісту статті. Прижов називав Шевченка великим поетом слов'янського світу.

У статті «Воспоминание о Шевченко; его смерть и погребение» Л. Жемчужников підкреслив дійовість народності поета: «Он и нас обернул лицом к народу и заставил полюбить его и сочувствовать его скорби. Он шел попереду, указывая и чистоту слова, и чистоту мысли, и чистоту жизни» [14].

---

[10] М. Е. Салтыков-Щедрин, Собрание сочинений в двадцати томах, т. 6, М., «Художественная литература», 1968, стор. 213.

[11] Н. Г. Чернышевский, Полное собрание сочинений в пятнадцати томах, т. 7, стор. 793. Див. також: Е. С. Шаблиовский, Т. Г. Шевченко и русские революционные демократы, М., ГИХЛ, 1962, вклейка між стор. 128—129.

[12] В архіві К. Маркса в Москві зберігається брошура М. Драгоманова «Література українська, переслідувана російським урядом» (французькою мовою), в якій К. Маркс підкреслив ці рядки. (Архів Інституту марксизму-ленінізму, ф. 1, оп. 1, од. зб. 6470). Див. також: Є. С. Шабліовський, З особистої бібліотеки Карла Маркса.— «Радянське літературознавство», 1962, № 1, стор. 97—98.

[13] Цит. за кн. А. Р. Мазуркевич, И. Г. Прыжов. Из истории русско-украинских литературных связей, К., Держлітвидав України, 1958, стор. 239.

[14] «Основа», 1861, № 3, стор. 19.

Мова йде про ті особливості народності Шевченка, про які роком раніше з захопленням писав Добролюбов. Прогресивна громадськість Росії сприймала й популяризувала українського поета передусім як співця селянської демократії, виразника її корінних суспільних інтересів, соціального та естетичного ідеалу. Поезія Шевченка була тим новим явищем, яке пробуджувало в художній інтелігенції не тільки біль за людину, а й жадобу шукати ефективних шляхів служити цій людині. Ф. Прийма має рацію, коли зазначає [15], що способами розв'язання проблеми народності і національної специфіки мистецтва Шевченко справив помітний вплив не тільки на літературу, а й на музику та живопис. Все це не пройшло повз увагу Л. Жемчужникова [16]. Він, до речі, перший заговорив про необхідність учитися в Шевченка живописцям. У великій статті «Несколько замечаний по поводу последней выставки С. Петербургской академии художеств» Л. Жемчужников піддав досить різкій критиці канони академічного живопису, зокрема традиції К. Брюллова, за їх відірваність від живого життя, від інтересів «мужика», обгрунтувавши вимогу до мистецтва відображати реальні картини сумної дійсності, горе народне. Як на зразок критик посилався на твори Шевченка й Марка Вовчка, бо вони «сильны не объемом, а глубиною. Это — жизнь, страдания народа, вылившиеся их устами, там что ни стих, что ни слово, то любовь, плод изученья и глубокого, искреннего сочувствия» [17].

Подібні міркування про народність Шевченка висловив того ж року й П. Петраченко в «Истории русской литературы» [18]. Він, крім того, виразніше додав, що поезія Шевченка відображає не тільки сучасне й минуле народу, а й прозирає в майбутнє, висловлює ідеї, які ще належить здійснити.

Суперечливою була стаття А. Григор'єва «Тарас Шевченко». З одного боку, в ній висловлено сумнів, чи міг Шевченко нарівні з Пушкіним і Міцкевичем гідно репрезентувати перед людством слов'янське письменство, а з другого — зауважено, що «у него действительно есть и уносящая, часто необузданная страстность Мицкевича, есть и прелесть Пушкинской ясности — так что действительно по данным, по силам своего великого таланта он стоит как бы в середине между двумя великими представителями славянского духа» [19]. Що ж до сили й краси виразу народної поезії, то Пушкін і Міцкевич поступаються перед українським поетом. Як і Добролюбов, Григор'єв називав Шевченка поетом

---

[15] Ф. Я. Прийма, Шевченко и русская литература XIX ст., стор. 324.

[16] Цікаво, що саме до Л. Жемчужникова звертався Чернишевський з проханням написати для «Современника» статтю про Шевченка (див. І. Я. Айзеншток, Із розшуків про Шевченка.— «Збірник праць п'ятої наукової шевченківської конференції», стор. 122—123).

[17] «Основа», 1861, № 2, стор. 143.

[18] П. Петраченко, История русской литературы, Варшава, 1861, стор. 142.

[19] «Время», 1861, № 4, стор. 636.

виключно народним, але при цьому застерігав: «Шевченко — последний Кобзарь и первый великий поэт новой великой литературы славянского мира» (стор. 637).

Називаючи Шевченка останнім Кобзарем, критик підкреслював органічний зв'язок поета з народнопісенною традицією. Одночасно Шевченко сягнув таких творчих вершин, що став великим поетом, а з його творчістю слов'янські літератури поповнились новою великою літературою — українською.

З побіжної, надто загальної оцінки Григор'євим Котляревського, Квітки-Основ'яненка, Марка Вовчка можна дійти висновку, що він не бачив в українській літературі, крім Шевченка, жодного талановитого, гідного великої літератури письменника. Його заперечення колишнім скептикам щодо можливостей української літератури грунтуються на творчості Шевченка й на народній поезії. Ніби побоюючись категоричного висновку про велич автора «Кобзаря», він поспішав додати, що висока оцінка Шевченка дана ним тільки стосовно української літератури. Тут явна суперечність. Якщо Шевченко підноситься лише на тлі бідності української літератури, то яким же чином українська література з його іменем зрівнялася з великими літературами слов'янського світу? В іншому місці критик просто вагається, не знаючи, куди з більшим правом можна віднести українського поета: чи до останніх кобзарів, чи до перших великих майстрів художнього слова. В одному, проте, він послідовний до кінця: Шевченко — поет народний, заперечити його виключну вагу й значення для української літератури не можна.

Як бачимо, найбільшу увагу російської критики привертало питання народності Шевченка. Саме ця риса українського поета видавалась найоригінальнішою, такою, що насамперед і вирізняє його з-поміж інших поетів — не тільки українських, а й російських. Цим, очевидно, й була продиктована спроба вмістити на пам'ятнику тисячоліття Росії образ поета [20]. І хоч намір цей не пощастило здійснити, він усе ж викликав широкий резонанс серед демократичних кіл. На заборону вмістити зображення Шевченка на монументі Герцен відгукнувся сатиричною нотаткою в «Колоколі» (22. VIII 1862 р.) [21].

Ширенню слави Шевченка як великого народного поета намагались протистояти і відверта реакція, і та частина лібералів, яка цілком вдовольнилась царською реформою і в зв'язку з цим не тільки не могла гідно оцінити революційну поезію Шевченка, а

---

[20] Про намір вмістити зображення Шевченка на пам'ятнику тисячоліття Росії (автор проекту М. Мікешин) вперше повідомлялося в кн.: «Месяцеслов на 1862 год» (СПб., Акад. наук, 1861, стор. 71—73. Приложение). Шевченка виключили за велінням царя (див. О. Левенфіш, М. О. Мікешин і Шевченко.— «Збірник праць V наукової шевченківської конференції», стор. 161—172).

[21] Див. А. И. Герцен, Собрание сочинений в тридцати томах, т. 16, стор. 230. Нотатка містила слова: «Шевченко — чи не єдиний народний поет».

й боялась її, прагнула перекрутити і скомпрометувати в очах демократичного читача. Причому характерно, що сили реакції тут об'єднувались незалежно від національної приналежності: росіяни, українці, поляки, євреї. Серед них опинився й О. Писемський, який раніше прихильно ставився до українського поета і навіть певною мірою заздрив його славі серед читачів. У своєму романі «Взбаламученное море» він, поряд з осудом прогресивного визвольного руху 60-х років, осуджує і революційну музу Шевченка, вказує, нібито вона після реформи 1861 р. здатна лише збаламутити суспільну думку і збити Росію з шляху прогресу. Не без відома Писемського, як редактора «Библиотеки для чтения», на сторінках журналу (1863, № 1) вміщено статтю Д. Щеглова «Предостережение против доносов и доносчиков», в якій дана різко негативна оцінка творчості українського поета.

З цих же позицій нападали на Шевченка В. Клюшников у романі «Марево» і В. Крестовський у романі «Кровавый пуф». Перший з них зазнав нищівної критики в статті Д. Писарєва «Сердитое бессилие» [22].

З відповіддю на образливий опис хвороби й смерті поета П. Вейнбергом [23] виступили П. Кулаковський [24] і поет Д. Минаєв [25], який пізніше в поемі «Раут» (1867) з щирим захопленням згадуватиме Шевченка. Їх обурення статтею П. Вейнберга поділяла вся демократична громадськість Росії.

Суперечливим було ставлення М. Лєскова до Шевченка. З одного боку, в нарисах «Последняя встреча и последняя разлука с Шевченком», «Забыта ли Тарасова могила» та деяких інших творах М. Лєсков пише про українського поета із щирим почуттям любові й поваги, відзначає своєрідність і неповторність його таланту, особливо ліричного. З другого — Лєсков перший у російській літературі розпочав одверту полеміку з ідеями Шевченка. 1862 р. в нотатках «Из одного дорожного дневника», опублікованих в «Северной пчеле», а пізніше і в деяких художніх творах, він прагнув нав'язати читачеві думку, що шевченкова революційність не була зумовлена потребами суспільного розвитку. Не поділяючи ідейно-політичних переконань Шевченка, Лєсков, природно, не міг по-справжньому оцінити його творчості.

Реакційна критика, яка фактично підтримала розправу царату над Чернишевським та його однодумцями, повела наступ і проти

---

[22] «Русское слово», 1865, № 2, отд. 2, стор. 1—39; Див. також: Д. И. Писарєв, Сочинения в четырех томах, т. 3, М., Гослитиздат, 1956, стор. 218 — 250 (249).

[23] П. Вейнберг, Что нового в Петербурге? (Письма к моим землякам).— «Век», 1861, № 10, стор. 329—336.

[24] П. А. Кулаковский, Смерть Шевченка и газеты.— «Санкт-Петербургские ведомости», 1861, 27.IV, № 91.

[25] [Д. Д. Минаев], Заметки Дон-Кихота С. Петербургского.— «Русский мир», 1861, 6.V, № 34. Докладніше див.: Ф. Я. Прийма, Из забытых отзывов русских писателей о Т. Г. Шевченко.— «Русская литература», 1958, № 1.

всього передового в українській культурі. Г. Соковенко й І. Ханенко в газеті «День»[26], А. Мілюков у журналі «Эпоха»[27], І. Кулжинський у брошурі «О зарождающейся так называемой малороссийской литературе»[28] та ін. відмовляли українському народові в спроможності творити високі мистецькі цінності.

Послідовно цю думку відстоював і Катков у «Русском вестнике». З Шевченком він справедливо пов'язував духовне відродження України, але саме це й викликало його найбільшу лють, нападки на автора «Кобзаря» як на поета, що справив «незвичайне враження» на свій народ. «Русский вестник» Каткова взагалі ставив перед собою мету винести, за його словами, «строгий приговор общественному движению шестидесятых годов». В. І. Ленін писав: «Ліберальний, співчуваючий англійській буржуазії і англійській конституції, поміщик Катков під час першого демократичного піднесення в Росії (початок 60-х років XIX століття) повернув до націоналізму, шовінізму і шаленого чорносотенства»[29].

З позицій саме цього «шаленого чорносотенства» Катков і нападав на Шевченка та всю українську літературу. Як зазначав О. Пипін, «новая вражда исходила из мнимополитических, а в сущности из обскурантских принципов: малорусская литература, как и местный малорусский патриотизм, были заподозрены в политической неблагонадежности, в стремлении к сепаратизму»[30]. В таких умовах тільки окремі сміливці могли зважитись заперечувати Мілюковим, Кулжинським, Катковим, а заодно й офіційному курсу самодержавства. Одним з них був і О. Пипін. В «Обзоре истории славянских литератур» він приділив значну увагу українській літературі, відвів Шевченкові чільне місце в ній[31].

Пипіну належить нарис історії української літератури в книжці «История славянских литератур», написаній разом із В. Спасовичем. У другому її виданні (1878) цензура вилучила 52 сторінки нарису, мотивуючи це тим, що «страницы об украинской литературе проникнуты сочувствием к развитию новой украинской литературы»[32]. Вже саме співчуття вважалося «крамолою». Але Пипін не обмежився тільки співчуттям. В його нарисі

---

[26] Г. Соковенко, О степени самостоятельности малорусской литературы.— «День», 1862, 17.III, № 23; И. Ханенко, О малороссийском языке и литературе.— «День», 1864, 1.VIII, № 31.

[27] А. Милюков, Вопрос о малороссийской литературе.— «Эпоха», 1864, № 4, стор. 75—102.

[28] О зарождающейся так называемой малороссийской литературе. Соч. И. Кулжинского, К., 1863.

[29] В. І. Ленін, Повне зібрання творів, т. 22, стор. 41—42.

[30] А. Пыпин, Русские сочинения Шевченко.— «Вестник Европы», 1888, № 3, стор. 249.

[31] Обзор истории славянских литератур А. Н. Пыпина и В. Д. Спасовича, СПб., 1865, стор. 224—226.

[32] ЦДІАЛ, ф. 777, оп. 3, д. 88, 1877.

маємо спробу науково обгрунтувати закономірності розвитку української літератури, визначити роль і місце Шевченка в цьому процесі. Наголос зроблено на тому, що український поет не замикався в національній сфері, а виражав загальнолюдські інтереси. Звідси й значення його виводилося за межі України. На одній з вилучених сторінок (369) про Шевченка сказано: «Перенесенные страдания не заглушили в нем поэтической силы, не затемнили и не ослабили ее светлых и гуманных воззрений. Человек народа по самому происхождению, он, естественно, привязан был к делу народа, чувствовал и высказывал истину его положения без помощи и без прикрас искусственной сентиментальности. Позднейшее развитие только укрепило его на дороге, принятой по поэтическому инстинкту. Оттого Шевченко был редким примером непосредственно народного поэта... При национальных стремлениях не забывались общечеловеческие интересы» [33].

Ці думки знайшли свій розвиток у наступній праці вченого «Русские сочинения Шевченко», опублікованій 1888 р. З'ясовуючи характер народності автора «Кобзаря», Пипін доходить висновку, що ніхто такою мірою природно, міцно не поєднав у своїй творчості настрої і мову народу з високими гуманістичними ідеями. В цьому плані робиться зіставлення з класиками російської літератури: «Так называемые «народные» поэты, или поэты, касающиеся тем народного быта, обыкновенно или повторяют народный сюжет целиком в более выработанной литературной форме (как, например, сказки и баллады Жуковского и Пушкина), или в форму народного склада вносят субъективную мысль, уже недоступную для народного понимания (как в песнях Кольцова), или пользуются народной темой произвольно, для новейших литературных целей, народу совершенно недоступных (как в былинах А. Толстого), или говорят о народе и рисуют картины его быта вовсе не для него самого, а для обычной литературной публики, пользуясь только материалом народной жизни и языка (как в стихотворениях Некрасова) и т. д.; лишь в редких случаях, как, например, в некоторых стихотворениях Пушкина, в «Песне о купце Калашникове» Лермонтова и др. поэту высшего литературного уровня удавалось схватывать самое существо народного миросозерцания в форме, поражающей изяществом чисто народного склада» [34]. А в Шевченка це складалося невимушено, було визначальною ознакою його творчої манери.

Глибше за інших дослідників того часу Пипін спробував розібратися в причинах помилкових суджень критики про українську літературу в 40-х роках. Він називає три головні причини: 1) захоплення передової російської суспільності філософією Заходу; 2) переважання в українській літературі побутовізму,

---

[33] ЦДІАЛ, ф. 777, оп. 3, д. 88, стор. 1877.

[34] А. Пыпин, Русские сочинения Шевченко.— «Вестник Европы», 1888, № 3, стор. 253.

фольклорно-етнографічного елемента; 3) «присоединился чужой язык,— появление его в книге казалось несерьезным и ненужным разъединением образовательных сил, которых было и без того немного у русского общества. Это разъединение ослабляло, по тогдашнему мнению, литературу русского языка» (стор. 249). Перші причини Пипін деталізуватиме пізніше в «Истории русской этнографии» [35]. Пипін мав рацію, коли твердив (слідом за Чернишевським), що в дошевченкову пору навіть талановиті українські письменники не завжди могли звільнитися від захоплення суто зовнішніми ознаками народності й ідеалізували інколи те, від чого вже відвертався сам народ. Ще більше грішили цим консервативні письменники, яких підтримував реакційний «Маяк».

Розгадку критичного ставлення Бєлінського до Шевченка Пипін справедливо шукав у конкретно-історичних умовах 30—40-х рр. XIX ст. Дещо пізніше один з дослідників цієї проблеми С. Кулябка додасть: «Мы не имеем сомнения в том, что если бы Белинский дожил до возвращения Шевченко из ссылки, они взаимно поняли бы друг друга, и Шевченко не имел бы более страстного поклонника, чем Белинский [36].

Головна цінність статті Пипіна «Русские сочинения Шевченко» полягає в тому, що в ній вперше подано синтетичний огляд творів поета російською мовою у зв'язку з російським літературним процесом середини XIX ст. (Докладніше про це див. розділ «Проза»).

Підкреслення органічного зв'язку Шевченка з життям народу наводило на думку про спорідненість його поезії з творчістю Кольцова, Нікітіна. До такого зіставлення часто вдавались і після того, як Добролюбов застеріг, що Кольцова не можна порівнювати з Шевченком, бо змістом і ладом своїх поезій він іноді відходив від народу, а Чернишевський беззастережно поставив українського поета в один ряд з Міцкевичем. Коли порівнювали українського поета з Кольцовим, то не бралась до уваги революційна поезія Шевченка. Все зводилось головним чином до подібності тематики, поетики, стилю, зв'язку з народною поезією, а інколи до аналогії вдавалися з мотивів не творчих, а суто формальних: походження з народу, недостатня систематична освіта тощо.

При визначенні своєрідності творчої індивідуальності українського поета до порівняння його з Кольцовим часто вдавався і С. Шашков, відомий свого часу історик і публіцист, автор ряду праць про становище жінки в Росії, співробітник журналу «Де-

---

[35] А. Н. Пыпин, История русской этнографии, т. 1, СПб., 1890, стор. 375.

[36] С. Н. Кулябка, Шевченко и Белинский.— «Научное обозрение», 1898, № 8, стор. 1324. Ще раніше таку думку висловлював В. П. Горленко в статті «Литературные раскопки».— «Труд», 1882, 12.IV, № 39; 14.IV, № 40.

ло» [37]. Але знову ж таки більше в плані формальному: імена Шевченка і Кольцова зустрічаються в його статтях і рецензіях поряд з іменем Ломоносова як свідчення того, що кожен народ може мати самородків, здатних, завдяки своєму таланту, пробитися до найвищих досягнень науки й культури. Обох поетів, як і Бернса і Беранже, критик називав істинно народними. На тому, мабуть, порівняння й обмежувались. В очах Шашкова український поет поставав багатограннішим, могутнішим за силою поетичного вислову. В статті «Русская литература и русское общество» критик одводив Шевченкові місце серед першорядних майстрів художнього слова, визначав його заслуги нарівні з видатними діячами Росії — Пушкіним, Лермонтовим, Грибоєдовим, Гоголем, Бєлінським, Добролюбовим, Писарєвим. Тут же порушувалось питання про створення біографії українського поета, про необхідність видавати якомога повніше його спадщину [38].

Шашков не задовольнився принагідними згадками про Шевченка в статтях на інші теми. 1874 р. він написав для журналу «Дело» розвідку «Тарас Шевченко», та не судилось їй тоді побачити світ: уже в гранках цензура відхилила її за те, що в надто похмурих тонах змальовано кріпосництво [39]. Але з забороною статті С. Шашков не змирився. Через шість років він знову повернувся до неї, у кількох місцях додав по одній-дві сторінки про Сирокомлю, деякі цитати з поезії Шевченка скоротив або ж подав у російському перекладі, вніс незначні стилістичні виправлення, дав новий заголовок «Шевченко и Сырокомля» й опублікував її у тому ж таки журналі «Дело» [40].

Як і в першому варіанті, стаття висвітлювала переважно життєвий і творчий шлях українського поета.

Шашков перший спробував у широкому плані порівняти Шевченка з Бернсом. Спорідненість двох поетів він бачив не тільки в окремих мотивах творчості, а почасти і в життєвому шляху, застерігши при цьому, що Шевченко глибше перейнявся духом народного життя. Критик наголошував на тому, що в житті і творчому зростанні українського поета виключну роль відіграли його подорожі по Україні в середині 40-х років XIX ст.

---

[37] Можливо, зацікавлення Шевченком прищепив Шашкову А. П. Щапов, лекції якого він слухав у Казанській духовній академії. Докладніше про С. Шашкова див. «Некрологи» в журналі «Дело», 1882, № 9, 10 (в останньому номері є й стисла автобіографія).— «Восточное обозрение, 1882, № 27—28, 30—32; Д Д. Языков, Обзор жизни и трудов писателей, умерших в 1882, СПб., 1885.

[38] «Дело», 1872, № 1, стор. 1.

[39] Див. ЦДІАЛ, ф. 777, оп. 2, спр. 76, т. V, л. 102—105.

[40] С. Шашков, Шевченко и Сырокомля.— «Дело», 1880, № 3, стор 1—35 (різна пагінація). Випадки, коли заборонена праця подавалася вдруге під іншою назвою і діставала схвалення, траплялися не раз. Так було, скажімо, і з статтею О. Андрієвського «О струнах Тарасовой Кобзы», яку цензура спочатку заборонила, але того ж таки 1879 р. автор включив її до свого збірника «Поминки Тараса Григорьевича Шевченко, 25 февраля 1879 р. в Одессе», і вона, не зустрівши заперечень цензури, вийшла в світ.

ідейно-політичну зрілість Шевченка він зв'язує саме з живими спостереженнями дійсності, з усвідомленням необхідності активно боротись проти кріпосництва. З Шашковим не можна не погодитись, коли він зазначає, що після подорожей по Україні 1843—1844 р. Шевченко послідовно й рішуче виступив проти основ кріпосницького ладу.

За тематикою та стильовими особливостями ранні твори українського поета, на думку Шашкова, найближче стоять до поезій Бернса, особливо в жанрі балади. В цьому зв'язку твердиться, що поезія Шевченка зворушує безпосередністю: «О Шевченко, более, чем о ком-нибудь другом из русских поэтов, следует сказать, что «чувства добрые он лирой пробуждал», черпая свое вдохновение из глубины народного духа» (стор. 28). Одночасно Шашков застеріг, що автор «Кобзаря» не був поетом «виключної народності», тобто таким, що обмежувався лише сферою життя простого народу. На доказ наводяться такі твори, як «Єретик», «Сон» («У всякого своя доля»), «Кавказ», «Неофіти», «Гайдамаки», «І мертвим, і живим...». Докладніше за інших аналізуються останні два; хоч автор подекуди й припускається неточності в характеристиці окремих мотивів, його положення про всебічність в охопленні поетом людського горя звучало переконливо.

Кількома роками пізніше, говорячи про антикріпосницькі мотиви в літературі 40—50-х років, Шашков прийде до висновку, що у викритті самодержавно-кріпосницької системи ніхто не може зрівнятися з Шевченком. Д. Григорович хоч і порушував ці проблеми, але значно поступався українському поетові як тематичним обширом, так і ідейною наснагою [41].

Характерно, що цензура з ідентичних мотивів перепинила шлях на сторінки журналу «Живописное обозрение» статтям анонімного автора «Напоминание о Тарасе Григорьевиче Шевченко» (1879) і А. Заріна «Тарас Григорьевич Шевченко» (1889), хоч вони не містили й згадки про революційні твори. Цензуру 70—80-х років менше лякали твердження про боротьбу поета з кріпосництвом, ніж характеристика його як діяча, що дав поштовх до розвитку прогресивної української літератури, культури. А саме ця, остання, думка й була провідною у згаданих статтях, на якій акцентували увагу цензори [42].

У статті В. Семевського «Крестьянский вопрос в царствование императора Николая. Крестьянский вопрос в малорусской литературе» [43] досить гостро йшлося про антикріпосницькі мотиви в творчості Шевченка, одначе до друку її було допущено. Проаналізувавши такі поеми, як «Сон» (1844), «Кавказ», «Княжна», «І мертвим, і живим...», «Марина», повість «Музыкант», В. Семев-

---

[41] С. Шашков, Живописатели новых людей.— «Дело», 1878, № 3, стор. 305.

[42] Див. наше повідомлення «Невідомі статті про Шевченка».— «Збірник праць XVIII наукової шевченківської конференції», 1971, стор. 235—250.

[43] «Русская мысль», 1886, № 11, стор. 71—86.

ський констатував, що ні в російській, ні в українській літературі ніхто не може помірятись з Шевченком силою викриття і осудження самодержавно-кріпосницької системи [44]. Мова йде про сорокові-п'ятдесяті роки, коли Некрасовим не були ще написані такі визначні твори, як «Кому на Руси жить хорошо?», «Железная дорога» та ін.

В рецензії на «Стихотворения» І. Сурикова, опублікованій 1875 р. в журналі «Дело», вперше Шевченко порівнюється з великим угорським поетом Ш. Петефі: «Сравните мотивы Шевченко или Петефи, тоже поэтов-самоучек, вышедших из народа, с мотивами Кольцова, Никитина, Сурикова, и вы поймете всю разницу между прошлой жизнью малороссов и венгров, с одной стороны, и нашею прошлою великорусскою жизнью. Шевченко и Петефи были тоже детьми народа. Они были тоже малообразованы, они тоже брали свои мотивы из близкой им среды, их поэтические произведения тоже были чисто народными, как по содержанию, так и по доступности для понимания простолюдинов. А между тем какое разнообразие мотивов появляется у этих поэтов! Довольно указать на «Гайдамаков» Шевченко или на знаменитого «Героя Яноша» Петефи, чтобы понять, что эти поэты — дети народов, имевших свою историю. Но где же вы найдете у Кольцова, Никитина или Сурикова что-нибудь, выходящее за пределы частных, семейных интересов» [45].

Відгуки української критики про Шевченка на початку 60-х років концентрувалися головним чином в єдиному тоді українському періодичному органі — журналі «Основа». За глибиною і характером вони, певна річ, не однакові. Зовні їх тон був здебільшого доброзичливий, ставлення до спадщини поета шанобливе. Таке спрямування дано вже в некролозі Шевченка: «Кто знал его как поэта и человека, поймет всю великость нашей утраты. Украина ответит стоном на страшную весть о смерти нашего батька: так все привыкли называть Тараса. Она потеряла в нем свое горячее сердце, свою славу, свою печаль и отраду, свою болезнь и здоровье. Теперь Украина действительно вдова-сиротина, сиротина-небога, как он называл ее, в своих вечно юных, полных безграничной любви и тоски, истинно народных созданиях» [46]. Це був голос передової громадськості України. Як ми вже бачили, Кулжинські й Мартоси, Соковенки й Ханенки до нього не приєдналися з самого початку, дещо пізніше виявились серйозні розходження й серед співробітників «Основи», але в принципі голос той залишався виразом болі й скорботи народу.

На сторінках «Основи» побачили світ понад 70 поетичних творів Шевченка, драма «Назар Стодоля», уривки «Журналу», деякі

[44] «Русская мысль», 1886, № 11, стор. 86.

[45] «Дело», 1875, № 8, стор. 31. Ф. Прийма висловив припущення, що й ця рецензія належить С. Шашкову, але припущення не вмотивовано.

[46] «Основа», 1861, № 2.

листи. Тут же опубліковано чимало поезій, присвячених образу Шевченка, у кожному номері журналу так чи інакше йшлося про автора «Кобзаря», про його значення в літературному та громадському житті.

Особливого значення набувала публікація спогадів, матеріалів до біографії поета, відгуків на його твори. Саме тут М. Чалий подав цінні відомості про перший період перебування Шевченка в Петербурзі, а О. Лазаревський досить докладно розповів про дитинство поета і спробував періодизувати його життєвий шлях.

Ширше й грунтовніше, ніж це було раніше, зайшла мова про характер творчості Шевченка та її значення в історії української літератури. Часто в статтях порушувались і ширші питання соціального та національного становища України, взаємозв'язків її культури з культурою російською, світовою. Та найчастіше наголошувалось на своєрідності Шевченка, на значенні його творчості в пробудженні національної свідомості українського народу.

Тенденція розглядати громадську функцію мистецтва саме в такому аспекті взагалі була домінуючою в діяльності «Основи». Її обгрунтування зводилось головним чином до тези: «Всякий народ только с того времени становится необходимым членом человеческой семьи, когда посредством всестороннего самоанализа и полного проявления нравственных сил своих начнет вносить в общую жизнь человечества такой вклад, какой другой народ не вносит» [47]. Питання про роль літератури, зокрема про роль Шевченка, в соціально-визвольному русі або оминалися зовсім, або ж ставились несміливо. Звісно, за тих умов неабиякого значення набував і протест проти національного гніту, підкреслення самобутності передової української літератури, але надто однобічний підхід до цих проблем призвів до неповного, а часом і просто викривленого тлумачення творчості Шевченка. Розгляд спадщини поета переважно в плані національно-культурних прагнень і змагань відволікав увагу від її головного змісту — глибокого соціального звучання, призводив до хибного висновку про потребу зосередитись усій українській літературі лише на етнографії.

Найпомітніше це позначилось на виступах П. Куліша. Головне завдання української літератури й критики він вбачав у тому, щоб виявляти й відображати такі сторони життя українського народу, які притаманні тільки йому, становлять його неповторне національне обличчя. При визначенні громадсько-естетичних завдань української літератури зовсім ігнорувались її суспільно-соціальні традиції, контакти з російською літературою. Висуваючи на перший план ідею замкнутості та національної винятковості, Куліш особливого значення надавав прив'язаності до фольклорно-етнографічних джерел, відмежуванню від писемності росій-

---

[47] «Основа», 1861, № 9, стор. 2.

ського народу. Гору брали консервативні, буржуазно-націоналістичні тенденції [48].

Розглядаючи в цьому плані й народність Шевченка, Куліш збіднював, применшував її значення, ставив знак рівняння між нею і народністю Квітки-Основ'яненка. Для нього справді народними є і твори Шевченка, і твори Квітки, бо вони, на його думку, однаково допомагають українським читачам усвідомити своє національне обличчя, свою національну гідність. Послідовно, починаючи ще з 50-х років, Куліш твердив, що справжню народність в українській літературі започаткував Квітка, а Шевченко пішов далі тим же шляхом [49]. У його статтях «Перегляд українських книжок. Казки і байки» [50], «Простонародность в украинской словесности» [51], «Чого стоїть Шевченко яко поет народний» [52] цей мотив розвивається, поглиблюється.

Відгуки Куліша про творчість Шевченка містили не тільки недооцінку подвижницької діяльності поета, а й тенденцію розглядати українську літературу як суцільно демократичну, простонародну, селянську. У зв'язку з цим твердилося навіть, що найбільш правдиво оцінити твори Шевченка здатні селяни, хуторяни.

Про значення поета Куліш писав так: «Шевченко став мов би корогвом серед розпорошеного на тисячах миль нашого люду... Слово його животворяще сталось ядром нової сили, про котру не думали й не гадали за Котляревського найрозумніші з наших земляків...» [53]. З дальшого контексту видно, що під новою силою треба розуміти народність у кулішівському викривленому трактуванні.

Помилковий погляд на народність Шевченка тягнув за собою й інші хибні думки. 1862 р. Куліш уже виразно висловлював своє невдоволення тим, що Шевченко братався з російськими революційними демократами, проголошував його твори останнього періоду нібито слабкими, не такими вправними, як поезії перших років.

Той самий докір звучав і в словах: «А проте не скажемо, щоб Шевченко докінчив так, як ми сподівались, свій подвиг словесний. Захопила його хуртовина серед великого шляху» [54].

---

[48] П. Кулиш, Характер и задачи украинской критики.— «Основа», 1861, № 2, стор. 162.

[49] Пізніше, 1869 р., Куліш зробить категоричний висновок, що Шевченко є другим після Квітки основоположником української літератури. «Ся повість («Маруся» Квітки.— *Ред.*),— писав він,— положила непорушну основу нової словесності української. Шевченко був уже другим її спорудником» («Правда», 1869, № 2-3, стор. 12). Див. також:, П. Куліш, Твори, т. 6, Львів, «Просвіта», 1910, стор. 427.

[50] «Основа», 1862, № 1.

[51] Там же.

[52] «Основа», 1861, № 3, стор. 25—32.

[53] Там же, стор 29.

[54] «Основа», 1862, № 1, стор. 60.

Відповідаючи на згадану статтю Г. Соковенка «О степени самостоятельности малорусской литературы», в якій, на підтвердження думки про те, що мова Шевченка мало чим відрізняється від російської, наводились уривки з опублікованих в «Основі» творів поета останнього періоду, Куліш писав: «Последние думы Шевченко, напечатанные в «Основе», по-нашему, далеко слабее его первых произведений» [55].

У виступах Куліша періоду «Основи» було чимало й цінного. Власне, провідний пафос більшості його статей зводився до піднесення ролі й значення Шевченка в українському літературному процесі, що вже само по собі для того часу мало неабияке значення. Ставити Шевченка на чільне місце, закликати орієнтуватися на його народність, мову, творчі принципи — означало бачити в авторі «Кобзаря» поета, що заклав міцні підвалини великої національної літератури. Посилаючись насамперед на Шевченка, П. Куліш заперечував скептикам (серед них у 50-х роках опинився й І. Срезневський), які не хотіли бачити великих здобутків української літератури.

Відмежувався П. Куліш і від слов'янофілів, які боялись встановлення будь-якого контакту з культурою Заходу. «Мы,— писав він,— изучаем дружески все, что выработано другими обществами и народностями» [56]. В цьому зв'язку заслуговує на увагу його твердження про те, що Шевченко, хоч і не мав систематичної освіти, був людиною високоосвіченою, добре обізнаною з досягненнями російської та світової літератури, мистецтва. У статті «Перегляд українських книжок» Куліш писав: «На Шевченка — часто чуєш — здаються: що ось, мовляв, мужик, з кріпаків вийшов і в школах не бував, та які розумні речі проглаголав! Ой! Ой! коли б то всі знали, що то за головатий був чоловік той Шевченко, і яку він школу пройшов, попомірявши того шляху, що бодай, каже, більше не міряти, і поживши в столиці з усякими людьми! Ми знали Шевченка тоді, як він написав щонайвищі свої недруковані думи. Не було книжки живої і животворящої, щоб йому в руки попала та й лежала в його непрочитана. Пушкіна він знав напам'ять, дарма що писав не його мовою, не його складом, а Шекспіра возив із собою, куди б не їхав. Ще ж не забудемо, що Шевченко добре працював над малярством і розкидав розумом по всіх малярських школах: то мало хіба там було корму для його голови? Об'їздив Шевченко всю Україну, переговорив з тисячами всякого люду — то се хіба не наука? Чували ми його критичні розправи з його уст і дивом не раз дивували, як він глибоко входив в саму суть літературного діла» (стор. 60).

У тому ж плані Куліш називає Шевченка не тільки першим українським поетом, а й першим істориком України. Як

---

[55] «Основа», 1862, № 3, стор. 38.
[56] «Основа», 1862, № 1, стор. 107.

і раніше, він вважає, що з творів поета на історичну тематику постають у правдивому освітленні образи козацької старшини.

Погляди Куліша в основному поділяли всі критики, що виступали в «Основі». Але М. Костомаров і П. Житецький не погоджувалися з кулішівською тезою про відрубність української літератури. М. Костомаров у відомій статті «Воспоминание о двух малярах»[57], а П. Житецький у статті «Русский патриотизм»[58] звернули особливу увагу на те, що вся діяльність Шевченка незаперечно підтверджує плідність тісних творчих контактів української літератури з російською. «Мы очень понимаем, что, устраняя себя от участия в общерусской жизни, малоруссы произнесли бы смертный приговор своей словесности, потому что они пошли бы в этом случае против истории» — робив висновок П. Житецький (стор. 18).

Дещо ширшим був у них і погляд на народність Шевченка. Костомаров і Житецький не замикали Шевченка у вузьких національних рамках, а бачили в ньому виразника інтересів усіх пригнічених народів. Перший з них додавав при цьому, що «Кобзар» має загальноросійське звучання і значення, а його автор є справді народним поетом.

Це визначення потребує уточнення. Костомаров весь час дотримувався думки, що ніхто з такою силою і послідовністю не виражав життєвих інтересів простого народу, як Шевченко. Він відкидав порівняння українського поета з народними співцями, зазначаючи, що останні в принципі нічого не додали до народної пісні, тоді як Шевченко співав так, як народ ще не співав, але тепер слідом за ним заспіває. Інакше кажучи, український поет не обмежився сприйняттям народної пісні, він її наповнив новим змістом, удосконалив, підніс до високої поезії. Як поет-новатор, Шевченко має бути прирівняний до Пушкіна, але з тим застереженням, що Пушкін писав для «освіченої» частини суспільства, а Шевченко — для простого народу.

Костомаров звернув увагу ще на одну обставину, яка зумовила особливу народність Шевченка, а саме: «Он (Шевченко.— *Ред.*) не был поэтом тесной исключительной народности: его поэзия приняла более высокий полет. Это был поэт общерусский, поэт народа не малорусского, а вообще русского народа, хотя и писал на одном из двух, искони существовавших, наречий этого народа, оставшемся внутри народной сферы, *не испытавшем насильственных школьных изменений, и поэтому-то более способном для того, чтобы дать России истинно народного поэта»*[59]. (Курсив наш.— *Ред.*).

---

[57] «Основа», 1861, № 4, стор. 44—56.

[58] «Основа», 1862, № 3, стор. 1—21.

[59] Н. Костомаров, Воспоминание о двух малярах.— «Основа», 1961, № 4, стор. 50.

Твердячи, що Шевченкові, як нікому іншому з поетів, відкривався світ народних дум і почуттів у всьому обширі й красі, Костомаров гадав, що причиною цього є виключно щасливе поетичне обдарування, поетична інтуїція, що виробилась у безпосередньому єднанні з народом. Освіта Шевченка, його суспільно-політичні переконання, великий життєвий досвід, по суті, ігнорувались. В авторі «Кобзаря» Костомаров бачив тільки п о е т а (і в літературі, і в житті), відмовляв йому навіть у титулі «громадянин». І це при тій умові, що поезія Шевченка відкрила Костомарову, за його ж словами, цілий, незнаний доти світ народного життя.

Сам Шевченко інакше дивився на призначення поета. А. Козачковський згадував такі його слова: «Как хорош быт поэта, если бы он мог быть только поэтом и не гражданином» [60]. В них виразно вчувається перегук з відомою поезією Некрасова «Поет і громадянин», де є рядки:

Поэтом можешь ты не быть,
Но гражданином быть обязан.

Після того як на № 10 1862 р. «Основа» припинила існування, Куліш не виступав із спеціальними статтями про Шевченка, а коли 1874 р. з'явилась його «История воссоединения Руси», стало ясно, що він багато в чому змінив свій погляд на поета, на Україну, її історію, культуру. Назвавши музу Тараса «полупьяною, распущенною» за те, що в поемі «Сон» Шевченко без «благоговіння й поваги» відізвався про Петра І і Катерину ІІ, Куліш відмовив значній спадщині поета в будь-якому громадському значенні, провіщав їй забуття [61]. Найбільше не вдовольняло тепер історика те, що в творах Шевченка поетизується героїка визвольної боротьби, підносяться революційні традиції народних рухів. Це суперечило тому, що говорив Куліш на початку 60-х років. Цю думку він поглибив у статті 1877 р. «Казаки по отношению к государству и обществу» [62]. Через п'ять років, переорієнтувавшись з російського самодержавства на польських магнатів, Куліш у сумнозвісній «Крашанці русинам і полякам на великдень» (1882) знову прагнув заплямувати героїчні сторінки минулого України, виправдати дії польських магнатів, навіть кріпацтво. З безкомпромісною відповіддю Кулішеві виступили Д. Мордовець [63] і М. Костомаров [64]. «Рабство — заперечив останній з них,— есть такое омерзительное явление, что развитой человек, находя,

[60] А. К о з а ч к о в с к и й, Из воспоминаний о Т. Г. Шевченко.— «Киевский телеграф», 1875, № 25.

[61] Див. История воссоединения Руси, т. 2, 1874, стор. 24—25.

[62] «Русский архив», 1877, кн. 1, стор. 325—368; кн. 2, стор. 113—135.

[63] За крашанку — писанка. П. Ол. Кулішеві. Написав Данило Сліпченко-Мордовець, Пб., 1882, 42 с.

[64] Н. К о с т о м а р о в, Крашанка г. Кулиша. Письмо в редакцию.— «Вестник Европы», 1882, № 8, стор. 729—748.

быть может, его неизбежным по стечению обстоятельств в далекие варварские времена, все-таки не может отзываться о нем так одобрительно, как отзывается Кулиш» (стор. 734).

Якщо в 50-х — на початку 60-х років П. Куліш, свідомо минаючи революційну поезію Шевченка, писав про нього все ж як про явище видатне, гідне наслідування, то тепер в «Соборном послании галичанам» (1871) він відверто заявляє, що школою для галицьких письменників «мусить бути школа українська, оперта не на Шевченкові, як у вас здається, а на етнографії» [65]. А на початку 80-х років Куліш знову відзиватиметься про Шевченка з повагою, очевидно, зваживши на обурення передової громадськості паплюженням поета, якого припустився він в «Истории воссоединения Руси». 1882 р. вийшла збірка Куліша «Хуторна поезія», в якій на початку вміщено «Історичне оповідання», що має автобіографічний характер і містить деякі цінні спогади про автора «Кобзаря». «Тільки на Шевченка,— читаємо в цьому оповіданні,— взирало незв'язане нічим, опріч дружби, браття, як на якийсь небесний світильник, і се був погляд праведний. Озираючись назад, можемо сказати без кощунства про його великого, хоть і пригашеного дечим, духа... Шевченко з'явився серед нас, яко видиме оправдання нашого натхнення звиш» [66]. Або в іншому місці: «Сам Шевченко зробивсь не тим, яким я його покинув, їдучи з України. Се вже був не кобзар, а національний пророк» (стор. 15). Мова йде про 1847 р., коли поет написав уже такі твори, як «Сон», «Кавказ», «Єретик», «Заповіт», що, власне, й давало підставу говорити про його високе творче піднесення.

Одначе й тут Куліш не забув зробити два суттєвих застереження, що стосуються його незгоди з Шевченком. Революційний пафос творчості поета він осуджує, не приймає. Навівши відомі рядки з поеми «Кавказ» — «Од молдаванина до фіна на всіх язиках все мовчить, бо благоденствує»,— Куліш додає від себе: «Не мовчатиме ж воно вічно, колись таки та заговорить. Добре ж, коли б заговорило мовою інтелігенції. А от біда, як дика сила деспотства та викличе з пекла дику силу рабства» (стор. 39).

Куліш і далі відстоює свою точку зору на Петра І і Катерину II, а значить, і критикує позицію Шевченка. Щоб надати своїй думці більшої ваги, він намагається спертися на авторитет Пушкіна, ігноруючи при цьому конкретно історичний зміст творів Шевченка й Пушкіна (стор. 40).

Додамо, що і в ряді поезій, які ввійшли до збірки «Хуторна поезія», зневажаються героїчні подвиги запорізьких козаків («До рідного народу»), прославляються Петро І і Катерина II («Гімн єдиному цареві», «Гімн єдиній цариці»), звучать нотки докору поетові («До Шевченка»).

---

[65] «Киевская старина», 1898, № 10, стор. 116. Уривок з цього листа без початку й кінця опублікувала «Киевская старина» під назвою своєю.

[66] П. Куліш, Хуторна поезія, Львів, 1882, стор. 9.

У зв'язку з наступом реакції в Росії боротьба навколо спадщини поета ускладнюється, центр її переміщується за кордон. Тут з'являються і повніші видання творів Шевченка, і сміливіші висловлювання про його революційну поезію. У Львові 1865 р. вийшло перше велике дослідження життя і творчості Шевченка Г. Батталії [67]. Видання й пропаганду творів поета розгорнула російська та українська еміграція у Празі, Женеві, Цюріху та інших містах.

Увагу революційних народників — П. Лаврова, М. Судзіловського, С. Степняка-Кравчинського, Ф. Волховського, Г. Лопатіна, П. Ткачова та ін.— творчість Шевченка привертала передусім своєю гостронолітичною злободенністю, революційним пафосом. Для них це була зброя в боротьбі за піднесення революційної свідомості мас, за усвідомлення ними і свого рабського становища, і необхідності своїми силами здобувати волю. Особливо імпонувало революційним народникам те, що український поет зображав безпосередньо життя, інтереси й прагнення народу. В цьому плані вони йшли так далеко, що протиставляли його творчість, як і творчість Кольцова, Некрасова, Решетникова, Пушкіну та Лермонтову. В статтях на літературні й суспільно-політичні теми, що публікувалися в газетах «Вперед», «Община», «Общее дело», революційні народники часто цитували поезії Шевченка, аналізували їх, коли хотіли підкріпити те чи інше своє твердження високим авторитетом. Відгомін гнівної музи Шевченка чується в написаній 1874 р. Ф. Волховським брошурі «Правдиве слово хлібороба до своїх земляків» (вийшла у Львові 1876 р. при активному сприянні О. Терлецького), у відомому збірнику творів революційних народників «Из-за решетки», виданому Г. Лопатіним 1877 р. у Женеві.

Ще за життя Шевченка його твори проникли в Галичину, знайшли там своїх цінителів і шанувальників. Тепер, за свідченням Я. Головацького [68], М. Павлика [69], М. Драгоманова [70], «Кобзар» став найулюбленішою книжкою молоді Львова, його поширюють по всій Галичині, декламують на вечорах. «Народовці» підтримали цей рух, прагнучи взяти його під свій контроль, щоб впливати на молодь. «Пам'ять Шевченка,— писав Драгоманов,— сталась тут неначе б релігійним культом, святкована урочистими вечорами, котрі патріотичне товариство уряджує щороку в день його смерті

---

[67] G. Battaglia, Taras Szewczenko. Życie i piśma jego, Lwów, 1865. Про боротьбу навколо Шевченка в польській критиці див. Є. П. Кирилюк, Українські письменники — революційні демократи й літератури західних і південних слов'янських народів у XIX ст. К., Вид-во АН УРСР, 1963; Г. Д. Вервес, Т. Г. Шевченко і Польща, К., «Дніпро», 1964.

[68] Див.: «Основа», 1862, № 7, стор. 68—69.

[69] Про русько-українські читальні. Зложив М. Павлик, ч. 1, Львів, 1887, стор. 84—85.

[70] Див. М. Т-ов [Драгоманов], Литературное движение в Галиции.— «Вестник Европы», 1873, № 9, стор. 240—268.

ві Львові» [71]. Спочатку, в 60-х роках, певне значення мало те, що Шевченка часто друкували в періодиці, популяризували його твори, закликаючи письменників наслідувати традиції великого поета. Це сприяло консолідації роз'єднаних тоді культурних сил Східної і Західної України, пожвавленню інтересу до передової російської літератури, яка відіграла велику роль у формуванні ідейно-естетичних поглядів Шевченка. Проте «народовці» трактували «Кобзаря» у вузькому національно-культурницькому плані, і Драгоманов мав підстави критикувати їх клерикально-народовське «вшанування» поета, ліберально-буржуазне спотворення його спадщини. «Народовці» були далекі від об'єктивного наукового висвітлення творів Шевченка. Говорячи про те, що Шевченкова проповідь гуманізму, свободи, любові до народу, його гіркі докори гнобителям були до душі лібералам, І. Франко тут же додавав: «Шевченко, власне, в сих сферах здобув собі значення і вплив як ворог кріпацтва, як проповідник волі селянської; його ширше, національне значення лишилося закрите для них і в значній часті закрите й для Драгоманова аж до кінця його життя. Годі здумати собі повнішого контрасту, як те розуміння Шевченка на Лівобережній Україні, якого речником був і Драгоманов, а те, яке бачимо, хоч без такого глибокого і систематичного викладу, в Галичині. Там Шевченко важний головно як протест проти кріпацтва, проти заскорузлості та кастового егоїзму в суспільності, а тут як речник національних ідей, як поет, що обняв душею всю Україну, оживив її минувшину і п'ятнував тих, що мучили й мучать її» [72]. Для народу Західної України Шевченко пробудив і зміцнив сподівання на возз'єднання з єдинокровними братами на Сході. В умовах Австро-Угорської імперії це питання набувало неабиякої гостроти. І. Франко висував його на чільне місце, виходячи з аналізу конкретних фактів суспільно-політичної боротьби. З возз'єднанням українських земель він пов'язував і перспективу безпосереднього прилучення трудящих до передової російської культури.

«Народовці» в силу своєї класової, буржуазної природи не приймали всього Шевченка, насамперед його революційної поезії. Сатиру вони взагалі знецінювали. Характеризуючи послання «І мертвим, і живим...», Ом. Огоновський наголошував на тому, що поет правдиво викривав і осуджував здирство, паразитизм панства. Для підкріплення цієї думки він залучав і інші поезії. Одначе тут же додавав: «Поет, дізнавшись в житті своєму від панів багато лиха, заворушився і закипів жаром огненним, коли

---

[71] Ukraino [М. Драгоманов], Il movimento letterario ruteno in Russia e Gallizia (1798—1872).— „Rivista Europea" (anno IV, vol. 1-2, Firenze, 1873); Див. також: «Правда», 1873, № 15, стор. 531, [Переклад В. Навроцького].

[72] Іван Франко, Суспільно-політичні погляди М. Драгоманова.— ЛНВ, 1906, № 8, стор. 227.

тільки про них став згадувати: тоді тратив рівновагу в настрою душевнім та й писав і таке, що зовсім не було естетичним. От і на сему місці метнув він на тих недолюдків страшне прокляття:

> Ох, якби те сталось, щоб ви не вертались,
> Щоб там і здихали, де ви поросли!
> Не плакали б діти, мати б не ридала,
> Не чули б у бога вашої хули.
> І сонце не гріло б смердячого гною
> На чистій, широкій, на вольній землі» [73].

Або в іншому місці: «Тільки годі затаїти, що поет, не учившися змолоду систематично, тоді виражається неясно, коли вищою якоюсь наукою хоче пописатись. От і тут згадує гармонію, силу і музику (мова йде про рядки: «І гармонія, і сила. Музика та й годі». — Ред.). Се справді нісенітниця!» (стр. 32).

Значення «Кобзаря» «народовці» замикали у вузько-національних, культурно-просвітницьких рамках, оголошували себе поборниками високої, «чистої» від політики поезії.

Але, як завжди буває в таких випадках, «народовці» відмовлялись не від усякої політики в поезії. Їм, буржуазним лібералам, не до душі була тільки революційна тенденційність, служіння літератури визвольній меті. Коли Є. Згарський, приміром, писав, що політика плавить високий дух поезії, тут же додавав: «Не вражда, а самий безпристрасний божий мир — високе приділення поезії»,— то в цьому також виявлялась політика, тільки буржуазна, продиктована бажанням відвернути увагу літератури від соціальних конфліктів. Не менш виразно такими ідеями перейняті виступи й інших провідних критиків, натхненників «Правди» — В. Барвінського, Д. Танячкевича та ін. Шевченко для них насамперед співець «братолюбія», злагоди між панами і селянами в ім'я, мовляв, національної єдності. У працях Огоновського «Критико-естетичний погляд на декотрі поезії Тараса Шевченка» (зокрема, про поеми «І мертвим, і живим...», «Неофіти» [74]), у кількох «бесідах» В. Барвінського, опублікованих окремими додатками до «Правди» 1875, 1876, 1878 років, ця думка є наскрізною і служить основним аргументом для «доведення» примату національного над соціальним у літературі. Все, що в творах поета не відповідало цій схемі, або фальсифікувалося, або ж кваліфікувалося як відхід од «поетичності». За Огоновським, любов Шевченка до України обіймала всі її соціальні верстви: «Люблячи же з таким жаром свою Україну, мусив поет тою своєю любов'ю обіймати також своїх ворогів» [75].

---

[73] Омелян Огоновський, Критично-естетичний погляд на декотрі поезії Тараса Шевченка. І. «І живим, і мертвим...» — «Правда» 1873, № 1, стор. 29.

[74] «Правда», 1873, № 1, 3—6.

[75] «Правда», 1873, № 3, стор. 122.

Поема «Неофіти» викликала докір критика тим, що вона є політичною, а значить, на його думку, й недостатньо поетичною. Не міг прийняти Огоновський і її антирелігійного мотиву. Весь зміст поеми він перекручує, трактує у вузьконаціональному плані. Ще 1868 р. Згарський писав: «Чи не мав Кобзар наш на думці зобразити в постаті тої матері болищу мать Україну?» [76]. Але якщо Згарський подав цю думку у вигляді здогаду, то Огоновський намагався її ствердити як істину. Образ матері в поемі «Неофіти» він беззастережно трактував як уособлення специфічно-національного образу України, а образ Алкіда — як сина України. Поетові на цій підставі закидалося, що він розминувся з метою, яку поставив перед собою, бо закінчив твір смертю сина і тим самим не пообіцяв Україні ніякої перспективи.

Представники правого крила «народовців» ішли за Кулішем, підносили його як послідовника Шевченка. На своє озброєння вони взяли його найреакційніші погляди, зокрема й настанову на відрубність української літератури від російської, орієнтацію її виключно на фольклорно-етнографічні джерела, на боротьбу з революційно-демократичними традиціями. Такі погляди з роками все наполегливіше відстоював орган «народовців» журнал «Правда» [77].

Та вже з самого початку виходу журналу серед його авторів не було одностайності як у загальній програмі, так і в поглядах на Шевченка. Не кажемо вже про таких із них, як Ю. Федькович, М. Старицький, Панас Мирний, І. Білик, І. Франко, О. Терлецький, які епізодично друкувались у «Правді». Поглядів Згарського, Огоновського, Барвінського та їх спільників не поділяли В. Навроцький, Б. П'юрко, Ю. Целевич, М. Бучинський. У відкриту полеміку з «правдянськими» ідеологами вступили в 70-х роках М. Павлик, О. Терлецький, М. Драгоманов, а в 1881 р.— І. Франко. Вони сходились у критиці буржуазно-націоналістичних тенденцій «народовців», їх клерикалізму, угодовства, але в поглядах на Шевченка мали істотні розходження. М. Павлик, О. Терлецький, а ще послідовніше І. Франко оцінювали поета з позицій революційно-демократичних, а М. Драгоманов — з ліберально-буржуазних. По-різному дивились вони на роль світогляду в художній творчості, що також позначалось на відгуках про Шевченка.

Павлика й Терлецького цікавила насамперед суспільна значимість «Кобзаря» в умовах Галичини. Цьому питанню перший з них присвятив кілька відгуків про шевченківські вечори й читан-

---

[76] «Неофіти» Тараса Шевченка. Критично пояснив і оцінив Євгеній Згарський.— «Правда», 1868, № 21, стор. 248.

[77] Характеристику суспільно-політичного та ідейно-естетичного спрямування журналу «Правда», див. у кн.: М. Д. Бернштейн, Українська літературна критика 50—70-х рр. XIX ст., К., Вид-во АН УРСР, 1959, стор. 134—144.

ня, зокрема «На чий млин вода?» [78], «Шевченко й радикали перед угодовцями» [79]. В них, як і в інших статтях, де зустрічаються згадки про Шевченка, гостро й дотепно критикується дволикість «народовців», які одночасно клялися у вірності заповітам «батька» Тараса, підносили його і тут же били поклін перед уніатським митрополитом. Фарисейство «народовців» Павлик продемонстрував на тому, як вони на одному з шевченківських вечорів вилучили з програми поему «Єретик», а слова «Заповіту» — «А до того я не знаю бога» — переінакшили: «А до того я вже знаю бога». Не тільки важко, а й неможливо було, каже критик, вбгати революційну поезію Шевченка в програму «народовців». Клерикали намагались перешкодити впливові «Кобзаря» на визвольний рух у Галичині — про це писав Павлик 1877 р. в статті «Сказав, що знав» [80]. «Народовці,— зазначив він у листі до Драгоманова 1883 р.,— не могли на селах погодити ідеї Шевченка з народним здирством» [81].

Терлецький з критикою програми галицьких буржуазних партій виступив спочатку на засіданнях віденського товариства «Січ» 1873—1874 рр. Одна з його доповідей називалась «Шевченко і Некрасов». Текст її не пощастило розшукати. Тільки з постановки питання та з інших праць автора можна догадуватися, що йшлося в ній про спільність насамперед суспільно-політичних мотивів двох поетів, про їх значення у визвольній боротьбі. На таке припущення наводить, зокрема, стаття Терлецького «Галицько-руський нарід і галицько-руські народовці», що була, за визначенням Франка, відгомоном суперечок автора з «москвофілами» й «народовцями» в товаристві «Січ» [82].

Критикуючи «народовців» за те, що вони «зашкаралупилися у свій тісний світогляд виключного націоналізму» й самі собі та іншим заступили шлях до дальшого життя й розвитку, Терлецький першим у Галичині звернув увагу на необхідність скористатися з політичних ідей Шевченка для розв'язання справді животрепетної проблеми соціального визволення українського народу. Свого розуміння політичних ідей Шевченка він не розгортає, але з усього змісту статті легко зрозуміти, що його особливо приваблювала революційна муза поета.

Соціальне звучання творів Шевченка високо оцінив і М. Драгоманов, хоч революційного їх спрямування і значення для нової доби не зрозумів. Він акцентував на народності поета, на його

---

[78] «Народ», 1890, № 8, стор. 113—116.

[79] «Народ», 1891, № 9, стор. 160—163.

[80] «Друг», 1877, № 5, стор. 81—82.

[81] Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом, т. 4, Чернівці, 1911, стор. 115; Див. С. М. Злупко, Боротьба М. Павлика проти фальсифікаторів творчості Т. Шевченка у Галичині.— «Радянське літературознавство», 1969, № 4, стор. 81—86.

[82] І. Франко, Др. Остап Терлецький. Спомини і матеріали.— «ЗНТШ», 1902, т. 6, стор. 21.

реформаторській ролі в історії української літератури, зауважуючи при цьому, що Шевченко за своїми ідеями демократії, волі і гуманності є поетом не тільки національним, а й інтернаціональним. Такі думки прозвучали в нарисі Драгоманова про українську літературу, що був опублікований в італійському журналі «Rivista Europea» 1873 р., у його доповіді про Шевченка, на шевченківському вечорі пам'яті поета в Цюріху того ж року [83] і в відомій праці «Українська література, заборонена російським урядом» (1878), з якою був обізнаний К. Маркс [84–85].

У статті «Література російська, українська і галицька» [86] Драгоманов розгорнув широку полеміку з «народовцями», але ще досить стриману за формою. Він констатував, що «народовці» «у теорії йдуть проти ідеї о взаєминах з Росією, але на практиці лучше єднаються з нею, ніж «русские» («москвофіли».— *Ред.*), бо «беруть в Росії немало її продуктів, іменно продукти живої Росії, її літератури і науки» [87]. На сторінках «Правди» друкувалися твори М. Салтикова-Щедріна, І. Тургенєва, І. Прижова, В. Стасова, О. Пипіна та інших прогресивних російських письменників і критиків.

Провідна думка Драгоманова зводилась до того, що українська література від найдавніших часів перебувала в таких міцних, природних зв'язках з російською, що правильно й глибоко зрозуміти її без цих зв'язків неможливо. Історично склалося так, що й досягнення світової культури Україна засвоювала переважно через російську.

Погляди Драгоманова на Шевченка розкрились ширше й виразніше в його праці «Шевченко, українофіли і соціалізм» [88]. Полеміка з «народовцями» набрала гострішого характеру, а в трактуванні Шевченка не тільки ширше мотивувались попередні положення, а й вимальовувались нові аспекти його бачення. Спричинилось до цього двотомне видання найповнішого на той час «Кобзаря» у Празі, що мало особливий резонанс у Галичині. Другий том цього видання, куди ввійшли ще не друковані або заборонені в Росії революційні твори поета, буквально перелякав «народовців», і вони поспішили оголосити його слабким, не вартим уваги широкого загалу читачів. «Так-то,— іронізував Драгоманов,— крутили на всі боки українофіли в Росії й Австрії свого пророка, аж поки в Росії його прокляв найближчий його приятель (П. Куліш.— *Ред.)*, а в Австрії його поділено надвоє» (стор. 117).

Українофіли «Правди» вихваляли Шевченка як терплячого за віру мученика, який і співвітчизників закликав не до розправи

---

[83] Виклад доповіді опубліковано в «Правді», 1873, № 13, стор. 473—476.

[84–85] M. Dragomanov, La littérature oukrainienne proscrite par le gouvernement russe, Genéve, 1878.

[86] Українець [Драгоманов М.], Література російська, великоруська і галицька.— «Правда», 1873, № 4—6; 1874, № 1, 2, 4—9.

[87] «Правда», 1873, № 6, стор. 225.

[88] «Громада», № 4, Женева, 1879, стор. 101—230.

з розпинателями народними, а до «непоколебимої віри в правду» [89], як висловився Є. Згарський. Огоновський називав поета і борцем, але борцем тільки за те, щоб була «своя хата», «своя воля», «своя мудрість». Головну ідею поеми «Кавказ» О. Партицький спотворював: «В поезії «Кавказ», зверненій проти Росії, заповідається одверто повстання проти Росії» [90]. Це було безсоромне перекручення змісту поеми, спрямованої не проти Росії, а проти царату, з яким поет боровся пліч-о-пліч з кращими синами Росії.

«Народовці», зокрема й Партицький, не замовчували Шевченкового гніву проти гнобителів, однак тут вони доходили висновку, що з двох можливих доріг до волі — гайдамаччина чи братерство — поет швидше радий був, аби «розділ родовий вирівнявся на мирній дорозі через побратання і почуття волі» [91].

Драгоманов піддає ці перекручення нещадній критиці, кваліфікує їх як вияв обмеженості, хуторянства, свідомої фальсифікації задля утвердження сепаратистських ідей. Свіжістю думок, публіцистичною гостротою, а головне — безкомпромісністю у викритті фальшивого народолюбства «народовців» праця Драгоманова справила величезний вплив на громадську думку Галичини, спонукала до ширшого й глибшого прочитання Шевченка. Але в ній було немало й такого, що давало неправильне уявлення про поета. Прихильник суворо об'єктивної манери письма, Драгоманов недооцінював ідейно-світоглядний елемент у художній творчості поета. З цих позицій він оголошував слабкими революційні твори Шевченка, применшував їх значення в суспільно-політичній боротьбі пореформеного часу. Авторові послання «І мертвим, і живим...» приписувалися реакційні слов'янофільські ідеї, прагнення відмежуватися від передової культури Заходу. В очах Драгоманова Шевченко був не революціонером, а тільки бунтарем, не знав історію, а лише інтуїтивно відображав її. «Кобзар» не визнавався книжкою по-справжньому народною.

Помилковим твердженням Драгоманова протистояла стаття Ф. Вовка «Т. Г. Шевченко і його думки про громадське життя», опублікована за підписом «Сірко» в тому самому номері «Громади» [92]. Вона відзначається не тільки новизною постановки багатьох питань, що їх висувала тодішня доба в зв'язку із сприйняттям і осмисленням творчості Шевченка, а й оригінальністю та аргументованістю їх розв'язання. Тут вперше прозвучала думка про роль соціалістичних ідей у творчому змужнінні поета. На відміну від Драгоманова, Вовк твердив, що автор «Кобзаря» мав

---

[89] Провідні ідеї в письмах Тараса Шевченка. Студіум Ом. Партицького, у Львові, 1872, стор. XVIII.

[90] Там же.

[91] Там же.

[92] Сірко, Т. Г. Шевченко і його думки про громадське життя.— «Громада», № 4, Женева, 1879, стор. 37—95.

непохитні революційні переконання, жадав, аби землю, всім дану, зробити громадською власністю. «Щоб перевернути на новий лад усе громадське життя,— читаємо в статті,— Шевченко бачив одну тільки раду — соціальну революцію» [93].

Відзначено, що український поет дотримувався принципово інших поглядів, ніж слов'янофіли. Він був ворогом самодержавства, хотів свободи й рівноправності для всіх народів.

Ідейну еволюцію Шевченка Ф. Вовк розглядав як безперервне сходження на нові вершини. В такому плані трактується навіть період заслання, коли, як твердив критик, поетична фантазія, може, дещо й підупала, зате далеко ясніше, докладніше вилились у поезії суспільні погляди. Не випадково, повернувшись із заслання, Шевченко з перших днів послідовно відстоює революційний шлях скасування кріпацтва. «Трохи не один Шевченко,— твердив Ф. Вовк,— з усіх писателів того часу зостався не підкуплений ліберальним рухом нового царювання» (стор. 52).

Вовк по-новому прагнув схарактеризувати народність Шевченка. Для нього безсумнівно, що «Кобзар» — книжка справді народна: і тим, що правдиво відображає життя та думи трудівника, і тим, що доступна малописьменним масам. Коло письменників, з якими порівнюється український поет, значно розширюється: Р. Бернс, Томас Гуд, А. Шеньє, Г. Лонгфелло, почасти Беранже, Гюго. У статті є й такі положення, з якими не можна погодитись. але в переважній своїй частині вона була безперечним кроком уперед порівняно не тільки з поглядами Драгоманова, а й тогочасними досягненнями шевченкознавства. Основні положення цієї праці поділяла більшість демократичної інтелігенції.

Боротьба за традиції поета дедалі посилювалась, у пресі часто спалахували суперечки, порушувались питання про повніше видання «Кобзаря», про увічнення пам'яті його автора. Все говорило за те, що слово Шевченка живе, діє, що сила його впливу на читача в нових умовах не зменшується, а, навпаки, збільшується.

У 80—90-х роках Драгоманов дещо пом'якшив свій суд над Шевченком. І не тільки під впливом обставин, про які тільки-но йшлося. Слушні й аргументовані заперечення Драгоманову в листах до нього висловив І. Білик, зауваживши, зокрема, що значення Шевченка не обмежується тільки боротьбою проти кріпацтва, оскільки його творчість порушувала важливі проблеми всього соціального та національного життя України. Переконаний прихильник орієнтації української літератури на передову російську, критик разом з тим, на відміну від Драгоманова, бачив перспективи її дальшого піднесення в найтіснішому зв'язку з життям і боротьбою українського народу. Але про значення традицій

---

[93] «Громада», 1879, № 4, стор. 93. Про оцінку Ф. Вовком соціалістичних ідеалів Шевченка докладніше див.: Євген Кирилюк, Ідеї соціалізму і творчість Шевченка.— «Жовтень», 1969, № 3, стор. 135—144.

Шевченка в цьому процесі Білик також говорив, як помітив М. Бернштейн, упівголоса [94].

З розгорнутою критикою поглядів Драгоманова на Шевченка виступив Б. Грінченко в «Листах з України Наддніпрянської» [95]. Про Шевченка та його традиції він писав з високим пієтетом, називав поета «національним пророком» і вважав його фундатором не тільки нової української літератури, а й усього прогресивного громадсько-політичного руху на Україні. Віддаючи рішучу перевагу національному моменту над соціальним, критик, звичайно, не міг як слід розібратися в творчості поета. Тільки тоді, коли під тиском фактів він відступав від цієї схеми, його міркування звучали переконливо. Це насамперед думка, що творчість Шевченка та його кращих послідовників засвідчила спроможність української літератури вибороти собі місце серед розвинених літератур світу. Грінченко попереджав, що не треба на віру брати слова тих, хто тлумачить «Кобзар», видаючи себе за «українофільця», бо сутність творчості поета мало хто збагнув у всій повноті. «Тільки небагато людей, тільки одиниці, може,— писав він,— розуміли і знали всі Шевченкові ідеї цілком; загал же так званого «українофільства» додержував тільки частину їх. А саме: він держався того, що Шевченко казав про національну українську самостійність, і забував і легковажив те, що Шевченко казав про народ, про те, що вкраїнська справа нерозірвано зв'язана з мужицькою справою, з справою усіх убогих працьовників. З цього виходила велика шкода, бо через се націоналізм, патріотизм наближався до шовінізму, або в усякому разі став річчю більш-менш формальною» [96].

Твердження Драгоманова, нібито Шевченко й не думав про створення самостійної української літератури, що цю ідею, мовляв, приписали йому значно пізніше його прихильники, Грінченко відкинув як безпідставне. Він нагадав, що вже поема «Гайдамаки», а далі вся його поезія якнайкраще підтвердили великі можливості українського художнього слова. Посилання Драгоманова на те, що Шевченко писав повісті й щоденник російською мовою, ще нічого не доводить, бо, по-перше, писались ці твори в важких умовах солдатчини, по-друге, поет мав намір друкувати їх у російських журналах.

Спростував Грінченко й Огоновського, який ідейно-творче змужніння поета в середині 40-х років пов'язував із впливом на

---

[94] М. Д. Бернштейн, Українська літературна критика 50—70-х років XIX ст., К., 1954, стор. 304.

[95] [П. Вартовий], Листи з України Наддніпрянської.— «Буковина», 1892, 9(21), X, № 41. Всі листи опубліковано окремою книжкою: Листи з України Наддніпрянської, К., 1917, 180 с. Далі посилатимемось на це видання.

[96] Листи з України Наддніпрянської, стор. 103. Ширше про полеміку Б. Грінченка з М. Драгомановим див. П. П. Пономарьов, Полеміка М. Драгоманова з Б. Грінченком.— «Українське літературознавство», вип. 2, Вид-во Львівського університету, 1966, стор. 73—78.

нього ідей Кирило-Мефодіївського братства. Відомо, що такі твори, як «Сон», «Кавказ», «Заповіт», «І мертвим, і живим...» написано до організації товариства.

В основному правильно розв'язував Грінченко заплутане й перекручене націоналістами питання про ставлення Шевченка до російського й польського народів. Як і Ф. Вовк, він доводив, що поет з виключною толерантністю ставився до всіх націй. У шостому листі наголос зроблено на тому, що в Шевченка нема й крихти ворожого ставлення до російського чи польського народів, а є тільки осудження гнобительської політики царату та польських магнатів (стор. 57).

І все ж у листах Грінченка виявилась хибна тенденція, ніби Шевченко відмежовувався від російської культури, оскільки контакти з нею заважали зростанню національної самосвідомості українців. Під цим кутом зору критикується не тільки Кулішева «История воссоединения Руси» а й праці Костомарова, Драгоманова. Крайня однобічність у підході до справи, національна обмеженість і полемічне завзяття перешкодили Грінченкові глибше розібратися в суті російсько-українських літературних взаємин. Як видно з листів, хисткість своєї позиції відчував часом і сам автор. Він приставав до поради Драгоманова не відділятись від російської літератури, зауважував, що класиків російської літератури «ми... і читаємо, і перечитуємо, і поважаємо й вчимось в їх» (стор. 160). Але й тільки. Головного драгомановського питання він не зрозумів і не прийняв. А воно було слушним: «Чи можуть поляки й українці побороти уряд московський без помочі самого народу московського?» [97].

На таку думку наштовхували й твори Шевченка (особливо останнього періоду), братання українського поета з російською революційною демократією, його захоплені відгуки про творчість класиків російської літератури. Але й це все пройшло поза увагою Грінченка, не кажучи вже про бурхливо зростаючу тоді інтернаціональну свідомість робітничого класу. Шлях до національного визволення, за твердженням критика, Шевченко бачив у «широкій реформі міжлюдських взаємин».

Відповідаючи Грінченкові, Драгоманов писав про Шевченка в «Листах на Наддніпрянську Україну» як про поета, чий вплив справді відчувається в усіх сферах життя України. В листі до віденського товариства «Січ» він закликав навіть до «праці в дусі ідей Шевченка» [98]. Це був певний поступ в оцінці «Кобзаря», його громадського звучання. В інших принципових міркуваннях про Шевченка Драгоманов залишився на старих позиціях, бо

---

[97] М. Драгоманов, Листи на Наддніпрянську Україну, К., 1917, стор. 32, «Листи» спочатку друкувались у газеті «Буковина», 1893, № 20, 21, 22, 24.

[98] ЦДІА у Львові, ф. 663, оп. 1, спр. 253, арк. 472; Див. О. І. Дей, Боротьба за Шевченка в Галичині.— «Збірник праць XI наукової шевченківської конференції», 1963, стор. 103.

взагалі літературу про мужика і для мужика. вважав такою, що ніколи не зможе вдовольнити витончені смаки й духовні запити європейськи освіченого читача. Тим, хто ставив українського поета поруч з Пушкіним і Лермонтовим, Драгоманов заперечив: «У нас дехто любить рівняти Шевченка з Пушкіним і Лермонтовим і високо ставити Шевченка за літературність і демократизм його думок. Тільки ж в поезії самих думок мало, а треба і добірної форми. По формі ж Шевченкові поеми відставали від Пушкінових і Лермонтових так, як відстоїть наскорна поема малообразованої, хоч і талановитої, людини від пильної праці чоловіка високообразованого» [99].

Найкраще спростувало Драгоманова саме життя: ніякі ідеї, хоч би які вони були свіжі й радикальні, не могли б забезпечити творчості Шевченка тієї сили впливу на читача, яку вона здобула. Як писав один тогочасний критик: «Ніж звисока дивитись на твори Шевченка, дошукуватись, чого в них нема, краще б подумати, як це малоосвічений поет побудив і потягнув за собою 15-міліонний народ!» [100].

До зіставлень Грінченко не вдавався, одначе зміст його листів не залишає сумніву в тому, що він ставив Шевченка поруч з великими поетами світу, а його поезії відводив значне місце як в історії української літератури, так і в суспільно-політичній боротьбі [101]. Пізніше, вже на початку XX ст., він виступить проти тих, хто за зовнішньою простотою творів поета не бачив їх ідейного та художнього багатства, виводив поетику «Кобзаря» тільки з фольклорних джерел.

З Байроном, Гете і Словацьким вперше зіставив Шевченка П. Свєнціцький. І то лише в найзагальнішому плані: ролі цих поетів у житті й культурному поступі своїх народів. Критик вдався до невиправданого протиставлення, і це завадило йому правильно оцінити реальний внесок кожного з поетів у духовну скарбницю людства. Але в принципі слушними були міркування про те, що в творчості Шевченка відображені найрізноманітніші прояви буття українського народу. «А споглядімо,— зазначав П. Свєнціцький,— чи є найменша проява життя України, щоб не відбилась вона, мов у чистому дзеркалі, в Тарасових поезіях» [102].

Про те, чим був для України, а особливо для Галичини й Буковини, Шевченко, писав і Ф. Свистун у праці «Чем есть для нас

---

[99] М. Драгоманов, Листи на Наддніпрянську Україну, 1894, стор. 64.

[100] Див. «Правда», 1880, № 1—3, стор. 55.

[101] Цю думку автор поглибив у статті «Нова сім'я».— «Народ», 1895, № 7, стор. 97—102.

[102] Вік XIX у діях літератури української. Відчит П. Свєнціцького, Львів, «Просвіта», 1871, стор. 13. Про оцінку П. Свєнціцьким творчості Шевченка ширше див.: Т. І. Пачовський, Павлин Свєнціцький — популяризатор творчості Шевченка.— «Збірник праць XI наукової шевченківської конференції», стор. 89—95.

Шевченко?» [103]. Він починає з того, що твори українських письменників, за винятком хіба що Федьковича, сприймалися в Галичині мляво, мало хто й говорив по-українськи, а все більше по-польськи. Коли ж 1862 р. у Львові з'явився «Кобзар», в умах молоді стався рішучий перелом. Причому не тільки в ставленні до своєї, національної культури, літератури, а й до культури російської. Пояснював цей факт Ф. Свистун тим, що українська література завжди була близька до російської, перебувала з нею в тісних контактах (стор. 18).

Головну заслугу Шевченка Свистун бачив у тому, що він правдиво передавав думи й почуття своїх сучасників, виражав ідеали, які хвилювали їх, кликали йти вперед. Насамперед це стосується боротьби поета з кріпосництвом і поміщицьким гнітом. Цій боротьбі присвятив автор «Кобзаря» все своє життя, і його слід вважати одним з провідних борців, які своєю діяльністю наблизили час «визволення» селянства. Під «визволенням» Свистун мав на увазі реформу 1861 р., яку він трактував як здійснення ідеалів Шевченка. «Москвофіл» Ф. Свистун намагався знецінити суспільно-політичне звучання творів поета в нових історичних умовах.

Відповідаючи на головне питання, поставлене в заголовку праці, Свистун твердив, що життя й творчість Шевченка «зігрівають серця правдою», виховують потяг до гуманності, справедливості. Всі ці терміни вживаються в плані абстрактно-етичному, їх зміст зводиться до проповіді покори, християнського братолюбія. Революційні твори поета критик осуджував, зв'язував їх появу з «чужими» духу поезії впливами та недостатньою освітою автора.

Вся праця Свистуна перейнята реакційними ідеями «москвофільства», спрямована на підтримку монархічного ладу Росії [104].

Російсько-українські літературні зв'язки привертали увагу Куліша, Драгоманова ще в 50—70-х роках. Ширше й конкретніше з'ясовував їх М. Петров у статті «О степени самобытности украинской литературы» [105]. Розглядаючи творчість Шевченка виключно в рамках романтичної течії, він шукав джерела її мотивів, образно-стильових особливостей в російському романтизмі, зокрема в поезії Жуковського, Пушкіна, Козлова, Лермонтова, допускав можливість впливу польської романтичної школи на українського

---

[103] Ф. С[вистун]. Чем есть для нас Шевченко? Критичное рассуждение, Ф. С., Львов, 1885.

[104] Це, до речі, не завадило цензурі заборонити працю Свистуна до поширення в Росії. У твердженні автора, що галицькі русини ближче стоять до малоросів, ніж до великоросів, цензор Фрейман побачив сепаратистські тенденції. «Несостоятельность этой брошюры в цензурном отношении,— додав він,— еще подкрепляется тем, что для полного определения характеристики Шевченко автор цитирует множество стихотворений, напечатанных за границею и по их вредной тенденциозности не допущенных к обращению в России» (ЦДІАЛ, ф. 777, оп. 3, спр. 10, № 58, 1886).

[105] Н. Петров, О степени самобытности украинской литературы.— «Киевлянин», 1881, 6.III, № 52.

поета. Зіставлення його мають переважно формальний характер. У поемі «Наймичка», наприклад, критик бачить вплив вірша Пушкіна «Под вечер осенью ненастной» на тій підставі, що в обох творах є образ покритки, яка підкидає свою дитину чужим людям. Аналогія малопереконлива: такий мотив характерний і для народної творчості, до того ж, за задумом і за виконанням, це твори зовсім різні. Так само безпідставною була підтримка тверджень деяких критиків, що в «Посланії Шафарикові» відчувається залежність від віршів Пушкіна «Клеветникам России» і «Бородинская годовщина» [106].

Деяку рацію мав Петров, коли писав про певну залежність «Перебенді» Шевченка від «Пророка», «Поета», «Черни» Пушкіна та «Пророка» Лермонтова. Тут справді є схожі мотиви в трактуванні образу поета, насамперед у протиставленні його оточенню, суспільству, яке не зустрічалось у народній поезії (на це пізніше вказував Франко). Свої міркування про вплив на українського поета російської літератури вчений повторив і в книзі «Очерки истории украинской литературы XIX столетия» [107].

У відомому «Отзыве о сочинении Петрова» М. Дашкевич [108], не заперечуючи значення російської літератури у формуванні ідейно-естетичних уподобань українського поета, зауважив, що Петров ігнорував цілком очевидні факти впливу на Шевченка польської літератури, передусім Міцкевича, і тим самим дещо викривив картину літературної атмосфери, що сприяла формуванню поетичного голосу автора «Кобзаря». Цю думку розвинув і глибше аргументував О. Третяк [109]. Його вихідна позиція в словах: «В російській поезії, у Пушкіна і Лермонтова, находив Шевченко ліберальні думки, але не міг найти патріотичного напряму, такого, яким визначується майже ціла польська поезія романтична, а особливо поезія Міцкевича» (стор. 22).

Шевченкові був чужий офіційний патріотизм Жуковського, але він не ототожнював його з патріотизмом Пушкіна. А крім того, це не перешкоджало бачити в творчості російських поетів чимало повчального.

Спостереження Третяка охоплюють переважно твори Шевченка 1837—1844 рр. з сильним романтичним струменем. В баладах «Причинна», «Утоплена», «Русалка» критик виявляє сюжетні ходи й окремі образні деталі, які справді нагадують деякі місця

---

[106] Див. Н. П. Петров, Отношение поэзии А. С. Пушкина к украинской жизни и поэзии. Сборник статей о А. С. Пушкине по поводу столетнего юбилея, К., 1899, стор. 160.

[107] Н. Петров, Очерки истории украинской литературы XIX столетия, К., 1884.

[108] Н. Дашкевич, Отзыв о сочинении г. Петрова «Очерки истории украинской литературы XIX столетия».— У кн.: «Отчет о двадцать девятом присуждении наград гр. Уварова», СПб., 1888.

[109] Про вплив Міцкевича на поезію Шевченка. Написав Осип Третяк, Краків, 1892.

в творах Міцкевича «Гражина», «Уцечка», «Рибка». Не ігнорує дослідник і фольклорних джерел (він приєднується до думки Дашкевича, що прийом, коли дівчина стає тополею, зустрічається в народній пісні), але в даному випадку українського поета більше полонив Міцкевич, бо його твори активніше збуджували фантазію, захоплювали увагу. І в той же час Третяк не схильний перебільшувати вплив польського поета на Шевченка. В його праці звучить застереження проти формальних аналогій, де в чому не погоджується він і з Франком, який надто перебільшив залежність «Перебенді» від «Імпровізації» Міцкевича («Перебендя», гадає Третяк, більше нагадує «Дударя»), без достатніх підстав писав про вплив Міцкевича на історичні твори Шевченка, добачаючи в них навіть ремінісценції з творів польського поета.

Багато в чому солідаризується з Третяком О. Колесса в статті «Шевченко і Міцкевич» [110]. В цілому ж на проблему він дивився ширше, хоч праця його, здавалось би, має локальнішу назву. Якщо Дашкевич і Третяк у ранніх баладах Шевченка бачили переважно впливи польської літератури, а Петров і Огоновський — російської, то Колесса вважав, що український поет багато черпав для себе як у польській, так і в російській літературах, а через них і в західноєвропейській. На його думку, слідів знайомства Шевченка з творчістю російських письменників треба шукати не в кількох подробицях, як це робить Третяк, а в загальній основі його поезії. «Кілька літ,— пише він,— котрі Шевченко пережив на волі по більшій часті в Петербурзі, в товаристві передових світлих людей, мусило чимало вплинути на духовний розвій нашого поета. Світогляд його рішучо розширився під впливом ідей, які тоді голосила будь то своя, будь то західноєвропейська література» [111].

Своїм завданням Колесса поставив з'ясувати, що йде в творчості Шевченка від Міцкевича. Тому в його праці говориться про російську літературу лише побіжно, в плані заперечення тим, хто більшою чи меншою мірою ігнорував очевидні факти плідного навчання українського поета в поетів російських. Одначе й принагідні його зауваження можуть правити за доказ, що «вплив Жуковського, Козлова та Пушкіна не був для Шевченка так мало значним, як думає Третяк» (стор. 53). Аналізуючи балади «Причинна», «Тополя», «Русалка», поезії «Перебендя», «Мар'яна Черниця», поеми «Сон» («У всякого своя доля»), «Великий льох», «Гайдамаки» тощо, автор подекуди вдається і до паралелей з творами таких різних за художнім рівнем та ідейним переконанням письменників, як Гоголь, Метлинський, Маркевич, Ри-

---

[110] Стаття О. Колесси «Шевченко і Міцкевич» опублікована в «ЗНТШ», т. 3, 1894, стор. 36—152; Раніше фрагменти з неї реферативно друкувалися в часописах «Діло» (1890, ч. 18) і «Kurjer Lwowski» (1890, № 13).

[111] «ЗНТШ», т. 3, 1894, стор. 98.

леев, польські — Чайковський, Гощинський, Богдан Залеський. Коли до цього додамо, що не оминаються і фольклорні мотиви, то широта постановки питання про літературну атмосферу, яка сприяла виробленню ідейно-естетичних уподобань раннього Шевченка, стане ще очевиднішою.

Праці Третяка й Колесси не позбавлені, звичайно, формалістичних зіставлень, властивих взагалі компаративістському методові. Проте для свого часу вони відіграли в цілому позитивну роль у з'ясуванні впливів на раннього Шевченка російської та польської літератур.

Дещо нове додавала до проблеми зв'язків Шевченка з російською літературою стаття Д. Мордовця «Об историческом значении Некрасова как поэта» [112], в якій встановлювався перегук російського поета з українським. Про це, як відомо, автор побіжно зауважив ще в рецензії на «Кобзар» 1860 р.

У 70—90-х роках з'явилось кілька розвідок, присвячених окремим творам поета. А. Андрієвський і М. Пачовський досліджують образ жінки в поемах і баладах Шевченка [113]; І. Кокорудз і З. Грушкевич пишуть статті про послання «І мертвим, і живим...» [114]; поему «Гайдамаки» аналізує О. Огоновський [115], а поему «Сон» (1844) — І. Копач [116]; твори на історичну тематику розглядає В. Щурат [117]; 1883 р. до женевського видання поеми «Марія» в російському перекладі [118] Костомаров написав передмову, а Драгоманов — післямову. У деяких з цих праць, зокрема, в статтях А. Андрієвського, В. Щурата, М. Драгоманова, бачимо спроби конкретнішого й глибшого вивчення творів поета.

Попереду вже йшлося про те, що Куліш у 70-х роках нама-

---

[112] Д. Мордовцев, Об историческом значении Некрасова как поэта.— «Древняя и новая Россия», 1878, т. 1, № 2, стор. 139—143.

[113] [А. Андриевский], О струнах Тарасовой кобзы.— У його ж кн.: «Поминки Тараса Григорьевича Шевченка 25 февраля 1879 в Одессе»,— Одесса, 1879; М. Пачовський, Жіночі типи в поемах Шевченка.— «Правда», 1896, № 39, стор. 467—469; № 43, стор. 515—517; № 44, стор. 525—526; № 46, стор. 545—548; № 47, стор. 555—559; № 51 стор. 597—601, № 52, стор. 608—612.

[114] Ілля Кокорудз, «Посланіє» Шевченка. Естетично-критична студія.— «Зоря», 1885, ч. 15—19; З. Грушкевич, Дружное посланіє. Поема Тараса Шевченка. Провідна мисль під взглядом педагогічним.— «Шкільна часопись», 1885, 1. X, № 19; 16. X, № 20; 1. XI, № 21.

[115] «Гайдамаки», Поема Тараса Шевченка. Студіум Омеляна Огоновського.— «Правда», 1879, № 3—6.

[116] «Огляд поеми Т. Г. Шевченка «Сон». Написав Іван Копач.—«Зоря», 1895, № 17—22.

[117] Замітки до поеми «Чернець» написав В. Щурат.— «Діло», 1894, № 143—149.

[118] «Мария». Поэма Т. Гр. Шевченка. Перевод с украинского, Женева, 1885. М. Бахтін, до речі, вважає М. Драгоманова не лише видавцем і коментатором цього видання, а й перекладачем (див. статтю «Шевченко в російських перекладах».— «Радянське літературознавство», № 4. 1939, стор. 198). До думки М. Бахтіна приєднався М. Павлюк (див. його статтю у збірнику XI наукової шевченківської конференції).

гався доводити хибність поглядів Шевченка на минуле України. Не обмежившись нападками на поета у згаданій уже «Истории воссоединения Руси» і в статті «Казаки по отношению к государству и обществу», він опублікував у журналі «Правда» 1876 р. статтю «Мальована гайдамаччина» [119], основна теза якої — антинародний характер поеми «Гайдамаки». Авторові поеми він закидав: «Коліївщина в його — всенародне святе діло; розбишацький розлив крові без усякої людської мети — се в його слава і честь нашої старосвітщини» (стор. 469). Це твердження Куліша не залишилось без уваги. В різних працях воно так чи інакше спростовувалось, відкидалось як безпідставне, антинаукове. В одному з виступів особливий наголос зроблено на думці: «Коли б навіть признати, що з козаками йшли тільки урвителі та голоп'ятники, так чия ж се була робота, що на Русі-Україні, де не проступало козацтво, всюди знаходило сотні і тисячі сих обідранців, що за Хмельницького мало що не вся Русь-Україна виявилась такою розбишацькою? Невже ж козаки розплодили сей павперизм в землі, що молоком і медом плила та слила обітованою землею?» [120].

Але Барвінський самої поеми не аналізує. Через три роки це зробить Огоновський, маючи також на меті спростувати вигадки Куліша. Попри загальну методологічну хибність, окремі положення його розвідки були слушними. Студія про поему «Гайдамаки» перейнята думкою, що змальовані поетом події є героїчною сторінкою у визвольній боротьбі українського народу, а образи Яреми, Гонти, Залізняка з великою силою художнього узагальнення акумулюють священний гнів повстанців, їх помсту гнобителям. При цьому Огоновський підкреслив, що поет «не був ворогом усіх ляхів, а лише ворогом ляхів-панів» [121].

Огоновський називає «Гайдамаки» народною поемою. Всі образи її, на його думку, змальовано пластично, з великим художнім смаком і тактом. Навіть жахливі сцени різні та руїни так майстерно переплітаються з ідилічними картинами, співом кобзаря, забавами гайдамаків та релігійними рефлексіями самого поета, що не викликають гнітючого враження. Розділ «Гупалівщина» дослідникові здався найслабшим у поемі, розділ «Гонта в Умані» — найсильнішим.

У розвідці переважає переказ змісту, захоплення окремими деталями, образами. Історичних джерел чи конкретних народних пісень для підкріплення своїх думок автор не залучає. Не погоджуючись з Кулішем, який часто говорив про недостатню освіту поета й намагання виявити в його творах ту чи іншу неточність у змалюванні історичних подій, Огоновський писав: «Хоча бо Шевченко не був високим ученим, то однако висказав він

---

[119] «Правда», 1876, № 12, стор. 460—471.

[120] В. Барвінський, Погляди на історію руського народу.— «Правда», 1876, № 15, стор. 566.

[121] «Правда», 1879, № 6, стор. 357.

світові такі правди, які голосяться лише віщими всесвітніми геніями» [122].

Історичну правду в творах поета відзначає Д. Мордовець. «Рассказ его (Шевченко.— *Ред.*),— писав він про поему «Гайдамаки»,— становится историческим документом, он является таким при сличении его с опубликованными документами и хрониками того времени. При этом же все то, что сказал Шевченко в своей поэме об уманской резне, не прочитав до этого ничего печатного, положительно подтверждается документами, изданными после выхода в свет его поэмы, и не противоречит им» [123]. Мордовець дещо перебільшує, коли говорить, що Шевченко нічого не читав про Коліївщину, бо сам поет посилався в приписах на деякі друковані джерела, але дух епохи, причини та розмах повстання 1768 р. в поемі відтворено ширше, глибше, правдивіше, ніж то було в літературі до Шевченка,— і це справді підтвердили пізніше історичні документи.

На захист поеми «Гайдамаки» виступив і молодий тоді ще Д. Яворницький, який почав ретельно вивчати матеріали про Запорозьку Січ, зокрема про гайдамацький рух. У передмові до ілюстрованого О. Сластіоном видання поеми 1885 р.[124] в Петербурзі хоч і нема відкритої полеміки з Кулішем та іншими критиками, що намагалися знецінити твір Шевченка, були положення, які рішуче протистояли спробам заплямувати героїку визвольної боротьби козаків. Дії гайдамаків Яворницький розцінював як священну помсту «вельможним панам» за «экономический, религиозный и нравственный гнет». Ця історична правда відтворена в поемі Шевченка. «Там, где автор,— зазначає Яворницький,— становится на точку зрения самих гайдамаков, он, конечно, изображает их такими, какими они были в действительности с их страшными кровавыми расправами, но там, где он сам ставит себя в положение историка-наблюдателя, он болеет сердцем и проливает горячие слезы по поводу свершившихся событий» [125]. Підкреслив критик і високі художні якості твору. Шевченка він називає поетом світового масштабу і значення.

Стаття Яворницького не лишилась поза увагою реакційної преси. Схарактеризувавши її як таку, що суперечить офіційній точці зору, газета «Киевлянин» писала: «А какой-то Эварницкий написал предисловие, в котором задался целью рекламировать даже самого «батька Тараса»; насколько ему удалось это, можно

---

[122] «Правда», 1879, № 6, стор. 355.

[123] Гайдамаччина. Историческая монография Д. Мордовця СПб., 1885, стор. 147.

[124] Поема вийшла в кінці 1885 р., але, як свідчив О. Сластіон, з міркувань суто комерційних видавці поставили на титулці 1886 р. (Див. О. Г. Сластіон, Як утворювались ілюстровані мною «Гайдамаки» Т. Г. Шевченка. Відбитка з збірника «Шевченко. Річник другий», Полтава, 1929, стор. 8).

[125] Т. Г. Шевченко. «Кобзарь. Гайдамаки», СПб., 1886, стор. 2.

судить по тому, что Тарас Григорьевич, по словам автора предисловия, «был не только поэтом Украины и России, но и для всего славянского мира, даже для всего человечества» [126].

Твердження про світове значення Шевченка сприймалось невдовзі після Емського указу як своєрідний виклик душителям передової української культури.

У стислій передмові Яворницький не мав змоги широко аргументувати тезу про справжній історизм у поемі «Гайдамаки». Це він зробить пізніше у праці «Запорожцы в поэзии Т. Г. Шевченко» (1912).

Не вдавався до конкретних зіставлень з історичними фактами і В. Щурат при розгляді поеми «Чернець». Пославшись на інших авторів, які раніше вказували на книжні джерела, що ними міг скористатися поет, він головно стоїть на тому, що правдиво відтворити колорит епохи допомогли Шевченкові народні пісні, перекази, легенди. Щурат наводить кілька характерних пісень про Палія і показує, що змальований поетом Чернець дуже близький до того, яким склався він в уяві народній. Навіть деякі відступи від історичного факту в Шевченка йдуть не від «Історії русів», а від фольклорних джерел. Певну паралель дослідник провів між героєм поеми «Чернець» і старим козаком у «Чорній Раді» Куліша (уривок з «Чорної Ради», в якому зображено, як старий козак прощається із світом і йде доживати віку в чернечій келії, опубліковано в «Современнике» ще до арешту Шевченка). Працю Щурата проймає думка, що до прочитаного поет ставився критично, що він більше довіряв народним оповіданням. У цьому вбачається одна з дуже важливих ознак Шевченкової народності в історичних творах.

Про широту суспільно-політичних поглядів Шевченка та його критичне ставлення до історичного минулого йдеться і в статті І. Кокорудза «Посланіє» Шевченка». Автор критикує тих, хто намагався тлумачити послання «І мертвим, і живим...» тільки на підставі вихоплених з нього окремих цитат, і прагне розглянути цей твір у цілому, визначити його провідні мотиви у зв'язку з усією творчістю поета 1837—1847 рр. Кокорудз справедливо твердив, що від «Причинної» і до «І мертвим, і живим...» Шевченко пройшов стрімкий висхідний шлях, що в цей час у поета виробились і змужніли його антисамодержавні переконання, розширились політичні обрії. Теза ця аргументувалась так: «Звісно, гадок проти царизму набрався Шевченко в самій столиці Росії... В Петербурзі жив Шевченко серед людей вчених, у котрих (як і у самого Брюллова) виривались часто мислі проти царизму. Однак вони не являлися в такій силі, як в поемі Шевченка «Сон». Тому мусів поет і сам додумуватись до серйозніших, ясніших і яскравіших гадок політичних» [127].

[126] «Киевлянин», 1886, № 24, стор. 3 («Литературное гайдамачество»).
[127] «Зоря», 1885, ч. 15-16, стор. 189.

Світогляд і творчий метод Шевченка розглядаються в еволюції від романтики в дусі Жуковського й Козлова до реалізму.

Відомо, що на посланні «І мертвим, і живим...» позначилась певна суперечність світогляду Шевченка. Поет прагнув «усовістити» ліберальне панство, закликати його до гуманності, до просвіти народу. Але тут же він пророкував розправу над панами, якщо вони не схаменуться. Кокорудз цього не помічав і випинав тільки ідею «мирного» розв'язання конфлікту між гнобителями і гнобленими. Таке ліберально-буржуазне трактування твору прозвучало і в промові критика на шевченківському вечорі в Station Станіславові [128].

Не маючи вірогідних даних про діяльність Кирило-Мефодіївського братства, Кокорудз часто зв'язує ідеї послання з цим братством, хоч, як відомо, виникло і функціонувало воно пізніше.

Провідною думкою «Огляду» І. Копача поеми «Сон» є те, що Шевченко був більше поетом-громадянином, ніж поетом-художником. Штучно розриваючи ці два поняття, Копач твердив, що в поемі «Сон» автор сильний там, де вразлива душа його як громадянина реагує на всяку неволю й недолю людську, на кривди й злочини, але виявляє свою недостатню художню озброєність, коли переходить до сатири, коли треба не власне обурення висловити, а об'єктивувати реальні картини чи подати їх у сатиричному освітленні. Характеризуючи ту частину поеми, де йдеться про прийом у палаці і змальовуються образи царя й цариці, Копач приєднується до думки Драгоманова про художню недовершеність твору. Справжню причину такого погляду на поему він розкривав у підсумках, зазначивши, що для нього є неприйнятним заклик поета до кривавої революції.

Суспільної справедливості, на думку Копача, можна домогтися нібито шляхом піднесення інтелектуальної і моральної рівності всього народу.

В оцінці і популяризації творчості Шевченка «народовцями» слід розрізняти два суттєві моменти. У період, коли самим життям на порядок денний висувалося питання про консолідацію роз'єднаного штучним кордоном українського народу, про орієнтування західноукраїнських діячів культури на кращі традиції культури Східної України, прагнення звеличити образ Шевченка, популяризувати його ім'я і творчість мало безперечно позитивне значення. «Народовці» не обмежувались проведенням ювілейних вечорів і виголошенням промов; вони видавали твори поета, публікували їх у періодичній пресі, а в статтях і розвідках закликали українських письменників наслідувати автора «Кобзаря», вчитися в нього поетичної майстерності. Виступи «народовців» певною мірою протистояли намаганням цісарської монархії поглинути, асимілювати український народ. Але ж у їх куцу, буржуазно-націоналістичну програму творчість поета ніяк не вкладалася.

---

[128] Див. «Діло», 1891, 18(30). V, № 112, стор. 1.

І насамперед — її суспільно-політичний, революційний зміст. Критичні стріли «народовців» були спрямовані на те, щоб применшити значення революційних творів поета, а то й скомпрометувати їх.

Передова демократична критика викривала спроби «народовців» знеціпити революційні твори поета. Крім згаданих уже праць Павлика, Терлецького, Драгоманова, цій меті служили й виступи О. Маковея, В. Стефаника, М. Черемшини і особливо І. Франка. Маковей, Стефаник і Черемшина спеціальних наукових розвідок не друкували, але їх виступи на літературно-громадських зібраннях, публіцистичні статті допомагали розкривати правдивий образ поета-гуманіста, поета-борця. Такими, зокрема, є статті Маковея «Світла й тіні» [129], Стефаника «Поети і інтелігенція» [130]. 1897 р. Черемшина надіслав до газети «Буковина» статтю «Гуманно-просвітний світогляд в поезіях Т. Шевченка», яка з невідомих причин не була свого часу опублікована [131].

Маковей виступив із спеціальною полемічною нотаткою, коли на одному з вечорів у Чернівцях декламатор на догоду клерикалам рядок із «Єретика» — «І на апостольськім престолі чернець годований сидить» — читав так: «А на царгородськім престолі євнух голодний сидить» [132]. Ще в студентські роки Маковей зробив порівняльний аналіз поеми й повісті Шевченка «Наймичка» (про це він сам говорить в щоденнику), але матеріали ці залишаються невідомими.

Спадщина Франка в галузі шевченкознавства велика. За своєю вагою і значенням вона посідає особливе місце в усьому дожовтневому шевченкознавстві. Основні положення Франка як щодо загальної оцінки творчості Шевченка, так і щодо окремих творів (за винятком хіба що поеми «Гайдамаки») не застаріли і в наші дні [133].

---

[129] Осип Маковей, Світла й тіні. До 34-х роковин з дня смерті Т. Г. Шевченка.— «Зоря», 1895, № 5.

[130] В. Стефаник, Поети і інтелігенція.— «Літературно-науковий вісник», 1899, т. 6, № 6, стор. 185—186.

[131] Див. О. Є. Засенко, Марко Черемшина про Шевченка.— «Збірник праць V наукової шевченківської конференції», 1957, стор. 257.

[132] Див. Олекса Засенко, Осип Маковей (життя і творчість»), К., «Дніпро», 1968, стор. 204—205.

[133] Тема «Франко про Шевченка» вже порівняно широко висвітлена. Див. Михайло Возняк, Франко і Шевченко.— «Вісті Академії наук Української РСР», 1946, № 3; І. І. Пільгук, Боротьба І. Франка за спадщину Шевченка.— Наукові записки Київського Державного педагогічного інституту, т. XXII, К., 1956, стор. 48—73; І. Романченко, Франко про Шевченка. «Слово про великого Каменяра», т. 2, К., Держлітвидав України, 1956, стор. 314—360; Панас Лисюк, Іван Франко про Тараса Шевченка.— «Вітчизна», 1956, № 3, стор. 112—130; О. Н. Мороз, Творчість Шевченка в оцінці І. Франка (за матеріалами, які друкувалися в польській пресі).— «Збірник праць XI наукової шевченківської конференції», стор. 78—88; О. І. Дей, Боротьба за Шевченка в Галичині.— Там же, стор. 96—109; Р. Ф. Маркушевська, Дослідження Ів. Франком балад

Уже з самого початку літературної та громадсько-політичної діяльності Франко виступив як непримиренний ворог буржуазно-націоналістичної та клерикальної ідеології, що становили головну небезпеку в Галичині для розвитку демократичної культури. Палкий прихильник і послідовник матеріалістичної естетики російських революційних демократів, він не тільки у власній творчості наслідував її традиції, а й намагався спрямувати в це річище розвиток усієї української літератури. В численних його працях лейтмотивом проходить думка про важливу суспільно-перетворюючу роль літератури, її величезне значення у піднесенні соціальної свідомості народу. Високим зразком такої літератури була для Франка творчість Шевченка, до якої він раз у раз звертався, щоб популяризувати й глибоко витлумачити, оборонити її від фальсифікації та однобочної чи примітивної критики.

Близько шістдесяти праць — такий доробок Франка в галузі шевченкознавства. Тут і огляди життєвого і творчого шляху поета, і студії над окремими його творами, і полемічні статті, і дослідження поетики, і відгуки на видання творів тощо. Спочатку переважала увага до окремих творів. Саме на 80—90-ті роки припадають дослідження про поеми «Гайдамаки», «Сон», «Кавказ», «Наймичка», «Катерина», «Перебендя», баладу «Тополя» та ін. Першу синтетичну працю про творчість Шевченка Франко написав 1891 р.[134] до тридцятиріччя з дня смерті поета, уже значною мірою спираючись на ці розвідки. Статті друкувались українською, російською, польською, німецькою, англійською мовами. Шевченкові вірші Франко перекладав німецькою мовою.

Інтерес до творчості свого великого попередника Франко виявив дуже рано, ще під час навчання в гімназії, але з розгорнутою оцінкою її в пресі виступив у роки творчого й політичного змужніння. Перша його праця «Причинки до оцінення поезій Тараса Шевченка»[135] мала відверто полемічне спрямування. І не тільки присвячена «Гайдамакам» перша її частина, написана, за словами автора, «з приводу праці Огоновського», а й друга — «Темне царство», в якій розглядалися поеми «Сон» і «Кавказ». Останні зазнавали чи не найбільш викривленого тлумачення. У вступних увагах до «Причинок» констатовано, що критикою

і поем Шевченка про жіноче горе.— «Збірник праць XII наукової шевченківської конференції», стор. 253—266; Ю. Кобилецький, Шевченко і Франко, К., Держлітвидав, 1964; Борис Кубланов, Олексій Мороз, Передмова до вид.: Іван Франко, Із секретів поетичної творчості. Вид-во Львівського університету, 1961, стор. 3—25.

[134] Іван Франко, Тарас Шевченко.— «Зоря», 1891, ч. 5, стор. 86—90. 25 січня 1889 р. Франко прочитав у Львові на зборах Польського жіночого товариства доповідь під тією ж назвою, але не опублікував її тоді. Основні положення цієї доповіді лягли в основу статті в «Зорі», а пізніше (1893 р.) і в газ. «Kurjer Lwowski». Автограф доповіді зберігається в Інституті літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, ф. 3, № 687.

[135] Ів. Франко, Причинки до оцінення поезій Тараса Шевченка.— «Світ», 1881, № 8—9, стор. 158—161; № 10, стор. 171—172; Його ж, Темне царство.— «Світ», 1881, № 11—12, стор. 195—199; 1882, № 1, стор. 221—224.

дуже мало зроблено для справжньої оцінки творів поета. Ними частіше милувалися, декламували їх, «а хоть дехто й брався до критикування і пояснювання творів Шевченка, то робилось се без належної наукової методи, критика обертались у вузькім кружку, ограничивалась не раз тільки пересказанням полатаною прозою того, що Шевченко висказав стихами» [136].

Присуд суворий, але справедливий. Стосувався він і студії Огоновського про поему «Гайдамаки», в якій, як уже говорилось, переважав переказ змісту твору. Але головне в тому, що Франко не погодився з деякими узагальненнями та високою оцінкою Огоновського. Звернення поета до історичного минулого, конкретніше — до національно-визвольних рухів, він розглядав як відступ від злободенних соціальних проблем. Тоді, коли Огоновський у своїй студії найбільший наголос зробив на національно-визвольному моменті, Франко, навпаки, ігнорував його, твердячи, що гайдамацький рух — «се був тільки один вибух боротьби суспільної на Вкраїні», тобто соціальної. Шевченко, на думку Франка, не розібрався як слід в історичних подіях, зазнав впливу «Історії русів» та польської романтичної школи, і, таким чином, у його ранніх творах на історичну тематику запанував «формальний український патріотизм». Наявні в ранніх творах Шевченка елементи некритичного ставлення до минулого Франком перебільшуються, і таким чином знецінюються і правдиво відображені реальні картини народної помсти над гнобителями. Тут відчувається певна залежність Франка від Драгоманова.

Незабаром після опублікування статті (того ж таки 1881 р.) Франко визнав у листі до Драгоманова: «Розбір «Гайдамаків» мусів бути слабий, бо мені главно йшло о сокрушеніє Огоновського» [137]. Пізніше він дещо змінить свою думку про поему, а в 1891 р. в статті «Тарас Шевченко» назве її «короною» серед Шевченкових історичних поем, у яких на початковому етапі творчості виявлявся нахил поета до реалістичного трактування дійсності, людського чуття і психологічих проблем. Мабуть, тому в 1914 р., до сторіччя з дня народження поета, Франко опублікує окремим виданням лише другу частину «Причинків», зауваживши в передньому слові: «Тільки другу з тих студій уважаю потрібним передрукувати тепер як річ, на мою думку, досить заокруглену та непередавнену» [138].

Але принципових міркувань про поему дослідник не змінив. «Не вважаю... поему «Гайдамаки» за найвизначніший або хоч тільки визначний твір Шевченка» (XVII, 37),— читаємо в його статті «Т. Шевченко в освітленні п. Урсіна» (1888 р.). Пізніше в

---

[136] «Світ», 1881, № 8—9, стор. 158.

[137] Матеріали для культурної і громадської історії Західної України, т. 1. Листування І. Франка і М. Драгоманова, К., 1928, стор. 31.

[138] Іван Франко, Темне царство. Студіум з приводу Шевченкових поем «Сон» і «Кавказ», Львів, 1914.

розвідці про «Наймичку» (1895) він повторить думку, що драматичні епізоди в поемі «Гайдамаки» не вдалися авторові.

І водночас Франко встановлює генетичний зв'язок творів періоду «трьох літ» насамперед з поемою «Гайдамаки». З останньої, за його переконанням, беруть свій початок такі риси творчості Шевченка, як український патріотизм, що з роками позбувся старокозацького забарвлення й набув виразної «прихильності до всіх угнетених і покривджених», і реалістичне зображення життя українського народу, його кривд.

Розвинутись і зміцніти цим рисам допомогли об'єктивні передумови. Про них уже частково говорилось у працях попередників, але здебільшого однобічно й побіжно. Франко перший поставив вивчення зв'язків поета з російською та світовою культурою на міцний науковий грунт. Головне, як показав він, полягало не в тому, що той чи інший твір, образ чи мотив Пушкіна, Міцкевича, Гоголя та інших письменників мали благотворний вплив на Шевченка, а в загальноестетичному піднесенні, яке накреслилося в російській літературі з виступом Пушкіна, Лермонтова, Гоголя, Бєлінського, Герцена, з проникненням у Росію творів класиків європейських літератур — Гюго, Жорж Занд, Бальзака, Стендаля, Діккенса. Вся та література була доступна й Шевченкові, який під час навчання в Академії художеств підтримував найтісніші зв'язки з діячами російської культури. Навіть не маючи конкретних даних, що саме читав Шевченко з маси тієї літератури, які відгуки про них читав і чув од друзів, знайомих, сміливо можна твердити: «Неможлива річ, щоб Шевченко, живучи під той час у Петербурзі, не мав також захопитись тією великою хвилею поступового руху, щоб його гаряча, молода душа не повернулась також у новім напрямі, тим більше, що й власні його мужицькі симпатії віддавна тягли його в той бік» (XVII, 11).

Франко не мав на меті всебічно досліджувати поеми «Сон» і «Кавказ». В листі до Драгоманова він так розкрив свій задум: «Далі буде розбір «Сну» і «Кавказу», а властиво критика політичного устрою Росії» [139]. Такий аспект дослідження обумовив і його назву «Темне царство», і необхідність розглянути в ньому хоч і різні за художніми особливостями твори, але однакові за силою вираженого в них ліричного чуття, що «мов блискавка, розсвічує густий, віковий суморок «темного царства», пише огняним пальцем таємничі слова над розкошуючими тиранами» [140].

---

[139] Матеріали для культурної і громадської історії Західної України, т. 1, стор. 31.

[140] «Світ», 1881, № 10, стор. 197. Франко й перекладати Шевченка німецькою мовою почав саме з політичних поезій. «З переводами Шевченка,— писав він в одному з листів на початку 80-х рр.,— я гадав би ось що: виладити переводи насамперед політичних поезій («Кавказ», «Сон», і дрібніших) і видати, коли б найшовсь накладець, з статтею для німців про Шевченка і його політичну поезію, статтю можна би переробити із «Темного царства» (Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, ф. 3, № 1603, стор. 12).

Політичні поеми Шевченка — явище наскрізь новаторське. Таких гостро викривальних творів не знала тоді література. Досліджуючи чинники, які спонукали поета до написання їх, Франко приходить до висновку, що тут, окрім побічних впливів, про які йшлося вище, важливу роль відіграли ще дві обставини. Здавна цікавлячись історією України, поет, що вболівав за її долю, мав виробити в собі опозиційний дух проти російського самодержавства, від якого Україна зазнавала багато лиха. З другого боку, прихильність поета до всіх покривджених підказала йому необхідність піднести протест проти «темного царства» з позицій усіх зневажених і знедолених. У поемі «Сон» більш відчутна перша тенденція — оскарження «темного царства» від імені українського народу, в поемі «Кавказ» — друга. Але в кожному випадку викриттю і осуду підлягають суспільно-політичні основи ладу, всі його правові інституції. З цього погляду обидві поеми ніби доповнюють одна одну і створюють ту цілість, яка дає найповніше уявлення про кріпосницьку Росію середини XIX ст.

Докладніше аналізується поема «Сон». І, звичайно, не випадково: тематично вона ширша, художнє відображення дійсності в ній міцніше прив'язане до конкретних картин кріпосницької системи. Тоді як «Сон» охоплює найхарактерніші риси життя всього «темного царства», «Кавказ» присвячено одній локальній події. Треба було, підкреслює дослідник, мати неабияку сміливість, мужність, щоб з такою відвертістю і силою гніву осудити суспільну погань, закликати до боротьби з нею. Першорядну роль тут відіграли поетова відданість інтересам гнобленого народу, свідома настанова не тільки на викриття кріпосницького ладу, а й на заклик до його повалення революційним шляхом.

Щоб підкреслити, наскільки це було по-шевченківському сміливо, Франко нагадував, що в 30—40-х роках навіть ті, хто відверто й різко критикували кріпосництво, далеко не завжди зважувались осуджувати політичні інституції системи.

Ця проблема настільки зацікавила Франка, що він наприкінці 80-х років темою для своєї докторської дисертації бере поему «Сон». «Задумав я робити докторський екзамен з української літератури,— повідомляв він Драгоманова,— і на тему для дисертації вибрав Шевченків «Сон», а властиво: чим була в сучасній російській літературі і відки взялася політична поезія Шевченка» [141]. Про те ж ішлося і в листі до О. Пипіна, в якому, до того ж, знаходимо спробу краще розібратися в атмосфері, що спонукала українського поета до написання політичних поем [142]. Як свідчать уривки проспекту, що збереглися, дослідження [143] мало бути

---

[141] Матеріали для культурної й громадської історії Західної України, т. 1, стор. 256.

[142] Див. «Радянське літературознавство», № 13, 1950, стор. 75.

[143] Йому Франко дав остаточну назву «Політична поезія Шевченка 1844—1847 рр.».

досить широке, велика увага в ньому приділялась питанням історичних передумов, особливостей епохи, світогляду поета. Свого дальшого поглиблення мали зазнати основні положення статті «Темне царство», головним чином думка про революційно-демократичний характер творчості Шевченка, про потребу наслідувати його традиції. Цікавий задум залишився нездійсненим: на заваді стали чи то поради Драгоманова не братись за таку тему, чи то побоювання, що робота не знайде схвалення у львівської професури, а може, домішувалися й ще якісь міркування.

Не вийшов за рамки плану й фрагменту вступу також намір створити велику працю про жіночі образи в творчості Шевченка. 2 жовтня 1881 р., очевидно, ще до завершення роботи над «Сном» і «Кавказом», Франко писав І. Белею: «На другий рік я візьму під розбір цілий ряд його (Шевченка.— *Ред.*) жіночих типів, а іменно в такім порядку: «Катерина», «Наймичка», «Відьма», «Неофіти», «Марія». Особливо цікава була б мені праця того товариша, що сего року в історико-літературнім кружку порівнював критику на «Неофітів» Згарського і Огоновського» (XX, 140). В одному з наступних листів повторюється та сама думка тільки щодо перших трьох поем.

На якомусь етапі початковий намір окремо проаналізувати названі поеми переріс у ширший задум і дістав назву «Женщина-мати в поемах Шевченка». Під таким заголовком в архіві письменника зберігається план роботи [144], з якого видно, що дослідження накреслювалось дуже грунтовне, на багатому фактичному матеріалі не тільки з творчості Шевченка, а й його попередників та наступників. Крім поем «Катерина», «Наймичка», «Відьма», «Неофіти», «Марія», праця мала охоплювати повісті Квітки «Маруся», «Козир-дівка», «Щира любов», оповідання Марка Вовчка «Сестра», «Одарка», «Ледащиця», повість «Інститутка», деякі твори Нечуя-Левицького, Кониського, Павлика. Згодом Франко не раз звертатиметься до названих поем, а про «Тополю», «Наймичку» і «Марію» напише спеціальні розвідки.

Можливо, написанню праці «Женщина-мати в поемах Шевченка» завадило те, що дослідника захопила в цей час інша, суміжна за звучанням тема — «Жіноча неволя в руських піснях» (1883).

Студії про «Тополю» і «Наймичку» постали спочатку як лекції: перша прочитана на шевченківському вечорі в Станіславові 1890 р., друга — у Львівському університеті 22 березня 1895 р. як іспит на право викладання. Як повідомляла газета «Діло» [145], лекція про «Тополю» пройшла з великим успіхом, але з якихось причин не була тоді опублікована, і побачила світ аж у наш, ра-

---

[144] Див. Іван Франко, Літературна спадщина, т. 1, К., АН УРСР, 1956, стор. 351—353.

[145] «Діло», 1890, № 67.

дянський час[146]. Це було перше справді наукове дослідження не тільки Шевченкової, а взагалі української балади.

Тут Франко, хоч і побіжно, але переконливо розв'язує такі важливі методологічні проблеми, як взаємодія традицій і новаторства, літературні впливи, місце Шевченка в українському літературному процесі.

У ранніх творах поета (до них помилково віднесено і баладу «Хустина») Франко встановлює значно більшу залежність від традицій, ніж у наступні періоди, зокрема в баладному жанрі. Але вже й на початку літературної діяльності український поет настільки виявив свою творчу індивідуальність, що традиційний елемент зазвучав у нього по-новому. На баладі «Тополя» й простежуються головним чином мотиви, які йдуть од традицій і під пером Шевченка зазнають трансформації відповідно до його світогляду й особливостей художнього осягнення дійсності. Два окремі казкові мотиви об'єднано в «Тополі»: як з допомогою чарів дівчина викликає милого та як вона обертається в тополю. Перший з них має давню традицію в індійській, литовській, моравській, польській, сербській, німецькій та інших літературах. В українській та російській народній творчості здавна відомий і мотив обернення людини в дерево. Великий знавець російської та світової літератури, Франко наводить для підкріплення цієї думки багато прикладів, але безпосередній поштовх до написання «Тополі» бачить у баладах Міцкевича, Пушкіна, Жуковського. Перетворення ж дівчини саме в тополю він пов'язує з українською народною піснею (як це, до речі, раніше зробив М. Дашкевич у згаданому вже «Отчете»).

Думка про важливість дослідження того, як Шевченко переосмислював відомі в літературі мотиви чи образи, надавав їм нового звучання, розвивається в статті про «Наймичку». Переконаний, що порівняльний аналіз повісті й поеми «Наймичка» кине світло й на процес освоєння поетом чужих взірців, Франко зіставляє ці однойменні твори, показує між ними істотні відміни. Його спостереження грунтовні й переконливі, але висновки з них не завжди правильні. Дослідник виходив з помилкової думки, ніби повість написана раніше поеми, і будував порівняльний аналіз відповідно до цієї хронології[147].

Погоджуючись з тим, що в основу поеми покладено факт поодинокий, Франко піддає обгрунтованій критиці твердження К. Шейковського, нібито поет схибив проти істини, бо, мовляв, серед українського народу такого не буває, щоб жінка підкидала свою дитину чужим людям. Цей виплід фантазії К. Шейковського він назвав «фальшивим націоналістичним самолюбством». Не ви-

---

[146] Іван Франко. «Тополя» Т. Г. Шевченка.— «Радянська література», 1941, № 3, стор. 181—194. (Публікація Й. Куп'янського).

[147] Докладніше див. Л. Ф. Кодацька, Однойменні твори Т. Г. Шевченка, К., «Наукова думка», 1968, стор. 21—23.

падково, очевидно, в студії про «Наймичку» дуже багато уваги Франко приділив національному колоритові. Не погодився дослідник і з М. Петровим, який відзначав близькість поеми Шевченка до вірша Пушкіна «Под вечер осенью ненастной». Не самий по собі факт, покладений в основу твору, важливий у даному випадку, а його художнє втілення. З цього погляду образ наймички не знає собі аналогії ні в російській, ні в світовій літературі. Його можна порівняти тільки з деякими жіночими образами самого Шевченка, зокрема з Катериною (з однойменної поеми), і то тільки в плані загальної тенденції в показі деморалізуючого впливу солдатчини на патріархальне сімейне життя. Наймичка — натура глибша, цільніша; любов її до дитини настільки сильна, що заступає їй весь інший світ, чого зовсім не можна сказати про Катерину.

Ширше, ніж у статті «Причинки до оцінення поезій Тараса Шевченка», Франко порушив тут питання про співвідношення ліричного й драматичного елемента в творчості поета. Дещо перебільшуючи вагу ліричного начала, він твердив, що Шевченко або свідомо чи півсвідомо (завдяки творчій інтуїції) уникав змалювання гострих драматичних колізій, або ж зображував їх не на повну силу. Це, на його думку, засвідчують не тільки окремі епізоди в поемах «Наймичка», «Сотник», «Марина», «Відьма» а й драма «Назар Стодоля», «котра найбільше потерпіла на тім, що поет не здужав вповні драматично зобразити конфлікт між Назаром і Хомою і остаточно мусив закінчити драму якимсь «deus ex machina» [148]. Франко не взяв при цьому до уваги, що в першому варіанті п'єси фінал був зовсім інший.

Дослідження Франка про баладу «Тополя» і поему «Наймичка» багато в чому доповнювали, розвивали й конкретизували тезу Добролюбова, що спокійна, але тяжка й стискаюча серце туга є постійним елементом творів поета про жіночу долю. В них містилися й цікаві спостереження над поетикою.

Як відомо, Франко часто вдавався до широких літературних паралелей. Іноді він схильний був перебільшувати впливи на поета іномовної літератури, хоча в статті «Слов'янський гурток» [149] і сам застерігав, що про впливи на Шевченка треба говорити дуже обережно. Його порівняння окремих мотивів і образів з подібними образами й мотивами в інших літературах кожного разу руйнували давніші уявлення про національну замкненість українського поета, сміливо вводили «Кобзар» у світову класику. Чи не найпоказовішим щодо цього є аналіз «Перебенді» [150] — твору, який доти не був ще предметом спеціального аналізу. Такий підхід до розгляду «Перебенді» викликав заперечення В. Коцовсько-

---

[148] «ЗНТШ», т. 6, 1895, стор. 14.

[149] «Kurjer Lwowski», 1890, № 31, 41, 47.

[150] Див. І. Франко, Переднє слово.— У кн.: Шевченко Т. Г., Перебендя, Львів, 1889.

го[151], який дорікав дослідникові за безпідставність аналогій між твором Шевченка, з одного боку, і деякими творами польської та російської літератури — з другого. Джерела образу Перебенді він закликав шукати виключно в українській народно-поетичній творчості, зовсім ігноруючи той факт, що мова йде не про звичайного кобзаря чи лірника, а про художній образ, який уособлює погляди Шевченка на місце і роль поета в суспільстві. Такі образи зустрічались тільки в літературі, й природно було зіставити з ними Перебендю як з метою вияснити впливи на українського поета, так і зрозуміти, що він вніс нового в цей образ.

У відповіді Франка рецензентові є місце, яке допомагає зрозуміти і його метод, і коло порушених ним питань: «Приступаючи до оцінки твору літературного, я беру його поперед усього як факт духовної історії даної суспільності, а відтак як факт індивідуальної історії даного письменника, с. є. стараюсь приложити до нього метод історичний і психологічний. Вислідивши таким способом генезис, вагу і ідею даного твору, стараюсь поглянути на ті здобутки з становища наших сучасних змагань і потреб духовних та культурних, запитую себе, що там находимо цінного і корисного для нас, т. є. попросту, чи і оскільки даний автор і даний твір стоїть того, щоб ми його читали, ним займались, над ним думали і про нього писали. Таким методом я розбирав «Перебендю» (XVII, 65).

Кілька уваг висловлено й про художні особливості «Перебенді» та про його вірш. Головна думка тут зводиться до того, що це найкращий вірш першої доби творчості, твір, в якому вперше з усім блиском виступили особливості Шевченкової поетики.

З роками інтерес Франка до поетики «Кобзаря» зростав, і в 1898—1899 рр. він написав спеціальну розвідку «Із секретів поетичної творчості»[152], спостереження й висновки якої побудовані головним чином на творчості Шевченка.

Майже кожен виступ ученого містив полемічний елемент, особливо в статтях, що публікувалися в польських часописах «Prawda» і «Kurjer Lwowski». «Народовці» критикувались за те, що вони обмежувались здебільшого шевченківськими вечорами і мало дбали про повне видання творів поета, лицемірили, коли вклонялися Шевченкові водночас приймали програму уніатського «ультрамонтанізму» Пелеша[153]. Дізнавшись, що «народовці» мають намір видати «обкроєного» Шевченка, Франко рішуче пориває з ними, виходить із складу комітету по виданню творів поета[154]. Гостро критикував він і «москвофілів» за намагання посварити поляків з

---

[151] «Правда», 1889, № 2, стор. 365—369 (автор відзиву підписався криптонімом «К»).

[152] Іван Франко, Із секретів поетичної творчості.— «ЛНВ», 1898, № 1—3; 1899, № 4—6.

[153] Див. «Prawda», 1886, № 12, 15.

[154] Див. його повідомлення «Про видання творів Шевченка» («Народ», 1890, № 6), «Нове видання Шевченка» («Народ», 1891, № 7).

українським поетом. Спеціальні виступи присвячено відповіді критикові «Перебенді» В. Коцовському, який твердив, ніби Шевченко відчужено ставиться до передової російської літератури (про це згадувалось вище), та М. Здзеховському [155], який у книжці «Очерки по психологии славянского племени. Славянофилы», виданій у Петербурзі під псевдонімом «Урсін», приписував Шевченкові песимізм і фаталістичне безвір'я.

Полемічною статтею «Чи справді Т. Шевченкові належить вірш «Слов'янам»? [156] відгукнувся Франко на публікацію М. Стороженка в «Киевской старине» вірша «Слов'янам» під заголовком «Неизданное стихотворение Т. Шевченка» [157]. Він переконливо довів, що цей вірш ні провідною думкою, близькою до ідей слов'янофільства, ні стильовими ознаками навіть не нагадує Шевченка.

Свої спостереження над творчістю поета Франко узагальнив у згаданій уже статті «Тарас Шевченко». Поява «Кобзаря» розглядається тут на широкому тлі не тільки української, російської, а й світової літератури. Новаторство українського поета вбачається передусім у тому, що виходець з найглибших низів приніс з собою в літературу значно ширшу сферу народного життя, ніж то було раніше. Образ «мужика» вже почасти ставав героєм літератури і до появи «Кобзаря», але то були ще дуже несміливі спроби побачити в ньому активну суспільну силу. Шевченко першим увів його в високу поезію як борця за свої права і долю, як героя, чиї думи, прагнення мають право на повноцінне життя в літературі. Цим зумовлена й Шевченкова оригінальність поетичного бачення світу.

Всупереч О. Огоновському, який розглядав творчий шлях Шевченка за напрямами (романтично-національний, політично-національний, суспільно-національний, реалістичний) [158], Франко висунув хронологічний принцип періодизації, якого дотримуються й досі: 1838—1843; 1843—1847; 1847—1857; 1858—1861. Кожному з цих періодів дана стисла характеристика, яка тільки в деталях є нині застарілою, а в основних рисах відповідає сучасному поглядові на творчий шлях поета. Ранній період кваліфікується переважно як романтичний, хоча й тут відзначаються зародки реалізму. В добу «Трьох літ» романтична струна не перестає ще зву-

---

[155] Іван Франко, Т. Шевченко в освітленні п. Урсіна. (Вперше статтю опубліковано під псевдонімом «Taras» 1888 р. в додатку до петербурзького тижневика «Kraj» (№ 52).

[156] Іван Франко, Чи справді Т. Шевченко написав вірш «Слов'янам»? — «Зоря», 1897, ч. 23, стор. 455—456. (Див.: його ж, Твори в 20 томах, т. XVII, стор. 121—123).

[157] «Киевская старина», 1897, № 10, стор. 1—5. На цю публікацію відгукнувся в далекому Якутську П. Грабовський. Він, як і Франко, відразу помітив, що вірш «Слов'янам» не може належати Шевченкові. (Див. Павло Грабовський, Зібрання творів у трьох томах, т. 3, Вид-во АН УРСР, 1960, стор. 127—128).

[158] Пізніше цю періодизацію піддав критиці М. Драгоманов у статті «Т. Шевченко в чужій хаті його імені» («Народ», 1893, № 10, 11, 15).

чати, але рішуче перемагає психологічний й соціальний аналіз, тобто реалістичне письмо. В характеристиці творчості останніх років підкреслено, що кращі твори цього часу «найвиразніше заперечують усім тим критикам, що вважають час по повороті Шевченка з неволі добою упадку його таланту поетичного» (XVII, 91).

Бажання жити — так стисло визначає Франко провідний пафос творчості Шевченка. Найглибших тонів, на його думку, поет добував тоді, коли звертався до зображення жіночої долі. «Не знаю в літературі всесвітній поета,— додавав він,— котрий би так витривало, так гаряче і з цілою свідомістю промовляв в обороні жінок, в обороні їх права на повне, чисто людське життя, котрий би таким могучим словом бичував усе те, що в'яже, деморалізує і тисне женщину. Не знаю в літературі всесвітній поета, котрий би представив так високо і так щиро людський ідеал жінки-матері, як се вчинив Шевченко в своїх поемах «Відьма», «Неофіти» і «Марія» (XVII, 93—94).

Кілька разів повертався Франко до теми «Шевченко героєм польської революційної легенди». Вперше під таким заголовком він опублікував статтю в «Зорі» 1886 р. [159], а через п'ять років, як довідуємося з його листа до В. Лукича від 19 січня 1891 р., збирався подати до шевченківського номера «Зорі» новий її варіант. З якихось причин намір цей не здійснився. Через цензурні перешкоди не пощастило вмістити статтю на цю тему російською мовою в журналі «Киевская старина» 1893 р.[160]. Тільки в 1894 р. в журналі «Житє і слово» опубліковано в переробленому вигляді статтю, що призначалася для «Киевской старины» [161]. 1901 р. Франко поширив її і видав окремою книжечкою в серії «Літературно-наукова бібліотека» [162].

У зв'язку з творчістю Шевченка ставилися й розв'язувалися Франком найактуальніші проблеми розвитку всієї української літератури. Мало в якій літературознавчій праці вченого так чи інакше не йшлося про поета, про значення його спадщини в осмисленні характеру та завдань літератури на новому етапі.

Доробок Франка в шевченкознавстві великий, різнобічний. Найціннішим у ньому було те, що провідні твори поета здобули поглиблену ідейно-соціальну інтерпретацію і високу оцінку.

Розглянута в цьому розділі література про Шевченка не охоплює всіх праць другої половини XIX ст. Ті з них, що присвячені біографії, текстології, поетиці, прозі, драматургії, обійдені свідомо, оскільки мова про них буде в окремих розділах. Інші, хоч і торкались безпосередньо творів поета, все ж мало додавали до вже

---

[159] «Зоря», 1886, № 6, стор. 102—103.

[160] Автограф зберігається в Інституті літератури ім. Т. Г. Шевченка, ф. 3, № 1609, стор. 189—196.

[161] «Житє і слово», 1894, № 1, стор. 378—402.

[162] Див. Є. П. Кирилюк, Легенда чи епізод з біографії,— «Іван Франко. Статті і матеріали. Збірник одинадцятий», Вид-во Львівського університету, 1964, стор. 87—97.

сказаного. За винятком відгуків російських революційних демократів, студій І. Франка, О. Колесси, деяких виступів М. Костомарова, С. Шашкова, Ф. Вовка, М. Дашкевича, освоєння спадщини Шевченка не відзначалось ще науковою глибиною.

Висвітлення творчості Шевченка відбивало боротьбу за шляхи розвитку всієї української літератури. Прогресивній критиці доводилось протистояти не тільки відвертій реакції, царським заборонам, а й тим виступам відомих авторів, які значення творчості Шевченка та всієї української літератури обмежували вузько національними рамками, не виводили перспективи розвитку українського художнього слова за межі селянської тематики, фольклорно-етнографічних джерел. Справа ускладнювалась тим, що такі вчені, як Драгоманов, виступаючи з грунтовною критикою «народовців», «москвофілів», самі часто припускались помилок. Своїм високим науковим авторитетом вони інколи дезорієнтували молодь.

Найбільшу увагу критики привертала народність Шевченка. Про неї говорили всі як про щось само собою зрозуміле, але мало хто робив серйозні спроби розібратися в ній і оцінити її значення як у творчості поета, так і в усьому літературному процесі. Здебільшого йшлося про селянську тематику, про близькість до фольклору, простоту (іноді відносну бідність) поетичних засобів тощо. У такому плані український поет зіставлявся з Кольцовим, Нікітіним, Бернсом, і хоч перевага віддавалась Шевченкові, на принципову різницю між ними не вказували. Тільки революційно-демократична критика побачила в народності Шевченка щось значно більше, ніж звичайні переспіви народних мотивів, вболівання за долю покривджених. Чернишевський, Герцен, Огарьов, Некрасов, Прижов, Павлик, Терлецький і особливо Франко наголосили передусім на соціально-політичному звучанні «Кобзаря», на його значенні у визвольній боротьбі. Подекуди й у виступах Костомарова, Куліша, Вовка та ін. знаходимо прагнення глибше збагнути народність Шевченка.

Чимало йшлося і про те, що Шевченко — поет наскрізь політичний, але виступити з розгорнутим тлумаченням цієї думки мало хто зважувався. У деяких статтях «народовців», «москвофілів» цей аспект творчості поета перекручувався. Не спромігся правильно оцінити його і Драгоманов.

Важливим теоретичним узагальненням вирізняються студії Франка. В них уперше справді по-науковому з'ясовано роль російської та світової культури у формуванні ідейно-естетичних, суспільно-політичних поглядів Шевченка, дано правильну періодизацію його творчості, визначено провідні мотиви, зроблено цікаві спостереження над характером творчої індивідуальності поета. Франко послідовно боронив революційні твори Шевченка від фальсифікації реакційною критикою, наполягав на необхідності видати їх і прокоментувати. Його праці були найвищим досягненням шевченкознавчої думки другої половини XIX ст.

Шевченко в критиці кінця XIX — початку XX ст.

Другий і третій етапи вивчення творчості Шевченка важко чітко розмежувати хронологічно. Означений у заголовку розділу період починається приблизно з часу виступу пролетаріату на авансцені визвольного руху. Що він потребує окремого розгляду — сумніву немає. Відтоді як робітничий клас та його партія стали в авангарді боротьби з самодержавством, в суспільно-політичному й громадському житті країни намітилися зміни, які визначили і нове розуміння та сприйняття спадщини поета. Ці зміни досить грунтовно висвітлені радянськими істориками, а щодо нових передумов у вивченні творчості Шевченка, то слід насамперед взяти до уваги, що з піднесенням революційного руху слово поета набуло гострішого політичного звучання, привернуло увагу найрізноманітніших ідейно-естетичних і суспільних течій. Драгоманівську тезу про застарілість політичних ідей «Кобзаря» розвіяло життя. Революційну музу Шевченка взяли на своє озброєння пролетаріат, російська соціал-демократична робітнича партія.

Якщо раніше, крім російської преси, окремі відгуки про українського поета зустрічалися лише в грузинській[1], вірменській[2], литовській[3] і молдавській[4] літературах, то на початку XX ст. такі відгуки в значно ширших масштабах з'являються у всіх літературах народів Росії[5]. Усвідомлення спільності

---

[1] 1881 р. в № 5 журналу «Іверія» опубліковано переклад поеми Шевченка «Наймичка», здійснений Н. Ломоурі; 1886 р. в № 38 журналу «Театр» — поезію «Минають дні, минають ночі» (переклад М. Гуріелі-Фазелі).

[2] 1879 р. в журналі «Безмавеп» (№ 1) вміщено нарис К. Кушнеряна «Тарас Шевченко — національний поет Малоросії», а після нарису — його ж скорочений переклад «Заповіту» та уривків з поем «Гамалія» і «Мар'яна-черниця». Ще раніше, 1861 р., в журналі «Радуга», що видавався російською мовою вірменським літературним товариством у Феодосії, опубліковано кілька перекладів поезій Шевченка, серед яких вперше російською мовою — «Немає гірше, як в неволі», «Не молилася за мене», «Чого ти ходиш на могилу», «Ой по горі роман цвіте» та уривок з поеми «Княжна».

[3] Протягом 1885—1887 рр. Ю. Андзюйлайтіс-Кальнена переклав і опублікував у різних органах балади «Тополя», «Утоплена», «Русалка» та вірш «Поле» («Ой чого ти почорніло»).

[4] Перші згадки про Шевченка в молдавській літературі зустрічаються ще в 60-х роках. 1886 р. в журналі «Контемпоранул» (№ 1) передруковано з французької газети «Le Temps» нарис В. Морфіла «Український поет». Спочатку цей нарис побачив світ на сторінках англійського журналу «Macmillans magazine», 1886, № 4.

[5] Див. В. Є. Шубравський, Шевченко і літератури народів СРСР, К., Вид-во АН УРСР, 1964, стор. 111—168.

інтересів зміцнювало інтернаціональну солідарність народів, розширювало літературні контакти, посилювало взаємодію культур.

Революційне піднесення на початку XX ст. змусило царат піти на деякі цензурні пом'якшення, в зв'язку з чим у Росії вперше стало можливим видати всі відомі на той час твори Шевченка. Здійснені В. Доманицьким[6] та І. Франком видання «Кобзаря» були найповнішими з дореволюційних видань і мали неабияку наукову цінність. Активізації уваги до творчості Шевченка значною мірою сприяли ювілейні 1911 і 1914 роки, коли відзначалося п'ятдесятиріччя з дня смерті поета та сторіччя з дня його народження.

В радянському шевченкознавстві вже не раз вказувалось, що в оцінці творчості Шевченка марксистська, більшовицька критика пішла далі революційно-демократичної. Це справедливо насамперед у тому розумінні, що марксистська дожовтнева критика розкрила значення творчості українського поета для робітничого руху, вказала на її історичну роль у революційному пробудженні всіх народів Росії. Навіть заборону вшанування Шевченка 1914 р. В. І. Ленін розглядав під цим кутом зору: «Заборона вшанування Шевченка була таким чудовим, прекрасним, на рідкість щасливим і вдалим заходом з точки зору агітації проти уряду, що кращої агітації і уявити собі не можна. Я думаю, всі наші найкращі соціал-демократичні агітатори проти уряду ніколи не досягли б за такий короткий час таких запаморочливих успіхів, яких досяг у протиурядовому розумінні цей захід. Після цього заходу мільйони і мільйони «обивателів» почали перетворюватися в свідомих громадян і переконуватися в правильності того висновку, що Росія є «тюрма народів»[7].

Слово Шевченка зазвучало із сторінок більшовицьких прокламацій, хоч, як відомо, поет не писав та й не міг писати про ті конкретні соціальні перетворення, до яких закликала наша партія. Важливу роль у пропаганді творчості Шевченка відіграли статті «Правды» про нього[8].

З'ясовуючи конкретніше, чим близька й потрібна поезія Шевченка пролетаріатові, соціал-демократична критика по-новому підійшла насамперед до проблеми народності поета. Найкраще свідчить про це відома лекція А. Луначарського «Великий народний поет», виголошена 30 березня 1911 р. на шевченківському вечорі в Парижі; через рік — в українському перекладі М. Богуна (псевдонім М. Чудінова) її опубліковано у Львові. В ній прозвучала думка: «Ніде і ніколи письменники, що воскрешали й відроджували н а ц і о н а л ь н у поезію, не були так яскраво, так

---

[6] Т. Ш е в ч е н к о, Кобзарь, изд. Общества имени Шевченка Т. Г. С.-Петербург, 1907. (Цей «Кобзар» перевидавався 1908 і 1910 рр.).

[7] В. І. Л е н і н, Повне зібрання творів, т. 25, стор. 64.

[8] Крепостники и Шевченко.— «Путь правды», 1914, 18.II. Памяти Т. Г. Шевченко.— «Путь правды», 1914, 25.II.

відчутно народні, як Шевченко»[9] (Курсив наш.— *Ред.*). Народністю, отже, Шевченко виділяється не тільки серед поетів, яких прийнято було називати «народними» за демократичність тематики й простоту, а й серед письменників, які, говорячи сучасною мовою, були основоположниками своїх національних літератур. Для Луначарського традиційне порівняння українського поета з «народними» є просто неприйнятним, бо в даному випадку зіставляються різні творчі величини: перший з них воскрешав і відроджував велику літературу, що до того не мала світового визнання, в його творчості з найбільшою повнотою і докладністю виражено життя цілого народу, а «народні» навіть у кращій частині своїх творів були занадто однобічними і вузькими.

Зіставляючи Шевченка з іншими великими поетами, зокрема з Пушкіним, Луначарський відзначав своєрідність його народності в доступності широким масам. При цьому він підкреслював ідейне багатство «Кобзаря», те, що автор засвоїв кращі досягнення європейської культури. «Треба зазначити,— роз'яснював Луначарський,— що культурність європейськи вихованого чоловіка відбилася у творах Шевченка лише витонченістю смаку, силою конструкції поеми, а в ліриці й поезії — глибиною самоаналізу та широтою поглядів» (стор. 17). Критик приєднується до думки Костомарова, що устами Шевченка говорить сам народ, але від себе додає суттєву деталь: поет ішов попереду народу, і цьому сприяла не лише його виключна обдарованість, а й широка освіта, жадоба революційного діла.

Соціал-демократична критика і раніше писала про глибоку народність Шевченка. В рецензії на «Поезії Т. Г. Шевченка, заборонені в Росії», що вийшли в Женеві 1890 року, Г. Плеханов відніс автора «Кобзаря» до числа найбільших народних поетів, яких тільки знає всесвітня історія літератури[10]. Інакше кажучи, Шевченко належить до тих народних поетів, життя і творчість яких мають найбезпосередніший зв'язок з широкими трудящими масами, з «простолюдинами», як тоді говорили. Плеханов ще не зважувався на паралель Шевченко — Пушкін, Шевченко — Міцкевич. Його відгук надто загальний, він свідчить про те, що Плеханов оцінював українського поета, виходячи головним чином з того, якої популярності набув «Кобзар» серед народу, серед різночинної інтелігенції. Луначарський також відзначав зростаючий суспільний резонанс творів Шевченка, їх революціонізуючий вплив на маси. Звернення до українського поета дало йому немало матеріалу для гострої і переконливої полеміки з різного роду антинародними течіями в суспільному й літературному русі початку XX століття, зокрема з «легальними марксистами» та буржуазними націоналістами. І всі його твердження й висновки

---

[9] А. Луначарський, Великий народний поет (Тарас Шевченко), Львів, 1912, стор. 16.

[10] «Социал-демократ», 1890, кн. 3, № 12; Див. також: Г. В. Плеханов, Литература и эстетика, т. 2, М., ГИХЛ, 1958, стор. 210.

ки грунтуються на власному глибокому проникненні в зміст, у дух творів Шевченка. Саме це дало змогу Луначарському говорити про великого поета не тільки як про народного, а й національного поета України, який вперше гідно репрезентував перед світом могутнє духовне життя свого народу.

Критик не випадково так багато уваги приділяє патріотичним мотивам. Адже на той час питання національно-визвольної боротьби на Україні ще не втратили своєї актуальності.

В. І. Ленін писав: «Для українців і білорусів, наприклад, тільки людина, яка в мріях живе на Марсі, могла б заперечувати, що тут немає ще завершення національного руху, що пробудження мас до володіння рідною мовою та літературою... тут *ще* відбувається. «Вітчизна» тут *ще* не скінчила всієї своєї історичної пісні. «Захист вітчизни» *ще* може бути тут захистом демократії, рідної мови, політичної свободи проти гноблячих націй, проти середньовіччя...» [11].

Твори поета будили, гартували революційну свідомість народу, допомагали йому краще розпізнати суть самодержавно-шовіністичної політики, а головне — виховували в ньому класову солідарність з трудящими Росії в боротьбі за соціальне й національне визволення. Відзначивши, що навіть Міцкевич не висловив своєї любові до вітчизни в такій зворушливій формі, з такою «майже шаленою силою», Луначарський разом з тим додавав, що Шевченко є «святим поетом революційних низів усього світу» [12]. Подібну думку, до речі, висловив і В. Воровський [13].

Луначарський порівнював Шевченка з Пушкіним за роллю і значенням в історії своєї національної літератури. Народність Шевченка він ставив дуже високо, вважаючи її безпосереднім вираженням дум і почуттів мас. За його твердженням, поетика, образний лад творів Шевченка має своїм джерелом виключно народну думу й пісню. «Кобзар» розглядався фактично у відриві від багатовікового досвіду класичного віршування. Видима простота Шевченкових творів не перешкодила Луначарському побачити в них не всім помітну глибоку й різнобічну ідейність, але в той же час заступила їх складний і багатий поетичний арсенал.

Новим і дуже важливим було положення, що Шевченко по духу — поет соціалістичний. Про спорідненість творчості поета з соціалістичною ідеологією заходила мова й раніше, але розглядалась ця спорідненість дещо прямолінійно, без урахування специфіки художніх творів. Луначарський усім змістом своєї лекції показав, що головний пафос поезії Шевченка спрямований на здобуття волі й рівноправності між людьми революційним шляхом — і саме це передусім збагатило її соціалістичним духом, зробило близькою, потрібною пролетаріатові. Оцінюючи так «Кобзаря»,

---

[11] В. І. Ленін, Повне зібрання творів, т. 30, стор. 86.

[12] А. Луначарський, Великий народний поет, стор. 30.

[13] Профан [В. Воровський], Памяти Т. Г. Шевченко.— «Наше слово», 1910, 26. II.

критик, очевидно, виходив з положення В. І. Леніна: «Соціалізмом називається протест і боротьба проти експлуатації трудящого, боротьба, спрямована на цілковите знищення цієї експлуатації» [14].

«По духу соціалістичний» означало, за Луначарським, також, що поезія Шевченка прислужиться й будівництву соціалістичної культури, бо вся вона заснована на творчих принципах, які успадковує і розвиває пролетарська література. Важливе значення матиме творчість українського поета для народження літератур, які в силу історичних умов припізнилися з своєю появою.

У характеристиці народності Шевченка з Луначарським співзвучний Максим Горький. У нього немає спеціальної праці на цю тему, але у відомих «капрійських лекціях» [15], говорячи про особливості народності російської літератури першої половини XIX століття, він характеризує і українського поета. Зіставлення Шевченка з письменниками, які так чи інакше торкалися селянської тематики (М. Гоголь, В. Григорович, І. Тургенєв, Л. Толстой, О. Кольцов), дало підстави Горькому назвати автора «Кобзаря» першим і воістину народним поетом (стор. 189). Основним мотивом для такого висновку було те, що Шевченко перший увів у літературу селянина як велику соціально-громадську силу, селянина-протестанта, свідомого своєї визвольної місії. На думку Горького, ніхто так, як Шевченко, не відчував свого історичного й соціального зв'язку з народом, не уявляв його життєвих завдань на майбутнє.

З Пушкіним Горький тоді ще не порівнював Шевченка. Це він зробив тільки 1912 року у відповіді на анкету журналу «Украинская жизнь»: «Шевченко, Пушкин, Мицкевич,— люди, которые воплощают дух народа с наибольшей красой, силой и полнотой» [16].

У виступах Горького й Луначарського прозвучало звернення до письменників рівнятися на Шевченка, на його народність, на його революційність [17].

1906 р. з ініціативи й при безпосередній підтримці Горького у видавництві товариства «Знание» вийшов «Кобзарь» в російському перекладі. Ім'я українського поета користувалось особливою популярністю в середовищі «Московського товариського гуртка із народу», створеного 1902 р. і через рік перейменованого в «Суриковський літературно-музикальний гурток», до якого входили С. Дрожжин, Є. Нечаєв, М. Козирьов, С. Дергунов, Є. Чернобаєв. Високий мистецький хист автора «Кобзаря» відзначали

---

[14] В. І. Ленін, Повне зібрання творів, т. 1, стор. 261.

[15] Пізніше за чернеткою рукопису лекції опубліковано окремою книжкою: М. Горький, История русской литературы, М., ГИХЛ, 1939.

[16] М. Горький, О русской интеллигенции и национальных вопросах.— «Украинская жизнь», 1912, № 9, стор. 9.

[17] Докладніше про це див. В. Шубравський, Марксистська дожовтнева критика про народність Шевченка.— «Збірник праць XIX наукової шевченківської конференції», стор. 32—44.

Л. Толстой, В. Короленко, А. Чехов, І. Бунін, В. Вересаєв, А. Серафимович, Дем'ян Бєдний [18].

Як і раніше, критика, звичайно, не була одностайною в поглядах на Шевченка. До нього тяжіли не тільки ті, хто щиро захоплювався його творчістю і прагнув дати їй об'єктивний аналіз, оцінку, а й ті, хто хотів скористатися з популярності поета і пристосувати його твори до своїх переконань. Поруч із працями І. Франка, П. Грабовського, В. Стефаника та інших письменників і критиків, які бачили в авторові «Кобзаря» великого поета-борця, поета-мислителя, з'являлися й виступи представників відвертої чи прихованої реакції — М. Лободовського, Т. Флоринського, М. Демченка та ін. Як писав Луначарський, «кожний хотів виводити походження своїх ідей од його (Шевченка.— *Ред.*), а тому, що українці й тоді були думками різні, то й портрети Шевченка були різні» [19].

Найчастіше порушувались такі проблеми, як історичне значення Шевченка, місце та роль його творів у суспільно-політичній боротьбі, в літературному русі, а також народність, головні мотиви поезій, Шевченко й фольклор, Шевченко й релігія, текстологія. В ряді синтетичних праць більшість цих проблем ставились і розв'язувались одночасно, але здебільшого побіжно. Були й дослідження, присвячені окремим творам, але таких було, по-перше, мало, по-друге, в них нерідко переважали політичні чи морально-етичні сентенції, що не випливали безпосередньо з ідейно-художнього аналізу твору.

До Шевченка часто звертались не стільки для того, щоб глибше дослідити й висвітлити його творчість, скільки для того, щоб популяризувати його ім'я як поета-подвижника, що не знав ні втоми, ні страху в боротьбі за свободу народу, за піднесення національної культури. Тим-то так багато в цей час з'явилось популярних нарисів про його життя і творчість, статей-агіток, патетичних ювілейних промов. На багатьох із цих матеріалів лежить печать поспішності, прагнення скористатися з імені поета, щоб відгукнутись на тривожні події сьогодення. Питання порушувались здебільшого в декларативній формі.

З'являлись і праці грунтовні, по-справжньому дослідницькі, такі, скажімо, як «Кирилло-Мефодиевское общество 1846—1847 гг.» В. Семевського, «Уява Шевченка» Я. Яреми, «Краса и сила» М. Богдановича, статті В. Щурата про зв'язки Шевченка з польською літературою, М. Сумцова про фольклорно-етнографічний елемент у поезії Шевченка та ін.

Окремі плідні міркування про народність українського поета, про ідейне багатство його творів і їх роль у літературному та громадському русі містили виступи Ф. Де-ла-Барта, Ф. Корша,

---

[18] Докладніше див. Ф. Я. Прийма, Шевченко и русская литература XIX века, стор. 402—410.

[19] А. Луначарський, Шевченко і Драгоманов.— «Дзвін», 1914, № 2, стор. 141.

М. Стороженка, О. Калишевського. Тривало нагромадження біографічних матеріалів. Та найбільші успіхи були в галузі текстології. Після того, коли 1906 р. відкрився доступ до автографів поета, що зберігались в архіві департаменту поліції ще з 1847 р., В. Доманицький підготував повний критично перевірений текст «Кобзаря» (1907 р.), а на підставі копітких досліджень автографів, списків і видань творів поета написав монографію «Критичний розслід над текстом «Кобзаря» [20]. (Докладніше про неї див. у розділі «Текстологія».) Праця В. Доманицького у переважній своїй частині ще й тепер не втратила наукової цінності. У міру розшуків нових автографів, списків творів Шевченка дослідник і далі успішно працював над текстологією творів поета.

Вже з'ясовано, що Горький і Луначарський говорили про народність Шевченка у зв'язку з визвольним рухом, ставили в заслугу українському поетові те, що він осягнув у житті свого народу такі загальнолюдські ідеали й прагнення, які надають його поезії інтернаціонального звучання. Такої думки дотримувались і І. Франко, Леся Українка, П. Грабовський, М. Коцюбинський, В. Стефаник. Щоправда, в їх висловлюваннях творчість Шевченка не пов'язана з робітничим рухом, з соціалізмом, як у Луначарського. Українські революційні демократи вже пильно стежили за робітничим рухом, підтримували його, в народності вбачали не тільки те, чим жив народ у минулому, а й те, що є дороговказом для нього в сучасному і майбутньому. «І доки наш народ,— говорив В. Стефаник,— за своє визволення боротися буде, доти той кріпацький син стоятиме перед очима вашими, ваших дітей, внуків і правнуків» [21].

П. Грабовському, який перебував на засланні в далекому Тобольську, важко було стежити за дієвістю Шевченкового слова, а преса, звичайно, не давала про це правильного й повного уявлення. Тим-то в його визначенні народності Шевченка не знаходимо містка до нового, пролетарського етапу визвольної боротьби. Але народність Шевченка Грабовський оцінював дуже високо:

«Отличительными чертами поэзии Шевченко являются — его глубокая, но в то же время здоровая народность, и в этом отношении, по признанию великорусских критиков, например Добролюбова, мы не имеем равного ему во всей литературе российской,— тот широкий гуманизм и любовь, которыми дышит каждая строка поэта, те идеалы человеческого братолюбия, которые подготовили и воспитали целое поколение людей, так беззаветно послуживших народу в период освобождения. По силе и глубине лиризма, по художественной яркости и красоте образов, по

---

[20] В. Доманицький, Критичний розслід над текстом «Кобзаря», К., 1907, стор. 365.

[21] В. Стефаник, Промова на шевченківському святі в с. Русові 10.V 1914 р.— «Громадський друг», 1914, 21.V, № 20; Див. також: Василь Стефаник, Повне зібрання творів в 3-х томах, т. 2, К., АН УРСР, 1953, стор. 167.

чарующей прелести и мелодичности стиха Шевченко стоит наряду с величайшими поэтами славянского мира Пушкиным и Мицкевичем, а непосредственной искренностью чувств и обаятельной безыскусственностью выражения иногда превосходит их» [22].

Через Шевченка, додавав П. Грабовський, демократичні тенденції з Росії проникли в Галичину, збудили й зміцнили там почуття кровного зв'язку з Росією, що мало неабияке значення у визвольному русі трудящих. Шевченкові завдячує Галичина появою таких письменників, як І. Франко, Т. Бордуляк, В. Стефаник та ін., які «стоят неизмеримо выше российских украинцев, усвоивших слабые стороны музы батька Тараса, вроде идеализации прошлого, и все еще упражняющихся в словосочетании псевдоисторического и псевдонационалистического свойства» [23].

З Грабовським в основному солідаризувався Франко, який відгукнувся про його статтю рецензією [24], додавши до щойно наведених слів суттєве застереження: закид Грабовського не стосується таких видатних майстрів слова, як Панас Мирний, І. Нечуй-Левицький, І. Карпенко-Карий та ін. Одначе визначення І. Франком народності автора «Кобзаря» містило ширший і глибший зміст. І зрозуміло чому: Франко не час од часу звертався до Шевченка, а протягом усього свого життя студіював його, був, можна сказати, основоположником наукового шевченкознавства. Він завжди відзначав передусім духовну спорідненість поета з народом. Коли ж заходила мова про близькість Шевченка до народної пісні, то тут акцент робився на могутній творчій індивідуальності. Опублікувавши 1903 р. у віденській газеті «Neue Zeit» свій переклад німецькою мовою «Заповіту» та вірша Некрасова «На смерть Шевченка», Франко тут же у невеликій оглядовій статті про Шевченка орієнтував читачів газети: «Він народний поет у найповнішому розумінні цього слова... Його поезія відзначається найвищою простотою форми і змісту, композиції і вислову,— простотою, безпосередністю і природністю, що їх надибуємо в найкращих народних піснях. А при цьому не знайдемо у нього ні сліду тієї примітивної безособовості, якою відзначаються справжні народні пісні, навпаки, вся його поетична творчість у дуже великій мірі має суб'єктивне забарвлення, вона є безпосереднім виявом його сильної і благородної індивідуальності» (XVIII, 128).

Проблема народності Шевченка цікавила багатьох критиків; так чи інакше вона порушувалась бодай принагідно в кожній скільки-небудь значній праці. Іноді вихолощували з неї глибокий соціальний зміст (як, наприклад, М. Биков), встановлювали своє-

---

[22] Вперше стаття «Тарас Григорьевич Шевченко», з якої наводиться цитата, опублікована в тобольській газеті «Сибирский листок», 1900, 19.III, № 22. (Див.: Павло Грабовський, Зібрання творів у трьох томах, т. 3, К., Вид-во АН УРСР, 1960, стор. 165.)

[23] Павло Грабовський, Зібрання творів у трьох томах, т. 3, стор. 167.

[24] Див. «ЛНВ», 1900, № 6, стор. 205—206.

рідний ранжир серед «народних» поетів: «Тарас Григорьевич Шевченко — чистейший народный поэт, выше Роберта Бернса, такой же силы, как Беранже, и выше Кольцова и Никитина. Его поэзия целиком вылилась из народной души» [25]. Ще частіше поета називали народним, не розшифровуючи, який зміст вкладається в це поняття. Але якщо раніше коло поетів, з якими зіставляли Шевченка, обмежувалось переважно Кольцовим, Нікітіним, Бернсом, то тепер воно значно розширилось. Підставою для порівняння стало служити не стільки походження, подібність життєвої долі й народнопоетичні джерела, скільки мотиви творчості. У такому плані український поет порівнювався з англійським ліриком П. Б. Шеллі, ірландським співцем Т. Муром, італійським поетом Леопарді [26], з провансальським поетом Ф. Містралем [27].

У листі до А. Кримського 1897 р. Ф. Корш звернув увагу на таку особливість народності Шевченка: «Сравните Шевченка с его последователями, эпигонами — разумею в отношении народности, а не дарования,— он ли владел народным духом или народный дух им,— все, что он писал, хоть совсем не на малорусские темы, тем не менее носит несомненную печать народности, а у нынешних, несмотря на ограничение в выборе содержания народной сферой, слышится подражание, подделка» [28]. Подібне зауважив і М. Сумцов: «Душа Шевченка до такой степени насыщена народностью, что всякий, даже посторонний, заимствованный мотив получает в его поэзии украинскую национальную окраску» [29]. В народності Шевченка почали знаходити щось більше, ніж теми й мотиви з народної творчості, з життя простого народу. Пізніше Ф. Корш ширше розгорне свою думку (про це мова далі), поставить українського поета за силою впливу на сучасне життя поряд з Пушкіним і Міцкевичем, одначе в тлумаченні народності його дальшого кроку не зробить. М. Сумцов же в народності Шевченка розрізняв два моменти, властиві й Пушкіну та всім іншим великим поетам: народність зовнішню, запозичену (з літератури чи з фольклору), і народність внутрішню (психічно успадковану), яку, за його словами, визначити повністю неможливо. Подібно до того, твердив учений, як у творчості Пушкіна, Лермонтова з глибоко національної точки зору освітлені природа, історія, побут російського народу, так і в творчості Шевченка освітлені історія, природа, побут українського народу.

---

[25] Николай Быков, Народная душа в творениях Т. Г. Шевченка.— «Летопись Екатеринославской ученой Архивной комиссии», вып. 8, 1912, стор. 82.

[26] Див. Олександр Колесса, В честь Т. Шевченка. Промова, виголошена на концерті в сорок п'яті роковини смерті поета у Львові 17 мая 1906, Львів, накладом автора.

[27] Див. П. Наумов, Фредерик Мистраль.— «Современник», 1914, № 6, стор. 104, 105; Х. Кордонний, Два великі геніальні поети.— «Маяк», 1914, № 13, стор. 8—9.

[28] Т. Г. Шевченко в епістолярії, стор. 179—180.

[29] Н. Ф. Сумцов, О мотивах поэзии Т. Г. Шевченко.— «Киевская старина», 1898, № 2, стор. 214.

У нарисі «Т. Г. Шевченко. Его жизнь и литературная деятельность» [30] В. Яковенко ще в 1894 р. спробував зіставити народність Шевченка з народністю Шекспіра, Гете, Данте. Він виходив з того, що раніше в Росії поняття «народ» не включало в себе інтелігенцію, вищі шари суспільності, і лише згодом виникло переконання в необхідності з'ясувати, насамперед, що об'єднує, а не роз'єднує народ і інтелігенцію. Таким чином, твердив критик, «мало-помалу приближаемся к действительно народному самопознанию в том смысле, как это понятие употребляется в Западной Европе и представителями которого служат, между прочим, Шекспир — для англичан, Гете — для немцев, Данте — для итальянцев и т. д. Таким образом, мы как бы возвращаемся к понятию о народе как нации, но с тем громадным различием, что вносит в него богатейшее содержание, добытое изучением рабочих слоев общества. Мы почти все теперь соглашаемся, что Пушкин — наш народный поэт; в том же смысле европейская печать считает Толстого народным русским писателем» (стор. 88). І далі: «Шевченко располагал всеми данными, чтобы стать великим народным поэтом и сравниться с передовыми гениями человечества, но он не совершил всего, что мог совершить, и не совершил потому, что люди поставили его в невозможные условия» (стор. 89).

Відомо, що М. Михайлов на початку 60-х років взагалі не допускав будь-якої паралелі між Шевченком і Шекспіром, замикаючи значення українського поета виключно рамками України. В 90-х роках яснішим ставало загальнолюдське звучання творів Шевченка, і це давало підстави сміливіше говорити про нього не тільки як про народного, а й як про великого національного поета України, що виражав і загальнолюдські інтереси, ідеали. Останнє, на думку В. Яковенка, найбільше виявилось у «невольничій поезії» та творах останнього періоду.

На визначенні народності Шевченка весь час позначалося не тільки те, що він черпав теми переважно з сільського життя, а й те, що кращі його твори довгий час не були опубліковані і не могли, таким чином, здобути ширшого визнання критики й читача за межами України. Діяли тут і інші чинники, які завадили тоді Шевченкові здобути більшу популярність у Європі. В. Яковенко на них не вказує і фактично все зводить до того, що Шевченко. хоч і мав задатки дорівнятися до великих народних письменників типу Пушкіна й Толстого, але не дорівнявся, бо заважали несприятливі умови. Йдеться, очевидно, про тяжку долю кріпака, заслання, переслідування тощо. Але це важко узгодити з твердженням того ж таки В. Яковенка, що саме на засланні в творчості поета з'явилось більше тих загальнолюдських ідеалів, які зближують його з геніальними поетами світу.

Кілька разів із лекціями про народність Шевченка виступав

---

[30] Див. Т. Г. Шевченко. Его жизнь и литературная деятельность. Биографический очерк В. И. Яковенко, Петербург, 1894.

І. Іванов [31]. Його захоплював незвичайний за своєю природністю вияв народних дум і почуттів у творчості українського поета: «Каждый народный поэт, конечно, демократ,— писав І. Іванов,— но Шевченко нечто больше — воплощенный дух народа, своего рода микрокосм народных стихий» [32]. Думка ця настільки гіперболізується, що, зрештою, заступає індивідуальність митця: «Можно любить и высоко ценить народ как великую, но внешнюю силу. Можно пристально и даже страстно изучать до мельчайших подробностей народную жизнь и психологию, но именно как предмет знания и наблюдения. Есть третья любовь. Она не восторгается и не нуждается ни в каких исследованиях, она просто естественное тождество личности с предметом, деятеля с народом» (стор. 146).

У статті «Муза Шевченка и ее общественное служение» [33] М. Славинський також твердив, що поезія Шевченка за своїм словниковим складом не виходить за межі словесної стихії простого народу, що народні пісні, думи, перекази дали для неї достатній лексичний, драматичний і синтаксичний матеріал, щоб точно й художньо переконливо передати складний комплекс почуттів і дум найрізноманітнішого плану. В історії розвитку української літературної мови за Шевченком не визнавалася, таким чином, реформаторська роль. Усе зводилось фактично до удосконалення, шліфування уже нагромадженого словникового й образного запасу. Одначе при цьому Славинський, по-перше, додавав, що народне начало перековувалось поетом у високі мистецькі цінності, по-друге, підкреслював, що «Шевченко не был только великим поэтом; он был гражданином своей отчизны, первым ее гражданином в современном значении этого слова, духовным вождем, глашатаем социальных и политических лозунгов, не изжитых еще и доныне, борцом за свободу народа, за его культурное, социальное и национальное возрождение. Общественная память не знает имени, к которому бы так, как к Шевченко, подходили известные слова другого пламенного борца за свободу народа: «Взглянув окрест себя, душа его страданиями человечества уязвлена стала» (стор. 295).

Тут відчувається явна полеміка з Костомаровим, який, як відомо, відмовляв поетові в титулі громадянина, вважаючи його і в житті, і в літературі тільки поетом. Шевченко іменується не просто громадянином, а духовним вождем мас, провісником ідей, які й на початку XX ст. не втратили живого звучання. Вболіван-

---

[31] И. Иванов, Шевченко в кругу народных поэтов. (Прочитано в публичном музыкально-литературном собрании Общества любителей российской словесности 3 апреля 1897 г.).— «Русская мысль», 1897, № 6; И. И. Иванов, Т. Г. Шевченко. Лекция.— «Вестник юга», 1905, 4.IV, № 901. И. Иванов, Печальник Украины.— «Сибирская жизнь», 1914, 25.II, № 40.

[32] «Русская мысль», 1897, № 6, стор. 146.

[33] М. Славинский, Муза Шевченка и ее общественное служение.— «Вестник Европы», 1911, № 2, стор. 294—302.

ням за народ поет прирівнюється до Радіщева, і хоч теза ця далі не розгортається, знаменною була вже сама її постановка. До такої паралелі вдавався раніше тільки історик А. Щапов, але про це М. Славинський навряд чи знав.

З попередників Шевченка в українському літературному й громадському русі Славинський називає Г. Сковороду, І. Котляревського, П. Гулака-Артемовського, С. Олійничука, маючи на увазі традиції протесту проти соціальної несправедливості.

Під народністю Шевченка М. Славинський розумів тільки те, що безпосередньо йшло від народу і його поезії, а набуте поетом од засвоєння писемної літератури відносив до «интеллигентного сознания». Поділ, звичайно, штучний, ненауковий, практично його неможливо провести в творчості будь-якого письменника. В народності дуже важливу роль відіграє ідейно-світоглядний елемент, уміння передавати бачене, засвоєне, пережите з правильною історичною перспективою.

У праці М. Славинського не знайдемо й того, як треба розуміти «інтелігентну свідомість» поета, тобто його світогляд. Точнішим у формулюванні цієї думки був В. Краніхфельд: «Прочно укрепившись корнями своими в родной почве народного умонастроения и миросозерцания, Шевченко вершиною своей мысли упирается в те идеологические высоты, каких в его время достигло социально-политическое творчество лучших, культурнейших умов России» [34]. Весь зміст праці В. Краніхфельда «Тарас Шевченко — певец Украины» дає підстави думати, що йдеться про соціально-політичну творчість Бєлінського, Герцена, Чернишевського, Добролюбова, хоч безпосередньої аналогії з ними автор не проводив. Як і Семевський, він твердив, що в тодішній літературі ніхто не може зрівнятися з Шевченком за силою викриття кріпосництва: «Сын угнетенной народности, он понимал свободу шире простого освобождения крестьян от власти помещиков. Вместе с цепями крепостными он ненавидел и все другие цепи социально-политического происхождения» (стор. 78).

Знаменно, що Шевченка частіше почали іменувати великим не тільки народним, а й національним поетом України, маючи на увазі, що він був також виразником дум передової інтелігенції. У статті М. Стороженка «Гениальный горемыка» ця теза звучить так: «Он (Шевченко.— *Ред.*) был не только народным, но и национальным поэтом, сладкозвучным выразителем гуманных идеалов современной ему украинской интеллигенции. Все, о чем думала и гадала украинская образованная молодежь сороковых годов, все это явилось у Шевченка, облеченное в яркие поэтические образы и согретое огнем его горячего поэтического сердца» [35].

---

[34] Вл. Кранихфельд, Т. Г. Шевченко — певец Украины, СПб., 1911, стор. 78. (Це був перероблений і доповнений варіант брошури того ж автора «Т. Г. Шевченко — певец Украины и Запорожья», М.— Пб., изд. «Вестника казачьих войск», 1901).

[35] Н. Стороженко, Из области литературы, М., 1902, стор. 425.

Ширше й грунтовніше про це йшлося у доповідях Ф. Де-ла-Барта «Шевченко — народный поэт», Ф. Корша «Шевченко серед поетів слов'янства» і О. Калишевського «Мотиви поезії Т. Г. Шевченка», виголошених на урочистих засіданнях у Москві з нагоди 50-річчя від дня смерті поета [36]. Кожна з них має свій провідний аспект дослідження: у першій розкрито, чим Шевченко відрізняється від народних співців і що ставить його в ряди великих індивідуальних митців; у другій доводиться неправомірність зіставлення українського поета з Кольцовим і стверджується думка про його місце поряд з Пушкіним і Міцкевичем; у третій виясняються чинники, які зумовили піднесення Шевченка до рівня великих народних національних поетів. Де-ла-Барт підкреслив, що Шевченка відрізняє від народних співців не тільки широта тематики й поглядів, а й багатство та різноманітність художніх засобів. Віршування, поетика Шевченка, за його переконанням, значно багатші, ніж у народній поезії. Цим не заперечувався зв'язок з фольклором. «Шевченко — народний поет через те,— зазначав Де-ла-Барт,— що в його поезії народна душа, світогляд, вірування, сподівання, надії і горювання знайшли в собі найбільш яскравий, найбільш повний вираз. Його поезія — синтез епічної і ліричної народної творчості України. Ліричні уступи його поем такі близькі до народної душі, що чимало з уривків «Причинної» та «Катерини» стали народними піснями» [37].

Співвідношення народного й особистого «зачину» в поезії Шевченка цікавило й О. Калишевського. Як А. Григор'єв свого часу вагався, чи Шевченко «останній із сліпих кобзарів, чи перший з майстрів і артистів», так і О. Калишевський з певністю не наважувався визначити творче обличчя поета. Однак в одному місці він зауважив: «Маючи глибоку і сильну індивідуальність, Шевченко поруч з тим народний поет переважно... Народність Шевченка не тільки в тому, що він любить і славить Україну, її історію, побут і природу, не тільки в тому, що він переробляє мотиви народної творчості, але в тому, і се найголовніше, що увесь душевний склад, його світогляд, нарешті, самі фарби і прийоми його артистичного пензля пройняті народним зачином. Од цього, в який би край не звертався його артистичний талан, які мотиви не торкав би поет, на всьому залишається безпосередній одбиток народного духа» [38].

Подібної точки зору дотримувався й Ф. Корш: «Одна стихія, що безумовно є у Шевченка,— народна поезія, котрої він служить неначе продовжувателем, але продовжувателем на далеко ширших підвалинах, вже загальнолюдських, що і становить його поруч з

---

[36] Матеріали засідань опубліковано в кн.: «На спомин 50-х роковин смерті. Сборник, посвященный памяти Т. Г. Шевченко», М., 1912.

[37] Ф. Де-ла-Барт, Шевченко — народний поет.— «Сборник, посвященный памяти Тараса Григорьевича Шевченко», стор. 49.

[38] О. Калишевський, Мотиви поезії Т. Г. Шевченка.— «Сборник, посвященный памяти Тараса Григорьевича Шевченко», стор. 81.

поетами всього світу» [39]. Він звернув увагу на розмаїття Шевченкової ритміки, першоджерелом якої вважав народну поезію. «Із віршів штучних, невластивих народній пісні,— додавав учений,— у Шевченка зустрічається либонь всього один,— 4-стоповий ямб: «Реве та стогне Дніпр широкий» (стор. 75). Тут же сказано, ніби Шевченко загалом до форми своїх творів ставився «досить недбало».

Силу й чарівність поезії Шевченка Корш виводив з того, що вона якнайкраще відбиває «український дух, думки, почуття і оповідання свого народу», а форму її — з народно-поетичних джерел. Інакше кажучи, вчений робив наголос на тому, що творчість великого поета України виростала з найглибших джерел життя й пісні народу, і це забезпечило їй незвичайний успіх. Думи, почуття, прагнення народу в ній відбились так повно й природно, що читач сприймає її як безпосередній голос мас, що скніли в темряві й рабстві, але прагнули до світла, до кращого життя. Водночас Корш справедливо підкреслював, що ідейний «діапазон» творчості Шевченка охоплює найрізноманітніші сфери народного буття: «Коли ми, великороси, говоримо про поета найбільшого у нас, котрий самостійно являє неначе синтез нашого духовного життя, ніколи ми не назвемо Кольцова; і навіть не помислимо про нього. В такому разі ми назвемо Пушкіна. Коли ви спитаєте поляка, який поет передає найкраще польський дух? Він вам назове Міцкевича. Не в усіх слов'янських народів є такі поети, що змогли б служити самі по собі представниками всього духовного життя, всіх нахилів народних. У сербинів, наприклад, є поети надзвичайно талановиті, але коли спитати сербина або хорвата, який в дійсності поет одбиває цей народ, то я гадаю, що задовольняюча відповідь навряд чи буде, а коли спитаємо кількох сербинів або хорватів, то поміж ними навіть виявиться різноголосиця. Так само і у чехів, не дивлячись на існування у них дуже гарних поетів... Коли ж ви спитаєте про того поета, що, можна сказати, втіляє в собі український народ, ні один українець, безумовно, ані хвилини не замислиться і скаже: «Се Тарас Шевченко». Вже однієї цієї умовини досить для того, щоб побачити в Шевченкові генія» (стор. 67—69).

Варто згадати у зв'язку з цими висловлюваннями Ф. Корша про Шевченка спогади Білозерського, надруковані свого часу в «Основі»: «Нам рассказывал известный славянист, лужицкий серб, Смолер, что в одном обществе из представителей разных славянских племен кто-то предложил, чтобы каждый прочитал на своем наречии то, что ему более всего по сердцу. И вот один, вместо того, чтобы читать на родном языке, просил согласие на прочтение украинских стихов Шевченка: в своем собственном он не нашел ничего более симпатичного» [40].

---

[39] Ф. Корш, Шевченко серед поетів слов'янства.— «Сборник, посвященный памяти Тараса Григорьевича Шевченко», стор. 73.

[40] «Основа», 1861, № 6, стор. 4.

Ставлячи ім'я Шевченка поряд з Пушкіним і Міцкевичем, Корш, проте, в кількох місцях згадував про недостатню освіченість поета. Він схильний був бачити в Шевченкові геніального самоука, який не осягнув кращих здобутків поетичної культури, а тільки розширив, поглибив і підніс на нову височінь народнопоетичну творчість. Думка, як відомо, не нова. Проти неї рішуче виступив Б. Грінченко ще в 1906 р. в статті «Шевченків «Кобзар» на селі» [41]. Він запропонував переглянути твердження і про творчість Шевченка, і про всю українську літературу як про суто «мужицькі», що нібито не підносяться над рівнем малоосвіченого народу, замикаються у фольклорній сфері. Не можна розуміти народність Шевченка, твердив Грінченко, як навмисне зниження до рівня культурного розвитку мас. Це стосувалося й поетики: «Хоч Шевченко й узяв од народу поетичну форму, багато суто народних образів, але спосіб його творчості, літературна його манера не така, як у народа. Як треба було сподіватись, вона має в собі прикмети не колективної, а індивідуальної творчості і становить Шевченка не в гурт безіменних народних творців, а в товариство інших світових поетів» [42].

Тоді мало хто належно оцінив такі думки. Коли стаття Грінченка 1914 р. з'явилась окремою брошурою, С. Васильченко відізвався про неї дуже різко [43]. Очевидно, до цього спонукали його не основні положення брошури, а окремі її промахи, сприйняті Васильченком як спроба применшити значення поетового слова для народу. Але в принципі заперечення Васильченка не могли спростувати провідної думки Грінченка, який не принижував, а, навпаки, підносив народність Шевченка, коли писав, що «великий поет іде завсігди поперед мас, показуючи їм такі далекі перспективи, яких вони досі не знали» [44].

Немає підстав вбачати в цьому спробу віддалити Шевченка від народу, проголосити його «поетом інтелігенції». У Грінченка йдеться тільки про те, що Шевченка не можна зводити до звичайних народних співців, творчість яких з більшими чи меншими відхиленнями вкладається у фольклорні межі. Шевченко прокладав нові шляхи в літературі, а не в фольклорі. За видимою простотою його творів ховалась напружена праця геніального мислителя й художника, і нічого дивного немає, що окремі поезії, чи тим більше окремі місця в поезіях, недоступні для розуміння малоосвіченому селянству. Та й чи тільки селянству? Шевченко, як писав І. Франко, відкрив і вченим та професорам «новіші і свободніші степені». Можна було б навести чимало прикладів, коли й дослідникам творчості поета далеко не все ясно навіть з

[41] Б. Грінченко, Шевченків «Кобзар» на селі.— «Нова громада», 1906, № 2, стор. 7—28.

[42] «Нова громада», 1906, № 2, стор. 26.

[43] Див. Степан Васильченко, Статті та матеріали, К., Вид-во АН УРСР, 1950, стор. 308—310.

[44] «Нова громада», 1906, № 2, стор. 28.

фактичного боку. Згадаймо, як О. Огоновський у листах до П. Житецького 1892 р. писав, що багато чого в «Кобзарі» йому не зрозуміло, особливо щодо історичних фактів і подій. Він питав, наприклад, про який бенкет у Парижі згадується в поемі «Великий льох», про якого Чечеля йдеться у тій самій поемі, хто такий Нечос, Чернець, що означає «явленими піч топити», «варнак», «чурек і сакля» тощо [45].

Васильченко слушно зазначив, що звернення Грінченка до неписьменної жінки з проханням пояснити деякі місця в поезії Шевченка було «похоже на издевательство над неграмотной женщиной» [46].

Про необхідність глибше осмислити природу шевченкової поезії ставив питання і С. Балей у праці «З психології творчості Шевченка» [47]. «Всупереч поширеному у нас доволі поглядові, що творчість Шевченка по своїй суті проста і нескомплікована, та що про неї сказане вже «останнє слово», остає фактом, що її джерела зложені і що ми далеко ще від сего, щоби зрозуміти її цілковито» (стор. 1),— справедливо твердив він, беручись довести, зокрема, які складні суто об'єктивні чинники зумовлювали побожне ставлення поета до жінки-матері. Та вже в самій постановці питання крилася наукова неспроможність автора. З цільної творчої індивідуальності Шевченка С. Балей намагався вилущити творчі імпульси, продиктовані не суспільно-політичними й морально-етичними переконаннями, а біологічними процесами, що лежать «поза областю суспільницьких інтересів поета» (стор. 11). Такий метод «психоаналізу» передбачав висування на перший план підсвідомого елемента в творчому процесі, коли поет, сам того не відаючи, виявляє в зображуваних героях власні людські слабості. «Для автора,— говорилось в цьому зв'язку,— се навіть вигідний самообман, бо коли б він був свідомий, що, говорячи про когось іншого, він на ділі говорить про самого себе, чи стало би йому тоді сміливості сказати про все те? Чи важився би він розкрити людську душу до дна разом з нахилом до гріха, що там причаїний завсігди сидить, коли б був свідомий, що він на власній сповіді?» (стор. 5).

Переконаний, що кожна людина, а тим більше поет, за своєю природою є водночас реалістом і ідеалістом, С. Балей твердив, що «в душі Шевченка «реалізм» і «ідеалізм» містились побіч себе і змагались з собою» (стор. 89). Звісно, що такий підхід до тлумачення творчості Шевченка був хибним, безплідним.

Цікаву працю про Шевченків вірш написав білоруський письменник і вчений М. Богданович [48] (див. розділ «Віршування»).

[45] Див. Т. Г. Шевченко в епістолярії, К., «Наукова думка», 1966, стор. 141—142, 152—153.

[46] Степан Васильченко, Статті та матеріали, стор. 309.

[47] Степан Балей, З психології творчості Шевченка, Львів, «Шляхи», 1916.

[48] Див. М. Богданович, Краса и сила (Опыт исследования стиха Т. Г. Шевченко).— «Украинская жизнь», 1914, № 2, стор. 39—48.

Чималу увагу критики привертала в той час і інша проблема — роль та місце автора «Кобзаря» в національному відродженні України, в літературному та громадському русі. Вона спонукала до кращого вивчення провідних мотивів його поезії, її ролі в суспільній боротьбі. Деколи розглядався і творчий метод поета, його індивідуальний стиль тощо.

Характерну назву дав своєму виступу на засіданні Академії наук у Петербурзі 1911 р. Д. Овсянико-Куликовський: «Национальные и общечеловеческие элементы в поэзии Т. Г. Шевченка» [49]. Звернімо увагу на назву, бо в самому виступі ці елементи, власне, не аналізуються, навіть не називаються. Той факт, що Шевченко дав голос Україні на світовій арені, ввів український народ у сім'ю народів, здатних до творення світових культурних цінностей, поклав початок поки що лише найзагальнішим визначенням взаємозв'язку національного й загальнолюдського елементів: «Со своим «Кобзарем» Шевченко явился выразителем и возбудителем национального возрождения Украины. В этом и заключается огромная его заслуга перед Украиной прежде всего, потом пред Россией и пред всем человечеством» [50].

Ніяких конкретних соціально-історичних проблем Овсянико-Куликовський не порушував. Його, прихильника психологічного методу в літературознавчій науці, ці проблеми майже не цікавили.

Вченому бракувало широкого погляду на «національний елемент» у поезії Шевченка. Він зводив «національний елемент» головним чином до мотивів минулого, називаючи поета найяскравішим представником «історичного романтизму». Застереження, що це «хвороба», яку переживали всі нації в період свого відродження, суті не міняє, бо на Україні, як, до речі, і в Росії, процес інтенсивного відродження припадає не на середньовіччя, а на першу половину XIX ст., коли вже досвід західноєвропейського відродження підказував шукати шляхи до розквіту не в минулому, а в сучасному і майбутньому. Романтичне захоплення Шевченка минулим хоч і було сильним на початку творчості, але нетривалим, а головне — не воно стимулювало творче піднесення поета до ролі фундатора нової української літератури й культури. Суттєвішим було інше застереження вченого: «Исторический романтизм соединен у него (Шевченко.— *Ред.*) с славянофильско-федеративным стремлением, а также с сильным протестом против крепостнического права» (стор. 5). Проте й тут визначальним, провідним, на думку автора, залишався «історичний романтизм», до якого лише долучалися інші мотиви.

Окремо відзначив Д. Овсянико-Куликовський ліричний талант поета, вважаючи, що під такими його віршами, як «Садок вишневий коло хати», могли підписатися і Пушкін, Гете, Шіллер, Гейне,

---

[49] Акад. Овсянико-Куликовский, Национальные и общечеловеческие элементы в поэзии Т. Г. Шевченко.— У зб.: «Немой юбилей», К., 1914, стор. 3—5.

[50] Зб. «Немой юбилей», стор. 5.

а поезія «Мені однаково...» ледве чи й знає собі рівних за силою вираженого в ній ліричного чуття. Таким чином, Шевченко зіставляється з великими поетами як рівний з рівними по двох лініях: за значенням у культурному відродженні і за талантом лірика.

До такої думки схилялося чимало дослідників. Про роль Шевченка в національному відродженні, про його значення для України, а також про місце в світовому культурному процесі йшлося не раз. Ще частіше наголошувалось на тому, що поезія його вражає насамперед зворушливим і благородним ліризмом. Майже завжди, коли йшлося про те, що найхарактерніше для творчої манери Шевченка, критики приходили до висновку: «Эта исключительная жизнь сердца, эта деятельная любовь к родине таким животворным ключом бьет из всех произведений Шевченко, что мы затрудняемся кого-либо из поэтов поставить в этом отношении с ним рядом» [51]; «Поэзия Шевченко в высшей степени субъективна» [52]; «Що в ліриці робить Шевченка великим, те творить в епічній поезії його слабу сторону» [53]. Подібні висловлювання здебільшого мали найзагальніший характер. Коли ж заходила мова про причини цього явища, то пояснення зводилось лише до того, що такою була особливість поетового обдаровання. І нікому не спадало на думку, що тут неабияке значення мала й інша обставина: Шевченкові часто доводилось самому говорити за неписьменного героя з народу, виносити присуд зображуваним фактам і явищам.

«Генієм молитви і проклять» назвав українського поета К. Чуковський. Вся його згадувана вже стаття «Шевченко» й побудована, власне, на тому, що автор «Кобзаря» — поет чуття, серця. Критик не говорив про суспільно-політичні переконання й ідеали Шевченка, про його ідейні позиції. У гнівних і ліричних рядках поета він помічав навіть не контрольовану розумом, необмежену стихію чуття. «И в прощении и в проклинании был равно не обуздан и неукротим» [54],— писав К. Чуковський.

Критик ще не позбувся помилкових поглядів на українського поета, одначе його спостереження над деякими особливостями «Кобзаря» були оригінальними й плідними. Зокрема, цікавим було таке твердження: «У него (Шевченка.— *Ред.*) так часты обращения, взывания — к людям, к богу, к различным предметам, к музе, к Украине, к судьбе. Я бы сказал: это был гений молитвы. Как великолепно перелагал он пророка Исаию, Осию, Иезекииля, псалтырь! И в поэме «Еретик» какие окрыленные молитвы влагает он в уста Ивану Гусу. Поэма «Неофиты» вся переполнена псалмами, и недаром в послании к Основьяненку Шевченко и сам называет себя псалмопевцем («насміються на псалом той, що вил-

[51] В. Кранихфельд, Т. Г. Шевченко, певец Украины, СПб., 1911, стор. 89.
[52] Н. И. Стороженко, Из области литературы, М., 1902, стор. 424.
[53] Яким Ярема, Уява Шевченка, Тернопіль, 1914, стор. 7.
[54] К. Чуковский, Шевченко, «Русская мысль», 1911, № 4, стор. 97.

лю сльозами»), и недаром в обращении к «Музе» он просит, чтобы она пособила ему «творить молитву до конца» (стор. 92).

Вказавши, що творчій манері Шевченка не була властива епічно-спокійна розповідь, К. Чуковський звернув увагу на закличні революційні інтонації в його поезії, на той пафос, який народжувався з пристрасного бажання сколихнути маси, активізувати їх виступи проти гнобителів. Він навів, зокрема, слова: «Треба миром, громадою обух сталить...» (стор. 94). І далі зазначив: «Другие наши гражданские поэты кажутся рядом с этим поэтом великого гнева какими-то вегетарианскими, бледнолицыми и малокровными» (стор. 95).

Підкреслення своєрідності творчої манери великого поета несподівано набирало гострого суспільно-політичного характеру: процитовані з поезії Шевченка «Я не нездужаю, нівроку» слова про те, що треба миром, громадою обух сталить, в умовах жорстокої реакції не могли не звучати злободенно (хоч, можливо, сам автор спеціально й не ставив перед собою такої мети).

Творчість Шевченка К. Чуковський не розглядав широко в контексті російської та української літератур. Найбільший наголос він зробив на зв'язку поета з народною творчістю, з життям, історією українського народу. Побіжно порушувалась і проблема народності. Висновок вченого зводиться до того, що Шевченко, як мало хто з великих поетів, відобразив характер народного світосприймання, охопив найрізноманітніші сторони буття, психіки сіроми. Причому все це настільки органічно, природно ввійшло в поезію Шевченка, що, «говоря о нем, против воли говоришь о народе, говоря о народе — о нем! Тут какая-то небывалая круговая порука» (109).

Більшість ліберально-буржуазних критиків про гуманізм Шевченка говорила в найзагальнішій формі, не вказувала на протестантський, революційний характер його творчості. М. Сумцов у спеціальній статті «Гуманізм Шевченка» [55] все зводив до того, що серце поета завжди випромінювало любов до всіх народів і навіть до всіх людей. «Дух прощення зогріва поезію Шевченка взагалі»,— підсумовував він (стор. 27).

Не заперечуючи, а навпаки, підкреслюючи Шевченкову ненависть до гнобителів, до всякого роду суспільного зла, М. Сумцов разом з тим ігнорував класовий критерій у визначенні шляхів, на які вказував поет для подолання цього зла. «Дух прощення» заступив у Сумцова революційну душу «Кобзаря». Таке тлумачення гуманізму Шевченка цілком відповідало поглядам і настроям ліберальних критиків.

У Шевченкові бачили найглибшого і найпослідовнішого виразника народних інтересів і цим визначали його світову велич. Такою думкою, зокрема, перейняті і статті М. Богдановича

[55] Гуманізм Шевченка, Студія Миколи Сумцова.— «Збірник пам'яті Тараса Шевченка (1814—1914), вид. Українського наукового товариства в Києві, К., 1915 (стор 24—30).

«Пам'яті Т. Г. Шевченка» [56], В. Пічети «Неволя в творчості Т. Г. Шевченка» [57]. Вона прозвучала й у виступі представника «Общества Периодической печати и литературы» на вечорі в Москві 1911 р.: «Шевченко воістину перший великий поет світовий. Ніяка країна не породила такого геніального виразника потреб і горя народного» [58].

На тому ж вечорі проф. А. Грузинський від імені «Общества любителей российской словесности» зауважив і таке: «Сьогоднішній день дорогим є не тільки для української літератури: тут перед нами, не українець, не представник якоїсь нації, а той самий апостол правди і науки, котрого з такою мукою ждав і кликав сам Шевченко, перед нами син сонця правди, «єретик», подібний до того великого єретика — Гуса, про якого співав поет» [59].

Природу Шевченкової творчості конкретніше прагнув збагнути О. Калишевський. На відміну від багатьох тодішніх критиків, які обмежувались констатацією того чи іншого мотиву «Кобзаря», він шукав джерел мотивів, причому шукав їх не тільки в особистих спостереженнях і роздумах поета, а й у суспільно-філософській атмосфері 40—60-х років. Калишевський, правда, не говорив про конкретні політичні та ідейно-естетичні течії, прихильником чи виразником яких був Шевченко, але, вказуючи на антикріпосницький характер його творчості, додавав: «По силі протесту поет далеко виступає вперед борців за визволення народу від рабських кайданів. Да й чи могло бути інакше? Те, до чого линули мрії кращих представників російської інтелігенції, для Шевченка було органічною думою і стражданням всього його життя» [60]. Критик наводив факти, як шанобливо поет ставився до Герцена, як високо цінував його революційну діяльність, зокрема видаваний ним «Колокол».

В основі Шевченкової поезії Калишевський бачив щасливе поєднання народності, дужої творчої індивідуальності та ідейних напрямків епохи. Останньому він надавав особливо великої ваги, оскільки з ідейними напрямками середини XIX ст. безпосередньо зв'язував соціальні мотиви в творчості поета, а значить, і загальноросійське та загальнолюдське звучання «Кобзаря». «Культурні впливи доби,— зазначав критик,— надавали великий простір артистичному світогляду поета і його ідеалам. Сі ідеали допомогли поету, залишаючи його народним, вийти з вузьконаціональних рамок на простір загальнолюдських інтересів і дали

---

[56] М. Богданович, Памяти Т. Г. Шевченко. (1814 — 25 февраля — 1914).— «Голос» (Ярославль), 1914, 25.II.

[57] В. Пичета, Неволя в творчестве Т. Г. Шевченко.— «Украинская жизнь», 1914, № 2, стор. 24—31.

[58] «Сборник, посвященный памяти Тараса Григорьевича Шевченко», М., 1912, стор. 25.

[59] Там же.

[60] О. Калишевський, Мотиви поезій Т. Г. Шевченка.— «Сборник, посвященный памяти Тараса Григорьевича Шевченко», стор. 95.

йому право на любов не тільки українського, але і взагалі руського громадянства» (стор. 85).

У виступі О. Калишевського є й відверта полеміка з тими, хто недооцінював ідейно-світоглядний елемент у творчості поета.

Світову велич і славу Шевченка здебільшого пов'язували з його роллю в розвитку української літератури. Але в розв'язанні цієї проблеми одностайності не було, оскільки доводилось порушувати складні соціально-політичні та ідейно-естетичні питання. Точку зору прогресивної громадськості в узагальненій формі добре висловив П. Грабовський: «Произведения Шевченка сыграли... ту цивилизующую роль, какую у всех народов играла истинно художественная, национальная литература, и в этом главное значение Шевченко для Украины... В более зрелых своих произведениях Шевченко уже не идеализирует прошлого, а является исключительно певцом народного горя, первым в России представителем социального направления в поэзии, каким впоследствии был только Некрасов» [61].

Подібну думку висловив і В. Краніхфельд, який, до того ж, спробував розібратися, чому саме на Україні з'явився такий пристрасний і безкомпромісний борець з кріпосництвом. На його думку, Шевченко, як виходець з найглибших соціальних низів, органічно сприйняв і розвинув традиції волелюбної народної поезії, в якій завжди виразно бриніли протестантські мотиви, виражався дух непокори перед гнобителями. «Малорусская поэзия,— зазначив В. Краніхфельд,— и до Шевченко не мирилась с крепостным правом, как новым и чуждым для страны институтом, и горячо протестовала против него. Шевченко, таким образом, только продолжил здесь традиции малорусской литературы» [62].

Під відродженням, отже, розумілися не тільки суто національні ознаки (мова, історичні шляхи в минулому, фольклор, етнографія), а й соціальне пробудження народу, причому останнє висувалося на перший план, ставилося в найбільшу заслугу поетові. Інколи в цьому плані доходили до крайнощів і недооцінювали мистецькі здобутки Шевченкового слова. Нотки такої недооцінки чулися й у виступах П. Грабовського. Ще виразніше вони виявилися в редакційній статті «Декілька слів про історичне значення Шевченка» журналу «Молода Україна»: «Відродителем українського слова став Котляревський, і по ньому лишилося тільки йти показаною стежкою, вдосконалювати стиль та чистоту рідної мови. Спеціально літературні подвиги Шевченка обходили вельми мало,— він писав для мислі, а не для форми, і в сьому міститься його значіння, яко соціального діяча... Поет будив в

---

[61] П. Грабовский, Памяти Т. Г. Шевченко.— «Сибирский листок», 1901, 3.VI; Див. Павло Грабовський, Зібрання творів у трьох томах, т. 3, стор. 174—175.

[62] Вл. Кранихфельд, Т. Г. Шевченко — певец Украины, СПб., 1911, стор. 77.

Україні не збір етнографічних одиниць, а клас людей, пригноблених і своїми і чужими ворогами, і був таким чином поетом і співцем переважно не нації, а народу. Се власне ми й робимо об'єктом особливої громадської уваги, бо така характеристика поета цілком змінює звичайні погляди на Шевченка і робить його великим за ініціативу не національного, а головним чином соціального відродження України» [63].

Творчість Шевченка справді мала величезне значення передусім у справі піднесення соціальної свідомості трудящих, але це не заступало її великої ваги у формуванні української художньої літератури, ширше — культури. Шевченко, звичайно, писав «для мислі». Інакше кажучи, дбав насамперед про змістовність, високу ідейність своїх творів, а вже форма визначалася змістом. Для нього головне було *що* сказати, а не *як* сказати, бо для митця з покликанням форма не становила особливих труднощів. Історія світової літератури не знає прикладів, коли б геніальний поет, маючи цікаву думку, не знав, як її висловити. Шевченко, як і кожен геніальний поет, дбав про красу, образність і милозвучність свого вірша. У творчості І. Котляревського українська літературна мова зробила значний крок уперед у своєму розвитку за законами краси. Це був рубіж, від якого почала свій стрімкий висхідний шлях нова українська література. В цьому розумінні Котляревського можна назвати «відродителем українського слова», письменником, який показав літературі нові шляхи. Але вказана Котляревським стежка була ще вузькою. Належало не тільки «вдосконалювати стиль та чистоту рідної мови», а значно розширити й збагатити її лексичний і образно-стильовий арсенал, щоб можна було виразити нею найрізноманітніші вияви людського духу й мислі. Це означало передусім розширити тематичні рамки літератури, надати їй актуального соціально-політичного звучання, спрямувати до глибинних процесів суспільного розвитку, а відтак — зробити виразником і заступником корінних інтересів народу.

Таку місію в українській літературі і виконав Шевченко. Передова критика початку XX ст. вже підходила до цього висновку, але праць з більш-менш грунтовним аналізом фактів було ще обмаль. Тут можна вказати хіба що на відомий «Нарис історії українсько-руської літератури» І. Франка, виданий 1910 р., в якому простежувався висхідний процес української літератури дошевченкового періоду і водночас акцентувалось на тих його слабкостях, які гальмували рух до критичного реалізму й справжньої народності. Добре започатковані Котляревським традиції безпосереднього зв'язку літератури з життям і піснею народу в другій половині 30-х років потрапляли в тупик. Життя наполегливо вимагало дальших і рішучіших кроків до вищого художньо-

---

[63] Декілька слів про історичне значення Шевченка.— «Молода Україна», 1902, № 1—3, стор. 21.

го синтезу, а сил не вистачало. Слабкодухі епігони все частіше збивались на примітивне побутописання. Потрібен був геній Шевченка, щоб зробити крутий перелом і накреслити нові, перспективніші шляхи красному письменству.

Як і в працях попереднього періоду в «Нарисі історії українсько-руської літератури» Франко появу Шевченка розглядав у найтіснішому зв'язку з передовою російською літературою. Для нього безсумнівним було, що автор «Кобзаря» еволюціонував від перших соціально-побутових та героїко-романтичних поем до політичної сатири значною мірою під впливом прогресивної громадської думки Росії 40-х років.

Про співзвучність творів Шевченка з передовими ідеями нової доби писав К. Арабажин [64]. Щоб підкреслити ідейне багатство творів українського поета, він зіставляв його з Шіллером і приходив до висновку, що німецькому поетові бракувало шевченківської безкомпромісності в боротьбі з тиранією. Як на високий ідейно-мистецький взірець критик вказував на поему Шевченка «Кавказ»: «Найвищої краси і сили сягає муза Шевченка в поемі «Кавказ», котра могла б зробити честь найліпшим поетам світа по своїй гуманній ідеї, по великій силі поетичного натхнення, по виразній мові, в котрій кожне слово сяє чистим золотом правдивої поезії, закутим в залізну міць непорівняно гарної форми» (стор. 14).

Водночас К. Арабажин застерігав від перебільшення значимості ідей поета для пролетаріату. Віддаючи їм належне за виховання благородних почувань і поривань, він підкреслював, що в них годі шукати чітких і правильних «способів вийти на широкий, вільний шлях поступу». Це був не докір, а лише ствердження думки, що в обов'язок поета не входить визначення таких шляхів. К. Арабажин помилявся тільки, коли говорив про неясний світогляд поета. З філософськими чи суспільно-політичними трактатами Шевченко не виступав, його світогляд виявляється на підставі художніх творів, щоденника, листів, у яких ідейна позиція поета не оголено проглядає крізь товщу зображуваних явищ. З'ясовуючи роль і значення творчості Шевченка в суспільному й літературному русі, ряд критиків підходили до її оцінки насамперед з погляду соціального звучання й значимості. При цьому нерідко робились узагальнення й стосовно поточного літературного процесу. Досвід Шевченка вчив, що тільки той письменник може претендувати на титул народного, який своїм художнім зором сягає в глибокі соціальні процеси життя, відображає його у згоді з передовими ідеями доби.

Заклики орієнтуватись на Шевченка мали принципове значення в переборенні декадентських віянь у перші десятиріччя нашого

---

[64] К. Не-я [К. Арабажин], Український Прометей. З приводу 45-х роковин смерті Тараса Шевченка.— «Вільна Україна», 1906, № 3, стор. 5—16.

століття. Цікаво, що подібні думки висловлювались і в іноналіональній критиці [65]. Для класика татарської літератури Галімджана Ібрагімова Шевченко поставав не тільки як великий поет, а й як герой свободи. Перебуваючи на Україні й проводячи тут, зокрема в Києві, велику революційну роботу серед студентства (1912—1913 рр.), Ібрагімов помітив, що поезія Шевченка користується великою популярністю серед демократичного читача, активізує його до боротьби за свободу. «Я називаю його героєм,— писав з цього приводу татарський письменник про українського поета в статті «Поет-герой».— Він герой свободи. Він — виразник історичного ідеалу закріпаченого народу, який рветься до волі, до світлого майбутнього. Він — символ усіх суспільних прагнень українського народу... Є багато спільного в долях народу Шевченка і нашого татарського народу. Те, що кипіло в серці Шевченка, ті прагнення і печалі душі, які до цього часу хвилюють мислячого українця, є також і в нас, у татар...» [66].

Думка про те, що слово Шевченка єднає народи, прозвучала і у виступах Янки Купали, М. Богдановича, А. Упіта, А. Церетелі.

Письменник і критик К. Арабажин, високо оцінюючи в поезії Шевченка дух нескореності, прагнення волі, писав: «Мабуть, і повне виявлення літературного значення Шевченка буде заслугою молодого покоління, котре з своїми революційно-демократичними думками більш кого другого має право на безпосередню духовну спадщину Шевченка» [67].

Подібної точки зору дотримувався й А. Крушельницький [68]. Він не сумнівався, що пройдений поетом шлях від романтичних захоплень минулим до реалістичного змалювання соціальних суперечностей відкриває невпинне зростання критичного погляду на дійсність. З сучасністю, підкреслював він, Шевченка найбільше в'яжуть твори викривального змісту.

Отже, про Шевченка заговорили як про поета-борця, який хоч і зображав до болю сумні, а то й трагедійні картини життя народу, завжди настроював свою музу на оптимістичний лад, вірив у перемогу світлих начал. Тому й законне право на духовну спадщину поета визнавалося за тими, хто не мирився із соціальним злом, а виступав послідовним заступником мас.

---

[65] Див. О. Гарсеванішвілі, Поет України Тарас Шевченко. Вид-во Кутаїського університету, 1912 (грузинською мовою); Людас Гіра, Передмова до зб. «Віночок віршів Тараса Шевченка», Сейнай, 1912 (лит. мовою).

[66] Цит. за виступом Гумера Баширова на Об'єднаному пленумі письменників СРСР і УРСР 1964 р. в Києві.— «Всенародна шана», К., «Наукова думка», 1967, стор. 307.

[67] К. Не-я [К. Арабажин], Український Прометей.— «Вільна Україна». 1906, № 3, стор. 9.

[68] Антін Крушельницький, Ідеали Тараса Шевченка й сучасне українське життя.— Літературно-критичні нариси, Станіславів, 1908, стор. 217—229.

Кожен, хто так чи інакше порушував це питання, відзначав, що «Кобзар» вказав українській літературі шлях до животрепетних соціально-політичних проблем. Проте грунтовних розвідок про революційну творчість поета не було. Поеми «Сон», «Кавказ», «Неофіти», поезії «Заповіт», «Я не нездужаю» та ін. не оминалися зовсім, але й розгорнутої характеристики не мали. Серед небагатьох праць, присвячених окремим творам, заслуговують на увагу розвідки І. Франка «Шевченкова «Марія» [69] і В. Данилова «Лілея» Шевченко и «Lilie» Эрбена» [70], в яких ідейно-художній зміст творів поета співвідноситься не тільки з життям, а й з літературними традиціями вітчизняної і світової класики.

Франкова праця — це, власне, продовження тих студій творів поета про жіночу долю, які вчений дав ще в 80—90-х роках. В ній і проводиться думка, що поема «Марія» має генетичний зв'язок з численними варіаціями теми жінки-матері і є їх логічним, вельми майстерним завершенням. Образ Марії, на думку Франка, є найкращим апофеозом того типу жінки-матері, який зустрічаємо в поемах «Катерина», «Наймичка», «Слепая», «Княжна», «Відьма», «Петрусь», «Сотник», «Неофіти».

Оцінюючи «Марію» в зв'язку з усією творчістю поета після заслання, Франко помилково вважав, що на ній виразно помітний вплив «незвичайного підйому релігійного духу». Такий висновок, на його думку, випливав не стільки з конкретних мотивів і образів поеми, скільки з її провідного пафосу, із захоплення предметом зображення.

Відомо, що в останні роки життя поет справді виявляв неабияку увагу до біблійних мотивів, які навівали йому образи й ідеї, будили творчу уяву. Так була написана й поема «Марія», події в якій, за твердженням Франка, зображено на чисто людському грунті. З біблійним переказом мало що зв'язує твір Шевченка, якщо не брати до уваги суто формальні ознаки: імена дійових осіб, побутові та деякі образно-стильові деталі. В кількох місцях Франко вказує на істотну розбіжність між поемою й біблійним сюжетом: «Здавалось би, що автор так і полишить матір Ісусову, заслонену імлою забуття, як полишають її наші канонічні євангелія. Але він не на те писав свою поему і зробив Марію її героїнею, щоби дати їй умерти зовсім безсловно та безслідно» (XVII, 156).

До речі, М. Крупський, який також написав статтю про «Марію» [71], ще раніше застеріг, що «джерелом «Марії» ...були не християнські оповідання, а народний український погляд і власна Шевченкова творчість» (стор. 4).

---

[69] Стаття написана 1913 р., вперше опублікована в «ЗНТШ», 1917, т. CXIX—CXX, стор. 348—356.

[70] Владимир Данилов, «Лілея» Шевченко и «Lilie» Эрбена.— «Україна», 1907, № 5, стор. 180—188.

[71] М. Кр[...]ский, «Мария» Т. Шевченка (Аналітична спроба).— «Україна», 1907, № 4, стор. 1—13.

Поему «Марія» Франко вважав найкращим доказом того, що після заслання зросла поетична майстерність Шевченка, змужніли його ідейно-естетичні погляди. «Переглядаючи Шевченкові твори, писані по відзисканню свободи,— зазначав автор,— ми мусимо на них дивитися звичайно з подивом для їх глибини, артистичного викінчення, сили та пластики вислову, при всій його простоті, і мусимо ствердити факт, якого не добачають деякі біографи та мемуаристи, що десятилітня неволя в киргизьких степах не зломила духовної сили нашого поета, а навпаки, лишила йому можливість серед кращих обставин піднятися на недосяжну перед тим висоту. Поема «Марія» являється одним із найкращих доказів сього погляду» (XVII, 151).

Розвідка В. Данилова про «Лілею» присвячена головним чином з'ясуванню народно-поетичних джерел, жанрової та стильової специфіки цієї балади. До порівняння Шевченкової «Лілеї» з однойменною баладою чеського поета В. Данилов вдався з метою наочніше показати читачеві, що романтизм Шевченка «далек от того романтизма европейских литератур, который, ставя высоко идеал совершенства, красоты и счастья, сужал ценность его субъективным значением, какое он имеет только для личности, достигшей понимания этого идеала жизнью своего чувства» [72]. Романтичний ідеал Шевченка, вважав В. Данилов, має ширшу життєву основу, не замикається у вузькому внутрішньому світі героя, а тисячами ниток зв'язаний з навколишнім світом. Дещо несподіваною є думка, ніби Шевченка нагадує Чехов у своєму оповіданні «В овраге».

Революційні твори «Сон» («У всякого своя доля»), «Кавказ», «Холодний Яр», «Єретик», «Якби ви знали, паничі» вперше в російській пресі схарактеризовано (хоч дуже побіжно) 1907 р. в статті Г. Житецького «Т. Г. Шевченко в новейших изданиях его творений» [73]. До того про них не могло бути мови, оскільки вперше вони побачили світ у Росії тільки 1907 р. в «Кобзарі» В. Доманицького. Стаття Житецького давала уявлення про головний зміст та спрямування цих творів, про їх місце в усій спадщині поета. Поему «Сон» критик назвав сатирою, сповненою сарказму й випадів проти «влади імущих», і вказав на деякі тематичні та художні паралелі до неї в «Призраках» Тургенєва і «Железной дороге» Некрасова. Як і Драгоманов свого часу, Житецький вважав поему художньо недовершеною: «Таков «Сон» Шевченка — несколько громоздкий, невыдержанный, неотшлифованный, с излишними, быть может, прибаутками и ужимками,— «выкрутасами», как говорят украинцы, но произведение — оригинальное, смелое, истинно желчная «комедия» — сатира».

---

[72] Владимир Данилов, «Лілея» Шевченка и «Lilie» Эрбена.— «Украина», 1907, № 5, стор. 188.

[73] Игн. Житецкий, Т. Г. Шевченко в новейших изданиях его творений.— «Вестник Европы», 1907, № 8, стор. 709—723.

Іншим згаданим творам Житецький дав ще скупішу характеристику. Він зазначив лише, що в поемах «Кавказ», «Єретик» поет засвідчив свою підтримку визвольної боротьби народів, у поезії «Якби ви знали, паничі» — виступив з різким осудом кріпосництва, а також тих, хто не помічав народного горя, складаючи безжурні ідилії. Торкнувшись вірша «Холодний Яр» і згадавши у зв'язку з цим поему «Гайдамаки», критик рішуче відкинув думку, нібито в цих творах Шевченко виявив національну обмеженість. «Не поляка и великоросса,— пояснював він,— ненавидел он (Шевченко.— *Ред.*), а ненавидел пана, чиновника, кулака, духовное лицо, без различия их национального происхождения» (стор. 714).

Високо оцінив Житецький поему «Марія»: «Апофеозом идей материнства является совершенно неведомая до сих пор у нас поэма «Мария» [74].

На видання «Кобзаря» за редакцією В. Доманицького відгукнувся і О. Калишевський [75]. Він теж радо привітав опублікування невідомих доти широкому читачеві творів поета, давши їм високу оцінку як творам з багатим і злободенним соціальним мотивом. Цю думку критик ширше розгорнув пізніше, у згаданому вже виступі на вечорі в Москві 1911 р., вказавши, що Шевченків «голос самостійно висловлював прогресивні прямування доби, і з цього боку він має право на загальнолюдський інтерес» [76].

Загальнолюдський характер поезії Шевченка відзначали І. Нечуй-Левицький [77], В. Равлюк [78] та ін. Знаменно, що в цей час про Шевченка активно заговорила й інонаціональна преса, визнаючи велику роль його творів у вихованні революційної свідомості, почуття дружби й інтернаціональної солідарності між народами. Близьким і потрібним, «майже своїм» українського поета називали Акакій Церетелі і Янка Купала, Галімджан Ібрагімов і Сурен Спандарян, Людас Гіра і Андрій Упіт, К. Доброджану-Геря і Якуб Колас.

«Чествуя украинского Кобзаря,— наводила слова одного промовця на шевченківському вечорі газета «Каспий»,— нации протягивают друг другу руки, и этот день будет залогом того единения, о котором мечтал великий поэт [79].

---

[74] Игн. Житецкий, Т. Г. Шевченко в новейших изданиях его творений.— «Вестник Европы», 1907, № 8, стор. 721.

[75] А. Калишевский, «Кобзар», 1907 р. під редакцією В. Доманицького.— «Критическое обозрение», 1907, № 1, стор. 36—38.

[76] «Сборник, посвященный памяти Тараса Григорьевича Шевченко», стор. 99.

[77] І. Нечуй-Левицький, Сорок дев'яті роковини смерті Тараса Шевченка.— «Народне слово», 1910, 12.III.

[78] В. Равлюк, Тарас Шевченко — геній всього людства.— «Письмо з Просвіти», 1910, № 4, стор. 101—106.

[79] «Каспий», 1911, 8.III.

У тій же газеті вміщено статтю «Общественные мотивы в поэзии Шевченко» [80], де поеми «Кавказ», «Сон», «Єретик» розглядаються як найяскравіші зразки суспільно-політичної поезії середини XIX ст. То були, звичайно, ще дуже стримані характеристики революційних творів поета. Друковане слово перебувало тоді під суворим наглядом. Коли, приміром, у журналі «Жизнь пекарей» з'явилася стаття К. Буревого (псевдонім К. С. Сокольського) «За правду и свободу» [81], що проголошувала українського поета революційним борцем за свободу трудящих, знялася ціла буря: цензура конфіскувала журнал, вимагала покарання редактора за опублікування на його сторінках «крамольної» статті [82].

З різних причин навіть передова критика не могла глибоко збагнути соціальну природу творчості Шевченка. Говорячи про автора «Кобзаря» як про виразника інтересів трудящих і співця братерства, вона часто оперувала абстрактним поняттям гуманізму, перебільшувала в творчості поета нотки всепрощення й злагоди, а іноді (як, наприклад, К. Арабажин) знаходила навіть суперечності в його творах там, де їх не було. Але в принципі вже накреслювалось правильне розуміння тих рис творчості поета, які знаменували собою якісно новий етап у розвитку всієї української літератури й суспільно-політичної думки. Терміна «критичний реалізм» тоді ще не вживали, хоч з контексту ряду статей неважко зробити висновок, що автори їх були близькі до визначення реалізму поета як критичного.

Навіть обережні спроби говорити про антисамодержавне спрямування творчості Шевченка, про революційний зміст його поезії викликали протидію реакційної критики. У статті «Славянофильство. Т. Г. Шевченко» [83] запеклий ворог будь-якого ідейного й культурного поступу Т. Флоринський (професор Київського університету), категорично заперечуючи тим, хто бачив у Шевченкові борця з самодержавством, підтягував поета-революціонера до співців і захисників царату. У спадщині Шевченка він не міг знайти підкріплення своєї тези і змушений був посилатись на поезію «Слов'янам», яку свого часу безпідставно приписали поетові (це довів І. Франко ще 1897 р.). Заперечував Флоринський і твердження про боротьбу поета за піднесення й розквіт української літератури, мови, загалом про його роль в національному відродженні.

Погляди Шевченка на слов'янське питання Т. Флоринський зводив до ідеології реакційного слов'янофільства. Поетові приписувалось, ніби він усе лихо слов'ян виводив тільки від німців.

---

[80] «Каспий», 1906, 13.IV.

[81] К. Буревой, За правду и свободу. К столетию со дня рождения Т. Г. Шевченко (1814—1914).— «Жизнь пекарей», 1914, № 2, стор. 2.

[82] Див. Г. Владимирский, Тарас Шевченко и царская Россия (По архивным документам).— «Звезда», 1934, стор. 162.

[83] Т. Д. Флоринский, Славянофильство Т. Г. Шевченко.— «Университетские известия», 1906, № 8, стор. 1—28.

З цією метою поеми «Єретик», «І мертвим, і живим» трактувались спотворено, а поема «Гайдамаки» взагалі замовчувалась.

В газеті «Киевлянин» розгорілась ціла дискусія з питання про спорудження пам'ятника Шевченкові в Києві. Причому учасниками її були виключно рептильні публіцисти, вірні слуги самодержавства. Одні з них категорично виступали проти спорудження пам'ятника «сепаратисту» й «революціонеру», інші, маскуючись під демократів і прихильників музи Тараса, доводили, що пам'ятник Шевченкові треба ставити, оскільки він ніколи не був революціонером, ворогом самодержавства. Показовою, зокрема, є статейка Я. Демченка «Оклеветание Шевченка некоторыми патриотами», видана й окремою брошурою [84].

Щоб довести свою точку зору, Демченкові довелося насамперед відмежувати від Шевченка всі його «нецензурні» твори й оголосити їх плодом незрілого серця й розуму, такими, від яких, мовляв, і сам поет відмовився, оскільки після царського вироку 1847 р. не просив для себе пощади, а «искренно сознал свою виновность и выразил свое раскаяние». «После такого важного обстоятельства,— мовилось далі,— ответственность за нецензурные стихи может падать только на издателей их, а не на Шевченка» (стор. 4).

Демченко змушений був свідомо вдатися до перекручень фактів, а ще більше — творів поета. Інакше він не зміг би твердити: «Он (Шевченко.— *Ред.*) не учит бунтовать. Он советует только молиться богу и надеяться на бога» [85].

Зусилля реакції спрямовувались на те, щоб приглушити викривальний пафос «Кобзаря», применшити його значення в революційному русі. До цього прагнули й українські буржуазні націоналісти, яким вигідно було обстоювати тезу про безбуржуазність української нації. В одному з їх писань так і сказано: «На самім дні душі цього найбільшого на цілім світі — безперечно пари йому тут нема — обличителя усіх кривдників, «обличителя жестоких людей неситих», алмазом добрим, дорогим сіяє любов не лиш до людей взагалі, любов до покривджених, але і до сих кривдників. Довго перед тим, нім ще мудрець з Ясної Поляни, великий Толстой, виступив з своєю релігією — наукою любові до справедливості — і кинув у світ гасло: не протився злу, наш Тарас Шевченко, а ніхто інший, витягнув з Христової науки ясно і недвозначно такий висновок, щоб за ката лютого молитись, його в молитвах поминати і щоб з катом боротись не огнем і мечем, а правдою і любов'ю, і лиш тим правді служити, щоб перед гординею катів не поклонятися» [86].

---

[84] Я. Демченко, Оклеветание Шевченка некоторыми патриотами, К., 1910.

[85] Там же, стор. 14.

[86] «Неділя», 1912, № 25.

Абсурдність цього твердження настільки очевидна, що не потребує спростувань і посилань на численні приклади в творчості поета. У Шевченка, як зазначив Луначарський, можна було б знайти кілька прикладів, коли він, з захопленням малюючи благородство душі простої людини, вкладав у її уста прощення кривдникові. Але, по-перше, в таких випадках йшлося про особисту помсту чи прощення, по-друге, не вони, ці приклади, визначають провідний пафос викривальної поезії Шевченка. Коли заходила мова про те, як досягти волі для всього народу, поет незмінно закликав до «сокири», до збройної боротьби.

Декаденти не заперечували протестантського духу «Кобзаря», але дивились на це, як на окремі, несвідомі спалахи, що негативно позначились на поетичності творів. Кращими творами Шевченка М. Євшан називав ті, які «родилися... з елементарного, несвідомого потягу поета до прекрасного, з того задивлення наївного на світ, з подиву перед божественними творами природи» («Українська хата», 1911, № 13, стор. 155). Євшан намагався довести, що поет не мав ясного погляду на соціальні явища, на завдання мистецтва, і тільки поетична інтуїція виручала його на початку творчості та звернення до «бога» — наприкінці творчого шляху. Критик-декадент відмежовував Шевченка від передової громадськості, приписував йому ідеї реакційного слов'янофільства. Він твердив, що автор «Кобзаря» «не усвідомлював собі далекосяглості свого протесту. Історичний момент знайшов в його творчості відгук, але самого його думка тягнула кудись інде, шукала в минувшині за готовими схемами життя, поклонялась козаччині. Ось чому поета можна було б назвати реакціонером в певному змислі» (стор. 96).

Ідеалістично-реакційні погляди М. Євшана на мистецтво, і зокрема на творчість Шевченка, ще виразніше виявилися в статті «Релігія Шевченка» («Українська хата», 1910, № 1, стор. 249—255). В ній ігнорується зв'язок митця з суспільним життям, з класовою боротьбою, творчий акт виводиться тільки з інтуїції поетичної душі. Називаючи Шевченка ідеалістом, романтиком, а почасти й сентименталістом, критик зовсім відмовляв йому в реалістичному змалюванні кріпосництва, в свідомому прагненні до революційного перетворення дійсності. Для нього «Кобзар» — то тільки велика й болісна туга за «богом», який мислиться як абстрактний ідеал справедливості.

По-своєму дивились на спадщину Шевченка футуристи. Проголосивши себе поборниками нового, «вищого» мистецтва, вони відкрито зневажали класику, вважаючи її явищем віджилим, примітивним. Утвердження своїх творчих принципів футуристи починали з заперечення й компрометації творчості попередніх авторитетів. Оскільки серед останніх Шевченкові належало перше місце, то проти нього й були спрямовані найгостріші випади. Характерними щодо цього є слова М. Семенка з передмови «Сам» до збірки «Дерзання»: «Ти підносиш мені засмальцьованого «Коб-

заря» й кажеш: ось моє мистецтво. Чоловіче, мені за тебе соромно... Ти підносиш мені заялозені мистецькі ідеї, й мене капудить. Чоловіче! Мистецтво є щось таке, що тобі й не снилось. Я хочу тобі сказати, що де є культ, там немає мистецтва. А передовсім воно не боїться нападів. Навпаки. В нападах воно гартується. А ти вхопивсь за свого «Кобзаря», від якого тхне дьогтем і салом, і думаєш, що його захистить твоя пошана. Пошана твоя його вбила. Й немає йому воскресення. Хто ним захоплюється тепер? Чоловік примітивний. Якраз вроді тебе, показником якого є «Рада». Чоловіче, час титана перевертає в нікчемного ліліпута, і місце Шевченкові — в записках наукових товариств. Поживши з вами, відстаєш на десятиріччя. Я не приймаю такого мистецтва» [87–89]. Їх галасливі й порожні заяви про необхідність творити «нове» мистецтво нікого не могли переконати, бо життя потверджувало, що нове в мистецтві не приходить з нічого, а є логічним продовженням кращих традицій, вироблених попередниками, насамперед класиками.

Це була епатація просвітянських читачів «Ради», всіх тих, хто творив націоналістичний культ «батька Тараса», але зроблена в блюзнірській формі. Згодом самі футуристи змушені були відмовитись від такої форми епатації націоналістичного міщанства.

Докладніше слід спинитись на тому, як розв'язувалась проблема «Шевченко й релігія». Її часто порушували як у загальних працях про поета, так і в спеціальних дослідженнях. Зумовлено це не тільки тим, що проблема сама по собі дуже складна, а головно тим, що вона найтісніше зв'язана з ідеологічними та політичними змаганнями епохи.

Твори Шевченка, в яких викривався догматизм офіційної церкви, були однією з причин заборони царатом повного видання «Кобзаря» 1907—1911 рр. Поліція і суд пояснювали тоді, що видання поета підлягатимуть арешту доти, доки з них не будуть вилучені такі твори, як «Юродивий», «Марія», «Гімн черничий», «Світе ясний», «Саул».

Особливе невдоволення викликали твори Шевченка в служителів культу — ідеологічної опори самодержавства. Попи та єпіскопи стояли на тому, щоб твори з антирелігійним змістом зовсім не видавались, а вже видані — були знищені. Їх підтримував М. Вербич, який відверто вимагав заборони вшанування автора таких творів, як «Марія», «Гімн черничий», «Молитва» [90]. Кампанію проти пам'яті Шевченка 1914 р. розпочав архієпіскоп Нікон на сторінках «Церковных ведомостей». Підхоплена чорносотенцями, ця кампанія, як відомо, закінчилась циркуляром міністра

[87–89] М. Семенко, Дерзання. Поезії, К., «Кверо», 1914, стор. 1.

[90] Михаил Вербич, Хитромудрый способ отравления души малорусского народа его просветителями, безбожием и безнравственностью, Х., 1911.

внутрішніх справ, у якому рекомендувалося «воспрещать публичные чествования малороссийского писателя Шевченко, наименование его именем учебных заведений и улиц, назначение стипендий и сборы пожертвований на образование фонда имени поэта, независимо от того, на какие надобности предназначаются собранные деньги; открытия памятников и бюстов не должны носить характера публичного торжества, а всякие собрания не разрешать» [91].

Дехто вдавався до витонченіших форм боротьби, прагнув посвоєму витлумачити антирелігійні твори Шевченка та його світогляд. М. Лободовський 1910 р. видав брошуру під довжелезною назвою «Перегляд поеми «Марія» Тараса Григоровича Шевченка, напечатаної у «Кобзарі» 1907 року, і та ж таки поема по четвертому чиємусь рукопису. Частина виручки приділена на пам'ятник Т. Г. Шевченкові» [92]. В ній подано фальсифікований текст поеми з відповідними коментарями самого Лободовського. Від Шевченкового твору, внаслідок цієї операції, нічого не лишилося: земну поетову Марію Лободовський знову обернув на «святу матір». А щоб приховати свою злобу й навіть видати себе за шанувальника музи поета, він додав на титулі, що «частина виручки» від брошури піде на пам'ятник Шевченкові.

Роком раніше у Львівській духовній семінарії виступив Г. Костельник з доповіддю «Шевченко з релігійно-етичного становища», яка вийшла окремою брошурою 1910 р. під тією ж назвою [93]. Він пробував оглянути всі твори Шевченка, в яких так чи інакше присутній біблійний мотив чи бодай згадка про бога. Костельник хотів довести, що автор «Кобзаря» був людиною побожною, віруючою. Виходячи з такої наперед заданої думки, він і формулу підготував, щоб відповідно до неї добирати й коментувати факти: «Кожний поет вже по своїй природі релігійний». Якщо так, то, здавалось би, тут уже й говорити нічого. Але Костельник знав, що йому на слово не повірять, коли йдеться про Шевченка. Він твердив, що всі «богохульні» вирази в Шевченка йдуть від душевної неврівноваженості. І ще додавав: «Коли, отже, знайдемо в його творах вислів, що «бог спить», або що «бог сердитий» — маємо се взяти за поетичні гіперболи, що стоять місто «бог неначе спить», «бог неначе сердитий». Поет бере те, що неначе єсть, так, мовби воно справді було» (стор. 12).

Все це були спроби відвертої чи прихованої фальсифікації, які одразу ж зазнали критики [94]. Серед тих, хто не погодився з

---

[91] «Киевская мысль», 1914, № 38.

[92] М. Лободовський, Перегляд поеми «Марія» Тараса Григоровича Шевченка, напечатаної у «Кобзарі» 1907 року, і та ж таки поема по четвертому чиємусь рукопису. Частина виручки приділена на пам'ятник Т. Г. Шевченкові, Х., 1910.

[93] Шевченко з релігійно-етичного становища. (Критична аналіза.) Написав Гавриїл Костельник, Львів, 1910.

[94] Как исправляют Шевченко.— «Южный край», 1910, 11.V; Нова книжка.— «Рада», 1910, 27.V і 22.VII; «Киев», 1910, 19.VIII.

Г. Костельником, був і В. Щурат[95], автор праць «Шевченко і Єремія» та «Святе письмо в Шевченковій поезії»[96]. Він, зокрема, відкидав загальний постулат про те, що кожен поет за своєю природою релігійний, і не поділяв думок Костельника про «Марію». В принципі ж і він тоді помилявся, вважаючи Шевченка цілковитим «біблійцем». Його порівняння українського поета з Єремією справедливо критикував І. Франко[97], підкреслюючи, що ця паралель зовсім безпідставна, оскільки Єремія провіщав своєму народові загибель, а Шевченко, навпаки, боровся за народне відродження.

Підтримуючи думку М. Драгоманова, що Шевченко «в основі своєї творчості зістав біблійцем аж до смерті», В. Щурат поставив собі за мету докладно аргументувати її в праці «Святе письмо в Шевченковій поезії». Його розвідка побудована на зіставленні уривків «Кобзаря» з відповідними місцями Біблії на які вказував сам Шевченко. Зв'язок поета з «святим письмом» класифікується за творами, в яких є: 1) тільки згадки про святе письмо, 2) лише епіграфи, 3) лише формальний зв'язок, 4) більше чи менше наслідування святого письма в змісті, і в ідеї. Формальний зв'язок, до якого віднесено «Саул», «Царі», «Во Іудеї», «Марія», автора фактично не цікавить, він зосереджує увагу на поезіях, де є наслідування святого письма,— псалми, «Ісаія. Глава 35», «Подражаніє Ієзекіїлю. Глава 19», «Осії. Глава XIV».

Порівнюючи твори Шевченка з біблією, В. Щурат захопився словесними збігами і не помітив, який зміст криється за тими словами.

Шляхом такого зіставлення неможливо було визначити справжню мету звернення поета до біблії, зрозуміти революційний підтекст його творів. В. Щурат навіть не акцентував на тому, що Шевченка цікавили в біблії саме ті місця й молитви, які, хоч і прибрані були в релігійно-моральну форму, містили елементи соціального протесту. Головним критерієм для нього служили формальні збіги. Їх він виявив, звичайно, чимало, але це не давало підстав для такого висновку: «Десь-якийсь поетичний образ, десь-якусь оригінальну гадку святого письма може присвоїти собі перший-ліпший поет. Зробити філософію святого письма своєю філософією — се може тільки справжній поет-біблієць, яким був Шевченко»[98].

Повз увагу І. Франка не пройшла і ця праця В. Щурата[99]. Адже йшлося про дуже серйозне питання (в якому, до речі,

---

[95] «Учитель», 1910, № 1—3, стор. 31—32.

[96] В. Щурат, Святе письмо в Шевченковій поезії. Видав Михайло Петрицький, Львів, 1904.

[97] І. Франко, Шевченко і Єремія.— «ЛНВ», 1904, № 4, стор. 170—173.

[98] В. Щурат, Святе письмо в Шевченковій поезії, стор. 67.

[99] Див. Non severus [І. Франко], Шевченко і критики.— «ЛНВ», 1904, № 11, стор. 116—129.

В. Щурат мав і однодумців [100]), і Франко поставив своїм завданням дати правильну орієнтацію читачеві в цьому питанні. Відомо, як він ще на початку 80-х років XIX ст. протиставляв реалістичний, здоровий погляд Шевченка релігійній містиці П. Куліша: «...В поезіях своїх 40-х років Шевченко ніколи не доходить до такого містицизму, як Куліш, а слова «бог», «божий» і т. п. суть у Шевченка радше поетичною фразою, образовим реченням, а не мають ніякого догматичного, релігійного значення» (XVII, 181). Природно, що Франко не міг бути байдужим до спроб В. Щурата виводити світогляд Шевченка з релігійних догматів, а зміст багатьох його творів зводити до біблійних сюжетів. Франка це обурювало. У статті «Шевченко і критики» [101], вказавши на хибність загальної тенденції перебільшувати будь-які впливи на поета, він довів наукову неспроможність тверджень В. Щурата. Франко не заперечував деякого впливу на поета окремих мотивів біблії, але рішуче виступав проти перебільшення цього впливу і применшення творчої самостійності Шевченка, а найбільше — проти того, щоб робити його провідником християнської моралі. На численних прикладах він показав, до яких натяжок, необгрунтованих паралелей вдався В. Щурат, пов'язуючи з святим письмом такі образи й мотиви, які «могли приходити в поезіях Шевченкових навіть тоді, якби він зовсім не знав і не читав біблії, та епіграфи, які можна класти й без особливих впливів» (стор. 195). В. Щурат, наприклад, навів віщування трьох пророків про страшний суд і додав, що ті картини страшного суду відбилися в Шевченковому «Посланії» («Настане суд, заговорять і Дніпро, і гори...»). Подібні цитати про страшний суд — заперечив Франко,— «можемо найти в письменників, яких Шевченко абсолютно не знав, і виказувати після, що він був під їх впливом» (стор. 127).

Що Франко не помилявся в оцінці праці В. Щурата, засвідчить і увага та підтримка її клерикалами. Катехит (викладач духовної семінарії) К. Єрма, наприклад, посилався на книжку В. Щурата як на незаперечний доказ релігійності Шевченка [102].

Клерикальна критика відверто намагалася зробити Шевченка провідником і захисником офіційної релігії, посередником між богом і людьми. К. Єрма, М. Лободовський, С. Білинський та ін. в релігійності поета вбачали головну ознаку його «народності». Цим пояснювали вони і надзвичайну популярність «Кобзаря» в народі.

Слід сказати, що про атеїзм Шевченка мови не було навіть у передовій критиці. Найбільше, на що спромоглась критика

---

[100] Див. С. Білинський, Релігійно-моральні засади в творах Т. Шевченка.— «Руслан», 1904, № 158—164.

[101] [І. Франко], Шевченко і критики.— «ЛНВ», 1904, № 11, стор. 116—129.

[102] К. Єрма, Промова в 49-ті роковини Тараса Шевченка.— «Руслан», 1910, час. 55.

того часу,— це викриття спроб зробити Шевченка прибічником релігії.

Такого в основному погляду дотримувався М. Крупський. Вважаючи головним джерелом поеми «Марія» народний погляд і власну Шевченкову творчість, він, проте, застеріг, що такий твір «міг написати тільки глибоко і просто (як і народ) віруючий чоловік, хоч і не по-церковному» [103].

Дещо по-іншому трактував це питання Б. Грінченко. Його заперечення тим, хто ототожнював світогляд Шевченка з народним світоглядом, включало й такий мотив: «Народ живе й досі в сфері містичного розуміння світових і життєвих подій, а Шевченко вже з неї вийшов і стояв на раціоналістичному грунті. Може бути, що окремі люди з народу і підписались би, наприклад, під віршами:

Світе ясний, світе тихий,
Світе вільний, несповитий —

але се вже були б люди, що стоять понад масою» [104].

Свою точку зору на антирелігійні твори поета Б. Грінченко не розгорнув. Він задовольнився тільки твердженням, що Шевченко не був містиком, а був раціоналістом.

Луначарський вважав Шевченка по-своєму релігійним, таким, що не визнавав офіційної церкви, її служителів, але вірив в існування бога, Христа.

Оригінальною була думка О. Калишевського: «Поет ніколи не переходить на грунт виключно релігійних дум і настроїв; мотивів же не можна навіть виділити в окрему частину, у його не зустрінете й особливого релігійного пафосу. Але у нього є якесь власне прояснене відношення до бога; і там видовище людських страждань і зла потоплює поета в безвихідний розпач, його думка і чуття звертаються з скорботним покликом до бога; тоді він, як і народ, посилає до нього свою тужну думу, тому що на землі ніхто не почує. Ви знайдете у нього багато щирого релігійного чуття... Для його сей бог — близький, свій, котрому належить тут, на землі, вирішувати людську долю. Се не той недосяжний вседержитель, перед котрим падає ниць людина... Се бог народний, бог скорботних і зневажених» [105].

Тут уже стверджується, що поет ніколи не переходив на грунт виключно релігійних дум і настроїв, що його звернення до бога мало характер власного прояснення. Коли візьмемо до уваги, що в раннього Шевченка справді помітні, кажучи словами

---

[103] М. Крупський, «Марія» Т. Шевченка.— «Україна», 1907, № 4, стор. 4.

[104] Б. Грінченко, Шевченків «Кобзар» на селі.— «Нова громада», 1906, № 2, стор. 12.

[105] Сборник, посвященный памяти Тараса Григорьевича Шевченко, стор. 91.

М. Рильського, «отзвуки веры в личного бога» [106], а пізніше, хоч і в значенні «правди», «істини», «добра» чи «справедливості», також часто трапляються апеляції до бога, то зрозуміємо, що О. Калишевський ближче за інших дослідників (за винятком І. Франка) підійшов до правильного осмислення ставлення Шевченка до релігії.

У з'ясуванні світогляду Шевченка, його ідейно-творчої еволюції критика початку XX ст. великого значення надавала творам історичного змісту. В них вона знаходила живе звучання важливих соціально-політичних мотивів, які при відсутності необхідних умов для розгляду революційної поезії допомагали краще змалювати образ гнівного поета, бунтарський пафос його творів. Ранній період творчості Шевченка взагалі не можна уявити без «Тарасової ночі», «Івана Підкови», «Гайдамаків», «Гамалії», «Назара Стодолі», «Никиты Гайдая». Далі історична тематика все більше відходить на задній план, але героїка минулого, те, що засвідчувало нескореність народу перед гнобителями, завжди знаходило в душі поета щирий відгук.

В минулому України Шевченко, як відомо, бачив і багато лиха, породженого світом визискувачів: гноблення, наругу над людиною. У період «трьох літ», починаючи десь з «Назара Стодолі», поет все виразніше оцінював козаччину з класових позицій, і вже сучасники звернули увагу на розвінчання ним козацької старшини. Писала про це й пізніша критика, передусім І. Франко. Дехто, як, наприклад, В. Яковенко, надто перебільшував значення Запорізької Січі в історії України [107], а це заважало йому не тільки правильно схарактеризувати явище, а й зрозуміти погляди поета на минуле.

Причини звернення Шевченка до героїчних сторінок історії демократія шукала в сучасній поетові дійсності. П. Грабовський писав: «Наблюдая повсеместно гнет закрепощенной массы, поэт, естественно, вдохновлялся борьбой за человеческую свободу и равноправность в прошлом и противопоставлял его настоящему» [108].

Інакше кажучи, критика відзначала, що вже з самого початку Шевченка цікавили в минулому як національно-визвольні, так і соціально-визвольні ідеї. Перші з них часом настільки захоплювали поета, що він вдавався навіть до ідеалізації минулого. Одні пояснювали це впливом «Истории русов», праць М. Маркевича, Д. Бантиша-Каменського, інші — загальною «хворобою» романтичного руху, дехто сукупністю того й другого, а П. Грабовський — і впливом Костомарова та Куліша. Але вже й тоді критика справедливо вважала, що, по-перше, захоплення мину-

---

[106] Максим Рыльский, Поэзия Тараса Шевченка.— У зб.: «Тарас Шевченко», Изд-во АН СССР, М., 1962, стор. 47.

[107] Т. Г. Шевченко. Его жизнь и литературная деятельность. Биографический очерк В. И. Яковенко, стор. 88.

[108] Павло Грабовський, Зібрання творів у трьох томах, т. 3, стор. 174.

лим тривало недовго, по-друге, суспільний ідеал Шевченко ще в ранній період почав шукати не в минулому, а в майбутньому. «Блеск достославной эпохи казачества,— зазначав В. Яковенко,— не ослепил, однако, Шевченко; она не превратилась для него в своего рода идола и фетиша, как это и посейчас еще встречается. Глубокая любовь к людям и поэтическая проницательность открыли ему, почти помимо каких бы то ни было исторических исследований, что как ни славно прошлое, однако не в нем следует искать идеала. Идеал лежит впереди, а не назади» [109]. І далі: «Обращаясь к родному казачеству, он и здесь далеко не все считает прекрасным; он и здесь находит виновников; это — старшина, гетьманы, усобники» (стор. 93).

Оскільки значна частина творів Шевченка присвячена українсько-польським взаєминам, природним було шукати якщо не першоджерело, то певних паралелей до цих творів у польській історіографії та художній літературі. Тим більше, що сам Шевченко в приписах до поеми «Гайдамаки» вказав на працю І. Бандтке «Dzieje Królewstwa Polskiego» (т. 2). Раніше, як відомо, вплив на Шевченка польської літератури широко досліджували О. Колесса, О. Третяк, які дещо перебільшили той вплив. Тепер зв'язкам українського поета з польською літературою, і навіть з усім визвольним рухом Польщі, присвятили спеціальні дослідження В. Щурат [110], Я. Гординський [111]. Інтерес раннього Шевченка до польської літератури В. Щурат не без підстав виводив з його захоплення суспільно-політичними подіями в Польщі ще в юнацькі роки, під час перебування в Вільно (В. Щурат, правда, помилково вважав, що Шевченко був і в Варшаві). «Кобзар» 1840 р. і «Гайдамаки», на думку Щурата, мали «більше стичних пунктів з польською поезією, ніж з якою-небудь іншою» [112]. Це помилкове твердження прозвучало ще раніше в його статтях «Коліївщина в польській літературі» [113] та «Шевченко і гайдамаки» [114]. У праці «Основи Шевченкових зв'язків з поляками» критик прагнув головним чином довести, що в основі зв'язків Шевченка з польською літературою, з польським літературно-громадським рухом лежить спільність революційно-демократичних переконань. Допускалося, що Шевченко ще на початку літературної діяльності був обізнаний з ідеями, що їх

[109] Т. Г. Шевченко. Его жизнь и литературная деятельность. Биографический очерк В. И. Яковенко, стор. 93.

[110] Василь Щурат, Літературні начерки, Львів, 1913 (Розділ «Шевченко — Желіговський — Чечот»); Його ж, З життя і творчості Тараса Шевченка, Львів, 1914.

[111] Т. Шевченко і Ж. Красінський. Написав Ярослав Гординський.— «ЗНТШ», т. XIX—XX, стор. 169—216.

[112] Основи Шевченкових зв'язків з поляками. Написав Василь Щурат.— «ЗНТШ», т. CXIX—CXX, 1917, стор. 226.

[113] Василь Щурат, Коліївщина в польській літературі до 1841 р.— «ЗНТШ», т. 97, стор. 86—104.

[114] Василь Щурат, Шевченко і гайдамаки.— «Діло», 1914, ч. 43.

підпільно поширювали представники чи прибічники організацій «Молода Польща» й «Демократичне товариство». Можливо, якийсь відгомін діяльності цих організацій справді доходив до молодого поета, але конкретних даних про це не маємо, а ранні твори Шевченка ще не дають підстав говорити про його революційно-демократичні переконання. Тільки про дальші зв'язки українського поета з передовими діячами Польщі можна сказати, що вони грунтувались на революційно-демократичній основі.

У працях В. Щурата вперше докладно розглянуто твори польської літератури про гайдамаччину, написані до появи «Гайдамаків» Шевченка; зібрано дані про перші відгуки на твори українського поета в Польщі та Галичині; з'ясовано події і факти, які дали поштовх до створення поезій «Сичі», «Ой чого ти почорніло», «Посаджу коло хатини». Дослідник разом з тим спростовував перебільшений попередниками вплив польської літератури на українського поета, доводив, що писані історії, художні твори мали другорядне значення для автора «Гайдамаків», який виробляв власні історичні погляди переважно під впливом народної пісні, народної традиції взагалі. Це видно із слів самого Шевченка про те, що він «надрукованого і критикованого нічого не читав, бо, здається, і нема нічого». Книжні традиції у трактуванні образів гайдамаків не відповідали уявленням Шевченка, швидше навпаки — він їх заперечував. Але деякі факти, а може, й окремі образи чи сюжетні колізії, могли бути запозичені з друкованих джерел.

Цьому питанню спеціальне дослідження присвятив І. Шпитковський — «Гайдамаки» Шевченка як пам'ятник Коліївщини»[115]. Як і В. Щурат, він також вважав, що поему написано насамперед на основі народних оповідей, свідчень сучасників або й безпосередніх учасників Коліївщини. Для Кирилівки, де поет провів дитинство, це були ще факти живої історії. «Сміло можемо сказати, що коли Звенигородський повіт, а з ними Кирилівка,— нагадував І. Шпитковський,— була неначе в осередку Коліївського повстання, то хата Шевченків у Кирилівці являється неначе серцем, в якому збиралися живі та гарячі традиції по гайдамацьких пожарищах...» (стор. 61).

Атмосферу, в якій почали формуватися в майбутнього поета уявлення про коліїв і Коліївщину, дослідник намалював досить повно. Та головне своє завдання він вбачав у тому, щоб якомога ширше показати вплив польських літературних джерел на поета, і з цією метою дуже докладно зіставляв «Гайдамаки» з повістю польського письменника Чайковського «Вернигора». Захопившись окремими формальними збігами, Шпитковський втратив науковий критерій і занадто перебільшив вплив Чайковського на Шевченка. Правильно застерігши, що вся історична, художня,

[115] «Гайдамаки» Шевченка як пам'ятник Коліївщини. Написав Іван Шпитковський.— «Збірник пам'яті Тараса Шевченка» (1814—1914), вид. Українського наукового товариства в Києві, 1915, стор. 48—82.

мемуарна література про Коліївщину, що з'явилася до 1841 р., хибує на необ'єктивність у зображенні історичних подій, автор фактично не врахував цього в порівняльному аналізі різних творів.

Дослідження І. Шпитковського мало певне значення у вивченні джерел поеми Шевченка. Радянські шевченкознавці можуть почерпнути з нього немало вдалих спостережень. Висновок дослідника хоч і хибує на деяку невиразність, як зазначив М. Марченко [116], все ж є цілком слушним: «З історичного боку «Гайдамаки» Шевченка стають частинною вказівкою, на якому становищі повинен стати український історик Коліївщини, аби докладно зрозуміти, представити чи пояснити як слід подію, так зложну, а так убогу на першорядний матеріал. «Гайдамаки» Шевченка можуть бути певного роду регулятором для орієнтації в користанню з тенденційних та крайно суб'єктивно написаних польських мемуарів» [117].

З інших творів про минуле найбільше зацікавлення дослідників ви́кликав «Іван Підкова». Не було, насамперед, єдиної думки — постать Івана Підкови історична, чи вигадана. Хоча ще раніше твердили, що Іван Підкова — постать історична, а О. Огоновський цілком підтримав його в коментарях до «Ко́бзаря» 1893 р., В. Доманицький висловив з цього приводу сумнів. Сперечалися й про те, чи закінчений твір. Останню крапку поставив В. Щурат. У статті «Шевченків «Іван Підко́ва» [118] він оперував уже документом (опублікувавши його перед тим в ЗНТШ 1907 р.), який засвідчив, що Івана Підкову страчено у Львові 1578 р. Знайшов В. Щурат і відгук про Івана Підкову його сучасника — тосканського агента Тальдуччі. В тому ж, що описана поетом подія не історична, а вигадана,— сумніву ні в кого не було.

Складнішим шляхом довелося йти авторові, аби довести, що поема «Іван Підкова» — твір закінчений. Дослідник виділив шість образів поеми, які творять один цикл, і, аналізуючи їх у взаємодії, переконливо аргументував свою точку зору. Шевченко мав на меті, за В. Щуратом, показати громаду, «якої сила доросла́ до лицарського, світлого подвигу не лиш завдяки найкращим індивідуальним прикметам провідника і підчинених йому, але передовсім завдяки взірцевій дисципліні і карності, опертим на взаїмнім довір'ю і на взаїмній дружності» [119].

1914 р. в Коломиї з'явилася збірка «Історичні поеми Тараса Шевченка зі вступом і поясненнями Дмитра Николишина». В ній подано й прокоментовано поеми «Гамалія», «Тарасова ніч»,

---

[116] М. І. Марченко, Історичне минуле українського народу в творчості Т. Г. Шевченка, К., «Рад. школа», 1957, стор. 26.

[117] «Збірник пам'яті Тараса Шевченка» (1814—1914), стор. 82.

[118] Василь Щурат, Шевченків «Іван Підкова».— «Учитель», 1909, № 5—7; Див. також: В. Щурат, Літературні начерки, Львів, 1913.

[119] В. Щурат, Літературні начерки, стор. 32.

«Вибір гетьмана» («У неділеньку, у святую»), «Здача Дорошенка» («Заступила чорна хмара»), «Іржавець» і «Чернець». Коментатор спирався головним чином на відомі вже в науці факти. Д. Николишин повів розмову про широку освіченість поета, зазначивши, зокрема: «За ту освіту, якої надбав Шевченко, мусимо дякувати, окрім Гребінки, більше за всіх Брюллову» [120]. Основним джерелом формування історичних поглядів Шевченка він вважав «Историю русов» і народні пісні.

Д. Николишин зауважив, що Шевченко розійшовся з історичними джерелами в поглядах на Дорошенка, про якого українські історики та народна творчість відзивались як про корисливого і марнославного гетьмана. Упорядник не взяв до уваги літопис С. Величка (в якому літописець цілком солідаризувався з Дорошенком в осудженні Андрусівської угоди 1667 р., що утвердила панування польської шляхти на Правобережній Україні) та порівняно співчутливе зображення постаті Дорошенка в «Повести об украинском народе» П. Куліша. Що ж до «Истории русов», Д. Бантиша-Каменського, М. Маркевича та інших істориків, то Д. Николишин не помилявся: в них справді Дорошенка змальовано в негативних тонах. Це варт підкреслити, бо деякі дослідники навіть останнього часу виводили погляди Шевченка на Дорошенка з «Истории русов» [121].

У поезії «Заступила чорна хмара» гетьмана П. Дорошенка зображено в позитивному плані, хоч в історії України він, як відомо, відіграв далеко не прогресивну роль. «Очевидно,— слушно зазначає Ю. Івакін,— у спробах Дорошенка подолати своїх суперників (гетьманів Ханенка й Самойловича) і взяти під свою булаву всю Україну, розділену Андрусівською угодою, Шевченко побачив не боротьбу за владу честолюбного гетьмана, а вияв свідомої патріотичної ідеї. Звідси його ідеалізація Дорошенка. Але Шевченко ніде жодним словом не схвалює його союзу з турками. Навпаки, турки і татари згадуються у вірші як руїнницька сила, від якої тяжко страждала Україна» [122]. Про цю суперечливість в зображенні образу Дорошенка Д. Николишин нічого не говорить і твердить, що гетьман змальований реалістично. Нема ніяких підстав вважати, що Шевченко міг виправдовувати користолюбство гетьманів та їх наміри замінити самодержавний гніт іншим.

Наскільки правдиво поет відобразив епоху козаччини, спробував розібратися Д. Яворницький. До Шевченка він ставився з великою повагою, вважаючи його не тільки геніальним художником слова, а й глибоким знавцем історії України. 1912 р.

---

[120] Історичні поеми Тараса Шевченка зі вступом і поясненнями Дмитра Николишина.

[121] Див.: Тарас Шевченко, Собрание сочинений в пяти томах, т. 2, М., ГИХЛ, 1955, стор. 397—398.

[122] Ю. О. Івакін, Коментар до «Кобзаря» Шевченка. Поезії 1847—1861 рр., К., «Наукова думка», 1968, стор. 154.

з'явилась велика стаття Яворницького «Запорожцы в поэзии Т. Г. Шевченка» [123], що вийшла тоді окремою відбиткою. На ній передусім виразно позначилось захоплення історика творчістю поета, що в даному разі не сприяло грунтовному науковому дослідженню, а навпаки, призвело до перевантаження дослідження зайвими риторичними фігурами. Це була певна данина ювілейній даті — п'ятдесятиріччю від дня народження Шевченка.

І все-таки думка автора тритомної «Истории запорожских казаков» про те, що́ в поезії Шевченка йшло від історії, а що́ належить художньому домислу, мала певне значення. Яворницький розглянув це питання в двох аспектах: змалювання історичних осіб та відтворення побутових деталей у житті запорозьких козаків. Стисло, але з урахуванням найважливіших моментів, він подав загальні відомості про соціальний і побутовий лад на Січі, зазначивши, що поет добре передав дух епохи, зокрема героїзм і волелюбність козаків. Дослідник відзначив, що такі риси, як побратимство, віра в чаклунів чи характерників, проти яких безсилі ворожі кулі, своєрідний пароль «Пугу! Пугу!» між козаками, прощання зі світом старого козака, що йде в монастир, участь кобзарів у бойових походах — зображено в поезії Шевченка правдиво, у відповідності з історичною правдою. З такою ж історичною вірогідністю в баладі «У тієї Катерини» зображене жорстоке покарання дівчини за зраду козака. На підтвердження останнього наводилася й народна пісня з подібним мотивом «У Марусі хата на помості» (цю паралель ще раніше навів І. Франко [124]).

Яворницький не встановлював джерел, якими користувався Шевченко. Очевидно, він вважав, що це питання вже достатньо з'ясоване попередниками. Лише коли дійшов до Івана Підкови, згадав деякі джерела, оскільки в цьому питанні довго не було єдиної думки про Підкову як особу історичну. Образи Тараса Трясила, Максима Залізняка, Петра Сагайдачного, на думку дослідника, змальовані правдиво; образ Гамалії є художнім вимислом, подібним до Тараса Бульби. Ставлення Шевченка до Хмельницького та Дорошенка обійдено. Досить повно розглянуто, наскільки події і факти в поезії «Іржавець» відповідають історичній дійсності. Грунтуючись на конкретних джерелах, Яворницький доводив, що в поета немає відступів від історичної правди в змалюванні настроїв козацької сіроми під час руйнування Чортомлицької Січі та втечі козаків спочатку на р. Каменку, а потім на Олексіївський Лиман у пониззі Дніпра [125].

---

[123] Д. И. Эварницкий, Запорожцы в поэзии Т. Г. Шевченко.— «Летопись Екатеринославской ученой арх. комиссии», вып. 8, 1912, стор. 102—159.

[124] Див. І. Франко, Студії над українськими народними піснями.— «ЗНТШ», 1908, т. 83, № 3, стор. 18.

[125] Д. И. Эварницкий, Запорожцы в поэзии Т. Г. Шевченка, Екатеринослав, 1912, стор. 53—54.

Докладніше спиняється Яворницький на поемі «Гайдамаки» (слово «гайдамак», він вважав, походить від татарського «гайда» — йди вперед, «мак» — закінчення, що часто зустрічається в татарській мові). Та не про саму поему як художній твір писав історик, а про ті події, що лягли в її основу. Гайдамаччина розглядається ним як наслідок жорстокого економічного й релігійного гніту українського народу польською шляхтою. Історик запевняв, що козаки в гайдамацькому русі були тільки призвідцями окремих виступів, а головною рушійною силою виступало селянство, гнів і помсту якого поет правдиво передав в образі Яреми.

Відчутною вадою праці Яворницького було те, що суспільно-політичні ідеали поета виводилися в ній з минувшини. Своє захоплення всім, що зв'язане з Запорізькою Січчю, дослідник приписав Шевченкові і цим знехтував його критичний погляд на гетьманів, його ідейно-творчу еволюцію в характері змалювання історичних подій. «Все идеалы его (Шевченка.— *Ред.*) были в политическом прошлом и не столько Украины, сколько Запорожья»,— заявляв Яворницький. І далі: «Все то, чему поклонялся и чему служил поэт, всему тому давно служили и за все то давно боролись со всем светом славные низовые рыцари, запорожские казаки» (стор. 7).

Таке ототожнення ідейно-світоглядних позицій Шевченка з поглядами й прагненнями низових козаків основане головним чином на хибному уявленні про те, нібито «запорожская община в своем политическом строе доходила до полного идеала равенства» (стор. 9). Поетові справді імпонував лицарський звитяжний подвиг козаків, їх волелюбність і повсякчасна готовність до самопожертви в ім'я свободи й незалежності батьківщини, але цим ще далеко не вичерпується його ставлення до минулого, його розуміння засобів і перспектив суспільної боротьби. До революційно-демократичних переконань поет прийшов з поглядом не в минуле, а в майбутнє. Та й у минулому, як сказано, поет бачив не тільки гідні подиву героїзм і нескореність гнобителям, а й те, що треба осудити й відкинути [126].

Зацікавлення українсько-польськими взаєминами в минулому привело Шевченка до глибоких роздумів над трагедією братовбивчих війн. Відомі слова з післямови до «Гайдамаків» — «Нехай житом-пшеницею, як золотом, покрита, не розмежованою останеться навіки од моря і до моря — слов'янськая земля» — свідчать, що вже тоді в поета зародилась ідея братерського єднання слов'ян. З роками вона, ця ідея, міцніла і сформувалась у прогресивні погляди на слов'янське питання ще в першій половині 40-х років. Критика про це вже писала, але дуже побіжно.

---

[126] Докладніше про ставлення Яворницького до Шевченка див. М. М. Олійник, Д. І. Яворницький — популяризатор Т. Г. Шевченка.— У зб. «Вінок великому Кобзареві», Дніпропетровськ, 1961, стор. 222—256.

А в зв'язку з дослідженням В. Семевським історії Кирило-Мефодіївського братства, ставлення Шевченка до слов'янського питання висвітлено грунтовніше.

До революції В. Семевському пощастило опублікувати свою працю в журналі «Русское богатство» (1911, № 5—6), але цензура вже з тиражу вилучила останні два розділи, у яких викладався зміст «Закону божого» — програмного документа братства — і хід слідства в III відділі. Тільки незначна частина примірників розійшлася, не зазнавши втручання цензури. Окремим виданням дослідження вийшло тільки після революції [127].

Відомо, що Куліш у передмові до збірки «Хуторна поезія» (1882), а незабаром і в спогадах про Костомарова [128], категорично заявив, що ні він, ні Шевченко не належали до братства. Цю думку дещо раніше висловив і Костомаров [129], заперечивши з якихось причин і саме існування таємної організації. Згодом її підтримав М. Славинський у передмові до редагованого ним видання «Кобзаря» в російських перекладах 1911 р., хоча перед тим О. Кониський у відомій біографії поета беззастережно твердив про належність Шевченка до Кирило-Мефодіївського братства [130]. Грунтуючись на матеріалах III відділу та мемуарній літературі, В. Семевський не тільки підтримав твердження О. Кониського, а й спробував висвітлити роль поета в братстві, його погляди з основних питань програми братства. Він виходив з того, що Шевченко прийшов до «братчиків» уже політично сформованим діячем: «Взгляд на историю Украины, антицаристские настроения, социальная сатира выработались у Шевченка до знакомства с братчиками» [131]. В антицаристських настроях і соціальній сатирі українського поета В. Семевський бачив генетичний зв'язок з декабристською літературою. Історик широко говорив про ту суспільно-політичну й літературну атмосферу, яка сприяла ідейному змужнінню автора «Кобзаря», наводив свідчення сучасників про його велику ерудованість. Підкресливши незалежність поглядів Шевченка від кирило-мефодіївців, він водночас писав: «Очевидно, не историк влек поэта к более радикальным взглядам, а поэт — историка» (стор. 115).

Звичайно, підставою для такого твердження були насамперед художні твори поета, а не документи братства. Семевський

---

[127] В. Семевский, Кирилло-Мефодиевское братство, 1846—1847 гг., М., изд. редакции «Голос минувшего», 1919.

[128] П. Кулиш, Воспоминание о Н. И. Костомарове.— «Новь», 1885, № 13, стор. 67.

[129] Н. Костомаров, П. А. Кулиш и его последняя литературная деятельность.— «Киевская старина», 1883, № 2.

[130] Про участь Шевченка в братстві писали також Б. Барвінський («Руслан», 1905, 28.VI), Д. Гурський («Русское слово», 1911, 27.II), Г. Павловський («Русская старина», 1911, № 12, стор. 692—696).

[131] В. И. Семевский, Кирилло-Мефодиевское общество 1846—1847 гг., «Русское богатство», 1911, № 5, стор. 115.

досить сміливо говорив про них, зокрема про ідейний зміст «Сну», «Кавказу», «Заповіту», «Холодного Яру» і, звичайно ж, про послання «І мертвим, і живим...». На відміну від М. Костомарова, П. Куліша, В. Білозерського та інших ліберальних братчиків, які сподівались визволитися від кріпацтва і створити слов'янську демократичну республіку шляхом просвіти і реформ, Шевченко та його однодумці стояли за революційний шлях оновлення суспільства. В. Семевський ще не проводив чіткого розмежування братчиків на революційних демократів і лібералів, але його твердження, що Шевченко тягнув Костомарова на радикальний шлях, уже близько підводило до такого розмежування. Виразно натякав на це й наведений ним уривок з «Автобіографії» Костомарова: «Когда я сообщил Шевченко о существовании общества, он тотчас изъявил готовность пристать к нему, но отнесся к его идеям с большим задором и крайнею нетерпимостью, что послужило поводом ко многим спорам между мною и Шевченко» (стор. 110).

У зв'язку з розглядом соціально-політичної платформи братства В. Семевський побіжно торкнувся й контактів його членів з діячами культури інших слов'янських народів. Він нагадав про листування М. Гулака з В. Ганкою, про передачу Шевченком через М. Савича поеми «Кавказ» для Міцкевича. Однак історик не встановлював ніяких глибших зв'язків між «братчиками» й чеським чи польським визвольним рухом.

Ширше розкрити погляди Шевченка на слов'янську проблему в зв'язку з його участю в Кирило-Мефодіївському товаристві прагнули І. Павловський [132], Г. Черняхівський [133] та автори праць, які більш-менш докладно спинялися на аналізі поеми «Єретик», послання «І мертвим, і живим...». У їхніх дослідженнях переважала думка, що український поет був добре обізнаний з науковою і художньою літературою, присвяченою міжслов'янським взаєминам, і ще задовго до вступу в товариство кирило-мефодіївців мав у цьому питанні свої переконання. Шевченка справедливо відмежовували від слов'янофілів, вказували на його радикальніші позиції порівняно з іншими «братчиками». У ставленні Шевченка до слов'янофілів і «західників» виявляли чимало спільного з Герценом.

Висвітлювались і окремі аспекти зв'язків поета з слов'янськими літературами, найбільше, певна річ, з російською, а також польською, болгарською, чеською, білоруською. Варті згадки, зокрема, статті М. Возняка [134], Л. Шишманової-Драгомано-

---

[132] И. Ф. Павловский, К истории Кирилло-Мефодиевского общества в Киеве.— «Русская старина», 1911, № 12, стор. 692—696.

[133] Г. Черняхівський, Т. Шевченко і слов'янофільство, Катеринослав, 1915.

[134] М. Возняк, Шевченків «Кобзар» 1860 р. в світлі критики Совінського.— «Діло», 1911, 10.III.

вої [135], І. Свєнціцького [136], М. Жученка [137]. В них подавалися цікаві факти, аналізувалися причини популярності «Кобзаря» серед інонаціонального читача. Л. Шишманова-Драгоманова розглянула деякі особливості перекладів з Шевченка болгарською мовою Р. Жинзифова, Л. Каравелова, П. Славейкова.

Про зв'язки з російською літературою йшлося ще докладніше. Тут увага приділялась як загальній ідейно-естетичній атмосфері, в якій виховувався і мужнів талант українського поета, так і окремим перегукам його творчості з російськими письменниками. Передова, демократична критика, розвиваючи положення революційних демократів про те, що Шевченко йшов пліч-о-пліч з кращими синами Росії, розкривала й показувала це на конкретних прикладах. К. Чуковський [138] і В. Євгеньєв-Максимов [139] з'ясовували спільні мотиви в творчості Шевченка й Некрасова, спорідненість їх художніх принципів, їх роль в суспільному та літературному русі. В. І. Маслов у праці про К. Рилєєва [140] чи не вперше заговорив про деякі спільні риси в поезії Шевченка й Рилєєва. У статті Ю. Никольського «Тургенєв і письменники України» [141] чимало місця відведено авторові «Кобзаря» (його знайомству з Тургенєвим, спогадам останнього про Шевченка). Порівняльний аналіз поеми Лермонтова «Валерик» і поеми Шевченка «Кавказ» зроблено в «Южной заре» [142].

В ряді статей [143], що з'явилися переважно в ювілейні 1911 і 1914 роки, підкреслювалась співдружність українського поета з російськими художниками, письменниками. Із спогадами про роботу над перекладами Шевченкових творів виступив І. Бєлоусов [144].

Проблема інтернаціонального звучання творів Шевченка, ролі і значення прогресивної російської культури в ідейно-творчому

---

[135] Л. Шишманова-Драгоманова, Шевченко в болгарській літературі.— «Рада», 1911, 1.XI.

[136] І. Свєнціцький, Шевченко в ряді слов'янських національних поетів.— «Наша школа», 1914, № 2—3, стор. 99—106.

[137] [М. Жученко], Шевченко і білоруси.— «Дніпрові хвилі», 1911, № 11, стор. 156—157.

[138] К. Чуковский, Некрасов о Шевченко.— «Русское слово», 1914, 25.II.

[139] В. Евгеньев-[Максимов], Писатели — борцы с крепостной неволей, СПб., 1914.

[140] В. И. Маслов, Литературная деятельность К. Ф. Рылеева, К., 1912.

[141] Ю. Никольский, Тургенев и писатели Украины.— «Русская мысль», 1914, № 7, стор. 99—117.

[142] Н. Т. Памяти Шевченко («Кавказ» и «Валерик»).— «Южная заря», 1911, 26.III.

[143] Див. «Украинская жизнь», 1913, № 2, стор. 54—59, а також ювілейні номери за 1914 р. газет «Утро России», «Петербургская газета», «Одесский листок» та ін.

[144] Белоусов И., Как я стал переводить «Кобзаря».— «Украинская жизнь», 1914, № 2, стор. 106—107.

змужнінні українського поета — велика, різнобічна. Дожовтневе шевченкознавство порушувало (і то здебільшого побіжно) лише окремі її аспекти.

Отже, в науковому осягненні поезії Шевченка критика початку XX ст. зробила помітний крок уперед. Грунтуючись на фактах всезростаючої популярності творів поета серед народу в період революційного піднесення, вона констатувала насамперед його актуальне політичне звучання. Більшовицька газета «Правда» називала Шевченка борцем за благо і щастя трудового народу, вказуючи, що це було головною причиною переслідування й заборони його творів нащадками кріпосників. Гостро дискусійна праця А. Луначарського «Великий народний поет» була спрямована проти великодержавних та буржуазних націоналістів, які прагнули внести розкол в антисамодержавний фронт народів Росії. На політичний характер боротьби навколо спадщини й імені Шевченка 1914 р. вказував В. І. Ленін.

Ідейний зміст творчості українського поета в ряді праць пов'язувався безпосередньо з робітничим революційним рухом, з науковим соціалізмом. Не все ще було ясно в цьому питанні, але важливо, що в мріях Шевченка про справедливий соціальний лад вловлювався перегук з соціалізмом, вимальовувалось щось близьке, рідне й співзвучне з прагненнями нового покоління борців за визволення народу від будь-якого гноблення. Підкреслюючи велике значення творів поета для піднесення революційної та інтернаціональної свідомості трудящих, Луначарський водночас справедливо вказував на їх мистецький зразок для літератури пролетарської. Особливий наголос він робив на тому, що Шевченко за духом своїм поет соціалістичний.

Таке розуміння поезії Шевченка допомагало глибше збагнути її народність. «Кобзар» ставав книжкою всенародною, селянство, робітничий клас та передова інтелігенція вважали Шевченка геніальним виразником своїх духовних багатств, життєвої долі, прагнень. І критика не могла не рахуватися з цим. Традиція зводити джерела поетичної творчості Шевченка до фольклору була ще живучою, але зазнавала вже серйозної трансформації. У доповіді А. Луначарського «Великий народний поет» Шевченко поставав європейськи освіченою людиною. За силою, красою і повнотою вираження народного духу Горький ставив українського поета поряд з Пушкіним і Міцкевичем. Назвавши Шевченка першим і воістину народним поетом, він закликав письменників наслідувати його традиції, вчитися в нього широти та глибини в охопленні народного життя. Такими думами перейняті й виступи І. Франка, П. Грабовського, В. Стефаника, Ф. Корша, О. Калишевського.

Характерно, що Б. Грінченко порушив питання про рішучий перегляд усталеного погляду на поетику «Кобзаря», як нібито

фольклорну, примітивну, а білоруський критик М. Богданович написав спеціальне дослідження про високу поетичну культуру Шевченкового вірша. М. Сумцов і Ф. Корш звернули увагу на те, що глибока народність властива й тим поезіям Шевченка, що присвячені зображенню суспільної верхівки, бо в них також виражався ідейно-естетичний ідеал народу.

Загалом проблема народності Шевченка в критиці початку XX ст. висвітлювалася в тіснішій, ніж було раніше, єдності з суспільним і літературним рухом доби. Звідси часте підкреслення, що український поет увів у велику літературу не просто «мужика», а діяльного героя з низів, героя-протестанта, духовний світ і інтереси якого охоплюють найрізноманітніші сфери народного життя. На думку О. Калишевського, в тому відбились не тільки власні спостереження поета над дійсністю, а й передовий дух епохи, почерпнутий з праць та діяльності російської революційної демократії.

В умовах царської цензури писати про революційний характер творчості Шевченка було важко. Через те лише в окремих випадках, і то здебільшого в підтексті, наголошувалось на антисамодержавному спрямуванні «Сну», «Кавказу», «Якби ви знали, паничі» та інших творів. Увага критики зосереджувалась здебільшого на поезії історичного та соціально-побутового змісту, а це не давало можливості повно окреслити провідні мотиви творчості поета, характер його творчої індивідуальності. Проте в основі переважної більшості праць проводилась правильна думка про постійне ідейно-мистецьке зростання Шевченка, про його з роками міцніючий інтерес до гострих соціальних проблем. У зв'язку з цим побіжно порушувались і питання стилю, методу. Д. Овсянико-Куликовський називав Шевченка «історичним романтиком», розуміючи під тим не стільки метод, скільки роль поета в національному відродженні. П. Грабовський, В. Яковенко, В. Краніхфельд та ін., хоч і не торкалися безпосередньо питання методу, але відзначали, що в ранній період для Шевченка характерним було романтичне захоплення старовиною, а згодом — рішучий поворот до сучасності, гнівний осуд кріпосництва. Для них безсумнівним було й те, що на всій творчості автора «Кобзаря» лежить печать глибокого ліризму. На особливості романтизму Шевченка звернули увагу В. Данилов, аналізуючи баладу «Лілея», та І. Шпитковський, Д. Николишин, В. Щурат, розглядаючи історичні твори.

Найгостріші суперечки точилися навколо поезій антирелігійного змісту. Тут доходило й до відвертої фальсифікації, домагань заборони окремих творів. Один тільки І. Франко послідовно й безкомпромісно вів боротьбу з перекрученнями в тлумаченні біблійних мотивів у творчості поета.

У висвітленні спадщини Шевченка прогресивна критика початку XX ст. спиралася, звичайно, на праці російських революційних демократів, І. Франка, а також на деякі цінні спостере-

ження М. Костомарова, О. Пипіна, М. Драгоманова, Ф. Вовка, М. Дашкевича та інших критиків. Але життя, часова відстань диктували й нове прочитання творів поета. Постать Шевченка як художника, мислителя й борця вимальовувалась повніше. Хоч і несміливо та далеко не завжди аргументовано, але ще в дожовтневий період критика заговорила про світову велич українського поета, про його важливу роль у всеросійському визвольному русі.

І все ж, говорячи про певні здобутки дожовтневого шевченкознавства загалом, не слід їх переоцінювати. Творчість Шевченка все ще залишалась малодослідженою, присвячені їй праці або мали здебільшого популяризаторський характер, або ж були підпорядковані завданням боротьби різних суспільно-політичних та літературних течій. Останні дають чимало матеріалу для вияснення соціальної та ідейно-естетичної функції поезії Шевченка, але не містять або майже не містять аналізу конкретних творів, методу, стилю поета, жанрових та версифікаційних особливостей його поезії тощо. Це стосується навіть помітних свого часу праць М. Костомарова, П. Куліша, М. Драгоманова, Ф. Вовка, В. Яковенка, в яких переважала загальна характеристика. Справжніх наукових досліджень було мало, серед них деяке значення зберегли до наших днів хроніка «Тарас Шевченко-Грушівський» О. Кониського, «Критичний розслід над «Кобзарем» В. Доманицького; значну цінність мають виступи українських та російських революційних демократів, Горького, Луначарського, а понад усе — розвідки І. Франка.

На шляху вивчення Шевченка в дореволюційний період стояли непереборні перешкоди: соціальне й національне гноблення, заборона видавати й пропагувати революційні твори поета, відсутність координаційного наукового центру тощо. Зусилля окремих дослідників-ентузіастів натрапляли на опір реакції, написані з розрахунку на цензуру літературознавчі праці не могли бути надруковані. Такі умови унеможливлювали появу глибоких досліджень спадщини поета. Всі ці завдання були розв'язані тільки радянським шевченкознавством.

Етапи розвитку радянського шевченкознавства

Велика Жовтнева соціалістична революція почала нову добу в історії українського народу. Створивши соціально-політичні передумови для розквіту літературознавчої науки, перемога соціалістичної революції на Україні визначила і дальший розвиток шевченкознавства — його суспільне спрямування, методологію, проблематику, темпи поступу й організаційні форми.

Радянське шевченкознавство в своєму розвитку пройшло кілька етапів, які, проте, не відокремлені один від одного якоюсь чіткою хронологічною межею. Періодизація історії шевченкознавства хоч і має багато спільного з періодизацією літературного процесу, все ж не збігається з останньою; вона має певні відмінності, обумовлені характером суспільного сприйняття й використання Шевченкової спадщини на різних етапах історичного розвитку.

Перший період (або етап) історії радянського шевченкознавства — 1918—1921 рр.— це етап його зародження, етап переважно публіцистичного осмислення й використання Шевченкової спадщини в умовах громадянської війни на Україні.

Другий період — 1921-1922—1930 рр.— етап становлення й організації н а у к о в о г о шевченкознавства.

Третій період охоплює приблизно час від 1931 до перших повоєнних років. В цей період стверджується погляд на Шевченка як на революційного демократа, посилюється боротьба проти академічного «нейтралізму» і поступово — з другої половини 30-х років — переборюється вульгарна соціологія в шевченкознавстві.

При наявності певних провідних тенденцій, які дозволяють об'єднати ці роки в єдиний період, на різних часових відтинках цього періоду помітні й істотні відміни в тлумаченні деяких важливих питань шевченкознавства.

І, нарешті, **четвертий** — сучасний період — від перших повоєнних років до наших днів — період піднесення шевченкознавства разом із загальним піднесенням нашої літературознавчої науки на сучасному етапі розвитку радянського суспільства.

Історія радянського шевченкознавства ще не написана. Дуже мало новітніх праць, присвячених навіть окремим періодам або проблемам історії студіювання Шевченкової спадщини [1]. Ті ж

---

[1] Певне пожвавлення інтересу до історії радянського шевченкознавства виявилося тільки в останні роки: книжка Є. К и р и л ю к а «Шевченко

критично-оглядові й підсумкові статті, що писалися в 20—30-х роках (В. Десняка, О. Ведмицького та ін.), у своїй оціночній частині здебільшого застаріли і самі потребують історичної оцінки.

Радянська шевченкіана досі ще не тільки не вивчена й не оцінена, а й повністю не зафіксована в бібліографії (так, є істотні пропуски в II томі Шевченкової «Бібліографії») [2].

Певні труднощі для історика шевченкознавства створює і наявність прогалин в дослідженні літературного процесу 20—30-х років на Україні, розбіжність в оцінці окремих літературних явищ, діячів тощо.

Шевченкознавство як спеціальну галузь історії української літератури й культури фактично породила доба Великої Жовтневої соціалістичної революції. Дожовтневе шевченкознавство, при величезній шевченкіані, залишило порівняно невелику кількість справді наукових праць. Серед дореволюційних істориків української літератури, за окремими винятками, не було свідомого розуміння завдань і перспектив розвитку наукового шевченкознавства.

Історія радянського шевченкознавства починається з 1918 р., коли соціалістична революція (щоправда, тоді ще на короткий час) перемогла майже на всій території України, а Радянська влада здекларувала своє ставлення до спадщини поета в ряді офіційних актів. Перший етап, що припадає на 1918—1921 рр., збігається з періодом громадянської війни й інтервенції, і саме громадянська війна визначила його особливості. Треба тільки застерегти, що 1921 рік в такій же мірі завершує цей початковий етап, як і починає новий.

Великою подією, що символізувала собою ставлення молодої Радянської влади до Шевченка, було спорудження в 1918 р. пам'ятників поетові в Москві й Петрограді. В «Известиях» (№ 163) за підписом В. І. Леніна опубліковано Постанову Раднаркому РРФСР від 30 липня 1918 р. про встановлення пам'ятників видатним діячам революції і культури, зокрема Шевченкові. 3 листопада 1918 р. урочисто відкрито монумент поетові в Москві, а 29 листопада — в Петрограді. Трудящі Москви при-

і наш час» (К., «Рад. письменник», 1968), статті: Ф. Сарани «Дослідження в Інституті Тараса Шевченка спадщини поета»; А. Недзвідського «Василь Еллан-Блакитний і боротьба за Шевченка в перші революційні роки» (обидві в «Збірнику праць XIV наукової шевченківської конференції»); Г. Ф. Овчарова «З матеріалів вшанування Т. Г. Шевченка радянською пресою на Україні в перші роки революції» («Питання шевченкознавства», К., 1961); В. Шубравського «Про п'ятдесятирічний досвід вивчення Шевченкової спадщини» («Радянське літературознавство», 1967, № 12); Брошура М. П. Комишанченка «Боротьба за Шевченка» (К., 1964); Його ж стаття «Шляхами історії радянського шевченкознавства».— У зб.: «Українське радянське літературознавство за 50 років» (К., Вид-во Київського університету, 1968) та ін.

[2] Т. Г. Шевченко. Бібліографія літератури про життя і творчість. 1839—1859, т. 2, К., Вид-во АН УРСР, 1963.

йшли на церемонію з плакатами: «Хай живе Совітська влада України», «Хай живе всесвітня революція», «Пролетарському борцю Т. Г. Шевченку, батькові Тарасу» [3]. Серед промовців виступали видатні діячі партії — О. Коллонтай (у Москві), А. Луначарський (в Петрограді) [4] та представники української громадськості. «... Степняк,— читаємо в «Известиях»,— от имени украинских рабочих и крестьян произнес приветствие и благодарит Московский Совдеп за то, что он, несмотря на переживаемый нами трудный момент, вспомнил украинского поэта Тараса Шевченко, который инстинктом мужика постиг идею интернационала задолго до ее распространения» [5]. Цей же С. Сава-Степняк надрукував у «Віснику Українського відділу Народного Комісаріату справ національних» (1918, 6.XI, № 6) статтю «До відкриття пам'ятника Шевченкові в Москві», де писав: «Російська Федеративна Совітська Республіка робе велике діло, становлячи пам'ятника нашому українському кобзареві, євангелістові рівності і братерства, Тарасу Шевченкові. Він запевно був би з нами. Інакше й бути не могло... Кожний крок його життя нам ясно промовля це. І ми з певністю можемо сказати всім «щирим» з «Ради» — і всім «самостійникам»: «Геть погані свої руки од дійсного апостола правди і науки», «Не скверніть його багном!».

1918 р. на Україні з'явилось дуже мало публікацій, які можна було б беззастережно зарахувати до радянської шевченкіани: вже весною 1918 р. Україну окупували покликані Центральною Радою німецька й австро-угорська армії. За тих обставин молода радянська критика, що тільки народжувалася, не встигла виявити себе в шевченкознавстві. Серед того, що друкувалося про Шевченка за Центральної Ради, а згодом гетьманщини, крім одверто націоналістичної спекуляції ім'ям поета, з'являлися й окремі статті наукового або науково-популярного змісту (наприклад, стаття Д. Багалія «Шевченко і Кирило-Мефодіївське братство», М. Сумцова «Слобожанщина і Шевченко» — в «Кобзарі» вид-ва «Рух» та ін.). Проте за своєю методологією вони належать більше до попереднього, буржуазного етапу шевченкознавства.

Одним з нечисленних зразків радянської шевченкіани 1918 р. можна назвати статтю В. Фріче «Певец гайдамацкого восстания» в катеринославській газеті «Голос солдата» (5.III, № 40). У статті В. Фріче (пізніше — відомого радянського літературознавця) звертає на себе увагу чи не вперше проголошене тут формулювання «Шевченко — батрацький поет»: «Он воспевал не крестьянина, а батрака», «Тарас — певец батрацкого горя и батрацкой неволи...». Це визначення класової природи Шевченкової твор-

---

[3] На открытии памятников.— «Известия», 1918, 5.XII, № 242.

[4] Див. Л., Открытие памятника Т. Г. Шевченко.— «Искусство коммуны», 1918, № 1.

[5] «Известия», 1918, 5.XII, № 242.

часті набуло великого поширення в роки громадянської війни і в 20-ті роки. Характерним для тієї доби було публіцистичне поєднання шевченківської теми з завданнями сучасної боротьби за владу Рад. Значення цієї статті — саме в її публіцистичному спрямуванні (аналіз Шевченкової творчості, з якою автор був, за всіма ознаками, знайомий поверхово, тут досить примітивний, а біографічні факти не точні).

Відновлення на Україні Радянської влади після вигнання австро-німецьких загарбників і розгрому націоналістичної Директорії створили умови для нового розгортання культурної революції, перерваної трагічними подіями 1918 р. Не тільки в губернських, а й у повітових містах виникає радянська преса. З 1919 р. значно зростає кількість шевченківських публікацій, правда переважно публіцистичного й популярного змісту. Навіть денікінська навала влітку — восени 1919 р. і біло-польський наступ на Київ 1920 р. могли тільки тимчасово затримати цей процес, але не припинити його.

Якщо австро-німецька інтервенція позбавила радянський уряд України можливості вшанувати пам'ять поета в березні 1918 р., то Шевченкові дні 1919, 1920 і 1921 рр. відзначалися як справді всенародне революційне свято. Наприкінці лютого 1919 р. Раднарком України ухвалив організувати вшанування пам'яті поета у масштабі республіки і доручив НКО розробити відповідні заходи, а 11.III того ж року вийшла одноденна газета «Тарасове свято» з відозвою Тимчасового робітничо-селянського уряду УРСР «З нагоди великих роковин». 27.II 1920 р. Раднарком видав постанову, в якій оголосив день смерті Шевченка неробочим днем. 11.III 1920 р. в газетах оголошено відозву Раднаркому і НКО «Робітники і селянська біднота України! Сьогодні день смерті Тараса Шевченка» [6]. Наступного, 1921 р., 26.II ВУЦВК ухвалив постанову оголосити 11 березня — день 60 роковин смерті Шевченка — всеукраїнським святом і, зокрема, доручити НКО негайно приступити до повного видання творів Шевченка і його біографії [7].

Тут нема можливості перелічити хоча б частково заходи по вшануванню пам'яті Шевченка в роки громадянської війни [8].

Під час шевченківських свят проводились мітинги, вечори, читались доповіді в робітничих клубах, школах, військових частинах і на сільських зборах. Усі ці заходи пов'язувалися з пропагандою актуальних завдань Радянської влади. Так, 1.III 1921 р. ЦК КП(б)У звернувся з відозвою провести 13 березня

---

[6] Див. «Известия ВУЦИК», [X.], 1920, 11.III, № 70.

[7] Див. «Вісті ВУЦВК», 1921, 26.II, № 31.

[8] Далеко не повні матеріали читач знайде в зб.: «Тарас Шевченко. Документи і матеріали», К., 1963. Див. також статтю О. Барабохи «З історії вшанування пам'яті Шевченка».— «Збірник праць XIV наукової шевченківської конференції».

всеукраїнський залізничний недільник пам'яті Шевченка [9]. У ці дні виходили шевченківські числа газет, видавались популярні брошури, збірники, плакати тощо. На мітингах і в пресі виступали провідні діячі КП(б)У та уряду і видатні публіцисти — Г. Петровський, Д. Мануїльський, Г. Гринько, А. Іванов та ін.

Усе це свідчило, що КП(б)У і Радянський уряд уже тоді надавали великого значення шевченківській спадщині і що пробуджені революцією народні маси сприймали Шевченка як поета, близького до їх настроїв і світовідчування. Шевченкова творчість у специфічних умовах класової боротьби на Україні в 1918—1921 рр. ставала суспільним важелем аж ніяк не меншим, ніж за життя поета.

Антипоміщицький, антимонархічний і національно-визвольний зміст Шевченкової поезії в роки громадянської війни набував надзвичайної актуальності. Це пов'язано, зокрема, з тим фактом, що тільки Жовтень довів до кінця буржуазно-демократичну революцію, віддавши селянству поміщицькі землі. На Україні через громадянську війну й інтервенцію цей процес затягнувся до 1919—1920 рр., коли була ліквідована загроза реставрації поміщицтва і монархії з боку збройної контрреволюції.

Великий Жовтень розв'язав і національне питання в нашій країні. Проте навали денікінських, врангелівських армій та білополяків загрожували існуванню Радянської України. Український народ при братній допомозі російського відстояв здобутки соціалістичної революції. Отже, визвольна тема «Кобзаря», тема боротьби з панством і царатом перегукувалися з тогочасною дійсністю, пробуджували соціальну й національну самосвідомість народних мас.

Треба врахувати й той факт, що саме в роки революції волелюбна поезія Шевченка фактично вперше потрапила до широкого народного читача: у 1917—1918 рр. видано сотні тисяч примірників «Кобзаря» без цензурних купюр.

Вшанування пам'яті поета було для Радянської влади не звичайним культурно-просвітительським заходом, а актом водночас і політичним.

Суспільне значення Шевченкової творчості в тогочасній класовій боротьбі на Україні визначалося зокрема тим, що селянство — незаможне й середнє — становило в ті роки переважну більшість населення республіки, а Шевченко — «мужицький поет» і «мужицький революціонер» — мав найбільший вплив саме на селянство і вихідців з села. Отже, здекларована Радянською владою в численних актах, шана Шевченкові була тим самим шаною і трудящим українського села, символізувала союз

---

[9] «Коммунист», 1921, 2.III, № 47.

робітничого класу й селянства. Що це саме так, можна довести матеріалами тогочасної преси. Під гаслом єднання пролетаріату й селянства пройшли шевченківські дні 1920 р., зокрема мітинг в Харкові на майдані Тевелєва. «Великий поет,— сказав на мітингу голова ВУЦВК Г. Петровський,— <...> послужит символом единения, братской любви рабочих и крестьян перед задачей социалистического строительства» [10]. «Народный комиссар просвещения т. Гринько,— читаємо там же,— отметил, что Харьков и Украина первый раз переживают такой же праздник, под красными знаменами которого сошлись крестьяне окрестных сел и пролетариат города». Цю ж думку висловлювали й інші промовці, підкреслюючи, що Шевченко належить «пролетариям города и села», що в «сегодняшний день мы ощутили радость единения крестьян и рабочих». Як зазначає репортер, у цей день будинки були прикрашені «плакатами, символизирующими единство города и деревни».

Політична гострота питання про Шевченкову творчість у роки громадянської війни була обумовлена також тим, що буржуазні націоналісти намагались використати популярність поета в своїх класових інтересах. Шевченкову ненависть до російського царату — поневолювача України націоналістична публіцистика тлумачила як ненависть до російського народу, перефарбовуючи великого поета-революціонера за своїм образом і подобою.

Боротьба з націоналістичною спекуляцією ім'ям Шевченка стає в ті часи одним із провідних завдань молодого радянського шевченкознавства і визначає переважно публіцистичний характер тогочасної шевченкіани. З цього завдання закономірно виникає й постійний мотив шевченківської публіцистики 1918—1921 рр.— «Чий Шевченко?», «Шевченко — наш!» і т. п. Ось кілька характерних уривків з радянської преси: «Наша петлюрівська чорна сотня,— писав тоді Д. Мануїльський,— хотіла з великого народного поета зробити прапор дикого націоналізму. Козацьку старину, говор могил в степу, тиху байку сідого Дніпра, про які в своїх творах розказував Шевченко, сучасні авантурники і пройдисвіти хотіли використати для проповіді погромів і жидівської різні. «Батька Тараса» і його велику могилу під Каневом брудні руки запаскудили тим, що зробили з Шевченка свого роду гетьманського наймита, якогось українського придворного Тредьяковського на послугах сучасних отаманів» [11]. «Руки прочь от нашей могилы! должен сказать всем этим «национальным» прихвостням трудовой народ Украины. Шевченко принадлежит нам, рабочим и крестьянам Украины, России, Кавказа, но не лакеям помещи-

---

[10] Л. Людмилин, Годовщина смерти Тараса Шевченко.— «Известия ВУЦИК», [Х.], 1920, 14.III, № 72.

[11] Д. Мануїльський, Поет наймитів і бідноти.— «Селянська біднота», [Х.], 1920, 11.III, № 3.

ков и банкиров»,— писав Іл. Вардін (Мгеладзе) в статті під характерною назвою «Кому принадлежит Шевченко?» [12].

Таке ж публіцистичне спрямування мають і статті про Шевченка в периферійній пресі. Дивись, наприклад, шевченківське число газети Золотоніського повітового революційного комітету — «Вісті-Известия» (1920, 10.III) з статтями С. Кислого «Свято Шевченка» та Івана Ле «Чий Шевченко?». Стаття останнього зовсім ще не професіональна (аргументація типу: «Шевченко не буржуазний поет, а чистий пролетарський «до корня волос»), але, при своїй наївності, вірна за тенденцією: Шевченко таки справді — «наш»! Статті і навіть вірші на тему «Чий Шевченко?» зустрічаємо й пізніше.

«Тоді було не до студій, тоді потрібна була агітація»,— згадував пізніше чи не найяскравіший представник тогочасного публіцистичного шевченкознавства В. Коряк [13]. Не до наукових студій було ще й тому, що у вирі громадянської війни, в умовах економічної розрухи літературознавча наука не мала матеріальних основ для свого розвитку. Та, власне, не було кому й писати ті наукові студії, особливо студії марксистські. Ще зовсім нечисленна тоді українська інтелігенція, яка поділяла ідеали соціалістичної революції, перебувала на фронтах або віддавала себе найважливішій на той час літературній роботі — публіцистичній. А старі вчені не всі й не відразу ставали на платформу Радянської влади.

Українська Академія наук за роки громадянської війни не вийшла із свого організаційного стану і не видала жодної шевченкознавчої праці [14].

В ці ж роки в різних містах України видаються шевченківські збірники, здебільшого популярного плану, які не залишили, проте, помітного сліду в шевченкознавстві («Вінок Шевченкові», Одеса, 1919; «Вінок Шевченкові», Одеса, 1920; «Шевченківський збірник», Харків, 1919; «На роковини Шевченкові», Харків, 1920; «Тарас Шевченко», Умань, 1920 та ін.). Популярні брошури про Шевченка виходять у цей час і в Росії: Н. П. Алешов «Тарас Григорьевич Шевченко» (Пг., 1919, два видання), И. Белоусов «Тарас Григорьевич Шевченко» (М., 1919, в серії «Кому пролетариат ставит памятники»).

Не можна разом з тим сказати, що публіцистичне шевченкознавство тієї доби мало тільки пропагандистське й популяризаторське значення і нічого не дало для наукового студіювання

---

[12] Ил. Вардин (Мгеладзе), Кому принадлежит Шевченко? — «Коммунист», [К.], 1920, 11.III, № 68.

[13] В. Коряк, Боротьба за Шевченка, Х., ДВУ, 1925, стор. 9.

[14] Якусь попередню роботу над Шевченковою спадщиною історико-філологічний відділ, очевидно, проводив. Див. інформацію в газ. «Більшовик» [К.], від 11.III 1920 р.: «Урочисте засідання Української академії наук» про річне засідання УАН, присвячене роковинам Шевченка. Доповідач, зокрема, повідомив, що «в розпорядженні УАН є нові матеріали, котрі будуть підготовлені Академією наук до друку».

Шевченка. По-перше, в тодішній шевченкіані, хай у публіцистичному плані, ставились проблеми «Шевченко і пролетарська революція», «Шевченко і сучасність». По-друге, публіцистичне шевченкознавство 1918—1921 рр. висунуло проблему соціології Шевченкової творчості, її класового генезису й функції. Щоправда, ця проблема розв'язувалась тоді декларативно, іноді надто звужено й схематично. Але вже сама постановка цього питання мала вплив на проблематику шевченкознавчих досліджень у наступні роки.

Серед визначень класового змісту Шевченкової творчості в 1918—1921 рр. домінують (у різних варіаціях) два: «Шевченко — пролетарський поет» і «Шевченко — батрацький поет», «поет бідноти». Формулювання «пролетарський поет» зустрічаємо в 1918 р. (цитований уже напис на плакаті «Пролетарському борцю Т. Г. Шевченку...»).

Особливо багато таких визначень у тогочасних газетах. «Вічна слава пролетарському поетові!» — читаємо в статті О. К. «Шевченко — кобзар за волю працюючого люду», де критик роз'яснював: «...Головним завданням тодішнього революціонера була боротьба за волю пролетаріату сільського...» («Більшовик» [К.], 1920, 11.III, № 57). Великого поширення набуло визначення, здається, вперше вжите В. Коряком 1919 р. у брошурі «Тарас Шевченко»,— «пророк пролетаріату» (пор. «Шевченко — пророк українського пролетаріату» (І. Тиверець [Д. Загул], «Шевченко й Галичина».— «Галицький комуніст», 1920, 11.III), «Шевченко — пророк пролетарської революції» (назва статті М. Ч. в полтавській газеті «Фронт праці», 1921, 11.III).

Визначення типу «Шевченко — пролетарський поет» критики звичайно не обгрунтовували конкретним соціологічним аналізом творчості й доби поета, а виводили з його класового походження — наймита-кріпака, а отже — представника «сільського пролетаріату». У цих спробах «пролетаризувати» Шевченка позначалися і намагання таким чином пов'язати спадщину поета з добою пролетарської революції, і полемічний запал боротьби за Шевченка з націоналістами (він — наш, а отже — «пролетарський поет»!), і певні вульгарно-соціологічні тенденції у встановленні «соціального еквіваленту» його творчості.

Інше поширене тоді визначення класового змісту Шевченкової творчості — «батрацький поет», або «поет бідноти» — теж існувало в різних варіаціях. У перші революційні роки воно набуло напівофіційного характеру. «Радянська влада проголосила Шевченка батрацьким поетом,— писав В. Коряк 1921 р.— Але ж то правда! Він співець найзлиденніших верств села» [15]. «Великим батрацьким поетом» названо Шевченка в зверненні урядової комісії по організації свята його пам'яті 1919 р. (одноденна газета «Тарасове свято», Х., 1919, 11.III). «Поет наймитів і

---

[15] В. Коряк, Шевченко в поколіннях.— «Вісті», 1921, 11.III, № 39.

бідноти»,— писав про Шевченка Д. Мануїльський в однойменній статті («Селянська біднота», 1920, № 3). В одеському збірнику «Вінок Шевченкові» (1919) стаття Дмитра має назву «Шевченко — батрацький поет», а стаття Яготина — «Шевченко — поет бідноти». «Шевченко був поетом української бідноти» — читаємо в статті С. Кислого «Свято Шевченка» в золотоніських «Вістях» 1920 р. (№ 22). «Для українського незаможника він був першим головою комнезамів»,— писав 1920 р. невідомий автор брошури «Тарас Шевченко» [16] і т. д. Таке тлумачення соціальної природи поезії Шевченка обгрунтовувалося його класовим походженням (батьки — незаможні селяни-кріпаки, сам поет у дитячі роки — наймит), а також тим, що в своїй творчості він справді співчував найзлиденнішим верствам села.

Поширеність визначень типу «батрацький поет», «поет бідноти» в ранньому радянському шевченкознавстві треба розглядати в безпосередньому зв'язку з тогочасною класовою боротьбою на селі і гаслами партії в селянському питанні. Як відомо, партія здійснила Жовтневу революцію під гаслом диктатури пролетаріату й біднішого селянства (при нейтралізації середняка), а на VIII з'їзді партії (в березні 1919 р.) висунуто нове гасло — опори на бідняка й союзу з середняком. Обидва ці гасла визначали незаможника як основну опору Радянської влади на селі. Комітети бідноти, що існували в РРФСР в другій половині 1918 р., на Україні були створені на початку 1919 р. і відновлені (після денікінщини) в травні 1920 р. під назвою комітетів незаможних селян (комнезамів). Величезне значення, яке надавала партія бідняковi як центральній фігурі революції на селі, робило надзвичайно злободенним усе те, що дозволяло говорити про близькість Шевченка до «сільського пролетаріату» й бідноти. Характерно, що у відозві про святкування пам'яті Шевченка 1920 р. Раднарком УРСР звертався саме до робітників і бідноти: «Робітники і селянська біднота України! Сьогодні день смерті Тараса Шевченка» («Известия ВУЦИК», 1920, 11.III). Дещо пізніше — 1923 р., виступаючи від імені ВУЦВК на Шевченковій могилі, С. Пилипенко говорив: «Незаможники! Це найбільший і найрідніший ваш поет, якого все життя мучила ваша доля» [17].

У брошурі В. Коряка «Тарас Шевченко», що вийшла 1919 р. трьома виданнями, а наступного року — двома, вперше поставлено питання про організацію наукового центру дослідження Шевченкової творчості. «Кожний великий поет,— писав Коряк,— має багато таких критиків, що досліджують цілими роками його твори. Той самий італійський Дант, що жив 700 років назад, і досі в Італії досліджується вченими по писанням своїм. У столиці

---

[16] Цит. за ст. О. Ведмицького «Т. Шевченко та критика».— «За марксо-ленінську критику», 1933, № 2, стор. 12.

[17] Відкриття пам'ятника Т. Г. Шевченку.— «Червоний шлях», 1923, № 4-5, стор. 260.

Італії—Римі в університеті є ціла окрема «Катедра Данта» <...>. Так само в Англії є заложене таке окреме Шекспірівське товариство для студій творчості великого англійського поета <...>. Отак тепер і в нас на Україні повинно заложити катедру Шевченка для дослідів його поезії, бо й після Драгоманова критика знаходе в його щось нове»[18]. Ідея створити науковий осередок шевченківських студій мала велике значення для дальшої долі шевченкознавства. Звичайно, В. Коряк висунув її у загальній формі і безпосередніх практичних наслідків тоді цей його виступ не мав, бо йшла жорстока громадянська війна. Але по справедливості історію створення Інституту Шевченка треба починати з цього виступу (навіть в академічних колах історико-філологічного відділу УАН питання про організацію шевченківського центру тоді ще не ставилося). Безперечно й те, що ідею «Катедри Шевченка» підказала критикові тогочасна революційна дійсність — те відродження української національної культури, що його здійснювала молода радянська республіка.

Підсумуємо перший період радянського шевченкознавства. В офіційних постановах і виступах провідних діячів радянської влади проголошено велике значення Шевченкової спадщини для революційної сучасності. Масове вшанування пам'яті поета сприяє популяризації його творчості. У цей період література про поета має переважно публіцистичне й популярне спрямування. Наукові студії майже не проводяться. В роки громадянської війни Шевченкова творчість — об'єкт і водночас знаряддя гострої ідейної боротьби. Радянські критики й публіцисти успішно захищають поета від спроб націоналістів спекулювати його ім'ям. В шевченкіані цього періоду в загальній формі поставлено деякі важливі проблеми шевченкознавства — проблему «Шевченко і сучасність», питання соціології його творчості, вперше висловлено думку про створення «Катедри Шевченка». Література того часу розглядає Шевченка майже виключно в соціальному й політичному аспекті. Час для дослідження естетики й поетики ще не настав. У спробах визначити соціальну природу Шевченкової творчості помітні деякий вульгарно-соціологічний схематизм і певні тенденції до «модернізації» поета. «В ситуації загострення класової боротьби, як результат некритичного ставлення до творчості Шевченка, постала небезпека створити новий культ Шевченка — «червоний культ», з трактуванням Шевченка як апостола соціалізму і поета пролетаріату»[19] (напр., М. Любченко у зб. «Пам'яті Тараса Шевченка» надрукував статтю «Червоний Христос»; з Христом порівнював поета і С. Кислий у згаданій уже статті «Свято Шевченка»; «першим великим українським більшовиком» названо поета

---

[18] В. Коряк, Тарас Шевченко, вид. Всеукр. літ. комітету, [Х.], 1919, стор. 22.

[19] Ол. Ведмицький, Т. Шевченко та критика.— «За марксо-ленінську критику», 1933, № 2, стор. 11.

в газеті «Вісті ВУЦВК» [20] і в «Известиях» Чернігівського губкому [21]). Тому своєчасним було застереження тодішнього завідуючого агітпропом ЦК КП(б)У поета І. Кулика в статті 1921 р. не модернізувати Шевченка [22].

Але, які б не були історично обумовлені вади тогочасної літератури про Шевченка, головний підсумок першого періоду радянського шевченкознавства був той, що в роки революції Шевченкова поезія, як ніколи раніше, прийшла до народних мас, стала чинником суспільного життя, а молода наша критика й публіцистика сприяли громадському усвідомленню сучасного значення творчості поета.

Закінчення громадянської війни і перехід до мирного соціалістичного будівництва зумовили початок нового етапу радянського шевченкознавства — етапу його становлення й організації як галузі науки. Хронологічні межі цього другого етапу умовно визначаємо роками — від 1921-1922 до 1930 р. Причому в рамках цієї хронології можна виділити й відповідні дрібніші періоди, що мають свої характерні особливості. Так, роки 1921—1922 — період первісного становлення наукового шевченкознавства, роки від 1926 (утворення Інституту Т. Шевченка) — початок організації планового шевченкознавства і т. д.

Як і в житті радянського суспільства, особливо на Україні, в історії шевченкознавства роки 1921—1922 були переходовими: для шевченкіани цього періоду значною мірою ще характерні риси попереднього етапу — панування газетної публіцистики й загалом мала кількість досліджень. Проте саме в ці роки постає питання про організацію наукового вивчення спадщини поета і навіть виникає самий термін «шевченкознавство». В ці ж роки створено праці і поставлено проблеми, які мали вплив на дальший поступ шевченкознавства.

У 1921—1922 рр. на Україні вже не існувало фронтів громадянської війни, але ще не ліквідовано було бандитизм, жорстоку економічну руїну, голод і епідемії [23]. Все це створювало надзвичайно тяжкі умови для розгортання наукової роботи. Та хоч які були труднощі, здійснення нової економічної політики й ленінської національної політики на Україні відкривало широкі перспективи розвитку української культури. І тому, коли 1922 р.

---

[20] Див. статтю «Святкування пам'яті поета всесвітньої бідноти».— «Вісник ВУЦВК», 1920, 13.III, № 68.

[21] «Известия» [Чернігів], 1921, 11.III; Див. Н. І. Заверталюк, Шевченкове слово в боях громадянської війни.— «Збірник праць XIV наукової Шевченківської конференції», стор. 357.

[22] И. Кулик, Т. Г. Шевченко.— «Коммунист», 1921, 11.III, № 55.

[23] Сучасники вважали першим справді мирним роком на Україні 1923 рік. Пошлемось на виступ С. Пилипенка від ВУЦВК на могилі Шевченка 1 липня 1923 р.: «На шостий рік революції і на перший рік мирного будівництва, після всіх злиднів, фронтів і голоду, ми вперше що робимо — ставимо пам'ятника нашому борцеві за волю» («Червоний шлях», 1923, № 4-5, стор. 259).

громадськість висунула гасло наукового шевченкознавства, воно не було передчасним і нездійсненним; навпаки — його актуальність здавалася тоді самоочевидною.

Симптоматичним фактом була вже поява самого терміну «шевченкознавство». Вперше в друку зустрічаємо його 1921 р. в нотатці В. К[оряка] «Шевченківське засідання Харківської філії Українського наукового товариства» («Вісті ВУЦВК», 24.III, № 47) [24]. «Треба видати твори поета з коментарем,— читаємо в нотатці,— і взагалі молоді українські учені повинні покласти фундамент для шевченкології. Справді бо, в Італії є катедра Данта, є Шекспірівське т-во, а в нас для Шевченка ще нічого (крім культу) не зроблено. Побажаємо молодим українським ученим перейти від платонічної побожності до шевченківського «Святого письма» до наукових його студій». І далі звернення: «...Займайтеся шевченкознавством». Як бачимо, тут слово «шевченкознавство» вжито поряд із словом «шевченкологія», що свідчить про неусталеність їх вживання. Цілком можливо, що автором терміну «шевченкознавство» є В. Коряк, хоч не виключено, що раніше, ніж з'явитися в друку, це слово побутувало в середовищі харківських філологів. Бачимо й те, що автор нотатки закликає вчених до наукового дослідження Шевченкової спадщини,— думка, яку він висловлював ще в брошурі 1919 р. «Тарас Шевченко». Новим мотивом тут є виступ критика проти явища, яке він назвав «культом Шевченка». «Для української інтелігенції Шевченко — святощ,— писав критик,— і зрозуміло, що засідання Наукового т-ва нагадувало службу божу. Хімічна аудиторія університету зробилася катакомбою, де відправлялася літургія культу Шевченка».

Розуміння шевченкознавства не як традиційної академічної науки, а як *науково-суспільної проблеми*, щільно пов'язаної з політичним буттям суспільства, вироблялося радянською критикою від перших років її існування в боротьбі за Шевченка з націоналістичним табором. Таке тлумачення шевченкознавства саме як науково-суспільної проблеми знаходимо в шевченківському числі газети «Червона правда» у статті І. Шевченка «Боротьба за Шевченка» (редактор Іван Кулик). Щоправда, слова «шевченкознавство» автор не вживає, але виразно говорить про потребу критичної переоцінки буржуазної шевченкіани і створення пролетарською критикою нових досліджень про поета: «Отже, по-нашому, наспіла пора з'ясувати правдиве обличчя Т. Шевченка і вияснити, чий саме він, ц. т. належить він пролетаріатові чи кровожерним отаманам. Розуміється, що пролетарський клас і його комуністична партія рахують його своїм,— таке з'ясування потрібне широким колам трудової інтелігенції всіх типів і напрямків, яка одержала розуміння Кобзаря по вка-

---

[24] Цю статтю чомусь не зафіксовано в двотомній «Бібліографії» видання АН УРСР.

зівках буржуазних вчених. Пролетарському критикові і дослідникові доведеться в його праці напнутися на великі труднощі, а може, навіть цілком розійтися з історією літератури і відкинути її науковість. По дорозі такого дослідження зустрінуться признані поважні імена, як Драгоманов,— з яким він теж не згодиться і збудує свою власну точку погляду. Задача обмити Кобзаря від брехні і намулу, показати пролетареві справжнього його співця й апостола є поважна і велика і чекає свого виконавця» [25].

Одночасно з статтями, в яких обгрунтовувалася суспільна потреба наукового вивчення Шевченка, з'являються й перші радянські дослідження поетової спадщини. Однією з перших ластівок майбутнього піднесення був збірник «Тарас Шевченко», виданий Державним видавництвом 1921 р. за редакцією Є. Григорука і П. Филиповича. У збірнику вміщено розвідки Є. Григорука, А. Лободи, П. Филиповича, О. Дорошкевича, Б. Якубського, П. Руліна та ін. За своєю науковою вартістю ці розвідки не були рівноцінними. Поряд з новаторською статтею Б. Якубського про віршування Шевченка стаття А. Лободи «Шевченко як голос народної душі» виглядає написаною за старими трафаретами. Чимало дискусійного в статті Є. Григорука «Великий бунтар». Як вірно зазначає згодом О. Багрій, збірник 1921 року «був немовби відбитком перших, ще несміливих кроків у науковому шевченкознавстві з деякими домішками минулого культу поета...» [26]. У 20-х роках, коли шевченкознавство перебувало в стадії становлення, а час для синтетичних праць ще не настав (монографії тоді майже не видавалися), саме шевченківські збірники, поряд з ювілейними номерами журналів та окремими журнальними публікаціями, стали основною формою дослідницької продукції шевченкознавців.

Збірник 1921 року відкриває стаття Є. Григорука «Великий бунтар», цікава спробою накреслити загальну схему ідейної еволюції Шевченка. Правильно наголосивши на тому, що старі дослідники не брали до уваги еволюції світогляду поета, що «Шевченко 40-х років і Шевченко 60-х був одним для них» [27], автор, проте, не завжди вірно тлумачив етапи цієї еволюції. Так, поділивши творчість поета на три періоди — національної революції, перелому і революції соціальної,— Григорук визначив Шевченкову ідеологію останнього періоду як анархічну і порівнював його з Бакуніним. Водночас Шевченко, в розумінні Григорука, з історичного погляду — явище парадоксальне, якщо не загадкове: «Нарід, на території якого майже не було індустрії, а сільське господарство провадилось допотопними засобами,— цей нарід виявляє несподівано пишний розквіт літератури і висуває генія,

---

[25] «Червона правда», 1922, 11.III, № 57 (м. Кам'янець-Подільський).
[26] О. В. Багрій, Т. Г. Шевченко, т. 2, Х., ЛІМ, 1931, стор. 152.
[27] «Тарас Шевченко. Збірник». За редакцією Є. Григорука і П. Филиповича, К., ДВУ, 1921, стор. 23.

існування якого ні сучасним оточенням, ні попереднім розвитком нічим не пояснюється» (стор. 9).

У статті Б. Якубського «Форма поезій Шевченка» — одній з кращих у збірнику 1921 р., поняття поетичної форми автор розглядає дещо звужено: у розвідці йдеться тільки про віршування — ритміку, евфонію, строфіку «Кобзаря», але аналіз і висновки автора мають відношення й до проблеми Шевченкової художності взагалі. Провідна думка розвідки: «Найбільший з наших поетів був великим майстром віршування, чудово володів усіма його складними тонкощами, та його можна й з цього боку поставити поруч зо всіма світовими поетами, як великого художника слова»[28]. У наш час цитована думка здається самоочевидною, але на початку 20-х років вона потребувала наукового доведення. Аналізуючи форми й засоби Шевченкового віршування, дослідник спростовував досить поширений ще від дореволюційних часів погляд, ніби в Шевченковій поезії геніальним є тільки її зміст, а форма — невибаглива. (Детальніше про це див. у розділі «Віршування»).

Серед статей збірника 1921 р. варта уваги ще розвідка П. Руліна «Драматичні спроби Шевченка»,— власне, перша праця про Шевченкову драматургію. Сумлінно виклавши фактичні матеріали, автор зробив спробу естетичного аналізу драматичної спадщини поета. Пізніша критика (А. Шамрай, О. Дорошкевич) відзначила деякі «пересади» дослідника в обстоюванні мелодраматичності Шевченка-драматурга (А. Шамрай її взагалі заперечував).

Того ж 1921 року М. Яшек видав книжку «Т. Шевченко. Матеріали до бібліографії (рр. 1903—1921)», задуману як продовження відомої бібліографічної праці М. Комарова «Шевченко в литературе и искусстве» (1903), а І. Айзеншток надрукував статтю «Habent sua fata»[29] («Голос друку», № 1), в якій серед інших питань порушував питання шевченківської текстології.

Згадані публікації, як і шевченківський збірник 1921 р., засвідчили, що на Україні зростають молоді науково-критичні кадри, здатні творчо й по-новому вивчати поетову спадщину. Таким чином, протягом 1921 р. створюються передумови — не тільки політичні й психологічні, а й, сказати б, практичні, науково-фахові,— для висунення гасла наукового шевченкознавства.

Етапне значення в розвитку радянського шевченкознавства мав вихід спеціального номера (№ 58) газети «Вісті ВУЦВК» 11 березня 1922 р. Крім хронікальних матеріалів, газета вмістила близько десяти статей про Шевченка. Та це був не звичайний ювілейний номер газети з більш або менш випадковим добором публікацій, а цілеспрямований виступ радянської громадськості щодо назрілих проблем Шевченкової спадщини. Тут — у редакційній статті «Ліквідація культу Шевченка» (її автором був

---

[28] «Тарас Шевченко. Збірник», 1921, стор. 52.

[29] «Мають свою долю» *(лат.).— Ред.*

В. Коряк [30]) і статті А. Машкіна «Шевченкознавство як наука» — широко застосовано термін «шевченкознавство» і проголошено гасло наукового шевченкознавства. Як зазначалося, цей термін вжив той же В. Коряк ще 1921 р. в нотатці «Шевченківське засідання Харківської філії Українського наукового товариства». Але саме з 1922 р. слово «шевченкознавство» набуває всіх прав громадянства. Того ж 1922 р. його вживає й І. Айзеншток у статті «До тексту Шевченкових творів» («Шляхи мистецтва», 1922, № 2), яку в окремому виданні надруковано під знаменною назвою «Шевченкознавство — сучасна проблема». Поява й швидке поширення терміну «шевченкознавство» були, звичайно, не випадковими: вони засвідчили як те, що зародилася нова наукова галузь, так і те, що наше суспільство усвідомило потребу такої науки.

Поряд з гаслом наукового шевченкознавства в цьому ж номері «Вістей» проголошено гасло «ліквідації культу Шевченка» (це були, власне, дві сторони однієї проблеми). Ідею боротьби з «культом» Шевченка раніше висловив В. Коряк у згаданій нотатці 1921 р. У редакційній статті «Ліквідація культу Шевченка» він її розвинув з неабияким публіцистичним темпераментом (не полишав він цього питання і в наступні роки, наприклад, у статтях «Просвітителі й Шевченко», «Тарас Дармограй» та ін.). Що ж розуміла тогочасна критика під «культом» Шевченка? «Культ Шевченка,— писав В. Коряк,— був самообороною українського буржуазного суспільства супроти поета-революціонера <...>. Панство канонізувало Шевченка, щоб у той спосіб зробити його нешкідливим. Відомо ж бо, що «святе письмо» ніхто не читає вдома, тільки слухає по святах у церкві, то так і з «Кобзарем» зроблено: оправлено в коштовні палітурки, покладено на видноті у панській вітальні під портретом «Батька Тараса», заквітчано, причепурено рушниками... та й по всьому. Формальне почитування імені поета і портрета його «у кожусі й шапці» без марудного вивчення його творчості, що в ній не все «дозволено» — ось тая спадщина української національносвідомої інтелігенції, що перейшла до неї від українофільського панства...» І далі: «Замість буржуазного щербатого культу Шевченка потребує пролетаріат і селянство України з н а т и творчість, а не саме йменння поета та портрет його». Отже, в статті В. Коряка йшлося передусім про ліквідацію б у р ж у а з н о г о культу Шевченка. Водночас стаття була спрямована й проти тенденції створити «червоний» культ поета, проти фетишизації і модернізації його постаті. Балаканині про Шевченка має протистояти наука про нього: «Краще було б, якби всі оті фахівці просто взялися до поважніших наукових студій Шевченкової творчості. Досі бо тут справа стоїть зовсім зле: за тими почитуваннями мощів Шевченка не було часу вивчати

[30] Стаття згодом увійшла до збірки В. Коряка «Боротьба за Шевченка» (1925).

його. Нам же потрібний Шевченко живий, реальний, такий, який він був насправді, яким дала його тая історична доба і тая верства, звідки він вийшов». Тут, як бачимо, ставиться актуальне питання соціологічного дослідження Шевченкової творчості як продукту певної доби і певного суспільного середовища. Не менш актуальним на той час було й таке застереження автора: «Не потребуємо його (Шевченка.— *Ред.*) підмальовувати і зодягати в сучасне вбрання або накидати йому наші сучасні погляди». Стаття закінчувалася закликом: «Гасло сьогорічних роковин на цілу Україну: від почитування портрета й імені Шевченка до заведення студій шевченкознавства по всіх робітничих клубах, по культурно-просвітніх організаціях на селі».

У Коряковій статті наявна деяка однобічність: адже поряд з Шевченковим «культом», що був «самообороною українського буржуазного суспільства проти поета-революціонера», в дореволюційні часи існував культ Шевченка і як форма самооборони українського народу проти соціального і національного гноблення. Та В. Коряк писав не історичну розвідку, а публіцистичну статтю, спрямовану проти підміни просвітянськими трафаретами про «батька Тараса» справді наукового вивчення його творчості. В тогочасних умовах гасло «ліквідації культу Шевченка» сприяло становленню молодого радянського шевченкознавства на наукових засадах. Саме тому воно набуло великої популярності в шевченкознавчій літературі 20-х років. До цього треба додати, що громадськість сприйняла цей виступ газети як проголошення офіційної лінії радянської влади щодо вивчення Шевченкової спадщини. Наведемо характерну цитату з статті І. Айзенштока «Організація шевченкознавства» (1928): «Утворення в Харкові спеціального науково-дослідного Інституту Тараса Шевченка <...> є великий поступовий крок на тому шляху, що його початок поклала Радянська держава року 1922 проголошенням потреби ліквідації культу Шевченка» [31].

Стаття А. Машкіна «Шевченкознавство як наука» конкретизувала й розвивала думки, висловлені в редакційній статті. Зміст її визначають три моменти: 1) різко критична оцінка попереднього — дожовтневого етапу вивчення Шевченка, 2) програма наукового дослідження Шевченкової спадщини і 3) ідея організації науково-дослідної шевченкознавчої установи, яка має реалізувати цю дослідницьку програму.

Автор приходив до сумних висновків, що «за п'ятдесят, навіть більше, років зроблено дуже мало для наукового вивчення Шевченка». «Література про Шевченка не дає ще досить міцної бази для синтезованих праць про його поетичну творчість. Маємо тільки шкіци, «робочі гіпотези», котрі слід ще перевірити й освітити науково». Машкін зазначав, що досі немає ані повного наукового видання Шевченка, ані повноцінної біографії його, ані досліджень

[31] «Шевченко. Річник перший», Х., ДВУ, 1928, стор. 224.

з соціології, поетики тощо. Відтоді негативна оцінка наукової вартості дореволюційної шевченкіани стає постійною в шевченкознавчих працях 20-х років. Були в цьому й чималі зміщення: не завжди зберігався історичний підхід, не знайшов належної оцінки внесок І. Франка в шевченкознавство тощо. Але в основному критичний пафос тогочасних оцінок дожовтневого шевченкознавства історично виправданий. Серед моря дореволюційної шевченківської літератури кількість справді наукових студій була мізерною. Найважливіші проблеми життя й творчості поета в дожовтневому шевченкознавстві не розв'язано або не поставлено. Тож не дивно, що радянське шевченкознавство самостверджувалось, критично відштовхуючись від спадщини минулого.

В цьому розумінні історичний інтерес являє програма досліджень, накреслена в статті «Шевченкознавство як наука»: «Виявити залежність форми (так, форми!) і змісту поетичної творчості Шевченка від історичного ладу й життя даної епохи й даної соціальної групи в ній, відкрити в творчості Шевченка «потреби свого часу», знайти соціологічний еквівалент його творам — от завдання, що повинні поставити собі дослідники «Кобзаря». Щоб зрозуміти його, потрібно: 1) докладно простудіювати соціально-економічний лад того часу, ідеологію, створену цим ладом, і зокрема — ту соціальну групу, котру в значній мірі відбиває творчість Шевченка; 2) докладно встановити біографію Шевченка, його психіку, динаміку його світогляду й творчої діяльності, не індивідуалізуючи, звичайно, цих явищ, а органічно переплітаючи їх з певними соціальними чинниками; 3) докладно вияснити літературні впливи і впливи народних оповідань на художню творчість поета та вплив цього останнього на творчість інших; 4) пильно зайнятися критикою освяченого вже традицією тексту творів Шевченка, його історії й варіантів, дати коментарії його, і внаслідок цієї роботи прийти до певного канону-тексту».

Як бачимо, автор на перший план висуває дослідження соціально-історичної обумовленості ідеології і творчості Шевченка, визначення «соціологічного еквіваленту» (термін Плеханова) його поезіям. Тобто, хоч слово «марксизм» тут не названо, стаття закликає саме до історично-матеріалістичного тлумачення Шевченкової спадщини, до марксистського шевченкознавства. Звертає на себе увагу й широта проблематики, накресленої в статті — від досліджень доби й біографії поета до питань форми, літературного генезису й текстології.

Цілком слушним був висновок автора щодо перспектив реалізації цієї програми: «Праця тут мусить бути колективна». «Потрібна в першу чергу авторитетна установа, що могла б у себе, хоча б в копіях-знімках, сконцентрувати шевченківські твори <...>. Далі потрібний авторитетний науковий догляд за працею тих, хто хотів би працювати по шевченкознавству. Коротко кажучи, потрібна окрема науково-розслідча катедра <...>. Катедра шевченкознавства мусить бути в Києві, в нетрях Української

Академії наук, що має бути центром наукової роботи на Україні». Безперечно, що тут А. Машкін виклав колективну думку редакції «Вістей» та авторів статей на форму організації й завдання шевченкознавства. А те, що така спільна позиція була вироблена наперед редакцією й авторами, доводить наявність критики «культу Шевченка» і тодішнього стану шевченкознавства і в інших статтях газети: М. Доленго «Шевченко і краєзнавство», Я. Палюги «Новий Шевченко».

У шевченківському номері «Вістей» 1922 р. було накреслено, бодай у найзагальніших рисах, завдання й форми організації шевченкознавчих досліджень, які в наступні роки знайшли свою реалізацію і в створенні Інституту Тараса Шевченка, і в працях радянських літературознавців.

Усвідомлення кризи буржуазного дожовтневого шевченкознавства, потреби шукати нові шляхи дослідження спадщини поета і нові форми організації цієї праці характерні для більшості тогочасних критиків і літературознавців. Ці ідеї, зокрема, поділяла й київська група вчених — О. Дорошкевич, П. Филипович, М. Новицький, Б. Якубський та ін. (пригадаймо видання першого наукового шевченківського збірника 1921 року).

У становленні радянського шевченкознавства певну роль відіграла й стаття І. Айзенштока «До тексту Шевченкових творів» («Шляхи мистецтва», 1922, № 2), видана того ж року брошурою під назвою «Шевченкознавство — сучасна проблема. 1. До тексту Шевченкових творів». У статті ставляться ті ж самі проблеми шевченкознавства, що й у № 58 «Вістей»,— критика шевченківської літератури з її «штампованими, але вже заяложеними, полинялими думками і образами» [32], питання шевченкознавства як науки. Стаття І. Айзенштока датована лютим — серпнем 1922 р., журнал, де її вперше надруковано,— липнем 1922 р. (саме так надруковано), тобто вона побачила світ пізніше від шевченківського номера «Вістей». Хронологія свідчить, що ідеї, проголошені у «Вістях», відбилися на розвідці І. Айзенштока, якщо всі вони не мали своїм спільним джерелом розмови і дискусії про Шевченка, що передували в Харкові згаданим публікаціям.

Як і інші тогочасні критики, автор констатує незадовільне становище вивчення Шевченкової спадщини. «Говорячи про Шевченка, надто рано зробили підсумки, взялись за синтез, не зробивши аналізу, забувши (або не бажаючи знати), що синтез можливий лише як наслідок великої підготовчої роботи. Через це саме і здається непідготованому читачеві, що сказано про Шевченка все <...>. І виявляється, що Шевченко не тільки не вивчений вздовж і поперек, як здавалось спочатку, але що роботи над ним провадилися кустарно, несистематично, і для нового дослідника відкривається просторе, майже зовсім недосліджене поле. Якими шляхами піде вивчення Шевченка в найближчому майбутньому,

---

[32] «Шляхи мистецтва», 1922, № 2, стор. 47.

що більше зацікавить прийдешніх дослідників — про все це тепер можна лишень гадати. Але ясно одне: вивчення поета зійде з тої мертвої точки, на якій перебувало декілька десятків років, вийде із стану анабіозу, що в нім перебувало до цього часу» (стор. 48).

Висновок автора цілком тотожний з висновками В. Коряка і А. Машкіна: «І коли на Заході існує шекспіро- і дантологія, коли в Росії почали говорити за «науку про Пушкіна», про пушкінознавство, чи не час і нам на Україні підняти питання про «шевченкознавство», закласти грунт для систематичних робіт над великим українським поетом?» (стор. 48). У дальших розділах автор, поряд із постановкою загальних питань текстології Шевченка, дає короткий критичний огляд видань «Кобзаря». Підсумкова думка статті: всі існуючі видання «Кобзаря» не дають правдивого Шевченкового тексту. «Необхідно знову проробити цілком ту працю, над якою у свій час працював В. Доманицький, і тільки тоді, озброєні сталою методологічною основою, ми встановимо дійсний, справжній Шевченків канонічний текст» (стор. 54).

Позитивне для свого часу значення статті «Шевченкознавство — сучасна проблема» передусім у тому, що в ній (як і в № 58 «Вістей») проблему шевченкознавства поставлено саме як «сучасну проблему», що її має розв'язати наукова громадськість. Актуальною була й думка статті про те, що час для синтезу в шевченкознавстві ще не настав, що «синтез можливий лише як наслідок великої підготовчої роботи», тобто аналітичних праць з окремих питань шевченкознавства, нагромадження матеріалів. Адже в ті роки було досить поширеним уявлення, ніби у Шевченковій спадщині все з'ясовано й досліджено. У цій статті чи не вперше в радянському шевченкознавстві наголошено на значенні текстологічних досліджень для пізнання творчості поета.

Стаття Айзенштока мала, проте, недолік: наголосивши на першочерговості текстологічних студій, автор обминув усі інші проблеми шевченкознавства — світоглядні, естетичні, історико-літературні тощо. Звичайно, і в ту добу питання соціології творчості Шевченка, його зв'язків з визвольним рухом, його поетики, його літературного генезису були такі ж першочергові, як і питання текстологічні [33]. Напевне, саме ця однобічність дослідника обумовила загалом несправедливу оцінку його брошури як «формалістичної» в статті С. Божка «До студіювання Шевченка» («Вісті», 1923, № 54), автор якої наївно протиставив текстологічним дослідженням — соціологічні.

Тим часом уже тоді — на зорі радянського літературознавства — питання марксистського осмислення творчості Шевченка постало як найактуальніша проблема, від розв'язання якої залежав

---

[33] Можна припустити, що автор мав на думці скласти ще брошури з серії «Шевченкознавство — сучасна проблема» (в окремому виданні статтю надруковано під числом 1).

дальший поступ у дослідженні Шевченкової спадщини. Власне, йшлося про те, як застосувати загальні принципи марксистської літературознавчої методології на конкретному матеріалі про життя й творчість Шевченка. Трудність у розв'язанні цього завдання полягала передусім у тому, що в 20-х роках, та й пізніше, радянське літературознавство перебувало в стадії становлення, ще тільки виробляло свою методологію. В ту добу марксизм у критиці нерідко розуміли надто звужено, обмежено, підміняючи його вульгарним соціологізмом. Справа ускладнювалась і тим, що на початку 20-х років значна частина шевченкознавців навіть суб'єктивно була ще досить далекою від марксизму, тяжіючи до культурно-історичної школи. Отже, проблема, про яку йдеться, була водночас і проблемою вироблення методології, і проблемою кадрів.

На початку 20-х років справді наукових марксистських розвідок про Шевченка майже не було. М. Панченко в доповіді «Спроби матеріалістичного освітлення творчості Т. Шевченка в літературі» (зачитана на кафедрі історії України Харківського ІНО 10. III 1923 р.) констатував: «Можемо зробити такий висновок: друкованої праці, що більш-менш всебічно виконала б це завдання (марксистського висвітлення творчості Шевченка.— *Ред.*), ще немає. Є по більшості невеликі (дуже мало) газетні статті, що в них робилися певні спроби матеріалістично-діалектичного підходу і то лише до окремих моментів Шевченкової поезії» [34].

«Певним винятком у морі літератури про Шевченка», на думку М. Панченка, є стаття В. Коряка «Шевченко в поколіннях» (1921), в якій критик відзначив спробу пов'язати розвиток революційної свідомості Шевченка з статистикою селянських повстань.

Однією з перших спроб осмислити творчість Шевченка з позицій історичного матеріалізму була книжка А. Річицького «Тарас Шевченко в світлі епохи» (1923, друге видання — 1925), яку в ті роки вважали «останнім словом» марксистського літературознавства про великого поета. Проте в книжці було чимало недоліків, зумовлених загальним станом тогочасного шевченкознавства і насамперед вульгарно-соціологічними настановами автора. Зв'язки Шевченка з епохою висвітлено в ній неповно й однобічно — переважно в плані обумовленості світогляду і творчості поета його кріпацьким походженням і «психоідеологією» українського селянства, тим часом як проблема впливу на Шевченка передової російської і європейської (зокрема, польської) літературно-суспільної думки взагалі не ставилася. Саме від цієї книжки іде дуже поширене й навіть загальновизнане в 20-х роках тлумачення Шевченка як «співця передпролетаріату».

Лише з початку 30-х років формулювання «Шевченко — поет передпролетаріату» зазнає дедалі різкішої критики. О. Ведми-

---

[34] «Книга», 1923, № 2, стор. 8. З дореволюційних спроб аналізу Шевченка з матеріалістичних позицій автор називає праці Ф. Сірка, М. Драгоманова і А. Луначарського.

цький у статті «Т. Шевченко та критика» (1933) висловив загальновизнану вже на той час думку: «Визначення класового обличчя Шевченка як співця передпролетаріату треба відкинути. <...> Ближче до дійсності, хоч звужене, є визначення т. Коряка, що вважає Шевченка за «батрацького поета». Вірне ж те визначення, яке дав Затонський, сказавши про Шевченка, що він був виразником дум селянства і то незаможницької його верстви. Передпролетаріат не становить чогось єдиного; адже до нього треба зарахувати й ті міські шари, що поповнювали пролетаріат» [35].

У наведених міркуваннях О. Ведмицького не все є переконливим: адже нема принципової різниці між визначенням «співець передпролетаріату» (під «передпролетаріатом» розуміли саме незаможників), «співець незаможницької частини села» і «батрацький поет». Всі вони звужували соціально-історичне значення Шевченка і всі, нарешті, відкинуті шевченкознавством. Проте визначення «співець передпролетаріату» є найвразливішим уже тому, що створювало грунт для штучної «пролетаризації» Шевченка. В цій же статті О. Ведмицький критикував автора розвідки за те, що він класову суть поета часто підмінює його походженням, а також недостатньо висвітлює його оточення. Правильну критику формулювань типу «співець передпролетаріату», «ідеолог наймитства», «виразник інтересів бідноти і батрацтва» в 30-х роках подав Є. Шабліовський у статті «До питання про історичне місце Шевченка». Посилаючись на праці Леніна, дослідник підкреслив, що «в умовах панування кріпацьких відносин усе селянство, *як ціле, як окремий клас кріпосницького суспільства,* виступало проти цих кріпосницьких відносин, проти поміщицької влади. І Шевченко, цей геніальний поет-трибун з найубогіших верств закріпаченого села, був могутнім рупором усього класу закріпаченого селянства, селянства як цілого в його революційній боротьбі проти самодержавства, проти влади поміщиків» [36] (Курсив автора.— *Ред.*). Цілком поділяємо цитовану думку. Проте в наш час вона потребує доповнень. Називаємо тепер Шевченка народним поетом, маючи на увазі передусім те, що він був виразником думок і почувань селян-кріпаків, серед яких найбільше співчував найбіднішим верствам. Але автор «Кобзаря» був речником не тільки селянства, а й міської бідноти, і передової різночинної інтелігенції України. Тогочасні критики не вживали визначення «народний поет» тому, що воно нібито затушковувало класовий зміст Шевченкової творчості.

Отже, досвід показав, що на самому теоретизуванні, без нагромадження історичних фактів, досконалого знання доби справжню марксистську працю створити неможливо.

---

[35] Ол. Ведмицький, Т. Шевченко та критика.— «За марксо-ленінську критику», 1933, № 2, стор. 16.

[36] Є. С. Шабліовський, До питання про історичне місце Шевченка. Самокритичні зауваження до моєї книжки «Т. Г. Шевченко, його життя та творчість».— «За марксо-ленінську критику», 1935, № 1, стор. 83—84.

Перед шевченкознавцями постала як найважливіша проблема, від розв'язання якої залежить прогрес усього шевченкознавства,— дослідження Шевченкової доби, зв'язків поета з політичним, ідеологічним, літературним рухом епохи, вивчення його особистого оточення.

У 20-х роках як зразок марксистського шевченкознавства звичайно згадувалась збірка статей В. Коряка «Боротьба за Шевченка», видана 1925 р. Збірку склали статті 1919—1925 рр. (зокрема, «Поезія Шевченка», «Шевченко в поколіннях», «Ліквідація культу Шевченка» тощо). Значення цієї книжки для свого часу — передусім у гостроті постановки питання про боротьбу за Шевченка з буржуазно-націоналістичним табором [37]. Питання боротьби за Шевченка, звичайно, не було новиною для критики 20-х років: пафосом цієї боротьби пройнята чи не вся радянська шевченкіана доби громадянської війни. Проте В. Коряк одним з перших зрозумів, що в умовах мирного будівництва ця проблема набирає дещо іншого характеру, ніж раніше. Мало вже було проголошувати «Шевченко — наш», «з нами» тощо. Треба було творити нашу радянську, марксистську науку про Шевченка, тобто переносити центр ваги боротьби за поетову спадщину з агітації в науку. «Тоді (тобто в роки громадянської війни.— *Ред.*) було справді не до студій,— читаємо в Коряка,— тоді потрібна була агітація. Це минулося» [38]. «Тепер боротьба за Шевченка йде на полі... шевченкознавства» (стор. 7).

Написана з властивим цьому критикові публіцистичним темпераментом, Корякова книжка ставила перед шевченкознавцями вимогу ідеологічного самовизначення. Вона протистояла міцним ще в наукових колах традиціям академічного «нейтралітету». Кількома роками пізніше О. Дорошкевич констатував: «Виступ Коряка спричинився до методологічної диференціації наших дослідників» [39]. Щоправда, конкретизуючи гасло боротьби за Шевченка в шевченкознавстві, Коряк у своїй книжці припустився помилок і явних полемічних перебільшень, беручи під політичну підозру мало не всіх тогочасних академічних вчених, чіпляючи їм образливі ярлики «націоналістів» або «формалістів-общеросів».

Питанням, що його так чи інакше порушував Коряк чи не в усіх статтях збірки, було питання про місце Шевченкової спадщини в будівництві нового суспільства. «Що візьме пролетаріат від Шевченка для своєї творчості? Це цілком нове і цікаве питання,— писав критик 1921 р.— Візьме багато: і його вогняне українське слово, вдосконалене, індустріалізоване в пролетарській творчій робітні, його форму, просту, нехитру, маєстатичну, при-

---

[37] Вихід книжки В. Коряка, безперечно, сприяв поширенню виразу «боротьба за Шевченка». Проте натрапляємо на цей вираз ще в однойменній статті І. Шевченка в газеті «Червона правда», 1922, 11.III, № 57.

[38] В. Коряк, Боротьба за Шевченка, Х., ДВУ, 1925, стор. 9.

[39] О. Дорошкевич, Сучасний стан шевченкознавства.— «Шевченко. Річник другий», ДВУ, 1930, стор. 375.

стосовану до пролетарського нового робочого ритму, його зміст,— революційний, натхненний, повний великої динамічної сили і оздоблений новотворами пролетарського життя й революції. Все, все шевченківське піде в пролетарську гамарню і дасть нові цінності, заплідни́ть уяву пролетарських поетів» [40].

Як зазначив свого часу О. Дорошкевич, книжка Коряка «важлива в шевченкознавчій літературі вже тим, що вона ламає «іконописні» риси Шевченка за народницькими шаблонами» [41]. В цьому плані слід згадати передусім відому Корякову статтю 1922 р. «Ліквідація культу Шевченка» (див. про неї вище), а також статті «Просвітителі й Шевченко» (1924) і «Тарас Дармограй» (1924) [42].

Говорячи про позитивні риси книжки Коряка — її публіцистичність, спрямованість проти шаблонів українофільсько-народницької шевченкіани і буржуазного націоналізму, своєчасність постановки деяких питань шевченкознавства, не можна обминути й істотних вад і суперечностей цієї збірки. Не всі недоліки книжки були свого часу виявлені критикою: її поява, крім загальних схвальних оцінок, не ви́кликала розгорнутих рецензій з детальним аналізом змісту.

Як зазначалося, в тогочасній критиці книжка Коряка здобула тверду репутацію марксистської праці. Проте, на наш погляд, незаперечними є тільки щирість спроб автора оволодіти марксистською методологією і його загалом матеріалістичні вихідні позиції. Властивий Корякові як історикові літератури вульгарний соціологізм надто виразно позначився і на його збірці, і на присвяченому Шевченкові розділі «Нарису історії української літератури», що вийшов того ж року (останній сам автор охарактеризував у передмові як «першу спробу марксівського нарису історії українського художнього слова»). Глибоко помилковим було Корякове тлумачення раннього Шевченка як епігона поміщицької літератури. Знаходимо цю концепцію і в «Нарисі...», і в збірці «Боротьба за Шевченка»: «Багато в творчості Шевченка пояснюється його належністю до поміщицької літератури, впливом її: так позверховим, як ідейним. Де в чому Шевченко й назавше лишивсь приналежним до цієї літератури, ну, приміром, він залишавсь «общеросом» і взивав російських письменників, митців —

---

[40] З статті «Шевченко в поколіннях».— У кн.: «Боротьба за Шевченка», стор. 67.

[41] О. Дорошкевич, Сучасний стан шевченкознавства.— «Шевченко. Річник другий», стор. 375.

[42] Поряд з правильною постановкою питання про розвиток шевченкознавства, в книжці Коряка натрапляємо й на явну вульгаризацію цієї проблеми: «Нехай архівні пацюки порпаються у шевченківському тексті і друкують зібрання його творів на 5 томів, на 3000 сторінок з різними вченими-превченими поясненнями. Однаково того всього ніколи читати селянам та робітникам» («Боротьба за Шевченка», стор. 84). Цю дивну думку в устах фахівця літератури можна пояснити хіба що полемічним запалом у запереченні старої академічної науки.

«наші» [43]. Ці, більш ніж дивні в устах критика-комуніста, рядки свідчать, що він сам на той час ще не переборов впливу буржуазно-націоналістичної ідеології (хоч саме проти неї спрямована його книжка). Вульгаризаторське перебільшення впливу на Шевченка дворянсько-поміщицької ідеології і літератури, як і суцільно негативна оцінка українських романтиків, що набули особливого поширення в літературознавстві 30-х років, значною мірою беруть свій початок від праць В. Коряка.

Вульгарно-соціологічні тенденції в методології В. Коряка виявилися і в ігноруванні питань художності «Кобзаря». Критик недооцінював поетичне новаторство Шевченка, повторюючи застарілу думку: «Загалом поетика Шевченка не визначається оригінальністю...» (стор. 111).

Значення збірки В. Коряка не в розшуках нових фактів і не в розв'язанні конкретних проблем студіювання Шевченка, а в постановці питань про боротьбу за поетову спадщину, про ідейний зміст і напрям шевченкознавства.

Починаючи з 1921—1922 років, розвиток наукового шевченкознавства відбувається настільки бурхливо, що вже до кінця 20-х років воно утверджує себе як сформована галузь радянської літературознавчої науки. Розквіт шевченкознавства в 20-х роках треба розглядати в безпосередньому зв'язку з загальним піднесенням в країні, насамперед з розвитком української радянської державності, науки і літератури. Здійснення партією ленінської національної політики, успіхи відродженої української — національної за формою, соціалістичної за змістом — культури, відбудова народного господарства, яка давала змогу щороку збільшувати фінансування науково-культурних заходів,— усе це створювало матеріальні, політичні й психологічні передумови для дальшого розвитку українського літературознавства, зокрема шевченкознавства як однієї з центральних літературознавчих проблем.

Звичайно, становлення радянського шевченкознавства в 20-х роках відбувалося не без труднощів і суперечностей: на тогочасній шевченкіані позначилися і вульгарно-соціологічні захоплення, і непереборені впливи дожовтневої ідеалістичної методології, і політичний індиферентизм, характерний для певної частини вчених, і часом схильність до полемічних перехльостів із взаємним наліплюванням політичних ярликів тощо. Це були роки непу, певного пожвавлення дрібнобуржуазної стихії, роки боротьби партії з усілякими ідеологічними ухилами, зокрема націоналістичними (хвильовізм).

В тих умовах боротьба за Шевченка набрала нового актуального змісту. Радянській критиці треба було не тільки давати відсіч спробам націоналістів «присвоїти» собі Шевченка, а й боротися за використання поетової спадщини в творенні радянських культурних традицій. В. Десняк у полемічній статті «Культурні

---

[43] В. Коряк, Боротьба за Шевченка, стор. 97.

традиції й шевченкознавство в наші дні» («Критика», 1928, № 3) звернув увагу, що деякі критики почали висувати на чільне місце в українській культурі не Шевченка, а «класового антипода Шевченкового — Куліша».

Нігілістичному ставленню до поетової спадщини (що виявилося, зокрема, на сторінках роману націоналіста М. Хвильового «Вальдшнепи») протистояла висока партійна оцінка значення Шевченка. Як і в роки громадянської війни, в 20-х роках Шевченкові дні відзначаються загальнодержавними заходами, а партійна преса постійно тримає шевченкознавство в полі зору. Характерною з цього погляду є відома свого часу стаття В. Затонського «Пора» (в шевченківському номері газети «Коммунист», 1926 р.), яка закінчувалася зверненням до старої української інтелігенції: «Пора і вченим прийти до розуму й сказати щиро, в якому вони таборі. Зокрема пора, давно пора українським інтелігентам-народолюбцям (без кавичок, як є такі, а вони повинні бути) погодитись з пролетаріатом, що здійснює в сучасних (єдино можливих) формах бажання й заповіти кращого з синів селянської України» [44].

В яких же конкретних формах відбувався цей процес становлення й розвитку шевченкознавства в 20-х роках?

Вище вже йшлося про те, що питання про організацію наукового шевченкознавства постало ще 1919 р., коли В. Коряк висунув ідею «катедри Шевченка», а 1922 р. це ж питання поставлено в шевченківському номері «Вістей» уже як важлива суспільна проблема. Проте з різних причин, а насамперед через відсутність коштів, її реалізовано тільки 1926—1927 рр., коли створено Інститут Тараса Шевченка. Тим часом уже на початку 1919 р. існувала установа, яка принаймні в принципі могла б узяти на себе наукові і науково-організаційні функції щодо розвитку шевченкознавства — історико-філологічний (Перший) відділ УАН. Історією української літератури мали займатися в складі відділу Комісія для видавання пам'яток новітнього українського письменства й Історично-літературне товариство. Через обставини громадянської війни й розрухи Перший відділ розгортав свою діяльність дуже повільно. Щоправда, 1923 р. Комісія для видання пам'яток розробила проект академічного десятитомного видання творів Шевченка, два томи якого мала здати до друку вже на початку 1924 р. [45]

З академічних кіл, хоч і не під маркою ВУАН, вийшов «Шевченківський збірник» 1924 р., а 1925 і 1926 р. Комісія для видавання пам'яток випустила два збірники «Шевченко та його доба».

---

[44] В. Затонський, Пора.— «Коммунист», 1926, 11.III, № 57.

[45] Розподіл матеріалу за томами мав бути такий: тт. I—II — поезії; т. III — листування; т. IV — щоденник; тт. V—VI — російські повісті й поеми; т. VII — малюнки; тт. VIII—X — нові матеріали до біографії, розвідки тощо. Див. Записки історично-філологічного відділу, кн. IV (1924), К., стор. 325. Том IV вийшов 1927 р., т. III — 1929 р.

Шевченківські матеріали друкувалися також в окремих книжках «Записок історично-філологічного відділу» і органу історичної секції ВУАН — «Україна» (з 1925 р.). Певне значення для становлення шевченкознавства мало те, що навколо згаданих видань Першого відділу згуртувалася більшість тогочасних шевченкознавців. Хоч ВУАН таким чином чимало зробила для активізації розробки Шевченкової спадщини, ця робота ще не набрала по-справжньому планового й організованого характеру, а залежала значною мірою від особистої ініціативи, доброї волі та уподобань співробітників (з яких далеко не всі були в академічних штатах). Нарешті, в історично-філологічному відділі прийшли до думки про потребу організації наукового шевченкознавчого центру. 1925 р. Перший відділ подав до Наркомосу доповідну записку про організацію при ВУАН Шевченківського Інституту на зразок Пушкінського дому в Ленінграді.

НКО і Раднарком УРСР проект в основному схвалили. У жовтні 1925 р. обрано оргбюро Інституту, а 30 квітня 1926 р. Раднарком затвердив його штати. Але, на відміну від академічного проекту, науково-дослідний Інститут Тараса Шевченка створено не при ВУАН у Києві, а як самостійну одиницю, підпорядковану Наркомосові, з головним осередком у Харкові і філією в Києві.

Організація науково-дослідного Інституту Тараса Шевченка, який мав очолити дослідну, науково-організаційну і популяризаторську роботу в республіці з історії української літератури, але основну увагу зосередити на творчості поета, відкрила нову сторінку в історії шевченкознавства — сторінку планового його розвитку. «Увесь попередній шлях шевченкознавства, ціла низка відповідних аналогій,— писав перший учений секретар Інституту І. Айзеншток,— доводять яскраво, що однією з найбільших хиб була неорганізованість, безсистемність роботи. Над Шевченком працювали одиниці, весь дальший поступ шевченкознавства цілком залежав од енергії, працездатності, спритності цих одиниць. Організація шевченкознавства стала на порядку денному — не тільки як противага минулої несистемності, але як чергова науково-організаційна проблема, що її висунула саме Революція...» [46]

Розглядаючи процес становлення радянського шевченкознавства в 20-х роках, зупинимось на характеристиці тільки загальної проблематики тодішньої шевченкіани. Конкретний аналіз вивчення окремих проблем і розвитку певних галузей шевченкознавства подається у відповідних розділах цієї монографії.

Ще до створення Інституту Тараса Шевченка радянські шевченкознавці розгорнули досить широкий фронт досліджень життя і творчості поета. Опубліковано важливі біографічні матеріали, студії про зв'язки поета з сучасним йому суспільним і літературним рухом, про поетику, стиль і мову Шевченка. З'явилися стат-

[46] І. Айзеншток, Організація шевченкознавства.— «Шевченко. Річник перший», стор. 228.

ті, в яких ставилась проблема розвитку наукового шевченкознавства і які відіграли певну роль у спрямуванні тогочасних шевченківських студій. Йдеться передусім про статті О. Дорошкевича «Шевченко (Деякі проблеми з шевченкознавства)»[47]; П. Филиповича «Изучение Шевченко»[48], «До студіювання Шевченка та його доби»[49], «Шевченко в зв'язку з його добою»[50] та ін. У цих статтях констатовано незадовільний стан дожовтневого шевченкознавства і наголошено на потребі соціологічного, формального й текстологічного студіювання «Кобзаря», на дослідженні Шевченкової доби насамперед. «Завдання наших днів,— читаємо в одній із статей,— утворити чіткі, на соціологічному аналізові оперті спеціальні досліди, щоб на їх основі подати широкі узагальнення та справжнє наукове освітлення життя й творчості поетової»[51]. Думку про передчасність узагальнень, не опертих на факти, і про завдання поступово, але невпинно нагромаджувати матеріали «для будущей синтетической работы о Шевченко»[52] висловлював і П. Филипович. Загальним, проте, недоліком згаданих статей було те, що в них не ставилася з належною ясністю проблема застосування в шевченкознавстві марксистської методології.

Для накреслення шляхів розвитку шевченкознавства мала значення й критична оцінка попередніх досліджень. Спробу критично-історичного огляду літератури про Шевченка зробив М. Плевако в праці «Шевченко й критика»[53]. Можна з деякими застереженнями приєднатися до оцінки О. Дорошкевича, що ця розвідка «досить уважно фіксує найголовніші праці про Шевченка. На жаль, вона має більш бібліографічний, аніж критичний характер, хоч автор і висловлює всі свої симпатії вивченню соціальної тематики в Шевченка, відштовхуючись од народницьких трафаретів і співчуваючи новій марксистській школі»[54]. Суттєві прорахунки М. Плевако в тому, що в його огляді зовсім випали студії І. Франка, М. Богдановича, К. Чуковського, майже не згадано В. Щурата.

Як зазначалося, проблеми вивчення епохи Шевченка і його взаємин з нею набирали особливого значення й актуальності. Уже в середині 20-х років у цьому напрямі досягнуто великих успіхів. 1924 р. вийшов «Шевченківський збірник», де опубліковано студії П. Филиповича «Шевченко і декабристи», О. Дорошкевича «Шевченко в соціалістичному оточенні», М. Новицького «Арешт

---

[47] «Радянська освіта», 1924, № 3-4.

[48] «Пролетарская правда», 1924, 11.III, № 59.

[49] «Шевченко та його доба. Збірник перший», ДВУ, 1925.

[50] «Нова громада», 1924, № 5-6.

[51] Г. Дорошкевич, Нове про Шевченка.— «Життя й революція», 1925, № 3, стор. 50.

[52] «Пролетарская правда», 1924, 11.III, № 59.

[53] «Червоний шлях», 1924, № 3, № 4-5; того ж року — окреме видання.

[54] О. Дорошкевич, Сучасний стан шевченкознавства.— «Шевченко. Річник другий», стор. 369.

Шевченка в 1859 р.», розвідки Д. Загула і Б. Якубського про поетику «Кобзаря» та інші праці.

Передмова «Від редактора» свідчила, наскільки автори збірника свідомі завдань, які стоять перед радянським шевченкознавством: «Ні про одного українського письменника не написано так багато, як про Шевченка, і в той же час доводиться констатувати, що справжнє студіювання життя й творчості поета лише починається. Ми не маємо повного й коментованого тексту «Кобзаря», не маємо грунтовної, позбавленої поетичних прикрас та легенд біографії, не маємо, нарешті, наукового всебічного аналізу (соціологічного, психологічного, формального, історично-порівняльного та ін.) Шевченкової спадщини»[55]. «Шевченківський збірник» 1924 р. залишив помітний слід в історії шевченкознавства.

Наступного — 1925 р. видано перший збірник «Шевченко та його доба», сама назва якого визначала його проблематику. У збірнику були, зокрема, надруковані розвідки: П. Филиповича «До студіювання Шевченка та його доби»; М. Новицького «До історії арешту Шевченка 1850 р.» і «Матеріали до статті...»; В. Петрова «Куліш і Шевченко»; П. Руліна «Шевченко і театр». Того ж року вийшов присвячений Шевченкові № 1-2 наукового двомісячника українознавства «Україна» з цінними з фактичного боку статтями: М. Новицького «Шевченко в процесі 1847 р. і його папери», П. Филиповича «Шевченко і Гребінка», В. Петрова «Шевченко, Куліш, В. Білозерський — їх перші стрічі», М. Марковського «Шевченко і Микола Маркевич», І. Житецького «Шевченко і харківська молодь» та ін. 1926 р. вийшов другий збірник «Шевченко та його доба» з розвідками О. Дорошкевича «Шевченко й петрашевці в 40-х роках», П. Руліна «Шевченко і Щепкін», дослідженнями С. Родзевича і Б. Якубського про поетику «Кобзаря», публікацією М. Новицького листів до Шевченка та ін.

Окремими виданнями вийшли монографії Д. Багалія «Т. Г. Шевченко і кирило-мефодіївці» (ДВУ, 1925), О. Багрія «Т. Г. Шевченко в литературной обстановке» (Баку, 1925), а також Шевченків «Дневник» («Пролетарий», 1925) — перша повна публікація щоденника поета з вступною статтею і великим коментарем І. Айзенштока.

Усі названі й не названі тут студії і публікації дали змогу побачити Шевченка в новому світлі. Саме в ті роки шевченкознавство спростувало досить поширений до революції погляд на поета як на не дуже освіченого літературного продовжувача безвісних кобзарів, відірваного від духовного життя Росії і Європи. Доведено, що Шевченко — висококультурна людина, яка стояла на рівні духовних змагань епохи і була ідейно й особисто пов'язана з передовими діячами й суспільним і літературним рухом свого часу.

---

[55] Від редактора.— Шевченківський збірник, т. І. Під ред. П. Филиповича, К., «Сорабкоп», 1924, стор. 7.

Чимало нового в розробку проблеми «Шевченко і його доба» внесла праця П. Филиповича «Шевченко і декабристи» (1926 р. вона вийшла окремим доповненим виданням). Можна сказати, що автор розвідки не лише перший поставив, а й в основному вичерпав тему дослідження: наступні дослідники вже тільки доповнювали й уточнювали його працю. Филипович розробив питання в біографічному, історико-літературному й ідейному аспектах. Саме він перший довів вплив на Шевченка К. Рилєєва, вказав на близькість яготинського оточення Шевченка (Рєпніни) до декабристів, розкрив декабристський підтекст поеми «Неофіти», звернув увагу на зв'язок ідеології кирило-мефодіївців з декабризмом.

Не менше значення в студіюванні зв'язків Шевченка з суспільним рухом мали розвідки О. Дорошкевича «Шевченко в соціалістичному оточенні» і «Шевченко й петрашевці в 40-х роках» [56]. У цих розвідках фактично вперше поставлено питання про вплив на світогляд Шевченка російської революційної думки 40-х і почасти 50-х років. У першій із цих статей подано «схематичний огляд того матеріалу, що свідчить нам, а інколи — тільки натякає, про єднання Шевченка з російськими соціалістичними колами 40—50-х років» [57]. «Оскільки тодішні революційні гуртки були в переважній своїй більшості соціалістичними, трансформуючи в собі впливи французького утопічного соціалізму, сен-симонізму й фур'єризму, остільки можна говорити про Шевченка в соціалістичному оточенні. Ці могутні шукання соціалістичного світогляду передмарксової доби, безперечно, були відомі нашому поетові, і заслуга Шевченкова в тому, що він ці загальні твердження революційних гуртків пристосував до України, до її трудящої маси селянства» (стор. 43). Довести це твердження, визнає Дорошкевич, не так легко, і справді деякі його міркування залишилися більш або менш вірогідними гіпотезами. Зокрема, тут не доведено, що Шевченко мав якийсь зв'язок з гуртками В. Бєлінського, Вал. Майкова, В. Мілютіна, П. Анненкова та ін., де студіювали праці Прудона, Кабе, Фур'є, Луї Блана... З висновком автора: «Шевченко безперечно знайомий з теоретичною проблемою соціалізму й комунізму, звичайно, в некритичних формах домарксової доби» (стор. 49), очевидно, можна погодитися тільки з застереженням про загальний характер такого знайомства, оскільки участь поета в гуртках, де вплив утопічного соціалізму був визначальний, досі не доведена. У цій же статті О. Дорошкевич вперше ставить питання про взаємини Шевченка з петрашевцями і про вплив Герцена на його світогляд і творчість. Роз-

---

[56] Новий варіант першої статті під назвою «Петербурзьке оточення молодого Шевченка» і другої під назвою «Шевченко і фур'єристи в 40-х рр.» надруковано у зб. статей О. Дорошкевича «Етюди з шевченкознавства», Х.— К., ДВУ, 1930.

[57] Шевченківський збірник, т. І. Під ред. П. Филиповича, К., «Сорабкоп», 1924, стор. 57.

глядаючи «текстуальні подібності» в творах Герцена і Шевченка, дослідник виводить залежність фразеологічного апарату поета від публіцистики видавця «Колокола» і навіть «примат політичних моментів» у Шевченкових поезіях після заслання пов'язує з безпосереднім Герценовим впливом. Згодом О. Дорошкевич присвятив цій темі спеціальну студію — «До питання про вплив Герцена на Шевченка» (Шевченко. Річник перший, 1928). Статтю «Шевченко й петрашевці в 40-х роках» написано в розвиток попередньої праці. Висуваючи тезу про те, що «можна конкретно піднести питання й про вплив на Шевченка гуртків російських фур'єристів-петрашевців» [58], дослідник слушно зауважив, що обгрунтовує свою думку «поки що трохи гіпотетично». Аргументація Дорошкевича не в усьому доказова, і авторові часом бракує точності у висвітленні деяких фактів. Дискусійним є його висновок про те, що Момбеллі був, «безперечно, добре знайомий з Шевченком» (стор. 26). Відомі нам матеріали цього не підтверджують. Недостатньо доведеною поки що лишається провідна думка статті: «Знайомство його з двома активними петрашевцями, Момбеллі й Штрандманом, дозволяє збудувати правдоподібну гіпотезу: Шевченко перебував у сфері впливу ідей фур'єризму через гуртки петрашевців» (стор. 36). Розв'язуючи це питання, треба врахувати такі обставини: 1) коли Шевченко зустрічався з Момбеллі, оформлених гуртків петрашевців ще не існувало: вони виникли восени 1845 р., коли поета вже не було в Петербурзі; 2) з Момбеллі, за його ж записом, Шевченко зустрічався тільки на вечорах у Гребінки. Якби були й інші зустрічі, наприклад у товаристві російських фур'єристів, Момбеллі зафіксував би це. Навряд чи Гребінчине оточення було тим середовищем, в якому можна було вести систематичні розмови на соціально-політичні теми в дусі утопічного соціалізму. З Штрандманом Шевченко познайомився теж поза гуртком Петрашевського. Та й сам Штрандман відійшов від активної участі в гуртку. Водночас Штрандман, який був знайомий з утопічно-соціалістичною літературою, міг у цьому плані дещо просвітити Шевченка.

Розвідка Дорошкевича мала значення як постановка проблеми. До того ж вона вводила в обіг шевченкознавства факти й імена, на які до цього часу дослідники не звертали уваги (матеріали справи петрашевців, особу Штрандмана, роль «Карманного словаря» в пропаганді революційних ідей і можливе знайомство з ним Шевченка тощо).

У згаданих працях П. Филиповича і О. Дорошкевича вперше поставлено питання про єднання Шевченка з російським революційним рухом. Ці праці об'єктивно протистояли націоналістичним концепціям. Вони не тільки істотно заповнювали прогалини у вивченні взаємин Шевченка з суспільно-політичним рухом своєї

---

[58] «Шевченко та його доба. Збірник другий», «Книгоспілка», К., 1926, стор. 24.

доби в книжках М. Драгоманова, А. Річицького та ін., а й дали стимул і напрям дослідженням кількох генерацій шевченкознавців. Нарешті, думка про близькість Шевченка до російських революційних демократів кола Чернишевського виникла в 30-х роках, розвиваючи ідеї, вперше висловлені в цих працях.

Водночас у статтях П. Филиповича й О. Дорошкевича були і дискусійні та помилкові положення. Це, зокрема, стосується питання про «мужицтво» й «народність» поета. Цілком вірно заперечуючи трафаретне народницьке тлумачення Шевченка як «простонародного» поета і наголошуючи на його інтелігентності (що було тоді новим словом у шевченкознавстві), вони в полемічному запалі ладні були взагалі відкинути погляд на Шевченка як на поета народного й «мужицького». У цьому плані варта уваги їх дискусія з А. Річицьким, у якій обидві сторони припустились полемічних перебільшень.

На думку Дорошкевича, студія А. Річицького «дивує нас поверховим жмаканням цього українофільського підходу до Шевченка, з'ясовуючи всі нюанси поетового світогляду лише типовою «мужицькою інтуїцією» [59]. «Отже, треба остаточно поховати цю українофільську легенду про небесно-романтичний інтуїтивізм Шевченкової творчості. Шевченко був цілком у курсі ідеологічних шукань сучасної йому російської і польської інтелігенції, прекрасно орієнтувався в поточній журналістиці й літературних новинах і на цій твердій базі він будував свій світогляд» (стор. 43). «Цілого Шевченка «мужицтвом» не пояснити»,— дорікав П. Филипович А. Річицькому [60]. «Соціолог не може обмежитись тільки аналізою соціального походження, а особливу увагу звертає на соціальне оточення» (стор. 20) (підкреслення автора.— *Ред.*). А оскільки Шевченко-поет жив в оточенні інтелігенції, то, за П. Филиповичем, його світогляд не можна пояснювати селянською психологією й ідеологією. Щоправда, критик застеріг: «Ми зовсім не ігноруємо селянсько-кріпацького походження Шевченка і того, що він завсіди відчував свій кревний зв'язок з своєю пригніченою класою, але цей зв'язок не був безпосередній» (стор. 36). Як бачимо, правильні думки тут досить химерно переплетені з помилковими. Вірно, що світогляд Шевченка не можна пояснити виключно його селянським походженням, вірно, що на нього впливала російська і польська прогресивна інтелігенція, що дослідження соціального оточення поета має величезне значення для шевченкознавства, що, нарешті, у Річицького були явні перебільшення щодо «мужицької інтуїції» Шевченка і недооцінка його зв'язків з тогочасною революційною думкою. Але все це разом узяте не спростовує того, що класовим грунтом Шевченкової творчості справді було покріпачене се-

---

[59] Шевченківський збірник, т. I, стор. 42.

[60] П. Филипович, До студіювання Шевченка та його доби.— «Шевченко та його доба. Збірник перший», стор. 20.

лянство, що Шевченко обстоював саме його інтереси і в цьому розумінні був поетом і «мужицьким», і народним.

Нагадаймо в зв'язку із сказаним, що в ті роки ще не існувало визначення «Шевченко — революційний демократ», а питання народності (скомпрометоване в шевченкознавстві народницькою критикою) ще не знайшло свого розв'язання (адже й Річицький не вважав формулу «народний поет» за марксистську). Зокрема, тогочасні критики не завжди розуміли, як можна узгодити Шевченкове «мужицтво» (тобто класову основу його творчості) з тим фактом, що значна частина його поезій звернена до освіченого читача. У 20-ті роки соціологічна критика звертала увагу передусім на класове походження письменника, його класову обумовленість, а не на соціальну функцію його творів. А саме соціальна функція Шевченкових поезій, незалежно від того, до кого вони адресовані, незаперечно доводила, що автор «Кобзаря» — «мужицький революціонер» (що аж ніяк не заперечувало того, що він був інтелігентом — в тому ж розумінні, в якому були інтелігентами «мужицькі демократи» Чернишевський і Добролюбов).

Чимало фактів до висвітлення проблеми «Шевченко і його доба» й біографії поета додавали цінні, добре прокоментовані М. Новицьким публікації офіційних справ про арешт Шевченка в 1847, 1850 і 1859 рр. (тільки частково опублікованих до революції), а також кількох невідомих листів поета і до поета. Перше повне, з детальним коментарем, видання Шевченкового «Журналу», здійснене І. Айзенштоком 1925 р., вводило читача в багатий духовний світ поета, давало уявлення про коло його знайомств і інтересів, про його високий культурний рівень. Якоюсь мірою в історико-літературному плані цьому допомагала і невеличка монографія О. Багрія «Т. Г. Шевченко в литературной обстановке» (1925) (у переробленому вигляді вона склала перший том праці О. Багрія «Т. Г. Шевченко», який вийшов 1930 р. Див. далі). Численні розвідки типу «Шевченко і...» («Шевченко і Куліш», «Шевченко і Щепкін» тощо; деякі з них названо вище) мали суспільний, біографічний й історико-літературний аспекти. Розв'язуючи конкретні питання взаємин Шевченка з тим чи тим його сучасником, вони нагромаджували матеріал для майбутніх синтетичних досліджень.

У першій половині й середині 20-х років створено чимало студій з окремих проблем поетики «Кобзаря». В основному вони розвивали напрям, визначений розвідкою Б. Якубського 1921 р. «Форма поезій Шевченка», розкриваючи на конкретному матеріалі майстерність Шевченка-поета і спростовуючи стару думку про невибагливість форми його творів: Д. Загул «Рима в «Кобзарі»; Б. Якубський «Із студій над Шевченковим стилем»; Д. Дудар «З поетики Т. Шевченка» («Шевченківський збірник», 1924); Б. Навроцький «Т. Шевченко як прозаїк» («Червоний шлях», 1925, № 10) і «Проблеми Шевченкової поетики» («Червоний шлях», 1926, № 2); С. Родзевич «Сюжет і стиль у ранніх поемах

Шевченка»; Б. Якубський «До проблеми ритму Шевченкової поезії» («Шевченко та його доба. Збірник другий») та ін. П. Филипович у статті «Шевченко і романтизм» («Записки історично-філологічного відділу ВУАН», 1924, № 4) і О. Багрій у згаданій книжці розглядали проблему Шевченкового стилю з історико-літературного погляду. Згадані студії здебільшого не були методологічно бездоганними, але вони нагромаджували факти й спостереження для наступних праць.

Провадяться в ці роки й текстологічні студії (див. розділ «Текстологія»), хоч до середини 20-х років вони практично ще не реалізуються в нових науково-критичних виданнях Шевченкових поезій. Після статті І. Айзенштока 1922 р. «До тексту Шевченкових творів» («Шевченкознавство — сучасна проблема») з студіями на аналогічну тему виступив М. Новицький («Поема Т. Шевченка «Мар'яна Черниця».— Записки історично-філологічного відділу ВУАН, 1924, № 4; «До тексту Шевченкового «Кобзаря».— «Україна», 1924, № 4). 1925 р. вийшла книга: Т. Шевченко, «Поезії. «Кобзар». Зредагували й примітки додали І. Айзеншток та М. Плевако». Це була перша спроба радянського науково-критичного видання «Кобзаря», за наміром упорядників — спроба визначити «канонічний» текст Шевченка. Як відзначила критика, видання І. Айзенштока і М. Плевако цього питання не розв'язало. Але їх праця становила певний крок до наукового видання Шевченка.

Після створення Інституту Т. Шевченка праці радянських шевченкознавців у 20-х роках знаходили свою реалізацію: 1) у виданнях Інституту — шевченківські збірники, монографії і збірники статей окремих співробітників, популярні видання творів Шевченка з передмовами; 2) у виданнях Історично-філологічного відділу ВУАН — наукові видання літературної спадщини Шевченка з коментарями, публікація статей в академічних журналах і збірниках («Україна», «Записки історично-філологічного відділу»); 3) в газетах і загальнолітературних та громадсько-політичних журналах республіки («Комуніст», «Вісті», «Пролетарська правда», «Життя й революція», «Червоний шлях», «Критика», «Глобус», «Всесвіт» тощо), де друкувалися переважно в березневих (іноді спеціально присвячених Шевченкові) номерах. Поряд з пристрасною публіцистикою таких видатних діячів, як В. Затонський, таких критиків, як В. Коряк, С. Пилипенко, В. Десняк, в тогочасних газетах і журналах друкувалось чимало науково-популярних і суто наукових статей і публікацій шевченкознавців — М. Новицького, О. Дорошкевича, П. Филиповича, І. Айзенштока та ін. (це стосується й першої половини 20-х років). Слід відзначити загалом високий рівень популяризації творчості Шевченка і досягнень радянського шевченкознавства в пресі 20-х років.

Основні досягнення шевченкознавства другої половини 20-х років і першої половини 30-х пов'язані передусім з діяльністю Інституту Тараса Шевченка, структура якого за час його існу-

вання пройшла кілька реорганізацій [61]. Головне те, що з утворенням Інституту покінчено з кустарщиною в шевченкознавчій роботі і покладено початок плановому дослідженню Шевченка. Як вірно зазначив Ф. Сарана, «велика заслуга належить колективу Інституту Тараса Шевченка в збиранні рукописної й малярської спадщини поета. Зі створенням Інституту справа планомірного виявлення і збирання цих матеріалів значно активізувалася». «Вже на початок 1935 р. у фондах Інституту переховувалось 250 автографів поета і близько 800 його малярських творів» (стор. 361 і 362). Уже скоро після своєї організації Інститут почав давати наукову продукцію. «Поміж видань Інституту Тараса Шевченка,— писав його перший директор акад. Д. Багалій,— центральне місце мусить забирати збірник-щорічник, присвячений дослідженню життя й творчості великого поета українського, а також і оточенню, що в ньому він перебував і працював. <...> Щорічник Інституту мусить нотувати й зводити всю шевченкознавчу роботу інших установ та окремих осіб не самої тільки України, а й усього Союзу і закордону» [62]. Таким чином, на інститутський річник покладалися ще координаційно-організаційні функції. 1928 р. вийшов перший річник «Шевченко», а 1930 р.— другий. Шевченкознавчі матеріали друкував також орган Інституту — двомісячник «Літературний архів», що виходив у 1930—1931 рр.

Для річників «Шевченко» загалом характерні ті ж недоліки, що й для попередніх шевченківських збірників — певний академізм, поєднаний часом з досить наївним соціологізмом, іноді плутана методологія. Але поряд з тим у річниках надруковано й цінні як з фактичного боку, так і з погляду значення поставлених проблем праці. У «Річнику першому» опубліковано, зокрема, такі розвідки: О. Дорошкевич «До питання про вплив Герцена на Шевченка»; І. Айзеншток «Організація шевченкознавства»; Б. Якубський «До соціології Шевченкових епітетів»; П. Филипович «Перший переклад з Шевченка російською мовою»; І. Кулик «Шевченко в Канаді»; Гр. Майфет «Шевченко в англійському перекладі»; П. Тиховський «На шляху до наукового видання Шевченкового «Кобзаря»; Л. Кошова «Шевченко та «История русов» та ін., а в «Річнику другому»: О. Дорошкевич «Сучасний стан шевченкознавства»; Б. Навроцький «Козацькі морські експедиції в поезії Т. Шевченка»; П. Тиховський «Іван Підкова», «Дума про «Татарський похід Серпяги» та епізод із «Сави Чалого «М. І. Костомарова»; О. Патокова «Російські повісті Шевченка»; А. Шам-

---

[61] З сучасних матеріалів про історію Інституту Т. Шевченка див. статтю Ф. К. Сарани «Дослідження в Інституті Тараса Шевченка спадщини поета».— «Збірник праць XIV наукової шевченківської конференції», стор. 359—367.

[62] Акад. Д. Багалій, Передмова.— «Шевченко. Річник перший», без пагінації.

рай «До еволюції коломийкового віршу в творчості Т. Шевченка»; М. Драй-Хмара «Генеза Шевченкової поезії «У тієї Катерини хата на помості»; М. Новицький «Цитадельна легенда» та багато ін. Навіть цей далеко не повний перелік (при неможливості подати бодай коротку оцінку кожної з названих праць) дає уявлення про широту фронту шевченкознавчих досліджень Інституту Тараса Шевченка. Загалом шевченкознавчі студії провадилися в Інституті в двох основних напрямах: дослідження біографії і доби Шевченка й дослідження його творчості.

Якщо проблематика попередніх шевченківських збірників в основному (хоч і не виключно) визначалася питаннями зв'язків Шевченка з добою, то після організації Інституту Т. Шевченка, поряд із студіюванням доби (в працях О. Дорошкевича, М. Новицького та ін.), значно зросла кількість студій, присвячених безпосередньо Шевченковій творчості, насамперед інтерпретації, літературній та історичній генезі окремих поезій «Кобзаря». В цьому плані чимало нових фактів і спостережень містили згадані статті Б. Навроцького, П. Тиховського, Л. Кошової про історичні поезії, М. Драй-Хмари про баладу «У тієї Катерини...», монографія Б. Навроцького «Гайдамаки» Тараса Шевченка» (1928).

У 20-х роках текстологічні студії ще не зайняли помітного місця в дослідженнях Інституту — очевидно, тому, що в цей час основна текстологічна робота над Шевченковою спадщиною зосередилася у ВУАН, де готувалося академічне видання Шевченка. В усякому разі стаття П. Тиховського «На шляху до наукового видання Шевченкового «Кобзаря» (рецензія на «Кобзар» за ред. Плевако — Айзенштока) не свідчила, що в 20-х роках в Інституті Т. Шевченка існувала якась єдина текстологічна доктрина щодо видання поета. Певний крок у цьому напрямку зробив О. Дорошкевич у статті «Сучасний стан шевченкознавства» і особливо в пізнішій розвідці «Принципи організації тексту Шевченкової поезії» («Життя й революція», 1932, № 6-7).

Загальним проблемам розвитку шевченкознавства були присвячені згадані вже статті І. Айзенштока «Організація шевченкознавства» (Річник перший) і О. Дорошкевича «Сучасний стан шевченкознавства» (Річник другий). Оскільки обидва автори посідали керівні посади в Інституті Т. Шевченка (І. Айзеншток був ученим секретарем Інституту, О. Дорошкевич — керівником його Київської філії), їх статті можна розглядати як вияв думки керівництва цієї установи на завдання шевченкознавства (директором Інституту тоді був акад. Д. Багалій, заступником — С. Пилипенко). У статті І. Айзенштока викладено історію створення Інституту Т. Шевченка, подано інформацію про його структуру й здекларовано проблему шевченкознавства передусім як проблему організованої, планової науки. Торкаючись наприкінці статті методологічних питань, учений секретар фактично засвідчив, що науковці Інституту в методологічному відношенні ще не вийшли з перехідного періоду і марксистський

метод, зафіксований в інститутському статуті, ще не став панівним у працях цієї установи: «Старі, багаторічні суперечки на тему, який метод краще, <...> були в значній мірі розв'язані матеріалістичною естетикою, побудованою на загальних принципах марксизму. Проте навряд чи можна нині говорити за систему марксівської естетики та методології літературної: система ця лише в періоді «становлення», кожен робітник у цій галузі є до певної міри піонер, що прокладає нові стежки в нетрях цілинного лісу. Цим пояснюється те, що дослідники-марксисти мусять найпильнішу увагу віддавати й іншим методам літературної науки (напр., методу формальному, філологічному і т. п.). Це потрібно не тільки для боротьби з ними, а й для того, щоб втягувати, засвоювати позитивні риси цих методів, покористуватися з їх досягнень та надбань. І Інститут Тараса Шевченка, проголошуючи (в своєму «статуті») дослідження відповідного матеріалу «з погляду матеріалістичного розуміння історичних явищ та процесів», мусить на шляху до цього розуміння робити окремі екскурси, спроби прикласти до вивчення й інші методи, якщо вони справді можуть допомогти кристалізації нових поглядів на великого поета українського...» [63]. «Інститут по самій своїй суті не міг лишитись поза тією боротьбою (за Шевченка.— *Ред.*), не міг і стати відразу на якусь позицію, оскільки таку позицію можна було обрати лише в результаті довгого й пильного дослідження. Найкращим виходом було ввести цю боротьбу в рамки Інституту, надати їй певних організаційних форм. Звичайно, боротьба за Шевченка ще не скінчена, але вона вступила в нову добу свого розвитку, добу не блискучих, запальних полемічних статей, але глибоких наукових студій. Результатом цих студій, цієї нової боротьби й буде те «класове шевченкознавство», те пізнання «нашого Шевченка», за яке писав В. Коряк...» (стор. 232). Як бачимо, під боротьбою за Шевченка автор розумів боротьбу думок і напрямів всередині радянського шевченкознавства. Звідси непевність щодо вибору позицій (автор не називає прізвищ) і туманність пропозиції «ввести цю боротьбу в рамки Інституту».

Велика стаття О. Дорошкевича «Сучасний стан шевченкознавства» являє собою спробу проаналізувати стан наукового шевченкознавства на рубежі 20—30-х років. У ній — широкий і досить об'єктивний огляд шевченкіани 20-х років, чимало думок щодо нерозв'язаних завдань дослідження Шевченка. Статтю складають розділи, присвячені літературі з окремих проблем шевченкознавства,— Шевченкової доби, біографії, текстології, поетики, літературних впливів, прози й драматургії поета тощо.

Щодо методологічного спрямування роботи Інституту Т. Шевченка, то О. Дорошкевич загалом погоджується з критиком В. Десняком, який у статті «Культурні традиції й шевченко-

[63] «Шевченко. Річник перший», стор. 232.

знавство в наші дні» («Критика», 1928, № 3) нарікав на «певний методологічний нейтралітет чи то пак академізм у тогорічних заявах-деклараціях Шевченківського інституту» (йшлося про статтю в «Комуністі» від 11. III 1928 р. «Під знаком організації шевченкознавства». Про виступ В. Десняка див. далі) [64]. Проте в статті Дорошкевича примічаємо й приховану полеміку з Десняком у питанні загальної оцінки стану радянського шевченкознавства. Досягнення його, на відміну від Десняка, Дорошкевич оцінював досить високо. О. Дорошкевич правильно наголосив на принциповій різниці між науковим шевченкознавством, яке розвивається в Радянському Союзі, і націоналістичними «студіями» про Шевченка: «...Є колосальна різниця між нашим радянським шевченкознавством і тим шевченкознавством, за яке агітують закордонні письменники: оскільки в нас вивчення Шевченка набуває все більше наукової безсторонності, проймаючись марксистською методологією, остільки деякі з закордонних «шевченколюбців» повертаються знову до теорії «культу» і прагнуть ревізії чи навіть кастрації справжнього революційного Шевченка» (стор. 337—338).

У статті проаналізовано неабиякі успіхи шевченкознавства в дослідженні Шевченкової доби, зокрема у вивченні зв'язків поета з передовою російською суспільною думкою 40-х років. «Отже, вивчення соціально-економічного тла, на якому зростав поет, дослідження його реального оточення — ці питання цілком по-новому трактує сучасне шевченкознавство. Шевченко — свідомий революціонер, обізнаний з революційними і ліберально-опозиційними течіями свого часу, визнаний проводир, але разом з тим і антагоніст для поміркованих прошарків інтелігенції — таким він уявляється нам у цих нових дослідах» (стор. 348). Говорячи про нерозв'язані питання з цієї проблеми, О. Дорошкевич висловлював таку думку: «...Ми ще не проробили пильної аналізи Шевченкової поезії на ідейному тлі 40-х років: можливо, що вплив деяких другорядних поетів, близьких до петрашевців (як Ол. Пальм або Ол. Плещеєв, наприклад), виявить себе і на деяких деталях Шевченкового світогляду» (стор. 342). Ця гіпотеза й досі не знайшла обгрунтованого підтвердження в працях шевченкознавців.

Значно перспективнішою виявилась ідея дослідника про вплив на Шевченка гуртка Чернишевського. «Мало ми маємо досягнень про виявлення Шевченкового ідейного оточення кінця 50-х років по повороті з заслання. Дещо зроблено тільки в справі Герценового впливу. Солідні наукові коментарії в академічному виданні Шевченкового «Журналу» мають, з причин зрозумілих, біографічно-описовий, а не аналітичний ухил, і дослідницьких завдань собі здебільшого не ставлять. Тим часом одна з найцікавіших проблем тепер — це розмежувати Герценів

[64] «Шевченко. Річник другий», стор. 337.

вплив на Шевченка від того комплексу революційних ідей, який походить від гуртка Чернишевського (розрядка наша.— *Ред.*). І тут нам не допоможуть навіть мемуари, бо ці мемуари, звичайно, писали надто поміркованi люди, що не могли збагнути Шевченкових революційних прагнень, ані співчувати славному російському соціалістові Чернишевському» (стор. 348).

Дещо раніше це питання побіжно порушив Дорошкевич у доповіді «Чернишевський та український літературно-громадський рух», де, зокрема, писав: «Ми можемо поки що відзначити помітний вплив Чернишевського на Шевченка. Коли ви переглянете комплекти «Современника» 1856—1858 років із статтями Чернишевського, то ви сконстатуєте деяку подібність між літературними оцінками Чернишевського й Шевченка в його щоденних записках...». «Чернишевський влучно зрозумів політичне вістря Шевченкової поезії...» [65]. До постановки цього питання дослідник прийшов цілком закономірно — після своїх попередніх праць, у яких висвітлив зв'язки Шевченка з російською визвольною думкою 40-х років і з Герценом — у 50-ті роки.

Критичний огляд біографічної шевченкіани 20-х років привів автора до висновку: «Період перевірки й констатації фактів ще не минув <...>. Нам ще треба обслідувати деякі «темні місця» Шевченкової біографії, аж потім взятись до складання «Трудів і днів» великого поета. Але вже за останні роки зроблено чимало» [66]. Справді, в 20-х роках не створено жодної біографії Шевченка, якщо не рахувати популярних нарисів, як, наприклад, брошури І. Лакизи «Тарас Григорович Шевченко» (ДВУ, 1929) або брошури В. Коряка «Життя Тараса Шевченка» (ДВУ, 1929).

Аналіз літератури 20-х років про поетику «Кобзаря» привів ученого до висновку, що в «формальному дослідженні Шевченкової творчості шевченкознавство тільки пробує свої сили (крім, хіба, проблем ритміки). Шевченка-поета ми знаємо надзвичайно мало, специфіку його творчості довго не студіювали. Для наступних дослідників у цій галузі ще надто багато роботи» (стор. 364). Одним із першочергових завдань «дослідників-марксистів» автор вважав ліквідацію прірви між дослідженням «змісту» й «форми» Шевченкової творчості, ставлячи вимогу вивчення поетики «Кобзаря» в її єдності з класовою ідеологією поета. Актуальною, за О. Дорошкевичем, є, зокрема, «проблема Шевченкових жанрів, ще й досі не розв'язана як слід».

Загальний висновок дослідника з аналізу шевченкознавства 20-х років такий: «Сучасне шевченкознавство широким фронтом охоплює дорогоцінну для нас Шевченкову спадщину, але навіть на головних лініях цієї роботи ми ще не дійшли твердих і незаперечних висновків. Ми ще не підготували матеріали для остаточної синтези. Ця величезної ваги праця ляже на наступні

[65] «Вісті ВУАН», ч. II, 1928, Додаток, стор. 21 і 22.
[66] «Шевченко. Річник другий», стор. 353—354.

роки і на молодшу генерацію дослідників, озброєних науковим методом діалектичного матеріалізму» (стор. 376). Дати певну відповідь, чи правильний був висновок критика: «Ми ще не підготували матеріали для остаточної синтези» — річ не легка. З одного боку, вже в ті роки відчувалася гостра потреба в синтетичних працях про Шевченка, працях, які б містили глибоке матеріалістичне тлумачення його життя і творчості. До того ж свою думку про передчасність подібних досліджень Дорошкевич сформулював так, що дав підстави критиці вважати, ніби керівник київської філії Інституту Т. Шевченка взагалі відкладає створення синтетичних праць на невизначений час. З другого боку, історичний досвід довів, що справді наукові праці синтетичного плану створені радянськими шевченкознавцями значно пізніше — вже після того, як було подолано вульгарно-соціологічні догми в оцінці українського літературного процесу й нагромаджено нові матеріали. Показово з цього погляду, що із спроб створити синтетичні праці про Шевченка на початку 20-х років і на початку 30-х зберегла своє значення для нашого часу тільки монографія Є. Шабліовського «Шевченко і російська революційна демократія» (1935), не стільки синтезом, скільки розробкою окремої проблеми, поставленої всім ходом розвитку радянського шевченкознавства.

Таким чином, ми схиляємось до думки О. Дорошкевича, що на рубежі 20—30-х років у шевченкознавстві ще не настав час «для остаточної синтези». Але, констатуючи це, зробимо два застереження. Цей висновок виводимо не тільки із стану розробки окремих галузей шевченкознавства (як О. Дорошкевич), а й з методологічного рівня тогочасної літературознавчої науки. Якщо провідні академічні шевченкознавці — О. Дорошкевич, П. Филипович, М. Новицький, Б. Навроцький — хибували на методологічний еклектизм і не перебороли ще впливу буржуазних філологічних шкіл, то В. Коряк, В. Десняк та багато хто з молодшої генерації критиків часто підміняли марксизм вульгарною соціологією. Такий стан тогочасного шевченкознавства аж ніяк не сприяв створенню фундаментальних синтетичних праць про Шевченка. Водночас навряд чи доцільно було Дорошкевичу, як одному з провідних шевченкознавців, своєю декларацією передчасності синтезу відохочувати дослідників од спроб написати саме таку узагальнюючу працю про Шевченка. Такі спроби могли б стати певними етапами на шляху до тієї «остаточної синтези», про яку мріяв учений.

Збірку О. Дорошкевича «Етюди з шевченкознавства», яка вийшла того ж 1930 р., склали статті: «Сучасний стан шевченкознавства», «Петербурзьке оточення молодого Шевченка» (грунтовна переробка студії 1924 р. «Шевченко в соціалістичному оточенні»), «Шевченко і фур'єристи в 40-х рр.», «До питання про Герценів вплив на Шевченка», «Природа в Шевченковій поезії», «Трагедія самотнього чуття» (про взаємини поета з Ликерою

Полусмаковою). Як бачимо, зміст збірки, крім знайомого вже нам огляду шевченкознавства, визначили частково розглянуті вище студії про зв'язок Шевченка з російським визвольним рухом 40—50-х років. Таким чином, об'єднавши в книжку розпорошені по різних виданнях статті з цієї найважливішої проблеми, дослідник ще раз наголосив на її значенні в осмисленні ідейно-творчого шляху Шевченка. Збірка «Етюди з шевченкознавства» переконливо спростувала націоналістичну концепцію ворожості Шевченка до російської культури. Цієї антинаціоналістичної спрямованості Дорошкевичевих «Етюдів», на жаль, не помітила тогочасна критика. Не можна погодитися з тодішніми визначеннями О. Дорошкевича як буржуазного шевченкознавця. О. Дорошкевич був одним з фундаторів радянського шевченкознавства і чи не найкращим його представником у 20-х роках. Як учений він прагнув опанувати марксистсько-ленінським світоглядом, хоч і розумів, що не пройшов ще всього шляху до нього. Про це він щиро написав у передмові до своєї збірки: «Ця збірка методологічно ще «переходової доби» [67]. Справді, «переходової» — до марксизму-ленінізму.

Серед шевченкознавців Інституту Т. Шевченка в 20-х і на початку 30-х років досить плідно працював Б. Навроцький. 1928 р. Інститутом видано його монографію «Гайдамаки» Т. Шевченка», а 1931 — збірку статей «Шевченкова творчість».

«Гайдамаки» Т. Шевченка» — перша в радянському шевченкознавстві монографія, присвячена окремому твору поета. Крім вступу й додатку «Сучасні перекази про Шевченка», книжку складають дві частини: «Історична сторона «Гайдамаків» і «Літературна сторона «Гайдамаків». Уже тогочасна критика (П. Филипович, О. Дорошкевич) помітила хиби цієї праці: гелертерську перевантаженість змісту дрібницями, важкий виклад, неувагу до історії тексту поеми і особливо те, що «ідеологія цього надзвичайно важливого твору в її образно-стилістичному виявленні залишилася трохи на боці» [68]. У книжці Б. Навроцького справді недостатньо розкрито соціальну функцію твору і його місце в розвитку Шевченкової самосвідомості. Водночас вона й досі не втратила значення як розвідка про історичні й літературні джерела «Гайдамаків». У цьому розумінні можна погодитися з оцінкою О. Дорошкевича: «...Розвідка Б. Навроцького безумовно становить виключне явище в шевченкознавстві» [69]. В монографії загалом доведено примат народної версії про Коліївщину над історичними джерелами літературного походження. І саме в цьому раціональне зерно дослідження.

---

[67] О. Дорошкевич, Етюди з шевченкознавства. Збірка статей. Х.— К., ДВУ, 1930, стор. 4.

[68] О. Дорошкевич, Сучасний стан шевченкознавства.— «Шевченко. Річник другий», стор. 373.

[69] Там же, стор. 374. Оцінка П. Филиповича значно стриманіша (див. «Життя й революція», 1929, № 3).

Згодом у статті «Ще до питання про соціальну основу Шевченкових «Гайдамаків», вміщеній у збірці Б. Навроцького «Шевченкова творчість», автор дещо уточнив і обгрунтував свою концепцію місцевої народної версії про гайдамаків як основи Шевченкової поеми (навівши наслідки анкетування, що довели: народні перекази й пісні про гайдамаків збереглися лише на Звенигородщині й почасти на Київщині і зовсім не характерні для інших місцевостей України). Проте ця стаття Б. Навроцького зіпсована вульгарно-соціологічною тенденційністю.

Вульгарно-соціологічні тенденції позначилися й на деяких інших статтях збірки Б. Навроцького «Шевченкова творчість», «зциклізованих,— за словами автора,— навколо проблеми соціології Шевченкового стилю» [70]. Проте знайдемо в його студіях і цінні спостереження над Шевченковою поетикою. Так, безперечно новаторським дослідженням була стаття «Проблеми інтонаційно-композиційної аналізи Шевченкового віршу». В ній Б. Навроцький чи не перший на Україні розробляє проблеми поетичної інтонації — на матеріалі «Кобзаря».

Серед інших видань Інституту Т. Шевченка коротко зупинимось ще на двотомній монографії О. Багрія «Т. Г. Шевченко» (том I — 1930, том II — 1931). Том перший становить переробку праці 1925 р. «Т. Г. Шевченко в литературной обстановке». «В цій книжці (I томі монографії. — *Ред.*) я, після короткого вступу, спробував дати уяву про мотиви та сюжети творчості поета, згрупувати його твори за чотирма головними, якщо так можна висловитись, мотивами — сирітства, України, соціально-політичними та за мотивом жіночої долі» [71].

Інші розділи I тому присвячено літературним зв'язкам Шевченка з українським, польським письменством, формальним особливостям ліро-епічних творів «Кобзаря» і Шевченковим російським повістям. Другий том праці О. Багрія — це збірка етюдів про Шевченка [72], до якої додано «Шевченківську студію» з бібліографією і «Спробою хронологічної канви для біографії Шевченка».

Наукове значення монографії О. Багрія нижче за праці О. Дорошкевича та Б. Навроцького. Попри всі вульгарно-соціологічні вади останнього, йому не можна відмовити в певній концептуаль-

[70] Зміст збірки: «Проблеми соціологічної аналізи Шевченкового поетичного стилю», «Проблеми інтонаційно-композиційної аналізи Шевченкового віршу», «Проблеми соціології Шевченкового римування», «Шевченкові повісті», «Стильові особливості «Княжни», «Стиль поеми «Наймичка», «Про соціальну основу Шевченкових «Гайдамаків».

Заслуговує на згадку також стаття Б. Навроцького «Проблеми Шевченкової творчої методи» («Життя й революція», 1932, № 10). Як і інші тогочасні праці цього автора, стаття хибує на вульгарний соціологізм, проте в ній чи не вперше поставлено проблему творчого методу Шевченка.

[71] О. В. Багрій, Т. Г. Шевченко. Том перший, Х., ДВУ, 1930, стор. 3.

[72] «Петербург у творчості Шевченка», «Шевченко і Схід», «Дружнє посланіє» Шевченка», «Шевченко в російських перекладах».

ності. В обох томах О. Багрія відсутня виразна методологічна концепція. Поділ творчості Шевченка на чотири «головні мотиви» (з яких кожний в свою чергу поділяється автором на дрібніші мотиви) з наукового погляду виявився безплідним, до того ж у своєму аналізі мотивів автор весь час збивався на переказ змісту творів. У передмові О. Багрій назвав свою працю «скромним синтетичним вкладом до шевченкознавства». Але вона — не стільки синтез, скільки компіляція. Дорошкевичеву оцінку праці «Т. Г. Шевченко в литературной обстановке»: «...книга має чимало від непотрібної популяризації (переказ фабули, напр.), але все ж становить безперечний інтерес, як перша спроба звести до купи розкидані по багатьох виданнях окремі міркування про Шевченкову поетичну діяльність» [73] — можна цілком прикласти й до видання 1930—1931 рр. Праця О. Багрія — скоріше посібник, ніж наукове дослідження. Саме як посібник обидва томи Багрія були корисними для тодішнього читача — передусім для викладачів і студентів.

Огляд наукової продукції Інституту Т. Шевченка 20-х — початку 30-х років закінчимо згадкою про студію М. Новицького «Мочиморди перед судом учасників і досліду» [74] — цінного дослідження проблеми, майже вичерпаної автором розвідки,— і про «Серію мемуарів про Т. Шевченка», яка виходила в 1930—1931 рр. за редакцією того ж М. Новицького [75]. За своїм характером близькою до наукових праць Інституту Т. Шевченка була стаття П. Филиповича «Соціальне обличчя українського читача 30—40-х років XIX в.». Автор її поставив дуже важливе питання про суспільну функцію літератури, Шевченкової поезії зокрема, на конкретному соціально-історичному матеріалі 30—40-х років XIX ст. Зазначимо, що від того часу проблема читача української літератури минулого в історичному аспекті не розроблялася (розроблялася тільки проблема сучасного читача).

Видання Шевченкової спадщини здійснено в другій половині 20-х років Історично-філологічним відділом ВУАН: Т. Шевченко. Поезія, т. 1, т. 2, видана 1927 р. «Книгоспілкою» і два томи академічного Повного зібрання творів: том 4-й — «Журнал» («Щоденні записки»), що вийшов 1927 р., том 3-й — «Листування», що вийшов 1929 р. (Про це див. у розділі «Текстологія»). У кн. «Т. Шевченко. Поезія» М. Новицьким вперше послідовно надруковано Шевченкові тексти за альбомами «Три літа», «Мала книжка», «Більша книжка». Це видання фактично було перехідовим до академічних видань Шевченкової поезії.

---

[73] «Шевченко. Річник другий», стор. 374.

[74] «Життя й революція», 1930, № 3.

[75] 1930 р. вийшли «Спогади про Тараса Шевченка» П. Куліша з передмовою Є. Кирилюка «Куліш і Шевченко», 1931 р.— спогади В. Шевченка, П. Мартоса, Є. Косарева, Г. Дем'янова, С. Крапивіної (див. розділ «Дослідження біографії»).

Томи «Журналу» і «Листування» псує буквалізм у відтворенні Шевченкових текстів (з помилками й описками). В цьому розумінні текстологічний досвід видання ВУАН був корисний саме тим, що наочно продемонстрував непридатність принципу буквалізму для створення академічного еталону текстів Шевченка. Том «Листування», в якому чимало Шевченкових листів надруковано вперше, протягом років зберігав значення найповнішого зібрання листів поета і єдиного зібрання листів до Шевченка (хоч останні опубліковано дуже недбало).

Складніше оцінити коментар, який в обох томах значно більший за текст, що коментується. Участь у коментарях брали М. Новицький, П. Филипович, П. Рулін, Дм. Ревуцький, О. Новицький, А. Лобода та ін. «Коментар склали кілька осіб, з різними методологічними ухилами, з різним розумінням Шевченка,— писав свого часу О. Дорошкевич.— Ця методологічна «строкатість» аж надто дається взнаки, як і перевага місцями публіцистики чи «нейтрального» академізму в освітленні надто актуальних проблем» [76]. Коментар справді виявився методологічно й ідеологічно строкатим, а місцями політично хибним. Поряд з примітками, тенденційність яких помітна передусім у приматі національного над соціальним, і гелертерською зайвиною, знайдемо в коментарях і багато фактичних відомостей — особливо про взаємини Шевченка з російськими діячами: декабристами, Жуковським, Брюлловим, Щепкіним, Плещеєвим, Курочкіним та ін.

Зазначимо в цьому зв'язку, що потреба в спеціальному біографічному довіднику, який би розкривав особисте оточення Шевченка на всіх етапах його життя, гостро відчувалася шевченкознавцями ще в 20-х роках. Уже тоді Інститут Т. Шевченка розпочав роботу над «Словником Шевченкових знайомих». На жаль, ця праця не була тоді здійснена. Треба гадати, що видання «Шевченківської енциклопедії» візьме на себе функцію «Словника». Це тим більш потрібно, що зусиллями шевченкознавців післявоєнної генерації коло Шевченкових знайомих уявляється нам тепер значно ширшим, а взаємини між ними — яснішими.

Підсумовуючи радянське шевченкознавство 20-х років, констатуємо, що воно мало значні здобутки. Головний здобуток той, що в цей період завершився в основному процес становлення шевченкознавства як науки, що набрала організованого характеру. За ці роки створено праці й поставлено (і частково розв'язано) проблеми, пишучи про які часто доводиться починати з слова «вперше». Зроблено перші спроби соціологічного осмислення Шевченка. І хоч у цих перших працях чимало істотних вад, вони активізували рух шевченкознавчої думки в матеріалістичному напрямку і сприяли ідеологічному самовизначенню шевченкознавців. Найбільші досягнення мало шевченкознавство в дослідженні Шевченкової доби, і особливо в питаннях єднання Шев-

---

[76] «Шевченко. Річник другий», стор. 353.

ченка з російським суспільним рухом. Розробка проблем «Шевченко і декабристи», «Шевченко і петрашевці», «Шевченко і Герцен» і особливо постановка наприкінці 20-х років О. Дорошкевичем проблеми «Шевченко і Чернишевський» створили передумови для розробки в 30-х роках питання про зв'язки Шевченка з російською революційною демократією. В ці роки вперше опубліковано велику кількість важливих біографічних документів і листів поета. З'ясовано характер взаємин Шевченка з рядом діячів українського культурно-суспільного руху. Шевченкознавці 20-х років довели, що поет стояв на рівні передової культури свого часу, спростувавши думку Драгоманова про стихійність його світогляду і відірваність од ідейних змагань доби. Чимало досягнень було й у студіюванні творчості поета — його поетики, генези й інтерпретації окремих творів тощо. Дослідники Шевченкової поетики остаточно поховали старі забобони про нібито недосконалу форму «Кобзаря». Серед здобутків шевченківської текстології 20-х рр. згадаймо передусім критику текстологічних принципів Доманицького і перші радянські науково-критичні видання «Кобзаря» (І. Айзенштока й М. Плевако, М. Новицького). Вийшло перше повне видання щоденника Шевченка і його листування.

Усіх цих успіхів досягнуто завдяки піклуванню партії та уряду, які з перших років Радянської влади, здійснюючи ленінську національну й культурну політику, в постановах і зверненнях ЦК КП(б)У, ВУЦВК і Раднаркому УРСР (постанови про святкування пам'яті Шевченка, про оголошення території могили Шевченка державним заповідником, про переіменування Черкаської округи на Шевченківську, про створення науково-дослідного Інституту Тараса Шевченка, про спорудження пам'ятника поетові в Харкові та ін.) і у виступах своїх видатних діячів — В. Затонського, Г. Петровського, М. Скрипника, О. Шліхтера та ін.— наголошували на великому значенні Шевченкової спадщини і Шевченкових революційних традицій у творенні радянської культури. Піднесення радянської економіки в 20-х роках створювало можливості з кожним роком збільшувати асигнування на розвиток науки, організацію нових науково-культурних установ, видання літератури, шевченківської зокрема.

Склалося так, що здобутки шевченкознавства 20-х років довгий час замовчувались або недооцінювались, хоч на них значною мірою базувалися досягнення наступних генерацій шевченкознавців. З інерцією такої недооцінки зустрічаємося й нині. Так, І. П. Скрипник у статті «Українська література першої половини XIX ст. в літературознавстві» писав, що «у галузі шевченкознавства в двадцяті роки нічого істотного не було зроблено, крім видання текстів творів та деяких статей, хоч написано було багато» [77]. Дещо об'єктивнішою є оцінка шевченкознавства 20-х

[77] Матеріали до вивчення історії української літератури, т. 2, К., «Рад. школа», 1961, стор. 27.

років у брошурі М. Комишанченка «Боротьба за Шевченка»: «З'явилося чимало статей та матеріалів про поета. Ці статті цінні як фактичний матеріал про життя і творчість Т. Шевченка, але з методологічного боку вони не можуть задовольнити сучасного літературознавця. У 20-х роках нашого століття грунтовних наукових праць про великого поета шевченкознавцями так і не було створено» [78]. Якщо під «грунтовними науковими працями» критик розумів праці глибокі, солідні, то його думку слід заперечити. Не можна відмовити в грунтовності книжкам П. Филиповича «Шевченко і декабристи»; О. Дорошкевича «Етюди з шевченкознавства»; Б. Навроцького «Гайдамаки» Тараса Шевченка»; студіям з Шевченкового віршування Б. Якубського, Д. Загула, А. Шамрая та іншим працям, хоч вони й мали відомі вже нам недоліки. Невірно також, що доробок шевченкознавців 20-х років цінний лише «як фактичний матеріал». Вище вже зазначалося, що тодішні дослідники не тільки нагромаджували факти, а й ставили і частково розв'язували важливі проблеми шевченкознавства. Значно позитивніше оцінюють здобутки шевченкознавства 20-х років інші сучасні літературознавці (Є. Кирилюк, І. Пільгук, Ф. Сарана, В. Шубравський) [79].

Недоліки шевченкознавства 20-х років пов'язані, по-перше, з тим, що наукове студіювання спадщини поета буквально на всіх ділянках робило ще тільки перші кроки. Тодішні шевченкознавці не встигли створити синтетичних праць, зокрема наукової біографії поета, дослідити багатьох важливих проблем його творчості — поезії останнього періоду, сатири, естетики, філософії, майстерності тощо. Не прийшли до синтезу і в текстологічних питаннях: розпочате академічне видання Шевченка було значною мірою зіпсовано буквалістським відтворенням авторського тексту. По-друге, як неодноразово зазначалося, шевченкознавство 20-х років мало методологічні вади, обумовлені, з одного боку, непереборенимии впливами дореволюційних ідеалістичних концепцій і традиційним «академізмом», а з другого — загальним рівнем тогочасної літературної критики, в якій набув поширення вульгарний соціологізм.

Непереборений «академізм» у працях Інституту Т. Шевченка піддано гострій критиці в статті В. Десняка «Культурні традиції й шевченкознавство в наші дні» [80]. При деякій однобічності висновків і оцінок ця стаття правильно наголосила, що шевченкознавство — не просто наукова, а науково-суспільна проблема, і академічні вчені повинні на це зважити й посісти в боротьбі за

---

[78] М. П. Комишанченко, Боротьба за Шевченка, К., «Знання», 1964, стор. 35. Див. також його ж статтю «Шляхами історії радянського шевченкознавства».— У зб.: «Українське радянське літературознавство за 50 років», К., Вид-во Київського університету, 1968.

[79] Див., напр., книжку Є. Кирилюка «Шевченко і наш час» та статтю В. Шубравського «Про п'ятдесятирічний досвід вивчення Шевченкової спадщини».

[80] «Критика», 1928, № 3.

Шевченка цілком певні ідейні позиції. В. Десняк різко критикував статтю «Під знаком організації шевченкознавства» (підписану «Інститут шевченкознавства»)[81] за її «документалістські, академічно-гелертерські» настанови й відсутність навіть згадки про марксистський метод і суспільне значення шевченкознавства. В цьому ж плані піддано критиці й інститутський збірник «Шевченко. Річник перший», у якому «не знайшлося місця для методи марксистської, нічого видатного й яскравого. Не знайшлося там і освітлення загальної постаті Шевченка, нічого про Шевченків світогляд, нічого з соціологічної оцінки його творчості, нічого синтетичного»[82]. Через «ідейну розгубленість» академічних учених «мало в нас синтетичних праць, а сила «гелертерського бахрахла» (стор. 11), до якого критик зарахував і дослідження форми Шевченкової поезії. Висновок критика досить суворий: «Таким чином, екскурс, хоч і поверховий, в наше сьогоднішнє шевченкознавство дає нам мало втішного. В цілому ж на подібному шевченкознавстві можуть зростати і вульгаризація Шевченка, і обінтелігенчування, націоналістична ревізія його тощо...» (стор. 12). Щодо наявності в науковій продукції Інституту Т. Шевченка та академічних установ певного ідеологічного «нейтралітету» критик писав вірно (і це, як зазначалося, визнав О. Дорошкевич), а щодо синтетичних праць — вірно частково (ми вже говорили, що ані з фактичного, ані з методологічного боку тодішнє шевченкознавство не було готове до «остаточної синтези»). Очевидно, громадськість тієї доби потребувала не стільки «остаточної синтези», скільки бодай попереднього осмислення фактів та ідей, здобутих шевченкознавцями 20-х років, разом з чітким політичним усвідомленням місця Шевченкової спадщини в сучасній боротьбі. Водночас треба визнати, що картина стану радянського шевченкознавства, намальована В. Десняком, виявилась надто похмурою. У полемічному запалі він перебільшив хиби і фактично нічого не сказав про його неабиякі надбання. Вульгаризаторською була Деснякова оцінка аналітичних розвідок про Шевченкову поезію як «гелертерського барахла». Вже тоді цю вульгаризацію заперечив Є. Кирилюк: «В. Десняк називав ці статті «формалістичним розглядом Шевченкової творчості» («Критика», № 3). Але очевидна річ, що без них обійтися не можна, навіть дослідник-марксист потребує якоїсь елементарної розробки питання, грунту, на якому можна було б оперти ширші узагальнення. Більшість статей річника якраз порушують питання, до цього часу зовсім не досліджувані»[83].

При всіх вульгаризаторських перехльостах стаття В. Десняка свого часу була корисною тим, що загострила питання про місце шевченкознавства в ідеологічній боротьбі. Критик пра-

---

[81] «Комуніст», 1928, 11.III.

[82] «Критика», 1928, № 3, стор. 12.

[83] Є. Кирилюк, Останні досягнення шевченкознавства.— «Пролетарська правда», 1929, 10.III, № 58.

вильно поставив питання про значення революційних традицій Шевченка в сучасному культурному процесі.

Початок 30-х років в історії нашого народу відомий як період розгорнутого наступу соціалізму по всьому фронту. На 1929—1932 роки припадає славетна перша п'ятирічка, яка заклала основу індустріалізації Радянського Союзу. В ці ж роки почалася й була в основному завершена суцільна колективізація сільського господарства. Це були роки величезного героїзму й переборення нечуваних труднощів, роки загострення класової боротьби, ліквідації куркульства як класу. Значно активізувалися в ті роки й закордонні націоналістичні кола.

Епоха вимагала від літературознавців чіткого політичного самовизначення. І зрозуміло, що той великий злам, який пройшов крізь усе життя радянського суспільства, не міг не визначити й долі шевченкознавства. Уже з 1931 р., а почасти й з 1930 р., шевченкознавство переживає глибокі зміни. У шевченкознавстві, як і в усій тогочасній критиці, посилюється боротьба за чистоту марксистсько-ленінської ідеології, проти буржуазного світогляду, націоналізму, академічної «безпартійності», формалізму тощо. Проте критика першої половини 30-х років, здійснюючи перебудову шевченкознавства, припустила чимало вульгаризаторських помилок.

Таким чином, початок третього періоду розвитку радянського шевченкознавства припадає на першу половину 30-х років. Водночас дискусійним залишається питання: починати третій період від початку 30-х років, приблизно з 1931 р. (відповідно до початку реконструктивного періоду, хоч повної хронологічної відповідності тут, звичайно, немає), чи з 1934 р., коли після публікації «Тез до 120-річчя від дня народження Т. Г. Шевченка» Відділу культури і пропаганди ленінізму ЦК КП(б)У стверджується визначення Шевченка як революційного демократа? Для вирішення цього питання треба зважити на те, що критики початку 30-х років ясно вже усвідомлювали, що шевченкознавство вступає в нову фазу своєї історії. Так, О. Ведмицький у статті «Т. Шевченко та критика», написаній на початку 1933 р., пов'язує новий етап у шевченкознавстві саме з початком реконструктивної доби, хоч і не фіксує якоїсь конкретної дати: «За реконструктивної доби <...>шевченкознавство вступає в третій етап свого розвитку. На всю широчінь постає проблема по-ленінському переоцінити культурно-історичну спадщину, підійти до творчості й діяльності Шевченка виходячи з практики пролетаріату періоду соціалістичної реконструкції, по-партійному розв'язати проблеми шевченкознавства, пам'ятаючи, що класова боротьба навколо Шевченка не закінчена, що вона набирає інших форм» [84]. Є. Кирилюк пов'язує

[84] Ол. Ведмицький, Т. Шевченко та критика.— «За марксо-ленінську критику», 1933, № 2, стор. 7.

початок нового етапу в шевченкознавстві з визначенням Шевченка як революційного демократа: «Потрібен був певний поворот від академічного, почасти об'єктивістського дослідження спадщини поета до справді партійного, марксистсько-ленінського шевченкознавства. Поворот цей був здійснений у «Тезах до 120-річчя від дня народження Т. Г. Шевченка» Відділу культури і пропаганди ленінізму ЦК КП(б)У 1934 року, в статтях В. Затонського, А. Хвилі, Є. Шабліовського, Ю. Йосипчука та ін. Великий поет, за аналогією з ученням В. І. Леніна про Бєлінського, Чернишевського, Добролюбова, Некрасова, був визначений як селянський революційний демократ» [85]. Отже, говорячи про поворот у шевченкознавстві, автор, очевидно, має на увазі 1934 р., коли опубліковано «Тези до 120-річчя...» і згадані тут статті В. Затонського, А. Хвилі, Ю. Йосипчука та ін.

Оскільки визначення Шевченка як революційного демократа мало великий вплив на дальший розвиток шевченкознавства, в такій інтерпретації питання є певна рація. Водночас не можна забувати, що на формулювання «Шевченко — революційний демократ» ми натрапляємо ще в праці Є. Шабліовського 1932 р. «Пролетарська революція і Шевченко» (щоправда, там це визначення «співіснує» з старою формулою «співець передпролетаріату»; загальноприйнятим визначення Шевченка як революційного демократа стає саме з 1934 р.). Треба зважити й на те, що той «поворот від академічного, почасти об'єктивістського дослідження спадщини поета», про який пише тут Є. Кирилюк, почався не з 1934 р., а дещо раніше — приблизно з 1931 р. Тому автор цих рядків приєднався до думки тих літературознавців, які вважають, що «Тези до 120-річчя...» були вже наслідком повороту у шевченкознавстві, а не його початком.

Як зазначалося, третій період історії радянського шевченкознавства за нашою схемою об'єднує роки з 1931 по перші післявоєнні роки. Оскільки за цей час шевченкознавство пройшло досить складний шлях розвитку, можливо, варто поділити цей період на відповідні підперіоди, а саме: шевченкознавство 1931—1933 рр. до появи «Тез...», в якому ще міцні вульгарно-соціологічні тенденції; шевченкознавство 1934—1940 рр., коли почався процес поступового переборення вульгарного соціологізму й стало загальновизнаним визначення Шевченка як революційного демократа; шевченкознавство часів Вітчизняної війни (оскільки воно мало свою специфіку).

В першій половині 30-х років у шевченкознавстві з'являється чимало нових імен. Чи не найвпливовішим шевченкознавцем тих перехідних часів був Є. Шабліовський, який з 1932 по 1935 р. опублікував чотири монографії про Шевченка і велику кількість статей про нього. У тогочасних працях Є. Шабліовського (дослід-

---

[85] Є. Кирилюк, Біля джерел радянського шевченкознавства.— «Прапор», 1967, № 8, стор. 94.

ник дивиться тепер на них як на давно перейдений етап) досить наочно відбилися типові — як позитивні, так і негативні — риси шевченкознавства тих років: з одного боку, щире прагнення йти в ногу з епохою, творити таке шевченкознавство, яке б ідеологічно допомагало народові будувати нову соціалістичну культуру, а з другого — вульгарно-соціологічні передсуди, характерні взагалі для частини критики початку 30-х років.

1932 р. вийшла перша праця Є. Шабліовського «Пролетарська революція і Шевченко». Це була своєрідна відповідь на «соціальне замовлення» часу — дати широкому читачеві науково-популярний нарис про Шевченка і його значення для сучасності. Книжка написана публіцистично і спрямована проти націоналістичного табору. У своїй концепції творчості Шевченка автор в основному ще йшов за А. Річицьким, кваліфікуючи поета як «геніального виразника ідеології передпролетаріату» (стор. 179), «ідеолога наймитсько-плебейської голоти» (стор. 181) тощо. Взагалі в цій книжці, як і в інших працях того ж автора 30-х років, творчість Шевченка надто «заідеологізована», власне Шевченко-поет, його майстерність, поетика й естетика залишалися за межами дослідження. Проте поряд з вульгарною соціологією натрапляємо в цій книжці й на соціологію без лапок. Як зазначалося, тут вперше сформульовано думку про революційний демократизм Шевченка та його ідейну спорідненість з Чернишевським, М. Михайловим, П. Лавровим (нагадаймо, що цю проблему в загальному плані поставив ще О. Дорошкевич): «Шевченко — революційний демократ. Шевченко — ідеолог революційно-демократичного шляху розвитку» (стор. 186). Це була, безумовно, перспективна концепція, хай ще недостатньо розгорнута й аргументована. Тогочасна критика хоч і зазначила, що праця Є. Шабліовського «хибує на схематизм, недостатню і неповну аналізу творчості поета» [86] і в деяких «найвідповідальніших формулюваннях — некритично повторює Річицького», констатувала: «Книжка деякою мірою задовольняє гостру потребу на марксистський популярно-критичний нарис про Шевченка» [87].

У наступних книжках «Т. Г. Шевченко та його історичне значення» (1933) і «Т. Г. Шевченко. Його життя та творчість» (1934) Є. Шабліовський розгортає думку про революційно-демократичний зміст творчості Шевченка та про його єднання з колом Чернишевського. Цій же проблемі він присвячує спеціальну працю «Шевченко і російська революційна демократія» (1935). Названі праці мають таке ж публіцистичне спрямування, як і перша книжка того ж автора, розглядаючи майже виключно ідеологічні й соціологічні аспекти Шевченкової творчості. У цих працях

---

[86] Ол. Ведмицький, Т. Шевченко та критика.— «За марксо-ленінську критику», 1933, № 2, стор. 30.

[87] Див. рецензію М. Фінкеля в журн. «Червоний шлях», 1932, № 5-6, стор. 164 і 163.

автор поступово звільняється від методологічного впливу А. Річицького (вже у другій своїй книжці він не вживає формулювання «співець передпролетаріату», хоч і зберігає його відповідники типу «співець наймитсько-кріпацької голоти», «наймитський поет» тощо). Проте вплив вульгарно-соціологічних концепцій на цих працях аж надто помітний. Очевидні тепер недоліки праць Є. Шабліовського 30-х років, зокрема помилки в оцінці доробку деяких радянських шевченкознавців, обумовлені складністю й суперечностями тієї історичної доби, рівнем тодішньої критики. Якщо для нашого часу перші три книжки Є. Шабліовського є безперечно застарілими, то для свого часу (а отже, й в історії шевченкознавства) вони відіграли певну роль у боротьбі з традиціями академічної «безпартійності», у ствердженні погляду на Шевченка як на спільника російських революційних демократів.

У книжці «Т. Г. Шевченко та його історичне значення» соціально-історичний фон діяльності Шевченка, зокрема селянський рух 30—60-х років, розглянуто повніше й конкретніше, ніж у працях попередніх років, а також плідно використано наслідки досліджень В. Щурата, О. Дорошкевича, П. Филиповича про вплив на поета польської революційної літератури, декабристів, петрашевців і Герцена. Розглядаючи ставлення Шевченка до релігії, Є. Шабліовський підкреслив, що поет — пристрасний ворог церковної ідеології, проте «не був і не міг бути послідовним атеїстом» (стор. 206), і що тільки наприкінці життя він стояв на межі повного заперечення релігії. Така загальноприйнята тоді в радянському шевченкознавстві думка враховувала факти й реальні суперечності Шевченкового світогляду, на які не завжди зважали автори післявоєнних праць з цього питання. Безперечно, застарілою є фразеологія, а почасти й концепція автора там, де він, слідом за А. Луначарським, В. Затонським та ін., писав про так званий Шевченків селянський «націоналізм», під яким ці дослідники розуміли, по-перше, патріотизм Шевченка, постановку в його творчості питань національно-визвольної боротьби, а по-друге, наявні в його поезіях елементи ідеалізації минулого. Оскільки така фразеологія могла привести до ототожнення Шевченкового світогляду з сучасним буржуазно-націоналістичним, у другій половині 30-х років вона зникає з праць радянських шевченкознавців.

У цій же книжці в окремому підрозділі автор побіжно висловлює міркування щодо художнього методу Шевченка. Схема творчої еволюції Шевченка тут не нова: від романтизму до реалізму. Нове те, що реалізм поета дослідник визначає як революційно-демократичний (стор. 263), або просто «революційний»: «Характеризуючи в цілому художню методу Шевченка, ми мусимо визначити її як методу революційного реалізму» (стор. 270). Тут же читаємо про «революційно-демократичний стиль поета» (стор. 273). Під «революційно-демократичним реалізмом» автор розумів «показ правди життя, такої правди, що викриває провідні тенденції дійсності, показує сучасне в його справжньому революційному

розвиткові» (стор. 270). Водночас тут ідеться про романтику як складову частину Шевченкового реалізму. Така романтика не суперечить реалізму, «а є лише одним із засобів цього показу (правди життя.— *Ред.*)» (стор. 271). У цих визначеннях неважко побачити вплив тогочасної дискусії про реалізм радянської літератури і місце в ньому революційної романтики. Термін «революційно-демократичний реалізм» був досить поширений у 30-х роках; так, деякі критики визначали творчість Некрасова, Чернишевського, Салтикова-Щедріна тощо. Про Шевченка як «родоначальника революційно-демократичного реалізму» згодом писали Д. Тамарченко (див. далі) та ін. Проте термін «революційно-демократичний реалізм» з середини 40-х років зникає з ужитку як недоцільний.

1935 р. вийшла книжка Є. Шабліовського «Шевченко і російська революційна демократія». Вона подає найбільш повний розгляд цієї проблеми в довоєнній шевченкіані, і в ній менше, ніж на інших тогочасних працях дослідника, позначився вплив вульгарного соціологізму. Автор доводить ідейну спорідненість Шевченка і Чернишевського, Добролюбова, Михайлова, В. Курочкіна, наголошує на тому, що російська революційна демократія підтримувала і Україну, і особисто Шевченка. Останній період творчості поета трактується як його ідейно-художня кульмінація. Автор пов'язує це з впливом революційно-демократичного табору. Водночас Є. Шабліовський не спрощує проблеми і не тлумачить Шевченка як пасивний об'єкт впливу Чернишевського. Характеризуючи ідейні позиції поета, коли він повертався з заслання,«напередодні знайомства з Чернишевським» (стор. 11), Шабліовський констатує: «Це були позиції революційної буржуазної демократії» [88]. Згідно з «Тезами до 120-річчя...» (див. далі), Є. Шабліовський характеризує класовий зміст революційно-демократичної ідеології, Шевченкової зокрема, як об'єктивно дрібнобуржуазний (посилаючись на оцінку Леніним російських революційних демократів). Є в цій праці й недоліки, які змусили автора істотно переробити книжку для другого видання, що вийшло 1958 р. Це — недостатнє висвітлення фактичної сторони питання, деякі вульгарно-соціологічні надуживання, окремі фактичні помилки та відсутність посилань у цитуванні.

Загалом тими ж рисами, що й праці Є. Шабліовського, позначені статті й інших критиків, які прийшли в шевченкознавство в першій половині 30-х років — А. Хвилі, О. Ведмицького, Ю. Йосипчука, А. Костенка тощо. Так, уже згадувана стаття О. Ведмицького «Т. Шевченко та критика» (1933) являла собою спробу осмислити шлях радянського шевченкознавства у зламний момент його історії. Критикові не бракувало відчуття часу і бажання, щоб шевченкознавство відповідало потребам доби. «Вся важливість чітко більшовицького підходу до з'ясування проблем шевченко-

---

[88] Є. Шабліовський, Шевченко і російська революційна демократія, К., Вид-во УАН, 1935, стор. 30.

знавства,— писав він,— випливає для нас і з того факту, що Шевченко — не тільки минувшина, що спадщина його і тепер відіграє певну ролю в озброєнні трудящих мас. Треба, щоб ця зброя допомагала масам у побудові соціалізму» [89]. Щодо оцінки радянського шевченкознавства, то не з усіма висновками критика ми тепер погодимося. Так, серед проблем, «на які дало відповідь наше шевченкознавство», він називає: «1) Класова природа Шевченкової творчості й світогляд поета; 2) На якому грунті зросла творчість Шевченка <...>; 3) Проблема нації у Шевченка і в зв'язку з цим характер національно-визвольної боротьби у Шевченка» (стор.15). Тим часом у питанні класової природи Шевченка тодішнє шевченкознавство ще не вирвалося цілком з полону вульгаризаторських схем і не мало жодної праці про філософські погляди й естетику поета. Далеко не розв'язаним було тоді й національне питання у Шевченка, а проблема творчої еволюції поета потребувала ще докладної конкретної розробки. Щоправда, в іншому місці критик визнав, що творчість Шевченка ще жде «докладної аналізи», «ще не вивчений Шевченків стиль, докладно ще не з'ясовані етапи розвитку його творчості тощо, постає цілий ряд інших проблем, зокрема проблема революції у Шевченка, національна проблема, питання філософських поглядів Т. Шевченка тощо» (стор. 29). В критичній оцінці доробку тодішніх шевченкознавців поряд з вірними висновками є чимало помилкових. Зокрема Ведмицький безпідставно звинувачував у «буржуазності» таких радянських учених, як О. Дорошкевич. У цій статті автор торкається, щоправда побіжно, проблеми народності Шевченка: «Ми виступаємо проти народницького трактування Шевченка як «народного» поета в розумінні простонародного, але ми за ленінське розуміння народного поета, як поета трудящих мас, як поета, що належить не буржуазії, а дійсно народові» (стор. 20). У цьому питанні О. Ведмицький дещо випередив тогочасну критику, оскільки в ті роки (і навіть в ювілейній літературі 1934 р.) визначення «Шевченко — народний поет» не вживалося і проблема його народності не підносилася.

Окремо слід згадати праці російських учених про Шевченка, опубліковані на початку 30-х років. Цінними за своїм фактичним матеріалом є примітки С. Шестерикова до Шевченкового щоденника [90]. Доповідь акад. М. Державіна «Творчество Т. Г. Шевченко в его историческом и идеологическом окружении», виголошена в грудні 1931 р. в Інституті слов'янознавства АН СРСР, цікава спробою осмислити постать Шевченка в типологічному плані як одного з слов'янських «будителів» [91]. У доповіді М. Державіна чи-

[89] «За марксо-ленінську критику», 1933, № 2, стор. 7.

[90] Т. Г. Шевченко, Дневник, «Academia», М.— Л., 1931.

[91] «Известия Академии наук СССР», Отд. общественных наук, 7 серия, 1932, № 5. Новий варіант цієї доповіді М. Державін виголосив 1939 р. на урочистому засіданні в Москві («Вестник Академии наук СССР», 1939, № 4-5).

мало свіжих для свого часу думок. Міркування вченого про місце Шевченка в слов'янському відродженні першої половини XIX ст. досі заслуговують на увагу. Особливе значення мала публікація М. Нечкіної у «Литературном наследстве» заборонених цензурою місць з статті Чернишевського «Национальная бестактность», в яких згадувався Шевченко [92]. Публікація засвідчила ідейне й особисте спілкування Шевченка з російськими революційними демократами.

1934 р. країна широко відзначила 120-річчя від дня народження Шевченка. Відзначення ювілею тривало ще і в 1935 р., коли в Харкові було урочисто відкрито пам'ятник Шевченкові і вийшов перший том ювілейного Повного зібрання творів Шевченка (другий том вийшов 1937 р., на чому видання припинилося. Див. про нього в розділі «Текстологія»). Серед ювілейної літератури слід перш за все згадати «Тези до 120-річчя від дня народження Т. Г. Шевченка» Відділу культури і пропаганди ленінізму ЦК КП(б)У, опубліковані в шевченківські дні в газетах і видані окремою брошурою (разом із статтями В. Затонського та А. Хвилі). Значення «Тез...» передусім у тому, що в них офіційно стверджено погляд на Шевченка як на революційного демократа: «В умовах України 30—50-х років XIX ст. Шевченко був виразником революційно-демократичного руху пригнобленої соціальним і національним гнітом селянської маси» [93]. «Тези...» вірно підкреслювали, що поет вийшов «з найпригнобленіших верств українського селянства» (стор. 7), але не виводили з цього квазімарксистських позаісторичних формулювань типу «співець батрацтва», «ідеолог наймитства» тощо. Отже, «Тези...» 1934 р. разом з численними ювілейними статтями, написаними на їх основі, закріпили в радянському шевченкознавстві визначення «Шевченко — революційний демократ» і сприяли дальшій розробці цього питання.

У «Тезах...» висунуто вимогу конкретно-історичної оцінки революційності Шевченка і наголошено на відмінності революційності селянської, дрібнобуржуазної і пролетарської, соціалістичної. «Шевченко, бувши виразником селянського, протипоміщицького руху, виразником революційності буржуазної, селянської демократії, <...> не виступав і не міг виступати проти основ буржуазного ладу» (стор. 8). Відповідно до цього в «Тезах...» зазначено, що «Шевченко в своїй літературно-громадській діяльності яскраво відбив суперечності того класу, з якого вийшов...» (стор. 9), що в його творчості «ідеалізація минулого, елементи національної обмеженості, релігійні серпанки — все це було відображенням непослідовності, половинчатості селянського повстання, вузькості й обмеженості того кріпацького гніву, рупором якого був Шевченко» (стор. 9—10). Деякі формулювання й наголоси «Тез...» щодо цього є застарілими.

---

[92] «Литературное наследство», 1932, № 3.
[93] Цит. за виданням: Т. Г. Шевченко. 1814—1934, Х., ЛІМ, 1934, стор. 7.

Одночасно з «Тезами...» в ювілейній пресі опубліковано статтю В. Затонського «Пошана революціонерові», а також статті Є. Шабліовського та ін. В статтях 1934 р. зокрема розвивається теза про революційний демократизм поета (Є. Шабліовський, «Шевченко — поет революційної демократії» [94], «Шевченко і Чернишевський» [95]; А. Хвиля, «Поет, демократ, революціонер» [96] та ін.).

Істотним недоліком шевченкознавства 1934—1935 рр. було те, що в ньому намітилась дещо гіпертрофована увага до суперечностей і «вад» Шевченкового світогляду. Правильна думка «Тез...» про потребу конкретно-історичної оцінки ідеології поета, врахування суперечностей його світогляду і шкідливість будь-якої його «пролетаризації» в деяких працях гіперболізувалася, суперечності поетової ідеології роздмухувалися, а подекуди навіть штучно конструювалися. «Викрити до кінця елементи націоналізму Шевченка, показати їх реакційну суть <...> — таке завдання справді наукового, партійного шевченкознавства»,— читаємо в одній з тодішніх статей [97] (інша річ, що через певний час у шевченкознавстві стала помітною зворотна тенденція — ігнорувати будь-які суперечності в Шевченка. Це була своєрідна реакція на вульгарний соціологізм попередніх років).

Гіпертрофія «критичності» щодо Шевченка особливо позначилась на коментарях до видання «Кобзар». Поезії», ЛІМ, 1934 (підготовлено Інститутом Тараса Шевченка). Видання мало поєднати науково-критичний текст «Кобзаря» з коментарями інтерпретаційного й реально-історичного плану і призначалося для широкого читача. Примітки до видання 1934 р. й досі лишаються найдокладнішими з усіх радянських коментарів до видань «Кобзаря». Вони — публіцистично загострені, містять чимало пояснень і фактичних відомостей, що ілюструють реаліями доби Шевченкові твори. На жаль, наукова цінність цих приміток низька через відсутність посилань на джерела і, головне, їхньою вульгарно-соціологічною тенденцією. Остання виявилася в акцентуванні на обмеженості Шевченка як селянського демократа, в примітивності й однобічності багатьох тлумачень і хибній оцінці історичних діячів минулого України — Б. Хмельницького, С. Наливайка, Гонти й Залізняка та ін.

Вульгарно-соціологічні тенденції виразно позначились і на шевченківській текстології першої половини — середини 30-х років. Єдино вірним принципом текстології визнавався принцип «классовой значимости варианта», який вимагав «включения отдельных классово ценных вариантов» в основний текст [98]. На прак-

---

[94] «За марксо-ленінську критику», 1934, № 2-3.

[95] «Історик-більшовик», 1934, № 1.

[96] Т. Г. Шевченко. 1814—1934, стор. 35—48.

[97] «Культура і пропаганда», 1934, № 1, стор. 52.

[98] И. Айзеншток, Судьба литературного наследства Т. Г. Шевченко.— «Литературное наследство», 1935, № 19—21, стор. 459.

тиці це приводило до застосування контамінацій і редакторської сваволі, які зіпсували деякі тексти I і II томів академічного Повного зібрання творів Шевченка (1935 і 1937).

Проте вже 1935 р., коли вульгарно-соціологічні тенденції в шевченкознавстві, здавалося б, досягли апогею, з'являються перші ознаки кризи вульгарного соціологізму в українському літературознавстві. Одне з перших висловлювань проти вульгарних соціологів на Україні знаходимо в статті Ю. Йосипчука «До вивчення історії української літератури» [99] — шевченкознавця, який і сам у ті роки віддав данину квазісоціологічним концепціям (напр., у статті «Поема селянського повстання» [100]). «Досі на перешкоді до вивчення літературної спадщини,— писав Ю. Йосипчук,— стояла шкідлива «соціологізація», що за своїми абстрактними схемами зубожувала або робила мертвими найвидатніші образи художньої літератури. Перша спроба дослідження творчих питань історії літератури проголошувалась гучною наличкою — формалізм. Не випадково ж поетика була вигнана зі стін літературних вишів» [101] (статтю написано в зв'язку з постановою ЦК КП(б)У про створення курсу історії української літератури). Виступ Ю. Йосипчука був, звичайно, не випадковий: саме в цей час радянська критика почала наступ проти вульгарної соціології.

Розгортанню критики цих концепцій сприяв виступ Горького та деяких інших промовців на Першому з'їзді радянських письменників (1934), а також (посередньо) деякі тогочасні документи про стан історичної науки, зокрема постанова ЦК ВКП(б) і Раднаркому СРСР від 15.V 1934 р. «Про викладання громадянської історії в школах СРСР» (в якій осуджено абстрактний соціологічний схематизм у викладанні історії). 8 серпня 1936 р. з критикою вульгарної соціології виступила «Правда» [102]. Ця критика мала позитивний вплив на дальший розвиток українського літературознавства, шевченкознавства зокрема.

Критику вульгарно-соціологічної методології у шевченкознавстві чи не вперше знаходимо в статті Б. Коваленка «Тарас Шевченко»: «До поета підходили головно як до виразника певних ідей, ігноруючи художню сторону його творчості. Не обходилося при цьому і без вульгарного соціологізму (автор наводить як приклад коментар до вірша «Вітре буйний...» у «Кобзарі» 1934 р.— *Ред.)*. Прекрасний вірш, пройнятий характерним для Шевченка ніжним ліризмом, <...> інтерпретується як убога публіцистична і по суті не революційна, а сльозлива народницька схема «горя-поневіряння». Та й насправді, хіба до тупого вульга-

---

[99] «За марксо-ленінську критику», 1935, № 7.

[100] У кн.: Т. Г. Шевченко, «Гайдамаки», К., вид. УАН, 1935.

[101] За марксо-ленінську критику, 1935, № 7, стор. 13.

[102] Передова «Привить школьникам любовь к классической литературе» та критичні матеріали про соціологічні надуживання в літературознавстві й викладанні в школі.

ризатора може «дойти» художня краса поетичних образів, що зображують ліричні переживання» [103]. У цій статті критик підносить значення інтимної лірики Шевченка, недооцінюваної вульгарними соціологами: «Інтимна лірика Шевченка становить єдине ціле з його соціальними мотивами. Вона ніби доповнює революційну лінію його поезії, відтворюючи в художній формі позитивні ідеали поета» (стор. 94). Вульгарно-соціологічні погляди на зв'язок творчості Шевченка з попередньою літературною традицією критикував М. Русанівський [104].

Принагідні критичні висловлювання про вульгарний соціологізм у шевченкознавстві знаходимо в доповідях О. Білецького та І. Стебуна на Шевченківському пленумі Спілки радянських письменників СРСР 1939 р.[105]

Проте боротьба з вульгарною соціологією в шевченкознавстві виявляється в ті роки не стільки в формі безпосередньої критики конкретних студій (така критика з різних причин була принагідною і «не називаючи прізвищ»), скільки в створенні праць, зміст і методологія яких об'єктивно заперечували вульгарно-соціологічні принципи. Така «позитивна критика» реалізувалася в більш об'єктивному тлумаченні українського літературного процесу, в більшій увазі до художньої специфіки «Кобзаря», у намаганні розглядати зміст і форму творів Шевченка в їх єдності тощо.

Однією з перших спроб по-новому розглянути творчу еволюцію автора «Кобзаря» була велика стаття Ю. Йосипчука «Етапи поетичної творчості Шевченка» [106]. Ця стаття належить до кращих нарисів про художній розвиток Шевченка в шевченкіані другої половини 30-х років. Водночас у ній помітні й залишки вульгарно-соціологічних поглядів, перебільшено вплив поміщицької літератури на раннього Шевченка.

Загалом же автор вірно характеризує особливості Шевченкового реалізму, зумовлені революційно-демократичним світоглядом поета,— його активність, тенденційність (яка не переходить у голу публіцистичність). Плідною була й тенденція автора досліджувати форму, поетику Шевченка в єдності з світоглядом поета, змістом його творчості. Ці тенденції знайшли свій розвиток у працях наступних років. Раціональною була також пропозиція ав-

---

[103] «Літературна критика», 1936, № 5, стор. 91—92. Див. також статтю Б. Коваленка «Шевченко як поет» («Літературна газета», 1936, 19.III, № 12).

[104] М. Русанівський, Шевченко і українська література першої половини XIX століття.— Наукові записки Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка. Збірник філологічного факультету № 1. Пам'яті Т. Г. Шевченка, К., 1939.

[105] Не називаючи прізвища, О. Білецький критикував відому вже нам хибну думку В. Коряка про вплив на Шевченка «поміщицької літератури», який нібито виявився в тому, що поет називав російських митців «наші» (в кн. «Боротьба за Шевченка», стор. 97). (Див. VI пленум правления Союза советских писателей.., бюллетень № 3, К., 1939, стор. 185).

[106] «Радянська література», 1937, № 3, стор. 182—208.

тора розглядати всі твори, написані після арешту 1847 р., включаючи «казематний цикл», разом. Цю думку фактично реалізовано в Повному зібранні творів у шести томах ювілейного видання АН УРСР 1963—1964 рр. (де «казематний цикл» починає поезії часів заслання в II томі).

Характеризуючи «невольничу музу» Шевченка, автор не обминає й суперечностей цього періоду розвитку поета, які, на його думку, «дещо яскравіше виявилися», ніж у період «трьох літ». В аналізі цих суперечностей є й помилкові думки. Проте було б антинауково заперечувати саму постановку питання про наявність суперечностей у творчості Шевченка. Заслуговує на увагу й думка Ю. Йосипчука про елементи сентименталізму в деяких поезіях Шевченка (він пише про сентиментально-романтичну, але близьку до народної, ліричну пісню типу «Човен», «Вітре буйний», «Думка» і про соціально-побутову з сентиментальним забарвленням поему типу «Катерини»). Сучасні дослідники здебільшого ігнорують це питання (хоч Ю. Йосипчук порушував його не перший). Основний же пафос статті Ю. Йосипчука — у ствердженні революційного спрямування Шевченкового реалізму як художнього методу поета.

Боротьба радянської критики за марксистсько-ленінську методологію і звільнення літературознавства від пут вульгарної соціології мали одним із своїх наслідків усталення погляду на Шевченка як народного поета. Можна сказати, що теза про народність творчості Шевченка з 1936 р. остаточно утверджується в радянському шевченкознавстві. Саме визначення «Шевченко — народний поет» аж ніяк не було новим у шевченкознавстві, воно виникло ще за життя автора «Кобзаря». Проте до революції Шевченкову народність далеко не завжди тлумачили вірно. Іноді народність поета розуміли як «простонародність». Шевченкову народність ототожнювали з фольклорністю і тяжінням поета до сюжетів з народного життя. Після революції визначення «Шевченко — народний поет» майже не вживалося, критика його не визнавала за марксистське, оскільки воно ніби змазувало класовий зміст творчості письменника. Встановленню правильного розуміння народності Шевченка допомогло те, що в попередні роки визнано антиісторичними визначення типу «співець передпролетаріату», «ідеолог батрацтва» тощо, а в російському літературознавстві утвердився вірний погляд на Пушкіна, Гоголя, Некрасова та деяких інших корифеїв російської літератури XIX ст. як на народних письменників.

Під народністю Шевченка стали розуміти передусім те, що Шевченкова творчість відповідала корінним інтересам народних мас, сприяла визвольній боротьбі народу, відображала його думи і прагнення. Народності змісту Шевченкової поезії відповідала народність його форми — велика простота, близькість до фольклорних джерел (хоч у ті роки далеко не всі ще це питання правильно розуміли).

Народним поетом називають Шевченка вже в деяких статтях 1935 р. [107], а з 1936 р. це визначення стає загальнопоширеним [108].

Одним із наслідків постановки питання про народність Шевченка було те, що шевченкознавці другої половини 30-х років стали більше уваги приділяти проблемі взаємин Шевченка з фольклором. Пожвавлення інтересу до цієї проблеми обумовлювалось не тільки внутрішньою еволюцією шевченкознавства, а й деякими загальними тенденціями розвитку радянської культури, пов'язаними з посиленням боротьби за народність і реалізм у радянській літературі. Крім статей про творчий шлях Шевченка, в яких відводилось місце і його взаєминам з народною поезією, в передвоєнні роки опубліковано чимало статей, присвячених саме цій проблемі. Найцінніші з них — дослідження Д. Ревуцького «Шевченко і народна пісня», М. Грінченка «Шевченко в народній пісенній творчості» і П. Попова «Шевченко і російський фольклор», надруковані 1939 р. в академічному збірнику «Пам'яті Т. Г. Шевченка» (див. розділ «Шевченко і фольклор»).

З критикою вульгарної соціології пов'язані й нові тенденції в тлумаченні історичних поезій Шевченка. Саме тоді в історичній науці переборювалось вульгарне, спрощене розуміння поняття класовості, характерне для багатьох історичних праць попередніх років. Зокрема, переглядалась оцінка історичного минулого України та її визначних діячів — Наливайка, Богдана Хмельницького, Богуна, Сірка, Гонти й Залізняка тощо, діяльність яких раніше висвітлювалась тільки негативно. Цей новий етап в розвитку радянської історичної науки не міг не позначитись і на шевченкознавстві. Якщо в попередні роки вульгарно-соціологічна критика вбачала в поезіях, присвячених героїчному минулому України, «націоналізм», впливи поміщицької літератури, ідеологічну незрілість тощо, то в шевченкіані кінця 30-х років більшість історичних поезій тлумачиться цілком позитивно — як вияв патріотичних переконань поета. Усвідомлення не тільки соціального, а й національно-історичного, сказати б вужче — патріотично-виховного, значення спадщини Шевченка не було якимось ізольованим явищем у критиці і літературознавстві передвоєнних років. Аналогічні тенденції в оцінці класиків спостерігаємо в інших літературах народів СРСР. Загроза війни, що неминуче насувалася, загострювала патріотичні почуття в радянському суспільстві і, природно, підказувала спиратися в духовному озброєнні народу на героїчні традиції минулого батьківщини.

На патріотичному значенні творчості Шевченка, зокрема його поезій про боротьбу з польською шляхтою, наголошувалось у ті

---

[107] А. Костенко, Я. Галайчук, Велика перемога.— «За марксо-ленінську критику», 1935, № 6, стор. 56.

[108] Див. статті: Б. Коваленка «Тарас Шевченко» («Літературна критика», 1936, № 5, стор. 75, 92), П. Колесника, «Проза Т. Г. Шевченка» («Літературна критика», 1936, № 10, стор. 3), Ю. Йосипчука, «Геній народний» («Вісті», 1937, 10.III, № 57) та ін.

роки, крім загальних праць про поета, в статтях Ф. Ястребова, К. Гуслистого, М. Петровського, І. Балаки [109] та ін.

Критика вульгаризаторських концепцій сприяла об'єктивнішому висвітленню всього літературного процесу на Україні, а отже, й місця в ньому Шевченка. Якщо раніше попередники Шевченка — від Котляревського до Квітки й поетів-романтиків — розглядалися лише в «єдиному потоці» «поміщицької літератури», а їх загальнонаціональне значення ігнорувалося, то наприкінці 30-х років у їх творчості знаходять уже й прогресивні риси — як у суспільному, так і в історико-літературному плані. Якщо раніше взаємини Шевченка з цими письменниками розглядались переважно в аспекті впливу на поета «поміщицької ідеології», то тепер цю проблему аналізують у всій її складності. Щоправда, процес переборення вульгарно-соціологічної методології проходив нелегко: були (особливо після війни) й зворотні тенденції. А творчість таких сучасників Шевченка, як Костомаров та деякі романтики, ще тривалий час не знаходила об'єктивної оцінки, що не могло не позначитися й на розробці проблеми «Шевченко і літературний процес».

Певне значення у встановленні правильного погляду на місце Шевченка в літературному процесі мала й згадана вище стаття М. Русанівського «Шевченко і українська література першої половини XIX століття». Її автор поставив своїм завданням «з'ясувати питання про вплив попередньої літературної традиції на формування раннього поетичного обличчя Шевченка» [110]. Дослідник аналізує не тільки те, що відрізняє Шевченка як поета мужицької революції від його попередників, а й те, чим поет плідно скористався з української літературної традиції.

Цій же проблемі — з'ясуванню місця Шевченка в українському літературному процесі — присвятив свою доповідь на Шевченківському пленумі 1939 р. «Шевченко і українська література» І. Стебун [111]. Як і М. Русанівський, він осуджує «запопадливих вульгаризаторів», які запевняли, що «Шевченко взагалі повністю заперечував літературну спадщину своїх попередників» [112]. Водночас головну увагу критик звертає на те нове, що визначило місце Шевченка в історії української літератури,— його реалізм і народність.

---

[109] Ф. Ястребов, Шевченко — борець проти польського панства.— «Літературна критика», 1938, № 1; К. Гуслистий, Коліївщина в творах Шевченка; М. Петровський, Повстання українського народу проти гніту шляхетської Польщі в 1630 році в творах Тараса Шевченка.— Обидві у зб.: «Пам'яті Т. Г. Шевченка», К., Вид-во АН УРСР, 1939; І. Балака, Патріотизм в поезії Шевченка.— Учені записки Харківського університету, № 17. Труди філологічного факультету, № 1, Х., 1939.

[110] Наукові записки Київського університету, К., 1939, стор. 61.

[111] Поширений варіант цієї доповіді під назвою «Основоположник нової української літератури» див. у зб.: «Пам'яті Т. Г. Шевченка», К., 1939.

[112] «Пам'яті Т. Г. Шевченка», стор. 193.

І. Стебун характеризує Шевченка як основоположника і родоначальника нової української літератури. Обгрунтовує цю тезу й М. Русанівський у згаданій праці. Це визначення набуло в ті роки загального поширення, але саме в названих статтях воно теоретично обгрунтоване. Ще раніше — 1937 р. — Ю. Йосипчук писав, що «Шевченко є основоположником реалізму в українській літературі» [113]. Основоположне значення Шевченка в становленні нової української літератури згадані критики пов'язували з тим, що саме він вивів її на широкий шлях літератури світової і визначив головний викривально-реалістичний напрям її розвитку.

На відміну від терміну «основоположник», який міцно ввійшов у шевченкознавчу літературу, термін «родоначальник» у наш час поступово зникає з ужитку. Від цього терміну варто остаточно відмовитися вже тому, що й до Шевченка на Україні існувала досить розвинена література (отже, не можна бути родоначальником того, що народилось раніше).

До проблематики «Шевченко і український літературний процес» значною мірою належать і розвідки типу «Шевченко і Сковорода» П. Попова [114], «Т. Шевченко і П. Грабовський» О. Кисельова [115], «Шевченко і Франко» О. Семененка [116], «Франко про Шевченка» Ю. Кобилецького [117] тощо. Дві останні статті звертали увагу на важливу проблему «Франко і Шевченко», значення якої раніше недооцінювалось. Франко як дослідник Шевченка фактично випав з поля зору шевченкознавців 20-х — першої половини 30-х років. Щоправда, в ці роки на Радянській Україні (а також у Галичині) опубліковано деякі цінні матеріали з цієї проблеми: стаття Франка «Тарас Шевченко», написана 1914 р. для лондонського журналу [118], листування Франка з Доманицьким про видання «Кобзаря» [119], листи Франка до Драгоманова, де є згадка про Шевченка [120] та ін. Проте глибша розробка цієї проблеми і перевидання праць Франка про Шевченка почалися вже в післявоєнні роки.

Місце Шевченкової творчості в літературному процесі висвітлювали й праці з проблеми «Шевченко і літератури народів СРСР». Питанню зв'язків поета з російським літературно-громад-

---

[113] Ю. Йосипчук, Геній народний.— «Вісті», 1937, 10.III, № 57. Визначення це виникло, очевидно, під впливом аналогічних визначень в ювілейній пушкінській літературі 1937 року.

[114] Наукові записки Київського державного університету, 1939.

[115] Там же.

[116] Наукові записки Харківського педінституту, 1939.

[117] «Літературна критика», 1939, № 11.

[118] «Україна», 1925, № 1-2.

[119] М. Возняк, З приводу двадцятиліття «Кобзаря» в редакції В. Доманицького (його листування з І. Франком).— «За сто літ», кн. 5, 1930.

[120] Матеріали для культурної й громадської історії Західної України, т. 1. Листування І. Франка і М. Драгоманова, К., 1928.

ським рухом приділялось чимало уваги ще в 20-х роках. Але про зв'язки Шевченкової творчості з літературами інших народів СРСР раніше майже не писали. Розробка цієї проблеми фактично починається з кінця 30-х років. Природно, що найбільше праць присвячено взаєминам Шевченка з російською літературою, яка найвиразніше позначилася на його творчості. Розроблялися ці теми в плані дослідження як впливу на Шевченка російської літератури, так і місця Шевченкової спадщини в культурі народів СРСР.

1936 р. в ювілей Добролюбова з'явилось кілька статей на тему «Шевченко і Добролюбов» [121]. Кількома статтями відгукнулись шевченкознавці і на сторіччя від дня смерті Пушкіна (1937) [122], і на 150-річчя від дня народження Щепкіна (1938) [123]. Нерівноцінна за своїм науковим значенням, ця ювілейна література сприяла, проте, активізації дослідницького інтересу до поставлених проблем.

Усе зростаюча в ці роки кількість публікацій на тему «Шевченко і російські революційні демократи» додала мало нового до сказаного раніше Є. Шабліовським, за винятком розвідки М. Шагінян «Шевченко и еженедельник «Искра» [124], що ввійшла як розділ у її книжку «Шевченко» (1941). Дещо нове, порівняно з О. Дорошкевичем, знайдемо і в статті Ю. Гая «Шевченко і Герцен» [125]. 1939 р. Спиридонов опублікував у «Литературной газете» (№ 19) статтю, в якій доводив приналежність Бєлінському рецензії на «Кобзар» у травневій книзі «Отечественных записок» 1840 р. Обгрунтована після війни Ф. Приймою, гіпотеза В. Спиридонова має серед шевченкознавців як своїх прихильників, так і противників.

У передвоєнні роки з'явилося чимало публікацій і статей на тему «Горький і Шевченко». 29.VIII 1938 р. «Правда» опублікувала уривок з конспекту лекцій Горького з історії російської літератури (1912), де високо оцінюється Шевченко [126]. Названа

---

[121] И. Я. Айзеншток, Добролюбов и украинская литература.— «Известия АН СССР». Отделение общественных наук, 7 серия, 1936, № 1-2; Ю. Йосипчук, Шевченко і Добролюбов.— «Більшовик України», 1936, № 3; О. Г. Шліхтер, Чернишевський, Добролюбов і Шевченко.— «Більшовик України», 1936, № 5.

[122] О. Білецький, Пушкін і Шевченко.— «Комуніст», 1937, 10.III, № 57; Ю. Йосипчук, Пушкін і Шевченко.— «Вісті», 1937, 10.III, № 34; П. Колесник, Пушкін і Шевченко.— «Радянська література», 1937, № 1; Д. Косарик, Пушкін і Шевченко.— «Літературний журнал», 1937, № 3.

[123] А. Дейч, История одной дружбы (М. Щепкин и Тарас Шевченко).— «Известия», 1933, 18.XI, № 268; Ю. Костюк, Шевченко і Щепкін.— «Молодий більшовик», 1938, № 12; Т. Щепкина-Куперник, Прекрасная дружба.— «Советское искусство», 1938, 18.XI, № 153 та ін.

[124] Вперше опубліковано в журн. «Октябрь», 1939, № 5-6.

[125] «Літературний журнал», 1939, № 3.

[126] Див. також: М. Горький, История русской литературы, М., Гослитиздат, 1938.

публікація, а також деякі інші [127] мали своїм наслідком помітне пожвавлення уваги критики до цього питання [128].

Поряд з розвідками, присвяченими окремим питанням проблеми «Шевченко і російська література», наприкінці 30-х років опубліковано й кілька загальних статей на цю тему О. Білецького [129], С. Шаховського [130], Д. Косарика [131], Б. Якубського [132].

Наведені статті нагромаджували спостереження й ідеї, робили певний крок у розробці проблеми. Проте, очевидно, досліджених на той час матеріалів було замало для створення синтетичної розвідки типу написаної вже після війни монографії Ф. Прийми «Шевченко и русская литература XIX века» (1961).

Перші кроки у вивченні впливу Шевченка на культуру інших (крім російського) народів СРСР припадають на передвоєнні роки. Саме тоді поезія Шевченка вперше перекладається на мови багатьох народів Радянського Союзу і стає чинником їх внутрішнього літературного процесу. Великим поштовхом у популяризації Шевченкової творчості в радянських республіках став 125-річний ювілей поета 1939 р. Ще 1937 р. П. Тичина друкує статтю «Шевченко і поети братерських республік» [133], а в наступні роки виходить уже чимало статей, а також збірники й переклади Шевченкових поезій мовами народів СРСР [134]. Значну увагу питанню про

---

[127] Напр. І. Є[рофєє]в, Лист М. Горького про український театр.— «Театр», [К.], 1937, № 5-6; Скиталец, Максим Горький. (Встречи).— «Октябрь», 1937, № 2; Горький про Шевченка (лист Горького до І. Белоусова про переклади поезій Шевченка).— «Комуніст», 1938, 28.III; Горьківська колекція шевченківських малюнків.— «Малярство і скульптура», 1938, № 3.

[128] О. Білецький, Горький і українська література.— «Літературний журнал», 1938, № 4; А. Бронський, Горький про Шевченка.— «Радянська література», 1938, № 10; Г. Владимирский, Горький о Шевченко.— «Красная новь», 1938, № 12; Д. Косарик, Шевченко и Горький.— «Советская Украина», 1938, 11.X, № 235; С. Балухатий, Максим Горький і Тарас Шевченко.— «Комуніст», 1939, 6.III, № 53; І. Романченко, Горький про Шевченка.— «Комуніст», 1939, 26.II, № 20 та ін.

[129] А. Белецкий, Шевченко и русская культура.— Учені записки Харківського університету, Х., 1939.

[130] С. Шаховський, Шевченко і російська культура.— «Пам'яті Т. Г. Шевченка», К., 1939.

[131] Д. Косарик, Шевченко и русские писатели.— «Советская Украина», 1938, 9.III, № 55.

[132] Б. Якубський, Шевченко і російська література.— «Літературна критика», 1939, № 2-3.

[133] «Літературна газета», 1937, 11.III, № 12.

[134] Р. Перадзе, Великий народный поэт.— «Заря Востока», 1938, 4.X, № 228; «У вянок Шаўчэнка», Мінськ, 1939; «Тарас Шевченко», Ташкент (узбецькою мовою); А. Караваєва, Любимий поет народів.— «Комуніст», 1939, 5.III, № 152; Самед Вургун, Серця, сповнені любові.— «Вісті», 1938, 29.IX, № 295; Грузинський народ шанує пам'ять великого українського поета.— «Комуніст», 1938, 4.X, № 229; В. Терзібашян, Шевченко у вірменській літературі.— «Вісті», 1939, 15.II; Й. Гришашвілі, Шевченко у грузинській літературі.— «Літературна критика», 1940, № 2; В. Услі, І. Івнік, Шевченко і чуваський народ.— «Радянське літературознавство», 1939, № 4; К. Ішанов, Тарас Шевченко.— У кн.:

місце Шевченкової спадщини в культурі радянських народів приділив Шевченківський пленум Правління Спілки радянських письменників СРСР (див. далі).

Дещо біднішою кількісно, але не якісно, була тогочасна література про зв'язок Шевченкової творчості з світовим літературним процесом. Це передусім цінна стаття О. Білецького «Шевченко і світова література» [135], виголошена як доповідь на згаданому пленумі. Пафос розвідки О. Білецького — у визначенні самобутнього місця Шевченка серед інших великих поетів світу. Не знімаючи проблеми «впливів», але виступаючи проти її вульгаризації, дослідник ставить іншу важливу проблему: вивчення Шевченка в плані «порівняльної історії літератури» (стор. 219). Стаття О. Білецького орієнтувала шевченкознавців на типологічне вивчення спадщини поета у зв'язку з розвитком світового літературного процесу. Треба визнати, що ця остання проблема ще й досі не розв'язана шевченкознавцями. Як і О. Білецький, про лектуру Шевченка в галузі світового письменства писав у багатій на фактичний матеріал статті «Шевченко і світова література» С. Савченко [136]. Різні аспекти цієї проблеми висвітлювали в передвоєнні роки О. Лейтес [137], М. Аплетін [138], О. Величков [139], М. Чубач [140] та ін.

У другій половині 30-х років помітно зростає інтерес до питань Шевченкового стилю, майстерності, віршування, досліджуються окремі жанри його творчості тощо. Ця тенденція, безперечно, також пов'язана з переборенням радянською критикою вульгарносоціологічних впливів. Характерною рисою нових праць є те, що форму Шевченкових творів дослідники намагаються розглядати в єдності із змістом і творчим методом письменника.

Загальну постановку питання про дослідження художньої специфіки Шевченкової творчості знаходимо в середині 30-х років у згаданих уже статтях Ю. Йосипчука і Б. Коваленка, в статті П. Колесника «Про майстерність Шевченка» [141]. Кількість статей

Тарас Шевченко, Кобзар, Ашхабад, 1939 (туркменською мовою) та ін. Див. також працю В. Шубравського «Шевченко і літератури народів СРСР», К., «Наукова думка», 1964, стор. 15—16.

[135] «Пам'яті Т. Г. Шевченка», стор. 207—226, та деякі інші видання 1939 р.

[136] Наукові записки Київського університету, К., 1939.

[137] А. Лейтес, Шевченко и мировая литература.— «Интернациональная литература», 1939, № 3-4.

[138] Доповідь М. Аплетіна про Шевченка в зарубіжних перекладах і критиці у виданні: VI пленум правления Союза советских писателей СССР, посвященный 125-летию со дня рождения Тараса Шевченко. Бюллетень № 4, Гослитиздат Украины, 1939.

[139] О. Величков, Шевченко і болгарська література 60—70-х років XIX ст.— «Радянське літературознавство», 1939, № 4.

[140] М. Чубач, Античність у творчості Шевченка.— Наукові записки Київського університету, К., 1939.

[141] «Літературна газета», 1935, 12.III, № 11.

на цю тему поступово зростає на кінець 30-х років, особливо в зв'язку з ювілейним 1939 роком.

В цей час виходять праці, присвячені окремим жанрам Шевченкової творчості — його сатирі, драматургії, прозі тощо. Якщо раніше сатира автора «Кобзаря» залишалась майже поза увагою дослідників, то опублікована 1937 р. стаття Л. Сукачова «Сатира Шевченка» є однією з перших вдалих спроб характеристики цієї сторони Шевченкової творчості [142].

Після статей П. Руліна 20-х років нові розвідки про драматургію Шевченка починають з'являтися тільки 1939 р. [143], а на початку 1941 р. виходить книжка О. Борщаговського і М. Йосипенка «Шевченко і театр».

Прозові жанри Шевченкової творчості в другій половині 30-х років досліджують Є. Кирилюк [144], П. Колесник [145], М. Шагінян [146], А. Бронський [147], С. Богацька [148] та ін. Окремі положення цих праць дискусійні або застарілі, але є в них і спостереження, варті уваги дослідника. Так, П. Колесник висловив цікаву, хоч і спірну, думку про те, що в повістях «Шевченко досить широко і докладно викладає свій позитивний ідеал» [149], і про характер деяких суперечностей в поетовій прозі (ідеалізація героїв типу Сокири, Гирла, Прехтеля тощо). І якщо дослідник явно перебільшував, коли писав, що Шевченко-прозаїк подекуди «попадав у ногу з ліберальною літературою» (стор. 15), то сама його тенденція розглядати шлях письменника у всій його складності, не обминаючи суперечностей, була, безперечно, плідною.

У наш огляд не входить аналіз літератури про Шевченка-художника. Але не можна обминути того не випадкового факту, що саме в другій половині 30-х років кількість таких студій помітно зростає.

Наприкінці 30-х років поновилось вивчення Шевченкової мови, розпочате в 20-х роках О. Синявським, М. Сулимою та ін.[150]

---

[142] «Літературна критика», 1937, № 3. На цю тему див. також статтю А. Недзвідського «Непримиренна сатира» в ювілейному збірнику Одеського університету «Великий поет-революціонер» (Одеса, 1939).

[143] А. Борщаговский, Театральные идеи Шевченко.— «Театр», (М.), 1939, № 2-3.

[144] Є. Кирилюк, Шевченко-прозаїк.— «Літературна критика», 1936, № 5.

[145] П. Колесник, Проза Т. Г. Шевченка.— «Літературна критика», 1936, № 10.

[146] М. Шагинян, Русская проза Шевченко.— «Красная новь», 1939, № 3. Див. також розділ «Проза» в монографії М. Шагінян «Шевченко», М., 1941.

[147] А. Бронський, Літературна спадщина Шевченка російською мовою.— У зб.: «Пам'яті Т. Г. Шевченка», К., 1939.

[148] С. Богацька, Російські повісті Шевченка.— Наукові записки Київського університету, К., 1939.

[149] «Літературна критика», 1936, № 10, стор. 15.

[150] Інститут Т. Шевченка, зокрема, збирав матеріали для «Словника Шевченкової мови».

Кілька цінних розвідок надруковано 1939 р. в шевченківському номері наукових записок Київського університету (Г. Левченка [151], В. Ільїна [152], А. Деркача [153]), в академічному збірнику «Пам'яті Т. Г. Шевченка» (1939) опубліковано працю В. Масальського «Мова й стиль поезій Т. Г. Шевченка», 1940 р. вийшов шевченківський номер наукових записок «Мовознавство» (№ 15-16), тоді ж почав свої дослідження мови Шевченка В. Ващенко [154].

Зрозуміло, що дослідники художньої специфіки Шевченкової творчості — його творчого методу, жанрів, стилю, майстерності — головні зусилля зосереджували на поетичній спадщині письменника.

Характерною для тих часів за своїми дослідницькими тенденціями була стаття Л. Новиченка «Поет і народ. До характеристики художнього методу в ліриці Шевченка» [155]. Матеріалом дослідження тут була лірика зрілого Шевченка, але своїм змістом і значенням розвідка Л. Новиченка вийшла за рамки теми. Вона цікава передусім своєю методологією дослідження як конкретних ліричних творів поета, так і його лірики взагалі, поєднанням тонкого мікроаналізу з синтезом. Лірика «Кобзаря» досліджується тут у єдності змісту й форми, причому автор враховує і соціально-ідеологічні й психологічні, й суто літературні чинники.

Питанням методу і стилю поета присвячені також розвідки С. Родзевича «Романтизм і реалізм у ранніх творах Т. Г. Шевченка» [156], М. Плісецького «До проблеми романтизму Шевченка» [157], окремі розділи монографії М. Шагінян «Шевченко» (див. розділ «Творчий метод»).

Вивченню ритміки Шевченка у передвоєнні роки присвячені розвідки того ж М. Плісецького [158] і О. Розенберга [159] (див. розділ «Віршування»).

Поряд з працями про художній метод Шевченка (в яких звичайно порушувалися й питання його стилю), про фольклорний елемент його творчості в передвоєнні роки з'явилися спроби загальної характеристики Шевченкової поетики (доповідь М. Риль-

---

[151] Г. Левченко, Місце Шевченка в історії української літературної мови.

[152] В. Ільїн, До питання синоніміки Шевченка.

[153] А. Деркач, Функції слов'янізмів у лексиці Шевченка.

[154] В. С. Ващенко, Основоположник української літературної мови.— Научные записки Днепропетровского университета, т. 20. Сборник работ филол. факультета, вып. 1, 1940; В. С. Ващенко, Морфологічні паралелі в мові Т. Г. Шевченка.— Научные записки Днепропетровского университета, т. 24. Сборник работ филол. факультета, вып. 2, 1940; В. С. Ващенко, Народність лексики Т. Шевченка.— Там же.

[155] «Радянська література», 1938, № 11, 12.

[156] Наукові записки Київського педінституту, т. 1, К., 1939.

[157] Наукові записки Київського університету, К., 1939.

[158] М. Плісецький, Ритміка поезії Шевченка.— «Літературна критика», 1939, № 2-3.

[159] А. Розенберг, Вопросы ритмики Т. Г. Шевченко.— Учені записки Харківського університету, 1939.

ського «Поетика Шевченка» на Шевченківському пленумі 1939 р., розділ «Поетика Кобзаря» в кн. М. Шагінян «Шевченко») і розвідки про творчу лабораторію поета (статті І. Гончаренка [160], книжка І. Айзенштока [161]) та текстологію його творів (дослідження М. Бернштейна «Літературно-текстологічний аналіз поеми «Гайдамаки» Т. Г. Шевченка [162]).

Свою відому працю «Поетика Шевченка» М. Рильський написав як доповідь для Шевченківського пленуму СРП 1939 р. Автор поставив собі за мету дати стислу характеристику Шевченка — геніального майстра слова. Його доповідь і досі лишається одним з кращих літературознавчих портретів Шевченка-поета. Тенденції, що ми їх помітили в розвідках інших шевченкознавців кінця 30-х років,— заперечення вульгарної соціології, розуміння поетичної творчості як мистецтва слова, прагнення розгледіти зміст і форму вірша у їх єдності — найяскравіше виявилися в доповіді М. Рильського, зміст якої ширший за її назву. Розглядаючи творчу індивідуальність поета в різних аспектах, автор звертає увагу на складність Шевченкової простоти, на багатство духовного світу й художньої форми його творів. Цією своєю стороною розвідка М. Рильського була спрямована проти вульгаризаторів, які тлумачили Шевченкову народність як простонародність, а його поетику лише як наслідування фольклорної традиції.

Стаття І. Гончаренка «З творчої лабораторії Шевченка», за словами самого автора, «є тільки невеличкою спробою підійти до теми, з'ясувати в найзагальніших рисах деякі питання творчої роботи великого народного поета. Як Шевченко почав писати, як писав і зростав, як добирав — опрацьовував матеріали, як ставився до письменницької праці, з яких джерел брав свої творчі початки...» [163]. Надмірно широке коло поставлених питань не сприяло поглибленій їх розробці в короткій статті.

Детальніше цю тему розробив І. Айзеншток у серії статей, що друкувалися в журналах, а в 1940 р. вийшли окремою книжкою «Як працював Шевченко». Зміст книжки складають статті: «Шевченко — читач». «Робота над рукописом» (яка в свою чергу поділена на три підрозділи, присвячені роботі Шевченка над перекладом «Слова о полку Ігоревім», роботі над поемою «Старенька сестро Аполлона» і використанню біблійних мотивів у його творчості), «Робота над сюжетом» (у якій говориться переважно про формування задуму поеми «Юродивий»), «Робота над фольклорним матеріалом», «Робота над історичним матеріалом» (про поему

---

[160] І. Гончаренко, З творчої лабораторії Шевченка.— «Радянське літературознавство», № 2-3, К., 1938; Його ж, Як працював Шевченко.— «Літературна критика», 1937, № 3.

[161] І. Айзеншток, Як працював Шевченко, К., «Рад. письменник», 1940.

[162] «Радянське літературознавство», № 4, К., 1939.

[163] «Радянське літературознавство», № 2-3, К., 1938, стор. 83. У журналі «Літературна критика» (1937, № 3) цю ж розвідку надруковано під назвою «Як працював Шевченко».

«Гайдамаки») і «Автобіографізм Шевченка». Як бачимо, книжка І. Айзенштока не є монографічним дослідженням проблеми, а порушує часткові її питання на матеріалі окремих творів поета. Тогочасна критика звернула увагу, що книжка вийшла строкатою, їй бракує синтетичних розділів про роботу Шевченка над тропами, над ритмом, римою і т. д.[164] Але вірно й те, що автор збірки, не маючи можливості вичерпати в кількох статтях тему дослідження, поклав одну з перших цеглин у її розробку. В усіх статтях збірки знаходимо цікаві, хоч часом і спірні, думки й спостереження. Так, роботу Шевченка над перекладом «Слова о полку Ігоревім» автор розглядає в аспекті переборення впливу Гербелевого перекладу «Слова», який ніби позначився на першій редакції «Плачу Ярославни». Нам цей вплив здається проблематичним (не фіксує його й інший дослідник цього питання П. М. Попов)[165]. Аналізуючи роботу Шевченка над біблійним матеріалом, автор констатував «відсутність будь-якого релігійного захоплення «святим письмом»[166]. «Біблія була зручним засобом для оформлення політичної поезії, для легалізації тих поглядів, які в очах благонадійних читачів могли здаватись надто крамольними і навіть одіозними» (стор. 64). У цих висновках є доля істини, хоч автор і занадто «утилітаризував» причини звернення Шевченка до біблії. У розділі про роботу над сюжетом дослідник розглядає характер реалізації задуму «Сатрапа и Дервиша» в поемі «Юродивий». У розділі «Робота над історичним матеріалом» І. Айзеншток доводить, що основним історичним джерелом «Гайдамаків» була народна версія. Після праць Б. Навроцького ця думка вже не була новиною в шевченкознавстві. Невдалою є спроба автора заперечити будь-який вплив на Шевченкову поему роману Чайковського «Вернигора».

Цій же поемі присвячена розвідка М. Бернштейна «Літературно-критичний аналіз поеми «Гайдамаки» Т. Г. Шевченка»[167] (див. розділ «Текстологія»). Це чи не єдине дослідження з Шевченкової текстології у передвоєнні роки (якщо не рахувати принагідних екскурсів у текстологічні питання в статтях І. Айзенштока та інших).

У передвоєнні роки фактично почалося дослідження естетики Шевченка — в статтях Є. Кирилюка[168], В. Гуфельда[169], Л. Тіве-

---

[164] Див. рецензію М. Дінерштейна.— «Радянська література», 1941, № 4-5.

[165] Див. П. Попов, Шевченко й «Слово о полку Ігоревім».— «Літературна критика», 1937, № 4; Його ж, Слово о полку Игореве в переводе Т. Шевченко.— У кн.: Слово о полку Игореве. Сб. исследований и статей.., М.— Л., 1950.

[166] І. Айзеншток, Як працював Шевченко, К., «Радянський письменник», 1940, стор. 57.

[167] «Радянське літературознавство», 1939, № 4.

[168] Є. Кирилюк, Погляди Шевченка на завдання поезії.— Наукові записки Київського педінституту, т. 1, 1939.

[169] В. Гуфельд, Літературно-естетичні погляди Шевченка.— «Літературна критика», 1939, № 2-3.

ріадського [170], а також у книжці М. Шагінян «Шевченко» (розділ «Естетика»).

Є. Кирилюк, зазначивши, що дореволюційне шевченкознавство питаннями естетики Шевченка займалось мало, одним з перших у шевченкознавстві наголошує на значенні цієї проблеми і вносить свою частку в її розробку, аналізуючи Шевченкові погляди на завдання поезії, висловлені в його поетичній творчості. Спроба загальної характеристики естетики Шевченка в статті Л. Тіверіадського базується на думці, що «естетику письменника треба усвідомити не тільки з його прямих теоретичних висловлювань, а й з самої його художньої творчості, бо власне естетичні висловлювання — це тільки явища усвідомлення письменником того, що безпосередньо виявляється в самій його творчості» (стор. 33). На жаль, ця справедлива думка в працях деяких післявоєнних філософів про світогляд Шевченка ігнорувалася і естетика поета розглядалася ізольовано від його творчості. І. Л. Тіверіадський і В. Гуфельд констатували близькість естетики Шевченка до естетики Чернишевського і вплив останнього (а також Бєлінського) на погляди українського поета.

Таким чином, у передвоєнні роки, особливо в зв'язку з Шевченковим ювілеєм 1939 р., шевченкознавча робота на Україні помітно пожвавішала, опубліковано чимало праць з різних проблем шевченкознавства. Щоправда, ці праці мали, звичайно, характер статей, а не монографічних досліджень. З різних причин у ті роки не створено жодної узагальнюючої праці про Шевченка. Гостру потребу в такій капітальній монографії до певної міри задовольнила книжка М. Шагінян «Шевченко», видана 1941 р.[171] Хоч авторка попередила в передмові, що «предлагаемый труд — не монография» (очевидно, розуміючи під останньою послідовний хронологічний розгляд усього творчого шляху письменника), вона є саме монографія, оскільки йдеться в ній про вузлові проблеми життя й творчості Шевченка — його світогляд, естетику, поетику, окремі його жанри, зв'язок з російськими революційними демократами, участь в Аральській експедиції, інтимне життя поета [172]. Книжка М. Шагінян фактично перша з 1935 р. монографія, що розробляла концепцію творчості Шевченка (видані в ті роки короткі критико-біографічні нариси М. Бєльчикова і Г. Владимирського мали не стільки дослідницький, скільки науково-популярний характер). Концепція Шевченкової творчості в праці М. Шагінян принципово не відрізняється від концепції, що її на той час виробила радянська літературознавча думка: це концепція революційного демократизму Шев-

---

[170] Л. Тіверіадський, Естетика Шевченка.— «Літературна критика», 1940, № 8-9.

[171] М. Шагинян, Шевченко, М., Гослитиздат, 1941.

[172] Книжку склали розділи: «Поэтика Кобзаря», «Драматургия, музыка, живопись», «Проза», «Эстетика», «Любовь», «Аральская экспедиция», «Связь с еженедельником «Искра», «Связь с Чернышевским».

ченка, матеріалізму його світогляду, народності і реалізму його літературної спадщини. Пафос дослідниці — саме в конкретній розробці цієї концепції, яку в численних ювілейних статтях більше декларували, ніж доводили. Книжка М. Шагінян майстерно написана, вона відіграла неабияку роль у популяризації спадщини Шевченка серед народів Радянського Союзу [173].

Слід застерегти, що в книжці М. Шагінян є чимало дискусійного і не всі розділи рівноцінні [174]. М. Рильський згодом зазначив, що ця «пристрасна, з любов'ю написана робота про Шевченка «не позбавлена, на жаль, і деяких хиб, спричинених саме захопленням ентузіаста-неофіта» [175]. Саме цією причиною — «захопленням ентузіаста-неофіта» — пояснюється головний, на наш погляд, недолік праці М. Шагінян — схильність авторки до перебільшень. За надмірності у висновках критикував дослідницю й О. Білецький, маючи на увазі передусім розділ «Аральская экспедиция» [176]. Проте, навіть враховуючи її недоліки, цю працю відносимо до кращих надбань передвоєнного шевченкознавства.

У більшості розділів знаходимо і свіжу думку, і нові матеріали. У розділі «Аральская экспедиция», незважаючи на деякі гіперболи, авторка перша спробувала осмислити значення Аральської експедиції в духовному житті поета. Тут вперше опубліковано уривки з щоденника Бутакова.

Розділ «Поэтика Кобзаря» позначений тією ж плідною тенденцією, що й тогочасні статті на цю тему М. Рильського і Л. Новиченка — виявити специфіку художньої форми Шевченка.

Новаторський характер має і розділ «Связь с еженедельником «Искра». Хоч ім'я редактора «Искры» В. Курочкіна принагідно згадувалося в деяких шевченкознавчих працях початку 30-х років, тут вперше поставлено питання про взаємини Шевченка з колом літераторів «Искры». Розділ містить цінні спостереження над типом Шевченкового гумору порівняно з гумором, що його культивувала «Искра», і тлумачить поезію «Умре муж велій» як спробу написати вірш в «іскрівській манері». Міркування М. Шагінян про «следы любопытнейшей близости поэта к «Искре» й про

---

[173] Книжку М. Шагінян видано в РРФСР у 1941, 1946, 1957, 1964 рр.

[174] З цього погляду не можна виправдати її численні перевидання без жодних виправлень і доповнень. На жаль, не знайшлося рецензента, який допоміг би авторці виправити досить численні фактичні помилки типу тверджень, ніби Шевченко мав на засланні «Більшу книжку» (стор. 150), ніби Куліш «делал в письмах к Шевченко грубейшие ошибки и пренебрежительно относился к украинской орфографии» (стор. 81), ніби Раїм — на Кос-Аралі (стор. 208), ніби «сусідонька убога» в поезії «Чи не покинуть нам, небого» — коханка Шевченка (стор. 177) та ін.

[175] М. Рильський, Поетика Шевченка.— Наукові записки Інституту мови і літератури, т. 2, 1946, стор. 25.

[176] Див. О. Білецький, Завдання і перспективи вивчення Шевченка.— «Збірник праць IX наукової шевченківської конференції», 1961, стор. 24.

те, що «тут возможен в будущем еще целый ряд открытий», знайшли підтвердження в працях післявоєнних дослідників.

У розділі «Связь с Чернышевским» вперше опубліковано уривок з листа П. Пипіної від 22. IX 1859 р., в якому йдеться про відвідання Шевченком родини Чернишевських.

У розділі «Любовь» дослідниця розглянула проблему, що її зовсім обминали інші шевченкознавці. Розглянула передусім у біографічному плані, але з проекцією на творчість поета. Так, детально проаналізувавши взаємини Шевченка з Ганною Закревською,— «этот центральный эпизод интимной жизни поета» [177],— авторка остаточно розв'язала питання про адресат вірша «Г. З.» (раніше таке припущення висловлювали, проте не аргументували його). Цей розділ належить до кращих у книжці. Взагалі, увага до особи Шевченка, безперечно, позитивна риса цієї праці.

В розділі «Естетика» подано досить вірну загальну характеристику естетичних поглядів Шевченка — тема, що її у ті роки тільки почали розробляти. У розділі «Проза» — оригінальні, але подекуди й спірні спостереження над стилем Шевченкових повістей. Вихід талановитої, хоч і не позбавленої недоліків, книжки М. Шагінян, поряд з іншими кращими студіями передвоєнних років, засвідчив успішне переборення вульгарно-соціологічних концепцій у шевченкознавстві.

Окремо слід спинитися на значенні Шевченкового ювілею 1939 року в розвитку шевченкознавства (певне уявлення про це мав дати читачеві і наш попередній огляд проблематики шевченкіани другої половини 30-х років). Ювілей 1939 року сприяв як популяризації творчості Шевченка серед народів Радянського Союзу, так і активізації дослідницької роботи, виходу численних нових праць про його творчість і нових (зокрема академічних) видань його творів. Кульмінаційною подією ювілею був присвячений 125-річчю від дня народження Т. Г. Шевченка VI Пленум правління Спілки радянських письменників СРСР, що відбувся 4—8 травня 1939 р. у Києві (з виїздом у Канів).

Антифашистське спрямування, протиставлення Шевченкового гуманізму нацистській ідеології з її культом війни й насильства виразно прозвучало у вступних словах О. Толстого і П. Тичини та у виступах інших промовців. На Пленумі виголосили доповіді: О. Корнійчук (про життя і творчість Шевченка), М. Рильський (про поетику Шевченка), Якуб Колас («Шевченко і Білорусія»), А. Машашвілі («Шевченко і Грузія»), К. Чуковський (про переклади «Кобзаря» на російську мову), О. Білецький («Шевченко і світова література»), Ф. Козицький («Шевченко в музиці»), М. Аплетін («Шевченко і Захід»), С. Раєвський («Шевченко-художник»). Про деякі з цих доповідей (М. Рильського, О. Білецького, І. Стебуна) вже йшлося при розгляді відповідної проблематики. Про місце Шевченка в культурі радян-

---

[177] М. Шагінян, Шевченко, стор. 114.

ських республік говорили Расул Рза (Азербайджан), М. Аразі (Вірменія), М. Рахімі (Таджикистан), А. Тажибаєв (Казахстан), С. Сасикбаєв (Киргизія), Д. Гофштейн (єврейський поет), російські поети — М. Тихонов, В. Рождественський, В. Лебедєв-Кумач та багато інших [178]. Шевченківський Пленум СРП 1939 р. залишив свій слід і в історії суспільного сприйняття шевченківської спадщини і — кращими своїми доповідями — в історії шевченкознавства.

Заходи по увічненню пам'яті Шевченка в ювілейному році не обмежились Пленумом СРП. Підготовка до Шевченкових роковин почалася ще з середини 1938 р. (постанова Раднаркому УРСР про ювілейний Шевченківський комітет від 30.V 1938 р.) і охопила широке коло державних установ і організацій (відкриття пам'ятників Шевченкові в Києві 6.III 1939 р. і в Каневі — 18.VI 1939 р; відкриття Республіканської ювілейної виставки, реорганізованої з 1941 р. в Центральний державний музей Т. Г. Шевченка, присвоєння імені Шевченка містам, науковим закладам, школам, вулицям, театрам тощо).

Особливе значення для пожвавлення шевченкознавчої роботи мало те, що наукові установи, вузи, редакції журналів, республіканські й обласні видавництва ще з 1938 р. почали діяльну підготовку до ювілейних видань — творів Шевченка, наукових шевченківських збірників, ювілейних номерів журналів. Звичайно, за короткий час не можна було створити великих монографій в галузі шевченкознавства, особливо у вузах, де літературні кафедри до того майже не займались ними. Але ювілейний рік, як ми вже частково бачили, збагатив шевченкіану науковими працями, що залишили свій слід у шевченкознавстві.

Тут насамперед слід назвати вихід у 1939 р. перших двох томів академічного Повного зібрання творів у десяти томах, що його розпочав до ювілею Інститут української літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР (Інститут створено 1936 р. на базі літературної комісії УАМЛІН та Інституту Т. Шевченка НКО УРСР; його першим директором був П. Тичина, а з 1939 р.— О. Білецький). У ці томи (за ред. Б. Якубського) увійшла вся поетична спадщина Шевченка, включаючи інші редакції і варіанти (за автографами, першодруками й авторитетними списками). Видання містило і цінний текстологічний коментар (див. «Текстологія»). До ювілею 1939 р. Інститут видав також розраховані на широкого читача «Кобзар» і Повну збірку творів у п'яти томах, яка включала, крім поезій, повісті, драматичні твори і щоденник Шевченка. Тут Шевченкові російські повісті вперше видано за автографами.

Увага науковців Інституту ім. Т. Г. Шевченка в передвоєнні роки була зосереджена передусім на підготовці академічного ви-

---

[178] Див. VI Пленум Правления Союза советских писателей СССР. Бюллетени № 1—5.

дання. І таке спрямування роботи за тих умов було, безперечно, правильним. Адже не було ще видано повного, авторитетного за своїми текстологічними засадами тексту літературної спадщини Шевченка з усіма редакціями і варіантами. Працюючи над його підготовкою, набирали досвіду молоді наукові кадри, що прийшли в шевченкознавство наприкінці 30-х років. Водночас до ювілею 1939 р. Інститут видав присвячені Шевченкові наукові записки («Радянське літературознавство», № 4) і взяв участь у загальноакадемічному збірнику «Пам'яті Т. Г. Шевченка». В «Радянському літературознавстві» надруковано цінні статті (М. Моренець, «Шевченко і «Общество поощрения художников»; О. Величков, «Шевченко і болгарська література 60—70-х років XIX ст.», І. Ковальов, «Ювілей Т. Г. Шевченка при царизмі»; В. Данилов, «Т. Г. Шевченко на Аральському морі» та ін.). Тут вперше опубліковано листи Шевченка до І. П. Клопотовського, Г. Л. Ткаченка, С. М. Муханова, записки до Д. С. Каменецького і М. М. Лазаревського. Шевченківське число «Радянського літературознавства» мало справді наукову цінність і відновлювало плідну традицію періодичних наукових шевченківських збірників, перервану після виходу в 1930 р. збірника «Шевченко. Річник 2-й» (після війни цю функцію взяли на себе «Збірники праць наукових шевченківських конференцій»).

Не раз уже згаданий академічний збірник «Пам'яті Т. Г. Шевченка» належить до кращих ювілейних видань цього типу[179]. Уже самий перелік статей дає уявлення про широту його проблематики. Щоправда, не в усіх статтях знайдено нові факти чи нову їх інтерпретацію. Але в цілому задум упорядників поглянути на Шевченка очима фахівців різних наук себе виправдав.

Поряд з грунтовними статтями літературознавців О. Білецького, І. Стебуна, С. Шаховського та ін. у збірнику надруковано цінний історичний коментар до окремих творів Шевченка істориків К. Гуслистого і М. Петровського, дослідження музикознавців і фольклористів Д. Ревуцького, М. Грінченка, П. Попова, мовознавця В. Масальського тощо.

Присвячені Шевченкові наукові записки й збірники видали до ювілею Київський університет, Харківський університет, Одеський університет, Київський педагогічний інститут, Харківський

---

[179] «Пам'яті Т. Г. Шевченка. Збірник статей до 125-ліття з дня народження», К., вид. АН УРСР, 1939. У зб. надруковано, зокрема, статті: О. Білецький, «Шевченко і світова література»; П. Попов, «Шевченко і російський фольклор»; Д. Ревуцький, «Шевченко і народна пісня»; М. Грінченко, «Шевченко в народній пісенній творчості»; К. Гуслистий, «Коліївщина в творах Т. Шевченка»; М. Петровський, «Повстання українського народу проти гніту шляхетської Польщі в 1630 році в творах Тараса Шевченка»; І. Стебун, «Основоположник нової української літератури»; С. Шаховський, «Шевченко і російська література»; В. Масальський, «Мова і стиль поезій Т. Г. Шевченка» та ін.

педагогічний інститут, Дніпропетровський обласний ювілейний Шевченківський комітет, Український науково-дослідний інститут педагогіки, Всесоюзна бібліотека ім. В. І. Леніна, обласні видавництва в Горькому і Чкалові (Оренбурзі) [180]. Вийшли спеціальні шевченківські номери журналів: «Літературна критика» (1939, № 2-3), «Літературний журнал» (1939, № 3), «Радянська література» (1939, № 3), «Образотворче мистецтво» (1939, № 3). Чимало статей про Шевченка надруковано того року в газетах і журналах усіх радянських республік.

Потреба в кваліфікованих працях про Шевченка була тоді настільки гострою, що окремі статті надруковано одночасно в кількох збірниках і журналах (напр., статті О. Білецького «Шевченко і світова література», С. Шаховського «Шевченко і російська література», Є. Кирилюка «Погляди Шевченка на завдання поезії», Б. Якубського «Шевченко і російська література»).

До кращих з перелічених ювілейних збірників належать наукові записки Київського університету (статті М. Русанівського, С. Савченка, Б. Якубського, П. Попова та ін., які вже частково згадувались вище). Чимало цінних відомостей опубліковано і у випуску 5-му «Записок отдела рукописей Всесоюзной библиотеки им. В. И. Ленина», присвяченому шевченківським матеріалам у фондах бібліотеки. Певною сенсацією тут була публікація І. Романченком невідомого твору Шевченка «Песня караульного у тюрьмы» (из драмы «Невеста»). Тут же опубліковано автограф вірша «Думка» з раніше невідомою датою його написання, матеріали про петрашевців і Шевченка, про цензуру Шевченкових видань та деякі інші документи. Документальні матеріали про Шевченка і реальний коментар до нижегородського періоду його життя містив також виданий у Горькому ювілейний збірник «Тарас Шевченко в Нижнем Новгороде».

Серед ювілейних видань ще слід згадати книжку П. Приходька «Вивчення творів Т. Г. Шевченка в школі» («Радянська школа», К., 1939), під такою ж назвою брошуру Ф. і Т. Бугайків («Рад. школа», 1939), літературно-критичну збірку «Про Шевченка» («Дитвидав», 1939), біографічні нариси Г. Алексєєвої [181],

---

[180] Наукові записки Київського університету. Збірник філол. факультету, № 1. Пам'яті Т. Г. Шевченка, К., 1939; Учені записки Харківського університету, № 17. Труди філол. факультету. Збірник, присвячений 125-річчю з дня народження Т. Г. Шевченка, Х., 1939; Великий поет-революціонер. Науково-літературний збірник Одеського університету, присвячений 125-річчю з дня народження Т. Г. Шевченка, Одеса, 1939; Наукові записки Київського педінституту, т. 1, К., 1939; Наукові записки Харківського педінституту, т. 2, Х., 1939; «Пам'яті Шевченка. Історико-літературний збірник», вид. Дніпропетровського обл. ювілейного Шевченківського комітету, 1939; Збірник пам'яті Т. Г. Шевченка, К.— Х., «Рад. школа», 1939; Записки отдела рукописей Всесоюзной библиотеки им. В. И. Ленина, вып. 5, М., 1939; Тарас Шевченко в ссылке, Чкалов, Облиздат, 1939.

[181] Г. Алексєєва, Біографія Т. Г. Шевченка, К., Держлітвидав, 1939.

П. Альтмана [182], Т. Времевої і Є. Йоффе [183], І. Стебуна [184], російські критико-біографічні нариси М. Бєльчикова [185], Г. Владимирського [186], а також напівбелетризовані біографії Л. Батя й О. Дейча [187] і К. Паустовського [188].

Найповнішою за обсягом і матеріалом з критико-біографічних нарисів 1939 р. є книжка М. Бєльчикова «Тарас Шевченко» (240 сторінок), написана з урахуванням досягнень передвоєнного шевченкознавства. Нарис подає загалом вдалу характеристику творчого шляху Шевченка і його світогляду. Проте на його науковому рівні позначилось «неофітство» автора в шевченкознавстві — допущено чимало фактичних помилок [189]. Та незважаючи на окремі недоліки, нарис М. Бєльчикова відіграв певну корисну роль в ознайомленні всесоюзного читача з життям і творчістю поета.

Ювілей 1939 р. значно активізував інтерес російських літературознавців до Шевченка. Поряд з великою кількістю газетних і журнальних статей видано чимало наукових і популярних книжок і збірників. З ювілеєм, зокрема, пов'язана й монографія М. Шагінян, частина розділів якої друкувалася в 1939—1940 рр. як окремі етюди в журналах. Ювілейна російська шевченкіана сприяла популяризації творчості Шевченка не тільки в Росії, а й в інших республіках СРСР.

Восени 1939 р. сталась історична подія — західноукраїнські землі, раніше окуповані буржуазною Польщею, возз'єдналися з Радянською Україною. Оскільки наш огляд присвячено розвиткові радянського шевченкознавства, обмежимось лише найзагальнішою характеристикою західноукраїнської шевченкіани до возз'єднання.

---

[182] П. Альтман, Т. Г. Шевченко, К., Держлітвидав, 1939.

[183] Т. Времева и Е. Йоффе, Тарас Шевченко.— «Молодий більшовик», К., 1939.

[184] І. Стебун, Тарас Шевченко, К., Вид-во АН УРСР, 1939.

[185] Н. Бельчиков, Тарас Шевченко, М., ГИХЛ, 1939; друге видання — 1964 р.

[186] Г. Владимирский, Т. Г. Шевченко, Л., Гослитиздат, 1939.

[187] Л. Бать и А. Дейч, Тарас Шевченко, М.— Л., Детиздат, 1939; друге видання — 1954 р.

[188] К. Паустовский, Тарас Шевченко, Гослитиздат, М., 1939.

[189] Перелічимо деякі з цих помилок, оскільки на них досі не звертала уваги критика. На стор. 14 читаємо, що Шевченко «обвиняет российский капитализм, превративший Украину во внутреннюю колонию. Он обвиняет и мировой капитализм...». На стор. 51 автор пише, що гетьман Дорошенко «в момент тяжелого положения Украины ориентировался на Москву, а не на иноземных захватчиков» (!), і саме тому поет «выразил глубокое сочувствие этому старому гетману». На стор. 105 дізнаємось, що Бєлінський позитивно оцінив поему «Сон» у листі до Анненкова, на стор. 144 — що Шевченко зустрічався з Петрашевським, а на стор. 180 — що він у Новопетровську «сошелся с Сераковским». На думку критика, Шевченко «увидел самый фаланстер — практическое применение начал фурьеризма в русской действительности» (стор. 144—145) (йдеться про відвідання поетом робітничого гуртожитку при цукроварні Симиренка). Не можна не вважати за перебільшення тезу автора про «мучительную жажду социализма, выраженную в ранних произведениях» Шевченка (стор. 143).

За своїм ідейним, класовим спрямуванням і науковим рівнем ця шевченкіана не була єдиною і рівноцінною. У 20—30-х роках на Західній Україні тривала жорстока боротьба за Шевченка між буржуазно-націоналістичним табором і пролетарськими революційними письменниками. Звичайно, в умовах буржуазного ладу панівні позиції у виданні Шевченкової спадщини і всілякої літератури про нього посідали буржуазні націоналісти, до послуг яких були часописи та видавництва і під впливом яких перебували ще значні кола галицької інтелігенції. На багатьох шевченківських «студіях» та «інтерпретаціях», виданих за кордоном у 20-х і особливо в 30-х роках, позначилась стара буржуазно-націоналістична традиція фальсифікувати ставлення Шевченка до російського народу, перефарбовувати поета-революціонера — ворога російського самодержавства — у ворога росіян, використовувати його ім'я в антирадянській пропаганді. Ця націоналістична спрямованість характерна для варшавсько-львівського видання творів Тараса Шевченка, що виходило за редакцією П. Зайцева (з шістнадцяти томів вийшло тринадцять) [190]. Груба націоналістична тенденційність визначила як текстологічні засади видання, так і зміст «пояснювальних» статей, доданих до кожного тому.

Якщо П. Зайцев, як вірно зазначив Є. Кирилюк, ще зберігав якусь видимість буржуазного об'єктивізму, то видана 1934 р. книжка С. Смаль-Стоцького «Т. Шевченко. Інтерпретації» являє собою зразок відкрито пропагандистського націоналістичного використання Шевченкової спадщини.

Це не означає, що абсолютно все, написане буржуазними вченими Галичини про Шевченка, не має ніякої наукової цінності. Не вся західноукраїнська шевченкіана 20—30-х років пройнята буржуазно-націоналістичною тенденційністю. Деякі філологи хоч методологічно й не виходили за межі буржуазної науки, все ж збагачували шевченкознавство новими матеріалами й спостереженнями. Це передусім В. Щурат, Ф. Колесса, М. Возняк, В. Сімович та ін., які друкували (перші три — в радянських виданнях) цінні фактичні матеріали і статті біографічного, історико-літературного й інтерпретаційного плану. До кращих з них, безперечно, належить праця Ф. Колесси «Студії над поетичною творчістю Т. Шевченка» (1939), що складається з двох цінних розвідок — «Фольклорний елемент в поезії Т. Шевченка» і «Віршова форма поезій Т. Шевченка» (див. про них у розділах «Шевченко і фольклор» та «Віршування»).

Літератори-комуністи Західної України, борючись як з польською окупацією, так і з націоналістичним табором, не мали можливості в умовах санаційного режиму займатися науковими дослідженнями в галузі шевченкознавства. Але вони вважали за свій обов'язок вести публіцистичну боротьбу за Шевченка з

---

[190] Критику цього видання див. у кн.: Є. Кирилюк, Шевченко і наш час, стор. 82—84.

націоналістами [191]. Ці публіцистичні виступи багато в чому нагадують «публіцистичне шевченкознавство» часів громадянської війни: знайдемо в них таке ж викриття спроб буржуазних партій спекулювати ім'ям поета, таке ж ствердження думки «Шевченко — наш», таку ж боротьбу з облудним панським «культом Шевченка». Йдеться про статті К. Пелехатого про Шевченка в газеті «Воля народна» (1921—1927 рр.), статті О. Гаврилюка «Шевченко на Київщині» («Знання», 1935, № 6), «Кобзар стереже» («Знання», 1936, № 2), «Пани і паничі над «Кобзарем» (1936, під псевдонімом О. Холмський), статтю С. Тудора «Кілька хвилюючих уваг про генія» («Sygnały», 1939, № 64), статті в часописах «Степ», «Сельроб» тощо (без підпису).

Після возз'єднання Західної України з УРСР у лави радянських критиків влився значний загін західноукраїнських письменників і вчених. Це були не тільки пролетарські письменники — Я. Галан, П. Козланюк, О. Гаврилюк, С. Тудор,— а й вчені-філологи Ф. Колесса, М. Возняк, К. Студинський, В. Щурат, В. Сімович та ін. І хоч після возз'єднання до початку Вітчизняної війни минув дуже короткий час, шевченкознавці Західної України встигли почати наукову роботу [192]. Вже 1940 р. видано том I «Записок історичного та філологічного факультетів Львівського державного університету», в якому, серед інших, надруковано три шевченкознавчі праці: І. Крип'якевича «З минулого Шевченкової батьківщини», В. Сімовича «Недосвіт» у Шевченка», М. Возняка «Літературна атмосфера «Івана Підкови» Т. Г. Шевченка». Стаття І. Крип'якевича мала характер історичного коментаря, в якому йшлося переважно про минуле Лисянки та інших місцевостей, згаданих у «Гайдамаках». В. Сімович зробив спробу розкрити значення слова «недосвіт» у вірші «Барвінок цвів і зеленів» за аналогією вживання у Шевченка інших іменників на «недо». М. Возняк висунув гіпотезу про те, що джерело образу Івана Підкови — оповідання «Иван Подкова» з книжки «Рассказы прадеда» (1833, видання анонімне; М. Возняк приписував авторство Забілі), і полемізував з М. Марковським і П. Тиховським щодо впливу інших джерел на цей образ.

Водночас у пресі з'явилися й публіцистичні статті про Шевченка західноукраїнських письменників-комуністів П. Козланюка — «Шевченко наш» [193], О. Гаврилюка — «Сто літ «Кобзаря» [194], «Великий український поет» [195], «Невмируще слово» [196]. В специ-

---

[191] Див. С. Трофимук, Розвиток революційної літератури в Західній Україні (1921—1939), К., Держлітвидав, 1957; В. Марцинкевич, Шевченко і західноукраїнська революційна література 20—30-х років.— «Збірник праць VII наукової шевченківської конференції», 1959.

[192] Див. В. Щурат, Наукові роботи про Т. Г. Шевченка.— «Літературна газета», 1940, 5.I, № 1.

[193] «Вільна Україна», 1940, 11.III, № 58.

[194] «Ленінська молодь», 1940, 12.III, № 6.

[195] «Література і мистецтво», 1941, № 3.

[196] «Вільна Україна», 1941, 9.III, № 57.

фічних умовах західних областей, де читач донедавна зазнавав впливу буржуазних поглядів на Шевченка, треба було доводити, що Шевченко — наш.

Дальше розгортання шевченкознавчих досліджень на західноукраїнських землях перервала війна.

Дослідження життя й творчості Шевченка, що їм дав поштовх ювілей 1939 року, не припинялись до початку війни. Інститут ім. Т. Г. Шевченка готував наступні томи академічного видання творів поета. У 1940 і 1941 рр. виходили видання, розпочаті або заплановані в попередні роки. 1940 р. вийшли: шевченківський номер наукових записок Інституту мовознавства «Мовознавство», «Альманах Шевченкові» Одеської філії Спілки письменників України, «Т. Г. Шевченко в портретах и иллюстрациях» (Учпедгиз), відома вже нам книжка І. Айзенштока, а 1941 р.— монографія М. Шагінян. 1940 р. чимало статей було присвячено століттю першого видання «Кобзаря». 8.VI 1941 р. у Києві урочисто відкрито Центральний державний музей Т. Г. Шевченка.

Перш ніж перейти до розгляду шевченкознавства часів Вітчизняної війни, спробуємо підсумувати сказане про шевченкознавство передвоєнних років.

У другій половині 30-х років шевченкознавство пройшло той же складний шлях розвитку, що й усе радянське літературознавство. Ці роки в історії шевченкознавства характеризують поступове переборення вульгарно-соціологічних збочень у методології, не безуспішні загалом спроби визначити місце Шевченка в українському літературному процесі, його художню індивідуальність, поетику й естетику. У цей час остаточно стверджується погляд на Шевченка як на основоположника нової української літератури, народного поета, революційного демократа. Утверджується й концепція критичного реалізму зрілого Шевченка, хоча нема ще єдності в поглядах щодо місця романтики в творчості поета і в деяких працях вірна загалом схема його творчої еволюції від романтизму до реалізму знаходить ще надто спрощене тлумачення.

Шевченківський ювілей 1939 р. сприяв значному пожвавленню дослідницької роботи в галузі шевченкознавства і популяризації творчості Шевченка серед народів Радянського Союзу.

Поступове переборення вульгарно-соціологічних концепцій в критиці другої половини 30-х років, як уже говорилось, мало, безперечно, позитивний вплив на розвиток шевченкознавства. Проте, як своєрідна реакція на вульгарний соціологізм, в тогочасному літературознавстві виявилася зворотна тенденція взагалі ігнорувати соціологічний аналіз літературного процесу, тенденція до позакласового тлумачення понять «народності». Не могли не позначитись на загальному рівні тогочасної шевченкіани й тенденції обминати складні суперечливі питання ідейно-творчого розвитку поета, спрощувати й пригладжувати літературний процес на Україні.

З причин, про які йшлося вище, шевченкознавці другої половини 30-х років ще не змогли задовольнити потребу в капітальних працях про життя й творчість поета. Але ті дослідження, що з'явилися в 1939—1941 рр., свідчили про ознаки певного піднесення в шевченкознавстві. Війна загальмувала, але не припинила цей розвиток.

Фашистська агресія 22 червня 1941 р. різко змінила умови розвитку шевченкознавства. Значна частина літературознавців і критиків пішла захищати батьківщину. Події початку війни змусили евакуювати з України в глибокий тил наукові установи, вузи, музеї, архіви, видавництва. Своєчасна евакуація Інституту ім. Т. Г. Шевченка і Центрального музею Т. Г. Шевченка врятувала безцінні Шевченкові рукописи і його малярську спадщину. В евакуації Інститут спочатку влився в тимчасово утворений Інститут суспільних наук АН УРСР, згодом з нього виділено Інститут мови і літератури, який працював в Уфі. У тяжкі роки війни творчість Шевченка відіграла неабияку роль в духовному озброєнні українського народу для опору фашистській навалі [197]. Смертельна загроза самому існуванню українського, російського й інших народів Радянського Союзу створила таку суспільно-психологічну атмосферу, коли відчувалася гостра потреба спертися на кращі традиції в культурі минулого нашої батьківщини. Природно, що й слово Шевченка — революційного поета, патріота і борця — зазвучало в роки війни з особливою силою. Як і в роки громадянської війни, Шевченкова поезія відігравала мобілізуючу роль. Звідси — переважно публіцистичний характер шевченкіани часів Вітчизняної війни. Публіцистикою пройняті здебільшого й наукові статті про Шевченка, бо публіцистична патріотична настанова відповідала найпекучішим потребам дня й характеру суспільного сприйняття поета.

Про те, наскільки Шевченкова поезія була співзвучною — передусім своєю патріотичною наснагою — суспільним настроям українського народу в армії і в тилу, свідчать видання «Кобзаря», що виходили навіть у найтяжчі воєнні роки. Так, 1942 р. СРП України видала в Уфі «Кобзар» стотисячним тиражем, а Наркомос РРФСР видав у Москві «Вибрані твори» (25 000 прим.). Виходили «Кобзарі» та інші шевченківські видання і в 1943 і в 1944 р. Уфімський «Кобзар», як зазначив П. Тичина у вступній статті «Гнів Шевченка», вийшов у відповідь на численні листи-прохання червоноармійців надіслати «Кобзар» на фронт. Для нелегального поширення на окупованій Україні видано в Москві поему «Чернець» з вмонтованими в текст патріотичними поезіями М. Бажана, М. Рильського, П. Тичини та поезію «Причинна»

---

[197] Див. Ф. Сарана, «Патріотичне значення творчості Шевченка в роки Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу».— «Збірник праць XI наукової шевченківської конференції», 1963; Є. Кирилюк, Шевченко і наш час, стор. 133—144.

разом з віршами А. Малишка, Л. Первомайського і П. Тичини. Слово Шевченка широко використовувалося в листівках, плакатах, на сторінках фронтових газет [198].

Актуальність Шевченкової поезії в ті суворі часи засвідчило і урочисте вшанування його пам'яті в березні 1942 р. та в наступні воєнні роки — як у пресі, так і на ювілейних зборах у прифронтових місцевостях і в далекому тилу (в Уфі, Алма-Аті, Самарканді, де працювали евакуйовані українські установи). Наприклад, у шевченківські дні 1942 р. пам'ять поета вшанували на урочистих зборах у Ворошиловграді — уряд УРСР і ЦК КП(б)У разом з командуванням і бійцями Південно-Західного фронту [199].

Тяжкі роки війни, звичайно, не були сприятливими для створення великих досліджень про Шевченка. Але й за тих умов науковці, що працювали в установах АН УРСР, зробили свій посильний внесок у шевченкознавство і в справу духовної мобілізації радянського народу.

Вже 1942 р. наукові доповіді про Шевченка включено в програму січневої сесії АН УРСР в Уфі (доповідь М. Рильського «Тема батьківщини в творчості Пушкіна, Міцкевича і Шевченка», доповідь М. Ткаченка «Шевченко-мандрівник») [200].

У березні 1942 р. в Уфі відбулась ювілейна шевченківська сесія, в якій, крім установ АН УРСР, взяла участь СРПУ. На сесії виступили з доповідями П. Тичина («Гнів Шевченка») [201], Л. Булаховський («Мовні засоби інтимізації в поезії Тараса Шевченка») [202], Є. Кирилюк («Шевченко і слов'янський світ») [203], П. Козицький («Шевченко і музика») [204], М. Рильський («Поетика Шевченка») [205], К. Трохименко («Шевченко — художник») [206].

Наступного 1943 р. в Уфі відбулась шевченківська сесія АН УРСР. З доповідями виступили П. Тичина («Тремтіть, супостати!»), М. Рильський («Шевченківські дні, як велика традиція»), І. Пільгук («Вплив Шевченка на культурно-громадське життя Західної України»), М. Плісецький («Патріотизм у поезії Т. Г. Шевченка»), В. Ільїн («Порівняння у Шевченка»),

---

198 Див. згадану працю Ф. Сарани.— «Збірник праць XI наукової шевченківської конференції», стор. 225—227.

199 Див. «Українська література», 1942, № 5-6, (березень-квітень), Хроніка.

200 Див. Праці січневої сесії АН УРСР, т. 1. Доповідь відділу суспільних наук, Уфа, 1942. Доповідь М. Рильського надруковано також у ж. «Українська література», 1942, № 5-6.

201 «Вісті АН УРСР», 1942, № 1-2; Див. також: «Українська література», 1942, № 5-6.

202 «Вісті АН УРСР», 1942, № 3-4; а також «Українська література», 1942, № 5-6.

203 «Література і мистецтво», 1942, 12.III, № 6.

204 Там же.

205 Там же.

206 «Вісті АН УРСР», 1942, № 1-2, а також «Українська література», 1942, № 5-6.

М. Грудницька («До історії драматичної і повістевої рукописної спадщини Т. Шевченка»), Л. Булаховський («Російські поеми Т. Шевченка та їх місце в системі поетичної мови першої половини XIX ст.»), М. Ткаченко («Шевченко в Москві»), М. Майданський («Шевченкова поезія в європейських перекладах»), Ф. Коваль («Рукописна спадщина Т. Г. Шевченка») [207].

Шевченківська сесія АН УРСР у березні 1944 р. відбулась у Москві (доповідь Є. Кирилюка «Шевченко і Кирило-Мефодіївське братство» та ін.) [208]. Наприкінці війни Академія наук повернулась до Києва, де відновив свою роботу Інститут української літератури ім. Т. Г. Шевченка (з відділом шевченкознавства).

Як бачимо з наведених посилань, праці наукових шевченківських сесій публікувалися в журналах і збірниках навіть у нелегких умовах евакуації. Уже перелік цих праць дає уявлення про досить широкий фронт шевченкознавчих досліджень, хоч ті ж воєнні умови не давали можливості розгортати багаторічні дослідження синтетичного плану. Шевченківські сесії АН УРСР мали не тільки суто наукове, а й громадсько-політичне значення. Вони демонстрували волю народу до перемоги і марність спроб агресорів зупинити духовне життя батьківщини.

Якщо ряд доповідей на цих сесіях був продиктований потребами часу і цікавий для нас переважно з історичного погляду (тобто з погляду сприйняття й використання Шевченкового слова в певну добу і за певних умов), то деякі з них за своїм науковим значенням не застаріли й досі. Серед останніх слід згадати насамперед доповіді М. Рильського «Поетика Шевченка» і «Тема батьківщини в творчості Пушкіна, Міцкевича і Шевченка». Перша з них являє собою варіацію (з незначними змінами) одноіменної доповіді автора на ювілейному пленумі 1939 р. Друга доповідь підказана боротьбою слов'янських народів проти німецько-фашистської агресії.

До кращих досягнень шевченкознавства воєнних років належать тогочасні праці Л. Булаховського. Якщо дослідження Шевченкової мови мають здебільшого вузько лінгвістичний аспект, то обидві праці Л. Булаховського «Мовні засоби інтимізації в поезії Шевченка» і особливо «Російські поеми Шевченка та їх місце в системі поетичної мови першої половини XIX ст.» являють безперечний інтерес і для літературознавців. Обидві статті виходять за рамки суто лінгвістичного дослідження — в них, власне, йдеться про стиль і майстерність Шевченка. Друга праця, в якій наявні й історико-літературні аспекти, є взагалі однією з найцікавіших розвідок про російські поеми Шевченка.

Поряд з працями ювілейних шевченківських сесій, у тогочас-

---

[207] Див. «Пам'яті Т. Г. Шевченка. Збірник доповідей, читаних на ювілейній шевченківській сесії АН УРСР 9 і 10 березня 1943 р.», М., 1944.

[208] «Вісті АН УРСР», 1944, № 3-4.

них журналах і газетах друкувалося чимало й інших шевченкознавчих статей як популярного, так і наукового змісту. Вони зосереджувались переважно в березневих номерах журналів, як, наприклад, у шевченківському № 5-6 журналу «Українська література» за 1942 р. (де, крім ювілейних доповідей, надруковано цікаву хроніку і спомини Г. Лазаревського «Шевченко і Лазаревські»), у № 3-4 того ж журналу за 1944 р. (статті О. Дорошкевича «Тарас Шевченко і український літературний рух», Н. Чернишевської «Чернишевський і Шевченко», І. Пільгука «Сто років «Чигиринського Кобзаря»), в газеті «Література і мистецтво» та ін.

Із згаданих статей слід насамперед виділити розвідку О. Дорошкевича. Проблему «Шевченко і український літературний процес» поставлено в ній переважно в одному, малорозробленому аспекті — вивчення зв'язків Шевченка з сучасним йому українським літературним рухом, ставлення до нього учасників цього руху, значення Шевченка як організатора молодої української літератури. Дорошкевич називає Шевченка «теоретиком нового напряму в літературі» [209] (тобто реалізму) і робить спробу накреслити місце українського реалізму в світовій літературі.

У газетній шевченкіані часів Вітчизняної війни переважали статті публіцистично-патріотичного спрямування, про зміст яких дають уявлення вже їх назви: М. Бажан, «Шевченко з нами!» («За радянську Україну», 1942, 10.III, № 21); Л. Новиченко, «Їх ненавидів Тарас» («Комуніст», 1942, 10.III, № 53); Д. Косарик, «Наш Тарас лиха німцям натряс!» («Соціалістична Харківщина», 1942, 10.III, № 63); М. Ткаченко, «Тарас Шевченко проти войовничого германізму» («Література і мистецтво», 1942, 15.VII, № 14); Ю. Кобилецький, «Шевченко — патріот українського народу» («Колгоспник України», 1944, 11.III, № 13) тощо. Критика прагнула не тільки виховувати на поезії «Кобзаря» патріотичні почуття радянських людей, а й осмислити досвід Шевченка для потреб сучасної літератури.

З цього погляду симптоматичною була стаття Л. Новиченка «Думки в Тарасів день» («Література і мистецтво», 1944, 9.III, № 5). Лейтмотив статті — «Нам треба голосу Тараса» (П. Тичина). Велика історична доба боротьби й перемоги над фашизмом має породити і велику, гідну собі літературу, ознаками якої будуть монументалізм і епічність. «Нам треба нових «Кавказів» і «Снів» про нечувану в віках боротьбу радянського народу з потворою фашизму». Шевченко є учителем монументалізму, епічності й реалістичної повнокровності для сучасної літератури. «Можливо, провісником цього монументалізму нашого є «Похорон друга» Тичини».

Єдина монографія про Шевченка, що вийшла під час війни,— це книжка Д. Тамарченка (тоді співробітника Інституту мови і

---

[209] «Українська література», 1944, № 3-4, стор. 114.

літератури АН УРСР) «Творчість Тараса Шевченка і російська революційно-демократична література» (1944). Провідна ідея праці Д. Тамарченка — «Тарас Шевченко — родоначальник революційно-демократичного реалізму» (назва першого розділу), «у нього вперше оформляється стиль революційно-демократичного реалізму, вперше не тільки в українській, але і в російській літературі» [210]. Доведенню цієї тези шляхом зіставлення ідейного змісту й стилю Шевченкових творів та творів російських революційно-демократичних письменників присвячено більшість сторінок монографії. Знаходимо в ній, як вірно зазначив Є. Кирилюк, чимало цінних спостережень. І водночас чимало хиб, як у методології, так і в концепції. Чи не найбільшою хибою праці Д. Тамарченка є її схоластичність. Автор дещо штучно протиставив метод і стиль революційно-демократичної літератури критичному реалізму. Досить поширена в 30—40-х роках теорія принципової відмінності критичного реалізму від революційно-демократичного реалізму чи не найвиразніше виявилася саме в праці Д. Тамарченка. У пізніші роки терміни типу «революційно-демократичний творчий метод» і «революційно-демократичний стиль» виходять з ужитку. Творчість письменників — революційних демократів — розглядається як різновид критичного реалізму. Та це не знімає літературознавчої проблеми дослідження зв'язку індивідуального стилю письменника (того ж Шевченка чи Некрасова) з його революційно-демократичним світоглядом. Ще до Д. Тамарченка українські літературознавці писали про революційно-демократичний характер Шевченкового реалізму, маючи на увазі не тільки ідейні, а й художні особливості його творчості (так. П. Колесник писав 1935 р. про «революційно-демократичний реалізм» Шевченка [211], а Є. Кирилюк, характеризуючи критичний реалізм повістей Шевченка, констатував, що «Шевченків реалізм — це реалізм селянської революційної демократії» [212]). Сучасні дослідники, уникаючи крайнощів, характерних для Д. Тамарченка та деяких літературознавців 30-х років, звичайно, не можуть ігнорувати того нового, що принесли в критичний реалізм революційно-демократичні письменники Росії і України. Хоч монографія Д. Тамарченка через свою схоластичність не сприяла піднесенню шевченкознавчих розвідок наступних років, поява її в суворі роки війни загалом була фактом позитивним і симптоматичним, який засвідчував, що фашистська навала не припинила праці радянських учених над вивченням спадщини великого українського поета.

Наприкінці війни в Інституті української літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, що відновив свою роботу в Києві,

---

[210] Д. Тамарченко, Творчість Тараса Шевченка і російська революційно-демократична література, [М.], вид. АН УРСР, 1944, стор. 8.

[211] П. Колесник, Про майстерність Шевченка.— «Літературна газета», 1935, 12.III, № 11.

[212] Є. Кирилюк, Шевченко-прозаїк.— «Літературна критика», 1936, № 5, стор. 101.

створено відділ шевченкознавства, який, разом з відділом рукописів, розгортає перервану роботу над академічним виданням Повного зібрання творів Шевченка в десяти томах. Відновлення відділу шевченкознавства, тоді ще досить нечисленного, мало далекосяжні наслідки для дальшого розвитку науки про Шевченка. Відділ мав стати і став науковим осередком шевченкознавства на Україні і фактично в усьому Радянському Союзі. Перед ним стояли нелегкі завдання не тільки завершити працю над академічним виданням Шевченка, а й розгорнути широкий фронт досліджень. Адже в ті роки ще не було створено монографій з найважливіших питань Шевченкової творчості й біографії, і в шевченкознавстві було ще багато білих плям.

Мирна доба, що наставала, відкрила нову сторінку історії шевченкознавства.

Шевченкознавство у післявоєнні роки (1945—1970 рр.)

Розвиток шевченкознавства в повоєнні роки найтісніше пов'язаний з успіхами всієї літературознавчої науки в СРСР і зумовлений загальним розвитком радянського суспільства. Дослідження розгортаються як у наукових осередках України, так і в інших братніх республіках. Особливо великий загін шевченкознавців плідно працює в РРФСР (І. Айзеншток, Л. Большаков, М. Бєльчиков, О. Дейч, П. Жур, М. Моренець, Ф. Прийма, М. Шагінян та ін.).

Ще наприкінці війни відновлено відділ шевченкознавства в Інституті літератури ім. Шевченка АН УРСР, який протягом першого повоєнного десятиріччя спочатку фактично, а потім і офіційно, перетворився в координаційний і організаційний центр шевченкознавчих досліджень у межах республіки, а практично й усього СРСР. З Інститутом літератури тримають науковий зв'язок дослідники Шевченка не тільки Радянського Союзу, а й інших країн світу.

Спочатку наукова діяльність відділу розгорталась досить повільно. Основна робота в перше повоєнне десятиріччя, як і в передвоєнні роки, зосереджувалась на підготовці академічного видання Шевченка. 1949 р. видано т. III — Драматичні твори. Повісті; т. IV — Повісті; 1951 р. т. V — Щоденник. Автобіографія; 1951 і 1953 рр. перевидано перші два томи, що вийшли 1939 р.; і, нарешті, 1957 р. вийшов т. VI — Замітки, статті, листи, записи народної творчості, «Букварь». Цим томом завершувалось видання літературної спадщини Шевченка (тт. малярської спадщини VII—X вийшли 1961—1964 рр.). Незважаючи на окремі недоліки, це перше повне академічне видання творів Шевченка стало великою подією в шевченкознавстві. Найціннішим його внеском у Шевченкову текстологію була майже вичерпна фіксація варіантів і різночитань за всіма відомими на той час автографами і авторитетними списками (не тільки прижиттєвими). У текстологічній підготовці видання брали участь також працівники відділу рукописів Інституту літератури. 1963—1964 рр. завершено видання «Повного зібрання творів у шести томах», в якому значною мірою усунуто прорахунки попереднього видання.

У 1948—1949 рр. в Москві вийшло «Собрание сочинений в пяти томах» — переклад російською мовою майже всієї літературної спадщини Шевченка.

Одним з досягнень відділу шевченкознавства є також організація наукових шевченківських конференцій, що їх скликає Інститут літератури починаючи з 1952 р. У конференціях беруть участь учені різних республік СРСР. Фактично всесоюзний характер цих конференцій дає можливість шевченкознавцям обмінюватись наслідками своїх досліджень і координувати творчі плани. Регулярність скликання конференцій (з 1952 по 1971 р.— щорічно), публікація доповідей (з 1954 по 1974 р. видано праці двадцяти наукових шевченківських конференцій), нарешті, той факт, що конференції скликалися в різних містах і республіках (Київ, Харків, Дніпропетровськ, Полтава, Львів, Одеса, Ленінград, Оренбург, Вільнюс та ін.),— усе це сприяло інтенсифікації шевченкознавчих досліджень і популяризації шевченкознавства в наукових центрах країни.

Збірники праць шевченківських конференцій, хоч і не рівноцінні в науковому відношенні, містять чимало важливих матеріалів з різних галузей шевченкознавства, продовжуючи традицію шевченківських збірників 20—30-х років. Це доповіді з проблем вивчення біографії поета, його світогляду, художнього методу, поетики й стилю, жанрів, інтерпретації окремих творів, зв'язків з російською літературою, перекладів на інші мови, боротьби за спадщину Шевченка тощо. Оскільки в конференціях беруть участь мистецтвознавці і мовознавці, відповідна проблематика представлена і в збірниках праць шевченківських конференцій.

Розвідки про Шевченка публікуються і в інших часописах, збірниках і виданнях. Зокрема цінні статті М. Рильського, І. Кочерги, О. Білецького, І. Айзенштока та ін. вміщено в згаданому п'ятитомному російському виданні Шевченкових творів, у наукових записках «Радянське літературознавство» (кн. 16, 1952) [1], в «Ученых записках Ленинградского гос. педагогического института» (т. 67, 1948) [2] тощо. Так, 1948 р. в журналі «Советская Украина» (№ 1) опубліковано відому статтю О. Білецького «Русские повести Т. Г. Шевченко» — стислу, але чи не найкращу в шевченкіані характеристику Шевченкової художньої прози [3].

У перше повоєнне десятиріччя виходять і монографічні дослідження, щоправда, ще нечисленні, і збірники матеріалів з окремих галузей шевченкознавства. Корисним виданням цього типу є збірник «Т. Г. Шевченко в документах і матеріалах» (К., 1950), який містить документи про життя, творчість та революц-

---

[1] Де надруковано серед інших цінну статтю О. Білецького «Шевченко і слов'янство».

[2] Стаття І. Айзенштока «Т. Г. Шевченко и петрашевец А. В. Ханыков».

[3] Статтю вміщено також у V томі російського видання творів Шевченка (М., 1949).

ційну діяльність Шевченка, відомі раніше з публікацій у малодоступних виданнях, а частково опубліковані вперше. На жаль, книжка має чимало істотних хиб: неохайна публікація документів, посилання на вже неіснуючі фонди, непотрібні купюри тощо [4]. У новому, доповненому виданні збірника ці хиби значною мірою усунуто [5].

У ці роки виходить ряд книжок і статей про світогляд Шевченка, про його естетичні й суспільно-політичні погляди. Першою такою спробою була книжка Я. Дмитерка «Общественно-политические и философские взгляды Т. Г. Шевченко» (М., 1951, друге видання — 1954). 1953 р. вийшла книжка І. Головахи «Т. Шевченко і російські революційні демократи 50—60-х років XIX ст.». «У книзі є багато корисного й позитивного, зокрема спроба розібратися, як формувались і розвивались філософські й суспільно-політичні погляди Шевченка..,— писав про першу з них Є. Кирилюк.— Разом з тим у ній чимало натяжок, необгрунтованих тверджень, фактичних помилок» [6]. Ще різкіше висловився про книжку Я. Дмитерка О. Білецький: «Таким шляхом згущення фарб, до того ж шляхом вкрай недбалого поводження з фактами, створюються різні фантастичні образи, створюється абсолютно статичний образ Шевченка» [7]. «Основна тенденція більшої частини цих праць про світогляд Шевченка — це тенденція за всяку ціну виправити, вирівняти погляди поета, «підтягнути» його з усіх сил до нашої сучасності» (стор. 18). Є. Кирилюк звернув увагу на той недолік, що філософи, пишучи про світогляд українських письменників, «цитують і розглядають художні твори цих митців нарівні з їх науковими, публіцистичними працями, висловлюваннями в щоденниках і листуванні без врахування того, що літературні твори є специфічним виявом суспільної свідомості в особливій образній формі. Філософи беруть цитати з творів різних періодів, вигивають з контексту, висловлювання героїв приписують, як правило, авторові та ін.» [8]. Аналогічні недоліки наявні і в згаданій книжці І. Головахи, і в тодішніх працях М. Новикова [9]. Будучи загалом типовими для шевченкознавства першого повоєнного десятиріччя, ці хиби не цілком переборено і в наступних працях про Шевченків світогляд.

---

[4] Див.: Є. Кирилюк, Стан і завдання радянського шевченкознавства.— «Збірник праць V наукової шевченківської конференції», стор. 6—7.

[5] Тарас Шевченко. Документи і матеріали, 1814—1963, К., Держполітвидав, 1963.

[6] «Збірник праць V наукової шевченківської конференції», стор. 8.

[7] О. Білецький, Завдання і перспективи вивчення Шевченка.— «Збірник праць IX наукової шевченківської конференції», стор. 19.

[8] Є. Кирилюк, Завдання радянського шевченкознавства...— «Збірник праць VIII наукової шевченківської конференції, стор. 18.

[9] Див. «Збірник праць V наукової шевченківської конференції», стор. 8.

Книжка Д. Косарика «Життя і діяльність Т. Шевченка (літературна хроніка)», видана 1955 р., була першою повоєнною спробою хронологічного викладу «трудів і днів» Шевченка на тлі подій його доби. Не позбавлена окремих, переважно фактичних, недоліків, вона, проте, стала певним кроком уперед в розробці цього літературно-біографічного жанру.

Маловивченому питанню «Шевченко і педагогіка» присвятив у ті роки свою монографію «Педагогічні ідеї Тараса Шевченка» (К., 1953) С. Чавдаров. Двома виданнями (1951, 1955) вийшов посібник Л. Стеценка «Вивчення творчості Т. Г. Шевченка в школі»; час написання цієї книжки обумовив окремі її хиби (невірне тлумачення поеми «Кавказ» у першому виданні). На широкі кола читачів був розрахований критико-біографічний нарис Є. Кирилюка «Тарас Григорович Шевченко» (К., 1951). Загалом вдалою, як на той час, спробою створити історико-літературний портрет Шевченка був розділ того ж автора в «Історії української літератури в двох томах» (т. І, К., 1954). 1954 р. вийшов посібник для студентів І. Пільгука «Т. Г. Шевченко — основоположник нової української літератури», у якому в популярній формі розглядається творчість поета. Критика (М. Новицький, П. Приходько, Є. Кирилюк) відзначила як позитивні сторони цієї книжки, так і її хиби (невідповідність назви змісту, фактичні помилки тощо) [10]. У новому виданні 1964 р. окремі її недоліки частково усунуто.

Таким чином, протягом першого повоєнного десятиріччя спостерігаємо поступове розгортання шевченкознавчих досліджень. Марксистсько-ленінське літературознавство розвивалося тоді в боротьбі з проявами суб'єктивізму і волюнтаризму в нашій науці й критиці. Ті чинники, які гальмували поступ тогочасного літературознавства, не могли не позначитися й на шевченкознавчих працях. Це — спрощенство і поверховість, особливо характерні для праць про Шевченків світогляд, але від яких не були вільні й суто літературознавчі студії. Це і догматична однобічність у тлумаченні деяких явищ українського літературного процесу XIX ст. (наприклад, романтизму), в оцінці окремих сучасників і попередників Шевченка (Костомаров). Автора «Кобзаря» протиставляли його попередникам в українській літературі, майже всіх їх зараховуючи до реакційного консервативного табору. Це викривляло картину літературного процесу на Україні, а отже і місце Шевченка в ньому. Згадані тенденції суперечили основним принципам марксистсько-ленінського літературознавства, зокрема принципу конкретно-історичного вивчення літературних

---

[10] П. Приходько, Нова книга про Шевченка.— «Вітчизна», 1955, № 7; М. Новицький, Нова праця про Шевченка.— Питання шевченкознавства, І, К., Вид-во АН УРСР, 1958; Є. Кирилюк, Стан і завдання радянського шевченкознавства.— «Збірник праць V наукової шевченківської конференції», стор. 12.

явищ у всій їх складності й суперечливості. Недостатньо вивчалися в ті роки і проблеми художності Шевченка, його стилю й поетики.

Та перелічені недоліки не могли перекреслити загального поступу радянського шевченкознавства. Методологічну основу для розгортання досліджень про життя й творчість Шевченка давала загальна концепція його творчого шляху й історичного значення, вироблена ще в 30-х роках. Це концепція революційного демократизму і народності Шевченка, синтезу в його творчості реалізму й романтизму на твердій базі реалізму.

Досить інтенсивно в ті роки досліджується тема «Шевченко й література народів СРСР», особливо — «Шевченко і російська література», в розробці якої було ще чимало білих плям. Цьому сприяло природне бажання радянських шевченкознавців спростувати спроби буржуазних націоналістів фальсифікувати справжнє ставлення Шевченка до російського народу і російської культури, а також деякі історичні дати, що їх відзначав увесь радянський народ (300-річчя возз'єднання України з Росією, століття від дня смерті Гоголя тощо).

З першими розвідками на цю тему виступає Ф. Прийма: «Рецензія В. Г. Бєлінського на «Кобзар» 1840 р.» [11], «Т. Г. Шевченко и русская литература» [12]. Хоч приналежність Бєлінському рецензії на «Кобзар» 1840 р. й досі залишається дискусійною, не можна заперечувати серйозність спроби автора з'ясувати це питання. Проблему «Шевченко і Гоголь» розробляють Н. Крутікова [13], Д. Чалий [14], Л. Стеценко [15]. Проблему «Шевченко і російські революційні демократи» — М. Гудзій [16], А. Недзвідський [17], Г. Гай [18] та ін. Серед численних публікацій на цю тему — і популярні, часом досить поверхові статті, і фрагменти майбутніх наукових монографій (Н. Крутікової, Ф. Прийми).

У перше повоєнне десятиріччя розробка теми «Шевченко і літератури народів СРСР» триває на матеріалі національних літератур у багатьох республіках нашої батьківщини. У деяких з них дослідження цієї теми започатковано ще перед війною — ювілей-

---

[11] «Збірник праць I і II наукових шевченківських конференцій».

[12] Известия АН СССР. Отделение литературы и языка, 1954, т. 13, вып. 3.

[13] Н. Крутікова, Традиції Гоголя в повістях Шевченка.— «Збірник праць I і II наукових шевченківських конференцій».

[14] Д. Чалий, Розвиток гоголівських традицій у творчості Шевченка.— «Російсько-українське літературне єднання», К., 1953.

[15] Л. Стеценко, Шевченко і Гоголь.— «Збірник праць I і II наукових шевченківських конференцій».

[16] М. Гудзій, Шевченко і російська революційно-демократична думка.— «Жовтень», 1951, № 2.

[17] А. Недзвідський, Шевченко на сторінках «Современника».— «Вітчизна», 1947, № 3; А. Недзвідський, Шевченко і революційна молодь 60-х років.— «Дніпро», 1948, № 8 та ін.

[18] Г. Гай, Шевченко и Герцен.— «Октябрь», 1954, № 3.

ного 1939 року. Чи не найактивніше досліджується тема «Шевченко і білоруська література» (праці Я. Коласа, Б. Чайковського, М. Ларчанки, М. Линькова, В. Івашина та ін.) [19]. У ті ж роки опубліковано праці К. Корсакаса «Шевченко і Литва» [20], Т. Беісова «Т. Г. Шевченко в Казахстане» [21], К. Асаналієва «Шевченко киргизькою мовою» [22], Е. Свімпул-Сокола «Шевченко і латиська література» [23], М. Кінцурашвілі «Любов грузинського народу до великого Кобзаря» [24].

Науковий рівень цих публікацій досить різний, але всі вони засвідчують плідну тенденцію осмислити місце Шевченка в духовному житті народів СРСР.

Хоч, як зазначалося, у перші повоєнні роки вивчення поетики й стилю Шевченка, проблем його художності ведеться ще недостатньо, геніальність поезій «Кобзаря» більше декларується, ніж вивчається, все ж не можна сказати, що й у цій галузі шевченкознавства нічого не було зроблено. Саме тоді написав першу повоєнну монографію про майстерність і творчу лабораторію Шевченка-поета (видану 1956 р.) Є. Ненадкевич — «Творчість Т. Г. Шевченка після заслання (1857—1858)». В ній на матеріалі нижегородських творів Шевченка і його редакційної роботи над невільницькою поезією вдало розкривається змістовність Шевченкової поетичної форми.

Про те, що шевченкознавці середини 50-х років дедалі ясніше усвідомлювали потребу зосередити зусилля на дослідженні творчої індивідуальності Шевченка-поета, засвідчила четверта наукова шевченківська конференція (1955). Значна частина доповідей була присвячена творчій лабораторії автора «Кобзаря», проблемі його художньої манери: «До проблеми ліричного героя в поезії Шевченка 1837—1846 рр.» Є. Кирилюка, «Образ позитивного героя в поезії Шевченка» А. Недзвідського, «Сатиричний елемент в поемі «Гайдамаки» Ю. Івакіна, «Спроба ідейно-художнього аналізу поеми «Сон» Д. Чалого, «Фольклорні джерела поетики Шевченка» Т. Комарниця та ін.[25] Усе це, звичайно, було краплиною в морі, але виявляло визрівання певних нових тенденцій у роз-

---

[19] Б. Чайковський, Шевченко і білоруська література.— «Збірник праць I і II наукових шевченківських конференцій»; М. Ларчанка, Тарас Шевченко і Янка Купала.— Там же; М. Лыньков, Взаимосвязи литератур трех братских народов — русского, украинского и белорусского.— «Известия АН БССР», 1954, № 4; В. Івашин, Творчість Шевченка в оцінці Богдановича.— «Збірник праць III наукової шевченківської конференції»; Я. Колас, Шевченко и белорусская поэзия.— У кн.: Я. Колас, Собрание сочинений в 4-х томах, т. 4, М., 1952.

[20] «Літературна газета», 1952, № 28.

[21] Т. Беисов, Т. Г. Шевченко в Казахстане, Алма-Ата, 1952.

[22] «Збірник праць III наукової шевченківської конференції».

[23] «Збірник праць IV наукової шевченківської конференції».

[24] «Жовтень», 1951, № 2.

[25] Див. «Збірник праць IV наукової шевченківської конференції».

витку шевченкознавства. Форсуванню цих тенденцій сприяло й перевидання в ті роки деяких шевченкознавчих праць, сама методологія яких протистояла примітивному, спрощеному тлумаченню творчості Шевченка. Це зокрема публікація 1946 р. статті М. Рильського «Поетика Шевченка» (його доповідь на шевченківській сесії 1942 р. в Уфі), перевидання монографії М. Шагінян «Тарас Шевченко» (1946) і вихід у світ XVII тому «Творів в 20-ти томах» І. Франка (1955), в якому передруковано значну частину його шевченкознавчих розвідок. Це останнє видання було далеко не повне, але воно вводило в широкий науковий обіг деякі призабуті й малодоступні статті Франка про Шевченка.

Вихід у світ великої кількості шевченкознавчих праць і загалом високий їх науково-методологічний рівень характеризують сучасний етап розвитку шевченкознавства. Якщо в перші післявоєнні роки увага шевченкознавців була зосереджена переважно на підготовці академічного видання й публікації статей, то починаючи з 50-х років видано чимало монографічних праць (зокрема, Інститутом літератури АН УРСР), які загалом і визначають сучасний рівень шевченкознавства. Помітно зросла й кількість дослідників творчості Шевченка, і не тільки на Україні, а й в інших республіках СРСР. Успіхам сучасного шевченкознавства сприяв поступ цієї літературознавчої науки за останні десятиріччя, зокрема поступ у дослідженні українського літературного процесу першої половини XIX ст. Встановився об'єктивний, справді марксистсько-ленінський критерій історичного підходу до таких складних явищ української літератури, як романтизм 30—40-х років, Костомаров та ін., що не могло не позначитися й на правильному висвітленні проблеми «Шевченко та його сучасники і попередники».

Хоч не можна сказати, що розвиток усіх галузей і напрямів шевченкознавства протягом останніх років відбувався рівномірно, безперечним здобутком сучасного його етапу є створення широкого фронту досліджень — досліджень творчості Шевченка — поетичної, прозової, драматичної, малярської, його біографії, світогляду, місця його спадщини в історії української суспільної думки і літературному процесі, значення Шевченка в культурі інших народів СРСР і всього світу. Вивчалися мова поета, бібліографія шевченкіани, відновилося дослідження історіографії шевченкознавства.

Шевченкіана поповнилася фундаментальними працями з різних проблем біографії і творчості автора «Кобзаря».

Інтенсивності шевченкознавчих досліджень, зокрема, сприяло всенародне відзначення століття від дня смерті Шевченка в 1961 р. і 150-ліття від дня його народження в 1964 р. У ці роки надруковано величезну кількість всіляких статей, брошур, збірників, книжок про поета. Звичайно, поряд із справді науковими розвідками, чимало потрапило в друк і такого, що не залишило сліду в шевченкознавстві.

Велика кількість праць, опублікованих за ці роки, позбавляє нас можливості детально проаналізувати навіть найважливіші з них. Тому звернімо увагу передусім на загальну картину розвитку шевченкознавства і на те, як відбилися на окремих працях провідні його тенденції (деталізацію тих чи тих питань читач знайде в тематичних розділах цієї книжки).

Ще на початку 30-х років у шевченкознавстві ставилась проблема створення синтетичного дослідження про життя й творчість Шевченка. Але тогочасні шевченкознавці не були підготовлені до цього ні методологічно, ні фактологічно — через нерозробленість багатьох проблем Шевченкової біографії і спадщини. Потребу в такій синтетичній праці не могли задовольнити ані книжки Є. Шабліовського першої половини 30-х років, на яких позначився вплив вульгарного соціологізму, ані згадана вже книжка І. Пільгука 1954 р. «Т. Г. Шевченко — основоположник нової української літератури», фактично посібник, ані розділ Є. Кирилюка про Шевченка в «Історії української літератури в двох томах» — через його конспективний характер.

Першою і загалом вдалою спробою синтетичного дослідження життя й творчості Шевченка стала монографія Є. Кирилюка «Т. Г. Шевченко. Життя і творчість» (К., 1959). У ній синтезовано здобутки шевченкознавства попередніх років, узагальнено великий фактичний матеріал життєвої і творчої біографії Шевченка, введено в науковий обіг нові спостереження. Життя, революційна діяльність і творчість поета розглядаються в нерозривній єдності; вона однаковою мірою належить і до жанру наукової біографії, і до жанру досліджень творчого шляху. Важливо, що автор розглядає тут не тільки літературну творчість поета, а й його малярську спадщину, наголошуючи на єдності творчого розвитку Шевченка-письменника і Шевченка-художника. Розкриваючи картину творчої і духовної еволюції автора «Кобзаря», його шлях поета й революціонера, який мав величезний вплив на становлення соціальної і національної самосвідомості українського народу, дослідник аналіз вдало поєднує з синтезом, подаючи десятки стислих характеристик окремих творів Шевченка. Праця Є. Кирилюка ніби підсумовує попередній період вивчення життя й спадщини великого поета. 1964 р. вийшло друге видання монографії — «Тарас Шевченко», автор якої виправив фактичні помилки першого видання і доповнив текст матеріалами новішої шевченкіани. Монографія відзначена 1964 р. Ленінською премією.

До науково-популярних нарисів про життя й творчість поета належить книжка О. Білецького і О. Дейча «Тарас Григорович Шевченко. Літературний портрет» (К., 1961), М. Рильського та О. Дейча «Тарас Шевченко» (К., 1964), П. Федченка «Слово про Кобзаря» (К., 1961).

Вивчення Шевченкової біографії сприяло появі за останні роки досить широкої літератури. Це і публікації спогадів, матеріалів

і документів [26], і літописи життя поета [27], і дослідження, присвячені окремим періодам його біографії, і життєписи загального характеру, і, нарешті, джерелознавчі студії [28]. Аналіз цієї літератури подається в розділі «Біографія». Зупинимось тут коротко лише на окремих працях, які дають уявлення про вивчення цієї проблеми на сучасному етапі. Різні тенденції в розробці Шевченкового життєпису виявилися в таких загальних працях про біографію поета, як книжки Г. Вязовського, К. Данилка, І. Дузя, М. Левченка, А. Недзвідського, В. Несторенка «Тарас Григорович Шевченко. Біографія» (К., 1960), Л. Хінкулова «Тарас Григорович Шевченко» (М., 1960), Є. Кирилюка, Є. Шабліовського, В. Шубравського «Т. Г. Шевченко. Біографія» (К., 1964).

Перша з них, як посібник для студентів, не вводила в науковий обіг нових біографічних матеріалів. Праця Хінкулова справляє досить суперечливе враження. З одного боку, автор висловив деякі нові спостереження, з другого — окремі гіпотези його виявились необгрунтованими і були спростовані критикою (наприклад, твердження про участь Шевченка в «Колоколі»). Недоліком книжки є й те, що зв'язки Шевченка з українською культурою розглядаються в ній дещо однобічно. З цього погляду побудова наступної книжки Л. Хінкулова «Тарас Шевченко і його сучасники. Етюди до біографії» (К., 1962), створеної значною мірою на матеріалі попередньої, є більш виправданою, оскільки увага в книзі зосереджена на окремих проблемах Шевченкової біографії, вона, на відміну від попередньої, не претендувала на послідовне висвітлення життєвого шляху поета.

Створена в стінах Інституту літератури монографія Є. Кирилюка, Є. Шабліовського, В. Шубравського «Т. Г. Шевченко. Біографія» вже за повнотою використання відомих на той час біографічних матеріалів перевершує всі попередні біографії поета. Серед інших праць на цю тему вона вирізняється науковою об'єктивністю, історизмом, намаганням авторів будувати дослідження на міцному фундаменті фактів, документів. Шкода тільки, що в ній відсутній полемічний елемент, критика помилкових і хибних праць та гіпотез у літературі з цієї проблеми. Але об'єктивно вона протистоїть всіляким спробам суб'єктивного тлумачення Шевченкової біографії, передусім спробам націоналістів сфальсифікувати життєвий і творчий шлях поета.

---

[26] Біографія Т. Г. Шевченка за спогадами сучасників, К., Вид-во АН УРСР, 1958; Спогади про Шевченка, К., Держлітвидав, 1958; Т. Г. Шевченко в воспоминаниях современников, М., Гослитиздат, 1963; Д. Іофанов, Матеріали про життя і творчість Тараса Шевченка, Держлітвидав, К., 1957; Листи до Т. Г. Шевченка, К., Вид-во АН УРСР, 1962; Т. Г. Шевченко в епістолярії відділу рукописів, К., «Наукова думка», 1966.

[27] В. Анісов і Є. Середа, Літопис життя й творчості Т. Г. Шевченка, К., Держлітвидав, 1959; М. Ткаченко, Літопис життя й творчості Т. Г. Шевченка, К., Вид-во АН УРСР, 1961. Остання книжка є більш досконалою, хоч і вона не позбавлена фактичних помилок.

[28] А. Костенко, Шевченко в мемуарах, К., 1969.

Водночас не можна сказати, що проблема створення наукової біографії Шевченка вже розв'язана книжкою 1964 р. За останні роки дослідниками знайдено чимало нових матеріалів і висунуто гіпотези, які потребують критичного осмислення і узагальнення.

Саме розробка окремих питань, епізодів і періодів Шевченкової біографії дозволила й дозволяє далі створювати фундаментальні синтетичні праці про життєвий шлях автора «Кобзаря». Характерними в цьому плані для сучасного етапу шевченкознавства є розвідки російських дослідників — М. Моренця «Шевченко в Петербурге» (Л., 1960), П. Жура «Шевченковский Петербург» (Л., 1964) і «Третя зустріч» (К., 1970), Л. Большакова «Літа невольничі. Книжка розшуків і досліджень про Шевченка періоду заслання» (К., 1971). В основу їх покладено вивчення численних архівних фондів різних міст, вони вводять у шевченкознавство невідомі раніше факти, документи й спостереження.

Знаменним є самий факт активізації інтересу російських дослідників до проблем шевченкознавства (М. Моренець, П. Жур, Ф. Прийма — Ленінград, Л. Большаков — Оренбург), факт, який дав змогу значно прискорити розробку маловивчених питань життя й творчості поета.

У цьому ж плані заслуговують на згадку й праці київських учених — П. Попова «Шевченко і Київський університет» (К., 1964), П. Білецького «Шевченко в Києві» (К., 1962) та ін. (див. розділ «Біографія»).

У післявоєнні роки ширше, ніж раніше, досліджувався світогляд Шевченка, зокрема в книжках І. Назаренка «Світогляд Т. Г. Шевченка» (К., 1957), «Общественно-политические, философские и атеистические взгляды Т. Г. Шевченко» (1961, 1964) та М. Новикова «Общественно-политические и философские взгляды Т. Г. Шевченко» (1961), в яких показано становлення матеріалістичних поглядів поета, філософські й творчі засади його революційного демократизму. Книжки І. Назаренка (1957) та М. Новикова (1961) відзначено Ленінською премією 1964 р.

Та не всі ще проблеми світогляду Шевченка розв'язано з достатньою повнотою, лишається поле для дальших поглиблених студій. Як вірно зауважив О. Білецький, «особливо легковажно вирішується питання про атеїзм Шевченка» [29].

Це ж саме можна сказати й про стан вивчення історичних поглядів Шевченка. Книжки на цю тему М. Марченка «Історичне минуле українського народу в творчості Т. Г. Шевченка» (К., 1957), Ю. Марголіса «Исторические взгляды Т. Г. Шевченко» (Л., 1964), збірник Інституту історії АН УРСР «Історичні погляди Шевченка» (К., 1964) можна розглядати лише як підступ до теми, яка ще чекає на своє розв'язання.

Літературно-естетичні погляди Шевченка частково розглядаються в згаданих працях І. Назаренка, М. Новикова, Є. Кири-

---

[29] «Збірники праць IX наукової шевченківської конференції», стор. 19.

люка, їм присвячено спеціальні розділи в книжках Д. Чалого («Становлення реалізму в українській літературі», 1956), М. Бернштейна («Українська літературна критика 50—70-х рр. XIX ст.», 1959), П. Волинського («Теоретична боротьба в українській літературі першої половини XIX ст.», 1959). Ця ж проблема порушується в різних аспектах у розвідках Є. Шабліовського, П. Приходька та ін.

Місце Шевченка в історії революційної думки на Україні, у загальноросійському визвольному русі та використання його спадщини в революційній боротьбі досліджувалися під різним кутом зору в працях як загального, так і спеціального характеру, зокрема в книжках Є. Кирилюка, Л. Хінкулова, П. Жура, в біографії «Т. Г. Шевченко» 1964 р. та ін. Серед досліджень про єднання Шевченка з російським визвольним рухом згадаймо передусім праці Є. Шабліовського «Т. Г. Шевченко і російська революційна демократія» (К., 1959; У російському доповненому виданні 1962 р.— «Т. Г. Шевченко и русские революционные демократы 1858—1861») (відзначена Ленінською премією) та Ф. Прийми «Шевченко і російський визвольний рух 40—60-х років XIX ст.» (К., 1966). Книжка Шабліовського являє собою новий, грунтовно доопрацьований і доповнений новими матеріалами варіант одноіменної праці 1935 р. Автор ставив своїм завданням розкрити найважливіші сторони літературно-суспільної діяльності Шевченка кінця 50-х років і з'ясувати причини того впливу, який мала його творчість на загальноросійський визвольний рух. У проблемі «Шевченко і визвольний рух» важливе місце посідає дослідження теми про взаємини поета з Кирило-Мефодіївським товариством. Розробку цієї теми не можна визнати задовільною. Проте заслуговує на увагу монографія П. Зайончковського «Кирилло-Мефодиевское общество (1846—1847)», що вийшла в Москві 1959 р. та стаття П. Гончарука «Питання історії в програмних документах Кирило-мефодіївського товариства» [30].

Головні ж зусилля шевченкознавців протягом останніх років, природно, зосереджувалися на вивченні творчої спадщини Шевченка, його поезії насамперед. Зусилля ці реалізувалися в розвідках різного плану, характеру й обсягу і охоплювали якнайширше коло питань шевченкознавства.

У згадуваному вже вище дослідженні Є. Кирилюка життєвий шлях поета-революціонера розглядався в єдності з його творчим шляхом. Узагальнюючий характер має й монографія Є. Шабліовського «Народ і слово Шевченка» (К., 1961). На відміну від книжки Є. Кирилюка в ній немає послідовного викладу творчої і життєвої біографії поета, а досліджується ряд вузлових проблем його творчості: значення Шевченка в становленні української літератури, питання національного і загальнолюдського в його діяльності, естетична концепція поета, проблема національного

---

[30] «Український історичний журнал», 1970, № 5.

характеру і творчий метод Шевченка, особливості його мови, Шевченкові традиції в літературі тощо.

Основні розділи з цієї книжки автор використав у наступній своїй монографії «Гуманізм Шевченка і наша сучасність» (К., 1964), в якій широко висвітлив революційну основу Шевченкового гуманізму, його значення для розвитку української літератури та літератур інших народів СРСР і світової прогресивної культури. Розробляючи питання «Гуманізм Шевченка і соціалістичний гуманізм», автор узяв до уваги й новіші дослідження з проблеми «Гуманізм і сучасна література».

Рильський не залишив монографії про творчість Шевченка, але його невеликі за розміром розвідки разом узяті являють собою неабиякий внесок у вивчення літературної спадщини великого поета. У своїх статтях Рильський розробляв і широкі, кардинальні питання шевченкознавства (як, наприклад, розуміння Шевченкової народності, провідних рис його поетики тощо), і вужчі, конкретніші питання (як аналіз одного твору). Взірцем майстерного ідейно-художнього аналізу однієї поезії «Кобзаря» є розвідка Рильського «Балада Шевченка «У тієї Катерини»[31]. Невеличкі дослідження Рильського — «Поезія Тараса Шевченка» (1964) та «Тарас Шевченко» (1964, у співавторстві з О. Дейчем) — належать до кращих літературознавчих портретів автора «Кобзаря» (див. також розділ «Поетика Шевченка).

Спробу осмислити «секрети поетичної творчості» Шевченка на матеріалі його громадянської поезії зробив Ю. Івакін у монографіях «Сатира Шевченка» (1959, 1964) і «Стиль політичної поезії Шевченка. Етюди» (1961). У першій з них розглядаються ідейно-художні особливості Шевченкової сатири, її соціальна і літературна генеза. Шевченко інтерпретується як один з найбільших сатириків світу, хронологічно — перший сатирик революційної демократії. Розуміючи сатиру як певний художній принцип, автор досліджує дві основні «форми існування» сатири в «Кобзарі» — сатиричні «жанри» (сатирична поема, вірш) та сатиричний елемент, наявний у несатиричних творах. Друга книжка, не претендуючи на синтетичне охоплення всієї проблеми стилю політичної поезії Шевченка, акцентувала увагу на деяких нерозроблених її аспектах.

Ці монографії Ю. Івакіна в певному розумінні підготували грунт для написання ним двотомного «Коментаря до «Кобзаря» Шевченка»[32], який являє собою спробу книжки-коментаря до зібрання творів окремого письменника. Завдання, що його розв'язував автор,— інтерпретаційне: подати тлумачення тих Шевченкових поезій, розуміння яких становить певні труднощі для

---

[31] «Збірник праць VII наукової шевченківської конференції».

[32] Ю. Івакін, Коментар до «Кобзаря» Шевченка. Поезії до заслання, К., «Наукова думка», 1964; Його ж, Коментар до «Кобзаря» Шевченка. Поезії 1847—1861 рр., К., «Наукова думка», 1968.

кваліфікованого читача. Крім реального й історико-літературного коментування (генеза окремих творів і рядків тощо) в праці дається тлумачення найскладніших образів, побудованих на асоціаціях історичного, біографічного, політичного плану, на інакомовленні тощо. Полемічний матеріал частково містять «Нотатки шевченкознавця» Ю. Івакіна, які з 1966 р. щорічно друкуються на сторінках «Радянського літературознавства» (вони включають також спостереження автора над окремими питаннями вивчення Шевченкової спадщини).

Характерною рисою сучасного стану шевченкознавства є увага дослідників до вивчення творчої лабораторії поета, до текстологічного дослідження його спадщини. Праці на цю тему присвячені як окремим періодам Шевченкової творчості, так і окремим конкретним творам «Кобзаря». Найчастіше в таких роботах текстологічне студіювання твору поєднується з його ідейно-естетичним осмисленням. В такому плані написані розвідки Є. Ненадкевича, В. Бородіна, Л. Кодацької, Ф. Ващука.

Монографія Є. Ненадкевича «З творчої лабораторії Т. Г. Шевченка. Редакційна робота над творами 1847—1858 рр.» (К., 1959) є продовженням і розвитком попередньої праці того ж автора, виданої 1956 р. Тут зроблено порівняльний аналіз редакцій поем, балад і ліричних творів, написаних на засланні і в 1858 р., перенесених до «Більшої книжки», а також проаналізовано ряд творів 1847—1850 рр., які Шевченко з різних причин до «Більшої книжки» не переніс. Крім текстологічного аналізу, Є. Ненадкевич дає тонку інтерпретацію змісту поезії, і влучні спостереження над психологією творчості Шевченка. Хоч авторові подекуди й можна закинути надто прямолінійне пояснення відмін у редакціях наміром поета соціально загострити текст твору, в цілому його праця належить до кращих здобутків сучасного шевченкознавства [33].

Спробу вивчення соціально-побутових поем Шевченка — «Сова», «Сліпий» («Невольник»), «Наймичка»,— їхньої своєрідності та місця в ідейно-художньому розвитку поета маємо в книжці В. Бородіна «Три поеми Т. Г. Шевченка» (К., 1964). Як і в працях Ненадкевича, аналіз історії тексту творів тут поєднується з дослідженням їх літературної історії, змісту й стилю. Інші текстологічні публікації того ж автора — «До вивчення ранньої творчості Шевченка (неопублікований вірш «Нудно мені, тяжко — що маю робити») [34], «Неопубліковані рядки поеми «Катерина» [35], «Новознайдені тексти Т. Г. Шевченка» [36], «Т. Г. Шевченко і царська цензура» (К., 1969) — додали чимало нових фактів з історії

[33] Високої оцінки заслуговує й стаття Є. Ненадкевича «Поетичний епілог творчості Шевченка» («Збірник праць VII наукової шевченківської конференції») про вірш «Чи не покинуть нам, небого».

[34] «Збірник праць XII наукової шевченківської конференції».

[35] «Збірник праць XI наукової шевченківської конференції».

[36] «Радянське літературознавство», 1964, № 2.

текстів і видань Шевченкових творів. В останній праці, побудованій на багатому архівному матеріалі, знайшли висвітлення досі невідомі сторінки прижиттєвих видань творів поета, боротьба Шевченка з цензурою. Публікація в книжці багатьох документів про цензурну історію видань 1840—1862 рр. та факсимільне відтворення сторінок рукопису 1859 р. «Поезія Т. Шевченка. Том первий» (які зберігаються в Інституті літератури АН УРСР) надають їй також джерелознавчої цінності.

Дещо нового до вивчення історії Шевченкових текстів додали й праці Л. Кодацької «З творчої лабораторії Т. Г. Шевченка. Текстологічний аналіз поезії «Лілея», «Русалка», «Відьма» (К., 1957), «Текстологічний аналіз поеми Т. Г. Шевченка «Сліпий» [37] та ін., розвідки Ф. Ващука «Поема Шевченка «Марія» в редакціях і варіантах» [38] та ін. Деякі з нових спостережень над текстами Шевченка реалізовано у виданні «Повне зібрання творів у шести томах», здійсненому АН УРСР у 1961—1964 рр.

Щоправда, не всі текстологічні дослідження цього періоду слід визнати за плідні. Зокрема, шевченкознавство не прийняло необгрунтованих гіпотез С. Дмуховського про те, що датування повістей «Наймичка» і «Варнак» не фіктивне, а відповідає дійсності [39].

На сучасному етапі шевченкознавства характерним є поєднання досліджень широких і часткових проблем шевченкознавства з, сказати б, монографічним вивченням окремих творів. З великої кількості праць (переважно статей), присвячених окремим творам, крім згаданих вище, згадаймо кваліфіковано написані монографії П. Приходька «Поема Т. Г. Шевченка «Сон» (К., 1957) та М. Гнатюка «Поема Т. Г. Шевченка «Гайдамаки» (К., 1963).

Книжка П. Приходька була першою після війни спробою монографічного дослідження окремого Шевченкового твору. Ідейно-художній аналіз «комедії» «Сон» здійснено тут на соціальному й літературному тлі доби.

У монографії М. Гнатюка подано всебічний аналіз поеми «Гайдамаки», висвітлено складні питання про співвідношення в творі романтизму й реалізму.

Не спиняємось тут на літературі з поетики Шевченка, оглядові якої присвячено розділи «Поетика Шевченка» й «Віршування». Але не можна не зазначити, що саме в післявоєнні роки спостерігається дедалі більший інтерес дослідників до проблем Шевченкової форми, стилю, версифікації. Щоправда, досі не опубліковано жодної фундаментальної монографії про поетику «Кобзаря», яка б синтезувала зроблене в цій галузі шевченкознавства як у загальних, так і в спеціальних працях. А зроблено

[37] «Радянське літературознавство», 1957, № 2.

[38] «Збірник праць XVII наукової шевченківської конференції».

[39] С. Дмуховский, Повести Т. Г. Шевченко «Наймичка» и «Варнак» (к вопросу о времени написания повестей), Изд-во Днепропетровского университета, 1958.

вже чимало, особливо у вивченні Шевченкового віршування. Про це свідчить, крім численних статей, поява монографій Г. Сидоренко «Ритміка Шевченка» (К., 1967) та Н. Чамати «Ритміка Т. Г. Шевченка» (К., 1974).

З проблемою Шевченкової поетики безпосередньо пов'язана тема «Шевченко і фольклор». Відсилаючи читача до однойменного розділу нашої монографії, зазначимо тут, що й ця тема не залишалася поза увагою шевченкознавців і фольклористів як у загальних, так і в спеціальних працях про автора «Кобзаря» (праці П. Попова, О. Правдюка та ін.).

Одночасно з вивченням поезії Шевченка досліджувалась драматургічна, прозова і малярська його спадщина. У праці В. Шубравського «Драматургія Шевченка» (видання 1957 і 1961 рр.) досліджено погляди письменника на театральне мистецтво, на історію створення «Назара Стодолі», «Никиты Гайдая», проаналізовано теми, ідеї, сюжети і стиль цих п'єс у зв'язку з українською та російською драматургією того часу. Автор встановив, що «Назар Стодоля» ставився ще за життя Шевченка. Розвідки про прозу Шевченка в ці роки друкують М. Бельчиков [40], Н. Крутікова [41], Л. Кодацька [42] (див. розділ «Художня проза»).

Питання літературної творчості Шевченка висвітлюються також в «Історії української літератури у восьми томах» (т. 3, К., 1968, автор розділу — Є. Кирилюк), у підручнику «Українська література. Література першої половини XIX ст.» (К., 1964, автори розділу — І. Пільгук та П. Волинський), на сторінках УРЕ тощо.

Незаперечними є здобутки мистецтвознавства в дослідженні спадщини Шевченка-художника. На цю тему досі немає великої монографії, але опубліковано чимало цінних досліджень (статей і книжок) з окремих питань вивчення малярської спадщини письменника. Видано VII—X тт. академічного видання творів Шевченка, в яких надруковано репродукції всіх відомих малярських і графічних його творів (включаючи начерки). Вийшли збірники досліджень «Мистецька спадщина Шевченка», вип. 1, К., 1959; «Тарас Шевченко — художник» (вип. 1, К., 1963); «Шевченко-художник» (К., 1963); монографії В. Касіяна «Офорти Шевченка» (К., 1964); Л. Владича «Живописна Україна» Тараса Шевченка» (К., 1963); Г. Паламарчук «Нескорений Прометей. Творчість Шевченка-художника 1850—1857 років» (К., 1968). Чимало мистецтвознавчих матеріалів опубліковано також у збірниках Музею Т. Шевченка «Питання шевченкознавства» та в

---

[40] Н. Бельчиков, Проза Шевченко.— «Известия АН СССР. Отделение литературы и языка», т. 20, вып. 3, 1961.

[41] Н. Крутикова, Идейные и художественные особенности прозы Шевченко.— У кн.: Т. Г. Шевченко, Повести, К., 1956.

[42] Л. Кодацька, Однойменні твори Т. Г. Шевченка (Порівняльний аналіз поем і повістей «Наймичка», «Варнак», «Княжна» — «Княгиня»), К., 1968.

збірниках праць наукових шевченківських конференцій (статті П. Білецького, Я. Затенацького, Г. Паламарчук, П. Попова, В. Судак, К. Чумак та ін.).

Окрему галузь шевченкознавства становить дослідження мови Шевченка — поета й прозаїка. Якщо в перші повоєнні роки успіхи мовознавців у розробці цієї теми були досить скромними, то в 60-х роках, крім численних статей, з'являються монографії І. Білодіда «Т. Г. Шевченко в історії української літературної мови» (К., 1964), В. Ващенка «Мова Тараса Шевченка» (К., 1964), а також збірник Інституту мовознавства АН УРСР «Джерела мовної майстерності Т. Г. Шевченка» (К., 1964). До кращих здобутків радянського шевченкознавства належить складений у тому ж інституті фундаментальний «Словник мови Шевченка» в двох томах (К., 1964).

Важливе місце в проблематиці шевченкознавства становлять питання літературних джерел Шевченкової поезії, його зв'язків з літературним процесом доби — українським і світовим, його впливу на письменство наступних часів. Вище вже йшлося про те, що тепер встановився диференційований, історичний підхід до представників української романтичної школи 30—50-х років. Український романтизм розглядається як суперечливе, складне явище, що мало і свої історично прогресивні риси.

Взаєминам Шевченка з українським романтизмом присвячена грунтовна праця П. Приходька «Шевченко й український романтизм» (К., 1963), зміст якої виходить за межі лише шевченкознавчої проблематики. Складну проблему українського романтизму 30—50-х років висвітлено тут переважно в історико-літературному й теоретичному аспектах. Менше уваги приділено Шевченковій поетиці в її відношенні до романтичної традиції. У монографії Приходька докладно розглядаються літературно-естетичні погляди українських романтиків, те об'єктивно прогресивне, що вони внесли в українську літературу в дошевченківський період і тим самим мали певний вплив на становлення творчості Шевченка, зокрема його громадянських мотивів. Автор наголошує на значенні романтичної традиції у формуванні особливостей Шевченкового критичного реалізму, в якому помітний міцний романтичний струмінь. Осмислюючи те прогресивне, що черпав Шевченко з цієї традиції, дослідник звертав увагу й на те, в чому революційний романтизм автора «Кобзаря» відмінний від романтизму його попередників. Уже в ранній поезії Шевченка народжується новий соціальний зміст романтизму, основою якого були визвольні прагнення самого народу.

Дослідження проблеми «Шевченко і український романтизм» протистоїть, з одного боку, давнім спробам вульгарних соціологів тлумачити романтичну традицію як явище суцільно негативне, а з другого — сучасним буржуазно-націоналістичним «інтерпретаціям» Шевченка як далекого від реалізму містичного романтика й візіонера.

Проблемі шевченківських традицій в українській літературі присвячено монографії І. Пільгука «Традиції Т. Г. Шевченка в українській літературі. Дожовтневий період» (К., 1963), «Традиції Т. Г. Шевченка в українській радянській літературі» (К., 1965), статті А. Костенка «Шевченко і пошевченківська поезія» [43], М. Левченка «Шевченко і український роман» [44] та величезна кількість статей про вплив автора «Кобзаря» на творчість окремих українських письменників — дожовтневих і радянських (типу «Шевченко і Марко Вовчок», «Шевченко і Федькович», «Шевченко і Стефаник». Деякі з них видано окремими книжками — Ю. Кобилецький, «Шевченко і Франко», К., 1964). Написано згадані й не згадані тут праці на різному рівні, деякі з них одержали в пресі досить суперечливу оцінку [45], але в своїй сукупності вони ввели в обіг шевченкознавства чимало нових матеріалів. Зокрема Пільгук простежив у своїх монографіях шляхи розвитку реалізму в українській літературі під впливом Шевченка, показав дійовість його невмирущих традицій як у письменстві другої половини XIX — початку XX ст., так і в радянській літературі. Треба визнати, що друга книжка менше вдалася авторові, ніж перша: чим далі від нас великий поет, тим важче визначити складний і часом опосередкований характер його впливу на сучасний літературний процес.

Інтерес українських і російських літературознавців до проблеми «Шевченко і російська література», виразно помітний уже в перші повоєнні роки, характерний і для сучасного етапу шевченкознавства. Поза цією проблемою неможливо об'єктивно змалювати шлях духовного й літературного розвитку Шевченка. Як автор написаних російською мовою повістей і щоденника, український поет і сам брав участь у російському літературному процесі. І, зрозуміло, історико-літературне й естетичне вивчення Шевченкової прози дає плідні наслідки тільки в контексті зв'язків письменника з російською літературою його доби. Зрозуміло й те, що проблема «Шевченко і російська література» хоч і не тотожна з проблемою «Шевченко і російський визвольний рух», все ж органічно з нею пов'язана. Досліджуючи революційну музу Шевченка, радянські дослідники ще з 20-х років розробляють такі питання, як «Шевченко і російська громадянська поезія першої половини XIX ст.» («Шевченко і поети-декабристи», «Шевченко і Пушкін», «Шевченко і Лермонтов» тощо), «Шевченко і петрашевці», «Шевченко і російська революційна демократія» («Шевченко і Герцен», «Шевченко і Чернишевський», «Шевченко і поети «Искры», «Шевченко і Некрасов» і т. д.). Тому,

---

[43] «Вітчизна», 1963, № 3.

[44] Див. «Кобзареві — Одеса», Одеса, «Маяк», 1964.

[45] Як, наприклад, книжка Ю. Кобилецького «Шевченко і Франко». Див. також: О. Мазуркевич, Коли критиці бракує науковості...— «Літературна Україна», 1965, 2.VII; І. Денисюк, І. Моторнюк, Сперечайтеся ж по-науковому! — «Літературна Україна», 1965, 27. VIII.

скажімо, праці П. Филиповича «Шевченко і декабристи» або Є. Шабліовського «Т. Г. Шевченко і російська революційна демократія» однаковою мірою мають відношення і до проблеми «Шевченко і російська література», і до проблеми «Шевченко і російський визвольний рух».

Та вивчення зв'язків Шевченка з російською літературою не зводиться до студіювання його взаємин з письменниками революційного табору або так чи інакше пов'язаних з визвольним рухом. Важливо встановити відношення українського поета до всіх ідейних і художніх напрямків російської літератури його доби. Не говорячи вже про самоочевидне значення проблеми «Шевченко і Гоголь», згадаймо, що радянські шевченкознавці в різні часи розробляли й такі питання, як «Шевченко і Жуковський», «Шевченко і Козлов», «Шевченко і Тургенєв», «Шевченко і слов'янофіли», навіть «Шевченко і Аскоченський».

Дуже важливою частиною проблеми «Шевченко і російська література» є також вивчення місця Шевченкової спадщини в російському культурному житті другої половини XIX і початку XX ст. і в радянські часи. У 50—60-х роках згадану проблематику найширше розробляв ленінградський дослідник Ф. Прийма. Підсумки своїх досліджень він виклав у ряді статей та в монографії «Шевченко и русская литература XIX века» (М.— Л., 1961; Ленінська премія 1964 р.). Стаття Ф. Прийми «Шевченко и русские славянофилы» [46] — чи не найкраща з написаного дослідниками на цю тему. Автор, далекий від спрощеного підходу до питання, розглядає взаємини поета з слов'янофілами в їх еволюції, не закриваючи очей ані на певні точки зіткнення поета з представниками цього напряму російської і української суспільної думки, ані на принципову відмінність їхніх позицій: «Об известном усвоении и вместе с тем о преодолении славянофильских воззрений можно говорить и применительно к Шевченко. Правомерность подобного взгляда находит свое обоснование, в частности, и в том, что Шевченко, при всей самостоятельности его позиции в Кирилло-Мефодиевском обществе, считал для себя возможным сотрудничать с его членами, испытавшими на себе несомненное влияние славянофильского учения. Несомненно и то, что Шевченко внимательно изучал и высоко ценил отдельные научные труды, созданные славянофилами и примыкавшими к ним лицами, в особенности труды О. М. Бодянского и И. И. Срезневского» (стор. 160). «В 40—50-е годы Шевченко приходилось неоднократно вступать в известное сотрудничество с русскими и украинскими славянофилами, хотя последнее никогда не приобретало характера идейного компромисса. В 1860 году, когда вполне обнаруживается выступавшая в одеждах демократизма дворянская сущность общественно-политической программы славянофилов, украинский поэт порывает с ними самым решительным образом» (стор. 172).

[46] «Русская литература», 1958, № 3.

У монографії Прийми розглядаються зв'язки Шевченка з російським суспільно-літературним життям, а також місце його поетичної спадщини в російській культурі другої половини XIX — початку XX ст. Якщо перша тема в різних аспектах широко розроблялася і до Прийми, то друга значною мірою висвітлена в його монографії вперше. Автор тут вводить у шевченкознавство чимало нових фактів. За широтою охоплення матеріалу студія Прийми й досі лишається найгрунтовнішим дослідженням цієї важливої проблеми. Звичайно, є в ній і дискусійні моменти, не всі взаємини Шевченка з російськими письменниками розкрито повно (як, наприклад, взаємини з Герценом, Тургенєвим). Щодо останнього, то цю прогалину певною мірою заповнено книжкою Є. Шабліовського і М. Гнатюка «І. С. Тургенєв і українська дожовтнева література» (К., 1968).

Взаєминам Шевченка з окремими російськими письменниками присвячено в ці роки чимало спеціальних статей і розділів у загальних працях про поета (зокрема, біографічних). Згадаймо в цьому зв'язку розділ «Гоголь і Шевченко» в праці Н. Крутікової «Гоголь та українська література» (К., 1957), розвідку Ю. Івакіна «Шевченко і В. Курочкін» у книжці «Стиль політичної поезії Шевченка» (К., 1961), брошуру Д. Іофанова «Шевченко і Лермонтов» (К., 1962), доповідь О. Мазуркевича «Шевченко в оцінці російського революціонера 60-х років — І. Г. Прижова» [47], статтю Л. Венгерова «Т. Шевченко і М. Михайлов-поет» [48], доповідь А. Сахалтуєва «Шевченко і Л. М. Толстой» [49], розвідки М. Павлюка про переклади творів «Кобзаря» дореволюційними російськими поетами [50]. Тут названо лише деякі праці з проблеми, дослідження якої триває.

З роками збільшується кількість перекладів Шевченка на мови народів СРСР і відповідно — дослідницький інтерес до його спадщини в різних республіках нашої країни. За останні роки національними мовами з'явились монографії В. Імедадзе «Т. Г. Шевченко і Грузія», Г. Надарайшвілі «Тарас Шевченко в грузинській літературі», А. Салохяна «Озброєний пророк», брошури Т. Буачідзе «Життя Кобзаря», Д. Джафарова «Т. Г. Шевченко. Життя і творчість», Р. Іногамова «Співець свободи», П. Халілова «Великий Кобзар України». Академія наук Казахської РСР випустила присвячений Шевченкові збірник «Брат наш, друг наш», Академія Білоруської РСР — «Тарас Шевченко і білоруська література». В Грузії вийшов збірник «Тарасові Шевченку — грузинські письменники».

---

[47] «Збірник праць V наукової шевченківської конференції».

[48] Наукові записки Житомирського педінституту, 1961, т. 14, Серія літературознавча.

[49] «Збірник праць ювілейної X наукової шевченківської конференції».

[50] М. Павлюк, Провідні ідейні тенденції в ранніх перекладах творів Шевченка на російську мову.— «Збірник праць XI наукової шевченківської конференції»; Його ж, Шевченко в перекладах ранніх поетів-суриковців.— «Радянське літературознавство», 1964, № 2.

Першу спробу монографічного дослідження проблеми «Шевченко і літератури народів СРСР» здійснив В. Шубравський в однойменній праці 1964 р. Тут цю проблему розглянуто в кількох аспектах: що саме привертало увагу дослідників у творчості Шевченка на різних етапах розвитку національних літератур, які соціальні та ідейно-художні чинники зумовлювали цей інтерес, як сприймалися й переосмислювалися Шевченкові традиції в різних літературах, чим співзвучна його творчість з багатонаціональною радянською літературою. Зростання інтересу до Шевченка розглянуто в безпосередньому зв'язку з визвольним рухом, з пробудженням соціальної і національної свідомості народів царської Росії і з ростом морально-політичної єдності соціалістичних націй у радянську добу.

В. Шубравський спирався на чималу літературу, в якій розроблялись часткові питання проблеми, та на матеріали з архівів і місцевої преси. Серед традицій Шевченка в національних літературах найважливішими є народність, революційний пафос, патріотичні мотиви. Це показано в книжці на сприйнятті творчості українського поета такими письменниками, як А. Церетелі, Я. Купала, Я. Колас, Андзюлайтіс-Кальнена, А. Упіт та ін. Автор звертає увагу на те, що творчістю Шевченка цікавились письменники різних ідейно-художніх напрямів і естетичних уподобань. Обмежитися, отже, у висвітленні проблеми «Шевченко і літератури народів СРСР» тільки типологічними зв'язками не можна. Розглядаючи причини життєвості Шевченкової спадщини в радянський період, автор наголошує на тому, що властиві Шевченкові високі ідеали гуманізму не знають ні часових, ні національних меж. Творчість українського поета навчає активного втручання в життя, найтіснішого зв'язку з передовими ідеями епохи. Вона орієнтує на новаторство і водночас застерігає від формалізму. На численних прикладах автор і розкриває саме такий вплив Шевченка на радянських письменників.

Звичайно, враховуючи специфіку даної теми (кількість мов і літератур СРСР), одному дослідникові важко було її вичерпати. Не всі аспекти її тут достатньо висвітлено. Зокрема, докладнішого й конкретнішого розгляду потребує аналіз перекладів Шевченка мовами народів СРСР.

В 1956—1970 рр. триває дослідження проблеми «Шевченко і світова література». Природно, що найбільшу увагу шевченкознавці приділяють студіюванню місця Шевченкової спадщини в слов'янських літературах. Після відомої статті О. Білецького «Шевченко і слов'янство» (1952) цій проблемі багато праць присвятив Є. Кирилюк, зокрема доповіді на міжнародних конгресах славістів і на шевченківських конференціях [51]. У цих доповідях

---

[51] Шевченко і слов'янські народи.— «Збірник праць VII наукової шевченківської конференції», К., 1959; Українські письменники революційні демократи й літератури західних і південних слов'янських народів у

розглянуто загальні принципові питання вивчення проблеми, введено в науковий обіг багато нового фактичного матеріалу, особливо з болгарської і польської літератур. Так, Є. Кирилюкові належить перша спроба типологічного порівняння українського реалізму, зокрема реалізму Шевченка, і реалізму слов'янських літератур XIX ст. (доповідь на VI конгресі славістів), а його розшуки в болгарських і польських архівах і бібліотеках дали змогу розширити відомості про популяризацію спадщини Шевченка Р. Жинзифовим, Л. Каравеловим, П. Славейковим, Л. Совінським, П. Свенціцьким та ін., уточнити дату першої публікації перекладів Шевченка болгарською мовою тощо.

Науковці Київського університету видали окремий збірник праць «Т. Г. Шевченко і слов'янські народи» (1964).

З дослідженням зв'язків Шевченка з польською літературою і польським визвольним рухом чи не найактивніше виступає з початку 50-х років Г. Вервес. Свої багаторічні спостереження над цією проблемою він узагальнив у монографії «Т. Г. Шевченко і Польща» (К., 1964), яку можна розглядати як певний підсумок зробленого в цій галузі шевченкознавства. У полі зору дослідника широке коло питань — «Шевченко і польський національно-визвольний рух», «Шевченко і польський романтизм», «Шевченко в польській критиці і перекладах» тощо.

«Для польської передової суспільності і літератури,— пише автор,— Шевченко завжди був актуальним явищем, впродовж багатьох десятиліть брав активну участь у польському громадському і літературному житті, а це можна сказати не про багатьох письменників світу <...> у народно-демократичній Польщі — поет був прочитаний наново, «заблукав під стріхи», твори його стали культурним надбанням народу. Ми є свідками поглибленого вивчення і небаченої популярності творчості Кобзаря в Польщі» (стор. 191).

І справді, в Польщі творчість Шевченка досліджують такі вчені й письменники, як М. Якубець, Є. Єнджеєвич, Є. Лапський, М. Юрковський, Є. Козакевич, С. Козак та ін.

Серед радянських авторів досить численних праць на цю тему згадаймо ще московського дослідника В. Дьякова і львівського — Т. Пачовського.

Перший — автор книжки «Тарас Шевченко и его польские друзья» (М., 1964), другий — уважний дослідник історії перекладів «Кобзаря» на польську мову [52].

XIX ст., К., 1963; Український реалізм і літератури слов'янських народів у XIX ст., К., 1968; Невідкладні завдання радянського шевченкознавства в галузі вивчення проблеми «Шевченко і літератури слов'янських народів».— «Збірник праць XI наукової шевченківської конференції».

[52] Т. Пачовський, Твори Шевченка в перекладах Л. Совінського.— «Вісник Львівського університету». Серія філологічна, 1964; Т. Пачовський, Шевченко в польських перекладах 70—90-х років XIX ст.— «Збірник праць XII наукової шевченківської конференції» та ін.

Цю ж тенденцію — до поглибленого збирання й фіксації окремих фактів і водночас до створення узагальнюючих праць спостерігаємо і у вивченні проблеми «Шевченко і болгарська література». Ця проблема розробляється з двох боків — і радянськими вченими, і болгарськими. Так, 1963 р. вийшла монографія О. Шпильової «Т. Г. Шевченко і болгарська література», а в 1964 р. видана в Софії монографія болгарського славіста Симеона Русакієва «Шевченко і българската литература» (в укр. перекладі — 1968).

Тема «Шевченко і чеська й словацька літератури» теж у 1956—1970 роках розроблялася як радянськими, так і чехословацькими вченими. З радянських досліджень назвемо насамперед праці Є. Кирилюка (крім згадуваних доповідей, статтю «Шевченко і Шафарик» [53]), книжку П. Гонтаря «Українсько-чеські літературні зв'язки в XIX ст.» (К., 1956); з чехословацьких — монографію М. Мольнара «Тарас Шевченко у чехів і словаків» (Пряшів, 1961).

Розробляються теми «Шевченко в Югославії», «Шевченко в Румунії», «Шевченко в Угорщині», «Шевченко в англомовних країнах» і т. д. Тут маємо статті і радянських і зарубіжних дослідників, але спеціальних монографій ще дуже мало. Проте проблема «Шевченко і світова література» у 1956—1970 рр. розробляється в різних аспектах і напрямках (переклади Шевченка на різні мови, оцінка його творчості, типологічні порівняння з аналогічними явищами в національних літературах тощо). Питання про місце Шевченка в світовій літературі ставилося в доповідях О. Білецького «Світове значення творчості Шевченка» [54] і Є. Кирилюка «На шляхах до світового визнання Шевченка» [55]. Публікацію матеріалів з цієї проблеми містять збірник «Шевченко и мировая культура» (М., 1964) та збірник «Світова велич Шевченка» (т. 3, К., 1964) [56].

Поряд з численними статтями про світову велич Шевченка, опублікованими в різних журналах, цій темі присвячено оглядові статті «Всесвітня велич Кобзаря» (автор Ф. Погребенник) і «Шевченко іде по світу» (автори В. Булат, С. Кобеляцький та Ф. Погребенник) у книжці «Всенародна шана» (К., 1967, Збірник матеріалів про відзначення сторіччя від дня смерті та 150-річчя від дня народження Шевченка).

Нема можливості й потреби перелічувати всі праці про місце Шевченка в літературах народів світу. Але згадаймо книжку П. Кравчука «Тарас Шевченко в Канаді» (К., 1961), статті

[53] У кн.: Міжслов'янські літературні взаємини, вип. 2, К., 1961.

[54] «Збірник праць ювілейної X наукової шевченківської конференції».

[55] «Збірник праць XII наукової шевченківської конференції».

[56] 1-й том складають матеріали на тему «Шевченко у вітчизняному дожовтневому літературознавстві»; 2-й том — «Шевченко в радянському літературознавстві».

О. Миронова [57] та Я. Погребенник [58] про переклади німецькою мовою, які належать до кращого з написаного на ці теми.

Характеризуючи фронт досліджень з шевченкознавства на сучасному етапі, треба назвати й праці про засвоєння Шевченкової спадщини і освітлення особи поета різними галузями мистецтва. Це, зокрема, студії І. Бжеського «Тарас Шевченко в мистецтві кіно» (К., 1963), С. Дубенка «Тарас Шевченко та його герої на екрані» (К., 1967), М. Гордійчука «Шевченко і російська музика» [59], К. Данькевича «Шевченко в музиці» [60].

Є ще одна загальна проблема шевченкознавства, яку, посередньо чи безпосередньо, порушують дослідники спадщини автора «Кобзаря»,— це проблема «Шевченко і сучасність». Порушують її і в плані роздумів над тим, чим близька Шевченкова муза нашому сучасникові (і народам Радянського Союзу і народам світу), в чому її значення для читача, і в плані осмислення місця шевченківських традицій в сучасному літературному процесі, і в плані боротьби за Шевченка з фальсифікаторами його творчості з буржуазно-націоналістичного табору. Цій проблемі в різних її тематичних аспектах присвячено і публіцистичні виступи (особливо в 1961 і 1964 рр.), і сторінки загальних монографій про творчість поета, і спеціальні студії Л. Новиченка «Шевченко і сучасність» (К., 1964) і Є. Кирилюка «Шевченко і наш час» (К., 1968).

Книжка Л. Новиченка являє собою одну з кращих в радянському шевченкознавстві спроб розкрити, чому ми сприймаємо Шевченка як поета ідейно й естетично близького нашому часові. Дослідник характеризує революційний гуманізм Шевченка, його патріотизм і інтернаціоналізм, його «геніально розвинену здатність соціального співпереживання», його «уроки поезії» для сучасності, які вчать письменників органічної народності, а будь-якого читача — «почувати революційно». Книжка містить спостереження над неповторною самобутністю Шевченка-поета. Ще один аспект книжки — викриття націоналістичної фальсифікації життя й творчості автора «Кобзаря».

Праця Є. Кирилюка «Шевченко і наш час» має дещо інше — історичне — спрямування. У ній розглядається історія осмислення творчості Шевченка радянською культурою від перемоги Жовтня до наших днів. Не обмежуючись історією радянського шевченкознавства (основний зміст книжки), автор з'ясовує значення Шевченка для нашої літератури, кіно, театру, музики, образотворчого мистецтва і розповідає про вшанування його пам'яті народами СРСР. Названа праця є, власне, першою книжкою з

[57] Поезія Шевченка «У Вільні, городі преславнім...» в перекладі Е. Вайнерта.— «Збірники праць XVII та XVIII наукових шевченківських конференцій».

[58] Ярослава Погребенник, Шевченко німецькою мовою, К., «Наукова думка», 1973.

[59] «Збірник праць VII наукової шевченківської конференції».

[60] «Збірник праць ювілейної X наукової шевченківської конференції».

історії радянського шевченкознавства. Ця обставина, очевидно, й обумовила той її недолік, що в ній нагромадження фактів дещо превалює над їх аналізом і узагальненням: у невеликій за обсягом праці автор ставив своїм завданням передусім накреслити загальну фактичну сторону питання.

Тим часом книжка Кирилюка є знаменням часу: пробудження інтересу до історії радянського шевченкознавства характеризує саме сучасний етап його розвитку. Якщо в перші повоєнні роки фактично не з'явилося жодної статті з цього питання, то тепер майже одночасно з книжкою Є. Кирилюка і дещо раніше від неї опубліковано, крім статей в УРЕ (І. Пільгук, «Шевченкознавство» — т. 16), статті: Ф. Сарани «Дослідження в Інституті Тараса Шевченка спадщини поета» [61], М. Комишанченка «Т. Г. Шевченко в радянському шевченкознавстві» [62], В. Шубравського «Про п'ятдесятирічний досвід вивчення Шевченкової спадщини» [63], Ю. Івакіна «Питання дослідження історії радянського шевченкознавства» [64], статті про вшанування пам'яті Шевченка в перші роки після революції А. Недзвідського, Н. Заверталюк, О. Барабохи (всі — в «Збірнику праць чотирнадцятої наукової шевченківської конференції», К., 1966) та ще дещо.

У ці роки пожвавлюється інтерес і до історії дожовтневого шевченкознавства. Це засвідчено публікацією монографії М. Комишанченка «Тарас Шевченко в українській критиці (50—60-ті роки XIX ст.)» (К., 1969), М. Дубини «Шевченко і Західна Україна» (К., 1969), матеріалів 1-го тому збірника «Світова велич Шевченка», статтями або відповідними розділами про оцінку Шевченка тим чи тим літературознавцем минулого тощо (як, наприклад, у книжці Д. Заславського й І. Романченка «Михайло Драгоманов», в історіографічній частині монографії Г. Сидоренко, в статті В. Сарбея «Дожовтнева більшовицька преса про великого революціонера-демократа» [65].

Звичайно, зафіксована тут тенденція — осмислити шляхи розвитку шевченкознавства — обумовлена передусім потребою правильніше визначити завдання сучасного його етапу й перспективи дальших досліджень. Адже правильно накреслити напрямки нових шевченкознавчих студій можливо лише при умові критичної оцінки зробленого раніше, оцінки, яка б твердо враховувала як досягнення, так і помилки та слабкі місця в роботі сучасних і давніх шевченкознавців. З цього погляду робота історика шевченкознавства має ту ж кінцеву мету, що й робота критика нових шевченкознавчих досліджень.

---

[61] «Збірник праць XIV наукової шевченківської конференції».

[62] «Світова велич Шевченка», т. 2, К., 1964. Див. також його ж брошуру «Боротьба за Шевченка», К., 1964.

[63] «Радянське літературознавство», 1968, № 12.

[64] «Збірник праць XVII наукової шевченківської конференції». Див. також: Ю. Івакін, Нотатки шевченкознавця (стаття четверта).— «Радянське літературознавство», 1968, № 3.

[65] «Український історичний журнал», 1964, № 1.

Аналіз розвитку шевченкознавчих досліджень містять огляди новітнього шевченкознавства, виголошені на шевченківських конференціях або надруковані в журналах. Тут критична оцінка сучасного стану студіювання Шевченка звичайно поєднувалася з накресленням відповідних перспектив. Згадаймо в цьому зв'язку доповіді О. Білецького «Завдання і перспективи вивчення Шевченка» [66], Є. Кирилюка «Стан і завдання радянського шевченкознавства» [67], «Завдання радянського шевченкознавства у підготовці до 150-річчя з дня народження великого поета» [68], «Невідкладні завдання радянського шевченкознавства в галузі вивчення проблеми «Шевченко і літератури слов'янських народів» [69]; статті М. Пархоменка «Глубже изучать великое наследие» [70], «Новое в литературе о великом Кобзаре» [71], «Шевченковедение на новом этапе» [72]; М. Шагінян «Тарас Шевченко и литературоведение» [73]. Чи не найгострішим за критикою недоліків сучасної шевченкіани був виступ О. Білецького на IX шевченківській конференції, спрямований проти поверхового студіювання світогляду поета, його біографії, малярської спадщини тощо. Вчений, зокрема, полемічно наголосив на тому, що «науковців треба спрямовувати не на вивчення життя, а на вивчення літературного процесу і участі в ньому великого поета» [74]. Погодимось з цією думкою в тому її розумінні, що головним для дослідника справді є творчість, а не біографія митця. Біографи мають досліджувати життя письменника, передусім сказати б, «в інтересах» повнішої і глибшої інтерпретації його творчості. Водночас навряд чи існувала 1959 р. (рік IX конференції) або існує тепер небезпека якогось «біографічного ухилу» в шевченкознавстві (є інше — обмеженість деяких конкретних біографічних розвідок). Доповідь О. Білецького ніби викликáла на дискусію і дослідників світогляду, і біографів поета. На жаль, жоден з них не наважився підняти рукавичку, кинуту видатним ученим.

Велике значення для інтенсифікації шевченкознавчих студій має така допоміжна галузь, як бібліографія. Якщо в перші повоєнні роки бібліографічні праці з шевченківської бібліографії майже не видаються (крім популярних покажчиків та нечисленних публікацій з окремих питань), то тепер і тут маємо істотні зрушення. У збірниках праць шевченківських конференцій з 1959 р. друкуються «Матеріали до бібліографії шевченкіани» Ф. Сарани. 1961 р. виходить книжка І. Бойка та Г. Гімельфарб

---

66 «Збірник праць IX наукової шевченківської конференції».
67 «Збірник праць V наукової шевченківської конференції».
68 «Збірник праць VIII наукової шевченківської конференції».
69 «Збірник праць XI наукової шевченківської конференції».
70 «Дружба народов», 1960, № 5.
71 «Литература в школе», 1961, № 1.
72 «Вопросы литературы», 1963, № 8.
73 «Литература и жизнь», 1961, 10.III.
74 «Збірник праць IX наукової шевченківської конференції», стор. 17.

«Тарас Григорович Шевченко. Бібліографія бібліографії. 1840—1960» та підготовлений Інститутом літератури АН УРСР «Опис рукописів Т. Г. Шевченка», а 1963 р. фундаментальне видання «Т. Г. Шевченко. Бібліографія літератури про життя і творчість. 1889—1959», складене групою бібліографів Центральної наукової бібліотеки АН УРСР на чолі з І. Бойком. Останнє видання складається з двох томів і включає вітчизняну літературу, видану на території СРСР (в теперішніх адміністративних межах) [75]. Це не абсолютно повна бібліографія шевченкознавчої літератури 1839—1959 рр., але найповніша з існуючих, яка подає відомості про шевченкознавчі видання за 120 років (крім зарубіжних). Вдала побудова томів (література подається за роками, в межах кожного року — підрозділ «Вшанування пам'яті Т. Г. Шевченка»), сумлінно складені предметно-тематичний та інші покажчики роблять видання зручним для користування.

1968 р. вийшла книжка «Т. Г. Шевченко. Бібліографія ювілейної літератури. 1960—1964», складена Ф. Сараною. Вона хронологічно продовжує попереднє видання і за повнотою та науковою точністю аж ніяк йому не поступається. Але укладач, на жаль, відмовився від принципів побудови попередніх томів, подаючи літературу за тематичними ознаками. Умовність цього поділу (є, наприклад, підрозділи «Шевченко-поет» і «Мова і стиль творів Т. Г. Шевченка») створює певні труднощі для користування. Очевидно, Ф. Сарані, готуючи нову працю — бібліографію шевченкіани 1965—1970 рр., слід врахувати як позитивні сторони, так і недоліки книжки 1968 р.

Є також гостра й давня потреба в повній бібліографії творів Шевченка. Поки що маємо лише покажчик видань за пожовтневий період, складений М. Багричем [76].

У цьому розділі ми спробували дати стислий огляд стану розвитку шевченкознавства на сучасному етапі. Не маючи змоги проаналізувати, ба навіть згадати всі праці, ми акцентували увагу на провідних тенденціях. Як бачить читач, за останні п'ятнадцять років написано й видано монографій чи не більше, ніж за всю попередню історію шевченкознавства. Оце прагнення до синтезу, до створення фундаментальних узагальнюючих праць є характерною рисою сучасного шевченкознавства. Важливо, що ці фундаментальні праці створено з різних проблем (біографії, інтерпретації творів, вивчення стилю, жанрів, віршування, зв'язків з літературним процесом, бібліографії тощо). У таких працях тяжіння до синтезу, звичайно, поєднується з поглибленим аналітичним вивченням проблеми.

Безперечні успіхи радянського шевченкознавства не дають підстав оминати недоліки в дослідженні тих чи тих його ділянок,

---

[75] 1-й том — бібліографія 1839—1916 рр., 2-й — бібліографія 1917—1959 рр.

[76] Т. Г. Шевченко. Бібліографічний покажчик (1917—1963), Харків, Книжкова палата УРСР, 1964.

як і проблеми, студіювання яких ще попереду. Йдеться передусім про дослідження літературної спадщини (мистецтвознавчі, мовознавчі, філософські студії над Шевченковою спадщиною мають стати предметом спеціальних досліджень). Проте слід зазначити, що дослідження історичних поглядів Шевченка, зокрема його місця в історії української суспільної думки, його впливу на розвиток соціальної і національної самосвідомості українського народу ведеться ще недостатньо інтенсивно. Мало є також праць про боротьбу за Шевченка, насамперед про боротьбу на сучасному її етапі. Нових дослідницьких зусиль потребує також студіювання місця Шевченка в українському і світовому літературному процесі. Поставлену О. Білецьким та іншими дослідниками проблему типологічного порівняння Шевченка з іншими великими поетами XIX ст. можна розв'язати, очевидно, тільки в монографічній праці, де були б враховані провідні тенденції розвитку європейської поезії його доби. Досить поверхово розглядаються в нас питання про шевченківські традиції в сучасній українській літературі. В якому відношенні стоїть культура сучасного українського вірша до вірша Шевченка? Чи можна говорити про «шевченківську школу» в сучасній українській поезії, як говорять про «некрасівську школу» в радянській російській поезії (Ісаковський, Твардовський та ін.)? На ці питання відповіді поки що немає.

Назрілою проблемою є створення монографічних досліджень з поетики Шевченка (як зазначалося, досі маємо монографії лише з його ритміки). Такі монографії мають стати не тільки синтезом зробленого раніше, а й кроком вперед у розробці проблеми. Ще Франко підбирав ключі до «секретів» поетичної майстерності Шевченка в психології його творчості. Тим часом ця ділянка шевченкознавства й досі є найзанедбанішою. Після давньої і багато в чому застарілої розвідки С. Балея не маємо спеціальних студій про психологію творчості Шевченка. Щоправда, окремі принагідні спостереження на цю тему можна знайти в багатьох працях про поета, але вони — лише цеглини до майбутніх монографічних будов. Нових, сказати б, підсумкових праць чекаємо й від дослідників проблеми «Шевченко і фольклор».

Те, що настав час для певних підсумків, засвідчило й видання нашої монографії, в якій колектив авторів Інституту літератури АН УРСР зробив спробу осмислити довгий і повчальний шлях розвитку шевченкознавства. Підсумковий характер матиме й «Шевченківська енциклопедія», що її готує той самий колектив разом з іншими науковими осередками республіки.

ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ

Дослідження біографії

Життєпис поета вже перші біографи визначили як явище, що виходить далеко за межі історії літератури і має суспільно-політичне значення: «Жизнью своею столько же, сколько и поэзией,— писав перший біограф Шевченка М. Чалий,— поэт заявил перед судом привилегированных сословий вопиющую неправду крепостного права, разъяснил темные предания забытой старины, осмыслил для масс народную поэзию, воскресил простоту народных обычаев, создал неумирающие типы народного характера» [1].

Одним з перших біографічних нарисів за життя поета була стаття без підпису, надрукована в газеті «Иллюстрация» (18 лютого 1860 р.) у зв'язку з виходом у світ «Кобзаря». Автор мав дуже мало матеріалів, тому відомості в цій статті збіднені й неточні. Про заслання відкрито не говорилось — лише натякалось на зміну способу життя.

Цим же днем, 18 лютого, датовано автобіографічний лист Шевченка до редактора журналу «Народное чтение» (зредагований П. Кулішем), що став відтоді основним джерелом біографічних відомостей [2]. Деякі факти з життя поета згадані в рецензії Д. Мордовця на «Кобзар» 1860 р. [3]

Після смерті Шевченка демократичні кола громадськості, вшановуючи його пам'ять, почали збирати матеріали про його життя й творчість. Редакція журналу «Основа» в некролозі звернулась до читачів із закликом збирати біографічні відомості про поета. В 1861—1863 рр. у періодичній пресі опубліковано чимало спогадів, листів, у яких закладені перші зерна різних концепцій постаті Шевченка, що згодом виразно викристалізувалися в працях біографів різних ідеологічних напрямів.

У ці роки боротьба за Шевченка, що почалася ще за його життя, посилилась і яскраво виявилась у мемуарних публікаціях. Переважна більшість мемуаристів, глибоко шануючи в Шевченкові поета й людину, зафіксували чимало важливих подробиць з його життя. Такими є виступи Л. Жемчужникова, О. Афанасьєва-Чужбинського, І. Панаєва, М. Лєскова, М. Костомарова та ін. Проте

---

[1] М. Чалый, Жизнь и произведения Тараса Шевченко, К., 1882, стор. 4.

[2] «Народное чтение», 1860, № 2, стор. 229—236.

[3] «Русское слово», 1860, № 6, стор. 37—71.

в деяких авторів (В. Білозерський [4], а пізніше — П. Куліш [5]) громадське обличчя Шевченка, його світогляд тлумачились викривлено, в дусі класового миру. Недоброзичливе ставлення до поета виявилось у мемуарах реакціонера В. Аскоченського [6]; до брудних наклепів і відвертого цинізму дійшов П. Мартос [7]. Ці виступи зазнали різкого осуду з боку демократичних кіл. Класовість світогляду Шевченка, його солідарність з мільйонними кріпацькими масами і ненависть до панства засвідчив М. Чернишевський [8]. Про революційність поета писав у безцензурній пресі Я. Гордон [9].

У цей час зроблено спробу спрямувати самий процес збирання біографічних матеріалів. У запропонованій О. Лазаревським періодизації біографії в загальних рисах визначались п'ять періодів життя Шевченка і орієнтовно до кожного з них накреслювались шляхи пошуків матеріалів. Важливе значення мала стисла характеристика четвертого періоду — заслання, що до виходу праці В. Маслова (1874) була єдиним джерелом відомостей [10]. Опублікованими в 60-х роках матеріалами закладено перші підвалини біографії Шевченка.

На цих матеріалах грунтувалися перші невеличкі, обсягом у кілька сторінок, біографічні нариси — І. Ремезова [11], М. Гербеля [12], написані з буржуазно-ліберальних позицій. Певний демократизм особливо яскраво виявлений у нарисі О. Пипіна [13].

Наступ реакції в середині 60-х років загальмував розвиток культури. Матеріали про Шевченка друкувались за кордоном, у Галичині. 1865 р. критико-біографічний нарис про поета польською мовою видав студент львівського університету, учасник повстання 1863 року Гвідо Батталія [14].

Біографічні відомості у праці Батталії стислі й підпорядковані висвітленню творчості Шевченка. Автор мав на меті розкрити світогляд поета, корені його ненависті до кріпосництва та цар-

---

[4] В. Белозерский, Значение Т. Г. Шевченко для Украины.— «Основа», 1861, № 6, стор. 4.

[5] П. Куліш, Спогади про Шевченка, Х., ДВУ, 1930.

[6] В. Аскоченский, И мои воспоминания о Т. Г. Шевченке.— «Домашняя беседа», 1861, № 33, стор. 645—651.

[7] [П. Мартос], Эпизоды из жизни Шевченко.— «Вестник Юго-Западной и Западной России», 1863, т. 4, № 10, отд. 4, стор. 32—42.

[8] [Н. Г. Чернышевский], Национальная бестактность.— «Современник», 1861, т. 88, № 7, стор. 1—18.

[9] J. Gordon, Sołdat czyli sześć lat w Orenburgu i Uralsku, Lipsk, 1865.

[10] А. Лазаревский, Материалы для биографии Т. Гр. Шевченко.— «Основа», 1862, № 3, стор. 2—10.

[11] Р[емезов И.], Т. Г. Шевченко.— «Русский художественный листок», 1861, № 9, стор. 34—36.

[12] Н. Гербель, Т. Г. Шевченко.— У кн.: Поэзия славян. Сборник лучших поэтических произведений славянских народов в переводах русских писателей, СПб., 1871, стор. 173—192.

[13] А. Н. Пыпин и В. Д. Спасович, Обзор истории славянских литератур, СПб., изд. Бакста, 1865, стор. 224—226.

[14] G. Battaglia, Taras Szewczenko, życie i pisma jego, Lwów, 1865.

ського деспотизму. Захищаючи Шевченка від звинувачень у «племінній зненависті» до польської нації, що їх висунула реакційна польська преса, він наголошував на дружніх почуттях Шевченка до польського та інших народів. Ця позиція Батталії відбивала погляди польської революційної демократії. Проте на характеристиці історичних поглядів поета позначилась і певна класова обмеженість автора. Загалом же погляди Батталії на світогляд Шевченка були прогресивні і, як зазначив сучасний дослідник польсько-українських літературних зв'язків, перегукувалися з відомою рецензією М. Добролюбова на «Кобзар» Шевченка 1860 року [15].

Нарис Батталії прислужився наступним біографам. В. Маслов переказував з нього цілі уривки. М. Чалий використав зроблений Батталією аналіз поезій у критичній частині своєї праці. Нарис ліг в основу праці Г. Обріста [16], відомості з якої про Шевченка використали й інші німецькі автори — Й. Шерр, В. Каверау, В. Фішер [17].

На початку 70-х років своє тлумачення світогляду Шевченка висувають галицькі «народовці», зокрема О. Партицький [18]. Перелічивши основні факти біографії, він зосередив увагу на світогляді поета, представляючи його в буржуазно-націоналістичному й відверто шовіністичному дусі. Тому головні тези брошури Партицького були взяті на озброєння буржуазними націоналістами.

Проти перекручень світогляду Шевченка виступила українська закордонна прогресивна преса. Ф. Вовк, український вчений-політемігрант, який у 70-х роках стояв на демократичних позиціях, вперше зробив спробу розв'язати проблему «Шевченко й соціалістичні ідеї», висунуту на передній план розвитком визвольного руху [19]. Він вказав на зв'язок ідей Кирило-Мефодіївського товариства з ідеями декабристів. Приділяючи значну увагу політичній біографії поета, автор використав чимало фактів, що свідчать про революційну агітацію, яку вів Шевченко серед київських ремісників. Розвідка Вовка вносила нове в методологію біографічного дослідження завдяки застосуванню принципу історизму у вивченні формування й розвитку світогляду Шевченка. Але цей принцип порушується там, де автор береться систематично аналізувати окремі аспекти світогляду. Як зазначає

---

[15] Г. Д. Вервес, Тарас Шевченко і Польща, К., «Дніпро», 1964, стор. 156—157.

[16] G. Obrist, Taras Grigoriewicz Szewczenko, ein Kleinrussischer Dischter, Czernowitz, 1870.

[17] Докладніше див. Д. С. Наливайко, Шевченко в Німеччині й країнах німецької мови.— «Збірник праць XIV наукової шевченківської конференції», стор. 268—322.

[18] О. Партицький, Провідні ідеї в письмах Тараса Шевченка, Львів, 1872.

[19] С[ірко] [Ф. Вовк], Т. Г. Шевченко і його думки про громадське життя.— Громада, № 4, 1879, стор. 37—95.

радянський дослідник М. П. Комишанченко, «він не показує еволюції суспільно-політичних, атеїстичних та естетичних поглядів Шевченка, недооцінює його широкої освіченості» [20].

Концепція Вовка викликала заперечення з боку М. Драгоманова [21]. Драгоманов не мав багатьох біографічних матеріалів. На той час не було здійснено повного видання творів Шевченка (через те автори не знали ще російських повістей), не було зібрано й видано листів та інших документів. З мемуарних джерел М. Драгоманов знав лише надруковані в «Основі», в галицьких журналах та празькому «Кобзарі» нечисленні спогади сучасників. Йому були відомі біографічні нариси Г. Батталії, В. Маслова, О. Партицького, О. Огоновського. Автор не ставив своїм завданням висвітлювати життєпис поета. Факти біографії Драгоманов притягнув остільки, оскільки з них можна зробити висновки про обставини, за яких формувався світогляд поета.

Обстоюючи історичний та соціологічний методи аналізу світогляду Шевченка, Драгоманов у своїй розвідці не зміг послідовно застосувати ці методи. Причиною була не тільки недостатність джерельної бази, але й, що найголовніше, обмеженість його власного світогляду ліберально-буржуазними рамками, упереджене ставлення до спадщини Шевченка як до вже перейденого етапу в революційному русі. Звідси хибні твердження про те, що, оскільки Шевченко не мав систематичної освіти, його творчість, його геніальність мала інтуїтивний характер, про відсутність у нього ідейних спільників, про біблейський характер його соціалізму, про непридатність його ідей для дальшої революційної агітації тощо.

Стаття Драгоманова цінна тим, що в ній дана критика націоналістичних перекручень спадщини Шевченка; вона була спробою показати духовне обличчя поета, становлення й еволюцію його світогляду. Вона спонукала інших дослідників до глибшого вивчення творчості поета, як це зазначав І. Франко, а пізніше А. Луначарський. Згодом Драгоманов, полемізуючи з автором «Історії літератури руської» О. Огоновським, який тлумачив світогляд Шевченка в клерикально-націоналістичному дусі, підійшов до справи об'єктивніше і значно пом'якшив свої попередні висновки.

У 70-х роках з'являються нові біографічні праці, що йшли, головним чином, у річищі ліберально-буржуазного літературознавства. В. Маслов, який був особисто знайомий з поетом, видав у 1874 р. у Москві книжку «Тарас Григорьевич Шевченко. Биографический очерк». Хоча виклад основних моментів біографії далеко не повний, у ній вперше висвітлено деякі епізоди Аральсь-

---

[20] М. П. Комишанченко, З історії українського шевченкознавства, К., Вид-во КДУ, 1972, стор. 273.

[21] М. Драгоманов, Шевченко, українофіли й соціалізм.— У кн.: Громада. Українська збірка, впоряд. М. Драгомановим, № 4, Женева, 1879, стор. 101—230.

кої експедиції (за спогадами О. Макшеєва); значна увага приділена розкриттю індивідуальної своєрідності постаті Шевченка. Нарис, хоч і був переважно компіляцією відомого вже матеріалу, відіграв значну роль у популяризації біографії поета.

1882 року, внаслідок двадцятирічної праці, з'явилась книжка М. Чалого «Жизнь и произведения Тараса Шевченко», яку автор вважав лише зведенням матеріалів, що мають прислужитися майбутньому біографові поета. В ній використано майже всі друковані на той час джерела та чимало цінних спогадів і листів, зібраних самим автором.

У праці подано ряд фактів, про які Чалий міг довідатись від самого Шевченка або його сучасників (подробиці з життя поета у Вільні, відомості про початок його навчання в Академії мистецтв, про перебування в Києві 1859 р. та ін.). Проте висвітлені й витлумачені вони часом помилково, нерідко на підставі усних чуток, багато з яких були інспіровані офіційними колами.

Хоч книжка Чалого являє собою своєрідний біографічний монтаж з авторським вступом і більш-менш широкими ремарками, концепція образу поета вимальовується в ній досить виразно: Шевченко тут — людина розумна, талановита, добра, але вразлива, слабка і, зрештою, переможена долею. Таке однобічне висвітлення його постаті загалом характерне для ліберально-буржуазних біографій поета. Іван Франко, відзначаючи, що книжка Чалого є повнішою за попередні біографії, усе ж таки вважав, що вона «далеко не вдовольняє всіх справедливих вимог навіть щодо повноти матеріалу, не говорячи вже о розборі творів (котрий під цензурою російською для цілої і то найважнішої половини творів Шевченка просто неможливий)» [22]. Працю Чалого використовували всі наступні біографи.

1884 р. вийшла в світ праця визначного українського вченого М. Петрова «Очерки истории украинской литературы XIX столетия». Це була перша спроба історичного аналізу українського літературного процесу. Значне місце тут відведено життєпису та оглядові найбільших творів Шевченка. Але біографічну частину нарису Петрова про Шевченка цілком самостійною вважати не можна; це лише сумлінний переказ і компіляція нарисів Г. Батталії, В. Маслова, М. Чалого та кількох нових публікацій початку 80-х років. До того ж деякі матеріали використано некритично. Від попередніх біографій нарис Петрова відрізняється увагою до світогляду Шевченка. Там, де Чалий, слідом за Батталією, вбачав лише морально-етичну підоснову вчинків, Петров часто розкривав їх соціальне підгрунтя. Щоправда, відповідно до своїх досить поміркованих поглядів та цензурних умов, він уникав політичних проблем і твердив, що поет основну надію покладав на «слово розуму святого».

---

[22] Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка, Відділ рукописів, ф. 3, № 220.

З деякими твердженнями Петрова полемізував у своєму відзиві М. Дашкевич, який, як і Петров, стояв на буржуазно-ліберальних позиціях і був послідовнішим прихильником порівняльно-історичного методу [23].

Дашкевич не викладав усього життєпису поета, але, на відміну від усіх попередніх авторів ліберально-буржуазного напряму, які обходили висвітлення політичної біографії Шевченка, значну увагу приділив участі Шевченка в Кирило-Мефодіївському братстві. Дорікаючи Петрову, що той не відтворює повної історії братства, Дашкевич намагався простежити джерела поглядів учасників товариства. «Душею українського народництва» Дашкевич вважав Шевченка, наголошуючи на тому, що «доктрина соціально-політична» була внесена у братство київськими студентами та Шевченком. (Слід зауважити, що Дашкевич помилково зараховував кирило-мефодіївців до народників. Народницький рух розгорнувся на Україні в 70-х роках з поширенням ідей утопічного соціалізму).

Обмежена суспільна позиція Дашкевича позначилась на його твердженні про відсутність революційних настроїв у товаристві. Загалом же нарис здобув високу оцінку І. Франка і широко використовувався у наступних шевченкознавчих дослідженнях.

Багато нового у висвітлення періоду заслання Шевченка, що доти лишався білою плямою в його біографії, внесли праці Є. Гаршина [24], М. Стороженка [25], П. Юдіна [26], де використано недруковані матеріали: офіційні документи, листи, спогади.

На шевченківських біографіях Галичини 80-х років позначилась гостра боротьба революційно-демократичного й ліберально-буржуазного напрямів. Останній найбільш виразно репрезентований «народовцем» О. Огоновським. 1876 року вийшла його брошура «Життя Тараса Шевченка», в 1888 р. в «Зорі» було передруковано розділ про Шевченка з другого тому його «Історії літератури руської». Цей розділ є, власне, переказом праці М. Чалого з додатком нових відомостей (найважливішою з них була публікація шести пунктів статуту кирило-мефодіївців, а також виклад програми цього товариства за спогадами М. Костомарова та П. Куліша). Життєпис поета в «Історії...» зроблений некритично; це просто переказ майже всіх відомих на той час матеріалів з великою кількістю зайвих, часом суперечливих подро-

---

[23] Н. Дашкевич, Отзыв о сочинении г. Петрова «Очерки истории украинской литературы XIX столетия».— У кн.: «Отчет о двадцать девятом присуждении наград гр. Уварова», СПб., 1888, стор. 37—301.

[24] Е. Гаршин, Шевченко в ссылке (1847—1857).— «Исторический вестник», 1886, т. 23, № 1, стор. 154—179.

[25] Н. Стороженко, Первые четыре года ссылки Шевченко (1847—1851).— «Киевская старина», 1888, т. 23, № 10, стор. 1—21.

[26] П. Юдин, К биографии Т. Г. Шевченко.— «Русский архив», 1898, кн. 1, № 3, стор. 463—476.

биць, на що слушно звернув увагу І. Франко [27]. Запозичивши із статей Ф. Вовка, М. Драгоманова, І. Франка ідею розвитку світогляду Шевченка, Огоновський трактував його розвиток хибно, з буржуазних ідеалістичних позицій. Визначальною рисою світогляду поета, як твердив автор, була начебто «любов до всякого чоловіка», заклик до братерства між панами й кріпаками, а також «глибока релігійність». Праця Огоновського зазнала різкої критики з боку І. Франка, М. Драгоманова, О. Пипіна.

Буржуазно-націоналістичним критикам типу В. Барвінського й О. Огоновського протистояла могутня постать І. Франка, видатного шевченкознавця свого часу. В його працях знаходимо струнку систему поглядів на теорію біографії взагалі і на біографію Шевченка зокрема. Він вважав, що остання має витворити «живий образ Кобзаря як чоловіка, артиста й громадянина на тлі свого часу й своєї суспільності» [28]. Такий триєдиний аспект близький сучасному поглядові на біографічне дослідження. Критикуючи Партицького за статичність і антиісторизм в аналізі світогляду Шевченка, І. Франко наголошував на необхідності розгляду генезису та еволюції світогляду — «нових впливів і товчків і тих змін, які звільна доконувалися серед них в даному історичному характері» [29]. Ці зовнішні чинники «перехрещувалися і зливалися» і «геніальна натура нашого поета уміла впливи ті щасливо перетопити в одну органічну і глибоко поетичну цілість» [30].

Аналізуючи в статті «Темне царство» політичні поеми Шевченка, Франко висвітлює суспільно-історичні умови, за яких ці поеми створено, ту «велику хвилю поступового руху», яка неминуче мала захопити й молодого Шевченка і спрямувати його думки в демократичному напрямі, «тим більше, що й власні його мужицькі симпатії віддавна тягли його в той бік» [31]. Листи Франка до О. Пипіна і М. Драгоманова відбивають історичний підхід ученого до питання про політичну поезію Шевченка. У них накреслена програма пошуків тих конкретних факторів, які вплинули на формування суспільно-політичних поглядів поета в його петербурзькому оточенні.

Важливого значення у формуванні світогляду поета надавав Франко тій великій «школі життя», яку пройшов молодий поет до свого вступу в літературу. «Походження з простої мужичої сім'ї,— писав він,— і молодий вік, пережитий у кріпацтві, мали величезний вплив на весь склад його думок і поглядів, на весь

---

[27] І. Франко, Лист до М. Драгоманова від 19 березня 1888 р. (І. Франко, Твори в двадцяти томах, т. XX, стор. 366).

[28] Відділ рукописів Інституту літератури АН УРСР, ф. 3, № 220.

[29] Там же.

[30] І. Франко, Твори в двадцяти томах, т. XVII, стор. 43. (Далі при посиланні на це видання зазначатиметься в тексті лише том і сторінка).

[31] Там же, стор. 11.

напрям і характер його поетичної творчості. Вплив сей досі ще не вияснений вповні науково, не виказано, що виніс Шевченко з-під своєї батьківської стріхи і з кріпацького життя, хоча в усіх його творах зустрічаємо багато указок до сеї речі...»[32]. Франко перший розглянув лектуру Шевченка в його молодих літах і зробив висновок про «великий багаж духовний», набутий поетом у ці роки. Він перший звернув увагу на необхідність досліджувати психологію творчості Шевченка на матеріалі його російських повістей, «Журналу» та листування.

Генезис літературного твору Франко досліджував не лише в площині літературної традиції, але й у зв'язку з біографією. Тому в статтях, де він аналізував окремі твори Шевченка з ідейно-художнього боку, знаходимо вкраплення невеличких, але важливих за змістом розвідок з окремих біографічних питань. Від висловлених поетом думок дослідник переходив до його біографії, вбачаючи джерело цих думок у суспільному оточенні, в подіях життя, в лектурі.

Франкові належить також популярна стаття про життя Шевченка[33], яку він переробляв кілька разів. Вона покладена і в основу розділу про поета в його «Нарисі історії українсько-руської літератури до 1890 р.» (1910). У цій стислій біографії знаходимо ту ж саму «тріаду»: Шевченко показаний хоча ескізно, але і як людина — зі своїми настроями й переживаннями, і як митець — зі своєю літературною (і частково мистецькою) біографією, і як громадянин (участь у Кирило-Мефодіївському товаристві, суспільно-політичні погляди). Не все, сказане Франком, є правильним, але в основній своїй частині внесок ученого в шевченкознавство важко переоцінити. Його праці ознаменували революційно-демократичний етап у розвитку дожовтневого шевченкознавства[34].

З 1892 р. в «Записках Наукового товариства ім. Шевченка» з'являються біографічні нариси О. Кониського — письменника і вченого ліберально-буржуазного напрямку. Дещо переробивши й доповнивши ці нариси, автор видав перший том своєї праці «Тарас Шевченко-Грушівський. Хроніка його життя» (1898). Другий том вийшов уже по смерті автора, в 1901 році.

Біограф сумлінно опрацював друковані джерела і сам зібрав багато нового. Джерела було піддано критичній перевірці з погляду вірогідності, що допомогло спростувати чимало хибних тверджень попередніх біографів, відкинути деякі анекдоти й відкриті наклепи. Багатством фактичного матеріалу Кониський перевершив своїх попередників. Помилкою джерелознавчого плану було використання російських повістей як документів, без врахування

---

[32] І. Франко, Твори в двадцяти томах, т. XVII, стор. 52.

[33] І. Франко, Тарас Шевченко.— «Зоря», 1891, № 5, стор. 86—90.

[34] М. П. Комишанченко, З історії українського шевченкознавства, К., Вид-во Київського університету, 1972, стор. 377.

їх художньої специфіки: багато епізодів з повістей біограф завів у «Хроніку» як реальні факти.

О. Кониський, слідом за І. Франком, порушив питання психології творчості поета; наукового аналізу творчого процесу він, власне, не дав, а лише показав, як впливала на психіку поета реальна дійсність, стаючи поштовхом до творчості. Біограф дослідив обставини, за яких писався ряд творів, і навіть джерела їх (хоч і допустився фактичних помилок), історію їх видання (наскільки дозволяв обмежений матеріал), реакцію критики й читачів на ці твори, реакцію самого автора на їх суспільний резонанс. Значно багатшою, порівняно з попередніми, виглядає у Кониського біографія Шевченка-художника.

Політичній біографії Шевченка Кониський надавав значення лише доти, доки вона не суперечила його обмеженому уявленню про поета. Чимало уваги він приділив Кирило-Мефодіївському товариству. Біограф повніше виклав програму товариства, не довіряючи офіційним твердженням про те, що воно складалося тільки з трьох членів і проіснувало кілька місяців. У Кониського вперше викладені хід допиту і поведінка братчиків на ньому, показана мужність Шевченка. Біограф слушно заперечив думку Куліша, який перебільшував вплив ідей кирило-мефодіївців на творчість поета.

Кониський не ставив своїм завданням досліджувати світогляд Шевченка та й не був спроможний зробити це по-науковому. Але деякі аспекти все-таки порушив (ідучи за вимогами жанру біографії). Він вважав, що світогляд Шевченка визначається двома ідеями: антикріпосницькою і національною (тобто, національно-визвольною). Характеризуючи погляди Шевченка в національному питанні, Кониський підкреслив його «толерантність» по відношенню до інших народів, прагнення до братерства на основі рівності; «у «Журналі»,— писав Кониський,— часто-густо бачимо його толерантність і шанобу до людей, не вважаючи на їх національність. Напр., перед декабристами, перед Герценом Шевченко поводився, можна мовити, побожно, яко перед апостолами правди і волі» [35].

Проте на характеристиці світогляду Шевченка не могла не позначитися ліберально-культурницька позиція самого біографа. Немає сумніву, що насамперед самого Кониського характеризує приписування Шевченкові, як визначальної, думки про те, що «освіта народна єсть перша, велика й найважніша потреба на Україні. Не задовольнивши цієї потреби, не можна дійти до духовно-морального і матеріального добробуту. (...) Ще більш переймається він цією святою думкою, ставши братчиком Кирило-Мефодіївського товариства, яке в головах своєї праці й роботи становило народну освіту. І до останньої години свого віку поет

---

[35] О. Кониський, Тарас Шевченко-Грушівський. Хроніка його життя, т. 1, Львів, 1898, стор. 200.

міцно тримався цього погляду і за кілька день до смерті працював у сфері народної освіти» [36]. Хибно висвітлено й питання про ставлення Шевченка до релігії.

Отже, концепція постаті Шевченка у Кониського була ліберально-буржуазна. Певна цінність його праці полягала у багатстві майстерно викладеного фактичного матеріалу, на що вказав свого часу І. Франко і що відзначає і сучасна радянська наука [37]. Нині ця «Хроніка» застаріла не лише ідейно, а й фактографічно.

В середині 900-х років з'являється чимало публікацій документів, що послужили матеріалом до політичної біографії поета. У передювілейні та ювілейні (1911 і 1914) роки, незважаючи на посилення реакції та цензурні переслідування, кількість популярних нарисів, статей і дрібних розвідок різко зростає. Серед них докладністю й серйозним дослідницьким характером вирізняються праці М. Гершензона, В. Семевського, М. Мочульського, В. Щурата та ін.

Визначним дослідником історії Кирило-Мефодіївського товариства був В. Семевський. Його велика розвідка «Кирилло-Мефодиевское общество 1846—1847 гг.», написана 1911 року, побачила світ у значно скороченому цензурою вигляді [38]. В. Семевський — відомий історик суб'єктивно-історичної школи — досліджує політичні течії і народні рухи XVIII—XIX ст. Грунтовне знайомство з ними допомогло йому розвинути думку, що намітилась у працях Ф. Вовка та М. Драгоманова,— про ідейний зв'язок кирило-мефодіївців з декабристським рухом. Автор простежує історію виникнення товариства, подаючи й характеристику гуртка київської молоді 1843—1845 рр. Особливу увагу приділяє він Шевченкові, світогляд якого вважає набагато революційнішим за світогляд інших кирило-мефодіївців.

Семевський обгрунтував думку про вплив поета на київську молодь і на братчиків. У праці висловлено припущення про існування в Петербурзі прогресивного гуртка, в якому брав участь і Шевченко. Аналіз ідей товариства дав підстави для важливого висновку, що «Шевченку оно едва ли в идейном смысле могло дать много нового». Важливо й те, що історик визнав вірогідним свідчення про революційну пропаганду, яку вів Шевченко в Києві, наведене Ф. Вовком [39]. Ясна річ, В. Семевський неспроможний був на той час і взагалі за своєю поміркованою політичною позицією розкрити ті суспільно-історичні чинники, які зумовили виникнення товариства.

З рядом досліджень про Шевченка виступив В. Щурат. Якщо в деяких ранніх працях він висловлював і хибні думки, особливо

---

[36] О. Кониський, Тарас Шевченко-Грушівський. Хроніка його життя, т. 2. Львів, 1901, стор. 366.

[37] Історія української літератури у 8 томах, т. 4, кн. 2., стор. 8.

[38] «Русское богатство», 1911, № 5, стор. 98—127, № 6, стор. 39—67. Повна публікація — «Голос минувшего», 1918, № 10—12, стор. 101—158.

[39] Громада, Женева, 1879, № 4, стор. 48—49.

щодо ставлення Шевченка до релігії («Шевченко і Єремія», «Святе письмо в Шевченковій поезії»), які різко критикував І. Франко, то пізніше він дещо відійшов від них і чимало зробив для висвітлення політичної біографії та світогляду Шевченка. Стаття «Тост за українську республіку» (1913) [40] пов'язує суспільно-політичні погляди так зв. «мочеморд» (взаємини з якими ставилися попередніми біографами у провину поетові) з західноєвропейскими революційними ідеями. Тут Щурат продовжує і розвиває погляди Франка. У грунтовній розвідці «Основи Шевченкових зв'язків з поляками» (1917) [41] він детально простежив усі можливі шляхи впливу польської революційної думки на Шевченка, хоча й дещо перебільшив цей вплив. Приділено увагу також взаємовпливам всередині Кирило-Мефодіївського товариства; причому автор заперечує залежність від ідей товариства поглядів, що їх висловив Шевченко в політичних поемах 40-х років. Значення праці Щурата, на думку О. Дорошкевича, полягало в тому, що вона дала «стимул сучасним радянським дослідникам до радикальної ревізії попередніх уявлень про ідейне оточення Шевченка» [42].

До грунтовних досліджень належить і стаття М. Мочульського «Михайло Щепкін і Тарас Шевченко» [43], в якій докладно проаналізовано їх взаємини і чи не вперше висловлено думку про існування впливу не лише Щепкіна на поета, а й навпаки. В останні роки свого життя Щепкін, на думку офіційних кіл, був політично неблагонадійним, до чого, за М. Мочульським, привела значною мірою дружба його з поетом.

Заявку на перегляд праці О. Кониського і створення повної біографії Шевченка зробив І. Стешенко, вчений буржуазно-ліберального напряму [44]. Але встиг написати лише перші два розділи — про дитячі та юнацькі роки поета. Хоч біограф і використав кілька нових розвідок та публікацію документів слідства і допитів у справі кирило-мефодіївців, проте не зміг піти далі Кониського, з яким Стешенка єднав і світогляд і методологія. Тому його розділи становлять лише наслідування і до певної міри уточнення «Хроніки» Кониського, що вже тоді не задовольняло вимог часу.

Більше уваги стало приділятися вивченню мистецької спадщини Шевченка — у працях О. Благовєщенського, К. Широцького і особливо О. Новицького у великій праці «Тарас Шевченко як маляр» (1914). О. Новицький висловив кілька цікавих біографічних здогадів і обгрунтував твердження про талановитість, самобутність і новаторство Шевченка-художника, спростувавши

[40] В. Щурат, З життя і творчості Тараса Шевченка, Львів, 1914, стор. 41—50.

[41] «Записки Наукового товариства імені Шевченка», т. 119—120, 1917, стор. 217—347.

[42] Шевченко. Річник 2-й, [X.], Держвидав України, 1930, стор. 341.

[43] «Літературно-науковий вісник», 1917, т. 67, № 2-3, стор. 225—255.

[44] «ЗНТШ», т. 119—120, стор. 1—58.

поширену доти думку, що талант Шевченка-художника набагато поступається талантові Шевченка-поета.

У дожовтневій шевченкіані було кілька популярних біографій поета. Вони мало відрізнялись одна від одної, повторюючи відомі з попередніх праць факти відповідно до ідеологічної позиції автора та читацької аудиторії, якій призначалася книжечка. Серед них вирізнялися грунтовністю й демократичними тенденціями книжки В. Яковенка [45] та В. Краніхфельда [46].

Дожовтневе шевченкознавство було полем і об'єктом ідеологічної боротьби, яка проводилась невпинно, хоч і не завжди відкрито. Тому не було і не могло бути праці об'єктивної, такої, яка не стояла б на певних ідейних позиціях. Зміст кожної з них — увага чи до світогляду, чи до життєпису, концепція образу Шевченка — випливав із ідейної настанови автора. На характері і змісті біографічного дослідження різко відбилися суспільно-політична атмосфера та цензурні обмеження. З цього погляду більшим інтересом до фактів зовнішньої біографії помітно вирізняються праці, видані у Росії в суворих цензурних умовах; у Галичині з її «куцою» конституцією, а найбільше у вільній пресі за кордоном, зокрема в Женеві, активно розроблялися проблеми політичної біографії та світогляду Шевченка.

Дожовтневе шевченкознавство нагромадило величезний фактичний матеріал, дало початок розробці всіх аспектів біографії Шевченка (тут особливо важливе значення має дослідження революційно-демократичною критикою проблем світогляду поета [47]), заклало основи методики і методології біографічного дослідження, вироблення яких гальмувалося загальною слабкістю й обмеженістю ідеології, методології та методики буржуазного літературознавства з його біографічним та історико-культурним методами. У працях революційно-демократичних і марксистських критиків дожовтневе літературознавство зробило перші кроки до наукового, діалектико-матеріалістичного розуміння історії суспільства й літературного процесу. Але тільки після перемоги Великого Жовтня українське літературознавство, а з ним і біографічна шевченкіана, почали утверджуватись на справді наукових, марксистсько-ленінських засадах.

У часи громадянської війни виходили біографічні праці, написані до революції, які за своєю методологією належали ще до буржуазного шевченкознавства: біографічний нарис В. Доманицького, що не раз перевидавався [48], праці Д. Багалія

[45] В. Яковенко, Т. Г. Шевченко. Его жизнь и литературная деятельность, СПб., 1894.

[46] В. Кранихфельд, Т. Г. Щевченко, певец Украины и Запорожья (1814—1861), СПб., 1901.

[47] Див. розділ «Шевченко в критиці кінця XIX — початку XX ст.».

[48] В. Доманицький, Життя Тараса Шевченка.— У кн.: Т. Шевченко, Кобзар, К., «Криниця», 1917.

«Т. Г. Шевченко і Кирило-Мефодіївське братство» та М. Сумцова «Слобожанщина і Шевченко» [49]. Видавалися й ті дослідження, що через цензурні заборони не могли бути повністю опубліковані до Жовтня (напр., відома праця В. Семевського «Кирилло-Мефодиевское общество») [50].

Полем відкритої боротьби за Шевченка стала публіцистика та популярний біографічний або критико-біографічний нарис. За короткий час під егідою націоналістичних, контрреволюційних урядів, вийшло багато брошур і статей, у яких висловлено ті ж самі націоналістичні ідеї, що й у дожовтневій буржуазній пресі, але більш войовничого характеру.

Ствердження того, що «Шевченко — наш, батрацький, робітничо-селянський!», було головною думкою радянської публіцистики, яка спиралася головним чином на твори поета і на популярні нариси про нього. Певна позитивна роль цих статей у боротьбі з буржуазно-націоналістичною фальсифікацією Шевченка була безперечною.

У складних умовах громадянської війни робилося все можливе, щоб познайомити широкі маси трудящих з життям Шевченка. В численних талановито написаних статтях В. Коряка про Шевченка початку 20-х років чи не найбільш виразно виявились і нові позитивні й негативні риси молодої радянської публіцистики. Революційний пафос, чітка класова позиція й оцінка, використання всього кращого з прогресивної наукової спадщини минулого становлять здобуток радянської шевченкіани. В той же час невиробленість літературознавчої методології призвела і до деяких помилкових тверджень, особливо в оцінці оточення Шевченка. Позитивне значення мала часом гостра критика дожовтневих хиб, виступи проти націоналістичної фальсифікації Шевченка [51]. Тогочасна критика справедливо зазначила, що книжка статей Коряка спричинилась до перегляду методології дослідження, до «методологічної диференціації наших дослідників» [52].

Старий, традиційний характер висвітлення біографії поета продовжували популярні збірники, що вийшли 1919 і 1920 рр. [53] Першим справді науковим виданням був збірник «Тарас Шевченко» (ДВУ, 1921). Вміщені в ньому статті методологічно строкаті. Вирізняється стаття Є. Григорука «Великий бунтар», де поставлено питання про етапи розвитку світогляду поета. Але,

---

[49] Т. Г. Шевченко, Кобзар, К.— Х.— Львів, «Рух», 1918, стор. XXIII—LIV та стор. LV—LXXIII.

[50] «Голос минувшего», 1918, № 10—12, стор. 101—158.

[51] В. Коряк, Боротьба за Шевченка. (Збірник статей), Х., ДВУ, 1925.

[52] О. Дорошкевич, Сучасний стан шевченкознавства.— «Шевченко. Річник другий», стор. 375.

[53] «Шевченківський збірник. Шевченковский сборник», Х., 1919; «На роковини Шевченкові», Х., 1920; «Тарас Григорьевич Шевченко» [Бахмут], 1920; «Тарас Шевченко. В 59-ті роковини смерті Кобзаря», Чернівці, 1920; «Тарас Шевченко», Умань, 1920.

вірно вказавши напрям, у якому йшов розвиток соціальних поглядів Шевченка, автор занадто спростив і уповільнив цей процес. Наголос саме на еволюції світогляду, який раніше нерідко висвітлювався статично, акцент на бунтарстві поета проти класового гноблення та релігії становлять те цінне, що було в статті Григорука, не позбавленій і неправильних тверджень.

Спробою застосувати положення історичного матеріалізму до аналізу суспільних та літературних явищ була книжка А. Річицького «Тарас Шевченко в світлі епохи», на якій виразно позначилося занадто спрощене розуміння літературного процесу, прямолінійне пов'язування його з соціально-економічними процесами в суспільстві, недооцінка специфіки художньої творчості. Основна теза про те, що правдиво відображати психологію певного класу може тільки представник того самого класу, призвела до різкого протиставлення Шевченка його оточенню, до висновку про суспільну самотність поета, до перебільшення ролі «мужицької» інтуїції у формуванні його світогляду. Абсолютизуючи роль походження й недооцінюючи роль соціального оточення [54], Річицький увесь аналіз світогляду поета будував на психології кріпацьких низів.

Тогочасна критика відзначила в цій монографії істотні хиби, зокрема недостатнє дослідження самої доби, применшення впливів оточення на поета, недооцінку культурного рівня Шевченка [55].

Розробка політичної біографії Шевченка посідає найвагоміше місце в радянському шевченкознавстві 20-х років. Далі досліджується історія Кирило-Мефодіївського товариства і ролі в ньому Шевченка (праці Д. Багалія, М. Новицького, З. Гуревича).

Книжка Д. Багалія [56], в основу якої покладено статтю, вміщену в «Кобзарі» Шевченка 1918 р., значно доповнена за новими дослідженнями. Автор подав короткий огляд джерел, зазначивши необхідність їх детального вивчення і видання. Аналіз в ній політичних поглядів поета до заслання за своєю методологією стоїть не вище за той, що робився ліберально-буржуазними шевченкознавцями. І це, власне, не стільки аналіз, скільки переказ змісту політичних творів, до того ж з порушенням хронології викладу. Характеристика ідеології братчиків подана загалом правильно з наголосом на революційності поглядів Шевченка. Ідеологію декабристських товариств Багалій характеризував головним чином за В. Семевським. Вміщено тут і стислі відомості про вплив на Шевченка польських революційних течій, петрашевців і Герцена. Все це — доповнення, які не ввійшли органічно в розвідку, а були зроблені в окремому виданні, що порушило послідовність викладу.

---

[54] Саме ця хибна засада викликала гостру критику з боку П. Филиповича та О. Дорошкевича.

[55] О. Дорошкевич, Сучасний стан шевченкознавства.— «Шевченко. Річник другий», 1930, стор. 375—376.

[56] Д. Багалій, Т. Г. Шевченко і кирило-мефодіївці, Х., ДВУ, 1925.

На статтю Багалія 1918 р. спирався М. Возняк у книзі «Кирило-Мефодіївське братство» (1921). Ця праця теж мала реферативний характер, деякі автори переказані в ній дослівно. Але переказ зроблений вичерпно, сумлінно і значно стрункіше й послідовніше, ніж у Багалія. Краще висвітлена ідеологія попередників братства, простежені погляди гуртка київської молоді, детально викладені основні документи братства, охарактеризовані тогочасні суспільні течії. Багато місця приділено матеріалам слідства, докладно показано поведінку братчиків, подано їх висловлювання про товариство та про окремих його учасників. Автор більше переказує і коментує, ніж аналізує. Проте матеріали про зізнання братчиків збагатили уявлення читача про ідеологію і діяльність цієї організації.

Книжка написана сумлінно, хоча погляд автора на історичний процес загалом ще ідеалістичний, а в подіях на перший план висунуто національно-визвольний, а не соціальний аспект боротьби.

Через три роки після праці Д. Багалія вийшла книжка З. Гуревича «Молода Україна» (Держвидав України, Х., 1928), в якій зроблено спробу простежити генезис ідей товариства, розглянути й дати характеристику його діяльності з позицій марксизму. Але в ній дещо применшено роль ідей російського та польського визвольного рухів, аналіз ідей братства надто спрощений. Певне позитивне значення ця праця мала завдяки тому, що спростувала необ'єктивну оцінку, яку дав братству Річицький. Гуревич наголосив на прогресивному характері провідних ідей братства, на їх спрямованості проти кріпосництва й самодержавства. Заслугою автора було і підкреслення того, що Шевченко не протистояв усьому братству, а мав спільників, готових до революційних дій.

Над розробкою політичної біографії поета багато працював М. Новицький. У 1924 р. в статті «Арешт Шевченка в 1859 р.» [57] дослідник, спираючись на документи, розповів про межиріцький конфлікт і реакцію III Відділу на ці події. До статті додано хронологічний реєстр подій та офіційну документацію. 1925 р. М. Новицький зробив наукову публікацію шевченківської справи в III Відділі — «Шевченко в процесі 1847 р. і його папери» [58]. Публікації передував докладний опис ходу слідства (оскільки це стосувалося Шевченка) і аналіз попередніх праць на цю тему, з яких найдокладнішою була, як він вважав, «Хроніка» О. Кониського. Автор переконливо стверджував факт членства Шевченка у товаристві, що не було розкрите лише завдяки прихильним свідченням більшості арештованих і тій обставині, що в паперах поета не знайдено жодних документів про це.

---

[57] «Шевченківський збірник», т. 1, К., «Сорабкоп», 1924, стор. 130—148.

[58] «Україна», Науковий двомісячник українознавства, № 1—2, К., Держвидав України, 1925, стор. 51—99.

М. Новицький докладно висвітлив історію арешту поета 1850 р., ілюструючи її спогадами Ф. Лазаревського; чималу увагу приділив справі С. Левицького та М. Головка, супроводжуючи її виклад публікацією офіційних документів, більшість яких друкувалася вперше [59]. 1929 р. дослідник додав ще низку важливих документів до цієї справи, з яких найважливішим було висвітлення ходу слідства, проведеного підполковником Чигирем [60].

В іншій своїй статті «Цитадельна легенда» [61] М. Новицький спростував твердження багатьох біографів про те, що Шевченка 1846 р. було ув'язнено в Петропавловській фортеці. Першим написав про це О. Огоновський на підставі листа поета до Я. Кухаренка (квітень 1854 р.) і відомого вірша М. Некрасова; потім В. Доманицький писав, що цикл поезій «В казематі» створений у Петропавловській цитаделі, а за ним це повторили й автори популярних біографій (В. Яковенко, І. Білоусов, В. Коряк та ін.). Насправді ж в'язнями фортеці були М. Гулак і М. Костомаров, а Шевченка тримали в казематі III відділу.

До важливих проблем політичної біографії Шевченка належить тема «Шевченко і декабристи», перші вказівки на яку маємо в статтях Ф. Вовка і М. Драгоманова. Вона посідає значне місце в працях В. Семевського (на якого спиралися Д. Багалій і М. Возняк). Її розглядові присвячена стаття П. Филиповича «Шевченко і декабристи» [62]. Значно доповненою вона вийшла 1926 р. окремим виданням («Шевченко й декабристи»). Це грунтовне дослідження, в якому детально розглянуто всі згадки про декабристів у Шевченкових творах, майже всі канали — і літературні, і суспільні,— через які поет міг дістати відомості про декабристів, а також мало не всі факти взаємин Шевченка з декабристами.

Численні згадки про відомий епізод із зернами з практики Шевченкової пропагандистської діяльності серед селян досліджував П. Филипович у статті «Революційна легенда про Шевченка чи дійсність» [63]. Біографи й мемуаристи відносили його до різних періодів життя поета. Всупереч І. Франкові й В. Щуратові, які вважали цей епізод легендою літературного походження, припасованою до Шевченка, Филипович прийшов до висновку, що беззастережно заперечувати його не можна. Він відповідає і поглядам, і вдачі Шевченка, який міг довідатися про нього з народних легенд та з розповідей про мазурську різню. Але немає також і достатніх підстав категорично стверджувати реальність

---

[59] М. Новицький, До історії арешту Шевченка 1850 р.— «Шевченко та його доба». Збірник перший, 1925, [К.], ДВУ, стор. 141—155.

[60] М. Новицький, До історії Оренбурзького арешту Шевченка.— «Глобус», 1929, № 5, стор. 74—78.

[61] «Шевченко. Річник другий», 1930, стор. 165—171.

[62] «Шевченківський збірник», т. 1, К., «Сорабкоп», 1924, стор. 25—41.

[63] «Шевченко та його доба». Збірник другий, К., 1926, стор. 5—22.

цього епізоду, який, можливо, просто характеризує ставлення народу до поета. Сучасні дослідники агітацію за допомогою зерен вважають вірогідною [64].

Значний внесок у дослідження політичної біографії та світогляду поета зробив О. Дорошкевич, автор ряду статей, об'єднаних пізніше в книжку «Етюди з шевченкознавства» (1930). Досліджуючи зв'язки Шевченка з суспільно-політичними течіями, Дорошкевич вивчає шляхи, якими міг іти вплив на нього ідей соціалізму та комунізму,— насамперед через петрашевців та Герцена. Це був розвиток і конкретизація висловленого І. Франком ще в 80-х роках минулого століття здогаду про ідеологічні впливи в 30—40-х роках, які, безперечно, не могли оминути молодого Шевченка. Більш докладний аналіз кожної з цих проблем Дорошкевич зробив пізніше. 1926 р. в другому збірнику «Шевченко та його доба» вміщено його статтю «Шевченко й петрашевці в 40-х рр.».

Розглядаючи папери петрашевця М. Момбеллі, знайомого Шевченка, автор знаходить певну співзвучність між поглядами Шевченка й Момбеллі, а також Шевченка й авторів «Карманного словаря иностранных слов, вошедших в состав русского языка» (І вип.— 1845, II — 1846), складеного М. Петрашевським, Вал. Майковим та Р. Штрандманом — знайомим Шевченка з 1845 р. О. Дорошкевич вважав, що ідеологічна атмосфера відбилася і в «Словаре», і в політичній поезії Шевченка.

Проблему зв'язку світогляду Шевченка з соціалістичними та комуністичними ідеями порушив О. Дорошкевич у праці «До питання про вплив Герцена на Шевченка» (X., Держвидав України, 1928). Дослідник вказав як на спільне, так і на відмінне в ідейних поглядах Герцена й Шевченка.

Шевченко стежив за революційною діяльністю О. І. Герцена за кордоном і захоплювався нею, був знайомий з найновішими нелегальними виданнями Герцена. Матеріали «Полярной звезды» і «Колокола» та брошур «Крещеная собственность», «14 декабря 1825 и император Николай», безперечно, сприяли посиленню в Шевченка симпатії до декабристів і ненависті до царату. О. Дорошкевич подав чимало і текстових паралелей: окремі вислови, міркування й факти з праць Герцена близькі до висловлених Шевченком у «Журналі» та поезіях 1857—1860 рр.

Взаємозв'язки Шевченка з петрашевцями висвітлено в статті П. Филиповича «Шевченко й Плещеєв» [65], де автор висловив здогад, що обидва поети могли зустрічатися ще в Петербурзі, до заслання, і зустрілися також в Уральську 1852 р.

Велика увага в 20-х роках приділяється вивченню оточення

---

[64] Див. Є. П. Кирилюк, Легенда чи епізод з біографії.— У кн.: Іван Франко. Статті й матеріали. Зб. 11, Вид. Львівського університету, 1964, стор. 87—97.

[65] «Життя й революція», 1929, № 3, стор. 151—154.

Шевченка. Публікуються статті П. Филиповича — «Шевченко і Гребінка» [66], М. Марковського — «Шевченко і Микола Маркевич» [67], дві статті В. Петрова «Шевченко, Куліш, В. Білозерський — їх перші стрічі» [68] та «Куліш і Шевченко» [69], А. Лободи — «Шевченко і Некрасов» [70], П. Руліна — «Шевченко і Щепкін» [71], І. Айзенштока — «Тургенєв і Шевченко» [72], нотатки про знайомство Шевченка зі Львом та Миколою Толстими і В. Стасовим [73].

Для вивчення Шевченкового оточення багато зроблено авторами коментарів до III і IV томів повного зібрання творів Шевченка (1929, 1927); коментарі нерівноцінні, часом помилкові чи буржуазно-націоналістичні у виствітленні подій, але багаті фактичним матеріалом.

Автори оглядів шевченкознавчої літератури 20-х років (І. Айзеншток, Б. Якубський, О. Дорошкевич) підкреслювали необхідність збирати факти для наукової біографії Шевченка: «Без знання фактів ми не зможемо й освітлити як слід Шевченкову творчість, хоч треба добре пам'ятати, що біографічні факти не можуть правити за мету, а лише за засіб до основного дослідницького завдання — вивчення поетичних творів» [74]. Причому марксистська критика застерігала від небезпеки емпіричного нагромадження фактів без їх правильної оцінки [75].

З 30-х років почався новий етап у шевченкознавстві,— в центрі біографічних досліджень стає проблема політичної біографії та світогляду Шевченка, яка розроблялася в численних працях Є. Шабліовського. 1931 р. в його статті про Шевченка в «Большой советской энциклопедии» [76] визначено історичне місце поета як «виразника гасел селянської революції», підкреслена близькість Шевченка до російської революційної демократії, схарактеризовано розвиток його суспільно-політичних поглядів.

1932 р. вийшла книжка Є. Шабліовського «Пролетарська революція і Шевченко», в якій автор критикував перекручення світогляду Шевченка антинародними групами до Жовтня і в роки громадянської війни, а також націоналістичною еміграцією.

---

[66] «Україна», Науковий двомісячник українознавства, № 1-2, 1925, стор. 24—36.

[67] Там же, стор. 37—41.

[68] Там же, стор. 42—50.

[69] «Шевченко та його доба. Збірник перший», 1925, стор. 57—79.

[70] Там же, стор. 99—108.

[71] «Шевченко та його доба. Збірник другий», 1926, стор. 101—113.

[72] «Червоний шлях», 1926, № 2, стор. 139—148.

[73] «Літературний архів», 1930, № 3—6, стор. 221—235.

[74] О. Дорошкевич, Сучасний стан шевченкознавства.— У кн.: Етюди з шевченкознавства, Х.— К., ДВУ, 1930, стор. 19.

[75] В. Десняк, Культурні традиції й шевченкознавство в наші дні.— «Критика», 1928, № 3, стор. 11.

[76] БСЭ, т. 62, М., ОГИЗ, 1933, стор. 176—185.

Розділ «Життєвий шлях Шевченка» є популярним нарисом, у якому дещо перебільшено обмеженість світогляду поета.

Світогляд Шевченка розглядав Є. Шабліовський у праці «Т. Г. Шевченко та його історичне значення» (К., 1933). Автор виступив як проти націоналістичного «культу» поета, так і проти «модернізації світогляду Шевченка»,— проголошення його ідеологом пролетарської революції. Характеристика світогляду поета не позбавлена деяких помилкових тверджень в соціологічному плані.

У праці 1934 р. «Т. Г. Шевченко. Його життя та творчість» Є. Шабліовський показав, як прогресивні ідеологічні впливи та явища дійсності формували світогляд революційного демократа. Хоча й тут певною мірою позначились вади його попередніх робіт, на той час це був значний крок уперед. Майстерність викладу, бойова публіцистичність зробили її одним з кращих зразків популярної біографії поета.

1934 р. з'явилася стаття Є. Шабліовського «Шевченко і Чернишевський» [77], а наступного року — окрема книжка [78]. Це була грунтовна розробка питання про ідейну спільність Шевченка з російськими революційними демократами — М. Чернишевським, М. Добролюбовим, М. Михайловим, В. Курочкіним, про їх боротьбу з буржуазно-ліберальним табором. Тут уперше були розглянуті взаємини Шевченка з гуртком «Искры». Ця праця містила чимало вірного й важливого, що лягло в основу значно переробленого і доповненого її видання 1958 р.

У грудні 1933 р. відбулася поширена нарада літературознавців, які працювали над новим академічним виданням творів Шевченка. Нарада визначила завдання: «Правильне більшовицьке висвітлення Шевченка мусить бути глибоко наукове, поставлене на службу подальшому зміцненню пролетарської диктатури, остаточній ліквідації всіх капіталістичних елементів, найшвидшому переможному будівництву соціалізму. Ніякої ідеалізації, ніякого прикрашування,— правдивий більшовицький показ великого революціонера минулої епохи; нещадна боротьба проти всіх тих, хто намагається ім'ям Шевченка посіяти недовір'я до радянської влади серед українських трудящих мас, ім'ям Шевченка протиставити ці маси трудящим інших національностей, які входять до складу СРСР» [79].

1934 року опубліковано «Тези до 120-річчя з дня народження Т. Г. Шевченка» Відділу культури і пропаганди ленінізму ЦК КП(б)У. У ряді статей (В. Затонського, А. Хвилі, Є. Шабліовського та ін.) були докладно розвинуті положення «Тез» [80]. Наголос на визначенні Шевченка як революційного демократа дав

[77] «Історик-більшовик», 1934, № 1, стор. 73—116.

[78] «Шевченко і російська революційна демократія», К., 1935.

[79] «Культура і пропаганда», 1934, № 1, стор. 61.

[80] Докладніше див. у розділі «Етапи розвитку радянського шевченкознавства».

поштовх дальшим дослідженням зв'язків поета з російською революційною демократією.

Ювілей поета 1939 р. був новим етапом в розвитку шевченкознавства. Академія наук УРСР, вищі навчальні заклади видали до ювілею збірники наукових праць, в яких багато уваги приділено світоглядові Шевченка та його політичній біографії.

Серйозним дослідженням ідеології Кирило-Мефодіївського братства та ролі в ньому Шевченка були статті А. Бортникова, що являли собою окремі розділи великої праці. У статтях «Шевченко і організація Кирило-Мефодіївського товариства» [81] та «Кирилло-Мефодиевское общество» [82] автор обгрунтував думку про прогресивну еволюцію київської молоді під впливом Шевченка, декабристських, польських та західноєвропейських революційних ідей [83], проаналізував основні документи братства, світогляд братчиків та їх політичну програму.

Питання біографії розроблялися в статтях М. Моренця, який на матеріалах ленінградських архівів досліджував проблеми, пов'язані з життям поета в Петербурзі. Дослідникові пощастило відшукати низку цінних документів (відпускну, протоколи «Товариства заохочення художників»), що по-новому висвітлили навчання Шевченка в класах «Товариства». На їх основі автор критично переглянув трактовку відповідних місць повісті «Художник», якій надавали інколи значення документа [84]. У статті М. Моренця «Т. Г. Шевченко в Петербурзі» введено в обіг факти, що ставлять під сумнів переказ М. Чалого та деяких інших біографів про перебування Шевченка в Варшаві, інакше висвітлюють роль В. Ширяєва в житті Шевченка [85].

1939—1940 рр. з'явилася серія статей М. Шагінян з різних питань біографії та світогляду Тараса Шевченка, що пізніше склали книжку «Шевченко» (1941). Жанр праці визначити важко: тут бачимо риси психологічного портрета, дорожніх нотаток, критичного есе, публіцистики і, разом з тим, це — наукове дослідження. На підставі маловідомого документа — щоденника О. Бутакова — дослідниця внесла багато нового у висвітлення Аральської експедиції і змусила інакше оцінити її значення в житті поета. Зовсім невідомим був факт участі Шевченка в експедиції на Кара-Тау, про що авторка, на жаль, лише згадує (документальне обгрунтування цей факт дістав лише у повоєнні роки).

1838—1839 рр. з'являється низка статей І. Айзенштока, які лягли в основу його дослідження «Як працював Шевченко»

---

[81] «Наукові записки Київського університету», К., 1939, стор. 275—298.

[82] Труды исторического факультета Киевского университета, т. 1, 1940, стор. 221—271.

[83] Ця ж думка знайшла підтримку і в останніх дослідженнях істориків (П. Гончарук, Питання історії Кирило-Мефодіївського товариства.— «Український історичний журнал», 1970, № 5).

[84] М. Моренець, Шевченко і «Общество поощрения художников».— «Радянське літературознавство. Наукові записки». Кн. 4, К., 1939.

[85] «Образотворче мистецтво», 1940, № 3, стор. 4—13.

(К., «Рад. письменник», 1940). Книжка складається з окремих розділів. Перший — «Шевченко — читач» — започаткував серію досліджень інших авторів про лектуру поета, що спростовували старі твердження про неосвіченість та інтуїтивізм поета, розкривали глибінь його внутрішнього світу в його зв'язках з культурними надбаннями людства. У розділі «Робота над рукописом» автор зробив значний внесок у розробку психології творчості Шевченка. Для шевченківської біографії неабияке значення мало висвітлення питання про автобіографізм творчості поета, тобто про правомірність використання її як джерела біографічних відомостей (розділ «Автобіографізм Шевченка»).

До ювілею видано кілька популярних нарисів — П. Альтмана, Г. Алексєєвої, Т. Времєвої та Е. Йоффе, І. Стебуна, М. Бєльчикова, Г. Владимирського, І. Кошового, С. Раєвського. Найбільш серйозні з них — праці І. Стебуна та Г. Владимирського, причому праця останнього відзначається більшою повнотою, самостійністю у використанні джерел. Щоправда, всі вони рясніють фактичними помилками, хибують на деяку однобічність у висвітленні світогляду.

Велика Вітчизняна війна не зупинила розвитку наукової думки. На землі братньої Башкирії триває робота і в галузі шевченкознавства, зокрема дослідження біографії.

У роки війни з'явились популярні нариси про Шевченка. Стислим викладом політичної біографії поета був нарис Ф. Ястребова «Т. Г. Шевченко (Життя й творчість)»[86]. Книжка Д. Косарика «Войовниче життя Тараса Шевченка» ([Уфа], 1943) — белетризована популярна біографія, написана жваво й піднесено, проте з чималою кількістю фактичних помилок. Популярний характер мали й сторінки, присвячені Шевченкові (його останнім рокам життя), у нарисі О. Дорошкевича «Українська культура у двох столицях Росії» (К., Держвидав України, 1945).

Далі розроблялись окремі питання біографії поета. В січні 1942 р. на сесії Академії наук УРСР з доповіддю «Шевченко — мандрівник» виступив М. Ткаченко[87]. На матеріалі російських повістей, малярських творів і поезій дослідник уточнив маршрути й хронологію двох перших подорожей Шевченка на Україну — питання, ще мало розроблені на той час. Автор звернув увагу на той виключно багатий матеріал, який дають подорожі Шевченка для розуміння його літературної та мистецької спадщини. Деякі відомості про перебування Шевченка на Україні подав М. Ткаченко в статті «Шевченкові місця на Україні»[88]. У доповіді на Шевченківській сесії АН УРСР 1943 р. «Шевченко в Москві» М. Ткаченко розглянув факти, пов'язані з перебуванням Шев-

---

[86] «Українська література», 1943, № 3-4, стор. 156—173.

[87] Праці січневої сесії Академії наук УРСР, т. 1, Уфа, 1942, стор. 81—100.

[88] «Українська література», 1942, № 3-4, стор. 192—204.

ченка в другій столиці та взаєминами з О. Бодянським, М. Щепкіним, М. Максимовичем [89].

У березні 1944 р. в Москві відбулась Шевченківська сесія АН УРСР, на якій з доповіддю про Кирило-Мефодіївське братство виступив Є. Кирилюк. Подавши огляд матеріалів з історії братства, він обстоював членство в ньому Шевченка, а також факт впливу Шевченка на ідейні погляди братчиків [90].

Після визволення України від німецько-фашистських загарбників діяльність Інституту літератури продовжується в Києві. 1944 р. в Інституті утворено відділ шевченкознавства, який став координаційним центром цієї галузі науки.

Триває робота над дослідженням біографії Шевченка, особливо політичної. Частково ці питання порушено в праці П. Зайончковського «Кирилло-Мефодиевское общество» [91]. Автор прийшов до скромніших висновків, ніж А. Бортников: розглядати товариство як цілком оформлену організацію немає підстав. Позиція Шевченка в товаристві протиставлена позиції всіх інших його членів, навіть Гулака і Навроцького. Через це лишились не з'ясованими деякі пункти програми, що мали революційний зміст. Зайончковський висловив дискусійне припущення про намагання III Відділу якось применшити політичну роль товариства. Основною вадою цього дослідження є статичний підхід до аналізу історії та ідей братства (всупереч працям М. Марковського та А. Бортникова). 1959 р. праця П. Зайончковського вийшла окремою книжкою, доповнена оглядом джерел і літератури та аналізом суспільно-економічних умов, за яких виникли ідейні погляди братства [92].

Багатьма дослідженнями розширюється уявлення про коло знайомств Шевченка з революційними діячами: А. Недзвідському, на підставі розшуканих ним спогадів Г. Малецького, пощастило довести можливість особистого знайомства Шевченка з М. Михайловим на вечорах у художника Мартинова [93]. Припущення щодо знайомства Шевченка з петрашевцем О. Ханиковим висунув І. Айзеншток [94].

Висвітлення ролі передової російської думки в розвитку світогляду Шевченка посідає значне місце в повоєнному шевченкознавстві. Окремі аспекти світогляду розробляються в працях О. Білецького, Є. Кирилюка, Л. Коваленка, М. Новикова, О. Мазуркевича, Я. Дмитерка, С. Чавдарова, Є. Шабаліної та ін. З по-

---

[89] «Пам'яті Т. Г. Шевченка», М., 1944, стор. 82—92.

[90] Є. Кирилюк, Шевченко і Кирило-Мефодіївське братство.— «Вісті АН УРСР», 1944, № 3-4, стор. 39—53.

[91] Труды Историко-архивного института Главного Архивного управления МВД СССР. Кафедра истории СССР, вып. 3, 1947.

[92] П. Зайончковський, Кирилло-Мефодиевское общество (1846—1848), Изд-во Московского университета, М., 1959.

[93] «Літературна газета», 1946, 18.IV, № 16.

[94] Ученые записки Ленинградского пединститута, т. 67, 1948, стор. 102—107.

чатку 50-х років виходять книжки Я. Дмитерка, І. Головахи, М. Новикова, І. Назаренка, що були певними спробами синтезу в характеристиці світогляду поета. Але недостатня розробка окремих його проблем, а також недооцінка художньої специфіки літературного твору негативно позначилися на результатах досліджень.

На початку 50-х років були заповнені деякі білі сторінки життєпису Шевченка; серед них — похід на Кара-Тау в складі експедиції для розшуків кам'яного вугілля [95]. Ці дослідження пов'язані з великою роботою, яка проводилась Інститутом мистецтвознавства, фольклору та етнографії спільно з Державним музеєм Т. Г. Шевченка АН УРСР над виданням мистецької спадщини Шевченка, що склала VII—X томи повного видання його творів. В ході дослідження особливо відчутно виявилася взаємозалежність стану розробки життєпису Шевченка в найдрібніших деталях з атрибутуванням його мистецьких творів. Тут відбулося взаємозбагачення і життєпису, і уявлення про творчий процес Шевченка-художника [96]. Наслідком дослідження мистецької спадщини Шевченка, як зазначав Б. Бутник-Сіверський, було те, що «зусиллями колективу вдалося встановити чіткі етапи в творчості (мистецькій.— *Ред.*) Шевченка років заслання, їх повну хронологічну послідовність і заповнити конкретним і багатим матеріалом проміжки часу, про які не було відомостей» [97].

М. Моренець, продовжуючи розшуки в архівах Ленінграда, розпочаті ще в 30-х роках, критично перевірив фактичний бік повісті «Художник» та «Журналу» Шевченка. У статті подано адреси та інші подробиці, пов'язані з перебуванням тут Шевченка [98].

З'являється кілька популярних біографічних нарисів, серед яких вирізняється праця О. Білецького та О. Дейча «Жизнь и творчество Т. Г. Шевченка», що відкриває І том п'ятитомного зібрання творів Шевченка в російських перекладах (вийшла й окремо 1955 р.). Завдяки вмінню небагатьма словами дати широке суспільно-політичне й літературне тло, виділити найголовніше, завдяки доброму літературному викладові,— нарис можна вважати найкращим з усіх попередніх популярних праць такого типу.

---

[95] В. Анісов, Новий факт з біографії Т. Г. Шевченка.— «Вісник АН УРСР», 1953, № 1, стор. 68—72.

[96] Про плідність такого комплексного підходу свідчать збірники праць: «Питання шевченкознавства», що видаються Державним музеєм Т. Г. Шевченка, та «Мистецька спадщина», видавані Інститутом мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР.

[97] Б. Бутник-Сіверський, Мистецькі твори Т. Г. Шевченка років заслання (До підготовки VIII і IX томів академічного видання «Повного зібрання творів Тараса Шевченка»).— «Вісник АН УРСР», 1954, № 6, стор. 44.

[98] М. Моренець, Деякі адреси і пам'ятні місця Шевченка в Петербурзі.— «Збірник праць І і ІІ наукових шевченківських конференцій», стор. 306—328.

Широко досліджується політична біографія та світогляд поета. Триває розробка теми «Шевченко й російська революційна демократія» — у працях Є. Шабліовського, Ф. Прийми, Ф. Ястребова, Л. Хінкулова, І. Айзенштока.

1958 р. вийшла книжка Є. Шабліовського «Шевченко і російська революційна демократія» (К., Вид-во АН УРСР) — значно доповнене і виправлене перевидання його праці 1935 року. Тут подані всі відомі на той час матеріали про зв'язки Шевченка з гуртком «Современника». Автор стверджує думку про те, що це єднання було єднанням однодумців, яке взаємозбагачувало їх і підтримувало в спільній боротьбі.

1962 р., ще доповнена, ця книжка виходить у російському перекладі [99]. Розвиваючи тезу попереднього видання про взаємовплив та взаємозв'язки російської революційної демократії і Шевченка, автор висвітлює цю тему на широкому суспільно-історичному тлі. Вивчення цієї проблеми, як і завжди, коли йдеться про нелегальну діяльність, значно ускладнене через обмаль безпосередніх доказів, документів (документи з'являлися тільки в тому разі, коли революційна деяльність була викрита і учасники організації заарештовані). Тому нерідко події доводиться висвітлювати на підставі натяків, обгрунтовуючи можливість того чи іншого факту. Дослідникові в основному вдалося, висуваючи гіпотези, зберегти певний такт. Побудована на широкому документальному та мемуарному матеріалі, праця є найповнішим викладом цієї проблеми, яка є суттєвим моментом не лише біографії Шевченка, але й історії революційної демократії в Росії. Книжка була відзначена Ленінською премією 1964 року.

У другій половині 50-х років з'являється кілька статей Л. Хінкулова з окремих питань біографії Шевченка [100], що ввійшли до книжки «Тарас Шевченко» (М., 1960). Праця Хінкулова не претендує на висвітлення всіх важливих подій життя поета, а наголошує на окремих моментах його біографії. Позитивною стороною цього дослідження є гостра проблемність, відсутність описовості. Проте значна її хиба, відзначена критикою,— методологічна: в ній проголошено «відкриття», які або вже давно зроблені (і часом забуті), або науково необгрунтовані.

1962 р. вийшла книжка Л. Хінкулова «Тарас Шевченко і його сучасники», написана на основі попередньої. Її зміст охоплює життя поета лише до звільнення із заслання. Багато колиш-

---

[99] Е. Шаблиовский, Т. Г. Шевченко и русские революционные демократы, М., «Гослитиздат», 1962.

[100] Л. Хинкулов, Жизнь и слово.— «Советская Украина», 1959, № 10, стор. 143—162; Його ж, Т. Г. Шевченко на засланні.— «Прапор», 1959, № 5, стор. 86—94; Його ж, Невідомі рукописи й документи з архівів Новопетровського укріплення.— «Збірник праць X наукової шевченківської конференції», стор. 263—274; Його ж, В кругу художников.— «Советская Украина», 1959, № 3, стор. 148—156.

ніх недоліків у ній усунуто. Книжка краще документована, конкретніше висвітлено ряд питань біографії Шевченка, зроблено деякі спостереження над джерелами літературних та мистецьких творів.

Багато нового про взаємини Шевченка з польськими засланцями містять праці М. Ткаченка [101], Г. Паламарчук [102], В. Дьякова [103], А. Смирнова [104]. Розробляються деякі питання історії Кирило-Мефодіївського товариства (праця П. Зайончковського 1959 р., розділ про товариство у книжці Ф. Ястребова «Революционные демократы на Украине» (1960), стаття З. Кузьміної про Г. Андрузького) [105].

Підготовка до ювілеїв 1961 і 1964 рр. сприяла виходу узагальнюючих праць з усіх галузей шевченкознавства. Чимало зроблено за останнє десятиліття для дослідження світогляду Шевченка. Значний внесок становлять праці Є. Шабліовського [106]. Ленінська характеристика національних рухів на сході Європи в середині XIX ст. дала змогу вірно визначити революційний зміст національно-визвольної теми в творах поета («Народ і слово Шевченка»),— це проблема, що зазнала найбільших перекручень з боку буржуазно-націоналістичної критики. Гуманізм Шевченка, що має активний, революційний характер, дістав висвітлення в монографії Шабліовського «Гуманізм Шевченка і наша сучасність».

Глибоким дослідженням кардинальних питань світогляду Шевченка є праця Ю. Івакіна «Коментар до «Кобзаря» Шевченка» у двох томах (1964, 1968). У процесі коментування автор розглядає найскладніші світоглядні проблеми. Історизм у підході до кожної проблеми, врахування всієї складності суспільно-історичного та літературного процесу дало змогу авторові переконливо висвітлити складні дискусійні питання; а та обставина, що автор ішов за творами в їх хронологічній послідовності, дала можливість показати окремі аспекти світогляду поета в їх розвитку.

На кінець 50-х років радянське шевченкознавство вже мало в своєму активі чимало популярних нарисів, розвідок з окремих проблем життєпису та світогляду Шевченка, але жодної спроби

---

[101] М. Ткаченко, Т. Г. Шевченко і С. Сераковський.— «Вісник АН УРСР», 1957, № 3, стор. 20—25.

[102] Г. Паламарчук, Матеріали до біографії Шевченка за листами Броніслава Залеського.— «Питання шевченкознавства», вип. 1, К., 1958, стор. 109—123.

[103] В. Дьяков, Сигизмунд Сераковский, М., Изд-во социально-экономической литературы, 1959.

[104] А. Смирнов, Сигизмунд Сераковский, М., Изд-во АН СССР, 1959.

[105] «Збірник праць V наукової шевченківської конференції», стор. 144—160.

[106] Є. Шабліовський, Народ і слово Шевченка, К., Вид-во АН УРСР, 1961; Його ж, Патріотичні ідеї в творчості Шевченка, К., 1961; Його ж, Гуманізм Шевченка і наша сучасність, К., «Наукова думка», 1964.

синтезу, жодної великої біографії. «Хроніка», написана О. Кониським наприкінці минулого століття, залишалась найдокладнішою, хоча методологічно й фактографічно застарілою.

На цей час основний корпус матеріалів для наукової біографії вже був зібраний і значною мірою (там, де йдеться про Шевченкову спадщину — літературну, епістолярну, образотворчу) критично перевірений, виданий та прокоментований у процесі роботи над академічним повним виданням творів Шевченка (1951—1963). В основному визначились і методологічні передумови для створення наукової біографії Шевченка. Радянська наука виробила загальну марксистсько-ленінську методологію літературознавства з її принципами історизму, партійності, діалектичного взаємозв'язку і взаємообумовленості явищ; хоч, як зауважив, характеризуючи стан радянського шевченкознавства, О. І. Білецький, «вона поки що не всіма і не з однаковою майстерністю застосовується в дослідницькій практиці» [107—108].

Однією з причин, що тягли за собою прорахунки дослідників, була невиробленість методології і методики дослідження біографії, зокрема теорії біографічного джерелознавства, через що оцінка вірогідності джерел нерідко була суб'єктивною. Недостатньо була розроблена й теорія біографічного дослідження, яка б визначила його зміст і завдання, способи наукового обгрунтування своїх оцінок та висновків, специфіку жанрів наукової біографії (академічна біографія, біографічний нарис, біографічна розвідка, літопис, біографічний монтаж). Не маючи спеціальних теоретичних розробок, кожен дослідник-практик повинен був сам розв'язувати питання про правомірність використання творчості Шевченка як джерела біографічних відомостей, про характер висвітлення творчості в біографії і багато інших, досить складних проблем.

Значним кроком у розв'язанні цих теоретичних проблем стала біографія Шевченка, написана Є. П. Кирилюком («Т. Г. Шевченко. Життя і творчість», 1959). У ній з'ясовано, хоч і неоднаковою мірою, всі аспекти зовнішньої (в соціальному плані) та внутрішньої біографії Шевченка, схарактеризована його діяльність як поета, прозаїка, публіциста, громадського діяча, художника. Автор намагався простежити зростання особистості поета й художника, ті зовнішні й внутрішні чинники, які тут діяли, розкрити формування світогляду, поетичної та художньої майстерності митця. Задум загалом здійснено. Критика висловила зауваження щодо композиції, коли окремо розглядався кожен наступний твір, бо це приводило до повторів у характеристиці ідейного змісту твору; не завжди були підстави оцінювати кожен наступний твір як дальший крок у порівнянні з раніше написаним.

107—108 «Збірник праць IX наукової шевченківської конференції», стор 17.

1964 р. книжка Є. Кирилюка вийшла новим виданням, доповненим і переробленим відповідно до нових даних; враховано і критичні зауваження до першого видання. Праця відзначена Ленінською премією (1964).

Важливим етапом на шляху до повної наукової біографії було створення літопису життя й творчості Шевченка. Початкові спроби зробили ще О. Кониський, М. Плевако, М. Новицький, О. Багрій. Наприкінці 30-х років літопис життя і творчості Шевченка уклала Є. Середа [109]. Та авторці не пощастило охопити всі відомі джерела. 1955 р. вийшла літературна хроніка, укладена Д. Косариком, в якій були деякі неточності [110]. Першим справді науковим літописом слід вважати наступну працю В. Анісова та Є. Середи [111]. За повнотою охоплення фактів ця праця стоїть вище за попередні, хоч деякі факти притягнуті штучно. Критика, схвально її оцінивши, зазначила, проте, окремі випадки некритичного ставлення до джерел, відсутність ряду посилань на джерела і вказала на необхідність ширше прокоментувати подані в літопису факти [112].

Найповнішим і строго документованим є літопис М. Ткаченка (1961) [113], який містить чимало фактів з неопублікованих архівних документів. Недолік його — відсутність іменного покажчика, а також деякі, хоч і поодинокі, неточності у фактах, датах, прізвищах.

Спробу створити біографію Шевченка зроблено працівниками кафедри української літератури Одеського університету [114]. В ній життєпис подано описово, за хронологічною течією подій, які не відображені в свідомості й творчості митця, становлять лише зовнішній бік біографії. Нерозкритим лишається основне — внутрішній світ художника. У авторів не було єдиного погляду в цьому питанні, тому, подаючи окремі фрагменти до з'ясування світогляду Шевченка, вони не показали його становлення як безперервного процесу. Значною вадою цієї праці є некритичне ставлення авторів до джерел — російських повістей, народних переказів, деяких мемуарів. Звідси — необгрунтовані твердження, помилки й неточності.

Докладна наукова біографія Шевченка, що її так давно потребували і спеціалісти-шевченкознавці і масовий читач, вийшла

---

[109] «Літературна критика», 1938, № 2, стор. 36—52; 1939, № 1, стор. 28—45.

[110] Д. Косарик, Життя і діяльність Шевченка, К., «Радянський письменник», 1955.

[111] В. Анісов, Є. Середа, Літопис життя і творчості Т. Г. Шевченка, К., Держлітвидав України, 1959.

[112] М. Ф. Вишневський.— «Література в школі», 1960, № 2, стор. 76—79.

[113] М. Ткаченко, Літопис життя і творчості Т. Г. Шевченка, К., Вид-во АН УРСР, 1961.

[114] Г. В'язовський, К. Данилко, І. Дузь, М. Левченко, А. Недзвідський, В. Нестеренко, Тарас Григорович Шевченко. Біографія, Вид-во Київського університету, 1960.

до ювілею 1964 р.[115] Розділи її написали: Є. Кирилюк (роки 1814—1831, 1843—1847), В. Шубравський (роки 1831—1843, 1847—1857) та Є. Шабліовський (роки 1857—1861); відповідальний редактор — Є. Кирилюк. Автори широко використали весь зібраний попередніми дослідниками матеріал. У доборі джерел застосовано принцип історизму: досить повно враховуються фактори, що могли вплинути на зміст джерела, на позицію автора. Аналіз творчості подається відповідно до завдань біографії: розглянуто життєві враження, що дали поштовх до написання, літературні джерела, ідейно-емоційний зміст твору та його літературно-громадський резонанс. Процес формування й розвитку світогляду показаний тут із врахуванням його суперечностей, з чітким обгрунтуванням залежності від найрізноманітніших чинників і разом з тим без спрощеного погляду на цей складний процес, який нерідко розглядався як щось пасивне, цілком залежне від зовнішніх впливів. Кожен поданий у праці факт старанно продуманий і зважений, що робить її найавторитетнішим джерелом біографічних даних. Виклад дещо нерівний за стилем, переобтяжений прізвищами й датами.

Очевидно, дальшу роботу над науковою біографією можна уявити собі в напрямку більш суворого добору фактів за їх значенням (вичерпна фіксація фактів є завданням літопису) і встановлення внутрішніх зв'язків між фактами, в напрямку глибшої психологізації як постаті самого Шевченка, так і найближчого його оточення. Метою дальшого дослідження залишається шукання нових фактів, перевірка гіпотез, прагнення до синтезу та встановлення причинових зв'язків між подіями життя і творчістю, уникаючи, проте, і наївного біографізму.

Книжка дістала високу оцінку. Критика, відзначивши багатство фактичної основи, вказала також і на дрібні неточності.

Водночас тривало дослідження окремих моментів життя Шевченка. По-новому висвітлені мотиви його роботи над «Живописной Украиной» та зміст листування з В. Рєпніною у статті Ф. Прийми «Шевченко в работе над «Живописной Украиной»[116]; Д. Красицький на основі архівних матеріалів простежив родинні зв'язки Тараса, обставини життя його батьків. Посилаючись на спогади І. Сошенка, дослідник висунув здогад про те, що першим учителем малювання Шевченка був С. Превлоцький у Вільшані (факт можливий, але певних доказів нема)[117]. М. Ткаченко у розвідці «До питання про перебування Шевченка у Варшаві» розглянув джерела походження цієї легенди, яка не підтверджу-

[115] Є. Кирилюк, Є. Шабліовський, В. Шубравський, Т. Г. Шевченко. Біографія, К., «Наукова думка», 1964.

[116] «Збірник праць IV наукової шевченківської конференції», стор. 270—283.

[117] «Збірник праць VI наукової шевченківської конференції», 32—48.

ється документами [118]. П. Білецький подав відомості про перебування Шевченка в Городищі 1959 р. і про взаємини його з П. Симиренком та О. Хропалем [119]. Окремі фрагменти біографії Шевченка, пов'язані з місцями його перебування на Україні, висвітлені в путівнику «Шевченківські місця України» [120].

Докладно і в різних аспектах розроблена тема «Шевченко в Києві» і похідна від неї — «Шевченко і Київський університет» у працях М. Рудька [121], В. Уварової [122], П. Білецького [123], П. Попова [124]. Висвітлено тривалі зв'язки Шевченка із студентами університету і вплив його поезії на розвиток революційного руху серед студентства. Невідомими залишаються обставини відвідання Шевченком Києва в дитинстві; документально не підтверджено, чи був Шевченко в університеті під час першої подорожі на Україну. У книжці П. Попова найбільш повно розкрито зв'язок творчості Шевченка — особливо російських повістей — з університетськими знайомствами Шевченка та показано, як відбилися в повістях його природничо-наукові погляди.

Багато нових архівних даних про польських засланців — товаришів Шевченка — є в праці В. Дьякова «Тарас Шевченко и его польские друзья» (1964) і особливо в його біо-бібліографічному словнику «Деятели русского и польского освободительного движения в царской армии 1856—1865 годов» (М., «Наука», 1967). Польське оточення Шевченка в різні часи його життя докладно розглянуто в праці Г. Вервеса «Шевченко і Польща» (1964).

Нові відомості про перебування Шевченка в Петербурзі знаходимо в книжці М. Моренця [125]. Дослідник встановив адреси, де жив чи бував поет. Проте твердження про знайомство Шевченка з підполковником А. Красовським та сім'єю І. Шарикова є помилковим.

У збірниках шевченківських конференцій 1961—1969 рр. опубліковано значну кількість біографічних матеріалів, більшість яких увійшла пізніше до великих праць. У статті В. Абрамавічюса «Шевченко у Вільнюсі» [126] порушено питання, яке хвилювало шевченкознавців: про можливість навчання молодого художника

---

[118] «Збірник праць VII наукової шевченківської конференції», стор. 113—121.

[119] «Радянське літературознавство», 1959, № 2, стор. 115—118.

[120] Д. Красицький, Л. Маховець, П. Приходько, В. Савченко, Є. Середа, М. Ткаченко, відповідальний редактор Є. Кирилюк.— Шевченківські місця України, К., Вид-во АН УРСР, 1957.

[121] М. Рудько, Тарас Шевченко і Київський університет, Вид-во Київського ун-ту, 1959.

[122] В. Уварова, Т. Г. Шевченко і Київ, Київське обласне книжково-газетне вид-во, 1962.

[123] П. Білецький, Шевченко в Києві, К., Держлітвидав України, 1962.

[124] П. Попов, Шевченко і Київський університет, К., Вид-во Київського університету, 1964.

[125] М. Моренец, Шевченко в Петербурге, Л., Лениздат, 1960.

[126] «Збірник праць X ювілейної наукової шевченківскої конференції», 234. (Розширена праця видана окремо литовською мовою).

у Й.-Б. Лампі-сина, який працював у Вільні взимку 1829—1830 рр. Статті П. Жура [127] і П. Попова [128] докладніше ознайомили читача з учасниками експедиції К. Бера на Мангишлак у 1853 і 1854 рр.

В останні роки з'явилось чимало великих монографій, у яких докладно розглянуто окремі періоди життя Шевченка.

Зв'язки Шевченка з російським літературним та суспільно-визвольним рухом є темою ряду статей та двох монографій Ф. Прийми. Висвітлення деяких чинників, які справили помітний вплив на формування суспільно-політичних поглядів поета в революційному напрямі, значною мірою здійснено дослідником уже в книжці «Шевченко и русская литература XIX века» (М.—Л., Изд-во АН СССР, 1961). Далі автор розвиває й доповнює цю тему у монографії «Шевченко і російський визвольний рух» (К., «Дніпро», 1966). До праці залучено значну кількість нового матеріалу, особливо про революційні течії того часу; простежені канали впливу прогресивних та революційних ідей на Шевченка, його зв'язки з літературними студентськими гуртками в 40-х роках, знайомство з ідеями декабристів, з ідеями польських революціонерів, зв'язки з колом «Современника», «Искры», «Колокола».

Плідно працює в галузі біографії Шевченка ленінградський дослідник П. Жур, якому належить кілька статей і дві книжки. Праця «Шевченковский Петербург» (1964) містить багато нових подробиць про життя Шевченка в столиці. Йдучи шляхом М. Моренця, Жур залучає і чимало нових джерел. Книжка значно збагачує уявлення про петербурзьке життя Шевченка, про деякі обставини лотереї 1838 р., про його оточення.

У новій праці П. Жура [129] детально проаналізовано обставини арешту 1859 р., подано відомості про багатьох людей, з якими зустрічався поет. Автор простежує крок за кроком подорож Шевченка 1859 р., наполегливо розшукує ті нитки, які єднали його з передовою молоддю Києва, зокрема з членами Харківсько-Київського таємного товариства, з діячами недільних шкіл. Праця широко документована, проілюстрована фольклорними матеріалами.

Великий вклад в справу дослідження періоду заслання Шевченка зробив Л. Большаков — автор багатьох статей і двох книжок на цю тему. Копіткі архівні розшуки допомогли авторові встановити адреси перебування поета в Оренбурзі, знайти біографічні відомості про багатьох знайомих Шевченка, виявити історію деяких важливих документів («По следам оренбургской зимы», Челябинск, 1968). Нову книжку — «Літа невольничі» (К.,

---

[127] «Збірник праць XV наукової шевченківської конференції».

[128] «Вітчизна», 1962, № 10, стор. 176—185.

[129] П. Жур, Третя зустріч. Хроніка останньої мандрівки Т. Шевченка на Україну, К., «Дніпро», 1970 (видання російською мовою — Ленінград, 1973).

1971) — склали попередня праця і монографічний словник оточення Шевченка 1847—1857 років, який подає багато подробиць з часу перебування Шевченка на засланні.

Важливим етапом у створенні майбутньої повної академічної біографії Шевченка є колективна праця радянських шевченкознавців над укладанням Шевченківської енциклопедії — довідкового видання з усіх галузей шевченкознавства, яке нині завершується.

Біографічне шевченкознавство пройшло складний шлях, на якому були і перемоги, і втрати. Лише застосування ленінських принципів історизму та партійності у висвітленні подій дало змогу покінчити як з емпіричним нагромадженням фактів, так і з спрощеним поглядом на літературний процес, і просунути вперед справу створення наукової методики біографічного дослідження.

Значний поступ бачимо в розв'язанні проблеми «Шевченко і епоха». Від опису соціально-економічної та політичної обстановки радянське шевченкознавство прийшло до розкриття зв'язку її з світоглядом Шевченка. Відкинута теза про випадковість, необумовленість такого суспільного явища, як діяльність Шевченка, про самотність його серед оточення, і визначено історичне місце поета — революційного демократа.

У вивченні зовнішньої біографії Шевченка досягнуто багато, але ще лишилися недостатньо висвітлені моменти, які стосуються різних періодів життя поета. Найменше відомо про перебування Шевченка у Вільшані, Вільно, в Петербурзі 1829—1835 рр., у Москві 1845 р., в Орській фортеці 1847—1848 рр. та весною — влітку 1850 р. Останнім часом значна увага приділяється вивченню оточення Шевченка у зв'язку з його політичною біографією, з участю його в революційному русі [130].

Не можна вважати цілком задовільним і стан розробки багатьох проблем світогляду Шевченка, особливо його філософських, суспільно-політичних, естетичних поглядів.

Праці останніх років показали, що є чимало можливостей для збагачення біографії поета: це і пошуки архівних матеріалів шевченківського часу (і тих, що безпосередньо з Шевченком не пов'язані), і поглиблений перегляд та осмислення вже відомих матеріалів. Необхідна дальша розробка теорії та методології біографічного дослідження.

Праця над науковою біографією Шевченка триває.

---

[130] Докладніше див.: В. Дьяков, Завдання та методи вивчення революційних зв'язків Шевченка.— «Збірник праць XIV наукової шевченківської конференції», стор. 27—39.

Шевченко і визвольний рух 40—60-х років XIX ст. в Росії і на Україні

Вивчення творчості Шевченка органічно пов'язане з вивченням літературної і суспільно-політичної боротьби та зумовленої нею особливістю естетичних і соціальних позицій осіб, які писали про Шевченка. Протягом майже півтора століття література про поета відбивала напружену, часом надзвичайно гостру боротьбу класових поглядів. Чимало тут висловлено суб'єктивного, пристрасно публіцистичного, далекого від науки. Кожна епоха, кожна соціальна верства виділяла в його творчості те, що було їй співзвучним.

Багато зробив для висвітлення цієї проблеми І. Франко — основоположник наукового шевченкознавства. У статті «Темне царство» (1881) вперше поставлено питання про Шевченка як борця проти царату, проти всієї кріпосницько-поміщицької системи й національно-колоніального ярма. Саме тут закладались основи наукового висвітлення проблеми «Шевченко і визвольний рух 40—60-х рр. XIX ст. в Росії і на Україні».

Реакціонери, націоналісти всіляко фальсифікували творчість і біографію Шевченка; їх викривали Франко, Леся Українка, Грабовський.

У працях марксистів (Максима Горького, Г. Плеханова, А. Луначарського, В. Воровського), у більшовицькій пресі ще в дожовтневі часи визначився науковий підхід до проблеми; творчість Шевченка розглядалась як важливий фактор суспільної боротьби.

Ленінське вчення про три етапи в розвитку визвольної боротьби в Росії XIX ст. відкрило нові горизонти щодо розуміння першої революційної ситуації в Росії (1859—1861 рр.). По-новому постали проблеми формування всеросійської революційної демократії, назрівання селянської революції в період реформи 1861 року, проблеми національно-визвольного руху в царській Росії в першій половині XIX ст. Вже перші праці радянських дослідників позначені прагненням науково розібратися в тих суспільно-політичних умовах, за яких виступив Шевченко.

Безперечно, в працях радянських дослідників 20-х років було чимало суперечливого, а то й невірного, але вже виступало провідне: Шевченко — революційний діяч своєї доби, активний учасник всеросійської визвольної боротьби 40—60-х років [1–4].

[1–4] Див. Є. Кирилюк, Основні етапи радянського шевченкознавства.— «Збірник праць XVI наукової шевченківської конференції», стор. 5—22.

Велике значення для правильного висвітлення проблеми мали виступи ряду видатних керівників Комуністичної партії та Радянського уряду — В. Затонського, Д. Мануїльського, П. Постишева, Г. Петровського, О. Шліхтера.

Протягом 30—60-х років з'явились десятки, сотні праць радянських дослідників, відбулось двадцять наукових шевченківських конференцій, широкий відгомін знайшов Міжнародний Шевченківський форум (1964); за рубежем вийшло чимало грунтовних досліджень прогресивних вчених [5].

Дане дослідження є однією із спроб зробити підсумки, визначити завдання дальшого розвитку радянського шевченкознавства, висвітлити здобутки вивчення революційних зв'язків Шевченка, схарактеризувати значення літературно-громадської діяльності поета як важливого революціонізуючого ідейно-суспільного чинника доби. Адже «революціонери,— писав В. І. Ленін,— відігравали величезну історичну роль у суспільній боротьбі і в усіх соціальних кризах *навіть тоді*, коли ці кризи безпосередньо вели тільки до половинчатих реформ» [6].

Основою проблеми «Шевченко і визвольний рух 40—60-х років XIX ст.» є характеристика доби, її рушійних сил. У дожовтневій літературі це питання висвітлювалось недостатньо, а в ряді випадків зовсім ігнорувалося. Літературно-громадська діяльність поета розглядалась ізольовано від конкретної суспільної обстановки, з національно обмежених позицій.

У перших пожовтневих працях про Шевченка (переважно публіцистичного характеру) діяльність його висвітлювалась без докладної історичної характеристики доби. Лише в пізніших працях (30—40-х років) епоха Шевченка знаходить своє відображення у дослідженнях Д. Багалія, А. Козаченка, К. Гуслистого, О. Дорошкевича, А. Шамрая та ін.

Нині епоха Шевченка висвітлена більш-менш докладно. Кінець 30-х — початок 40-х років XIX ст., коли Шевченко вийшов на літературно-суспільну арену,— один з найважливіших періодів історії суспільного руху в Росії й на Україні [7]. Вказуючи на

---

[5] Див. Т. Г. Шевченко, Бібліографічний покажчик (1917—1963). Укладач М. Багрич, Книжкова палата УРСР, 1964; Т. Г. Шевченко. Бібліографія літератури про життя і творчість, т. II, К., Вид-во АН УРСР, 1963; Т. Г. Шевченко. Бібліографія ювілейної літератури (1960—1964). Склав Ф. Сарана, К., «Наукова думка», 1968; Ф. Сарана, Бібліографія за 1965 р.— «Збірник праць XV ювілейної шевченківської конференції».

[6] В. І. Ленін, Повне зібрання творів, т. 20, стор. 169.

[7] Див. И. А. Федосов, Революционное движение в России во второй четверти XIX в., М., Изд-во социально-эконом. литературы, 1958; «Революционная ситуация в России в 1859—1891 гг.», М., Изд-во АН СССР, 1960; «Суспільно-політичний рух на Україні в 1856—1862 рр. Матеріали і документи». У двох томах, К., Вид-во АН УРСР, 1963. Н. Н. Новикова, Революционеры 1861 г., М., «Наука», 1968.

пристрасні наполегливі пошуки правильної революційної теорії російськими революціонерами, початок цього процесу В. І. Ленін визначав, як відомо, саме сороковими роками [8]. Це був період напруженої внутрішньої ідейної роботи, період акумуляції сил для нового піднесення.

У другій чверті XIX ст. в Росії загострюється загальна криза феодально-кріпосницької системи. Це був період, коли тодішні суспільно-виробничі відносини вступили в різкий конфлікт з виробничими силами, що бурхливо розвивалися, період загострення всіх суперечностей феодально-кріпосницького суспільства. Значно пожвавлюються антикріпосницькі виступи селянства, зростає національно-визвольний рух пригноблених народів всередині країни, підноситься нова революційна хвиля в Західній Європі [9].

Визначаючи суспільні тенденції 40-х (і навіть 50-х) років, слід виходити із вказівки В. І. Леніна, що це був час, «коли класові антагонізми буржуазного суспільства були зовсім ще не розвинені, подавлені кріпосництвом, коли це останнє породжувало солідарний протест і боротьбу всієї інтелігенції, створюючи ілюзію про особливий демократизм нашої інтелігенції, про відсутність глибокої суперечності між ідеями лібералів і соціалістів» [10].

В середині 40-х років лібералізм мав ще елементи прогресивні. Розмежування революційно-демократичної й ліберальної ідеології тоді тільки визначалося; це був складний процес. В кінці 50-х — на початку 60-х років сформувались два антагоністичні соціальні табори: кріпосники й ліберали — з одного боку; революційні демократи — з другого.

Не забуваймо, що в 30—40-х роках, коли в Росії і на Україні ще не відбулося різкого розмежування нації на буржуазію і пролетаріат, гасло національної культури могло бути «єдиним і цільним закликом до боротьби проти феодалізму і клерикалізму» [11].

Це слід враховувати при розгляді ідейно-політичного спрямування таких важливих творів Шевченка 40-х років, як «І мертвим, і живим...» та ін. Якщо поет, звертаючись до сучасної йому інтелігенції (яка була тоді переважно ліберально-поміщицькою), благав: «Розкуйтеся, братайтеся!», то це не означає, що він виявляв примиренство до антинародних сил. Шевченко кликав передову українську інтелігенцію об'єднатися з народом, служити його визвольним цілям.

В цьому аспекті розв'язується одна з центральних проблем — «Роль і місце Шевченка у формуванні революційно-демократич-

---

[8] В. І. Ленін, Повне зібрання творів, т. 41, стор. 7.

[9] Ю. С. Мелентьев, Революционная мысль России и Запада, М., «Наука», 1966.

[10] В. І. Ленін, Повне зібрання творів, т. 1, стор. 283—284.

[11] В. І. Ленін, Повне зібрання творів, т. 24, стор. 9.

ної ідеології». Діяльність поета не можна обмежувати в даному разі періодом назрівання революційної ситуації в Росії (1859—1861). Шевченко як революційний демократ, як діяч всеросійського суспільного табору виступив уже в 40-х роках. Тут формувались основи його революційно-демократичного світогляду. Вже в цей час український поет виступив як селянський революціонер: визначились глибокі його зв'язки з передовими діячами революційної Росії, що найбільшого свого розвитку досягли в кінці 50-х — на початку 60-х років.

Не можна недооцінювати підпільну антиурядову діяльність, до якої вже в 40-х роках був причетний Шевченко. Невипадково в жандармських документах допиту М. Петрашевського зазначалося, що твори поета «розійшлися (на Україні.— *Ред.*) у величезній кількості і були причиною найсильнішого хвилювання умів, внаслідок чого і тепер (кінець 40-х років.— *Ред.*) Малоросія перебуває в заворушеннях» [12].

На підставі спогадів осіб, які знали Шевченка особисто, Сірко (Ф. Вовк) писав: «Шевченко передавав свої думки просто серед народу... Скрізь, іноді й по шинках, ...збирав він округ себе громаду людей, розказував їм про українську історичну старовину, як завели на Україні кріпацтво. Найбільше доводилось Шевченкові говорити про кріпацтво того часу, про те, що терпить народ від панів, чиновників, царів...» [13].

Петрашевець М. Момбеллі в своїх записках говорив про «план Шевченка» як про конкретні заходи, спрямовані на революційне масове повстання [14]. Лубенський городничий Андреєв доносив Миколі I, що до Лубен прибув «известный бунтовщик» Шевченко, який «старался бросить пламенник мятежа и кровавых междоусобий и в Малороссию, подобно происходившим в западных губерниях (мається на увазі революційне повстання в Галичині.— *Ред.*), восстановил народ противу законной власти» [15]. П. Мартос у спогадах про поета писав, що поет «в стихах и на словах — везде проповедывал возмущение» [16].

Для Шевченка характерним було намагання згуртувати навколо себе однодумців. В. Семевський зазначав, що поет уже на початку 40-х років у Петербурзі «лишив після себе палких прихильників і прибічників своїх ідей» [17]. Ще переконливіше говориться про це в листі С. Левицького з Петербурга (1850) до

---

[12] Див. «Записки отдела рукописей Всесоюзной библиотеки им. В. И. Ленина», вып. 5, М., 1939, стор. 25.

[13] В. Сірко, Тарас Шевченко і його думки про громадське життя, Львів, 1906, стор. 17—18.

[14] Див. зб.: «Дело петрашевцев», т. 1., М.— Л., 1937, стор. 161—162.

[15] Л. Янова и Л. Шнейдер, Противу законной власти.— «Литература и жизнь», 1961, 10.III.

[16] П. И. Мартос, Эпизоды из жизни Шевченко.— «Вестник Юго-Западной и Западной России», 1863, № 4, стор. 38.

[17] В. И. Семевский, Кирилло-Мефодиевское общество 1846—1847 гг., «Голос минувшего». Цит. за окремим відбитком (Пг., 1918, стор. 17).

поета, який тоді вже перебував на засланні: «Багацько єсть тут таких, що згадують Вас, а Головко каже, що Вас не стало, а на місто того стало більш людей, аж до тисячі, готових стоять за все, що Ви казали і що кажуть люди, для котрих правда така голосна й велика істина, що хоч би її казати й при самому Карлі Івановичу (Миколі I.— *Ред.*), то не спугавсь би» [18].

Десятиліття — з середини 30-х до середини 40-х років — це час, коли Шевченко значно виріс, змужнів і як поет, і як художник, і як громадянин. Набагато зросла за цей період його обізнаність з визвольною боротьбою в Росії, встановилися контакти з деякими революційними діячами, а, можливо, й з окремими революційними організаціями [19].

Через недостатність дежерел і нерозробленість питання чимало моментів тут лишається неясних, спірних. Однак є й таке, що стало вже здобутком шевченкознавства і заслуговує на дальшу розробку.

Істотним є питання про зв'язки поета з учасниками петербурзьких студентських гуртків кінця 30-х — першої половини 40-х років. У повісті Шевченка «Художник» згадується юнак Л. Демський, як один з найближчих друзів автора — студент Петербурзького університету, «скромный, прекрасно образованный, и, вдобавок, бедный молодой поляк» (IV, 163). Демського познайомив з героєм повісті інспектор університету О. Фіцтум, який користувався довір'ям і повагою молоді. На музичних вечорах у Фіцтума бував молодий художник-патріот; ці вечори охоче відвідували опозиційно настроєні студенти [20].

1844—1845 рр. Шевченко зустрічається у Фіцтума з прогресивною польською молоддю — Й. Огризком, В. Пшибильським і деякими іншими студентами, що стали пізніше найближчими друзями З. Сераковського і активними діячами революційного руху в Росії [21].

Огризко, Пшибильський та деякі інші студенти, з якими Шевченко зустрічався ще у Фіцтума, входили до революційного гуртка, відомого під назвою «Союз литовской молодежи» [22]. Нещодавно в Польщі виявлено важливі документи і поіменний список однієї з підпільних петербурзьких організацій, з яких видно, що Пшибильський, Спасович, Сераковський, Свида, Вержхневський уже в 40-х роках «учредили в Санкт-Петербурге патриотические сходбища по четвергам и были главнейшими наставниками и

---

[18] Листи до Т. Г. Шевченка, К., Вид-во АН УРСР, 1962, стор. 78—79.

[19] Див. В. А. Дьяков, Революционные связи Т. Г. Шевченко.— У зб.: «Революционная ситуация в России в 1859—1861», М., «Наука», 1965, стор. 3—32.

[20] Петр Жур, Шевченковский Петербург, Лениздат, 1964, розділ: «На Васильевском» (стор. 128—190).

[21] В. А. Дьяков, Революционные связи Т. Г. Шевченко.— У зб.: «Революционная ситуация в России в 1859—1861 гг.», М., 1965, стор. 6—7.

[22] А. Ф. Смирнов, Революционные связи народов России и Польши, М., 1962, стор. 87—116.

истолкователями свободы, патриотизма, демократии и коммунизма, дабы приготовить своих товарищей по выходе из университета быть в состоянии распространять в самой Польше демократические идеи»[23].

Не менш важливим, на наш погляд, є знайомство поета із студентами Петербурзької медико-хірургічної академії[24]. Відомо, що для аматорського театру студентів академії молодий Шевченко призначав п'єсу «Назар Стодоля». Постановка п'єси на сцені в академії мала чималий успіх. Схвильований поет писав Я. Кухаренкові (1845 р.): «Отамане, якби ти знав, що тут робиться. Тут робиться таке, що цур йому і казать. Козацтво ожило!!!» (VI, 35).

Характеризуючи зв'язки і знайомства Шевченка середини 40-х років, не можна не згадати московських друзів поета того часу — М. Щепкіна, родину Станкевичів (близьких до гуртка Бєлінського й Герцена), професорів Московського університету — П. Бодянського, П. Редкіна.

Важливе значення у формуванні революційної ідеології в Росії мала діяльність революціонерів і мислителів — Бєлінського і Герцена. Ці «володарі дум» 40-х років глибоко збагнули суспільні потреби мас, визначили ідеологію визвольного руху того періоду. В. І. Ленін, характеризуючи Герцена 40-х років як «демократа, революціонера, соціаліста», зазначав, що «у кріпосній Росії 40-х років XIX століття він зумів піднятись на таку височінь, що став урівень з найвидатнішими мислителями свого часу»[25].

Бєлінського В. І. Ленін вважав «попередником цілковитого витіснення дворян різночинцями»[26] в російському революційному русі. Ідеї Бєлінського не могли не справити значного впливу на Шевченка. У статті «Причинки до оцінення поезії Тараса Шевченка» (1881) формування суспільно-політичних і естетичних поглядів поета Франко пов'язував з розвитком передової думки кінця 30-х — початку 40-х років, зокрема з творчістю Пушкіна, Грибоєдова, Лермонтова, Гоголя і Бєлінського, «сміле, гаряче слово» якого, за висловом Франка, «додавало... ясності й ширини» впливу творів великих письменників на уми сучасників. Ще конкретніше Франко поставив питання про вплив Бєлінського на молодого поета в листі до Пипіна 1888 р. Думка Франка знайшла дальший розвиток у ряді праць радянських дослідників[27].

---

[23] Цит. за кн.: В. А. Дьяков, Революционные связи Т. Г. Шевченко, стор. 7.

[24] В кінці 30-х років III відділ одержав відомості про «Тайное общество в С.-Петербургской медико-хирургической академии» («Вопросы истории», 1956, № 12, стор. 81).

[25] В. І. Ленін, Повне зібрання творів, т. 21, стор. 243—244.

[26] В. І. Ленін, Повне зібрання творів, т. 25, стор. 90.

[27] В. Спиридонова, Є. Кирилюка, П. Беркова, П. Волинського, І. Басса, Ф. Прийми та інших.

Аналіз творчості поета 40—50-х років переконує, що в становленні реалістичного методу поета, в утвердженні його ідейно-естетичних засад Бєлінський відіграв важливу роль.

Ставлення Бєлінського до Шевченка, як відомо, було складним і суперечливим. Однак в основному Бєлінський і Шевченко були, безперечно, бійцями одного — революційного — табору. Не випадково дослідники ще за дожовтневих часів, черпаючи відомості про Бєлінського і Шевченка з джерел тієї епохи, писали: «Мы не сомневаемся, что, доживи Белинский до возвращения Шевченко из ссылки, они бы взаимно поняли друг друга, и у Шевченко не было бы более страстного поклонника и толкователя, как Белинский» [28].

Радянські дослідники цілком підтверджують це. «Можно с уверенностью полагать,— писав П. Берков,— что, сблизившись после возвращения из ссылки с Чернышевским и Добролюбовым, Шевченко перечитал важнейшие работы своих новых друзей, напечатанные до их знакомства, и таким образом снова встретился с Белинским, на этот раз в интерпретации революционных демократов 60-х годов. Трудно предполагать, что, общаясь с Чернышевским, Шевченко не прочитал его «Очерков гоголевского периода» и не воспринял по-новому как знакомые, так и незнакомые ему (Шевченкові.— *Ред.*) статьи Белинского, проанализированные Чернышевским» [29].

Ще на засланні Шевченко в ряді своїх висловлювань (зокрема, про французького письменника Ежена Сю) солідаризувався з ідейно-естетичними засадами Бєлінського, сприйняв оцінки творчості Гоголя, його «Мертвих душ». Глибоким інтересом до Бєлінського, інтересом, що сформувався у Шевченка (особливо в останні роки його життя) під впливом Герцена і російських революційних демократів, слід пояснити і той факт, що в невеличкій бібліотеці поета, яка лишилася після його смерті, було п'ять томів «Сочинений» Бєлінського [30].

Визначною постаттю 40-х років XIX ст., що, безперечно, впливала на формування ідейно-естетичних поглядів Шевченка, був О. Герцен. Одним з перших у Росії він поставив питання про зв'язок етики, естетики й революції. Естетика, за концепцією Герцена, повинна стати органічною частиною революційної ідеології. Вимога актуальності мистецтва в цій концепції поєднується з вимогою суворої життєвої правди. Такі видатні філософські й художні твори Герцена 40-х років, як «Дилетантизм в науке» (1842—1843), «Письма об изучении природы» (1845—1846), «Кто

---

[28] С. Н. Кулябка, Шевченко и Белинский.— «Научное обозрение», 1898, № 8, стор. 1324.

[29] «Белинский», изд. Ленинградского государственного университета им. А. А. Жданова (Филол. факультет), 1949, стор. 209.

[30] И. Я. Айзеншток, Шевченко-читатель.— «Литературная учеба», 1938, № 12, стор. 76.

виноват?» (1847), «Сорока-воровка» (1848), сатирична повість-памфлет «Доктор Крупов» (1847) та інші, слід думати, були відомі Шевченкові [31].

В курсі лекцій з історії російської літератури О. М. Горький писав: «Герцен первый в 40-х годах в своем рассказе «Сорока-воровка» смело высказался против крепостного права» [32]. В «потрясающей истории крепостной актрисы, затравленной и замученной барином», Горький побачив трагедію закріпаченого народу в умовах самодержавно-кріпосницького ладу. Цікаво, що трагічну історію актриси-кріпачки розповів Герценові М. Щепкін, близький друг Шевченка.

Отже, благотворний вплив Бєлінського і Герцена на формування ідейно-естетичних поглядів молодого Шевченка не викликає сумніву. Йдеться про силу й глибинність цього впливу. Було б невірно ставити Шевченка як мислителя поряд з Бєлінським і Герценом — цими корифеями революційної думки Росії 40-х років. Однак треба сказати, що в таких творах, як «Кавказ», «Сон», «Холодний Яр», «Заповіт» та в ряді інших поезій збірки «Три літа» (1843—1845) Шевченко виступив цілком оригінальним поетом-мислителем, справжнім народним революціонером, голос якого почула вся країна. Він був одним з перших громадських діячів, що сміливо піднесли прапор непримиренної й послідовної боротьби з царатом, з кріпосництвом, з національно-колоніальним гнобленням. У Шевченка тут не було жодних ілюзій чи будь-яких «зривів»; він мужньо кликав на штурм твердинь самодержавства. Це слід підкреслити, відстоюючи історичну правду. Важливі ідейно-естетичні положення, що їх висунув своєю творчістю Шевченко в середині 40-х років, були воістину «новим словом» і набули особливого звучання в період назрівання першої революційної ситуації.

Це було слово, безпосередньо звернене до мас, до народу. Щодо послідовності революційних висновків Шевченко вже в 40-х роках посідав помітне місце в Росії. І це аж ніяк не применшує значення Бєлінського й Герцена у формуванні ідейно-естетичних і політичних поглядів Шевченка.

Дехто з дослідників тридцятих років намагався висвітлювати справу так, ніби провідне, історично вагоме в творчості Шевченка визначилося лише тоді, коли він «прийшов до Чернишевського, Добролюбова, Некрасова». Це невірно. Уже в 40-х роках український поет утверджував засади революційно-демократичної ідеології, а в кінці 50-х років він зблизився з Чернишевським як цілком сформований селянський революціонер.

Отже, 40-ві роки в літературно-громадській діяльності Шевченка — це дуже важливий і в його творчості етап, що мав знач-

---

[31] В. А. Путинцев, Герцен-писатель, М., Изд-во АН СССР, 1963, а також збірник «Проблемы изучения Герцена», М., Изд-во АН СССР, 1963.

[32] М. Горький, История русской литературы, М., Гослитиздат, 1939, стор. 206.

ний вплив на передову громадськість того часу. На цьому наголосив ще І. Франко. «Перший Шевченко... у своїх поемах «Сон» і «Кавказ» показав у Росії образці політичної поезії, показав також для всіх будущих поетів політичну дорогу, якою слід ступати на тім полі, ту основу, з якої треба виходити» (XVII, 16). Літературно-громадська діяльність українського поета була важливим чинником революційно-визвольного руху в 40-х роках XIX ст.

Дуже важливою є проблема «Шевченко і петрашевці». На цю тему є кілька грунтовних книг, цінних спостережень в працях радянських дослідників (О. Дорошкевича, П. Филиповича, І. Айзенштока, В. Дьякова, Ф. Прийми, О. Мазуркевича, Б. Нечаєвої та ін.). Основне питання, яке постає при розробці цієї проблеми: що зближувало поета з учасниками підпільних антиурядових гуртків Петрашевського? Що їх єднало?

Для петрашевців характерною була нетерпимість до безправ'я і деспотизму, властивих самодержавству. «Отечество мое в цепях, отечество мое в рабстве: религия, невежество — спутники деспотизма — затмили, заглушили натуральные влечения»,— з гіркотою відзначав петрашевець О. Хаников.

Деспотизм петрашевці вважали джерелом «усіх злигод народних». За висловом петрашевця Толстова, цар є «причиной всеобщего бедствия» [33–34]. «Один мерзкий человек (Микола І.— *Ред.*), и сколько зла может делать и по какому праву?» [35],— писав Момбеллі. Одним з основних положень, що єднали петрашевців, було усвідомлення потреби ліквідації деспотизму і безправ'я. Петрашевці були переконані, що самодержавство суперечить загальному ходу історичного прогресу. Вони вважали, що «всякий народ должен управляться сам собою, быть сам властелином, а не подчинять себя власти» [36].

Друге, що могло імпонувати Шевченкові у програмі петрашевців,— це радикальне розв'язання селянського питання. Постановка цієї проблеми справді була історичною заслугою петрашевців [37]. Петрашевець Д. Ахшарумов прийшов, наприклад, до такого висновку: «Все зависит от народа, без него мы не подвинемся, не уйдем вперед» [38]. М. Петрашевський розглядав революцію як всенародну подію, як «взрыв всеобщий», що «назрів історично».

Однак у питанні про шляхи і методи майбутнього перевороту в рядах петрашевців не було одностайності — мали місце хитання в бік лібералізму й реформізму. Отже, ідейно-політичні пози-

---

[33–34] «Дело петрашевцев», т. III, М.— Л., 1951, стор. 18.

[35] «Дело петрашевцев», т. I, М.— Л., 1937, стор. 280.

[36] «Петрашевцы», т. III, М.— Л., Центрархив, 1928, стор. 385.

[37] И. А. Федосов, Революционное движение в России во второй четверти XIX в., стор. 367.

[38] «Философские и общественно-политические произведения петрашевцев», М., Госполитиздат, 1953, стор. 677.

ції Шевченка 40-х років і позиції петрашевців не слід ототожнювати, хоч між ними і є чимало співзвучного.

Дослідники О. Дорошкевич, І. Айзеншток, Ф. Прийма багато зробили для з'ясування зв'язків Шевченка з майбутніми петрашевцями. Ці зв'язки, виявляється, почали складатися ще до від'їзду поета на Україну на початку 1845 року і не припинялися й після цього.

Шевченко був знайомий і навіть приятелював з петрашевцями М. Момбеллі, Р. Штрандманом, Р. Жуковським, Є. Бернадським. З Момбеллі він познайомився в Є. Гребінки [39]. У «Записках» Момбеллі, відібраних у нього під час арешту, ім'я Шевченка згадується не раз [40]. Записи в своєму щоденнику Момбеллі робив після арешту поета, отже, відповідні абзаци «Записок», мабуть, розраховані були на те, щоб ввести в оману поліцію. І все ж, незважаючи на плутаність тексту в ряді деталей, на підставі «Записок» можна зробити висновок, що Шевченко мав розмови з петрашевцями, зокрема з Момбеллі, про створення революційної організації, ділився думками про можливість масового повстання на Україні. Очевидно, мають підставу дослідники [41], які відзначають потребу глибоко проаналізувати ці свідчення.

Відомо, що Шевченко дружив з Р. Штрандманом (активним петрашевцем, одним з авторів «Карманного словаря иностранных слов») — і в часи перебування в Петербурзі, і тоді, коли був на Україні. Збереглася записка Штрандмана до Шевченка, написана в Яготині (1845 р.), з якої видно, що поет і Штрандман часто тоді зустрічалися, мали спільні інтереси. Натяки й недомовки в цій записці дають підстави припустити, що Шевченкові були відомі деякі конспіративні плани петрашевців [42].

Для дослідження революційних зв'язків Шевченка 40-х років постать петрашевця Р. Жуковського становить інтерес насамперед тим, що він стояв на схрещенні шляхів, з яких один веде до петрашевців, а другий — до польських революційних організацій. Саме Жуковський, виявляється, познайомив Шевченка з Р. Подберезьким, Т. Лада-Заблоцьким та іншими польськими прогресивними літераторами, близькими до революційних кіл [43].

Зв'язки Шевченка з петрашевцями не обмежувались названими особами. У Є. Гребінки, як доведено, бували О. Пальм, С. Дуров, О. Плещеєв, О. Баласогло; вірогідно, що Шевченко зустрічався з ними. Через Жуковського та інших вихованців Академії ми-

---

[39] Див. Ф. Я. Прийма, Шевченко и русское освободительное движение 1840—1860 годов.— У зб.: «Тарас Шевченко», М., Изд-во АН СССР, 1962, стор. 163.

[40] «Дело петрашевцев», т. 1. М.— Л., стор. 309—311 та ін.

[41] Напр. Н. Ф. Бельчиков, Тарас Шевченко. Критико-биографический очерк, М., 1939, стор. 156—158.

[42] В. А. Дьяков, Революционные связи Т. Г. Шевченко.— Зб. «Революционная ситуация в России», стор. 7.

[43] Див. В. А. Дьяков, Шевченко и польское национально-освободительное движение, стор. 192—194.

стецтв він міг познайомитися з Є. Бернадським, А. Берестовим, О. Агіним, з О. Ханиковим, А. Макшеєвим. Зблизився з ними на засланні, але зустрічався, слід гадати, ще в Петербурзі та на Україні [44]. Повернувшись із заслання, Шевченко, як це відомо із записки І. Тургенєва, прагнув зустрітися з М. Спєшнєвим — одним з найрадикальніших петрашевців.

Отже, напередодні арешту 1847 року Шевченко мав широке коло знайомих серед петрашевців. Автор «Сну» і «Кавказу», слід думати, впливав на майбутніх учасників організації Петрашевського своїми глибокими революційними переконаннями.

Важливим, хоч, на жаль, і мало дослідженим, є питання про революційну діяльність Шевченка під час його перебування на Україні в 40-х роках. Праці М. Новицького, П. Жура, Ф. Ястребова, К. Гуслистого, А. Бортникова дають з цього питання цінний матеріал.

Відомо, що поет пробув на Україні майже весь 1843 рік; весною 1845 р. він вирішує взагалі оселитися тут. Служить у Київській археографічній комісії «по части рисования и собирания народных преданий, сказок, песен в южно-русских губерниях» [45]. Постійні подорожі по Україні сприяли розширенню кола знайомих Шевченка: зокрема його увагу привертають родини Капністів та Рєпніних, що були тісно зв'язані з рухом декабристів [46], а також молодь, що збиралася у Т. Г. Вольховської (в с. Мосівці) та в Г. С. Тарнавського (в с. Качанівці).

На особливу увагу заслуговує родина Закревських (Віктор та Михайло), а також брати Яків і Сергій де-Бальмени. Яків був талановитим художником, разом із своїм другом Михайлом Башиловим він виготовив ілюстрований рукописний збірник поезій Шевченка. «Они писаны,— зазначає Я. де-Бальмен,— латинскими буквами для того, чтобы, в случае фантазии Тараса издать это за границей, все могли бы читать, в особенности поляки [47]. Якова де-Бальмена царат заслав на Кавказ у діючу армію, де він загинув 1845 р. Шевченко присвятив йому поему «Кавказ». 1848 р. Сергій де-Бальмен виявився причетним до політичної справи [48].

На батьківщині поет знову й знову стикається з найжахливішими проявами кріпосництва. «Був я на Україні,— писав поет

---

[44] Цікаво, що М. Петрашевський надіслав Бернадському на Україну (у Київ) свою літографовану брошуру з селянського питання саме тоді, коли там був Шевченко.

[45] «Т. Шевченко в документах і матеріалах», К., 1950, стор. 115.

[46] Олексій та Семен Капністи належали свого часу до членів «Союза благоденствия». Семен Капніст був одружений з сестрою Сергія Муравйова-Апостола; Варвара Рєпніна була племінницею С. Волконського і вихователькою його сина.

[47] «Біографія Т. Г. Шевченка за спогадами сучасників», стор. 69.

[48] Див. Публікації й статті А. Ю. Кузьменка: «Три листи незабутнього друга Т. Г. Шевченка».— «Архіви України», 1969, № 4; «Я. П. де-Бальмен».— «Зоря Полтавщини», 1967, № 164; «Нове про Якова де-Бальмена».— «Деснянська правда», 1961, № 231; та ін.

у 1843 р.,— скрізь був і все плакав...» (VI, 34). Поетичний голос Шевченка в ці роки змужнів, піднісся до полум'яного протесту; це був заклик до повалення самодержавства. «Муза Шевченко,— писав М. Костомаров,— раздирала завесу народной жизни» [49]. Про це ж зазначають у своїх спогадах П. Куліш, Варфоломій Шевченко, М. Шигарін, Є. Ганненко та багато інших сучасників поета. Важливу роботу виконав Ю. Івакін, склавши «Коментар до «Кобзаря»; дослідник вказав на ті конкретні джерела, які живили полум'яну поезію Шевченка, і на її резонанс [50].

Дуже істотною є проблема «Шевченко і царська цензура». Поетові доводилось друкувати свої твори (принаймні ті, які не закликали безпосередньо до повалення гнобительського ладу) переважно в тодішніх альманахах, збірниках. Для висвітлення цього питання чимало зробили як дожовтневі, так і радянські дослідники (В. Доманицький, М. Новицький, О. Дорошкевич та ін.). Безперечним здобутком радянського шевченкознавства є праця В. Бородіна «Т. Г. Шевченко і царська цензура», що вийшла 1969 р. у видавництві «Наукова думка». На основі архівних даних тут висвітлено цензурну історію «Кобзаря» (1840), поем «Гайдамаки» (1841), «Гамалія» (1844), «Тризна» (1844); вихід у світ «Кобзаря» 1860 р. та інших прижиттєвих видань Шевченка; опубліковано корпус документів про цензурний нагляд і переслідування творів поета ще за його життя.

Значного інтересу набуває питання: «Шевченко та антикріпосницький рух селянства 40-х років на Західній Україні». Дослідники зазначають, що повстання 1846 р. в Галичині, яка була тоді під владою Австрії, привернуло пильну увагу поета. Галицьке повстання знайшло відгук на українських і польських землях, поділених між трьома державами [51]. Воно мало значний вплив на посилення антипоміщицьких виступів селянства в західних губерніях Росії [52]. Галицькі події, як зазначав К. Маркс, розкрили перед революціонерами реально існуючі можливості об'єднати польський національно-визвольний рух з боротьбою селянських мас проти поміщиків [53].

Царат докладав усіх сил, щоб хвиля повстання не перейшла на володіння Російської імперії. Можливо, не випадково маршрут своєї чергової експедиції (за завданням Археографічної комісії) Шевченко накреслив (1846 р.) саме понад австрійським кордоном — через Кам'янець-Подільський, Кременець, Дубно, Ковель. 1905 р. один із мешканців Вишневця розповідав, що поет просив

---

[49] «Т. Г. Шевченко в воспоминаниях современников», М., Госполитиздат, 1962, стор. 151.

[50] Ю. О. Івакін, Коментар до «Кобзаря» Шевченка. Поезії до заслання, К., «Наукова думка», 1964.

[51] S. Kieniewicz, Ruch chłopski w Galicyji 1846 roku, Warszawa, 1951.

[52] «Крестьянское движение в России в 1826—1849 гг. Сборник документов», М., 1961, стор. 554—558.

[53] К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. 4, изд. 2, стор. 490.

провести його в село Підкамінь, розташоване по той бік кордону [54]. Донос лубенського городничого Миколі I про те, що Шевченко під час галицьких подій «старался бросить пламенник мятежа и кровавых междоусобий и в Малороссию», підтверджує активну позицію поета щодо селянських повстань на Україні в 40-х роках. Дослідники зазначають, що поезії Шевченка лунали восени 1848 року на барикадах Львова [55]. М. Устиянович на «Соборі учених руських» у Львові в жовтні 1849 р. закликав: «Аж хочем узброїтися в кріпость,— послухаймо громкого Шевченка» [56].

Все це факти, що свідчать про революційне звучання творів поета в 40-х роках, зокрема в Галичині, про його інтерес до селянського руху (байка «Сичі»).

Середина 40-х років була важливим етапом в суспільно-політичній діяльності Шевченка. «І логіка внутрішнього розвитку поета, і все конкретне оточення його вимагали, щоб від пропаганди революційних ідей він усе ближче й ближче підходив до революційного діяння, неможливого поза революційною організацією» [57]. Саме це обумовило, очевидно, зближення поета з підпільною антикріпосницькою організацією на Україні — Кирило-Мефодіївським братством.

Проблема «Шевченко і Кирило-Мефодіївське братство» давно привернула увагу дослідників. П. Грабовський, І. Франко, В. Семевський, М. Возняк, Д. Багалій, З. Гуревич, П. Зайончковський, М. Новицький, Є. Кирилюк, Т. Сергієнко, П. Гончарук, А. Бортников та інші дали ряд цікавих досліджень, що висвітлюють ті чи інші аспекти цієї складної історико-літературної проблеми.

В. І. Ленін вказував, що першою історичною тенденцією висхідного капіталізму в національному питанні є «пробудження національного життя і національних рухів, боротьба проти всякого національного гніту, створення національних держав» [58]. Творча й практична діяльність Шевченка не тільки відображала це пробудження на Україні, а й була діяльним фактором цього руху. Вона позначилась і на діяльності таємної політичної організації — Кирило-Мефодіївського братства [59].

Центральною ідеєю в діяльності товариства була ідея національного визволення, рівності й братства слов'янських народів (зокрема українського), що становила важливий етап в розвитку суспільної думки на Україні в першій половині XIX ст. Така ідео-

---

[54] В. Щурат, Шевченко про Галичину в 1946 р.— У зб.: «З життя і творчості Тараса Шевченка», Львів, 1914, стор. 24—26.

[55] Е. М. Косачевская, Восточная Галиция накануне и в период революции 1848 г., Львів, вид. Львівського університету, 1965, стор. 123.

[56] «Письменники Західної України 30—50-х років XIX ст.», К., «Дніпро», 1965, стор. 416.

[57] В. А. Дьяков, Революционные связи Т. Г. Шевченка, стор. 9.

[58] В. І. Ленін, Повне зібрання творів, т. 24, стор. 121.

[59] Див. П. А. Зайончковский, Кирилло-Мефодиевское общество (1846—1847), М., 1959.

логія була, безперечно, прогресивною і відповідала інтересам історичного розвитку України й Росії в цілому.

Дослідники справедливо відзначали певну наступність і зв'язок між ідеологією декабристського «Общества соединенных славян» (що утворилося на Україні в 1823—1825 рр.) і Кирило-Мефодіївським братством [60]. «Общество соединенных славян» так визначало свої завдання: «Освобождение всех славянских племен от самовластия; уничтожение существующей между некоторыми из них национальной ненависти и соединение всех обитаемых ими земель федеративным союзом» [61].

Характеризуючи провідні засади Кирило-Мефодіївського братства, М. Костомаров писав, що воно було пройняте «ідеєю єднання слов'ян і любов'ю до всіх слов'янських народів» [62].

В ряді праць про Кирило-Мефодіївське братство ігнорувався антикріпосницький характер цієї організації (зокрема, в працях В. Коряка та деяких інших дослідників). Але це історично не зовсім вірно: в полі зору цієї організації було і селянське питання. І. Посяда у нотатках писав: «Не странно ли, что народ живет на такой благодетельной земле, какова Украина, и не наслаждается почти никакими ее благами, почти не знает их?.. Все вырывается из рук крестьян наглыми помещиками» [63].

О. Маркович на допиті свідчив, що в товаристві не раз обговорювалось питання про «отношения крестьян к помещикам, сперва в Западной Европе, потом в нашем отечестве вообще и Южно-Русском в частности». На запитання слідчих — «в чем именно состояли упомянутые вами суждения об отношениях крестьян к помещикам?» — пояснив: «В неудовлетворительности быта крестьянского». Члени ж Кирило-Мефодіївського братства осуджували «суровое обхождение помещиков с крестьянами... Рассуждали также о необходимости эмансипации крестьян» [64].

У листі до В. Ганки М. Гулак писав: «Преимущественное внимание обращал я до сих пор на правомерные отношения низших сословий, как в России, так и у прочих славян,— именно на рабов, невольников, холопов, крестьян, подданных и пр.,— как на предмет, по важности и современности своей предпочтительно перед другими заслуживающий внимательного изучения» [65].

Ф. Сірко (Вовк), якому платформа Кирило-Мефодіївського братства була відома безпосередньо від його учасників або близь-

---

[60] Див. Передмову М. Драгоманова до брошури «Письмо Н. И. Костомарова к издателю «Колокола», Женева, 1885, стор. IV.

[61] Журн. «Русский архив», 1882, кн. 2, стор. 443.

[62] «Письмо Н. И. Костомарова к издателю «Колокола».— «Колокол», 1860, 15.I, стор. 9.

[63] «За сто літ», кн. 2, 1928, стор. 35.

[64] Матеріали по історії Кирило-Мефодіївського братства. Признання кирило-мефодіївців, К., 1915, стор. 25.

[65] «За сто літ», кн. 2, 1928, стор. 48.

ких до нього людей, писав: «Окрім бажання всеслов'янської народоправної федерації з чисто громадського боку, товариство мало за перше й найголовніше діло: знесення скрізь по Слов'янщині кріпацтва, земельний наділ селянам, свободу навчання, мови і друку» [66].

О. Пипін і В. Спасович в «Истории славянских литератур» (1879) зазначали, що ідеї Кирило-Мефодіївського братства були «глубоким, задушевным, исторически сознательным стремлением. Это была первая попытка самосознания». Автори підкреслювали, що прогресивне значення товариства виходило за межі культурно-громадського життя України [67]. Франко, відзначаючи цілком позитивну роль Кирило-Мефодіївського братства в громадсько-культурному житті України, вказував на «свіжі та високі ідеї того товариства» (XIX, 760).

Цікаво, що реакційні слов'янофіли одверто недоброзичливо поставились до кирило-мефодіївців саме за суспільно-політичну спрямованість їх діяльності. Так, О. Хомяков незабаром після розгрому братства (30 травня 1847 р.) у листі до Ю. Самаріна писав: «Малороссиян... заразила политическая дурь... Время политики миновало» [68].

Кирило-Мефодіївське братство, як відомо, не стало цілком сформованою політичною організацією. Розходження в товаристві виявилися в двох тенденціях суспільного руху того часу: ліберального й революційно-демократичного. Ліберально настроєні члени обходили питання про класовий антагонізм всередині української нації, висували ідею про «безкласовість». Інша частина розвивала республіканські традиції декабристів і була під впливом революційних ідей Шевченка. Національно-визвольні вимоги вона поєднувала з політичним радикалізмом і мала тому більш виразну соціальну спрямованість.

О. Петров у доносі зазначав, що М. Савич і О. Навроцький на зборах у М. Гулака «рассуждали о необходимости уничтожить в России монархический образ правления, о введении народного правления, в котором бы каждое славянское племя имело своего представителя в общем совете славянских племен; Костомаров возражал, а Савич доказывал возможность произвести такой переворот, воспользовавшись строющейся в Киеве крепостью, которая, по его мнению, будет самым удобным местом для собирания лиц, намеревающихся произвести восстание». Петров заявив також, що Гулак «обнаруживал прямо революционные намерения», «предполагая соединить славянские племена и ввести у них народное правление», «надеялся достигнуть этого возбуждением» народів Росії, закликав до «восстания против властей»; до цього

---

[66] Ф. Сірко, Тарас Шевченко і його думки про громадське життя, Львів, 1906, стор. 16.

[67] А. Н. Пыпин, В. Д. Спасович, История славянских литератур, т. I, 1879, стор. 379.

[68] А. С. Хомяков, Сочинения, т. VII, М., 1900, стор. 269.

Гулак додав, що «общество будет действовать миролюбиво в отношении царской фамилии, но если переворот будет произведен, а государь не пожелает сложить с себя верховной власти, то необходимо заставить пожертвовать царской фамилией» [69].

Цікаво, що з метою антиурядової пропаганди члени братства практикували «путешествия по деревням для сближения с крестьянами и распространения между ними идей о народном правлении». За свідченням того ж Петрова, М. Гулак говорив, що «некоторые члены общества уже странствуют с этой целью по России.., предполагается также учреждение школ и издание книг для простого народа и что образование непременно приведет народ к восстанию». «Тогда-то,— писав Микола Гулак у 1846 р. до О. Марковича,— и откроется широкое поприще для нашей словесности; язык выработается до такой степени, что не только отечественная и всемирная история, но даже и точные науки будут излагаться на этом языке» [70].

Які ж взаємини склалися між Шевченком і Кирило-Мефодіївським братством? Основне, що єднало поета з прогресивною частиною товариства, робило його учасником братства, була боротьба проти самодержавства, за національне й соціальне визволення України [71]. З націоналістичною, ліберально-поміркованою частиною товариства у Шевченка нічого спільного не було і не могло бути.

Діяльність Шевченка була фактором значної революціонізуючої сили щодо ідейно-суспільних і національно-визвольних спрямувань братства, фактором, який живив найбільш радикальні, історично прогресивні заходи товариства [72].

Для прогресивної української інтелігенції, зокрема молоді, студентів, Шевченко в першій половині 40-х років став «володарем дум». Не без заздрощів П. Куліш характеризував враження, яке викликала творчість поета: «Спів сей (поезія Шевченка — *Ред.*) був для неї (молоді.— *Є. Ш.*) воістину гласом воскресної труби архангела. Коли говорено коли-небудь по правді, що серце ожило, що очі загорілись, що над чолом у чоловіка засвітився полум'яний язик, то се було тоді» [73]. «В Шевченкові,— писав П. Куліш,— публіка бачила поетичного діяча народної свободи» [74]. Це ж відзначав і М. Костомаров, вказуючи, що поет був «не тільки живописцем народного побуту, не тільки співцем народного почут-

---

[69] Цит. за кн.: В. И. Семевский, Кирилло-Мефодиевское общество. 1846—1847 гг., стор. 50.

[70] Кирилло-Мефодиевские заговорщики.— «Киевская старина», 1906, т. XCII, февраль, стор. 143.

[71] Див. П. А. Зайончковский, Кирилло-Мефодиевское общество (1846—1847), стор. 76.

[72] В. С. Бородін, Твори Шевченка в слідчій справі Кирило-Мефодіївського товариства.— «Радянське літературознавство», 1968, № 6, стор. 53—59.

[73] П. Куліш, Спогади про Тараса Шевченка, Х.— К., ДВУ, 1930, стор. 38.

[74] «Киевская старина», 1903, февраль, стор. 115.

тя, народних діянь, він — народний вождь, натхненник нового життя, пророк» [75]. Є. Ганненко писав: «Тодішня південноруська молодь (в 40-х роках.— *Ред.*) заучувала напам'ять вірші Шевченка, які, крім виданої книги «Кобзар» 1840 р., поширювалися в численних списках, потайки переписувалися» [76].

Н. Шигарін пригадував, що в 40-х роках «вірші Шевченка читалися в багатьох гуртках, особливо українцями і студентами різних національностей... Чимало тоді вчилося української мови власне для того, щоб мати змогу читати й розуміти Шевченка. Крім надрукованої книги, ходили по руках рукописні списки, які складалися шанувальниками Шевченка з великим захопленням» [77].

Послідовно-революційна позиція Шевченка, його активний антимонархізм, одверто проголошувана ним ідея селянської революції ставили поета в Кирило-Мефодіївському братстві в особливе становище. Своїм широким і безкомпромісним демократизмом він стояв набагато вище членів братства. М. Костомаров (пізніше) в автобіографії пригадував: «Коли я повідомив Шевченка про існування гуртка, він одразу ж виявив готовність пристати до нього, але поставився до його ідей з великим запалом і крайньою нетерпимістю, що було причиною багатьох суперечок між мною і Шевченком» [78]. Треба сказати, що, при всій поміркованості своїх поглядів, М. Костомаров, молодий тоді професор, зазнав безперечного впливу Шевченка. П. Куліш змушений був констатувати «здичавіння Костомарова в Києві під впливом геніального дикуна Шевченка» [79], незважаючи на те, що, на його думку, вживалося всіх заходів, щоб стримувати «його (Шевченка.— *Ред.*) завзяте бурлацтво» (стор. 26). Студент Ю. Андрузький зазначав, що «Шевченко был неумеренным представителем малороссийской партии в Славянском обществе» [80].

Революційна діяльність Шевченка в 40-х роках не обмежувалась лише рамками Кирило-Мефодіївського братства. В колах передової революційно настроєної студентської молоді Києва, Харкова, Ніжина, Чернігова творчість поета мала значний революціонізуючий вплив. П. Куліш у листі до П. Плетньова писав: «В здешней молодежи, окончившей университет, я нашел страшное волнение умов и готовность на самые эфемерные затеи» [81].

До Кирило-Мефодіївського братства входила тільки частина революційного підпілля на Україні. Так, в другій половині 40-х

---

[75] «Поэзия славян. Сборник лучших поэтических произведений славянских народов в переводах русских писателей». Под редакцией Н. В. Гербеля, стор. 160.

[76] «Древняя и новая Россия», 1875, № 6, стор. 193.

[77] Н. Д. Шигарин, Воспоминания киевлян о Шевченке.— «Библиотека Западной полосы России». К., 1881, т. 2, стор. 13.

[78] Н. И. Костомаров, Автобиография.— «Русская мысль», 1885, кн. V, стр. 211.

[79] П. Куліш, Спогади про Тараса Шевченка, стор. 83.

[80] «Україна», 1925, № 1-2, стор. 58.

[81] «Записки історико-філологічного відділу УАН», кн. 7—8, 1926, стор. 371.

років існувало таємне товариство в Харкові, (відомо, що восени 1846 р. там був арештований учитель І. Ромашов «за составление проекта республиканской конституции и попытки его распространения»). Ромашов, за даними слідства, «принадлежал к обществу, организованному в г. Харькове с целью изменить образ правления в славянских племенах» [82]. Вплив Шевченка поширювався не лише на українську молодь. Немає сумніву, що революційні зв'язки поета з передовою інтелігенцією Петербурга й Москви не припинялися й після того, як він повернувся на Україну. У Києві (за спогадами Ю. Беліни-Кенджицького) погляди Шевченка значною мірою привертали увагу прогресивної польської молоді, зокрема студентства [83].

Чимало досліджень присвячено питанню суспільного резонансу діяльності Шевченка в 40-х роках, що, зокрема, яскраво виявилося під час і після арешту поета (1847 р.).

Твори Шевченка, як і інших членів братства, були конфісковані. Почалося жорстоке переслідування будь-яких паростків української демократичної культури. «После Киевского дела,— писав М. Костомаров у листі до «Колокола»,— запрещены были все сочинения обвиненных (в справі Кирило-Мефодіївського братства.— *Ред.*); цензура и шпионство начали ужасно свирепствовать против Малороссии; не только малороссийские книги подвергались недозволению являться в свет, преследовались даже ученые статьи о Малороссии на великорусском языке; самые названия Украина, Малороссия, гетманщина считались предосудительными» [84].

Розгул реакції і дискримінація українців набули нечуваних розмірів. М. Білозерський згадував: «Тогда, по поводу катастрофы 1847 р. и обысков, все в провинции находились под таким страхом и трепетом, что и помышлять не смели о переписке с Шевченком. Тогда-то погибла масса писем, книг с надписями, рукописей и драгоценного исторического и этнографического материала, сожженного или закопанного в землю» [85].

Арешт Шевченка 1847 р. був великим ударом для української культури і тяжкою втратою для революційно-демократичного табору Росії, для всього визвольного руху. Перелякане українське панство, яке ще недавно милувалося «національним бардом», тепер всіляко відхрещувалось від будь-яких натяків на знайомство з «політичним злочинцем». Зовсім інакше реагували на арешт Шевченка та розгром Кирило-Мефодіївського братства революційно-демократичні кола. Коли учасники товариства були заарештовані, на вулицях Києва з'явились прокламації, що закликали до боротьби з самодержавством [86].

---

[82] Див. «Дело петрашевцев», т. III, М., 1951, стор. 405—406; И. А. Федосов, «Революционное движение в России во второй четверти XIX в.», М., Соцэкгиз, 1958.

[83] «Gazeta Lwowska», 1918, № 38, 42, 61, лютий — березень.

[84] Письмо Н. И. Костомарова к издателю «Колокола», 1860 р., стор. 12.

[85] «Киевская старина», 1882, № 10, стор. 73.

[86] «Былое», 1907, № 1 (13), стор. 36.

На жаль, маємо небагато конкретних даних (та вони й не могли зберегтися, зважаючи на терор і умови конспірації) про революційне підпілля 40-х років на Україні, проте окремі натяки знаходимо в таємних жандармських розпорядженнях, слідчих матеріалах, доповідних записках, мемуарах, щоденниках того часу. Так, у квітні 1847 р. київський, подільський і волинський генерал-губернатор Д. Бібіков пропонував київському комендантові: «Иметь самое строгое наблюдение за порядком между войсками и караулами и вообще воинскими чинами, в Киеве находящимися, и распорядиться, чтобы все они имели надлежащую осторожность на случай какого-либо беспорядка и чтобы обходы ночью были сильны и строго соблюдены» [87].

Бібіков наказував кураторові Київської учбової округи: «Иметь самое строгое личное и через подведомственных вам лиц наблюдение за студентами университета св. Владимира и учениками гимназий, дабы они не могли быть причастны ни к каким неблагоразумным действиям». Одночасно київському губернаторові Фундуклею пропонувалося: «Иметь самое строжайшее наблюдение в г. Киеве за всеми жителями, в особенности студентами и молодыми людьми, а равно за сохранением везде порядка и спокойствия». Пізніше (1852 р.) Бібіков, звертаючись до дворянства «Юго-Западного края», згадував: «Все эти общества стремились к одному — чтобы уничтожить законы, все дворянские права и преимущества, весь общественный порядок благоустроенного гражданского общества... Многие в этом крае восставали против законного правительства, желая ниспровергнуть религию и престол» [88].

Міністр народної освіти С. Уваров у записці під заголовком «О славянах» писав: «Из сведений и бумаг, сообщенных мне конфиденциально графом Орловым, явствует, что несколько людей разного звания и происхождения осмелились, под видом будто бы славянства, приступить к преступной мысли — посягнуть на правительство и на общее спокойствие отечества» [89].

Агент III відділу І. Ліпранді вказував, що в гуртках Петрашевського «было рассуждаемо о частных особых мерах: как действовать на Кавказе, в Сибири, в Остзейских губерниях, в Финляндии, в Польше, в Малороссии, где умы предполагались находящимися уже в брожении от семян, брошенных сочинениями Шевченки» [90].

В матеріалах допиту М. Буташевича-Петрашевського в III відділі читаємо: «Антонелли показал, что вы, рассказывая ему об открытии бывшего в Киевском университете заговора, в котором был замешан некто Шевченко, сказали, что, несмотря на неуспех

---

[87] «Былое», 1907, № 7 (19), стор. 311.

[88] «Киевская старина», 1882, № 6, стор. 532—533.

[89] ЦГИАЛ, ф. канцелярии министра народного просвещения, № 735, оп. 10, д. № 193, л. 12.

[90] Записки отдела рукописей Всесоюзной библиотеки им. В. И. Ленина, вып. 5, М., 1939, стор. 25.

этого предприятия, оно все-таки пустило корни в Малороссии, чему много способствовали сочинения Шевченки, которые разошлись во множестве и были причиной сильного волнения умов, так что и теперь Малороссия находится в брожении»[91].

Це окремі штрихи, які все ж підіймають завісу над важливою стороною діяльності Шевченка в 40-х роках, розкривають значення його творчості як фактора, що сприяв формуванню революційного руху на Україні. Деякі натяки на це можна знайти і в щоденнику знайомого Шевченкові поета й історика М. Маркевича[92].

Наприкінці 40-х років авторитет Шевченка був досить великим і на західно-українських землях. Так, на сторінках «Дневника руського» (1848) в статті «Слово о Русі і її становищі політическім» висловлювався глибокий жаль з приводу розгрому Кирило-Мефодіївського братства й покарання його діячів. «Чую — писав автор,— голос народу, борющегося в путах деспотизма, чую воззваніє мучеників народної справи...»[93]. Особливо наголошується роль Тараса Шевченка, котрий виступає як провидець визвольних прагнень народу. «З-помеж інших,— зазначає автор,— вспом'яну Шевченка, котрий сегодні уважений есть, яко мученик справи руської вольності... Патріотическі письма Шевченка звісні суть у всій Малой Русі і Україні і много причиняються до взбудження духа»[94].У «Дневнику руськім» (1848, №4) уславлювався виступ Кирило-Мефодіївського братства у вірші «Мученикам вольності з року 1847».

Твори Шевченка вже тоді відомі були за межами України. О. Чужбинський, відвідавши в 40-х роках Північний Кавказ, відзначав: «Всюди зустрічав я пошарпані примірники «Кобзаря» і «Гайдамаків» і найщиріше співчуття їх авторові»[95].

На сторінках «Колокола» вміщено інформацію про розгром Кирило-Мефодіївського братства. Сучасники у зв'язку з цим писали, що передові громадські кола в 40-х роках «мали свою программу не тільки в знаменитому письмі Бєлінського до Гоголя, але й у думах Шевченка»[96]. Це важливе твердження. Адже літературно-громадська діяльність Шевченка, як і діяльність Бєлінського, порушувала актуальні проблеми визвольної боротьби.

Шевченко все більше ставав тією силою, яка стимулювала утворення антиурядових угруповань; його творчість, особливо без-

---

[91] «Дело петрашевцев», т. 1, М.— Л., 1937, стр. 161—162.

[92] Див. Ф. Я. Прийма, Шевченко и русская литература.— Известия АН СССР, ОЛЯ, т. XIII, вып. 3, 1954, стр. 233.

[93] «Дневник руський», 1848, № 8.

[94] «Дневник руський», 1848, № 8. У 1843 р. чеська преса передрукувала з львівської газети «Дневник руський» згадану статтю, в якій характеризується український поет як «мученик за свободу русинських дел» (М. Мольнар, Шевченко у чехів і словаків. Автореферат, К., 1960, стор. 7).

[95] А. Чужбинский, Воспоминание о Шевченке, стор. 13.

[96] «Правда», Львів, 1873, № 18, стор. 629.

цензурна, була важливим знаряддям, що гартувало революційне підпілля. «...Слово теж є діло;— учить В. І. Ленін,— це положення безспірне для застосування до історії взагалі або до тих епох історії, коли відкритого політичного виступу мас нема...»[97]. Таким словом-ділом була творчість українського поета уже в 40-х роках.

В 40-х роках починався новий період — формувались основи революційно-демократичної ідеології. Творчість Шевченка значною мірою сприяла її формуванню. Він творив ідеологію цього табору, «сам зробив свій великий внесок в її формування» [98].

Радянські дослідники присвятили чимало праць висвітленню питання про суспільно-політичні позиції Шевченка і його зв'язки в роки заслання [99]. Це дуже важливе питання, що допоможе зрозуміти всю дальшу діяльність поета.

Десять років заслання (1847—1857) — винятково «густонаселений» період життя Шевченка. «Ніколи до цього і ніколи пізніше,— пише Л. Большаков,— не зустрічав поет-борець стільки найрізноманітніших людей, як у це важке, трагічне, але напрочуд багате враженнями десятиліття» [100].

В частинах Оренбурзького корпусу, де служив Шевченко, перебувало тоді кілька тисяч офіцерів і рядових, які потрапляли туди на військову службу за різні політичні «злочини». Тут були особи, що мали відношення до петербурзьких і московських революційних гуртків 30—40-х років, петрашевці, учасники опозиційного руху в армії 40-х років, засланці-поляки. Багато «конфірмованих» було в батальйонах, розташованих в самому Оренбурзі.

На засланні Шевченко познайомився не тільки з професіональними революціонерами, а й з сотнями кріпаків, що відбували солдатчину за опір поміщикам-кріпосникам; підтримував знайом-

---

[97] В. І. Ленін, Повне зібрання творів, т. 11, стор. 54.

[98] М. К. Гудзій, Шевченко і російська революційно-демократична думка.— «Жовтень», 1951, № 2, стор 87.

[99] В. А. Дьяков, Тарас Шевченко и его польские друзья. М., «Наука», 1964; Є. П. Кирилюк, «Шевченко і слов'янські народи». К., Вид-во АН УРСР, 1958; В. А. Дьяков, Шевченко и польское национально-освободительное движение.— У зб.: «Тарас Шевченко», М., Изд-во АН СССР, 1962; Ієремія Айзеншток, Невідомі та призабуті спогади про Т. Шевченка.— «Вітчизна», 1961, № 3; Ф. Я. Прийма. Шевченко и русская литература XIX века (глава 3); И. Я. Айзеншток, Т. Г. Шевченко и петрашевец А. В. Ханыков; Л. Хинкулов, Т. Г. Шевченко и его современники.— «Советская Украина», 1855, № 8; О. Р. Мазуркевич, Шевченко і петрашевці.— У зб.: Російсько-українське літературне єднання, К., 1953; А. И. Белецкий, Русские повести Т. Г. Шевченко.— «Советская Украина», Альманах, К., 1948; А. Ф. Смирнов, Сигизмунд Сераковский, М., Изд-во АН СССР, 1959, стор. 14—27; Л. Большаков, По следам Оренбургской зимы, Южноуральское книжное издательство, Челябинск, 1968; А. Ведмицкий, Т. Шевченко в Оренбургской ссылке, Оренбург, 1960; Леонід Большаков, Літа невольничі, К., «Дніпро», 1971.

[100] Л. Большаков, Изучение окружения и связей Т. Шевченко как источник исследования его творчества периода ссылки. Автореферат, К., 1968, стор. 5.

ство з матросами, рибалками-старообрядцями. Поет знаходив друзів серед місцевого населення — казахів, киргизів, туркменів, які відчували на собі тягар колоніально-грабіжницької політики самодержавства. Спілкування з цими людьми збагачувало життєвий досвід поета-засланця, зміцнювало його ідейно-політичні погляди.

Дослідники відзначають два основні напрями, по яких розвивались революційні зв'язки Шевченка часів заслання. Перший напрям — це зв'язки з «конфірмованими» петрашевцями — О. Ханиковим, П. Шапошниковим, О. Плещеєвим, В. Головінським, О. Макшеєвим, М. Данилевським та іншими. З їх допомогою Шевченко міг познайомитися з тогочасною соціалістичною й революційно-підпільною літературою, зокрема із славнозвісним листом Белінського до Гоголя, з творами Кабе, Фур'є тощо, а також з такими документами петрашевців, як «Карманный словарь иностранных слов» Н. Кирилова, «Десять заповідей», складені П. Філіповим, та «Солдатская беседа», написана М. Григор'євим [101]. Ці антиурядові твори поширювались серед засланців в Оренбурзі, на Уралі [102]; можна думати, що вони були відомі й українському поетові.

Шевченко підтримував зв'язки не тільки з засланцями-петрашевцями, а й з опозиційно настроєними (щодо тодішнього ладу) земляками. Лист С. Левицького до Шевченка (5 березня 1850 р.) якоюсь мірою підтверджує взаємне намагання поета-засланця і його прогресивно настроєних земляків (у Петербурзі й на Україні) налагодити зв'язки, контакти. Тут, очевидно, певна роль належала братам Лазаревським. До місцевих інтелігентів, близьких Шевченкові на засланні, слід віднести родину Чернишових, М. Цейзика, А. Венгжиновського, М. Александрійського, а також прогресивних російських офіцерів (К. Герн, Ю. Матвєєв, М. Г. Ісаєв та ін.). Важливе значення для висвітлення цього питання має складений Л. Большаковим словник «Тарас Шевченко і його оточення періоду оренбурзького заслання» [103].

Значної уваги заслуговує тема: Шевченко і поляки-засланці. Відомо, що, перебуваючи в складі окремого Оренбурзького корпусу, Шевченко був зв'язаний з багатьма діячами польського визвольного руху [104]. Більшість із них — це колишні учасники революційних виступів 1846—1848 рр. або члени конспіративних організацій 30—40-х років (головним чином з Вільно й Варшави). Дехто з друзів поета серед польських засланців (переважно шля-

---

[101] Див. «Философские и общественно-политические произведения петрашевцев», стор. 639, 641.

[102] В. Р. Лейкина-Свирская, Революционная пропаганда петрашевцев.— «Исторические записки», 1954, № 47.

[103] Леонід Большаков, Літа невольничі, К., 1971, стор. 167—408.

[104] B. Zaleski, Wygnancy polscy w Orenburgu.— «Rocznik towarzystwa historyczno-literackiego w Paryżu. Paryż, 1867; Jakób Gordon, Sołdat, czyli sześć lat w Orenburgu i Uralsku, Lipsk, 1865.

хетські революціонери) були активними діячами варшавського підпілля (Т. Вернер, Л. Ліпський, Е. Ольшевський, С. Пшевлоцький, Ф. Фіалковський). Вони перебільшували роль національних і применшували роль соціальних факторів у визвольному русі, наполегливо шукали правильного шляху; кращі з них знаходили його, ставши на революційно-демократичні позиції. Саме це й привело їх до Шевченка, створювало умови для дружби й взаєморозуміння [105].

В цьому плані особливої ваги набирає проблема «Шевченко і Зигмунт Сераковський». З цієї теми є чимала література [106]. Сераковський — душа колонії польських засланців — був зв'язаний з Шевченком міцною сердечною дружбою. «Вдохновенным Сигизмундом» називав поет свого молодого друга. «Батьком», «нашим лебедем» був Шевченко для польського революціонера. Листи Сераковського до поета пройняті любов'ю, повагою й зворушливою турботою. Сераковський вважав дуже важливою політичною справою боротьбу за визволення Шевченка. В особі поета польський революціонер бачив ідеолога українського народу, виразника його дум і прагнень. Творчість Шевченка для Сераковського — це втілення ідеї братерства народів («Ты олицетворяешь идеи»). В листах Сераковського до поета звучить упевненість у перемозі спільної «святої справи», за яку вони обидва боролись,— справи всенародного визволення.

Сераковський все глибше переконувався в тому, що саме шляхом революції, всенародного повстання слов'янські народи доб'ються волі й незалежності і що бойове єднання (союз) звільнених народів забезпечить дальший соціальний і національний прогрес. Наявні матеріали показують, що в своєму духовному розвитку молодий Сераковський значно змужнів порівняно з 1848 роком, коли в його концепції ще переважали національно-визвольні прагнення. На шлях всенародної революції, на шлях соціальної перебудови суспільства Сераковського надихав Шевченко ще за часів заслання [107].

Деякі дослідники (В. Дьяков та ін.) не безпідставно наголошують на важливості висвітлення питання про зв'язки Шевченка з нелегальним гуртком поляків-засланців в Орській фортеці. Відомо, що коли поет прибув в Орську фортецю, там перебував активний учасник польського національно-визвольного руху Станіслав Круликевич та його товариш Іполит Завадський; тут були й інші засланці: поляки, а також російські офіцери, зокрема пет-

---

[105] Див. зб. «Тарас Шевченко», М., Изд-во АН СССР, 1962, стор. 211—212.

[106] Л. Ф. Смирнов, Сигизмунд Сераковский, М., Изд-во АН СССР, 1959; W. Djakow, Polscy przyjaciele Tarasa Szewczenki, Warszawa, 1964; М. М. Ткаченко, Т. Г. Шевченко і С. Сераковський.— «Вісник АН УРСР», 1957, № 3; Г. И. Марахов, Сигизмунд Сераковский и его связи с Украиной.— «Советская Украина», 1961, № 2.

[107] Зб. «Тарас Шевченко», М., Изд-во АН СССР, 1962, стор. 201—214.

рашевець О. Хаников. Сформувався гурток «політично неблагонадійних» [108].

Про існування гуртка стало відомо у зв'язку з арештом Шевченка в квітні 1850 р. Заведено спеціальну справу під заголовком: «По отношению командира Оренбургского корпуса о связях Гурьева и Невельского с рядовыми из политических преступников Ханыковым, Завадским и Пожерским» [109]. Є підстави вважати, що Шевченко був зв'язаний з цим гуртком. Це підтверджується згадками в листуванні його учасників — близьких знайомих Шевченка, а також приналежністю до гуртка Ханикова, з яким поет зблизився, очевидно, в Орській фортеці (а може, ще й раніше — в Оренбурзі) [110]. У розмовах з засланцями Шевченко здобував відомості про польські революційні організації, їх конспіративну діяльність. Поет на засланні переконався, що польсько-українське революційне співробітництво не тільки необхідне (це йому було ясно й раніше), а й цілком можливе.

Контакти з засланцями-петрашевцями привели Шевченка до аналогічних висновків і щодо російського революційного руху, про який він на засланні здобув, очевидно, глибші і ширші відомості. Конкретне уявлення про російський і польський революційний рух, знайомство з деякими представниками революційного руху в армії [111] переконували поета в неминучості й плідності міжнаціонального революційного співробітництва, розширювали світогляд поета. Саме це, мабуть, мав на увазі Шевченко, коли перед від'їздом із заслання писав у «Журналі», що основи його світогляду не змінилися, але «некоторые вещи просветлели, округлились, приняли более естественный размер и образ» (V, 25).

Політичні зв'язки Шевченка 1847—1857 рр. багато в чому визначили його діяльність в період революційної ситуації, сприяли зближенню його в майбутньому з середовищем Герцена, Чернишевського, з гуртком «Современника».

Винятковоі ваги набуває проблема співробітництва Шевченка з представниками всеросійської революційної демократії кінця 50-х років — після його повернення із заслання. Окремі згад-

---

[108] В. А. Дьяков, Польско-русско-украинский кружок политических ссыльных в Орской крепости в 1847—1850 гг.— У зб.: «Славянская историография и археология», М., «Наука». 1962, стор. 231—253.

[109] Є відомості, що Е. Пожерський приятелював з З. Сераковським на засланні; пізніше він був у загонах повстанців, якими керував З. Сераковський (В. Б. Бикулич, Новые материалы о Сераковском.— У зб.: «К столетию героической борьбы. За вашу и нашу свободу», М., 1964, стор. 67, 72).

[110] В. А. Дьяков, Революционные связи Т. Г. Шевченко, М., 1965, стор. 11.

[111] В. Г. Вержбицкий, Революционное движение в русской армии (с 1826 по 1859), М., 1964, стор. 269—273.

ки про таке співробітництво знаходимо ще в дожовтневій літературі, зокрема в працях І. Франка, М. Павлика, П. Грабовського. Однак спеціально це питання порушено радянськими дослідниками, зокрема О. Дорошкевичем, І. Айзенштоком, О. Пулинцем, ще в 20-х роках. Пізніше, в 30—40-х роках, проблема «Шевченко і російська революційна демократія» досить широко досліджувалась у працях О. Білецького, В. Дьякова, М. Шагінян, Є. Кирилюка, А. Недзвідського, М. Гудзія, Ф. Прийми, М. Бельчикова, І. Ткаченка, П. Жура, Д. Косарика, Л. Хінкулова, Є. Шабліовського та ін.

Нині найважливіші положення цієї проблеми можуть бути сформульовані так: Шевченко, повертаючись із заслання, наполегливо й невтомно шукав дійових шляхів до визволення народу.

Передова російська культура була співзвучна з соціальними й національними інтересами всіх народів; вона підносила прапор боротьби проти спільного ворога — самодержавства. Саме тому Шевченко так наполегливо тягнувся до російського революційно-демократичного табору, жадібно шукаючи відповіді на пекучі суспільні питання.

Дружба Шевченка з російськими демократами в період революційної ситуації 1859—1861 рр. була закономірним підсумком і продовженням його попередньої діяльності. Поет не відступав від своїх переконань 40-х років і саме тому йшов до Чернишевського, до Герцена, до гуртка «Современника», в яких бачив реальну підтримку в справі визволення українського народу, повалення дворянсько-кріпосницького ладу в Російській імперії.

Єднання з Чернишевським та його однодумцями поглиблювало революційне розуміння Шевченком сучасної йому дійсності, історичного минулого, перспектив майбутнього. Ідучи в авангарді революційної боротьби епохи, поет досяг нечувано високої художньої і революційної сили, громадської прозорливості саме тому, що до кінця лишився вірним сином своєї вітчизни, володарем дум покріпаченого народу. Розширення світогляду Шевченка ще більше утвердило його як поета соціального і національного, що набував усе більшого всеросійського значення.

Ще в 1914 р. Іван Франко у «Присвяті» наголошував: «Десять літ він (Шевченко.— *Ред.*) томився під вагою російської солдатської муштри, а для волі Росії зробив більше, ніж десять переможних армій» (XVII, 7). Для М. Некрасова Шевченко був «русской земли человеком замечательным», для О. Герцена він був не тільки великий народний поет, а й «политический деятель, борец за свободу», для Чернишевського — непохитним авторитетом у питаннях соціальної і національної боротьби, взірцем мужності й революційної пристрасті. Н. М. Чернишевська писала, що «ясный образ Шевченко как бы напутствовал Николая Гавриловича.., как бы говорил ему своим примером, что быть заживо погребенным в безлюдных краях еще не значит утерять честное имя, волю и

стойкость революционера» [112–116]. Шевченко збагачував всеросійський революційний табір 50—60-х років, естетично сприяв утвердженню цього табору саме як народного.

Як бачимо, питання, поставлене Франком, заслуговує пильної уваги, грунтовних досліджень. Радянські вчені неодноразово звертались і звертаються до цієї проблеми. «Є всі підстави твердити,— слушно зазначав М. Рильський,— що полум'яне революційне світовідчування Шевченка не лишилося без сліду на розвитку світогляду великих російських революційних демократів» [117]. Як геніальний поет Тарас Шевченко своєю творчістю, виношеною ним ідеєю всенародної революції зміцнював засади гуртка Чернишевського, звеличував ідеї всеросійського революційно-демократичного табору.

З Шевченком, писала М. Шагінян, «входил в круг жизни Чернышевского тот самый крестьянский революционер, о котором он мечтал всей своей деятельностью публициста... Вот почему нити взаимоотношений этих двух великих людей... надо прослеживать не от Шевченко к «Современнику», а от Чернышевского к Шевченко» [118]. І це вірно. Поет був на засланні, а на нього чекали в Петербурзі. Прогресивні журнали цитували його твори. Повернення його було дуже на часі. Зближення Шевченка з російськими революціонерами мало значний вплив на ідейний розвиток усієї плеяди демократів, імпонувало прагненням Чернишевського. «Чернышевский,— зазначає Ф. Прийма,— придавал исключительно важное значение созданию общероссийского фронта борьбы с самодержавием, и это обстоятельство является определяющим в характере взаимоотношений, существовавших между Чернышевским и Шевченко. В глазах Чернышевского автор «Кобзаря» был самым выдающимся представителем украинского национально-освободительного движения, главою его революционно-демократического направления» [119].

Доведено, що Чернишевський, цей «ватажок революційної партії» [120], не раз радився з Шевченком, зіставляв у розмовах з ним свої переконання, прислухався до думок поета. В селянському і національному питаннях, у питаннях соціального життя гноблених царатом народів для Чернишевського, як він сам про це писав, не було вищого авторитету, ніж Шевченко [121].

Діяльність Шевченка, його зв'язки й співробітництво з гурт-

[112–116] Н. М. Чернишевська, Чернишевський і Шевченко.— «Українська література», 1944, № 3-4, стор. 132.

[117] М. Рильський, Велике братерство.— «Радянська Україна», 1956, 25.XI.

[118] М. С. Шагинян, Собрание сочинений в шести томах, т. 5, М., 1957, стор. 727.

[119] Зб. «Тарас Шевченко», М., Изд-во АН СССР, 1962, стор. 175.

[120] В. І. Ленін, Повне зібрання творів, т. 5, стор. 29.

[121] Див. Н. Г. Чернышевский, Полное собрание сочинений в пятнадцати томах, т. VII, стор. 792.

ком Чернишевського, його участь у революційній боротьбі кінця 50-х — початку 60-х років не можна правильно зрозуміти, не враховуючи того, що це був один з найважливіших періодів життя Росії — період назрівання в країні революційної ситуації.

Відомі класичні визначення цього періоду в працях К. Маркса і Ф. Енгельса. В. І. Ленін неодноразово вказував, що загальна обстановка в царській Росії, яка переживала кризу феодально-кріпосницької системи, визначилася в кінці 50-х — на початку 60-х років найбільшим загостренням класових суперечностей, посиленням боротьби селян проти поміщиків, піднесенням революційно-демократичного руху. Все це створювало об'єктивні передумови для революції. Розшарування соціальних сил ставало все глибшим: з одного боку — самодержавство, кріпосники й ліберали, що становили антинародний табір; з другого — табір всеросійської революційної демократії, очолений Чернишевським. У перших лавах цього табору був і Шевченко.

Слід вказати, що велике значення для наукової розробки теми «Шевченко і перша революційна ситуація в Росії» має вихід грунтовних збірників Інституту історії АН СРСР «Революционная ситуация в России в 1859—1861 гг.» за загальною редакцією академіка М. Нєчкіної (збірники виходять з 1960 р.). Тут вміщено багато історичного матеріалу, викладено чимало цікавих думок, поставлено низку важливих проблем, що безпосередньо чи посередньо стосуються шевченкознавчих студій. Назвемо деякі з праць: М. Нєчкіна, «Революционная ситуация в России в исходе 1850-х — начало 1860-х годов»; В. Зєвін, «В. И. Ленин о революционной ситуации в России в конце 1850-х — начале 1860-х годов»; А. Барабой, «Обезземеливание помещиками крестьян Киевской и Подольской губерний накануне и в период революционной ситуации 1859—1861 гг.»; В. Федоров, «Требования крестьянского движения в начале революционной ситуации (до 19 февраля 1861 года)»; В. Неупокоєва, «К вопросу о формировании революционных настроений в русской армии накануне и в годы революционной ситуации (1859—1861 гг.)»; М. Нєчкіна, «Возникновение первой «Земли и воли»; Р. Таубін, «Из истории пропаганды «революционной партии» среди крестьян и солдат в годы революционной ситуации»; Н. Мухіна, «Изучение советскими историками революционной ситуации 1859—1861 гг.»; Е. Бушканец, «Революционные стихотворения-прокламации конца 1850-х — начала 1860-х годов»; В. Дьяков, «Революционные связи Т. Г. Шевченко» та ряд інших. В цьому плані заслуговують на увагу книжки: Н. Сладкевич, «Очерки истории общественной мысли России в конце 50-х — начале 60-х годов XIX века» (1962); Ф. Ястребов, «Революционные демократы на Украине» (1960); збірник документів і матеріалів «Отмена крепостного права на Украине» (1961). Чимале значення мають історичні студії І. Гуржія, В. Сарбея, М. Марченка, А. Смирнова та ін.

Значна література, зокрема історична, дає змогу глибоко розробити проблему «Шевченко і революційна партія Чернишевського». Насамперед щодо правомірності вживання самого терміна «партія Чернишевського».

Нагадаймо, що ще К. Маркс і Ф. Енгельс цілком недвозначно говорили про таку партію. «У зв'язку із скасуванням кріпацтва,— писали вони,— розгорілася війна між ліберальною й революційною партіями в Росії. Навколо Чернишевського, глави революційної партії, згуртувалась ціла фаланга публіцистів, численна група з офіцерів і студентської молоді» [122].

Саме в аспекті «громадянської війни» між ліберально-кріпосницьким та революційно-демократичним таборами можна зрозуміти гостроту ідейної спрямованості діяльності Чернишевського та його однодумців у період 1859—1861 рр.

Керівне ядро революційно-демократичного табору — «партія Чернишевського» — зуміло надати певної планомірності як агітаційно-пропагандистській діяльності революційного табору, так і антиурядовим виступам молоді, студентства, офіцерів. Була спроба розгорнути політичну роботу серед солдатів, у селянських масах, серед ремісників і робітників [123]. На Україні, в Литві, Білорусії, Польщі діяли місцеві організації, більш або менш зв'язані з керівним центром у Петербурзі. Слід вважати, що протягом 1860—1861 рр. Чернишевський разом з Добролюбовим, Михайловим, Шелгуновим, Сераковським, Огризком та іншими створили таємний петербурзький революційний центр, що мав об'єднати розрізнені підпільні гуртки й організації в єдину революційну антиурядову організацію [124].

Отже, в умовах революційної ситуації формувалась конспіративна організація — партія демократів, що взялася за справу історичної ваги — підготувати заворушення в містах, селянські повстання, спрямувати їх проти всього самодержавно-поміщицького ладу. М. Нечкіна вважає, що взимку 1860/61 р. революційна організація в Росії вже існувала [125]. Говорячи про перші спроби організації революційної партії Чернишевським та його однодумцями, слід нагадати вказівки В. І. Леніна про історичну міру, з якою треба підходити до визначення того, що являла со-

---

[122] К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. 18, стор. 432.

[123] Див. Л. Ф. Пантелеев, Воспоминания, М., Госполитиздат, 1958, стор. 292.

[124] Див. «Н. Г. Чернышевский в донесениях агентов III отделения».— «Красный архив», 1926, т. I (XIV); М. Лемке, Политические процессы в России 1860 г., изд. 2, М.— Пг., 1923; М. Нечкина, Новые материалы о революционной ситуации в России. (1859—1861).— «Литературное наследство», т. 61, 1953; Н. В. Гогель, Иосафат Огрызко и петербургский революционный ржонд в деле последнего мятежа, изд. 2, Вильно, 1867, стор. 66—67.

[125] М. В. Нечкина, Н. Г. Чернышевский в годы революционной ситуации 1859—1861 гг., стор. 16—39.

бою «революційна партія» в кінці 50-х — на початку 60-х років. Не можна це поняття модернізувати, брати позаісторично [126].

Наукові дослідження в розв'язанні проблеми «Шевченко і партія Чернишевського» розгортаються в таких напрямках: зв'язки поета з петербурзьким революційним центром (М. Чернишевський, М. Добролюбов, М. Михайлов, брати Курочкіни, журнал «Современник»), з Лондонським центром (О. Герцен, М. Огарьов, «Колокол»), із суспільно-політичним рухом на Україні, з польським національно-визвольним рухом кінця 50-х — початку 60-х років. Усе це — різні ланки, але вони складають єдине ціле і саме в своїй сукупності визначають місце Шевченка в розгортанні подій революційної ситуації 1859—1861 рр., місце поета в діяльності «партії Чернишевського».

У Ф. Прийми були підстави заявити: «И личная, и идейная близость, существовавшая между Чернышевским и Шевченко в годы первой революционной ситуации в России, делает вполне правомерным предположение о наличии между ними также и конспиративных связей. Вместе с тем, как правильно заметил еще в 1907 г. М. К. Лемке, тайна революционной деятельности Чернышевского «унесена им в могилу» [127]. «И это обстоятельство чрезвычайно усложняет задачу раскрытия политического сотрудничества Чернышевского и Шевченко в полном объеме» [128]. Дослідник приходить до висновку: «Украинский поэт-революционер безусловно не только знал о формировании революционного подполья в те годы, но и активно способствовал его возникновению» [129].

Аналізуючи взаємини між Шевченком і «партією» Чернишевського, не можна оминути питання: «Шевченко і журнал «Современник». «Руководящий кружок «Современника»,— писав В. Євгеньєв-Максимов,— сразу почувствовал в Шевченко родственную силу и при всяком удобном случае подчеркивал свою симпатию к нему» [130—131].

Слід нагадати, що саме «Современник» був першим російським журналом, який опублікував твори опального поета [132]. В жовтневому номері «Современника» за 1858 рік вміщено вірш «Минають дні, минають ночі» в російському перекладі О. Плещеєва (під заголовком «Стихотворение Шевченко»). Публікацією цього вірша «Современник» заклика́в до громадянської мужності й самовідданої боротьби. Характерно, що в цій же книжці «Современника»

---

[126] В. І. Ленін, Повне зібрання творів, т. 5, стор. 28—32.

[127] М. Лемке, Политические вопросы М. И. Михайлова, Д. И. Писарева и Н. Г. Чернышевского, СПб., 1907, стор. 200.

[128] Зб. «Тарас Шевченко», М., 1962, стор. 176.

[129] Ф. Я. Прийма, Шевченко и Чернышевский.— «Нева», 1964, № 3, стор. 171.

[130—131] В. Евгеньев-Максимов, Шевченко и круг «Современника».— «Литературная газета», 1939, 26.II.

[132] А. В. Недзвідський, Шевченко на сторінках «Современника»,— «Вітчизна», 1947, № 3, стор. 125—136.

вміщено рецензію М. Добролюбова на збірку поезій О. Плещеєва, де виразно виступає співзвучність провідної думки російського критика-революціонера з громадянськими закликами Шевченка: «Не столько велика опасность, что задохнешься в смраде этой одуряющей атмосферы, сколько страшно то, что привыкнешь к этому смраду и будешь, как и другие, ходить целый век одуренным» [133].

Радянським шевченкознавством чимало зроблено для висвітлення особистих і суспільно-громадських стосунків Шевченка й Чернишевського (праці О. Дорошкевича, В. Євгеньєва-Максимовича, Є. Шабліовського, М. Гудзія, Є. Кирилюка, М. Шагінян, А. Недзвідського та ін). О. Білецький, підсумовуючи, писав: «Справжніх друзів і однодумців Шевченко знайшов... серед представників російської революційної демократії. Тут міг мати місце і «вплив», але, разом з тим, це була зустрічна течія, спорідненість» [134]. Це, очевидно, цілком вірне визначення: зустрічна течія.

Для характеристики діяльності Шевченка в період першої революційної ситуації в Росії, для розуміння участі українського поета в діяльності «партії Чернишевського» важливого значення набуває проблема «Шевченко і польський революційно-визвольний рух 50-х — початку 60-х років XIX ст.».

Відомо, що К. Маркс, Ф. Енгельс, В. І. Ленін приділяли винятковy увагу польському революційному руху середини XIX ст., вважаючи його важливим чинником, що сприяв розвитку й загостренню загальної революційної ситуації в Росії.

Радянські дослідники багато зробили для з'ясування зв'язків революціонерів Росії, України й Польщі під час назрівання революційної ситуації (праці В. Дьякова, П. Жура, А. Смирнова, Г. Марахова) і цим чимало сприяли з'ясуванню місця й ролі Шевченка в польському революційному русі того періоду. Як про «соучастника польской интриги» писали про Шевченка офіціозні історики Гогель і Ратч, «Московские ведомости» Каткова, автори «антинігілістських» романів В. Крестовський, В. Клюшников та ін.

Про велике значення діяльності поета для польського революційного руху свідчить сучасний польський літератор Станіслав Струмп-Войткевич у статті «Шевченко і поляки». «Друзі Шевченка по Оренбурзьких степах,— писав він,— виявляли себе в боях, умирали на шибеницях, як Сераковський, рятувались за кордоном, як Броніслав Залеський.., заповнювали сибірські копальні й штрафні роти. І скрізь була з ними пісня Тараса Шевченка. «Ду-

---

[133] Н. А. Добролюбов, Собрание сочинений в трех томах, т. I, М., ГИХЛ, 1950, стор. 626.

[134] А. И. Белецкий, Шевченко и русская культура.— Учені записки Харківського університету, 1939, № 17, стор. 4—5.

ми» Шевченка допомагали не одному повстанцеві на каторзі в його тяжкій долі. Про це свідчать численні спогади поляків та іноземців. Про це згадує, наприклад, засуджений до страти за участь у повстанні француз Андреолі. Пам'яті Шевченка присвятив один із своїх тюремних віршів польський революціонер, колишній член Центрального Національного комітету Броніслав Шварце; цей вірш написав він, ідучи по етапу через Оренбург у 1870 р.» [135].

Як уже згадувалось, тему «Шевченко і Зигмунт Сераковський часів заслання» висвітлено досить широко. Повернувшись із заслання (на півтора року раніше Шевченка), Сераковський активно співробітничає в «Современнике», стає «самым близким человеком» для Чернишевського, Добролюбова та їх соратників [136], вживає заходів, щоб домогтися визволення Шевченка з Оренбурзького заслання.

В кінці 50-х років Сераковський керує в Петербурзі підпільним офіцерським гуртком, який мав зв'язки з багатьма військово-студентськими гуртками, що пізніше влилися до таємного товариства «Земля і воля» [137].

Можна з певністю сказати, що З. Сераковський, Я. Станевич (який служив разом з Шевченком в Оренбурзькому корпусі) та інші польські революціонери не приховували від Шевченка своєї конспіративної антиурядової діяльності. Близький знайомий українського поета М. Новицький, друг Добролюбова і Чернишевського, учасник революційного підпілля, розповідав, як офіцерська, зокрема польська революційна молодь, цікавилась українським поетом, активно сприймала його антиурядові заклики. Через З. Сераковського, М. Новицького Шевченко міг мати широку інформацію про офіцерські гуртки в Петербурзькому гарнізоні і в Генеральному штабі, стимулювати суспільно-політичний рух студентства, військової молоді. Слід зазначити, що постать М. Новицького — в його зв'язках з Шевченком і Україною — ще висвітлена недостатньо.

Серед петербурзьких друзів і знайомих Шевченка — чимало безпосередніх учасників військових, студентських та інших революційних гуртків. Ці зв'язки були почасти розширенням взаємин, що склалися ще за часів перебування поета на засланні, почасти виникли й зміцніли вже після повернення поета до Петербурга. В цілому вони охоплювали широке коло діячів всеросійського революційного руху, включаючи російських, польських,

---

[135] Strumpf-Wojtkiewicz, Szewczenko a Polacy.— «Przegląd Kulturalny», 1954, № 12, стор. 4.

[136] В. Н. Шиганов, Н. Г. Чернышевский на каторге и в ссылке, СПб., 1907, стор. 23.

[137] В. А. Дьяков, Петербургские организации конца 50-х — начала 60-х годов XIX в. и их роль в истории русско-польских революционных связей.— Ученые записки Института славяноведения, т. XXVIII, М., 1964, стор. 167—361.

українських революціонерів, а також демократичних діячів деяких інших народів (білоруси, вірмени, грузини).

«В числе офицеров,— писав О. Герцен у 1860 р.,— есть благороднейшая, прекраснейшая молодежь, на которую мы смотрим как на одну из самых лучших надежд России» [138]. Відомо, що в 1860 р. в Петербурзі існувало кілька офіцерських революційних гуртків. На чолі цих гуртків стояли З. Сераковський, М. Обручев, П. Лавров, С. Резневський, А. Потебня, І. Савицький та інші революціонери, зв'язані з Чернишевським і Шевченком.

Цінним джерелом, що розкриває революційні зв'язки Шевченка після заслання, є спогади Г. Малецького (написані у 80-х роках), в яких розповідається, як мемуарист разом з Шевченком бував на зібраннях підпільного гуртка, що складався з представників творчої інтелігенції столиці, студентів, військових службовців. «Члени цього гуртка,— розповідає він,— були пройняті ідеями вільнолюбного федеративного панславізму і в першу чергу федералізму українців, росіян, поляків» [139].

Цікаво, що серед членів описаного І. Малецьким гуртка, поряд з М. Михайловим, Бр. Залеським фігурує студент Є. Подоський — учасник студентських заколотів 1861 р., згодом — член підпільної організації «Земля і воля», який неодноразово притягався до суду за політичну, антиурядову діяльність. Через Подоського, який разом з М. Вейде, Д. Степановим та І. Жуковим працював у підпільній друкарні «Землі і волі», нитка веде до Шевченка, а також до М. Утіна та інших землевольчих діячів 1861 року.

Вірогідність спогадів Г. Малецького, на які вперше звернув увагу А. Недзвідський, підтверджується ще одним джерелом, що його виявив ленінградський дослідник П. Жур у паперах В. Ф. Ратча [140]. Відомо, що офіціозні історики повстання 1863 року — Н. Гогель та В. Ратч — вказували на зв'язок Шевченка з Петербурзькими революційними, зокрема польськими, гуртками кінця 50-х — початку 60-х років [141]. В архіві Ратча виявлено рукопис В. Коссовського (умовно названий «Очерки по истории восстания 1863—1864 гг.»), в якому розповідається про офіцерський гурток 1860—1861 рр., керований Я. Домбровським. Одночасно з ним, зазначає В. Коссовський, існував «цивільний» гурток, в якому активну роль відігравав З. Падлевський. В «Очерках» говориться:

---

[138] А. И. Герцен, Полное собрание сочинений и писем, под ред. Лемке, т. X, стор. 375.

[139] «Ватра. Літературний збірник». 1887, Стрий, Звістки і замітки, злагодив В. Лукач, стор. 206—207; А. В. Недзвідський, Нові матеріали про зв'язки Шевченка з російськими революційними демократами.— «Збірник праць III наукової шевченківської конференції», стор. 111—122.

[140] П. В. Жур, Петербургское подполье.— «Огонек», 1964, № 11, стор. 712.

[141] Н. В. Гогель, Иосафат Огрызко и петербургский революционный ржонд в деле последнего мятежа, стор. 56, 63; Б. Ф. Ратч, Сведения о польском мятеже 1863 г. в северо-западной России, т. 1, Вильно, 1867, стор. 163.

«Кружок, к которому принадлежал Падлевский до выезда его за границу, состоял из Огрызки, Спасовича, Костомарова, Сераковского, Рымовича, Шевченка, Станевича (старшего), Рыхневского, Нажимского (его, впрочем, я едва ли когда-нибудь встречал, остальных же я встречал у Борщова, служившего в Синоде и жившего вместе с Падлевским на Миллионной в доме Радзивилл)».

Гурток, в діяльності якого брав участь Шевченко, був зв'язаний, за Коссовським, з майбутніми землевольцями — М. Утіним, Л. Пантелєєвим, О. Слєпцовим, з гуртком послідовників Чернишевського серед артилеристів (П. Лавров, О. Енгельгардт та ін.), а також з видавцями «Колокола» — О. Герценом та М. Огарьовим. «Дружба Шевченка с Падлевським и Сераковським,— говориться в «Очерках»,— позволила догадываться о симпатиях Шевченка к либеральной (читай: революційно настроєної.— *Ред.*) польской молодежи». Учасники цих гуртків, зазначає Коссовський, «были тесно сплочены между собой узами товарищества и единомыслия, воспоминаниями и надеждами» [142].

Свідчення Владислава Коссовського говорять про близькість Шевченка до революційного польського підпілля в Петербурзі; вони підтверджують також і те, що його поетична творчість останніх років значною мірою обумовлювалась практичними завданнями революційної боротьби 1859—1861 рр. З цими свідченнями збігаються відомості, які йдуть з інших джерел,— про те, що Шевченко причетний до складання польських революційних прокламацій, що твори його використовувалися польськими революційними демократами як важливий засіб пропаганди серед польського і українського селянства.

На підставі даних дослідження В. Лайкіної-Сквирської та В. Шидловської «Польская военная революционная организация в Петербурге (1858—1864 гг.)» можна припустити, що Шевченко був знайомий з молодим Ярославом Домбровським — активним учасником польського й російського визвольного руху; пізніше, як відомо, Я. Домбровський був генералом Паризької Комуни. У Петербурзі Домбровський перебував з кінця 1859 р. по січень 1862 р. М. Черняк у свідченнях на слідстві відзначив, що «корифеями офіцерів-поляків у Петербурзі були Сераковський і Домбровський» і що близькими до них були українці, які проживали в столиці, а друзі М. Михайлова (до них належав і Шевченко) «складали одне ціле з гуртком Сераковського — Домбровського. Всі вони тяжіли до М. Чернишевського, до «Современника» [143].

Наші відомості про друзів Шевченка з кола польських революціонерів стають все ширшими. Не можна не згадати тут Віктора

---

[142] Див. Петр Жур, Петербургское подполье.— «Огонек», 1964, № 11, март, стор. 12; В. А. Дьяков, Деятели русского и польского освободительного движения в царской армии 1856—1865 гг.— Библиографический словарь, М., «Наука», 1967.

[143] «Русско-польские революционные связи 60-х годов и восстание 1863 года», М., Изд-во АН СССР, 1962, стор. 7—48.

Калиновського, брата славнозвісного Костянтина Калиновського — близького приятеля й соратника Сераковського. Віктор Калиновський, працюючи в Публічній бібліотеці в Петербурзі, зустрічався з Шевченком, Костомаровим, Добролюбовим, Стасовим; він міг, як вважають дослідники, познайомити поета із своїм братом Костянтином, який незабаром став легендарним «Кастусем», активним учасником повстання 1863—1864 рр. [144].

В новому світлі постають зв'язки Шевченка з видатним польським письменником-демократом, революційним мислителем Едуардом Желіговським. Доведено, що Е. Желіговський був тісно зв'язаний з друзями й однодумцями українського поета — М. Чернишевським, М. Михайловим, О. Герценом, М. Огарьовим, О. Плещеєвим [145].

Цікавою постаттю в колі польських революційних діячів був Стефан Бобровський, соратник А. Красовського і З. Сераковського, який (за дорученням підпільного центру) відкрив у 1860 р. в Києві таємну друкарню, поширював серед молоді, особливо серед студентства, «Колокол» і «Полярную звезду» Герцена, а також революційні поезії «брата Тараса» (Шевченка.— *Ред.*) [146]. Не без підстав писав І. Айзеншток, що «Шевченко був однією з найголовніших ланок, які зв'язували центральний штаб російської революційної демократії, на чолі з Чернишевським, з польським революційним центром у Петербурзі» [147].

В офіційних документах кінця 50-х — початку 60-х років XIX ст. виразно проходить думка, що революційна демократія Росії, польські революційні діячі і лондонський центр Герцена — Огарьова діяли разом проти царату й кріпосництва, проти національно-колоніального гніту. «Пропаганда від слів перейшла до діла,— зазначалося в жандармських зведеннях. Злочинці згуртувалися в таємні товариства і стали загрозливою силою. Злочинні дії лондонських агітаторів не лишалися без наслідків, і справа польського повстання стала солідарною з революційними намірами всієї Росії» [148].

З проблемою «Шевченко і перша революційна ситуація в Росії» органічно пов'язана тема «Шевченко і Лондонський антиурядовий центр» [149]. Дослідники (О. Дорошкевич, М. Бельчиков, Ф. Прийма та ін.) довели, що ім'я Герцена, його підцензурні твори

---

[144] Див. Wiktor Kodowicz, Konstanty Kalinovski, Revolucyjna demokracja polska w powstaniu Styczniowym na Litwie i Bialorusi, Warszawa, 1955, стор. 61—69.

[145] Г. Писарек, Роль русских и украинцев в жизни и творчестве Эдварда Желиговского.— В кн.: Связи революционеров России и Польши в XIX — начале XX в., М., «Наука», 1968, стор. 214—247.

[146] Див. Г. Марахов, Stefan Bobrowski i tajna drukarnia w Kijowie (1861—1862). «Przegląd Historyczny», t. XLIX, z. 41, 1958.

[147] І. Я. Айзеншток, Із розшуків про Шевченка.— «Збірник праць V наукової шевченківської конференції», стор. 125.

[148] В. Богучарский, Общественное движение 60-х годов под пером его казенных исследователей.— «Голос минувшего», 1915, № 4, стор. 197.

[149] Див. зб.: «Тарас Шевченко», М., 1962, стор. 181—183.

були відомі Шевченкові ще до заслання. Пізніше поет познайомився з виданням «Вольной русской типографии». Принаймні в 1857 р., як свідчить текст «Журналу», існування «Полярной звезды» и «Голосов из России», а також значення псевдоніму «Іскандер» були для Шевченка добре відомі.

Велика повага до Герцена, захоплення його благородною суспільною і літературно-публіцистичною діяльністю, благоговіння перед громадянським подвигом Герцена раз у раз виявляються на сторінках Шевченкового «Журналу». В творах Герцена, у виданнях «Вольной русской типографии» поета приваблює нещадний осуд самодержавного ладу, кріпосництва, звеличення тих, хто боровся за визволення народу. Разом з тим відомо, що Шевченко засуджував ліберальницькі хитання й ілюзії Герцена, які виявилися, зокрема, у солодкуватому листі Герцена до Олександра II (опублікованому в першому числі «Полярной звезды» на 1857 год») [150].

Доведено, що О. Герцен та М. Огарьов знали і високо цінили Шевченка, його творчість. Це можна простежити, зокрема, по матеріалах, що публікувалися в «Колоколі». Особливої уваги заслуговує оцінка, що її дав поетові Огарьов. «Украина,— писав він 1861 р.,— проснулась в Шевченке. Шевченко — народный поэт Малороссии — с восторгом принят, как свой, в русской литературе, и стал для нас родной: так много было общего в наших страданиях и так самобытность каждого становится необходимым условием общей свободы» [151]. Для Герцена, як і для Огарьова, Шевченко був «першим народним поетом Росії», який своєю творчістю зміцнював всеросійський революційний табір.

Чи були безпосередні зв'язки між Шевченком і видавцями «Колокола», точних даних не маємо. Однак є ряд побічних відомостей, що дають підстави такі зв'язки вважати вірогідними. До них слід віднести записку Шевченка, звернену до Герцена і передану М. Макарову (1860) разом з примірником нового видання «Кобзаря». Можливо, що в складанні деяких кореспонденцій до «Колокола» брав участь і поет [152]. «Пропаганда революционных идей, которую вел при помощи «Колокола» и вольной русской печати Герцен, вызывала у украинского поэта-революционера не только восхищение, но и страстное желание всячески содействовать ее успеху,— зауважує Ф. Я. Прийма.— Шевченко стремился к установлению личных связей с «лондонским изгнанником». «Лондонский центр» был заинтересован в установлении непосредственных связей с Т. Г. Шевченко» [153].

---

[150] Тарас Шевченко, Повне зібрання творів у шести томах, т. 5, К., «Наукова думка», 1964, стор. 162.

[151] «Русская потаенная литература XIX столетия», ч. I, Лондон, 1861, стор. 95.

[152] «Участь Т. Г. Шевченка в «Колоколі».— «Пролетарська правда», 1938, 22.XII.

[153] Ф. Я. Прийма, Шевченко и русская литература, стор. 215—216.

Важливою є, на наш погляд, проблема «Шевченко і прогресивна молодь в період революційної ситуації 1859—1861 років». На цю тему є кілька праць таких дослідників, як І. Айзеншток, Ф. Прийма, Г. Марахов, П. Жур, І. Пільгук, А. Дьяков, Ф. Ястребов, А. Барабой, М. Рудько та ін.

Студентський рух кінця 50-х — початку 60-х років становив досить грізну антиурядову силу, важливий чинник, що загострював революційну ситуацію. Провідна роль у цьому русі належала радикальним, революційно-демократичним елементам»[154]. Діяльність таємних студентських гуртків Москви, Петербурга, Казані, Харкова й Києва періоду 1856—1862 рр. помітно посилювала розмах всеросійського революційного руху. Студентським «заколотам» цих років чималу увагу приділяв «Колокол» Герцена; високо оцінювали значення студентського руху в боротьбі з царатом М. Чернишевський, М. Добролюбов, журнал «Современник»[155]. Участь Шевченка в студентському русі — одна із значних ланок революційно-демократичної діяльності українського поета (зокрема 1858—1861 рр.).

Прибувши до Петербурга (1858), Шевченко згуртовує навколо себе передову молодь столиці. Про це мимохідь згадує в спогадах О. Штакеншнейдер, зазначаючи, що «у Шевченка була тоді (1859—1860 рр.) своя партія в університеті»[156]. М. Ядринцев також говорить про жваві зв'язки Шевченка з передовим студентством, з військовою молоддю. Вступивши до Петербурзького університету вільним слухачем у 1860 р., Ядринцев відзначає великий вплив на студентів Шевченка: «Я пригадав лекції Костомарова, гурток Шевченка, його поезію, лекції Щапова,— все це матеріал, канва життя»[157].

Можна припустити, що до «гуртка Шевченка» належали такі діячі революційного підпілля кінця — 50-х — початку 60-х років, як А. Красовський, П. Завадський, С. Римаренко, А. Нечипоренко, М. Муравський, М. Свириденко, Л. Ященко, К. Білозерський, К. Ген, В. Бєльцов, Є. Южаков, О. Котляревський, П. Гайдебуров, В. Хорошевський та ін.

Відомості наші далеко не вичерпані. «В действительности,— пише Ф. Прийма,— связи поэта с революционной молодежью были значительно шире. К числу лиц, которые могли быть посредниками между партией «Современника» и украинским поэтом, нужно причислить также Н. М. Шатилова и Ю. М. Мосолова. Основанием для такого вывода служит обнаруженный нами список шевченковской поэмы «Кавказ», отобранный у него (Шатилова.— *Ред.*)

---

[154] Див. Т. Г. Снытко, «Студенческое движение в русских университетах в начале 60-х годов и восстание 1863 г.» — У кн.: Восстание 1863 г. и русско-польские революционные связи 60-х годов, М., 1960.

[155] С. Гессен, Студенческое движение в начале шестидесятых годов.

[156] Е. А. Штакеншнейдер, Дневник и записи (1854—1866), 1934, стор. 433.

[157] М. Лемке, Николай Михайлович Ядринцев, СПб., 1904, стор. 41.

жандармами при аресте летом 1863 года. Ряд исправлений в нем сделаны рукою самого Шевченко... Ценность обнаруженного нами списка («Кавказу».— *Ред.*) документально подтверждает наличие конспиративных связей украинского поэта-революционера с деятелями русского революционного подполья, одним из которых был владелец списка — Шатилов». І далі: «Обнаруженный список поэмы «Кавказ» мы вправе считать документом, подтверждающим наличие конспиративных связей украинского поэта-революционера с партией Чернышевского» [158], з революційно настроєною молоддю.

«Тодішня молодіж,— писала «Зоря»,— з великою пошаною, навіть з побожністю, відносилася до поета, і п. Черепахін (студент-художник.— *Ред.*), охоплений загальним рухом, не вважаючи на те, що сам він донський козак, поспішився не втратити щасливої нагоди і попросив свого товариша повести його до Шевченка». І далі: «Одного разу, зайшовши туди (до Шевченка.— *Ред.*) з Софійським (полтавчанин, художник, знайомий поета.— *Ред.*), Черепахін почав читати «Кавказ», котрий в рукопису ходив тоді по руках молодіжі. Тарас радо став йому помагати, повчаючи, як виразніш і певніш вимовляти українські слова, а далі і сам, не втримавшись, з гарячим натхненням видекламував свій стихотвір» [159].

Важливими, на наш погляд, є відомості про зв'язки Шевченка з прогресивною студентською молоддю народів Кавказу. Акакій Церетелі, який учився тоді в Петербурзькому університеті, зустрівся 1859 р. з поетом. Ця зустріч, як відомо, справила величезне враження на молодого грузинського поета: «признаюсь, я первый раз понял с его (Шевченка) слов, как надо любить родину и свой народ» [160]. Наскільки популярними були ім'я та творчість Шевченка серед грузинської молоді 50—60-х років, видно з мемуарних записів грузинського публіциста й громадського діяча Н. Ніколадзе — за молодих років сподвижника Чернишевського, редактора ряду зарубіжних безцензурних видань.

У працях вірменських вчених (А. Іоаннісяна, С. Дароняна) зазначається, що Шевченко, очевидно, в Петербурзі в 1859—1860 рр., зустрічався з молодим вірменським революціонером, ученим і письменником Мікаелом Налбандяном. Саме тоді Налбандян працював над дисертацією «Про вивчення вірменської мови в Європі та про наукове значення вірменської літератури». Молодому дослідникові імпонували революційно-демократичні й національно-визвольні концепції Шевченка. Дослідник С. Даронян має рацію, коли твердить, що М. Налбандян, відзначаючи в своїх працях, що «самодержавие сковывает цепями Украину», а «пророков

---

158 Ф. Прийма, Шевченко и Чернышевский.— «Нева», 1964, № 3, стор. 172.

159 Згадка про Т. Г. Шевченка.— «Зоря», Львів, 1894, № 5, стор. 110.

160 Див. Леван Асатіані, Тарас Шевченко і грузинська література.— «Радянське літературознавство», 1957, № 3, стор. 82.

ее свободы встречает тюрьмами, кнутом и ссылкой»,— мав на увазі передусім Тараса Шевченка [161].

Дослідження радянських вчених (Ф. Прийми, Ю. Марголіса) дають підстави висловити припущення про зв'язки Шевченка із студентським рухом в Казанському університеті і особисто з видатним демократом істориком О. Щаповим. В Казані закінчив університет кирило-мефодієвець І. Посяда (Посяденко), тут продовжували навчання деякі з учасників харківсько-київського таємного гуртка, що були виключені з Харківського університету. Щодо проф. Щапова, то він не тільки знав безцензурні твори Шевченка, а й цитував їх у своїх лекціях 1860—1861 рр. В одному з мемуарних джерел О. Щапов іменується «другом Шевченка» [162]. Є відомості, що в колах казанського студентства вже тоді (1860—1861 рр.) нелегально поширювалась лейпцігська книжка «Новые стихотворения Пушкина и Шевченка» (1859) [163].

Не менш цікаві й важливі зв'язки поета із студентською молоддю Москви; адже перше гектографічне видання безцензурних поезій Шевченка побачило світ у Москві в 1861 р. Підпільний московський гурток, яким керували молоді революціонери П. Зайчневський (пізніше автор прокламації «Молодая Россия») і П. Аргиропуло, багато зробив для поширення революційних творів Шевченка, поряд з творами О. Герцена та М. Огарьова [164].

Особливо тісні зв'язки Шевченка були з передовою українською молоддю, переважно студентською. В другій половині 50-х років пропагандистами антиурядової поезії Шевченка виступали члени харківської революційної студентської організації — М. Муравський, П. Завадський, П. Єфименко, Я. Бекман [165]. Після розгрому (1858) харківський студентський революційний гурток не припинив свого існування, а поновив діяльність в Київському університеті, де опинилась частина студентів, виключених з Харківського університету (Муравський, Бекман та ін.). Матеріали, що їх наводить дослідник Ф. Ястребов та інші історики, це стверджують [166].

---

[161] Ашот Иоаннисян, Налбандян и его время, Ереван, т. II, 1955—1956, стор. 249; С. Даронян, М. Налбандян и русские революционные демократы, М., «Художественная литература», 1967, стор. 136—178.

[162] Н. М. Ядринцев, Сибирские литературные воспоминания. Красноярск, 1919, стор. 20.

[163] Е. Г. Бушканец, Общественно-политическая борьба в Казанском университете в 1859—1861 годах, Казань, 1955; А. А. Бирюков, Университет и студенты в начале 60-х годов.— «Ученые записки Казанского государственного университета», 1930, кн. 5.

[164] П. С. Ткаченко, Московское студенчество в общественно-политической жизни России второй пол. XIX в., М., 1958, стор. 25, 26, 28, 247—248.

[165] М. Лемке, Политические процессы в России 1860-х годов по архивным документам, М.— Л., 1923.

[166] Див. Ф. Ястребов, Революционные демократы на Украине. Вторая половина 50-х — начало 60-х годов XIX века, К., Изд-во АН УССР,

Характеризуючи «злочинну діяльність» харківсько-київського гуртка, київський генерал-губернатор Васильчиков сповіщав шефа жандармерії, що гурток ставить своїм завданням «ниспровергнуть существующий общественный порядок и пересоздать государство и все устройство на демократических началах с помощью революционных средств». Ці настанови, як свідчать учасники гуртка, формувалися значною мірою під впливом Шевченка, його закликів. «Повитверджували всі Ваші стихи напам'ять»,— писав П. Куліш Шевченкові з України в травні 1860 року [167].

Приїзду Шевченка на Україну (1859 р.) київські й харківські студенти нетерпляче чекали. Так, студент Харківського університету В. Гнилосиров запитував київського студента В. Сперанського в жовтні 1857 року: «Напиши также, не приехал ли в Киев Шевченко?» [168]. Студент К. Болсуновський згадував, що твори Шевченка в 50-х роках користувалися серед київської студентської молоді великою популярністю і справляли на молодь значний вплив [169]. Цікаві відомості про зв'язки Шевченка із студентством Київського університету подають М. Рудько у праці «Тарас Шевченко і Київський університет» (1959), І. Пільгук у статті «Поезія Шевченка в 60-х роках XIX ст.» («Вітчизна», 1956, № 5), а також П. Жур та ін.

О. Салтановський писав, що в студентів Київського університету «имелись нецензурные стихотворения Шевченко, каковы, например, «Сон», «Кавказ» и т. д.» [170]. Влітку 1859 року в Києві поета відвідували студенти на його квартирі, про що розповідає в своїх спогадах М. Білозерський [171]. Про зустрічі Шевченка з молоддю, студентами, вчителями в Києві (1859) є цікаві відомості у Ф. Лободи [172].

Творчість Шевченка мала вплив на формування антицаристських поглядів активного діяча революційного підпілля на Україні Г. Залюбовського, а також письменника Анатолія Свидницького, які широко використовували в своїй підпільній діяльності поезії Шевченка. Студент (а пізніше викладач) Київської військової школи Є. Моссаковський надавав великого значення поширенню «взглядов и сочинений» Шевченка серед військової молоді і мав намір друкувати в підпільній друкарні твори Шевченка [173].

1960; Б. Козьмин, Харьковские заговорщики 1856—1858 года, Харьков, 1930; А. Барабой, Харьковско-киевское революционное тайное общество 1856—1860 гг.— «Исторические записки», 1955, № 52.

167 «Листи до Т. Г. Шевченка», К., 1962, стор. 183.

168 Державна публічна бібліотека АН УРСР, Відділ рукописів, ф. III, арх. 4256.

169 А. Я. Конисский, Жизнь украинского поэта Т. Г. Шевченка, стор. 506.

170 «Україна», 1925, № 3, стор. 85—87.

171 «Киевская старина», 1882, № 10, стор. 74.

172 «Киевская старина», 1887, № 11, стор. 571—574.

173 «Советская Украина», 1958, № 3.

Заарештований III відділом (1860 р.) студент К. Вишневський у слідчій комісії показав, що студент Ед. Верига розповідав йому про революційну діяльність Шевченка. «Верига,— свідчив Вишневський,— рассказал мне, что он слышал, будто бы Шевченко работает где-то в Киеве, только худо для нас (польської шляхты.— *Ред.*), ибо хочет, чтобы Волынь и Подолия не принадлежали Польше» [174]. Ед. Верига був близький до учасників революційних гуртків у Петербурзькому гарнізоні, а також до підпільного гуртка у Київській військовій школі. Як бачимо, це ще одне свідчення про зв'язки поета з революційною молоддю.

Значний інтерес становить знайомство Шевченка з революціонером підполковником А. Красовським — другом М. Чернишевського і З. Сераковського [175]. Це був активний діяч революційного підпілля, пропагандист творів поета в Петербурзі, Москві, на Україні. Його «бунтівні» заклики до солдатів Київського гарнізону сприяли загостренню революційної ситуації в армії. Не менш цікаві зв'язки Шевченка з В. Синегубом, А. Строніним, С. Римаренком, М. Свириденком.

«Можно не сомневаться в том,— зазначає Ф. Прийма,— что киевская студенческая революционная организация летом 1859 года готовилась к приезду Шевченко, но, как известно, вскоре после своего приезда на Украину поэт был арестован и отправлен для производства следствия в Киев. Трехнедельное пребывание Шевченко в Киеве под надзором полиции, естественно, затрудняло его встречу со студенческой молодежью, тем не менее, поэту некоторые связи с киевскими студентами все же удалось установить» [176].

Відзначаючи революційно-демократичну діяльність Шевченка в останні роки його життя, не можна оминути й широку просвітительську роботу його в Петербурзі й на Україні; по-перше, це участь в організації «недільних шкіл» (1859—1861); по-друге, видання «Букваря южнорусского» (кінець 1860 р.).

Радянські дослідники дали ряд цікавих праць про «недільні школи», показали, що революціонер-просвітитель Шевченко, як і Чернишевський, справу народної освіти пов'язував з визвольними завданнями і тому велику увагу приділяв змістові роботи недільних шкіл, намагаючись, щоб вони хоч якоюсь мірою збуджували в народі визвольні прагнення [177].

---

[174] ЦДІА Литовської РСР, ф. 378, оп. 1860, спр. 33, арк. 40—41.

[175] Г. Марахов, Андрій Красовський — борець проти кріпосництва і самодержавства, К., Держполітвидав УРСР, 1961.

[176] Ф. Я. Прийма, Шевченко и русская литература XIX века, стор. 241.

[177] Ф. Я. Прийма, Шевченко і недільні школи на Україні.— «Збірник праць XIV наукової шевченківської конференції; С. Х. Чавдаров, Педагогічні ідеї Т. Г. Шевченка, К., 1953; Г. И. Ионова, Воскресные школы в период первой революционной ситуации.— «Исторические записки», 1956, т. 53; Р. А. Таубин, «Революционная пропаганда в воскресных школах в России в 1860—1862 годах».— «Вопросы истории», 1956, № 8; Я. И. Линков, Воскресные школы и русское революционное движение 1860-х гг.— «Исторический архив», 1956, № 6; И. Куриленко, Тарас Шевченко и воскресные школы.— «Советская Украина», 1961, № 1.

Вже тяжко хворий, Шевченко (кінець 1860 р.) взявся за укладання «Букваря южнорусского». Л. Жемчужников згадував: «В это время (зима 1860—1861 рр.) его сильно занимал вопрос о грамотности народа, книжках для него, и он написал прекрасно составленный букварь» [178]. Книжка ця, як відомо, була розрахована передусім на слухачів «недільних шкіл» і ставила своїм завданням дати народові елементарні знання. Глибока демократична спрямованість є характерною рисою шевченківського «Букваря». Складена переважно з матеріалів української народної культури, ця книжка була значним прогресивним явищем на тлі тодішньої ретроградної «літератури для народу».

До кінця свого життя Шевченко перебував у вирі суспільної боротьби. Над поетом повсякчас тяжіла загроза нової розправи. Про це згадується і в листах Шевченка (коли він говорить, що його «слава» поведе «і вдруге Макарові телята пасти...», VI. 239), і в спогадах сучасників, які з острахом чекали, що поет ось-ось потрапить у «государеву холодну» [179]. Нагадаємо, що близький друг Шевченка останніх років Л. Жемчужников висловлював поетові «опасение за дальнейшую судьбу его и развернул перед ним его будущие, еще мрачнейшие, дни» [180].

Дослідники чимало зробили для того, щоб історично правдиво висвітлити цей останній, петербурзький, період життя Шевченка. Великого значення в цьому плані набуває книжка П. Жура «Третя зустріч. Хроніка останньої мандрівки Т. Шевченка на Україну» (1970), в якій на основі грунтовно вивченого, часто невідомого, архівного, мемуарного та епістолярного матеріалу переконливо розповідається про останнє перебування Шевченка на Україні (1859).

Поет ішов пліч-о-пліч з кращими синами революційної Росії, зміцнював і гартував революційний табір на Україні. Він картав царат, розвінчував ліберально-поміщицьку зграю, гостро осуджував проекти «селянської реформи», вважаючи, що «визволення селян» з царських рук — це обман, грабіж, підступне поневолення народу тільки новими засобами. Радянські дослідники переконливо довели, що в центрі уваги Шевченка повсякчас стояли питання соціального і національного визволення, дружби і єднання народів.

Здобутком радянського шевченкознавства є грунтовне дослідження художніх засобів поета-революціонера. Адже Шевченко діяв передусім силою слова. Це слово було важливим чинником революційного діяння. «Не только в украинской, но и в русской

---

[178] «Вопросы литературы», 1961, № 3, стор. 91.

[179] Спогади Д. Л. Мордовцева.— «Літературно-науковий вісник», 1902, № 6, стор. 252.

[180] «Основа», 1861, № 3, стор. 2.

литературе конца 50-х годов,— відзначав Ф. Прийма,— нельзя найти писателя, творчество которого так тесно, глубоко и органически переплеталось бы с общественно-политической злобой дня» [181].

Творчість поета становила нове явище в історії української й російської літератури. Його поезія була силою, що утверджувала й зміцнювала суспільні та естетичні позиції революційно-демократичного табору. Шевченко, за визначенням О. Білецького, «дав людству ще в першій половині XIX ст. зразок справжньої революційної поезії» [182]. Він розвинув і збагатив традицію нелегальної революційної літератури, що йшла від Радіщева і Капніста, від безцензурного Пушкіна і декабриста Рилєєва, від Полежаєва і Лермонтова.

Шевченко виступив одним з найвидатніших діячів «потаємної літератури» (вираз М. Огарьова); його творчість зміцнювала революційне підпілля. Поширюючись у рукописних списках, ряд творів поета ставали своєрідними революційними прокламаціями. З російською передовою нелегальною літературою, з полум'яною публіцистикою Герцена, з творчістю авторів «Современника» та «Искры» поезія Шевченка пов'язана була спільністю ідей, споріднена художніми засобами і прийомами, лишаючись водночас наскрізь оригінальною, глибоко національною [183].

Про новий етап розвитку художньої літератури у зв'язку з творчістю Шевченка говорили вже сучасники поета: Чернишевський і Герцен, Огарьов і Добролюбов, Некрасов і Михайлов, Мордовець і Костомаров, Прижов і Щапов. Якщо теоретичні положення Чернишевського, Добролюбова формулювали наукові засади революційно-демократичної ідеології, то поетичне мистецтво Шевченка (пізніше — Некрасова, Михайлова та ін.) творило емоційну сферу цієї ідеології.

М. Добролюбов у статті «О степени участия народности в развитии русской литературы» говорив про невідкладну потребу створити в літературі «партію народу», яка складалася б з діячів, «що дивляться на події з точки зору народних вигод» [184]. Творчість Шевченка була яскравим виявом цього нового явища в розвитку художньої літератури: вона започаткувала «партію народу в літературі». Принцип народності літератури в концепції Шевченка переростав у принцип активного й безпосереднього втручання літератури в суспільно-політичну боротьбу.

---

[181] Ф. Я. Прийма, Шевченко и русская литература XIX в., стор. 218.

[182] А. И. Белецкий, Шевченко и русская культура, Харьков, 1939, стор. 7.

[183] Див. Ю. О. Івакін, Коментар до «Кобзаря» Шевченка, Поезії 1847—1861 рр., «Наукова думка», 1968; Є. О. Ненадкевич, Творчість Т. Г. Шевченка після заслання (1857—1858), К., Держлітвидав України, 1956, стор. 50.

[184] Н. А. Добролюбов, Собрание сочинений в трех томах, т. 1, стор. 285.

Ніхто до Шевченка не говорив з народом так одверто, мужньо і правдиво. В. Євгеньєв-Максимов у статті «Т. Г. Шевченко и круг «Современника» звернув увагу читачів на винятково глибоку оцінку народності Шевченка Добролюбовим. «Потрібно взяти до уваги,— писав дослідник,— що Добролюбов доповнює свої оцінки (мається на увазі рецензія Добролюбова на «Кобзар» 1860 р.— *Ред.*) зауваженням: «...Такого поета, як Шевченко, ми не можемо вказати у себе». Навіть Некрасов, перед яким Добролюбов буквально схилявся, він наважився визнати «народним поетом» значно пізніше» [185]. Герцен підкреслював, що Шевченко «чи не єдиний народний поет в усій Росії» [186]. Естетичні відкриття Шевченка ставали здобутком усього революційного мистецтва Росії, всіх слов'янських народів. Утверджувалося мистецтво глибокої правди, високої людяності й передової політичної мислі. Творчість Шевченка мала значний вплив на українську й російську літературу (як і на літератури інших народів) саме тому, що вона глибоко виражала погляди «партії народу».

Для революційно-демократичного табору Шевченко був «геніальним поетичним талантом», «поетом свободи», «народним поетом», ім'я якого «з гордістю і любов'ю вимовлятимуть маси» [187]. Історик-революціонер І. Прижов розглядав творчість Шевченка як прообраз літератури майбутнього, «коли літературна зверхність народу принесе з собою розквіт моральності, культури і науки, ще небачений в історії» [188].

В період назрівання революційної ситуації політична поезія Шевченка ставала визначним явищем не тільки українського, а й загальноросійського визвольного руху, важливим чинником розвитку передової суспільної думки [189]. В тезах доповіді І. Айзенштока на тему «1860-й год в творческой биографии Шевченко» влучно підкреслено: «Почти вовсе не поднят вопрос о некоторых стихотворениях Шевченко этого времени (1860 року.— *Ред.*) как о революционных документах, то есть, не о революционном их звучании (факт давно установленный и совершенно бесспорный), а об их живой, непосредственной связи с агитационно-пропагандистской деятельностью демократических кружков и подпольных организаций периода революционной ситуации 1859—1861 гг.».

Історія поширення заборонених віршів Шевченка, зазначає Ф. Прийма, «приобретает для нашего шевченковедения особую

---

[185] «Литературная газета», 1939, 26.II.

[186] А. И. Герцен, Собрание сочинений в тридцати томах, т. XVI, М., Изд-во АН СССР, 1958, стор. 230.

[187] Див. «Современник», 1861, № 2. («Заметки нового поэта»), стор. 153, 155.

[188] Див. А. Р. Мазуркевич, И. Г. Прыжов. Из истории русско-украинских литературных связей, К., Держлітвидав України, 1958, стор. 62.

[189] Ю. О. Івакін, Стиль політичної поезії Шевченка, К., Вид-во АН УРСР, 1961.

значимость, так как вопрос этот имеет самое непосредственное отношение к развитию революционных идей в России. К сожалению, списки безцензурных стихотворений Шевченко, встречающиеся в архивах Москвы, Ленинграда, Киева, Одессы, Львова, Кишинева и других городов нашей страны, до сих пор не собраны, не учтены, а многие из них к настоящему времени уже безвозвратно утрачены. Но, несмотря на неизученность вопроса, мы можем утверждать, что даже в период с 1847 по 1858 г., когда самое имя поэта находилось под запретом, революционные его стихи все же пробивали себе дорогу к читателю» [190].

Творчість Шевченка мала величезний вплив на боротьбу наступних поколінь революціонерів, на весь дальший розвиток передової демократичної культури, літератури, мистецтва України, Росії, всіх слов'янських народів [191]. Але питання це виходить за межі даного дослідження.

Діяльність Шевченка в період першої революційної ситуації в Росії (1859—1861) була дальшим розвитком і завершенням його революційної діяльності 40-х років. «Революціонери 61-го року,— писав В. І. Ленін,— лишилися одиночками і зазнали, як видно, цілковитої поразки. На ділі саме вони були великими діячами тієї епохи, і, чим далі ми відходимо від неї, тим ясніша нам їх велич, тим очевидніша мізерність, убозтво тодішніх ліберальних реформістів» [192].

Радянські дослідники чимало зробили, щоб на конкретному історико-літературному матеріалі висвітлити велич Шевченка в суспільно-літературній боротьбі його епохи. Ми відзначили всю складність в розв'язанні цієї важливої проблеми.

Підсумовуючи, можемо сказати: зроблено багато, але ще більше треба зробити. Перед нами й надалі стоять завдання великої ваги — висвітлювати ідейно-естетичні зв'язки Шевченка з його сучасниками, показати роль і значення діяльності поета у визвольній боротьбі його епохи, а також наступних поколінь.

Читаючи Шевченка, ми знаходимо в нього багато для себе близького, співзвучного. Це наше величезне духовне багатство. «Але само собою зрозуміле,— писав В. І. Ленін,— що «учні» охороняють спадщину не так, як архіваріуси охороняють старий папір. Охороняти спадщину — зовсім не значить ще обмежуватися

---

[190] Зб. «Тарас Шевченко», М., Изд-во АН СССР, 1962, стор. 167.

[191] Див. Н. В. Осьмаков, Поэзия революционного народничества, М., Изд-во АН СССР, 1961; Зб. «Вольная русская поэзия второй половины XIX века» (вступ. стаття С. А. Рейсера). Л., «Советский писатель», 1959; Ф. Я. Прийма, Шевченко и русская литература XIX века, стор. 262—410; Є. С. Шаблиовский, Традиции Шевченко и революционная демократия 60—80-х гг.— «Наш современник», 1961, № 3, стор. 183—194; В. Є. Шубравский, Шевченко і літератури народів СРСР, К., «Наукова думка», 1964.

[192] В. І. Ленін, Повне зібрання творів, т. 20, стор. 169.

спадщиною» [193]. В. І. Ленін вчив нас, що для справжнього пізнання того чи іншого суспільного явища треба вивчати його саме в його історичних рамках.

Шевченко, як і Франко, все ж таки — наша спадщина, а не сучасність. Не треба модернізувати великих попередників! Наше завдання в тому, писав О. І. Білецький про Франка, «щоб зрозуміти його як видатне (не лише в українській культурі, а й у всесвітній!) явище свого, вже далекого від нас часу. Не слід докоряти йому, що він чогось не зрозумів, і жалкувати, що він до нас не наблизився, а треба розкрити і виявити, що він, випереджаючи свій час, все ж таки багато чого зрозумів, і що, незважаючи на всю відстань його від нас, і зараз залишається нам співзвучним і, крім того, був і зостався визначним явищем у створенні світової прогресивної культури» [194].

Така настанова цілком випливає з відомої вказівки В. І. Леніна, який писав, що про «історичні заслуги судять не по тому, чого *не дали* історичні діячі в порівнянні з сучасними вимогами, а по тому, що вони *дали нового* в порівнянні з своїми попередниками» [195].

Велич Шевченка, як і його соратників — діячів всеросійської революційної демократії — в тому, що крізь гнітючу дійсність кріпосницької, самодержавної Росії вони прозрівали світле майбутнє «розкованих невольників» і своєю мужньою, благородною діяльністю намагалися прискорити його прихід. І це основне. Бо «безмежна відданість революції і звернення з революційною проповіддю до народу не гине навіть тоді, коли цілі десятиріччя відділяють сівбу від жнив» [196].

---

[193] В. І. Ленін про літературу, вид. 2, К., «Дніпро», 1970, стор. 137—138.

[194] Олександр Білецький, Зібрання праць у п'яти томах, т. 2, К., «Наукова думка», 1965, стор. 540.

[195] В. І. Ленін, Повне зібрання творів, т. 2, стор. 173.

[196] В. І. Ленін, Повне зібрання творів, т. 21, стор. 249.

ТВОРЧІСТЬ

Творчий метод

Однією із загальних проблем вивчення поетичної творчості Шевченка є його творчий художній метод і стиль. Саме поняття творчого методу з'явилось тільки в сучасному літературознавстві. Проблема ж ця ставилась і раніше, коли почалось вивчення стилю Шевченка в широкому розумінні. Ще за життя поета критика порушувала питання про належність його до певного напряму. Анонімний рецензент «Литературной газеты» в рецензії на «Кобзар» 1840 р. писав: «Его картины верны с натурой и блещут яркими живыми красками» [1]. Бєлінський писав про реалізм саме в такому розумінні, але термін «реалізм» з'являється в російській літературі вже після смерті Бєлінського [2]. По суті про це саме, тільки іншими словами, писав Ієремія Галка (М. Костомаров) кількома роками пізніше: «Черты в изображаемых им лицах — Катерине, кобзаре Перебенде суть те самые, которые нам представляет природа...» [3] Аналогічні думки висловлювали М. Добролюбов, О. Пипін, М. Михайлов, М. Чернишевський, О. Герцен, М. Некрасов, коли торкались питання про народність Шевченка.

Про стиль ранніх поезій Шевченка як про напрям висловився О. Пипін в «Истории славянских литератур»: «В первых произведениях Шевченко есть отголоски того романтического прикрашивания старины, которое указывали мы в предыдущем периоде; но это «археологическое» направление продолжалось недолго» [4]. Перейшовши до пізніших творів Шевченка, Пипін говорить лише про ідейний їх напрям.

---

[1] «Кобзар» Т. Шевченко, СПб., 1840 [Рец.].— «Литературная газета», 1840, 4.V, № 36. Покійний В. С. Спиридонов, знавець текстів Бєлінського, у листі до Є. Кирилюка писав, що, на його думку, автором рецензії також був Бєлінський. Ще за життя В. Спиридонова про це згадується в статті Є. Кирилюка «Реалізм Шевченка» («Вітчизна», 1951, № 3, стор. 139).

[2] Заметки о русской литературе прошлого года.— «Современник», 1849, т. XIV, № 1, отд. III, стор. 9 (стаття О. В. Дружиніна).

[3] Иеремия Галка (М. Костомаров), Обзор сочинений, писанных на малороссийском языке.— «Молодик на 1844 год», Х., 1843, стор. 177.

[4] История славянских литератур А. Н. Пыпина и В. Д. Спасовича, издание второе, переработанное и дополненное, т. 1, СПб., 1879, стор. 369. У попередньому періоді в зв'язку з «Историей русов» О. Пипін писав: «Старина была идеализирована, как во всех национально-романтических школах; след этой идеализации проник и в новое литературное поколение» (стор. 367).

У пізнішій статті про російські твори Шевченка Пипін спинився також на віршованих творах. Уривок із драми «Никита Гайдай», на думку дослідника, написано «в том искусственном риторическом роде, какой господствовал в романтической драме 30-х и еще 40-х годов: Шевченко проходил тогда свою первую литературную школу, но в отдельных чертах уже сказывается простой народный реализм, и эпизод о красотах родной Украины напоминает опять песни «Кобзаря» [5]. Про поему «Безталанный» («Тризна») також сказано, що вона має ознаки «романтичної школи»: «...В ней было, однако, много жизни поэта» (стор. 256). І нарешті про поему «Слепая»: «На этот раз сюжет поэмы совершенно реальный, но опять закутанный в романтическую неясность...» (стор. 259).

Слід нагадати одну думку М. Микешина про напрям Шевченка-художника, щó передує аналогічним висловлюванням про його літературну еволюцію. У відомих спогадах друга Шевченка, художника Микешина, читаємо: «Из его же сепий и гравюр можно заключить о замечательном даровании, и можно смело сказать, что если бы судьба не сыграла с ним столь злой шутки и если бы он мирно шел по дороге совершенствования в художествах, то из него выработался бы замечательный реалист, как по пейзажу, так и по жанру. Немало было потрачено у него времени на переход от брюлловско-академического классицизма к натуральному и сродному ему реализму» [6].

Майже одночасно з'являється аналогічна думка і про поезію Шевченка. Висловив її М. Драгоманов, який під псевдонімом «Українець» надрукував у «Правді» серію статей «Література російська, великоруська, українська і галицька»: «По літературній школі Шевченко належить до романтиків, не тільки таких, як Пушкін у ранніх поемах або Гоголь у «Тарасі Бульбі», але часом нагадує Жуковського і Козлова. Тільки українська родина, а особенно мужицька, давала окрему окраску Шевченковому романтизму. Український романтик, як і другі, обертавсь до старини, але та старина була не за горами (у сьому Шевченко, як і Гоголь, мають аналогію тільки з Вальтер Скоттом, котрий теж виріс на свіжих ще традиціях феодальної Шотландії), як у других; сю старовину не треба було одшукувати по архівах і бібліотеках: могила, пісня, казка — нагадували про неї. Од сього Шевченко у своїх козацьких поемах являється часто реалістом, яким не часто вдавалося являтись романтикам,— хоть і не таким, і по роду таланту і по силі знання, як Вальтер Скотт, сей єдиний історичний романіст, як Шекспір, єдиний історичний драматург. Та ще треба додати, що характер козацької старини і мужицька

---

[5] А. Пыпин, Русские сочинения Шевченко.— «Вестник Европы», 1888, т. II, № 3, стор. 256.

[6] М. Микешин, Воспоминание о Т. Шевченке.— «Кобзарь», з додатком споминок про Шевченка, Костомарова і Микешина, У Празі, 1876, стор. XXII.

природа Шевченка зробили те, що романтизм і сентименталізм Шевченка зразу став на соціальну дорогу, у чому Шевченко не має собі аналогії ні у якій літературі європейській...» [7]

Полишаючи в стороні дискусійність окремих деталей, у думці Драгоманова вірно накреслено характер Шевченкового романтизму, поєднання його з реалізмом, вказано на соціальну основу творчості поета. Помилявся автор статті там, де він ставив поруч романтизм і «сентименталізм» Шевченка. Чутливість властива й романтикам, і виділяти цю рису поезії «Кобзаря» в окремий стильовий напрям немає підстав.

Політичні емігранти з царської Росії — Кузьма (А. Ляхоцький), Сірко (Ф. Вовк), Драгоманов в організованому ними в Женеві українському видавництві протягом 1878—1890 рр. видали низку творів Шевченка. Чимало творів про творчість поета вміщено у виданих там же збірках «Громада». Так, у передмові до першого числа збірки Драгоманов спинявся на політичній програмі Шевченка. У четвертому числі збірки вміщено статтю С-а (Сірка — Вовка) «Т. Г. Шевченко і його думки про громадське життя», в якій автор побіжно спиняється на художньому напрямі поета: «Він умів стати реалістичним писателем-громадянином, дарма що розвивсь він серед дворянського романтизму петербурзької літератури. З того літературного романтизму трудно було вибитись навіть таким людям, як Пушкін і Лермонтов, і переступить його не стало сили Гоголеві й Бєлінському» [8].

Упорядник не погодився з думкою Сірка (Вовка) і до цього місця статті дав таку примітку: «Для нас не ясно, що розуміє ш[ановний] товариш, говорячи про цей «літературний романтизм» Пушкіна, а особливо Лермонтова, і навіть Гоголя й Бєлінського. Нам здається, що як «літератори» і Пушкін, і Лермонтов, а про Гоголя вже й говорити нічого,— далеко більше «реалісти», ніж Шевченко, од котрого й до останніх часів усе тхнуло манерою Жуковського й Козлова, або псальмами» (стор. 97). Коли щодо Пушкіна, Лермонтова, Гоголя й Бєлінського Драгоманов мав рацію, то щодо Шевченка він помилявся, недооцінюючи як реалізм поета, так і особливості українського реалізму взагалі.

У дальшому тексті Сірко — Вовк висловив думку, що російські поеми «Тризна» й «Никита Гайдай» справді романтичні. У примітці до цього місця статті Драгоманов знову зробив примітку, що не тільки російські твори Шевченка, але й «перші його українські твори подібні навіть не до писань Жуковського.., а більше до Козлова» (стор. 97).

У цій дискусії Вовка й Драгоманова ближчим до істини був усе-таки перший дослідник, хоч і поправки його опонента не були позбавлені підстав.

---

[7] «Правда», 1874, № 1, стор. 26.

[8] «Громада», українська збірка, впорядкована Михайлом Драгомановим, № 4, Женева, 1879, стор. 42—43.

У тому ж числі «Громади» Драгоманов умістив свою відому студію «Шевченко, українофіли й соціалізм», в якій порушив ці самі питання. Нагадавши думки М. Микешина й А. Прахова про метод Шевченка-художника, дослідник проводив паралель з художньою еволюцією поета: «Те ж саме треба сказати й про Шевченка як про письменника, який вивчивсь писати на Жуковському та на Міцкевичові» [9]. Згадавши його картини, Драгоманов далі докладніше спинився на поетичній еволюції Шевченка: «В раніших своїх поемах Шевченко виступає зовсім романтиком («Причинна», «Тополя», «Утоплена»). Далі він стає більш реальним,— та все-таки збивається на мелодраму, напр. у «Катерині» («Сидить батько в кінець стола», і т. д. та й сама сцена Катерини з чумаками й з москалями), і в самих «Гайдамаках» (як Гонта ховає дітей), у «Відьмі» (смерть батька), і навіть у «Наймичці», найпростішій і найреальнішій із усіх його поем (смерть наймички)» (стор. 45).

Характеризуючи розвиток у Росії натуральної школи, дослідник приходить до помилкової думки: «До думок натуральної й соціальної школи ніколи не вибивсь Шевченко сам по собі, а української критики подібної Бєлінському тоді (та й тепер) нема» (стор. 45).

Саме з цієї помилкової тези випливали наведені вище погляди про те, що Шевченко не був послідовним реалістом. З аналогічними думками ми не раз зустрінемось і пізніше. Річ у тім, що Драгоманов, як і деякі інші критики тих часів, дещо однолінійно розумів реалізм, виключаючи можливості романтичної піднесеності, схвильованості, елементів фантазії. Крім того, слід брати до уваги особливості українського реалізму, якому загалом властива певна піднесеність.

На думках про творчий метод і стиль поета позначалася загальна хибна думка критика про те, що «Кобзар» «є вже річ пережита» (стор. 45). Але, незважаючи на помилковість загальної концепції М. Драгоманова, він не міг не визнати реалістичний спосіб писання у багатьох творах поета: «...Шевченко дав нам найживіші картини щоденного життя (доволі буде показати, напр., на діда, бабу та хлопця в «Наймичці», на «Садок», «Тече вода» і т. д.), начеркнув образи чиновництва, панства, солдатчини, москалів, українців, дівчат (дві породи — Катерина — Наймичка і ін., і Настя в «Сотнику»,— вона ж в «Якби мені черевики», «Якби мені, мамо, намисто»). Не мало показав він і звичайного горя от теперішніх порядків, горя соціального — горя солдатчини («Пустка» і ін.), наймів («Якби мені черевики» і ін.), і показав найпростішим, найреальнішим способом» (стор. 26).

---

[9] М. Драгоманов, Шевченко, українофіли й соціалізм.— «Громада», № 4, 1879, стор. 101—230. Цит. за окремим виданням: М. Драгоманов, Шевченко, українофіли й соціалізм. Друге видання, з передмовою Івана Франка, Львів, 1906, стор. 43. (Далі посилання на це видання подаються в тексті).

Таким чином, теоретично заперечуючи якусь дотичність Шевченка до натуральної і соціальної шкіл, тобто до критичного реалізму, Драгоманов при конкретному розгляді поезій Шевченка змушений був визнати, що життя в них відтворюється «найреальнішим способом».

Новим словом у шевченкознавстві була відома праця І. Франка «Причинки до оцінення поезій Тараса Шевченка», зокрема другий її розділ — «Темне царство». Характеризуючи перелом у творчості поета на початку 40-х років, дослідник розглядав його творчість на широкому тлі західноєвропейської та російської літератури першої половини XIX ст. Він нагадав про французьку романтичну школу, що «від радикалізму чисто естетичного переходила до радикалізму політичного (Віктор Гюго). Водночас Стендаль і Бальзак «клали підвалини нової реалістичної школи» [10]. Такий же «поворот до реалізму» Франко бачив в Англії в творчості Діккенса й Теккерея, у Німеччині в творчості Ауербаха, Гейне. У світлі загального змагання до реалізму розглядалися явища російської літератури (Гоголь, Тургенєв).

Далі у Франка було загальновідоме крилате речення: «Неможлива річ, аби Шевченко, живучи під той час у Петербурзі, не мав також захопитися тою великою хвилею поступового руху...» (XVII, 11). Дослідник бачить уже в ранній творчості поета, зокрема в «Гайдамаках», два струмки. Перший — то «правдивий український патріотизм», розуміючи під цим романтизм. Другий струмок ішов рівнобіжно з першим, а також «рівнобіжно з загальним у Європі зворотом, до реалізму, се було змагання вказати в правдивих картинах життя українського народу та його кривди. Ся струя породила такі прегарні перла нашої літератури, як «Катерину», «Наймичку», «Відьму», «Марину», «Петруся» та «Княжну» (XVII, 20).

Як бачимо, Франко називає тут твори різних періодів: «Катерина» — раннього періоду, «Наймичка» і «Відьма» — періоду «трьох літ» та інші твори — періоду заслання. Реалістичний струмок він вбачав уже в ранньому, загалом романтичному періоді.

Франко розумів, що реалістичний художній метод (у розумінні критичного реалізму) перебував тоді в стадії становлення: «Правда, в тім часі, коли Шевченко писав свої поеми, поняття реалізму в поезії не було ще так утвердилося, аби поет міг був узятися представляти віршами щоденне життя з його на вид дрібними та малозначущими пригодами, які не поодиноко, але в загальній сумі складаються на ту невдержиму ваготу, під котрою стогне робучий люд. Таке представлення бачимо аж геть пізніше, в майстерських картинах Марка Вовчка («Інститутка», «Ледащиця»)» (XVII, 20).

---

[10] Іван Франко, Твори в двадцяти томах, т. XVII, Держлітвидав, К., 1955, стор. 20.

Питання стилю обійшов М. Чалий в огляді творів Шевченка [11]. У нарисах М. Петрова про ранні балади сказано, що вони написані «в романтическом вкусе Козлова и Жуковского» [12]. Тут, власне, повторено думку М. Драгоманова, хоч Петров, очевидно, не був знайомий з його працею в «Громаді». Дослідник розумів стильову відмінність пізніших творів поета. Так, характеризуючи «Русалку», він зазначав: «Но в этой последней балладе начинается уже новое тенденциозное направление, имеющее в виду изобразить то горе, которое связано с социальными привиллегиями и гнетом класса над классом» (стор. 336). До цієї ж термінології вдавався Петров при згадці про безцензурні твори поета: «К последнему разряду произведений Шевченка относятся большею частию тенденциозные его произведения запретного содержания, как-то: «Кавказ», «Невольник», «Сон», «Завещание», «Холодный Яр», «Чигирин», «Суботов», «Посланіє до живих і мертвих і ненароджених земляків моїх» (стор. 348—349).

Обмежений цензурними умовами, Петров позбавлений був змоги розглядати названі твори: «Но эти тенденциозные стихотворения не появлялись в полном виде в русской печати и не могут подлежать нашему разбору» (стор. 349).

Очевидно, ті ж самі причини не давали змоги спинятися на цих творах і рецензентові нарисів Петрова — М. Дашкевичеві. Критик погодився з визначенням балад Шевченка як романтичних творів, але до імен Жуковського й Козлова додав ще й Міцкевича, згаданого Петровим. Не погодившись з групуванням письменників, поділом на періоди, Дашкевич згадав і про Шевченка, якого віднесено до групи українських слов'янофілів, слушно зазначивши, що «славянофильское учение не составляло главного содержания произведений Костомарова, Кулиша и Шевченко» [13]. Про реалізм в українській літературі Дашкевич згадав лише побіжно у зв'язку з романтичною ідеалізацією української старовини: «...Этот процесс не окончился с водворением вновь реализма в украинской литературе» (стор. 223).

Автор «Історії літератури руської» Ом. Огоновський, слідом за М. Драгомановим і М. Петровим, вважав Шевченка в його перших творах поетом-романтиком, який ішов у напрямі Жуковського й Козлова. Так само від Петрова йшла думка, що в баладі «Утоплена» Шевченко «намагався погодити романтизм з напрямом реальним» [14].

---

[11] М. К. Чалый, Жизнь и произведения Тараса Шевченка, К., 1882, (Часть четвертая: Обзор важнейших произведений Шевченка).

[12] Очерки истории украинской литературы XIX столетия Н. И. Петрова, К., 1884, стор. 330, 333.

[13] Отзыв о сочинении г. Петрова «Очерки истории украинской литературы XIX столетия», составленный проф. Н. И. Петровым.— «Отчет о двадцать девятом присуждении наград графа Уварова», СПб., 1888, стор. 273.

[14] «Історія літератури руської». Написав Омелян Огоновський, ч. II, 2 відділ, Л., 1889, стор. 531.

Не маючи точної хронології написання окремих творів поета, зокрема «Русалки» і «Лілеї», автор «Історії» вважав, що «Шевченко довго любувався в романтичнім напрямі літературнім; проте повертав іноді і пізніше до такого писання, коли став уже зображати картини побуту державного, національного й соціального» (стор. 532). При цьому він посилався на твори, ніби написані близько 1857 р.: «Русалка» і «Лілея» (справді ж 1846 р.). Слідом за Драгомановим Огоновський вважав «більше реальною поему «Наймичка».

Певним новим кроком у порушуваній нами проблемі була стаття І. Франка «Тарас Шевченко» (1891), в якій уперше поетична творчість поділена на чотири періоди (цей поділ прийняли й ми). Перший період (1838—1843), коли Шевченко «стоїть ще на грунті романтичнім, пише балади і сентиментальні думки...» (XVII, 92). Другий період (1843—1847): «Романтична струна не перестає ще звучати — постають ще й тепер деякі балади, але чисто баладовий тон у них глухне і тихшає супроти голосних нот психологічного і соціального аналізу». Франко відзначає тут «чудові реалістичні картини з життя» («Наймичка») (XVII, 93). Третій період — заслання, четвертий — після заслання. Ці останні два періоди стилістично Франко не характеризує.

У відомій класичній роботі про «Наймичку», де порівняно поему й повість, Франко вважав, що в повісті «реалізм подробиць шкодить суцільності враження» (XVII, 110). Тут же по суті дається важливе теоретичне визначення реалізму в поезії: «то згущена, сконцентрована, скристалізована дійсність» (XVII, 115).

Автор говорить про таку рису естетичних поглядів Шевченка, як «адорацію» штуки» (мистецтва). Високим розумінням мистецтва керувався поет і при писанні «Наймички»: «...Воно (розуміння.— *Ред.*), мабуть, заставляло його очищувати вибрану тему від усіх лишніх подробиць, від усіх, так сказати, жужлів буденного життя, щоб тим способом піднести звичайний життєвий факт в ясну сферу ідей. В тім пункті реалізм лучився у Шевченка з ідеалізмом. Вірно заобсервований і вміло вихоплений факт живої дійсності він старався... перетворити в тип, скристалізувати в символічний образ самої ідеї» (XVII, 115).

З контексту думок Франка випливає, що тут «ідеалізм» ужито не в розумінні світогляду, філософському, а в розумінні високого узагальнення: життєвий факт підноситься до високої сфери ідей і реалістичний тип кристалізується в символічному образі ідеї.

У статті є ще одна важлива думка. Хоча тут слово «реалізм» і не вживається, але по суті мова йде про реалістичну типізацію, властиву Шевченкові на останніх трьох етапах його творчості: «Се й є великий тріумф штуки (мистецтва.— *Ред.*) — в партикулярному, частковому, случайному показувати загальне, вічне і безсмертне» (XVII, 118).

Таким чином, Франко перший визначив деякі характерні особливості реалістичного методу Шевченка.

1893 р. у Львові вийшов «Кобзар» Шевченка у виданні Товариства імені Шевченка з великою вступною статтею Огоновського. Як і Франко, упорядник поділив усю творчість поета на чотири періоди. Перший період Огоновський назвав періодом «романтично-національним». Посилаючись не раз на Франка щодо впливів на Шевченка, автор вступної статті характеризує своєрідність романтизму поета: «...Романтичність, яка проявляється в Шевченкових стихотворах першої доби літературної діяльності, не має прикмет того романтизму, який з'являвся в Росії в двадцятих роках... стихотвори Шевченкові з романтичною закраскою проявляють вплив тих романтичних мотивів, яких знаходимо так багато в народній поезії українській. А позаяк вдача народу русько-українського вважається подекуди сентиментальною, то й деякі сентиментальні думки Тарасові суть вірним образом думок і почувань сього народу. Все ж муза Шевченкова зуміла покористуватись усім багатством народної поезії,— зуміла з'єдинити красу природної творчості народу з художницькою творчістю геніального поета» [15].

В основному ця характеристика не розходиться з Франковою, з тією відміною, що Франко бачив і в ранній творчості реалістичний струмінь («Катерина»). Та, власне, й сам Огоновський відчував певні відмінності саме цієї поеми, зазначивши: «...Все ж сей епічний твір стоїть неначе на узграниччю між першою а другою добою в розвою поетичної діяльності Тараса» (стор. XCVII).

Другий період Огоновський назвав «напрямом політично-національним», третій — «суспільно-національним» і четвертий — «реалістичним». В основу цих визначень покладено різні принципи. Мав рацію свого часу М. Драгоманов, коли зауважив з приводу періодизації Огоновського: «Ознаки політичний і суспільний належать до матеріалу і ідей, а ознак реалістичний до способу обробки, до літературної школи» [16]. Йому заперечував Ю. Романчук, але не переконливо [17]. Мав рацію Драгоманов: в основі періодизації Огоновського два принципи: стильовий — «романтичний», «реалістичний» і ідейно-політичний: «політично-національний», «суспільно-національний». Хоч треба сказати, що при конкретних оцінках окремих творів Огоновський не оминав і їхніх стильових ознак. Так, цитуючи наведені вже нами слова Драгоманова про «Наймичку», він зазначав: «...Епічний стихотвір «Наймичка»... є більш реальний від «Катерини», і далі: «По нашій думці деякі стихотвори третьої і четвертої доби

---

[15] Омелян Огоновський, Дещо про життя і літературну діяльність Тараса Шевченка.— У кн.: Т. Шевченко, Кобзар, ч. 1, вид. Товариства ім. Шевченка, Львів, 1893, стор. XCV.

[16] М. Драгоманов, Т. Шевченко в чужій хаті його імені.— «Народ», 1893, № 10, стор. 87.

[17] Ю. Романчук, Деякі причинки до поправнішого видання поезії Тараса Шевченка,— «ЗНТШ», т. 34, 1900, стор. 5.

в літературній діяльності Тараса суть більш реальні від «Наймички» [18].

Після розгляду багатьох творів періоду «трьох літ» Огоновський зауважував: «Із того погляду на деякі стихотвори Шевченкові видно, що він уже в другій добі своєї творчості нахилявся подекуди до писання реального. Тому-то й балада «Утоплена» має більше прикмет реальних, ніж балади першої доби» [19].

Автор передмови бачив реалізм і в третьому періоді: «Реальний напрям писання в третій добі бачимо найпаче в отсих стихотворах: 1) «Мати-покритка...» [20], 2) «Марина»... 3) «Сотник»... Реалізм із закраскою романтичною проявляється в поемах: 1) «Княжна».., 2) «Варнак».., 3) «Петрусь».., 4) «Москалева криниця»... Романтичною же прикметою визначуються найпаче балади: 1) «Русалка».., 2) «Лілея» [21].

Хибною була думка Огоновського про елементи натуралізму в останньому, четвертому, періоді: «Як же ж Шевченко вернувся з неволі, то реалізм його переходив іноді в натуралізм, хоча при чутливій своїй вдачі проявляв він і тоді ще подекуди змагання ідеальні» (стор. CV). Причому в дальшому викладі думка ця не розкривалася на аналізі конкретних творів.

Таким чином, Огоновський і в періодизації, і в стильових оцінках окремих періодів ішов за Франком, не раз його цитуючи. Коли взяти до уваги хронологію окремих творів, то висновок буде той, що вже в ранньому романтичному періоді виявляються елементи реалізму, і, навпаки, в наступних реалістичних періодах наявні поодинокі елементи романтизму.

Побіжно питання напряму й стилю поезії Шевченка порушив О. Колесса у статті «Шевченко і Міцкевич» [22]. Хоча автор і посилається на Петрова, Дашкевича й Огоновського, концепція його дещо відмінна. Колесса вважає, що в ранній творчості Шевченка нема єдиного напряму, хоч переважає сентиментально-романтичний стиль: «Як у всякого письменника, що перший раз береться за перо, так і в перших літературних починах Шевченка трудно шукати одноцінного напрямку думок та широкого поетичного світогляду. Любов та події сімейного життя, підмічені переважно з боку сентиментально-романтичного,— се теми перших Тарасових поезій, се мотиви, які навіяла йому сучасна література та його молодече життя» (стор. 36).

У дальшому викладі Колесса не раз називає ранні поезії Шевченка «романтичними». При аналізі «Перебенді» він посилається

---

[18] Т. Шевченко, Кобзар, ч. 1, 1893, стор. XCVIII.

[19] Т. Шевченко, Кобзар, 1893, стор. CIII. Огоновський тоді не знав, що «Утоплена» написана 1841 р.

[20] Так назвав Огоновський вірш «У нашім раї, на землі».

[21] Т. Шевченко, Кобзар, стор. CV. Огоновський не знав, що обидві балади написані 1846 р.

[22] Шевченко і Міцкевич. Про значення впливу Міцкевича в розвою поетичної творчості та в генезі поодиноких поем Шевченка. Порівнююча студія Олександра Колесси.— «ЗНТШ», т. III, 1894, стор. 36.

на розвідку Франка і сам вважає образ кобзаря-Перебенді «реальним» (стор. 37).

Ранній період у творчості Шевченка Колесса обмежує роками 1833—1840, а роки 1840—1843 вважає «другою добою», але визначає його особливості не стильовими ознаками, а жанровими: «поеми патріотично-історичні». Проте в самому викладі автор розвідки вважає й ці твори романтичними, відзначаючи «романтичну ідеалізацію козаччини» (стор. 93).

Третьою добою Колесса вважав роки 1843—1845, виходячи, передусім, з жанрових ознак: «Поеми політичні». Але розкриваючи в анотації зміст четвертого розділу, зазначає: «Шевченко зриває з козакофільським романтизмом» (стор. 96). Характеризуючи зміни в світогляді й творчості поета, автор зазначав, що романтизм у ті роки був уже перейденим етапом. Після смерті Пушкіна, Лермонтова й Кольцова на перший план виходить Гоголь, який у ранніх творах сам був романтиком, але вже в «Ревізорі» й «Мертвих душах» «поклав... основи під нову школу натуралістичну, а посередньо й соціальну» (стор. 98). Докладно розкриває Колесса характер суспільно-політичного і літературного розвитку в західноєвропейській і російській літературах і приходить до висновку про вплив цього руху на Шевченка. Як відомо, до такого ж висновку свого часу прийшов у «Причинках до оцінення поезій Шевченка» Франко, на якого автор статті й посилався. Поеми «Сон» і «Великий льох» у статті розглядалися з погляду впливу Міцкевича. Ми повинні в даному разі зазначити лише визнання Колессою впливу на Шевченка нової натуральної школи.

Заслуговують на увагу думки П. Грабовського про реалізм Шевченка, висловлені у маловідомих свого часу статтях у сибірській пресі. У першій статті про поета читаємо: «...Его мечты отличались строго жизненным направлением, и то же реальное направление мы замечаем в его живописи» [23].

В наступній статті сказано про критичний демократичний характер Шевченкового реалізму: «В более зрелых своих произведениях Шевченко... является представителем истинно социального направления в поэзии, каким впоследствии был только Некрасов. Верная заветам Шевченко, украинская литература постепенно проникласъ народно-реалистическими тенденциями его творчества...» [24].

Меншу увагу питанням стилю приділяв Франко в розділі про Шевченка в нарисі історії української літератури [25].

---

[23] П. Грабовський, Тарас Григорович Шевченко.— «Сибирский листок», 1900, Цит. за вид.: Павло Грабовський, Зібрання творів у трьох томах, т. 3, К., Вид-во АН УРСР, 1960, стор. 164.

[24] П. Грабовский, Памяти Т. Г. Шевченко.— «Сибирский листок», 1901, Цит. за вид.: Павло Грабовський, Зібрання творів у трьох томах, т. 3, К., Вид-во АН УРСР, 1960, стор. 175.

[25] Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. Написав Іван Франко, Л., 1910, стор. 107—111.

Отже, в дореволюційному шевченкознавстві, головним чином у працях Франка, була закладена основа періодизації поетичної творчості Шевченка й основні лінії еволюції його методу від романтизму до критичного реалізму.

Радянське шевченкознавство не відразу звернуло увагу на проблеми творчого методу й стилю. Перед ним стояли першочергові завдання: оцінити спадщину Шевченка з погляду матеріалістичної теорії класів, класової боротьби. Цій меті служили статті й праці В. Коряка, Є. Григорука, А. Річицького, В. Блакитного та ін. Від самого початку вони змушені були полемізувати з буржуазними вченими. Перша, більша, книжка про Шевченка (А. Річицького) не претендувала на науковість. Автор її передбачливо зазначав: «Публіцистична розвідка» [26].

І все ж таки, при всій помилковості окремих тверджень, праця А. Річицького була однією з перших спроб застосувати історичний матеріалізм в оцінці творчості Шевченка. Автор розвідки, як і дореволюційні шевченкознавці, вважав раннього Шевченка романтиком, але в це поняття вкладається тепер інший зміст: «На тлі панського патріотизму до престолу, панської історичної романтики, Шевченкова любов до України і його національно-козацька романтика має вже революційний характер, бо це є любов до у б о г о ї, о б і д р а н о ї України, що «сиротою понад Дніпром плаче» (стор. 74).

Цього не було й не могло бути в дореволюційному шевченкознавстві.

Вважаючи «Гайдамаки» романтичним твором, Річицький далі зазначав: «Зате у відношенні до своєї сучасності Шевченко був цілком реалістичний» (стор. 79). На жаль, це правильне розуміння дальшої творчої еволюції поета в наступних розділах не розкривається.

Серед радянських учених, які почали формуватися ще в дореволюційний період, у школі В. Перетца, а потім еволюціонували в бік соціологізму і кінець-кінцем — марксизму-ленінізму, слід назвати передусім П. Филиповича — його студію про романтизм Шевченка [27]. Цінність цієї роботи насамперед у тому, що творчість Шевченка тут розглядається на тлі світової і російської літератури. Автор використовує найновішу літературу питання щодо романтизму. Безперечно, слід при цьому брати до уваги методологічний рівень тодішнього літературознавства. Хоча Филипович багато уваги приділяв висвітленню впливів, він виходив із тези, що українські письменники, засвоюючи нові течії європейського письменства, «брали лише те, для чого був свій грунт

---

[26] А н д. Р і ч и ц ь к и й, Тарас Шевченко в світлі епохи. Публіцистична розвідка, вид. 2, ДВУ, 1925. Перше видання вийшло 1923 р. у прогресивному видавництві «Космос» (друковано в Берліні). Цит. за другим виданням (стор. 5).

[27] П. Ф и л и п о в и ч, Шевченко і романтизм.— «Записки історично-філологічного відділу ВУАН», кн. 4, 1923, стор. 3—18.

в ту добу» (стор. 6). Звідси випливала думка про органічність романтизму на українському грунті: «...Перша спроба пересадити романтику в українську поезію була тому вдала, що знайдений був свій грунт, на який можна було пересаджувати,— і на цьому грунті народної поезії, народної творчості виростала квітка, відмінна від німецької — простіша, живіша, ніжніша...» (стор. 7).

Правильна думка Филиповича про те, що Шевченко мав попередників — романтиків, що в поезії він опинився в романтичному оточенні. Показавши характерні риси його балад, автор висловив слушні думки: «...Шевченко показав, що балада — та галузь, де романтизм міг знайти поживу і на українському грунті» (стор. 8); і далі: «...Балада в творчості Шевченковій і в українській поезії його доби — явище органічне, це українська варіація характерного романтичного жанру» (стор. 10).

Так само органічним явищем автор статті вважав мотиви й форми Шевченкової історичної романтики. Филипович бачив у цих жанрах дві характерні риси: 1) «типові романтичні підхідки, які в баладах менше виявилися: ефектні пози, мелодраматичні сцени, криваві події (напр., вбивство Гонтою дітей)...» 2) «культ героїчної індивідуальності, сильної фізично й сміливої» (стор. 12).

Щодо ранніх творів, то спостереження автора статті слушні, але з концепцією всієї статті не можна погодитись. Навіть там, де мова йде про ранні твори, Филипович робить узагальнення про всю творчість поета як романтичну: спочатку зауваження такого роду про «Катерину», де «елемент побутовий з'єднано з ідеалізацією та романтикою...» (стор. 10). Пізніше аналогічні зауваження про «Відьму» й «Марину» — твори періодів «трьох літ» і заслання. Відтак широке узагальнення: «...Він од національної романтики переходить до революційної, до закликів боротьби і помсти, до політичного й соціального протесту» (стор. 13). І нарешті підсумок: «... Багато романтичних, зокрема байронічних мотивів і форм, літературних засобів проходить трохи не через всю творчість Шевченкову... Коли б проаналізувати поетику «Кобзаря».., то можна було б виявити, що тут Шевченко був і лишивсь романтиком» (стор. 16—17).

У захопленні важливою й цікаво розробленою проблемою Филипович, на жаль, пішов назад од здобутків дореволюційного шевченкознавства в особі Сірка — Вовка, частково Драгоманова й Огоновського, і особливо Франка, який вважав Шевченка в основних періодах реалістом [28].

На цих же проблемах спинився інший учень В. Перетца — О. Багрій — у монографії «Т. Г. Шевченко в литературной обста-

[28] Не об'єктивною, упередженою була рецензія М. Марковського на статтю П. Филиповича. (Див. «Деякі праці про Шевченка».— «Записки історично-філологічного відділу УАН», кн. XII, 1927, стор. 334—337. Сперечаючись по деталях, рецензент залишив без уваги питання методу).

новке»[29]. Оскільки пізніше вона в переробленому вигляді була видана в українському перекладі, ми й спинимось на цьому останньому варіанті[30].

Розглядаючи творчість Шевченка за мотивами, Багрій, як і його попередники, вважає ранній період — романтичним (стор. 27). Як і деякі його попередники, він вважав, що в цьому періоді поетові властивий був і сентиментальний стиль (стор. 34, а також 32, 124). Поему «Катерина» він так і називає «сентиментально-романтичною» (стор. 133). Розглядаючи мотиви творів Шевченка пізніших періодів, дослідник, майже як правило, уникає стильових визначень. Про поему «Тризна» ще сказано, що стиль її «романтичний» і що поет працює «над засвоєнням романтичного стилю» (стор. 145). Але ця поема ще переходового періоду від ранньої творчості. Лише в одному місці сказано туманно й невиразно: «...В творах, написаних після відвідання України та пережитих особистих зворушень, невизначена побутова обстановка дії замінюється реальною обстановкою України, що стогне під ярмом...» (стор. 124). Лише в самому кінці книжки в розділі про «формальні особливості ліро-епічних творів Шевченка», узагальнюючи спостереження над епітетами, Багрій називає їх «яскравими, реалістичними, влучними і незабутніми стилістичними засобами...» (стор. 202).

Заслуговує на увагу стаття відомого славіста акад. М. Державіна, власне, його доповідь з нагоди відзначення 70-річчя від дня смерті Шевченка[31]. Автор її був обізнаний з усією шевченкознавчою літературою, але не пішов за поширеними тоді вульгарно-соціологічними схемами, а мав власний погляд на творчість поета, зокрема на його метод і стиль: «...Ошибочно было бы, исходя из наличности в творчестве Шевченка тематики из области национально-исторического прошлого Украины, приписывать ему и какой-то культ казатчины вообще, безотносительно к тому идеологическому окружению, которое Т. Г. Шевченко, на различных этапах своего политического и литературного развития, связывал с этим национальным историческим прошлым Украины. С моей точки зрения, романтический историзм у Шевченка, в конце концов, обычная у всех славянских «будителей», ...традиционная литературная форма и вместе, конечно, метод борьбы за национально-политическое и социальное раскрепощение... и рассматривать историзм Шевченка вне увязки его творчества с этим его

---

[29] А. В. Багрий, Т. Г. Шевченко в литературной обстановке. «Известия Азербайджанского университета», т. 2-3. Общественные науки. Окреме видання, Баку, 1925.

[30] О. В. Багрій, Т. Г. Шевченко, т. 1. Оточення. Мотиви творчості. Стиль, Х., ДВУ, 1930.

[31] Творчество Т. Г. Шевченка в его историческом и идеологическом окружении. Доклад, прочитанный в пленарном собрании Института славяноведения Академии наук СССР, 27.XII 31, посвященном 70-летию со дня смерти Т. Гр. Шевченка.— «Известия Академии наук СССР», VII серия. Отделение общественных наук, 1932, стор. 395—421.

окружением было бы неверно, если даже и признавать наличность у Шевченка в раннем периоде его творчества некоторого увлечения националистической романтикой («Гайдамаки»).., тем не менее, не националистическая романтика, а национально-революционная казацкая романтика характерна в основном для творчества Шевченка» (стор. 418).

Поставивши раннього Шевченка у зв'язок з польською й російською літературами, Державін вважав, що вже перші твори поета «представляют собою художественные ценности мирового значения и исключительной общественной значимости. Это непревзойденные образцы романтического стиля не только в одной украинской поэзии,— непревзойденные потому, что условия украинской социальной действительности, питавшей своими соками корни шевченковской поэзии, своим конкретным содержанием максимально содействовали заострению и литературного стиля. В силу того же и романтизм Шевченка представляет собою блестящее разрешение проблемы социального заказа в литературно-художественном оформлении» (стор. 419—420).

Коли відкинути деяку данину термінології тих часів, думка Державіна в основі своїй вірна.

У широкому плані питання стилю й творчого методу Шевченка розглядав Б. Навроцький. Це передусім його стаття «Проблеми соціологічної аналізи Шевченкового поетичного стилю» [32] і особливо друга стаття — «Проблеми Шевченкової творчої методи» [33]. У першій з них автор розглядає стиль переважно у вужчому плані, що його ми називаємо тепер — поетикою. Не випадково саме такою була назва першої редакції статті [34]. Тому ми й розглянемо тільки другу статтю. Б. Навроцький намагався виходити з принципів марксизму-ленінізму, з класової точки зору. На жаль, у той період дослідник сприймав ці принципи крізь фальшиву призму вульгарної соціології. Як і його попередники, Навроцький вважав Шевченка в ранньому періоді романтиком. Мав він рацію, коли бачив принципову, якісну різницю між романтизмом Шевченка і романтизмом його попередників і сучасників. Але, як і інші вульгарні соціологи тих часів, він романтизм Метлинського, Гребінки, Куліша, Костомарова та ін. вважав «поміщицьким», а романтизм Шевченка, «речника селянської голоти України»,— «стилістичним оформленням ідеологічних концепцій... революційно-демократичної безкомпромісовості» [35]. Тому й дослідник бачив між цими двома романтизмами тільки «прірву».

Як і попередні дослідники, Навроцький бачив у ранній твор-

---

[32] Б. Навроцький, Шевченкова творчість. Збірка статтів, Х.— К., ЛІМ, 1931, стор. 5—25.

[33] «Життя й революція», 1932, № 10, стор. 104—126.

[34] Б. Навроцький, Проблеми соціологічної аналізи Шевченкової поетики.— «Життя й революція», 1930, № 3, стор. 146—157.

[35] Б. Навроцький, Проблеми Шевченкової творчої методи.— «Життя й революція», 1932, № 10, стор. 111.

часті поета також «сентименталізм» у таких творах, як «Причинна», «Катерина», «Наймичка»: «Але знов-таки було б абсолютним перекрученням класової суті Шевченкової творчої методи ототожнювати цей сентименталізм з поміщицьким сентименталізмом, наприклад, Квітки» (стор. 112—113). Далі в такому ж плані йде мова про «поміщицький сентименталізм» Котляревського.

На відміну від попередників, Навроцький цілком чітко говорить про Шевченків реалізм, але відрізняє його від «буржуазного реалізму Кулішів, Нечуїв-Левицьких», називаючи його «революційним реалізмом» (стор. 115—126).

Виходячи з добрих намірів — показати своєрідність, відмінність творчого методу Шевченка від його попередників і сучасників,— дослідник по суті відгородив його від усієї прогресивної української і російської літератури, бо в компанію з українськими «реакціонерами» потрапив і Гоголь, про манеру якого сказано як «про першу стадію буржуазного реалізму... речника консервативних кіл середньомаєткового панства України й Росії першої половини XIX ст.» (стор. 124, 125).

Дещо подібні погляди на творчий метод і стиль Шевченка висловлював свого часу й Є. Шабліовський, хоч, може, не так прямолінійно, як Навроцький: «Романтичний пафос перших творів Шевченкових кардинально різниться від звичайного буржуазного і дрібнобуржуазного романтизму» [36]. Дослідник вживав паралельно обидва терміни: «художня метода» і «стиль». Так само, як і Навроцький, автор книжки вважав, що «у романтиці раннього Шевченка знайшли відображення найреальніші процеси, що назрівали розпорошено і стихійно в пригніченій, що підіймалася, клясі» [37] (стор. 87—88).

У кінці книжки є окремий підрозділ «Революційно-демократичний реалізм Шевченка». Тут є нові моменти, відмінні від поглядів Навроцького. Шабліовський вважав, що реалізм Шевченка формувався від самого початку його творчості: «Проблема раннього Шевченка — це проблема формування революційно-демократичного стилю». І далі про період «трьох літ»: «Революційно-демократичний реалізм усе повніше сформовується, позбавлений романтично-сентиментальних (хай і в народному дусі) прикрас» (стор. 265).

І нарешті зрілий Шевченко «реальну дійсність перепускає через свою художню майстерню і дає типові характери в типових обставинах... Характеризуючи в цілому художню методу Шевченка, ми мусимо визначити її як методу революційного реалізму» (стор. 265—270).

Певне уточнення цієї формули ми бачимо в статті Є. Шабліовського у першому виданні «Большой Советской Энциклопедии»:

---

[36] Є. Шабліовський, Т. Г. Шевченко та його історичне значення, К., ВУАН, 1933, стор. 87—88.

[37] Там же.

«Творчество Шевченко — замечательный образец революционного, реалистического искусства... Реализм поэтического стиля Ш[евченко] сказывается как в самом отношении к действительности — в стремлении с максимальной правдивостью и революционной глубиной передать самые разнообразные явления жизни и собственные переживания,— так и в методе его обращения со словом, в его образах, рифмах, интонациях» [38].

У наступній своїй праці Шабліовський далі уточнює цю концепцію. Зберігаючи попередній погляд на своєрідність Шевченкового романтизму, автор тепер зазначає: «Романтичний пафос перших творів Шевченка, зазнавши чималого впливу дворянсько-поміщицької націоналістичної тогочасної літератури, все-таки, відрізнявся самими своїми *основами* від романтизму цієї літератури» [39].

При певній данині тогочасним неправильним поглядам на українську літературу початку XIX ст., тут підкреслюється, чим саме відрізнявся романтизм Шевченка від романтизму його попередників і сучасників, хоч ми розуміємо, що крім відмінності була й певна спільність між українськими романтиками і Шевченком. Як і в попередній книжці, Шабліовський вважає поета в період «трьох літ» реалістом: «...Там, де Шевченко подає сучасні йому картини, де виливає він свій гнів на голови народних гнобителів,— реалізм його досягає нечуваних ідейних і художніх висот» (стор. 114).

В одному з підсумкових розділів книжки автор дещо відходить од попереднього визначення методу революційно-демократичного реалізму: «...Реалізм Шевченка — реалізм революційний...» У зв'язку з однією з пізніших праць нам доведеться ще спинитись на цих визначеннях методу Шевченка.

І нарешті в останній довоєнній роботі Шабліовський ще раз спиняється на творчому методі Шевченка, зближуючи його з напрямом російських революційних демократів 50—60-х років. Ще до заслання, пише він, «в кращих творах середини 40-х років («Сон», «Кавказ») Шевченко виступив як ідейно-творчий попередник революційно-демократичного реалізму, що його так блискуче обгрунтували... Чернишевський і Добролюбов. Тепер, вернувшись із заслання, Шевченко досягає, як художник-реаліст, як художник-боєць, ще більшої сили, ще могутнішого розмаху» [40].

Трохи відмінні були погляди на творчий метод поета Ю. Йосипчука. У доповіді «Особливості творчості Шевченка» 1935 р. він повторив чимало з поширених тоді тверджень, ніби «Шевченко в значній мірі переносив націоналістичну романти-

---

[38] Е. Шаблиовский, Шевченко.— БСЭ, т. 62, М., 1933, стор. 181.

[39] Є. С. Шабліовський, Т. Г. Шевченко. Його життя та творчість, 1814—1934, К., ВУАН, 1934, стор. 96.

[40] Там же, стор. 238—249.

ку поміщицької літератури в свою ранню творчість» [41]. Але далі Йосипчук висловлює більш правильні погляди, ніж його сучасники: «Далі з кожним роком романтика спадає, а революційно-демократична творчість Шевченка стає все більш реалістичною, з значними елементами революційного романтизму... в останньому періоді (після заслання). Шевченко визріває у великого реаліста в літературі своєї епохи» (стор. 32).

Ще чіткіше цю концепцію викладено в тезах Йосипчука «Реалізм Шевченка»: «Творчим виявом революційно-демократичних позицій Шевченка є реалізм, що був взагалі творчим методом революційно-демократичної літератури тодішньої Росії (30—50-х рр. XIX ст.). Цей реалізм (революційно-демократичної літератури) мав свої особливості і був відмінний від реалізму буржуазно-поміщицької літератури» [42].

Творчий метод Шевченка Йосипчук розглядав у розвитку: на ранньому етапі поет — романтик, який перебував під впливом романтично-сентиментальної української літератури. Реалістом він став в циклі творів «Три літа». І, нарешті, «реалізм Шевченка дійшов вершини свого розвитку в останній період його творчості після заслання».

Коли із тез Йосипчука відкинути характерне для того етапу вульгарно-соціологічне лушпиння, залишається раціональне зерно, яке може прийняти й сучасне шевченкознавство: «Сила і велич реалізму Шевченка полягає в тому, що його творчість зумовлена великими революційно-демократичними ідеями його доби... Сила реалізму Шевченка — у величезному узагальненні явищ сучасної письменникові дійсності... Характерною рисою реалізму Шевченка є наявність у нього романтики. Романтика в реалізмі Шевченка — результат великого революційного пафосу в його поезії» (стор. 151—152).

Під назвою «Реализм Шевченко» 1936 р. опублікована стаття Г. Владимирського [43]. Ясна річ, що на двох сторінках автор не мав змоги ширше говорити про творчий метод поета, повторивши те, що писалося в ті часи в шевченкознавчій літературі. Він згадав про романтизм у ранній творчості Шевченка і водночас про зародки нового методу: «В «Катерине» мы уже находим корни того нового реалистического отражения действительности, которое условно можно назвать «революционно-демократическим».

Питання художнього методу були порушені в статті Л. Новиченка «Поет і народ» [44]. Цілком слушно автор вважав, що Шев-

---

[41] Особливості творчості Шевченка. (З доповіді вченого секретаря Інституту шевченкознавства Ю. Д. Йосипчука на засіданні УАН 11 березня 1935 р.).— «Вісті УАН», 1935, № 2-3, стор. 31.

[42] Ю. Йосипчук, Реалізм Шевченка (Тези повідомлення на науковій сесії УАМЛІН).— «Під марксо-ленінським прапором», 1935, № 6, стор. 150.

[43] Г. Владимирский, Реализм Шевченко.— «Резец», 1936, № 5, стор. 16—17.

[44] Л. Новиченко, Поет і народ. До характеристики художнього методу в ліриці Шевченка.— «Радянська література», 1938, № 11, стор. 3—18.

ченко високо оцінював творчість російських письменників «гоголівської школи» і далі: «Шевченко цілком підтримував метод Гоголя — метод критичного реалізму» (стор. 9). У зв'язку з розглядом поглядів поета на книжку К. Лібельта Л. Новиченко зазначає, що в розв'язанні основних питань філософії мистецтва Шевченко стоїть на міцних реалістичних позиціях.

Спинившись на обгрунтуванні Чернишевським теорії реалізму, автор статті називає цей метод «лінією критичного, революційного реалізму» (стор. 12) і далі стверджує: «У своїй творчій практиці, як і в теорії, Шевченко цілком і повнотою здійснював методологічні принципи критичного реалізму, накреслені Чернишевським і Добролюбовим» (стор. 13).

Виникає питання про романтику. Автор статті дає таку відповідь: «Безперечно, в багатьох творах Шевченка, надто на історичні теми, є значні елементи романтики. Але ця романтика здорова, народна в своїх джерелах, вона грунтується на вірному, реалістичному розумінні дійсності» (стор. 14). При перечитуванні статті Новиченка виникає питання: в ранніх творах на історичні теми є лише «елементи романтики», чи вони все-таки переважно романтичні?

Відсутність розкриття ролі романтизму в творчості Шевченка, особливо раннього періоду, пояснюється тим, що Новиченко спинявся майже виключно на ліриці поета часів заслання і після заслання: «У цій статті мова йде насамперед про творчість поета 1847—1861 років» [45]. Щодо цих двох періодів визначення методу поета як реалістичного заперечень не може викликати.

Багато матеріалу по даній проблемі дає література ювілейного 1939 р. Уже у вступних промовах на ювілейному пленумі Спілки письменників О. Толстого й П. Тичини підкреслювалось значення «Шевченкового реалізму» [46]. У доповіді М. Рильського розкривався шлях розвитку поета від романтичної балади до реалістичної поеми, відзначалось, що поряд з баладою «Причинна» написана цілком реалістична поема «Катерина», «реализмом отмечены уже первые литературные шаги Тараса Григорьевича Шевченко. Реализм этот и развивался по мере роста и развития поэтического дарования Шевченко» [47].

У різних варіаціях ця концепція викладається в основних ювілейних виданнях [48].

---

[45] Л. Новиченко, Поет і народ...— «Радянська література», 1938, № 12, стор. 145.

[46] VI пленум правления Союза советских писателей СССР, посвященный 125-летию со дня рождения Тараса Григорьевича Шевченко, Бюллетень № 1, К., Гослитиздат Украины, стор. 5, 12.

[47] VI пленум правления Союза советских писателей СССР. Бюллетень № 2, стор. 84.

[48] Н. Ф. Бельчиков, Тарас Шевченко. Критико-биографический очерк, М., ГИХЛ, 1939; П. Г. Приходько, Вивчення творів Т. Г. Шевченка в середній школі, К., «Рад. школа», 1939; І. Айзеншток, Як працював Шевченко, К., «Рад. письменник», 1940, стор. 107. (Тут, зокрема,

Найширше питання творчого методу розглядається в розвідці М. Русанівського «Шевченко і українська література першої половини XIX ст.» [49]. У ній вперше рішуче й категорично заперечено вульгарно-соціологічне спотворення спадщини поета: «В загальній тенденції автора статті було прагнення розвіяти шкідливі вульгарно-соціологічні трактування, за якими відривалось Шевченка від кращих традицій попередньої української літератури. Вульгарні соціологи навмисне затушковували передові, ідейно-художні напрями в творчості визначних українських письменників дошевченківської пори, щоб цим створити грунт для різних псевдонаукових «теорійок» про «самобутність» і «незалежність» творчого шляху Шевченка в українському літературному процесі» (стор. 61—62).

На підставі широкого, докладного зіставлення Русанівський показав те спільне й відмінне, що було в ранній творчості поета і його попередників і сучасників — українських романтиків. Так само Шевченко використав реалістичні тенденції у творчості Котляревського, Квітки та ін.: «Великий український поет геніально розвинув і продовжив далі реалістичні традиції своїх попередників, він створив могутнє, революційно-реалістичне мистецтво і підніс українську літературу до рівня передових літератур світу» (стор. 63).

Автор розвідки врешті приходить до таких висновків: «...Шевченко вперше утверджує в українській літературі нові творчі методи, революційний романтизм і критичний реалізм» (стор. 63). Щодо першої частини цього висновку, то він не зовсім обгрунтований у розділі «Шевченко і українські романтики». Питання залишається дискусійним, оскільки і в ранньому періоді літературної діяльності поета, де найбільше романтичних творів, ми бачили виразні реалістичні тенденції, на які звернув увагу М. Рильський.

Автор статті «До проблеми романтизму Шевченка», вміщеної у цьому ж збірнику (стор. 163—179), М. Плісецький вважає, що його попередники «надто спрощують» творчий процес поета і що романтизм характерний «для цілої творчості Шевченка». Щодо ранньої творчості він має цілковиту рацію. Щодо періоду «Трьох літ» думки автора також в основі своїй правильні. На його думку, тут реалістичних творів більше, є реалістичні твори з романтичним забарвленням. Далі починаються деякі дискусійні моменти: «Творчість Шевченка пізніших часів найчастіше визначається як реалістична. Романтичні її елементи зовсім не досліджені» (стор. 163).

зазначалось: «Після «Гайдамаків» у Шевченка траплялись окремі рецидиви романтики, але основна лінія творчості, лінія реалізму і народності була вже ясно намічена і остаточно визначилась у середині сорокових років...»).

[49] Наукові записки Київського університету. Збірник філологічного факультету, № 1, Пам'яті Т. Г. Шевченка, К., 1939, стор. 29—64.

Плісецький має рацію щодо балад, написаних перед арештом і в перші роки заслання. Правильний висновок з розгляду цих творів: «...Ми помічаємо єдність реалістичних і романтичних рис... У цій єдності провідним визначальним творчим методом є реалістичний» (стор. 172).

На жаль, у другій половині статті є дискусійні моменти. Особливо це стосується творів поета після заслання, в яких автор бачить лише «реалістичні тенденції» (стор. 173). Певна нечіткість є і в висновках до всієї статті: «Отже, виявляється, що романтизм властивий для цілої творчості Т. Г. Шевченка... Але водночас із цим Шевченко є геніальний реаліст... Значить, для творчості Шевченка характерна єдність, злиття реалізму і романтизму» (стор. 177). У цих висновках слід було знову повторити те, що сказано раніше про твори, написані перед арештом і в перші роки заслання: «У цій єдності провідним, визначальним творчим методом є реалістичний».

Ще більше нечіткості в резюме російською мовою. Через стислість в резюме не викладені правильні думки автора щодо реалізму. Резюме закінчується реченням: «Романтизм этого периода (1857—1861.— *Ред.*) определяется как активный романтизм...» (стор. 178). Читач статті може зробити висновок, ніби на попередніх етапах творчості Шевченка романтизм цей не був активним, що, звичайно, неправильно.

Цінною є друга редакція статті С. Родзевича «Романтизм і реалізм у ранніх творах Т. Г. Шевченка» [50]. Тут є певна відмінність од багатьох тверджень у першій редакції статті, є певна відмінність і від концепції М. Русанівського. Романтичний вплив на раннього Шевченка Родзевич розглядав трохи ширше — не лише українських, але й російських і західно-європейських романтиків. Слушно автор статті вважав, що «Шевченкові довелось майже без попередників пробити велику й історично неминучу роботу прилучення української літератури до романтизму...» (стор. 59).

Романтизм Родзевич вбачав не лише в ранніх баладах і історичних поемах, а й у такій поемі переходового періоду, як «Тризна», де Шевченко вже осуджував «байронический туман», хоч, як слушно зазначено в статті, сам «не уникнув байронічної туманності в змалюванні недовгого життя свого героя і його характеру» (стор. 58).

Разом з тим автор бачив і підкреслював інший бік літературного процесу: «...Вже в перших статтях Бєлінського — «Литературные мечтания» і «О русской повести и повестях Гоголя» намічався той шлях розвитку «натуральної школи» — реалізму

[50] Перша її редакція під назвою «Сюжет і стиль у ранніх поемах Шевченка («Катерина» і «Слепая»)» надрукована в другому збірнику «Шевченко та його доба», К., «Книгоспілка», 1926, стор. 44—69. Друга редакція під наведеною назвою у «Наукових записках Київського педагогічного інституту ім. О. М. Горького», т. 1, К., 1939, стор. 55—71.

30-40-х рр., на який мали ступити Лермонтов, Тургенєв, Шевченко» (стор. 59).

Простеживши шлях од романтизму до реалізму Пушкіна, Лермонтова, Гоголя, Тургенєва, Родзевич справедливо вважав, що дещо подібний шлях пройшов і Шевченко. Але шлях не був прямолінійним. Дослідник слушно підкреслює: «Було б спрощенням розглядати процес творчого розвитку раннього Шевченка як пряму еволюційну лінію, послідовно хронологічно витриману» (стор. 61). На підставі докладного майстерного аналізу поем «Катерина», «Слепая», «Тризна» він доводить більш реалістичну глибину «Катерини», порівняно із «Слепою», писаною пізніше, згадує про «романтизм його зрілих творів, невідривний від глибокого відображення повсякденного життя» (стор. 60—61).

1944 р. з'явилася книжка Д. Тамарченка, в якій багато уваги приділено творчому методові Шевченка [51]. Хоча за назвою вона ніби присвячена проблемі зв'язків з російською літературою, але вже в передмові автор зазначає, що «питання про художній метод і стиль Шевченка в співвідношенні з російською революційно-демократичною літературою до цього часу не вивчене і, по суті, ще не поставлене [52]. І далі мова йде про те, що дана робота становить собою першу спробу такого роду. Це не зовсім справедливо, бо питання це ставилось і певною мірою розв'язувалось у шевченкознавчій літературі середини 30-х років (Є. Шабліовський, Ю. Йосипчук, П. Колесник). Інша річ, що не було роботи, спеціально присвяченої питанню методу і стилю.

Самі поняття методу і стилю Тамарченко в названій книжці по суті ніде не розрізняє, майже не вживає слово «метод», а поняття «стиль» трактує в широкому розумінні, як течію, напрям.

У своїй книжці автор, власне, повертається до тих визначень, що вже були свого часу в працях Шабліовського середини 30-х років. Ясна річ, що Тамарченко не мав змоги посилатись на ці книжки. Разом з тим дослідник міг, не називаючи прізвищ, сумарно зазначити, що питання революційно-демократичного реалізму вже розроблялись, чи принаймні ставились, його попередниками. Цього, на жаль, у книжці Тамарченка немає.

Методологічна хибність названої праці полягає передусім у різкому відмежовуванні критичного реалізму від реалізму письменників революційних демократів. Фактично Тамарченко виводить усю революційно-демократичну літературу за межі критичного реалізму. Про це ясно сказано в багатьох місцях розділу «Про два типи реалізму». Хід думок автора такий: спочатку він вказує на суперечливість критичного реалізму, далі зазначає, що Бєлінський «викрив принципову відмінність між критичним реалізмом і натуральною школою» (стор. 10). У зв'язку з Герценом

---

[51] Д. Тамарченко, Творчість Тараса Шевченка і російська революційно-демократична література, М., Вид-во АН УРСР, 1944.

[52] Там же, стор. 2.

сказано, що Бєлінський «змальовує зовсім інший тип реалізму, прямо протилежний критичному реалізмові» (стор. 105). Зазначивши, що деякі письменники «натуральної школи» (Тургенєв, Достоєвський) опиняються в лавах противників революційної демократії, залишаючись критичними реалістами, Тамарченко приходить до таких висновків: «Друга частина письменників, представники революційної демократії в нових історичних умовах розвивають і поглиблюють художні принципи «натуральної школи». У творчості цих письменників остаточно оформлюється той тип реалізму, який зароджується в «натуральній школі» і який прийнято визначати поняттям революційно-демократичного реалізму» (стор. 110).

До цього напрямку автор книжки відносив Чернишевського, Некрасова і Салтикова-Щедріна, а на Україні — Шевченка, який став «родоначальником революційно-демократичного реалізму» (стор. 110).

Хибність цієї концепції полягає в тому, що реалізм Чернишевського, Некрасова, Салтикова-Щедріна, Шевченка відмежовується від критичного реалізму. Ми не маємо тут змоги довше спинятися на цьому питанні, згадаємо лише, що за цією наскрізь хибною конструкцією реалізм Льва Толстого, що є найвищою точкою в розвитку класичного реалізму російської літератури XIX ст., був би віднесений до критичного, а не до «революційно-демократичного» реалізму. Хибним було визначення принципово «нових» особливостей двох реалізмів: у критичному реалізмі, мовляв, основне й головне — змалювання типів, а в революційно-демократичному реалізмі — «викриття обставин і відносин». Вразливість такого протиставлення розумів сам автор і врешті змушений був відступити від своїх попередніх позицій і визнати: «...Революційно-демократичний реалізм не може не створювати характери і типи, тому що поза цим немає і не може бути мистецтва. Але, на відміну від творців критичного реалізму, революційно-демократичні письменники свідомо зосереджують свою головну увагу на викритті обставин, які їх оточують і примушують їх діяти» (стор. 118).

Концепція Тамарченка не знайшла підтримки серед шевченкознавців і була гостро розкритикована в пресі [53].

1949—1951 рр. написана докторська дисертація Є. Кирилюка «Реализм Шевченко» [54]. У ній заперечується погляд, ніби в ранній творчості поет був виключно романтиком, вказується на реа-

---

[53] М. Бернштейн, Про книгу проф. Д. Тамарченка «Творчість Тараса Шевченка і російська революційно-демократична література».— «Пропагандист і агітатор», 1964, № 8-9, стор. 84—96.

[54] Машинопис дисертації російською мовою. Основні положення роботи викладено в статті «Реалізм Шевченка» (До 90-річчя від дня смерті поета).— «Вітчизна», 1951, № 3, стор. 139—158; Далі посилаємось на роботу «Реализм Шевченко», Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора филологических наук, М.— К., 1951.

лістичні тенденції в «Катерині» і «Гайдамаках» і робиться такий висновок: «...Ведущей тенденцией раннего творчества Шевченко является тенденция реалистическая. Прогрессивная революционная романтика, присущая многим ранним его произведениям, не вступает в противоречие с основной линией жизненной правды, верности действительности» [55]. Тут явно перебільшено роль реалізму на ранньому етапі.

Творчість періоду «Трьох літ» дослідник трактував як реалістичну, хоча і бачив в окремих творах елементи фантастики, порушення реальних співвідношень речей і явищ, типово романтичну форму балади. Так само реалістичною була творчість поета часів заслання й після заслання. Разом з тим указувалось: «Революционно-романтический характер носили смелые мечты поэта о лучшей свободной, счастливой жизни народа в будущем, о преобразовании природы после уничтожения царизма и помещиков» (стор. 30).

Підкреслювались особливості романтизму Шевченка, пов'язаність з основним реалістичним творчим методом: «Элементы романтизма, выраженные ярче в раннем периоде и реже в последующие периоды,— родственны устному народному творчеству. Романтизм Шевченко в корне отличается от реакционного романтизма «средних веков». Это был действительно новый демократический романтизм, который, как и у многих прогрессивных писателей, не является чем-то отдельно существовавшим от реализма, а только неотъемлемой его частью, органически с ним слитой» [56].

Аналогічними були погляди інших шевченкознавців тих часів. Так, І. Пільгук зазначав, що уже в ранній творчості Шевченка «виробляється творчий метод — метод критичного реалізму»; і далі: «Романтизм ліричного зображення природи в ранній поезії Шевченка поєднано з реалізмом соціально-побутових картин» [57].

Розглядаючи, приміром, поему «Гайдамаки», автор посібника вказує, що «у плані революційного романтизму письменник висловив сподівані мрії про майбутнє братерство, про спільну демократичну сім'ю слов'янських народів», а «створення позитивного героя є доказом того, що поет оволодів творчим методом критичного реалізму» [58].

---

[55] Е. П. Кирилюк, Реализм Шевченко, Автореферат.., стор. 10.

[56] Там же, стор. 28. Див. також: Історія української літератури в двох томах, т. 1, К., Вид-во АН УРСР, 1954, стор. 217—281, де проведена ця точка зору.

[57] І. І. Пільгук, Т. Г. Шевченко — основоположник нової української літератури. Під загальною редакцією дійсного члена АН УРСР О. І. Білецького. Посібник для студентів мовно-літературних факультетів, К., «Рад. школа», 1954, стор. 48, 65.

[58] Там же, стор. 87. Див. також друге видання цієї книжки, перероблене і доповнене, К., «Рад. школа», 1963.

Деяка відмінність у поглядах на творчий метод Шевченка була в працях О. Білецького й О. Дейча. У вступній статті до п'ятитомного видання творів поета в російському перекладі проводиться різниця між Шевченком та іншими українськими романтиками. Поема «Гайдамаки» розглядається як «вершина революційного романтизму» і водночас як «прощання з романтизмом». Розгляд ранньої творчості завершується такими висновками: «Но и начальная часть поэмы и лирические отступления свидетельствуют о тяготении Шевченко к реализму, о стремлении поэта осмысливать исторический процесс в его закономерности, о способности на основании исторических фактов прошлого предвидеть будущее. «Гайдамаками» завершается первый период творчества Шевченко. Обстоятельства жизни поставили его в следующие годы лицом к лицу с реальной действительностью и произвели в его творчестве решительный поворот к критическому реализму [59].

Проте кардинально Білецький і Дейч не розходились із своїми попередниками. І ранній період творчості поета вони не розглядають як суцільно романтичний. Процитувавши Бєлінського про те, що для зображення життя «мужиків» необхідно «уловити... ідею цього життя», автори зазначають: «Именно Шевченко «уловил идею» крестьянской жизни, и это привело поэта к критическому реализму». При розгляді поеми «Катерина» Білецький і Дейч зазначали: «Образ Катерины обаятелен своей душевной чистотой и благородством, бескорыстием и готовностью пожертвовать собой для любимого. Все эти качества Шевченко видел в людях из народа и потому изображал их с такой реалистической силой» [60].

Питання методу Шевченка розглядається в спеціальній монографії Д. Чалого про становлення реалізму в українській літературі. Уже у вступі автор викладає концепцію щодо Шевченка, приєднуючись до своїх попередників: «Основоположником художнього реалізму в українській літературі був Т. Г. Шевченко. Хоча реалістичні тенденції в творчості великого Кобзаря певно намітились уже в ранніх його творах («Причинна», 1837 р., «Вітре буйний, вітре буйний», 1838 р., а особливо в поемі «Катерина», 1838 р.), однак ствердження реалізму як певного художнього відображення дійсності, коли поет свідомо підкоряє показові істотних сторін життя всі компоненти твору, відноситься до першої половини сорокових років. Поеми «Сова» (травень 1844 р.), згодом «Сон» (того ж року) — це вже твори, в яких реалістичне на-

---

[59] Александр Белецкий, Александр Дейч, Жизнь и творчество Т. Г. Шевченко.— У кн.: Тарас Шевченко. Собрание сочинений в пяти томах, т. 1, М., 1955, стор. 35.

[60] Там же, стор. 26, З деякими відмінностями ця стаття надрукована окремо: А. И. Белецкий, А. И. Дейч, Т. Г. Шевченко. Введение в изучение поэта, М., Учпедгиз, 1959, стор. 26, 30, 46—47. Див. також: О. Білецький, О. Дейч, Тарас Григорович Шевченко. Літературний портрет, К., Держлітвидав, 1961, стор. 37—38, 43, 64—65.

чало є домінуючим: після них реалізм став магістральним шляхом розвитку всієї прогресивної української літератури»[61].

У другій частині книжки під назвою «Ствердження реалізму як художнього методу» перший розділ був присвячений Шевченкові. Тут конкретизуються положення, висловлені у вступі: «Перші віршовані спроби Шевченка хоча й містили в собі реалістичні елементи, проте в основному були творами революційного романтизму... 1843 рік став переломним... З цього часу основним і провідним началом творчості Шевченка стає критичний реалізм. Елементи ж романтизму виступають як щось підпорядковане, похідне» (стор. 164).

Аналогічними були погляди й інших шевченкознавців. Так, П. Волинський у доповіді на IV Міжнародному конгресі славістів говорив: «Утвердження критичного реалізму в українській літературі зв'язане з ім'ям Т. Шевченка. Правда, в ранній період діяльності він виступає ще як романтик, але реалістичні тенденції і тоді вже були досить сильні в його творчості. «Катерина» — твір, безперечно, реалістичний, в «Гайдамаках» бачимо поєднання романтизму й реалізму. Остаточно оформився творчий метод Шевченка як метод критичного реалізму в період 1843—1847 років»[62].

У монографії про життя й творчість Шевченка (1959) Є. Кирилюк характеризував становлення й розвиток творчого методу поета.

У конкретному аналізі окремих творів автор розкривав теоретичні положення, висловлені в його роботі «Реалізм Шевченка». З цього аналізу зроблені висновки: «У ранніх Шевченкових творах чимало елементів романтики: фантастичні, незвичайні образи і ситуації, гіперболічна образність, особлива піднесеність, схвильованість мови. Чимдалі творчий метод поета формується як метод критичного реалізму»; і далі: «...В період «трьох літ...» завершується формування... творчого методу критичного реалізму»[63].

Цим же питанням була присвячена спеціальна монографія П. Приходька[64], цінна широтою й глибиною розробки поставленої проблеми. Це, власне, перша узагальнююча робота про український романтизм першої половини минулого століття. Значно грунтовніше, ніж у розвідці Русанівського, Приходько показав взаємозв'язок українського романтизму з творчістю Шевченка,

[61] Д. В. Чалий, Становлення реалізму в українській літературі, перша половина XIX ст., К., Держлітвидав, 1956, стор. 11.

[62] П. К. Волинський, Своєрідність розвитку літературних напрямів в українській літературі XIX ст.— IV Міжнародний з'їзд славістів, К., 1958, стор. 18.

[63] Є. П. Кирилюк, Т. Г. Шевченко. Життя і творчість, К., Держлітвидав України, 1959; видання друге, доповнене й перероблене, 1964, стор. 620.

[64] П. Г. Приходько, Шевченко й український романтизм 30—50-х рр. XIX ст., К., Вид-во АН УРСР, 1963.

спільне й відмінне: «Ранні художні твори Шевченка внесли кардинально нове, в порівнянні з теоретично висловлюваними поглядами українських романтиків, у розуміння героїчного та високого, а отже, й у критерії позитивного персонажа, в способи його змалювання» (стор. 289).

Монографія «Шевченко й український романтизм» цінна й своїм чітким методологічним спрямуванням. У ній добре показано, куди може привести штучне роздмухування Шевченкового «романтизму». П. Приходько ставить питання: «...В чому полягає об'єктивний зміст романтизму Шевченка з погляду розвитку його власної поезії і розвитку всієї української літератури того часу?» (стор. 15).

Автор монографії на поставлене питання дає правильну, політично загострену відповідь: «Це питання особливої ваги набуває тому, що сучасна буржуазно-націоналістична критика ще й досі намагається оголосити автора «Кобзаря» — основоположника нової української літератури й критичного реалізму в ній — суцільним романтиком, причому романтиком-ідеалістом і містиком...» (стор. 15).

Тому не можна не приєднатись до висновків з монографії П. Приходька: «... Молодий Шевченко формується як основоположник революційного напряму в українському романтизмі і тому виходить за рамки своїх попередників, розглядає всі актуальні питання молодої української літератури з позицій заперечення пануючого тоді соціально-політичного ладу та уславлення героїки визвольної боротьби народу проти соціального й національного гніту; одночасно він формується і як письменник-реаліст, жадібно прагнучи до всебічного пізнання й відтворення життя, до тієї правдивості в змалюванні образів, якою характерна народна пісня...» (стор. 288).

Саме ця методологічна чіткість і ясність не припала до смаку деяким «критикам», які прийняли монографію П. Приходька в багнети [65].

Незважаючи на спробу ревізувати погляди на творчий метод поета, шевченкознавці далі розвивали погляди на Шевченка як основоположника критичного реалізму в українській літературі. У студії про поезію Шевченка М. Рильський бачив у ранньому романтизмі поета спільні й відмінні риси з українськими романтиками, а коли аналізував «Катерину», то підкреслював реалістичну її конкретність, реалістичність пейзажу, природність і простоту мови і, підсумовуючи розгляд поезії раннього періоду, зазначав: «Возвращаясь к анализу стилевого развития Шевченка, признаем, что в общепринятой формуле «от романтизма к реализму» заключается, бесспорно, правда» [66].

---

[65] «Радянське літературознавство», 1964, № 3, стор. 145—149.

[66] Максим Рильський, Поезія Тараса Шевченка, М., Гослитиздат, 1961, стор. 22; Див. також стор. 15—19.

У розділі «Проблема національного характеру і творчий метод Шевченка» Є. Шабліовський, підсумовуючи свої спостереження, вважає Шевченка «основоположником українського класичного реалізму, який відкривав нову епоху в художньому розвитку народу. Реалістичний метод українського поета був новим явищем у загальному процесі світової літератури» [67].

Українських шевченкознавців підтримали російські колеги. Так, М. Бельчиков у другому виданні нарису про Шевченка, характеризуючи своєрідність романтизму ранньої творчості поета, писав: «Но Шевченко никогда не отрывался от действительности. Тяга к реальному, к живой социальной жизни в ранних балладах и поэмах проступает наравне с романтикой. Реалистическая действительность с ее основными актуальными контрастами наиболее полно выражена в социально-бытовой поэме «Катерина» [68].

Уже в цій ранній поемі дослідник бачив характерне поєднання романтизму з реалізмом, при провідній ролі останнього: «В поэме мы видим сложное сочетание элементов сентиментализма, романтизма и реализма — и, что существенно, усиление реализма. Реалистически конкретны и структура основного образа, и композиция поэмы. Но не правы те, кто видят в поэме только реализм. Современные шевченковеды не без основания ставят вопрос о своеобразии реализма Шевченко, который и в дальнейшем развитии будет представлять собой единство реалистических и романтических форм и элементов. Ведущим будет реализм, но романтические начала, получив новые выражения, в связи с идейно-тематической и общественно-эстетической эволюцией поэта, будут неизменно присутствовать в поэзии Шевченко. Этим синтезом и определяется своеобразие реализма Шевченко... Зарождение этого реализма мы видим в поэме «Катерина» (стор. 32).

Про революційний характер Шевченкового романтизму на ранньому етапі його творчості йшла мова в доповіді П. Волинського про український романтизм на V Міжнародному конгресі славістів [69].

Про поєднання романтизму і реалізму в ранній творчості поета йде мова в розділі про Шевченка в підручнику з історії української літератури для вищих шкіл [70]. Так, про поему «Катерина» сказано, що в ній «переважають реалістичні картини. Але часом поет переходить за романтичний стиль...» При розгляді драми «Назар Стодоля» вказується на «реалістичний характер» змальо-

---

[67] Євген Шабліовський, Народ і слово Шевченка, К., Вид-во АН УРСР, 1961, стор. 299.

[68] Н. Ф. Бельчиков, Тарас Шевченко, Критико-биографический очерк. М., ГИХЛ, 1961, стор. 30.

[69] П. К. Волинський, Український романтизм у зв'язку з розвитком романтизму в слов'янських літературах.— «Рад. школа», 1963, стор. 16—18, 19—22, 29—31.

[70] П. К. Волинський та ін. Історія української літератури, К., «Рад. школа», 1964. (Автори розділу — І. Пільгук і П. Волинський).

вуваних картин, на реалістичне змалювання образу Хоми і, нарешті, що в шуканнях Шевченка «усталювався його реалістичний метод...» (стор. 411, 426, 428).

У періоді «трьох літ» визрів і оформився «творчий метод Шевченка як метод критичного реалізму», хоч окремі твори, зокрема поема «Тризна», «примикає ще до ранніх творів і романтичним методом і мовно-стилістичними особливостями...» (стор. 438, 431).

У доповіді Є. Кирилюка на VI Міжнародному конгресі славістів зроблена спроба визначити особливості українського реалізму і чільну роль Шевченка у процесі формування цього творчого методу [71]. Основний розділ виголошено як доповідь на XV шевченківській конференції. Тут іде мова про революційний романтизм раннього Шевченка, про те, що в періоді «трьох літ» він стає загальновизнаним поетом-реалістом, але й на цьому етапі «одразу й рішуче не пориває з романтизмом, з романтикою: незвичайні, виняткові, майже фантастичні ситуації, широке вживання поетичних гіпербол, особлива піднесеність, схвильованість — все це лишається чи знаходить собі місце і в поезії «трьох літ» («Сон», «Великий льох» тощо). І при всьому цьому ми бачимо те нове, чого не було в ранній творчості і що пов'язане саме з реалізмом» [72].

Здобутки радянського шевченкознавства підбито у восьмитомній історії української літератури [73]. При аналізі окремих творів поета вказується на їх романтичний характер, на докорінну відмінність Шевченкового революційного романтизму. «Але разом із тим,— сказано в розділі про Шевченка,— уже в ранніх творах поета сильний реалістичний струмінь... Формується художній метод Шевченка — критичний реалізм із багатьма елементами романтики. Загалом поєднання реалістичної основи з елементами романтики, фольклору стає тепер особливістю українського реалізму» [74].

Ми підсумували все, що зроблено поколіннями шевченкознавців для визначення творчого методу поета, показали єдність радянських учених в основних питаннях розуміння творчого методу великого поета. Але це зовсім не означає, що перед шевченкознавством не постають нові проблеми.

Встановлено взаємозв'язки революційного романтизму Шевченка на ранньому етапі з українським романтизмом 30—50-х років. Але далі слід розробляти питання типологічної спорідненості творчості Шевченка з російським, польським романтизмом, а також в інших слов'янських і не слов'янських західноєвропейських літературах.

---

[71] Є. П. Кирилюк, Український реалізм і літератури слов'янських народів, К., «Наукова думка», 1968, стор. 8—25.

[72] Є. Кирилюк, Войовничий характер Шевченкового реалізму.— «Збірник праць XV наукової шевченківської конференції», стор. 9.

[73] Історія української літератури у восьми томах, т. 3, К., «Наукова думка», 1968.

[74] Там же, стор. 127, 139, а також 128—136.

Немає сумніву, що всі ці питання потребують і ширшої, і глибшої теоретичної розробки, про що свідчить дискусія про романтизм на сторінках «Литературной газеты», у зв'язку з книжкою О. Овчаренка «Социалистический реализм и современный литературный процесс» [75]. Нам здається, що і в самій книжці, і в дискусійних статтях є думки, що заслуговують на увагу й на дальшу розробку. Зокрема, ми б звернули увагу на думку Вл. Гусєва: «Стоит оговориться: термин «романтизм» в применении к искусству после первой трети девятнадцатого века не совсем точен, но другого нет» [76]. А творчість Шевченка, як відомо, припадає саме на другу третину XIX ст.

Більшої розробки потребує питання про реалізм Шевченка. По-перше, ми й досі не маємо окремої монографії на цю тему. Дальшого типологічного дослідження потребують зв'язки реалізму Шевченка з реалізмом у російській, слов'янських і західноєвропейських літературах, значення реалізму Шевченка для дальшого розвитку українського реалізму, зокрема й соціалістичного. У зв'язку з цим виникає ціла низка теоретичних питань, на які слушно звернув увагу в своїх статтях Ю. Андрєєв [77].

Можлива й потрібна загальна монографія «Творчий метод Шевченка».

---

[75] Арк. Эльяшевич, Романтизм — без конца и края?..— «Литературная газета», 1969, № 15; И. Дубровина, О терминах и о сути.— Там же, № 24; В. Оскоцкий, Безбрежная романтика и берега романтизма.— Там же, № 29; Вл. Гусев, Порыв к высокому.— Там же, № 42, Арк. Эльяшевич, Да, теорию надо уважать!..— Там же.

[76] «Литературная газета», 1969, № 42, стор. 4.

[77] Юрий Андреев, Движение реализма. Статья первая,— «Литературная газета», 1969, № 43; Статья вторая.— Там же, № 44.

Шевченко і фольклор

Проблема відношення оригінальної Шевченкової творчості до фольклорної традиції є однією з центральних у дослідженні естетики, поетики, ритміки й мотивів автора «Кобзаря» [1]. Уже рецензенти перших видань Шевченка 40-х років XIX ст. звернули увагу на органічну близькість творів молодого поета до української народної пісні. Автор приписуваної В. Бєлінському рецензії на «Кобзар» в «Отечественных записках» 1840 р. писав: «Стихотворения г-на Шевченка ближе всего подходят к так называемым народным песнопениям: они так безыскусственны, что вы их легко примите за народные песни и легенды малороссиян: это одно уже много говорит в их пользу. Автор не облекает своих чувств и поэтических мыслей в форму ямбов, хореев и проч...» [2] У «Кобзарі» — «все элементы народной поэзии юга нашего отечества» (стор. 24). Але рецензент робить істотне застереження: «При всем том его стихи оригинальны...» (стор. 23). Тобто, хоч як вони близькі до народних пісень, вони не тотожні з ними, а є плодом індивідуальної художньої творчості.

Ще більше підкреслив активне творче сприйняття Шевченком фольклорної традиції Ієремія Галка (М. Костомаров) у своєму «Обзоре сочинений, писанных на малороссийском языке» (1842): «Произведения Шевченка, изданные в отдельной книжке под названием «Кобзарь», показывают в авторе необыкновенное дарование. Он не только напитан народною малороссийскою поэзией, но совершенно овладел ею, подчинил ее себе и дает ей изящную, образованную форму» [3].

У рецензіях на «Кобзар», що вийшов 1860 р., після повернення Шевченка із заслання, а також у статтях, які з'явилися незабаром після смерті поета, ставиться питання про народність Шевченкової поезії (див. розділ «Шевченко в критиці другої половини XIX ст.»). Близькість Шевченка до української народнопісенної традиції розглядається як одна з визначальних ознак народності його творів.

---

[1] Огляд досліджень про відношення Шевченкової ритміки до народних пісень див. у розділі «Віршування».

[2] «Отечественные записки», 1840, т. X, кн. 5 (Библиографическая хроника), стор. 23. Див. також: В. Г. Белинский, Полное собрание сочинений, т. 4, М., Изд-во АН СССР, 1954, стор. 171—172.

[3] «Молодик на 1844 год», Харків, 1843, стор. 177.

Народність поезії Шевченка — провідна думка рецензії М. Добролюбова на «Кобзар» 1860 року. Народним вважає критик поета і за змістом та спрямуванням його поезії, і за її формою: «Никто не откажется признать народною поэзию Малороссии. И к этой-то поэзии должны быть отнесены стихотворения Шевченка» [4]. І далі: «Он близок к народной песне, а известно, что в песне вылилась вся прошедшая судьба, весь настоящий характер Украины, песня и дума составляют там народную святыню, лучшее достояние украинской жизни» (стор. 105). «У Шевченка мы находим все элементы украинской народной песни. Ее исторические судьбы внушили ему целую поэму «Гайдамаки», чудно-разнообразную, живую, полную силы и совершенно верную народному характеру малороссийских исторических дум. Поэт совершенно проникается настроением эпохи, и только в лирических отступлениях виден современный рассказчик» (стор. 106). Тобто, на думку критика, саме народний характер українських дум і взагалі фольклору допоміг поетові пройнятися настроєм часів коліївщини.

Думку про фольклорну основу поезії Шевченка висловлювали й інші критики 60-х років. Особливий вплив на тогочасне й наступне розуміння Шевченкових взаємин з фольклором мали висловлювання М. Костомарова. Знаходимо їх у його не підписаній рецензії на «Кобзар» в «Отечественных записках» (1860, № 3), у статті «Ответ на выходки газеты «Czas» (1861), у «Воспоминаниях о двух малярах» та ще в деяких виступах пізніших часів. В «Ответе на выходки...» Костомаров зазначає, що Богдан Залеський «любит народные песни, подражает им, нередко целиком переводит их, но не продолжает их бытия своим творчеством, что можно сказать о Шевченке, у которого редко (только в слабейших произведениях) можно найти повторение взятого из запаса народной поэзии, или что-нибудь написанное, как говорится, в народном тоне; но у которого лучшие стихотворения таковы, что народ, развивая свое творчество в поэтических созданиях далее, мог бы творить только так, как Шевченко» [5]. У наведеному уривку думка критика ще остаточно не усталилася; неточним, зокрема, є його твердження, що в «Кобзарі» рідко трапляються поезії, написані «в народному тоні». Але провідна ідея автора очевидна: це, по-перше, ствердження творчого характеру сприйняття Шевченком народної традиції, а, по-друге, те, що його поезії є продовженням творчості народу, але на вищій (літературній) основі. Цю думку Костомаров розвинув у «Воспоминаниях о двух малярах». «Шевченко не подражал народным песням; Шевченко не имел целью ни описывать своего народа, ни подделываться к народному тону: ему незачем было подделываться, когда он по природе своей иначе не говорил. Шевченко как поэт — это был сам народ,

---

[4] «Современник», 1860, № 3. Современное обозрение, стор. 100.
[5] «Основа», 1861, № 2, стор. 134.

продолжавший свое поэтическое творчество. Песня Шевченко была сама по себе народная песня, только новая — такая песня, какую мог бы запеть теперь целый народ, какая должна была вылиться из народной души в положении народной современной истории» [6]. «Поэзия Шевченко есть непосредственное продолжение народной поэзии» (стор. 52).

Як бачимо, і тут Костомаров стверджує органічність Шевченкових зв'язків з народнопісенною традицією. Його поезія — не стилізація, не «підробка» фольклору, а «безпосереднє продовження народної поезії» в літературі. Важливо, що Костомаров розглядає народність форми поета в її єдності з народністю змісту. Народність форми у Шевченка тому і є природною, що він втілював у своїх творах народні думки й сподівання. Вже згадувалося, що Костомаров водночас наголошував на творчому характері засвоєння поетом фольклорної традиції. Під цим він, очевидно, розумів, по-перше, «изящную, образованную форму» його творів («Обзор сочинений...»), а по-друге, те, що автор «Кобзаря» не стільки наслідував певні народні пісні, скільки сам вільно творив у народному дусі.

Слабким місцем концепції Костомарова було те, що він, говорячи про фольклорну основу Шевченкової поезії, ігнорував зв'язок поета з літературною традицією. А деякі висловлювання критика наводили на думку, ніби поетична форма «Кобзаря» має тільки одне джерело — народну поезію: «Стихотворения Шевченка не отступают от формы и приемов малорусской народной поэзии, они глубоко малорусские; но в то же время их значение никак не местное: они постоянно носят в себе интересы общечеловеческие. Шевченко не только малорусский простонародный поэт, но вообще поэт простого народа...» [7].

Хоч наведені рядки містять глибоку думку про загальнолюдське значення Шевченка як народного поета, безперечно помилковим тут є твердження, ніби його вірші «не відходять від форм та прийомів малоросійської народної поезії». Таке формулювання збіднювало розмаїтість поетичних форм і засобів автора «Кобзаря». Явно невдалим було й визначення Шевченка як «простонародного поета».

Думки Костомарова про те, що Шевченкова творчість — «безпосереднє продовження народної поезії», свого часу надто часто цитували і зрештою звульгаризували. Цим почасти пояснюється, що радянські шевченкознавці 20-х років, критикуючи просвітянський «рушниковий» культ «простонародного» Шевченка, певною мірою пов'язували концепцію простонародності й суцільної «фольклорності» поета з ім'ям Костомарова. Ми бачили, що справжня концепція цього критика була ширшою і складнішою.

---

[6] «Основа», 1861, № 4, стор. 51.

[7] Н. Костомаров, Малорусская литература.— «Поэзия славян», СПб., 1871, стор. 160.

Подібний погляд на відношення Шевченкової творчості до фольклору неодноразово висловлював у своїх статтях і листах П. Куліш: «Нема нам закону над його слово, тільки одна народна поезія для його і для всіх нас стоїть за віковічний взір, та й народної поезії ніхто не зачерпнув так зглибока, як Шевченко. Набравшись ізмалку всього, чим живе й дише селянин, він підняв прості хатні розмови до високої пісні і разом зробив з них ревну, сердечну лірику і величний епос» [8]. Народні пісні «служили для Шевченка единственным образцом тона и вкуса» [9]. «Узяв він голос і склад своєї речі високої од тих пісень і дум, що вже тільки ми, хуторяне, слухали і серцем розуміли; душа поезії нашої народної неписьменної сталась душею його музи» [10]. «Усю музику і колорит узяв він з народної пісні, а часто давала вона йому й готову тему» [11]. Але якщо в 60-х роках єдиним взірцем Шевченкової поезії Куліш називав народну пісню, то в листі до О. Барвінського від 3.II 1876 р. він пише: «Шевченко свій стих виробив скільки на українській пісні, стільки ж на пушкінському стихові» [12].

Щодо безпосереднього впливу фольклору на Шевченка, то його Куліш, як і інші критики 40—70-х років, не досліджує, а тільки констатує. За Кулішем, як ми бачили, Шевченко черпав з народної пісні «музику», «колорит», «тон», «смак», «теми», «голос і склад своєї речі». Все це правильно, але потребувало конкретного розкриття, доведення й дослідження.

Є точки зближення з поглядами Костомарова і Куліша на зв'язок Шевченка з фольклором — в статті А. Григор'єва «Тарас Шевченко»: «У Тараса Шевченка есть та нагая красота выражения народной поэзии, которая разве только искрами блистает в великих поэтах-художниках, каковы Пушкин и Мицкевич...» І далі: «Да! Шевченко — последний кобзарь и первый великий поэт новой великой литературы славянского мира» [13]. Отже, «почвенник» А. Григор'єв не тільки констатує, що в творчості Шевченка краса народної поезії помітна значно більше, ніж у творчості Пушкіна й Міцкевича, а й вбачає в цьому перевагу автора «Кобзаря». Очевидно, правильніше було б бачити в цьому не перевагу, а особливість Шевченкової музи.

Таким чином, критика 60-х років майже одностайно стверджувала плідність Шевченкових зв'язків з народнопоетичною тради-

---

[8] П. Куліш, Погляд на українську словесність.— «Хата», СПб., 1860, стор. X.

[9] П. Кулиш, Обзор украинской словесности. III. Артемовский-Гулак.— «Основа», 1861, № 3, стор. 85.

[10] Хуторянин [П. Куліш], Листи з хутора, Лист III. Чого стоїть Шевченко поет народний.— «Основа», 1861, № 3, стор. 27.

[11] П. Куліш, Погляд на усну словесність українську.— «Правда», 1870, ч. 2, стор. 69.

[12] О. Барвінський, Спомини з мого життя, Львів, 1912, стор. 259.

[13] «Время», 1861, № 4, стор. 637.

цією. Певний виняток на цьому тлі являла собою стаття Д. Мордовцева (Мордовця) «Кобзарь Тараса Шевченка» в «Русском слове», автор якої висловив досить парадоксальні думки про вплив фольклору на Шевченкову творчість. На думку критика, «народная поэзия сама по себе, а свободное творчество само по себе. Не в народной поэзии должно искать образцов для художественных произведений, а в жизни, в ее разнообразных проявлениях, ибо как ни богата народная поэзия, как ни игриво творчество народного духа, но оно не исчерпывает всего, что может дать сама жизнь и чем может воспользоваться свободное творчество художника — поэта <...>. Как ни много оригинальности, силы и поэзии в украинских думах, как ни много прелести, грации и чувства в украинских песнях, но ни те, ни другие не мешают «Катерине» Шевченка быть выше их тем внутренним содержанием, которого иногда не достает народной песне. Чем меньше в поэте свободы творчества, тем больше в нем старания следовать образцам хотя бы самой богатой народной поэзии — тем у́же круг его деятельности. А это подчинение формам и образцам народной поэзии и есть подчинение авторитету, которое мы считаем гибельным, в каких бы формах оно не проявлялось» [14]. Щодо Шевченка, то наведені міркування Мордовця мали характер скоріше перестороги, ніж безпосередньої критики: рецензент майже не наводить прикладів «підкорення поета формам і зразкам народної поезії». Негативний вплив фольклору він безпідставно знаходить в «Наймичці», яка нібито «ближе подходит к народному эпосу, чем к произведению свободного творчества великого поэта» (стор. 59). На думку рецензента, Шевченко «отдал небольшую дань» переспівам народних легенд у «Причинній», «Утопленій», «Тополі»: «Три поименованные стихотворения, как нам кажется, принадлежат более к эпохе преобладания авторитета [фольклору.— *Ред.*], чем к периоду свободного развития его поэтического гения...» (стор. 62).

Рецензія Мордовця писалася ще за життя Шевченка, і акцент її автора на небезпеках наслідування фольклору мав, очевидно, полемічний підтекст, адресований або безпосередньо поетові, або тим його критикам, які, на думку рецензента, переоцінювали чи абсолютизували вплив фольклору на Шевченкову творчість.

70-ті роки фактично не внесли чогось нового в розробку питання «Шевченко і фольклор». Костомаров у цитованій уже статті «Малорусская литература» (зб. «Поэзия славян», 1871) висловлював щодо цього загалом ті ж думки, що й у попередніх статтях. Висловлювання Костомарова, а почасти й А. Григор'єва, позначилися, наприклад, на статті Ф. Сірка (Ф. Вовка) «Тарас Шевченко і його думки про громадське життя» (1879), в якій говориться: «Шевченко належить до дуже невеликої купи народних письменників, себто не таких, що передражнювали мужицьку мову або підлагоджувались під склад народних творів: думок, пі-

[14] «Русское слово», 1860, № 6, стор. 59.

сень, казок і іншого... (тут автор згадує імена Пушкіна, Лермонтова, Гоголя, Кольцова, Котляревського і Квітки-Основ'яненка, явно примітивізуючи характер їх взаємин з фольклором.— *Ю. І.*), а таких, що були справді дійсним виразом народного життя»[15]. Характеризуючи «Гайдамаки», критик зазначав, що «у сій поемі дуже багато ще видно впливу на Шевченка козацького епосу» (стор. 13). З контексту статті можна вивести, що під впливом козацького епосу автор розумів не стільки формальний вплив, скільки ідеологічний, який позначився на Шевченковому освітленні минулого України.

Окремо треба спинитися на присвячених Шевченкові сторінках статті О. Мілюкова «Вопрос о малороссийской литературе» (1875). Цей критик з великодержавних позицій заперечує право на існування української літератури, вважаючи її безперспективною, породженою вузьким провінційним патріотизмом. І водночас він змушений визнати великий талант поета: «Шевченко без всякого сомнения один из значительных поэтических талантов, какие только произвела Малороссия»[16]. Але для Мілюкова саме творчість поета — «самое убедительное доказательство, что новая украинская литература невозможна» (стор. 149). Цей свій більш ніж парадоксальний висновок Мілюков вивів з тези: Шевченко — лише талановитий наслідувач фольклорної традиції, вище якої не могла піднестися провінційна література, писана обласною говіркою: «Тут не сказалось ровно ничего нового, ничего такого, что давно не высказывалось бы у старых кобзарей. При бо́льшей силе поэтического таланта, при бо́льшей глубине и теплоте чувства вы находите здесь то же ограниченное мировоззрение, как и в народных украинских песнях» (стор. 150). «Что такое «Гайдамаки»? Это поэтическое воспоминание о былой эпохе казачества, произведение бесспорно высокоталантливое; но в нем не отозвалось никаких новых мотивов после тех, в которых это казачество выразилось в своих старых украинских думах: это как-будто одна из тех же дум, вновь отысканная в памяти народа и только пропетая с большей художественностью» (стор. 151). Отже, «при всей значительности таланта, содержание этой поэзии бедно и односторонне...» (стор. 151). Тобто, якщо навіть найталановитіший представник українського письменства не вийшов за вузькі рамки народнопісенної традиції, то в сучасному суспільстві таке письменство не має права на існування.

Не будемо тут спростовувати хибних поглядів Мілюкова ані на українську літературу, ані на творчість Шевченка: їх спростувала сама історія. Але звернімо увагу на дуже важливий момент: свої висновки критик зробив, абсолютизуючи вплив на Шевченка (як і на інших українських письменників) фольклорної традиції.

---

[15] Ф. Сірко, Тарас Шевченко і його думки про громадське життя, Львів, 1906, стор. 3.

[16] А. Милюков, Отголоски на литературные и общественные явления. Критические очерки, СПб., 1875, стор. 149.

Тут наочно виявилась небезпечність досить поширеного в ті роки навіть серед шанувальників поета спрощеного розуміння його творчості, як звичайного літературного продовження народної пісні (а не складного синтезу літературної й народнопісенної традиції). Саме з цієї концепції Мілюков виводив, що поезія «Кобзаря» була нібито «обмеженою» за змістом.

Думка, що Шевченко був у літературі тільки представником народнопісенної традиції, почала стверджуватися ще за життя поета. Вона мала значною мірою апріорний характер і була наслідком поверхового знайомства з його творчістю і відсутності наукових досліджень літературно-історичної генези «Кобзаря».

Ця концепція не тільки збіднювала творчість автора «Кобзаря», не тільки відохочувала від вивчення Шевченкових зв'язків з літературною традицією, а й гальмувала правильну постановку питання про місце фольклору в його поезії. Бо ж не можна визначити місце фольклору в Шевченковій творчості, обмежуючись дослідженням тільки фольклорного елементу і не враховуючи інших літературних чинників, які діяли на поета,— його зв'язків з попереднім і сучасним письменством тощо. Тільки в дослідженні взаємодії цих чинників накреслювався правильний шлях до розв'язання багатьох питань літературної генези «Кобзаря».

Тому коли серед моря статей про Шевченка «взагалі» у 80—90-х роках почали з'являтися перші серйозні спроби по-науковому осмислити історико-літературні джерела Шевченкової поезії — праці М. Петрова, М. Дашкевича, І. Франка,— їхні автори, хоч і з різними нюансами, констатували двоєдиний характер цих джерел — народну творчість і літературу.

Автор першої історії нової української літератури М. Петров, аналізуючи джерела поезії Шевченка, не міг не порушити питання про відношення його творчості до фольклору: «Об отношении поэзии Т. Г. Шевченка принято мнение, что Шевченко менее всего был копиистом и воспроизводителем устной народной поэзии и что только в более слабых своих произведениях он ближе подходил к украинским народным песням и думам. Мнение это, хотя и высказанное г. Кулишом голословно [17], имеет, однако, значительную долю правды на своей стороне. В больших, лучших произведениях Шевченка на малорусском языке народное предание служит для него только темою, или же дает ему основной мотив, а иногда и некоторые детали, но мелкие, сравнительно слабые стихотворения Шевченка нередко представляют из себя только незначительную переделку украинских песен и преданий» [18]. У цьому висловлюванні Петрова звернімо передусім увагу на його незгоду з тими, хто вважав Шевченка звичайним відтворювачем народної поезії

---

[17] Тут автор, як нам здається, помилився: наведену думку знаходимо не в Куліша, а в статті М. Костомарова «Ответ на выходки газеты «Czas».— «Основа», 1861, № 2, стор. 134— *Ред.*

[18] Н. И. Петров, Очерки истории украинской литературы XIX ст., К., 1884, стор. 356.

(хоч і не зовсім погодимось з думкою, що деякі дрібніші його твори являють собою лише незначну переробку народних пісень).

Деталізуючи це положення, автор «Очерков...» робить ряд спостережень про зв'язок окремих творів Шевченка з фольклорною традицією взагалі і конкретними народними піснями зокрема. Так, він говорить про залежність од фольклору балад «Причинна», «Тополя», «Утоплена», «Русалка», висловлює думку, що в «Причинній» мотив смерті дівчини у відсутність козака відтворює чумацьку пісню (опубліковану І. Рудченком), що «Ой не п'ються пива-меди» має в фольклорі свого двійника — чумацьку пісню «Ой сидить пугач та на могилі», що балада «У тієї Катерини» є переробкою народної пісні про Марусю («Тройзілля») і т. д.

Художню генезу Шевченка Петров не зводить лише до фольклорної традиції, значно більше місця він приділив літературним зв'язкам поета (Квітка, Пушкін, Жуковський, Козлов, Лермонтов). Взаємини Шевченка з народною творчістю в «Очерках...» Петрова розглядаються переважно в аспекті використання в «Кобзарі» окремих фольклорних творів і мотивів поза питанням про вплив фольклору на формування поетового художнього світогляду й стилю. Проте в добу, коли зв'язок Шевченка з народнопісенною традицією практично ще не вивчали, а декларували, ці перші спроби відшукати конкретні фольклорні впливи на поета засвідчили початок наукової розробки проблеми.

У відомому «Отзыве и сочинении г. Петрова «Очерки истории украинской литературы XIX столетия» (1888) М. Дашкевича побіжно порушено питання про відношення нової української літератури, Шевченкового «Кобзаря» зокрема, до фольклорної традиції. Хоч автор «Отзыва...» основну увагу приділив зв'язкам поета та його попередників з літературною традицією (зокрема, з польською), він вважав, що вплив народної поезії на нове українське письменство багато в чому визначив його характер і своєрідність поміж іншими літературами: «Изучение народности и преимущественно народная поэзия были живым источником украинского литературного творчества. Вследствие того украинская литература отличалась нередко оригинальным содержанием и оригинальным стилем и была запечатлена оригинальным колоритом...» [19] Оцінюючи з цього погляду Шевченкову творчість, вчений, як і Петров, не вважає Шевченка наслідувачем виключно фольклорної традиції: «Его баллады, поэмы и лирические произведения блещут одновременно и красотами искусственной техники, и простой красотой народной поэзии» (стор. 169—170).

Слідом за Петровим Дашкевич фіксує деякі фольклорні джерела Шевченкових поезій. Так, він зазначає, що «Тополя» «есть

---

[19] Н. Д. Дашкевич, Отзыв о сочинении г. Петрова «Очерки истории украинской литературы XIX ст.».— «Отчет о двадцать девятом присуждении наград графа Уварова», СПб., 1888, стор. 263.

переделка какой-нибудь песенной баллады вроде следующей, записанной нами в Волынской губернии...» (стор. 169), (і наводить пісню «Оженила мати сина по неволі»; аналогічну думку згодом висловив і Франко). З віршем «Ой не п'ються пива-меди» дослідник зіставляє пісню «Ходив чумак сім літ по Дону» і т. д. Як і в праці Петрова, симптоматичною є тут спроба саме конкретних зіставлень поезій Шевченка з народними піснями.

Одним із перших дослідників, який перейшов від загальної констатації впливу фольклору на Шевченка до конкретного вивчення його зв'язків з народнопісенною традицією, був І. Франко. Щоправда, його студії над цією проблемою були нечисленними. 1889 р. Франко опублікував «Переднє слово (до «Перебенді» Т. Г. Шевченка)», де проаналізував і фольклорний елемент цього твору. Важливо, що Франко звернув увагу й на те, в чому «Перебендя» відмінний від фольклорної традиції: «Основна ідея сеї невеличкої поеми — се давня ідея: протиставлення поета окружаючій його суспільності. Інтересно, однако ж,— підкреслив дослідник,— що ідея ся зовсім чужа всякій поезії народній» (XVII, 44). Очевидно, Франко усвідомлював важливе значення такого роду конкретних досліджень про взаємини Шевченка з фольклором, бо того ж року у статті «Відповідь критикові «Перебенді» писав: «...я (можу без самолюбства сказати, що я перший) в тій самій студії про «Перебендю» попробував детально розібрати, що вніс Шевченко в свій твір з сеї школи народної...» (XVII, 63).

1890 р. Франко написав розвідку «Тополя» Т. Шевченка» (опубліковану тільки 1941 р.), в якій дослідив фольклорні джерела цієї балади. На думку вченого, Шевченко звернувся до жанру балад на мотиви фольклору під впливом балад Міцкевича, Жуковського і Пушкіна. У баладі «Тополя» поет «злучив у одно два осібні мотиви казочні про те, як дівчина при помочі чарів викликує неприсутнього милого і про те, як дівчина перемінюється в тополю» (XVII, 71). Розглянувши обидва ці мотиви не тільки в українському, а й світовому фольклорі і літературі, Франко пов'язав останній мотив у баладі Шевченка з народною піснею про злу свекруху, яка обернула нелюбу невістку в тополю.

1890 р. у праці «Наші коляди» Франко побіжно торкнувся й питання про те, як у творчості Шевченка відбилося знайомство поета з напівфольклорними колядами [20].

Критикуючи в статті 1904 р. «Шевченко і критики» примітивне й клерикально-тенденційне освітлення біблійних мотивів у творчості поета в книжці В. Щурата «Святе письмо в Шевченковій поезії», Франко зауважив: «Ми звертаємо тут іще увагу, що дотепер не вказаний подрібно вплив народної поезії на Шевченка, який був дійсно і в великій мірі, почавши від розміру багатьох поезій Шевченка, а скінчивши на живцем цитованих

[20] І. Франко, Наші коляди, Львів, 1890.

піснях. Коли б хто піднявся праці виказати ті впливи, а поступав методою попередніх критиків і прилучився до їх поглядів, тоді могло б показатися, що Шевченко сам не написав нічого, бо чого не взяв від названих нами письменників, то взяв певно від народа. Та сю пересаду зрозумів би вже, мабуть, кождий і не повірив би їй» [21]. У цьому висловленні важливим є, по-перше, констатація вкрай незадовільного стану вивчення проблеми «Шевченко і фольклор» на грані XIX—XX ст. («не вказаний подрібно вплив народної поезії»), а, отже, й рекомендація цей стан поліпшити, а, по-друге, застереження автора проти можливих «впливологічних» пересад в інтерпретації цієї проблеми. Франка, певно, непокоїла евентуальна небезпека того, що майбутні дослідники розглядатимуть Шевченка не як поета-творця, а як звичайного наслідувача фольклорної (або літературної) традиції. Тогочасний методологічний рівень українського літературознавства давав певні підстави для такого занепокоєння.

У розвідці «Студії над українськими народними піснями» [22], аналізуючи варіанти пісні «Тройзілля», Франко звернув увагу на генетичний зв'язок з цією піснею Шевченкової балади «У тієї Катерини...» (про що раніше писав М. Петров) і коротко характеризує відміни Шевченкового твору від його першоджерела.

Окремі спостереження над фольклорними джерелами Шевченкових поезій — «Причинна», «Русалка», «Тополя» та ін.— виклав Ол. Колесса в праці «Шевченко і Міцкевич», надрукованій 1894 р. (ЗНТШ, т. 3). За Колессою, зверненню Шевченка до народнопісенних форм і мотивів сприяла літературна традиція (романтизм, Міцкевич, Пушкін, Жуковський тощо).

Дещо пізніше за Франка почав розробку проблеми «Шевченко і фольклор» відомий український фольклорист і етнограф М. Сумцов. Багато уваги він приділив цьому питанню в праці «О мотивах поэзии Т. Г. Шевченка» (1898) та в брошурі «Вага і краса української народної поезії» (1910) і присвятив йому окремі статті— «Этнографизм Т. Г. Шевченка» (1913) і «Любимые народные песни Т. Г. Шевченка» (1914). Уже назви останніх праць Сумцова засвідчили, що він зробив новий крок після Франка в розробці цієї проблеми. Якщо Франко вивчав взаємини Шевченка з фольклором або в зв'язку з аналізом конкретних творів поета («Перебендя», «Тополя») чи в зв'язку з дослідженням народних пісень (коляди, «Тройзілля»), то Сумцов уже стає на шлях безпосереднього студіювання цих взаємин, усвідомлюючи їх саме як окрему проблему шевченкознавства.

У статті «О мотивах поэзии Т. Г. Шевченка» вчений писав: «Главная трудность изучения поэзии Шевченка заключается в том, что она насквозь пропитана народностью, и крайне трудно,

---

[21] Non severus (І. Франко), Шевченко і критика.— «ЛНВ», 1904, кн. XI, стор. 129.

[22] «ЗНТШ», т. 83, 1908, № 3.

почти невозможно определить, где кончается малорусская народная поэзия и где начинается личное творчество Шевченко»[23]. Аналогічну думку згодом висловлювали й інші дослідники (напр. Ф. Корш). Ця думка про трудність відрізнити власне Шевченкові рядки від його фольклорних запозичень відбивала як тогочасний стан дослідження проблеми, так і її об'єктивну специфіку. Шевченко настільки органічно перетоплював у своїй поезії народнопісенні форми і творив у народному дусі, що не завжди можна відрізнити ті запозичення від власних рядків поета. Більше того: навіть очевидні фольклорні «цитати» в Шевченкових творах сприймаються вже не як «малорусская народная поэзия», а як його індивідуальна творчість. Не випадково окремі фольклорні записи поета деякі упорядники «Кобзаря» початку XX ст. вважали його власними творами.

«Народное начало поглотило и скрыло литературные влияния»,— пише далі Сумцов (стор. 2). Водночас він зазначає, що враження, ніби на творчості Шевченка не позначилися літературні впливи, було б помилковим: ті впливи є, вони тільки поступаються домінуючим фольклорним впливам.

Народність «Кобзаря» Сумцов розглядає переважно в аспекті зв'язків поета з народною творчістю і народною психологією: «Народность Шевченка, как народность Пушкина и др. выдающихся поэтов, слагается из двух родственных элементов: а) народности внешней, заимствований, подражаний и б) народности внутренней, психически наследственной» (стор. 4). У цьому зв'язку автор визначив п'ять «зовнішніх» народнопоетичних «мотивів» у Шевченка: 1) «Малорусские народные песни, приводимые местами целиком, местами в сокращении и переделке, местами лишь упоминаемые» (стор. 6). 2) «Легенды, предания, сказки и пословицы сравнительно с песнями встречаются реже» (стор. 6). 3) «В большом количестве встречаются народные поверья и обычаи» (стор. 6). 4) «Масса художественных образов взята из народной жизни, например: «Образ смерти с косой в руках...» (стор. 7). 5) «Наконец, в «Кобзаре» много заимствованных народно-поэтических сравнений и символов» (стор. 7). Конкретизуючи наведену думку, автор конспективно наводить окремі народнопісенні образи і теми, які відбилися в «Кобзарі» (образ соловейка і калини, долі й недолі, «чужини», чумацькі мотиви тощо). Недоліком статті Сумцова є недооцінка дослідником громадянської спрямованості Шевченкової поезії. За Сумцовим «Семья — есть настоящая суть всего «Кобзаря»... (стор. 14). На думку автора, поезія Шевченка «по развитию семейно-родственных идеалов примыкает непосредственно к народной поэзии» (стор. 15). «Молодость, молодые лета обрисованы в духе народной словесности, местами как подражание и перепев» (стор. 15). Але в тлумаченні родинно-побутової теми

---

[23] Н. Ф. Сумцов, О мотивах поэзии Т. Г. Шевченка.— «Киевская старина», 1898, № 2, стор. 2.

вчений бачить і певну відмінність Шевченка від народної поезії: «В народной поэзии покрытка встречается редко, кое-где в песнях, да и то большею частью мимоходом и описательно» (стор. 17). «В то время как народная поэзия оставляет без внимания старость, Шевченко с любовью относится к старикам и старухам — бедным вдовам» (стор. 18).

У брошурі «Вага і краса української народної поезії» Сумцов, популярно розповідаючи про те, як українська література брала свої кращі риси з скарбниці народної поезії, говорить і про Шевченка. Його характеристика фольклорних впливів на «Кобзар» почасти повторює попередню статтю.

У статті «Этнографизм Т. Г. Шевченка» Сумцов висловлює думку про те, що «в поэзии Шевченка так много этнографизма, что его «Кобзарь» может идти рядом со сборниками Чубинского, Головацкого, Манжуры, Гринченка; мало того, он дает нечто такое, чего не дает и не может дать ни один этнографический сборник, нечто неуловимо важное для развития этнографических интересов и изучений. В основании всякого этнографизма лежит народное слово, а Шевченко, как никто другой, прославил слово как орудие мысли и творчества, как могучую моральную силу, как защиту личного достоинства и охрану народности» [24]. Далі в статті подається характеристика Шевченкового етнографізму — відображення в його творчості українського народного побуту, народних звичаїв і обрядів, родинних взаємин, свят, повір'їв, легенд тощо, а також зв'язків поезії Шевченка з народнопісенною творчістю (автор перелічує народні пісні, якими скористався поет).

У цій же праці Сумцов чи не перший звернув увагу на інтерес Шевченка до російського фольклору: записи поета в щоденнику окремих приказок і легенди про Разіна.

На думку дослідника, «Шевченко обнаруживает большую склонность к сравнительному приему. Можно сказать, что займись он этнографией серьезно, он пошел бы по пути сравнительного метода. В «Дневнике» находится описание малорусского похоронного обряда, рядом с ним похоронные обряды туркмен и киргиз и рядом заинтересовавшее Т. Г. поверие уральских казаков о душе самоубийцы» (стор. 95).

У статті «Любимые народные песни Т. Г. Шевченко» [25] Сумцов, використавши матеріали «Журналу», листування, спогадів, дає відомості про народні пісні, які любив співати й слухати поет. Тут же перелічено пісні, знайомство з якими так чи інакше відбилось на поезіях «Кобзаря».

Значення внеску Сумцова в розробку проблеми «Шевченко і фольклор» у тому, що він, слідом за Франком, розпочав

---

[24] Н. Ф. Сумцов, Этнографизм Т. Г. Шевченка.— «Этнографическое обозрение», 1913, № 3-4, стор. 90.

[25] «Украинская жизнь», 1914, кн. 2.

дослідження місця народної поезії в творчості українського поета і нагромадив певні спостереження і факти для наступних досліджень. Сумцов, проте, не створив грунтовної монографії на тему «Шевченко і фольклор», а його названі статті мають дещо конспективний характер.

Крім згаданих праць Франка і Сумцова, в дореволюційній шевченкіані майже не зустрічаємо праць з проблеми «Шевченко і фольклор». Деякі спостереження про вплив віршової техніки, образності і мови народних дум на думу в Шевченковій поемі «Невольник» містить стаття Т. С. (Ф. Сушицького) «Дума» Шевченка і української думи» в «Збірнику пам'яті Тараса Шевченка» (К., 1915).

У дореволюційні роки опубліковано деякі матеріали про фольклористичну діяльність Шевченка. У збірнику П. Куліша «Украинские народные предания» (М., 1847) у примітці упорядника до народного оповідання «Запорожці приїдуть було з Січі в Київ» зазначено: «Слышал от Т. Г. Шевченка». У «Збірнику українських народних пісень» М. Лисенка (1869) опубліковано пісню «У Києві на ринку» з приміткою: «Од Є. П. Красковської — переччула від Т. Шевченка». 1874 р. в збірнику І. Рудченка «Чумацкие народные песни» надруковано чотири пісні, записані Шевченком у Сквирському повіті. У статті В. Горленка «Альбомы и рисунки Шевченка в собрании В. В. Тарновского» [26] чи не вперше згадується, що автор «Кобзаря», подорожуючи, записував в альбомах народні пісні. Тут же опубліковано Шевченків запис народної пісні «В Макарові, славнім місті...» і окремі рядки пісні «Солодким медом да солодким вином...» з альбома 1839—1843 рр. У статті М. Стороженка «Первые четыре года ссылки Шевченка» [27] подано Шевченків запис народної пісні «Ой у саду, саду...». В. Доманицький у статті «Новознайдені поезії Т. Шевченка» [28] надрукував запис пісні «Та головенька моя бідна», щоправда, вважаючи цей твір не чисто фольклорним, а Шевченковим переспівом народної пісні. Так само серед оригінальних творів поета в ряді видань друкувалась пісня «Ой у саду, саду» та ще деякі Шевченкові записи народних пісень. 1907 р. Я. Забіла в статті «Автографи і нові твори Т. Г. Шевченка» [29] опублікував одинадцять фольклорних записів з поетового альбома 1846—1850 рр. Роком пізніше М. Стороженко надрукував запис поета «Ой, Кармелюче, по світу ходиш» [30], а 1914 р. з'явилося кілька фольклорних записів Шевченка з альбома 1859 р.[31] Проте чимало фольклорних записів поета в дореволюційні роки не було опубліковано.

---

[26] «Киевская старина», 1886, № 2.
[27] «Киевская старина», 1888, № 10.
[28] «Нова громада», 1906, № 8.
[29] «Україна», 1907, № 3.
[30] Альм. «Нова рада», К., 1908.
[31] «Русский библиофил», 1914, № 1.

Таким чином, дожовтневе шевченкознавство тільки почало наукову розробку проблеми «Шевченко і фольклор». Вивчення цієї проблеми неминуче мало ще пройти крізь період нагромадження фактів і спостережень, на грунті яких можна було б будувати концепції і писати синтетичні праці. Ми бачили, що в XIX ст. створення концепцій взаємин Шевченка з фольклором передувало конкретному дослідженню цієї проблеми. Це пояснюється надто очевидним впливом фольклору на автора «Кобзаря». Але як не парадоксально, саме апріорна очевидність цього впливу до певної міри стримувала наукову розробку питання: більшість тогочасних авторів не вважало за потрібне науково розробляти те, що здавалося очевидним.

Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції ознаменувала початок швидкого розвитку шевченкознавства на Радянській Україні. Проте значна інтенсифікація шевченкознавчих досліджень не привела в 20-х роках до помітного поступу в розробці проблеми «Шевченко і фольклор». Протягом 20-х років не створено жодної монографії з цього питання, надруковано лише кілька невеликих статей про вплив фольклору на окремі поезії Шевченка, а також статей, які подають загальну характеристику зв'язків поета з народною творчістю. Цю ж проблему в конкретних аспектах порушували і автори студій, присвячених певним питанням Шевченкової творчості (віршування, романтизм тощо), і автори шевченкознавчих праць загального плану.

Звертає на себе увагу той факт, що в статтях 20-х років, в яких вироблялися принципи і напрям дальшого розвитку шевченкознавства, проблема вивчення зв'язків Шевченка з фольклором майже не ставилась. Тільки А. Машкін у статті «Шевченкознавство як наука» («Вісті ВУЦВК», 1922, № 58), накреслюючи програму майбутніх досліджень, писав: «Докладно вияснити літературні впливи і впливи народних оповідань на художню творчість поета...» Безперечно, що під терміном «народні оповідання» автор розумів і народну поезію. Але характерно, що П. Филипович у статті «До студіювання Шевченка» (1924) і О. Дорошкевич у статті «Шевченко (Деякі проблеми з шевченкознавства)» (1924) взагалі не ставлять питання про потребу студіювати взаємини поета з фольклором і не аналізують тогочасний стан розробки цієї проблеми. В обох цих статтях питання про відношення Шевченкової творчості до народної поезії порушувалося тільки побіжно — у зв'язку з критикою дожовтневого шевченкознавства, і передусім концепції Костомарова й народницької оцінки Шевченка як поета для селянства. Филипович констатував, що сучасні дослідники форми поезій Шевченка (Б. Якубський та ін.) «зруйнували костомаровські погляди на народнопісенну основу Шевченкової поезії. Костомаров, Максимович та інші українофіли якось не хотіли навіть добачати, що в «Кобзарі», поруч із

нескладними творами, навіяними народною поезією, багато творів, написаних блискучим чотирьохстопним ямбом...» [32]

Поряд із правильною критикою Костомарова, який недооцінював зв'язок «Кобзаря» з літературною традицією, в наведених рядках наявний і дещо спрощений підхід до проблеми. Адже вплив фольклору на Шевченка не обмежувався тільки «нескладними творами, навіяними народною поезією» і написаними народною ритмікою, а позначився на всій творчості поета, зокрема й на творах, написаних ямбом.

О. Дорошкевич, критикуючи костомаровське і народницьке тлумачення Шевченка, зазначав: «Напочатку творчість його порівнювано з усною поезією, обмежувано її вузькими рамками поезії «для народного вжитку» [33].

Спроби пояснити близькість форми Шевченкових поезій до народної традиції селянським походженням поета і соціальним змістом його творів знаходимо на початку 20-х років у працях В. Коряка і А. Річицького.

Проте спроби ці були побіжними, не обгрунтованими і значною мірою скомпрометованими вульгарно-соціологічними тенденціями критиків. «Бувши по формі назверх зовсім подібною до народної пісні, до співу кобзарського має Шевченкова поезія зміст уже новий,— писав 1920 р. В. Коряк у статті «Поезія Шевченка».— Це вже не той кобзар старого часу, що тільки переказує давні події, це вже не просто народний поет, як Кольцов. З його був поет революціонер...» [34] І далі: «Новий зміст вимагав нових форм вислову, і от, шукаючи їх, натрапив Шевченко мимо своєї волі на форми народної поезії. Але панське каліцтво таки позначилося на його творах, і він перейшов через усі оті «ізми», од сентименталізму починаючи...» (стор. 47). А. Річицький стверджував не нову вже думку, що «як соціальне походження має Шевченко в пригнобленому панщиною селянстві, так і поетична батьківщина його лежить переважно в народній поезії» [35]. Думка про вирішальний вплив соціального походження Шевченка навіть на окремі компоненти його поетики (ритміку, риму тощо) була досить поширеною в шевченкознавстві 20—30-років.

Якщо дослідники, схильні до вульгарного соціологізму, виводили фольклорні впливи на Шевченка лише з його селянського походження й селянської психології, не беручи до уваги літературну атмосферу доби, то деякі інші шевченкознавці припускали протилежну помилку, пояснюючи Шевченків фольклоризм тільки літературними чинниками. Так, Филипович у розвідці «Шевченко і романтизм» (1927) [36], вірно стверджуючи висловлену ще

---

[32] «Нова громада», 1924, № 20-21, стор. 5.

[33] «Радянська освіта», 1924, № 3-4, стор. 76.

[34] В. Коряк, Боротьба за Шевченка, ДВУ, 1925, стор. 46.

[35] А. Річицький, Тарас Шевченко в світлі епохи, ДВУ, 1925, стор. 58.

[36] Записки Історично-філологічного відділу ВУАН, кн. 4, 1924.

дореволюційними дослідниками думку про вплив романтизму на інтерес Шевченка до фольклорної поетики й сюжетики, водночас ігнорував значення біографічного соціально-психологічного чинника.

У 20-х роках дослідження публікуються переважно в шевченківських збірниках і журналах («Україна», 1925, № 1-2; «Тарас Шевченко» 1921; «Шевченківський збірник», т. 1, 1924; «Шевченко та його доба», Збірник I, 1925; Збірник II, 1926; «Шевченко», Річник I, 1928; Річник 2, 1930). Симптоматично, що, за винятком Річника 2-го, згадані збірники майже не містять спеціальних праць з проблеми «Шевченко і фольклор». Щоправда, ті чи інші аспекти цієї проблеми (переважно в плані конкретних спостережень) порушують студії з Шевченкової поетики або статті типу «Природа в поезії Шевченка» О. Дорошкевича (зб. «Тарас Шевченко», 1921).

Той факт, що в 20-х роках розробка проблеми «Шевченко і фольклор» майже не провадилася, звичайно, не є випадковим. У 20-х роках мала місце певна недооцінка цієї проблеми, обумовлена значною мірою реакцією на тлумачення Шевченка в дожовтневому шевченкознавстві як звичайного продовжувача народної поезії. Найважливішими проблемами шевченкознавства в 20-х роках вважались питання соціології творчості поета, його ідеологічної і літературної генези, його біографії, зв'язків з літературним і суспільно-політичним оточенням, а також його поетики. І безпосередньо, і посередньо шевченкознавчі дослідження тієї доби були полемічно спрямовані проти старого просвітянського стереотипу — розуміння Шевченкової поезії як «простонародної». Певну роль відігравало й те, що частина критики саме поняття народності письменника вважала за хибне, оскільки вононіби затушковувало його класове обличчя. Усе це разом узяте не сприяло розгортанню досліджень даної проблеми.

З нечисленних праць 20-х років, у яких зв'язки Шевченка з фольклором стали предметом безпосереднього дослідження або зайняли більш-менш помітне місце, варто згадати такі: Д. Яворницького «Народні основи в поезії Т. Г. Шевченка» (1920); В. Щепотьєва «До питання про вплив народної словесності на Шевченкові поезії» (1926) та «Шевченкова «Калина», як балада на світову тему» (1927); монографію Б. Навроцького «Гайдамаки» Т. Шевченка» (1928); публікації А. Кримським, Д. Багалієм, О. Дорошкевичем селянських переказів про Шевченка (1928, 1929); А. Шамрая «До еволюції коломийкового вірша в творчості Т. Шевченка» (1930); почасти статті Б. Навроцького «Козацькі морські експедиції в поезії Т. Шевченка» (1930) та П. Тиховського «Іван Підкова», дума про «Татарський похід Серпяги» та епізод із «Сави Чалого» М. І. Костомарова» (1930); розвідку М. Мочульського «Культ дерева й сокири в Шевченковій поемі» (1930); монографію О. Багрія «Т. Г. Шевченко» (1930) [37].

---

[37] Праці, позначені тут 1930 р., зараховуємо до шевченкіани 20-х років, оскільки їх надруковано 1930 р., а написані вони раніше.

Стаття Д. Яворницького «Народні основи в поезії Т. Г. Шевченка» [38] — скоріше популярна, ніж дослідницька. Автор загалом іде за аналогічними працями М. Сумцова.

Дослідницький характер мали обидві статті В. Щепотьєва в «Записках Полтавського ІНО». Зокрема, розвідка «Шевченкова «Калина», як балада на світову тему» [39],— спроба інтерпретації генези одного твору — «Чого ти ходиш на могилу?» Автор розглядає цю поезію як оригінальну Шевченкову розробку мандрівного сюжету, відомого поетові з літератури (Бюргер, Жуковський), і з українського фольклору,— сюжету про смерть дівчини, яка померла, коли з того світу з'явився її милий, і мотиву про пташку-покійника.

Думка про вирішальний вплив народної усної традиції на зміст і форму «Гайдамаків» — провідна ідея монографії Б. Навроцького «Гайдамаки» Т. Шевченка». Цю думку автор висловлює в різних варіантах: «Гайдамаки» «з'явилися обробкою народної версії про Коліївщину» [40]; «Гайдамаки» <...> можна вважати за літературний прояв української народної усно-мемуарної традиції» (стор. 34). Під «народною версією», «народною усно-мемуарною традицією» автор розумів щось більше, ніж тільки народну художню творчість: і народну соціально-історичну концепцію Коліївщини, її морально-ідеологічну оцінку, і спогади сучасників Коліївщини тощо. У цьому ствердженні рішучої переваги фольклорної традиції над літературною було певне перебільшення. І не випадково Ф. Колесса оцінив досить скептично погляд Навроцького на поему лише як на літературний варіант народної версії: «Одначе всі ті твердження в студії, здається нам, замало обгрунтовані доказовим матеріалом» [41]. І водночас монографія містить чимало корисних спостережень про безпосередній вплив народнопісенної поетики на стиль «Гайдамаків». Порівняльний аналіз привів дослідника до такого висновку: «Відношення стилю «Гайдамаків» до стилю народнопісенної творчості й до стилю романтично-історичної літератури дає деякі підстави гадати, що й тут у Шевченка проявився імпульс тяжіння до якоїсь синтези...» [42] Висновок у своїй основі вірний, але недостатній: у Шевченка не тільки в «Гайдамаках», а й у всій ранній творчості виявився вже не «імпульс тяжіння» до синтезу, а очевидний синтез літературної і фольклорної стилістичної традиції.

Монографія Навроцького містила і цінний додаток «Сучасні перекази про Коліївщину». Ці перекази, записані від селян міс-

---

[38] «Споживач», 1920, № 4.

[39] Записки Полтавського інституту народної освіти, т. IV, Полтава, 1927.

[40] Б. Навроцький, «Гайдамаки» Т. Шевченка, Х., ДВУ, 1928, стор. 229.

[41] Ф. Колесса, Студії над поетичною творчістю Т. Шевченка, Львів — Київ, 1939, стор. 68.

[42] Б. Навроцький, «Гайдамаки» Т. Шевченка, стор. 340.

цевостей, де колись відбувались події, оспівані в «Гайдамаках» (матеріали анкети, що була розіслана Етнографічною Комісією ВУАН).

У 20-х роках з'явилося ще кілька розвідок, присвячених окремим творам Шевченка і зокрема їх зв'язку з фольклором.

У студії М. Мочульського аналізується поезія «У бога за дверми лежала сокира». Автор переконливо спростував думку В. Щурата (висловлену в праці «Шевченкова поема надії», Львів, 1925), за якою ця поезія є «творчою комбінацією поета» і не має зв'язку з киргизьким (казахським) фольклором. Мочульський, навівши матеріали про культ дерева й сокири у різних народів, прийшов до висновку, що «культ сокири віддзеркалився в киргизькій казці-міфі» [43], яка лягла в основу Шевченкового вірша.

В надрукованих у другому «Річнику» розвідках Б. Навроцького «Козацькі морські експедиції в поезії Т. Шевченка», П. Тиховського «Іван Підкова», дума про «Татарський подіх Серпяги» та епізод із «Сави Чалого» М. І. Костомарова» розглядається літературна генеза поезій «Іван Підкова» і «Гамалія», а отже тою чи іншою мірою порушується питання про зв'язок цих творів з фольклором. Щоправда, це питання в обох статтях не стало предметом спеціального аналізу, там ідеться передусім про книжні впливи. Загалом думка Навроцького (як і Тиховського) була та, що в «Івані Підкові» й «Гамалії» схрестилися як суто літературні, так і фольклорні традиції. Останні впливали і безпосередньо (через невільницькі думи), і посередньо — через народнопісенні стилізації І. Срезневського й взагалі через романтичну літературу з її увагою до народної творчості.

У 20-х роках з'явилися й деякі публікації та огляди селянських переказів і легенд про Шевченка: А. Кримський, «Народні легенди про Шевченка і пісня про «Шевченка» [44], Д. Багалій, «Т. Шевченко і селяни в переказах і історичній дійсності» [45]; О. Дорошкевич, «Шевченко в селянських переказах» [46]. Стаття Дорошкевича засвідчила початок більш-менш організованої роботи в цьому напрямі: автор — тогочасний керівник київської філії Інституту Т. Шевченка — писав, що його установа почала записувати селянські перекази в селах, де бував Шевченко.

1930 р. вийшов перший том праці О. Багрія «Т. Г. Шевченко» [47], в якій порушена і тема «Шевченко і фольклор». Ф. Колесса згодом писав: «О. Багрій, підсумовуючи у своїй студії «Т. Шевченко» 1930 р. висліди дотеперішніх праць із обсягу шевченкознавства, міг вказати на доволі скупі результати дослідів над відношенням Шевченкової творчості до впливів народної пое-

---

[43] «Україна», 1930, № 3-4, стор. 86—87.

[44] А. Кримський, Розвідки, статті та замітки, К., Вид-во УАН, 1928.

[45] «Шевченко. Річник перший», 1928.

[46] «Життя й революція», 1929, № 3.

[47] 1-й том — переороблена й доповнена книжка О. Багрія «Т. Г. Шевченко в литературной обстановке», Баку, 1925.

зії» [48]. Відношення Шевченкової поезії до фольклору Багрій розглядає переважно в розділі IV 1-го тому («Формальні особливості ліро-епічних творів Шевченка»). Автор констатує першорядне значення цієї проблеми для розуміння форми «Кобзаря». Проте Багрієва класифікація фольклорних впливів на Шевченка не може в усьому задовольнити: «Щодо залежності від народної поезії, Шевченкові твори можна поділити на дві групи. До першої належать твори з великими або малими вставками справжніх уривків народних творів — побутових пісень, дум тощо. Сюди належать твори «Тарасова ніч», «Гайдамаки», «Гамалія», «Невольник», «Наймичка», «Відьма», «Чернець», «Титарівна», «Марина», «Сотник». До другої групи належать оригінальні твори, що мають виразний характер наслідування народної поезії або використання в більшій чи меншій мірі народних казок та легенд. Сюди належать: дума в «Невольнику», «Хустина», «У тієї Катерини», пісенний цикл 1848—1849 рр., «Тополя», «Лілея», «Русалка», «Іржавець», «Петрусь» [49].

Класифікація Багрія не може задовольнити через те, що вона не враховує загального характеру впливу фольклору на Шевченка, на його художнє мислення і обмежує цей вплив тільки випадками запозичень або наслідування форми чи мотивів. Тим часом поза увагою дослідника залишились твори, в яких зв'язок поета з народною поезією позначився більш опосередковано. Сюди належать, зокрема, революційні вірші й поеми Шевченка.

У цьому ж розділі автор подає реєстри народних епітетів, порівнянь, паралелізмів, синонімів, символів і композиційних стиків у народнопоетичному дусі — в творах «Кобзаря».

Стаття О. Дорошкевича «Сучасний стан шевченкознавства» підводила підсумки доробку радянського шевченкознавства 20-х років і накреслювала певні перспективи майбутніх досліджень. Впадає в око, що й у цій підсумковій праці про розвиток радянського шевченкознавства питання про Шевченкові зв'язки з фольклором як самостійна проблема не ставиться. Щоправда, автор зазначає, що «цілковиту, мабуть, рацію має П. Филипович, коли ще р. 1924 пише, що романтизм тільки поетично оформив багатющі запаси народнопоетичної стихії в Шевченкові, але підмінити їх не здолав. Проте в цій галузі шевченкознавства ще дуже багато роботи» [50]. Говорячи про «галузь шевченкознавства», Дорошкевич мав на увазі не стільки проблему «Шевченко і фольклор», скільки галузь дослідження Шевченкового стилю в цілому. Таким чином, наприкінці 20-х років, як і на початку, вивчення Шевченкових зв'язків з народною творчістю певною мірою недооцінювалося. Цю проблему розуміли тільки як один з елементів

---

[48] Ф. Колесса, Студії над поетичною творчістю Т. Шевченка, Львів — Київ, 1939, стор. 8.

[49] О. В. Багрій, Т. Г. Шевченко, т. 1, Х., ДВУ, 1930, стор. 192.

[50] «Шевченко. Річник другий», стор. 362.

дослідження генези стилю й поетики Шевченка, окремих мотивів і художніх засобів автора «Кобзаря».

Внесок шевченкознавства 20-х років у розробку цієї проблеми пов'язаний переважно (якщо не говорити про дослідження ритміки Шевченка) з нагромадженням спостережень над фольклорними джерелами окремих творів «Кобзаря» (праці В. Щепотьєва, Б. Навроцького та ін.). Але темпи такого нагромадження були досить повільними, а це гальмувало і створення синтетичних праць з даного питання.

У 30-х роках дослідження проблеми «Шевченко і фольклор» проходить дуже нерівномірно. Якщо в першій половині 30-х років не з'явилося фактично жодної праці на цю тему [51], то з 1936 р. кількість таких публікацій дедалі зростає. Пожвавлення інтересу до цієї теми було для тієї доби симптоматичним. Причини його пояснюються деякими загальними тенденціями розвитку радянської культури, а також — посередньо — деякими характерними для тих часів чинниками, які не може обминути дослідник.

В середині 30-х років у зв'язку з посиленням боротьби за народність і реалізм у радянській літературі критика високо підносить значення фольклору. В тогочасній літературі, особливо в українській поезії, наслідування народнопісенних форм і мотивів стає поширеним явищем. Неабиякий вплив на закріплення цих тенденцій у літературі й критиці мала доповідь М. Горького на Першому з'їзді радянських письменників.

Ю. Йосипчук у статті «До вивчення історії української літератури» зазначив: «Зараз партія і уряд віддають велику увагу творчості трудящих мас <...>. Нас цікавить зараз питання про зв'язок української літератури XIX—XX ст. з народною творчістю і про дослідження цього зв'язку істориками літератури» (стор. 14). Той же Ю. Йосипчук у доповіді «Особливості творчості Шевченка» одним з перших у 30-х роках наголосив на значенні проблеми «Шевченко і фольклор». Творчість Шевченка для доповідача — приклад геніального засвоєння фольклорних традицій. І саме таке завдання стоїть перед радянською літературою (думка, що її тоді посилено пропагувала критика). «М. Горький висунув завдання опанування народної творчості як одне з першорядних завдань радянської літератури, яка повинна бути справді народною літературою. Шевченко на свій час для свого класу цю проблему розв'язав геніально». Шевченко «всмоктав великі здобутки народної творчості і на цій основі підніс свою творчість на такий високий ступінь» [52].

[51] Як зазначалося, деякі надруковані 1930 р. статті про зв'язок Шевченка з фольклором написано фактично в 20-х роках. Характерно, що ще 1933 р. у статті О. Ведмицького «Т. Шевченко та критика», яка відбивала погляди тогочасного керівництва Інституту Т. Шевченка на розвиток шевченкознавства, зовсім не порушується питання про дослідження цієї проблеми.

[52] Ю. Йосипчук, Особливості творчості Шевченка.— «Вісті УАН», 1935, № 2-3, стор. 37—38 і 29.

Тогочасна критика вульгарно-соціологічних концепцій в історії літератури допомагала ствердити тезу про народність Шевченка. Визначення Шевченка як народного поета міцно закріплюється в шевченкознавстві другої половини 30-х років. Природно, що фольклорний елемент у «Кобзарі» розглядається критикою як одна з провідних ознак Шевченкової народності.

Проте на перших статтях середини 30-х років про зв'язок Шевченкової творчості з фольклором помітно позначився ще непереборений вплив вульгарної соціології.

Характерною з цього погляду є стаття М. Криворучка «Фольклор у творчості Шевченка». Констатуючи, що буржуазна наука не ставила питання про соціальну й художню функцію фольклору в поезіях «Кобзаря», сам автор розв'язує це питання аж надто спрощено. На думку критика, Шевченко «наполегливо бореться за подібність його вірша до народної пісні», оскільки фольклорність «підвищує соціальну впливовість його поезії серед неписьменного читача» [53]. Зокрема, М. Криворучко так пояснював створення Шевченкового пісенного циклу часів заслання: «...він вдається до фольклорних стилізацій, сподіваючись передавати їх коли не через друк, то принаймні в фольклорній традиції» (стор. 73). І як висновок: «Шевченко займався фольклорною стилізацією не для формалістичних вправ, а для революційної пропаганди» (стор. 74). Вульгаризаторський характер такої суто утилітарної інтерпретації Шевченкових зв'язків з фольклором не потребує, власне, доведення.

Майже одночасно з статтею М. Криворучка з'явилася стаття І. Пільгука «Шевченко і фольклор». Поряд із загальними відомостями про любов Шевченка до народної пісні, про його фольклорні записи, про використання в «Кобзарі» народнопісенних засобів, сюжетів та окремих уривків стаття стверджує актуальність цієї проблеми: «Проблема — Шевченко й фольклор — в марксистському літературознавстві ставиться як актуальне питання вивчення Шевченка» [54].

Стаття Пільгука була корисною саме постановкою проблеми «Шевченко і фольклор». Автор вірно зазначив, що її дослідження має йти в трьох напрямках: 1) вивчення фольклористичної діяльності Шевченка, 2) вивчення місця фольклору в творчості Шевченка і 3) вивчення фольклору про Шевченка. Водночас у цій статті виявилися й деякі помилкові тенденції. Передусім певна гіперболізація фольклоризму в творчості Шевченка і фактичне ігнорування поетових зв'язків з українським і світовим літературним процесом. За Пільгуком, Шевченкова творчість це — «синтезована народна поезія» (стор. 87). «Ввесь «Кобзар» є сконденсований згусток народної поезії, що її зібрав, переломив через свій творчий талант і індивідуалізував як поет Тарас Григорович

---

[53] «Штурм», 1936, № 3, стор. 73.

[54] «Літературна критика», 1936, № 4, стор. 76.

Шевченко» (стор. 87). Ці формулювання мало чим відрізняються від того, що писав колись про Шевченка Костомаров. У плані виключно фольклорних впливів розглядає автор, наприклад, «Великий Льох», «Розриту могилу», «Катерину». Явно безпідставною була версія автора про те, що навіть образ Шевченкової Катерини запозичено з фольклору: «Образ знедоленої Катерини є по суті фольклорним. Ім'я селянки Катерини часто зустрічається в піснях, в коломийках» (стор. 80). «Безперечно, що і до Шевченкової «Катерини» існував образ Катерини — знедоленої дівчини. Взяв сюжет для поеми Шевченко із народних переказів» (стор. 81). Пізніше Т. Комаринець вірно зауважив з цього приводу, що наявність розповідей про якусь конкретну покритку — це ще не фольклор. Твердження статті про те, що Шевченко переносив до «Катерини» «народні мотиви про покритку» (стор. 81), до певної міри затушковувало оригінальність поета в розробці теми покритки: ще М. Сумцов свого часу довів, що ставлення до покритки Шевченка і народної пісні зовсім неоднакове.

Ми тому звернули увагу на хиби статей І. Пільгука та М. Криворучка, що в них явно відбилися деякі загальні тенденції доби в осмисленні місця фольклору в творчості Шевченка. Разом з тим, попри всі свої недоліки, ці і подібні до них статті були корисні вже тим, що звертали увагу літературознавців на значення проблеми, яка тривалий час недооцінювалась дослідниками.

Наступні статті Пільгука з цієї ж проблеми — «Шевченко — фольклорист» [55] і «Балади в українському фольклорі й балади Шевченка» [56] популяризували загалом відомі, але призабуті на той час факти про Шевченкові зв'язки з народною творчістю. Зокрема в статті «Балади в українському фольклорі...» йдеться про залежність мотивів і стилю побутової балади Шевченка («Причинна», «Тополя», «Лілея» та ін.) від народної пісні (Шевченкові історичні балади не розглядаються) — питання, що його досліджували ще в XIX ст. М. Петров, М. Дашкевич, І. Франко та ін.

Тема «Шевченко і фольклор» у передвоєнні роки стає надзвичайно популярною в шевченкознавстві. Статті на цю тему друкуються, особливо ювілейного 1939 р., як у наукових збірниках і літературних журналах, так і в газетах. Далеко не всі вони мали справді дослідницький характер, але вже сама кількість їх свідчила про істотні зрушення в підході до вивчення цієї проблеми.

Згадаймо тут тільки основні з тогочасних статей на цю тему. Значна частина праці І. Гончаренка «Як працював Шевченко» [57] присвячена фольклорному елементу в Шевченковій поезії. Автор вірно застерігав, що великою помилкою було б зводити народ-

---

55 «Літературний журнал», 1939, № 1.

56 Учені записки Харківського університету, № 17, Труди філолог. факультету, № 1, Х., 1939.

57 «Літературна критика», 1937, № 3. У наукових записках «Радянське літературознавство» (1938, № 2-3) цю розвідку надруковано під назвою «З творчої лабораторії Шевченка».

ність Шевченка до фольклорності. Проте сам не уник деякої однобічності, пов'язуючи, наприклад, віршову форму «Кавказу», «Юродивого», «Неофітів» з фольклорними впливами.

Л. Сукачов у статті «Сатира Шевченка» [58] поставив питання про сатиричний фольклор як про одне з основних джерел Шевченкової сатири. Щоправда, аргументація автора не в усьому переконлива, оскільки Шевченко рідко використовував конкретні сюжети й ситуації саме сатиричного фольклору. Фольклорна традиція відбилася в сатирі «Кобзаря» переважно в образній мові, в епітетах, порівняннях, метафорах тощо. В цьому розумінні можна говорити не стільки навіть про вплив на Шевченкову сатиру власне фольклору, скільки про використання ним усього багатства комічних відтінків народної мови.

Ювілейного 1939 р. в наукових збірниках і журналах з'явилось кілька кваліфіковано написаних статей на тему «Шевченко і народна творчість»: П. Волинського «Шевченко — народний поет» [59]; В. Острика «Шевченко і народна пісня» [60]; М. Потапчика «Фольклорні джерела творчості Шевченка» [61]; І. Айзенштока «Шевченко і фольклор» [62] та ін.

Зупинимось на великій статті І. Айзенштока, яка під назвою «Робота над фольклорним матеріалом» увійшла до книжки того ж автора «Як працював Шевченко» (1940). Автор поставив питання про еволюцію поглядів Шевченка на фольклор. «Ці погляди Шевченка сформувались у нього не відразу і лише через деякий час після початку поетичної роботи. Перші його літературні спроби, такі твори, як «Причинна», «Тополя», «Перебендя» та ін. значно тісніше зв'язані з тогочасною літературною традицією, ніж безпосередньо з українським фольклором. Фольклоризм цих творів виступає особливо чітко лише в аспекті всієї дальшої діяльності Шевченка; часто бува важко встановити, чи знав поет те чи інше фольклорне джерело, бо безпосередньо його впливу майже не відчувається на фоні впливів книжних, переважно романтичних» [63]. У цьому розумінні автор вживає навіть термін «умовна народність» стосовно до ранніх поезій Шевченка (стор. 106). Еволюція поглядів поета на фольклор пов'язується з переходом його від романтизму до реалізму та з розвитком його суспільної свідомості в період «трьох літ». Тут дослідник змушений визнати: «У нас немає даних для характеристики послідовних етапів цієї еволюції...» (стор. 107). Тепер «на противагу екзотиці поет висуває на перший план прогресивне, демократичне, гуманістичне звучання фольклору» (стор. 113). «Цей підхід до фольклорного матеріа-

---

[58] «Літературна критика», 1937, № 3.
[59] «Збірник пам'яті Т. Г. Шевченка», К.— Х., «Рад. школа», 1939.
[60] Наукові записки Київського педінституту, т. 1, К., 1939.
[61] Наукові записки Харківського педінституту, т. 2, Х., 1939.
[62] «Літературна критика», 1939, № 2-3.
[63] І. Айзеншток, Як працював Шевченко, К., «Рад. письменник», 1940, стор. 105—106.

лу — на противагу псевдофольклорним вправам романтиків, ми назвали б його реалістичним» (стор. 113). Як зразок такого реалістичного осмислення фольклору автор називає поезію «У бога за дверми лежала сокира». «В цьому сполученні близькості до фольклорного джерела з ідейною насиченістю, в цьому прагненні до народної простоти, до викорінення будь-якої навмисної екзотики — весь фольклоризм Шевченка» (стор. 114).

Позитивною рисою статті Айзенштока є прагнення розглядати Шевченків фольклоризм не статично, а в розвитку, не ізольовано від літературної та суспільної еволюції поета. Можна загалом погодитися й з висновком про, сказати б, реалістичний в основному характер фольклоризму зрілого Шевченка. Водночас у цитованій статті наявні й вразливі місця. Навіть для молодого Шевченка, поета-романтика фольклор завжди — щось більше, ніж екзотика. Автор статті фактично поставив під сумнів безпосередній вплив народної пісні на ранню творчість поета, визнаючи лише посередній вплив — через романтиків. Тогочасна романтична поезія (і українська, і світова), безперечно, наштовхувала молодого поета на використання поетики української народної пісні, але й народна пісня, в свою чергу, полегшила Шевченкові сприйняти і творчо засвоїти тогочасну романтичну поезію, допомогла йому зробити перші кроки в літературі. Художні смаки майбутнього поета ще з дитячих років формувалися під переважним впливом українського фольклору. Це був той підготовчий грунт, на який згодом падали зерна літературних впливів. З цього погляду застосування терміну «умовна народність» до творів цього типу навряд чи виправдане, хоч як виразно відбилися літературні впливи, скажімо, на баладі «Причинна».

Найбільші досягнення радянського шевченкознавства в розробці проблеми «Шевченко і фольклор» у передвоєнні роки пов'язані з виходом збірника «Пам'яті Т. Г. Шевченка», підготовленого до ювілею 1939 р. установами АН УРСР. У збірнику опубліковано три цінні розвідки з цієї проблеми: П. Попова «Шевченко і російський фольклор», Дм. Ревуцького «Шевченко і народна пісня» і М. Грінченка «Шевченко в народній пісенній творчості».

П. Попов у статті «Шевченко і російський фольклор» зафіксував і прокоментував усі згадки про російський фольклор у Шевченковій літературній спадщині. Можна констатувати, що тему розвідки дослідник майже вичерпав, залишивши своїм наступникам тільки деякі уточнення.

Розвідка М. Грінченка «Шевченко в народній пісенній творчості» (вона ввійшла згодом до монографії того ж автора «Шевченко і музика», К., 1941) — на тему про народну музичну продукцію на слова Шевченка. Висновки Грінченка базуються на аналізі 75 народних музичних творів на тексти 35 Шевченкових поезій. Автор аналізує типи такого музичного фольклору (романсово-пісенні, ліричні, епічні, танцювально-пісенні тощо), характер змін і переробок Шевченкового тексту (заміна окремих слів,

додавання слів, скорочення, перебудова змісту). Один з висновків автора: «Читати «Кобзаря» Шевченка народ став по-своєму: став співати його».

Розвідка Грінченка написана на високому науковому рівні. Але головну увагу автор-музикознавець приділив не фольклорній трансформації Шевченкових творів в устах народу, а саме народній музиці на ті твори. Розробку теми, вперше порушеної Грінченком, у післявоєнні роки в різних аспектах продовжував О. Правдюк.

Праця Дм. Ревуцького «Шевченко і народна пісня» — це фактично невелика монографія. Того ж року й під цією ж назвою вона вийшла окремим виданням. Написано її немов у розвиток давньої статті Д. Ревуцького про улюблені пісні Шевченка, надрукованої 1927 р. в коментарях до IV тому Повного зібрання творів. Автор свідомо виключив з поля дослідження проблему впливу фольклору на Шевченкову творчість, хоч побіжно її порушує. Зміст праці Ревуцького — дослідження фольклористичної діяльності Шевченка і місця народної пісні в його житті. Дослідник проаналізував чи не всі згадки про народні пісні в Шевченковій спадщині та спогадах про поета і уважно простудіював його фольклорні записи. Тут уперше опубліковано чотирнадцять Шевченкових записів народних пісень. Усі записи прокоментовано з наведенням відповідних паралелей. Упорядники публікації фольклорних записів Шевченка в десятитомному і шеститомному академічних виданнях його творів багато чим скористалися з студії Дм. Ревуцького. Ця праця видатного фольклориста належить до вищих здобутків шевченкознавства передвоєнних років.

Першою спробою задовольнити потребу в монографічних працях про творчий зв'язок Шевченка з фольклором стала книжка Ф. Колесси «Студії над поетичною творчістю Т. Шевченка», видана у Львові напередодні возз'єднання Західної України з УРСР. Книжку Ф. Колесси складають, власне, дві монографії, органічно пов'язані одна з одною: «Фольклорний елемент в поезії Т. Шевченка» і «Віршова форма поезій Т. Шевченка». Оскільки назву «Студії над поетичною творчістю Т. Шевченка» видруковано на обкладинці книжки, а на титульній сторінці стоїть «Фольклорний елемент в поезії Т. Шевченка», в літературі вона звичайно фігурує під цією останньою назвою. Друга студія — про віршову форму поезій Шевченка — доповнює першу в тій частині, де розглядає вплив нардопісенної ритміки на Шевченків вірш (оцінку цієї праці див. у розділі «Віршування»). Тут варто тільки згадати, що автор правильно розв'язує питання про місце народнопісенної ритміки в Шевченковому віршуванні, не перебільшуючи й не применшуючи її вплив.

Монографію «Фольклорний елемент в поезії Т. Шевченка» складають розділи: Вступна частина; 1. Значення народної пісні в житті й творчості Шевченка. Етнографічний напрямок; 2. Мотиви народних пісень і дум у Шевченкових поезіях розповідного

змісту; 3. Історичні поеми. Балади. Поетичні повісті; 4. Признаки народнопісенного стилю в поетичній мові Шевченка; Висновки. Мету своєї роботи дослідник визначив так: «Найпильнішою справою досліду в цьому напрямку вважаємо зібрання фактичного матеріалу, а саме — вказання тем, мотивів і засобів поетичної образної мови, перейнятих Шевченком із народної пісні, щойно на цій підставі можлива докладна аналіза поетичних творів Шевченка, яка й вияснить, наскільки і як саме покористувався поет народнопісенними взірцями» [64].

Перші три розділи монографії і являють собою надзвичайно цінний і досі не перевершений за повнотою охоплення матеріалу огляд фольклорних мотивів і образів, які в тій чи іншій формі відбилися в Шевченковій поезії. Автор визначив фольклорні джерела десятків творів «Кобзаря» або окремих частин творів і таким чином збагатив науку відомостями про генезу багатьох Шевченкових поезій. Тобто монографія Колесси присвячена переважно безпосередньому впливу конкретних народних пісень на поезії «Кобзаря». Значно менше уваги приділив автор впливу фольклору на поетику й естетику Шевченка в цілому (за винятком віршування, про що йдеться в його наступній студії). Частково цю проблему порушив він у четвертому розділі «Признаки народнопісенного стилю в поетичній мові Шевченка», де справедливо констатував: «Наш огляд тем і мотивів українських народних пісень і дум, які використовує Шевченко в своїх поезіях, далеко ще не вичерпує цілого обсягу, в якому виявляється вплив народної поезії на його творчість; ще сильніше й у ширшому обсязі виступає цей вплив у мовній і стилістичній сторінці Шевченкової поезії» (стор. 91). У цьому розділі знаходимо стислу характеристику дев'яти «народнопісенних ознак Шевченкового поетичного стилю»: народно-пісенних епітетів, порівнянь, символів, метафор, синонімів, синтаксичних паралелізмів, образних паралелізмів, ланцюгових сполук, заспівів.

«Не всюди могли ми тут глибше входити в питання,— писав автор у висновках,— яку ролю відігравали ці мотиви в композиції поодиноких поезій Шевченка, в їх генезі, бо для того треба б розглянути іноді цілий комплекс питань, що торкаються розвитку Шевченкової творчості, його психоідеології, біографічних даних, літературних впливів і т. ін. Усе це вибігає поза рамці нашої підготовчої студії й повинно бути предметом монографічних праць, присвячених поодиноким поезіям...» (стор. 95—100). Ми не погодимось з автором у надто скромній оцінці його студії лише як підготовчої до майбутніх досліджень. Але його думка про те, що проблему «Шевченко і фольклор» неможливо вичерпати в одній якійсь монографії, бо вона пов'язана з «цілим комплексом питань», які виходять за рамки суто фольклорних досліджень (естетика Шевченка, психологія його творчості тощо), є, безперечно,

---

[64] Ф. Колесса, Студії над поетичною творчістю Т. Шевченка, стор. 8.

вірною. Проте шлях до розв'язання цієї проблеми лежить не тільки через монографії, присвячені окремим поезіям «Кобзаря», а й через дослідження різних питань взаємин Шевченка з фольклором і Шевченкової творчості взагалі.

Ф. Колесса не обмежився фіксацією конкретних фольклорних впливів на Шевченкові твори, а прагнув зафіксовані факти узагальнити й осмислити. На відміну від багатьох своїх попередників, він далекий від абсолютизації місця народної пісні в поетичній системі автора «Кобзаря» і розглядає фольклор лише як один з елементів, що формували Шевченка-поета. За Колессою, вплив народної поезії найсильніше виявився в першій добі Шевченкової творчості, переважно в ліричних поезіях, складених у пісенній формі, а також у баладах і деяких історичних поемах. «Та в міру того, як Шевченко, поглиблюючи свою ідеологію, починає захоплюватися політичними й суспільними питаннями і що раз, то частіше звертається до широкої форми поетичної повісті, в міру того, як над коломийковим розміром починає брати верх чотиристопний ямб, а над строфовою будовою — стихічна сполука віршів із частим уживанням переносів <...> — вплив народної поезії очевидячки меншає. Все ж таки в ліричній групі Шевченкових поезій він удержується,— правда, вже в меншій пропорції — до самого кінця...» (стор. 101). Цей висновок дослідника в основі своїй є вірним, але потребує досить суттєвих уточнень і коректив. Вірним він є в тому розумінні, що в перші роки Шевченкової творчості його залежність від фольклорної образності, ритміки, тематики була більш безпосередньою й очевидною і що в наступні роки разом з ідейно-творчим розвитком поета, поглибленням його тематики й індивідуалізацією художніх засобів кількість безпосередніх наслідувань фольклорних форм і мотивів меншає. Але можемо говорити лише про відносне зменшення фольклорного впливу на Шевченка. По-перше, і в зрілій його творчості були періоди, коли поет свідомо наслідував народнопісенні форми й мотиви — згадаймо його пісенний цикл часів заслання, в якому фольклорний вплив мало сказати «удержується» — домінує. По-друге, при зменшенні очевидних наслідувань народнопісенних форм глибинний вплив фольклору на Шевченкову творчість не зникав ніколи і виявлявся не тільки в якійсь одній групі його поезій. В цьому зв'язку треба сказати, що Колесса дещо звужував сферу Шевченкових зв'язків з фольклором лише фактами наслідування мотивів, ритміки і почасти стилістики народних пісень, не враховуючи саме глибинних впливів фольклору на художнє мислення Шевченка, його естетику тощо і навіть не завжди беручи до уваги окремі стилістичні впливи. Звідси його помилкова думка: «Одначе переважна частина поетичних творів Шевченка не виявляє майже ніяких зв'язків з народними піснями й думами, бо обертається в сфері, не доступній для народної поезії, і підноситься над її рівнем цілим своїм складом, ідеологічним підкладом і доспособленим до того висловом. Сюди належать:

1) саме найцінніші, найглибші змістом ліричні поезії Шевченка, зложені переважно чотиристоповим ямбом, головно в часи арешту й заслання; 2) майже всі політичні поеми Шевченка; 3) поетичні повісті Шевченка (переважно)» (стор. 102). Щодо уривків і стилізацій народних пісень, вкраплених у ці твори, то вони — тільки «дрібні інкрустації».

Зрозуміло, чому, скажімо, політичні поеми Шевченка зовсім випали з поля зору дослідника: за змістом і формою вони здалися йому пов'язаними з літературною традицією, а окремі народнопісенні звороти й засоби надто «інкрустаційними», щоб брати їх до уваги. Категоричність твердження Колесси про те, що «переважна частина» Шевченкових поезій «не має нічого спільного з народними піснями й думами» (стор. 8), пояснюється й полемічною спрямованістю його праці проти тогочасних послідовників Кулішевої думки, ніби для Шевченка народні пісні були за «єдиний взірець тону й смаку».

Як не категорично висловлена наведена думка дослідника, вона вступає в суперечність з матеріалом його роботи, передусім з розділом «Признаки народнопісенного стилю в поетичній мові Шевченка». Очевидно, відчуваючи цю суперечливість, автор робить таке істотне застереження: «Одне, що зв'язує усі групи Шевченкових поезій,— це його мова, оригінальний Шевченків стиль... на відтворення його стилю мусили мати безперечно великий вплив народні пісні й думи, як показують перейняті з них образні вислови й звороти» (стор. 102).

Таким чином, Колесса зрештою визнає універсальність впливу фольклору на Шевченкову творчість, хоч і фіксує в своїй праці переважно факти безпосередніх наслідувань або поетових відштовхувань від конкретних фольклорних зразків.

Монографія Ф. Колесси належить до тих дуже нечисленних праць шевченкознавців Галичини 20—30-х років, на яких не позначився вплив націоналістичної ідеології. Щоправда, не знайдемо в ній і соціального осмислення літературних фактів (за винятком хіба одного: автор підкреслює: Шевченко був ближчий від інших романтиків до фольклору через «його кровний зв'язок з народною масою») (стор. 16). Попри свої методологічні хиби, окремі невдалі формулювання і прогалини в охопленні матеріалу, праця Ф. Колесси й досі не втратила свого значення як одне з основних досліджень з проблеми «Шевченко і фольклор». У післявоєнному шевченкознавстві «Студії над поетичною творчістю Т. Шевченка» не знайшли одностайної оцінки. Так, на думку М. Комаринця, «поклавши в основу свого дослідження формалістичне, чисто зовнішнє зіставлення поезії Шевченка з народною творчістю, Ф. Колесса прийшов до помилкових тверджень, нібито «вплив народної поезії виявляється найсильнішим в першій добі Шевченкової творчості» [65]. Вище ми звертали увагу на потребу

[65] Т. Комаринець, Шевченко і народна творчість, К., Держлітвидав України, 1963, стор. 14.

певних корективів і уточнень у формулюваннях Ф. Колесси про еволюцію фольклорних впливів на Шевченка. Проте думка про найсильніший вплив фольклору саме «в першій добі Шевченкової творчості» загалом відповідає фактам (у цьому Т. Комаринцю справедливо заперечив і рецензент його книжки О. Мишанич [66]). Безперечно, не можна погодитися й з оцінкою праці Колесси як «формалістичної». Іншої думки про «Студії...» цього дослідника Г. Сидоренко: «Найбільшу цінність серед робіт ювілейного року становить книга акад. Ф. Колесси «Студії над поетичною творчістю Шевченка» [67]. «Слід сказати, що Ф. Колесса далекий від наміру спростовувати залежність Шевченка від народнопісенних традицій. Він лише прагне всіма засобами довести, що великий поет був перш за все творцем, якого сформував і наділив своїми рисами поетичний геній народу» (стор. 28). Оцінка Г. Сидоренко праці Колесси нам здається ближчою до істини.

Велике значення для правильної методологічної розробки проблеми «Шевченко і фольклор» мала доповідь М. Рильського про поетику автора «Кобзаря» на VI ювілейному пленумі СРП влітку 1939 р. і на Шевченківській сесії АН УРСР і СРПУ в березні 1942 р. в Уфі. Доповідь поета-академіка об'єктивно протистояла вульгаризаторським тенденціям «зафольклоризувати» Шевченка, що намітилися в другій половині 30-х років, коли тема «Шевченко і фольклор» стала ніби «модною». Доповідач виступив, зокрема, проти розуміння Шевченкової народності як простонародності та проти тлумачення поетики «Кобзаря» як виключно фольклорної. Аж ніяк не заперечуючи, що «своїм світоглядом, усією системою мистецьких образів і засобів Шевченко дуже близький до народної творчості, що сторінки його творів рясно пересипані фольклорними елементами» [68], доповідач наголосив на тому, що в «Кобзарі» є чимало поезій, безпосередньо не пов'язаних з фольклорною традицією, і що з роками Шевченкова поетика набирала дедалі більше індивідуального характеру. Цю думку автор доводив прикладами еволюції Шевченкового епітета й ритміки «Кобзаря».

Активізація інтересу до проблеми взаємин Шевченка з фольклором виявилася і в тому, що з другої половини 30-х років поновлюється збирання фольклорних матеріалів про поета. Готуючись до ювілею 1939 р., Київський університет і Інститут українського фольклору організовують експедиції по запису шевченківських матеріалів. 1940 р. АН УРСР видає збірник легенд і переказів про поета — «Т. Г. Шевченко в народній творчості» з вступною статтею акад. Ю. Соколова «Народні легенди про

---

[66] Див. «Народна творчість та етнографія», 1964, № 2, стор. 96.

[67] Г. К. Сидоренко, Ритміка Шевченка, стор. 27.

[68] М. Рильський, Поетика Шевченка.— Наукові записки Інституту мови і літератури АН УРСР, т. II, К., 1946, стор. 23.

Шевченка»[69]. У статті є цікаві думки про близькість легенд про Шевченка до народних мандрівних сюжетів: «Тарас Шевченко <...> стає дуже подібний до героїв традиційних селянських казок про кмітливих мужиків, солдат, розбійницьких отаманів, які проникають в оточення своїх гнобителів і своєю спритністю лишають їх у дурнях»[70].

Єдиною працею з проблеми «Шевченко і фольклор» у роки Великої Вітчизняної війни була доповідь П. Попова, виголошена на шевченківській сесії АН УРСР і СРПУ у березні 1942 р. й опублікована того ж року під назвою «Погляди Т. Шевченка на фольклор» у № 5-6 журналу «Українська література». Згодом цю ж статтю в дещо розширеному варіанті і з деякими змінами автор опублікував у наукових записках «Радянське літературознавство» (№ 16, К., 1952) і виголосив як доповідь на першій шевченківській конференції 1952 р. (див. «Збірник праць I і II наукових шевченківських конференцій», К., 1954). Між другою і третьою публікацією відмінностей фактично немає. Мета розвідки П. Попова — висвітлити погляди Шевченка на фольклор. Творче використання народної поезії в «Кобзарі» автор не розглядає. Він обстоює думку про прогресивне і навіть революційне значення Шевченка в історії української фольклористики і з цього погляду аналізує висловлювання поета в «Журналі», передмові 1847 р. та інші матеріали. Поряд з правильними міркуваннями знайдемо, проте, в його статтях і деякі помилкові думки. На наш погляд, невиправданим є автоматичне перенесення деяких загальних визначень історичної ролі Шевченка (революційний демократ, основоположник нової української літератури) на його фольклористичну діяльність, а також тенденція тлумачити автора «Кобзаря» як теоретика фольклористики. Наше зауваження можна проілюструвати такими цитатами: «Т. Шевченко на Україні став основоположником не тільки нової літератури, а й нової науки про народну творчість, основоположником нового, прогресивного, революційно-демократичного напряму в українській фольклористиці»[71]. «Шевченко один з перших установив значення передової усної творчості як важливого фактора перебудови життя...»[72] Нема підстав приписувати поетові думку: «Найкращий засіб пізнати народ таким, яким він є насправді, є, за Шевченком, народна творчість: думи, пісні, народні розмови...» (стор. 170). Сам Шевченко ніде не твердив (нема цього і в його передмові 1847 р., про яку йдеться), що фольклор є «найкращим засобом» пізнання народу. Не можна погодитись і з твердженням автора статті, ніби відмінність у поглядах на фольклор позначилась на взаєминах Шевченка з його сучасниками: «Як тільки ця

---

[69] Упорядники — Д. Кушнаренко, П. Гонтаренко, М. Родіна.
[70] Т. Г. Шевченко в народній творчості, стор. 7.
[71] «Радянське літературознавство», К., 1952, № 16, стор. 17.
[72] «Українська література», 1942, № 5-6, стор. 175.

концепція Шевченка цілком визначилася, це було єдиним з приводів для остаточного його розходження в поглядах і розходження в особистих стосунках з українськими (почасти російськими) офіціально визнаними фольклористами: Максимовичем, Кулішем, Лукашевичем, Костомаровим, Афанасьєвим-Чужбинським, Далем і іншими» (стор. 175).

Таким чином, стаття П. Попова (у всіх своїх редакціях), з одного боку, була корисною, оскільки продовжувала в 40—50-х роках розробку проблеми, за яку інтенсивно взялися передвоєнні дослідники, і звертала увагу шевченкознавців на значення цієї проблеми, а, з другого боку, на цій праці позначились деякі вади тогочасного літературознавства.

У другій половині 50-х років з кількома статтями з проблеми «Шевченко і фольклор» (вони згодом увійшли в його книжку) виступив Т. Комаринець.

Великим досягненням у вивченні діяльності Шевченка-фольклориста було перше повне видання його записів народної творчості в VI томі Повного зібрання творів в десяти томах, що вийшов 1957 р. У цьому томі надруковано 61 запис, з них 19 — опубліковано вперше (видання включає також записи не Шевченковою рукою в альбомах поета). Публікацію записів і примітки до них підготував колектив Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка. Вступні зауваження написали М. Грудницька і П. Приходько.

1959 р. опубліковано монографію Є. Кирилюка «Т. Г. Шевченко. Життя і творчість», в якій, поряд з іншими чинниками, які формували творчу особистість Шевченка,— суспільними, літературними,— розглядається і фольклор. Характеризуючи зв'язок з народнопісенною традицією поезій Шевченка, автор спирається на спостереження, нагромаджені його попередниками — І. Франком, Ф. Колессою та ін. Сама проблема «Шевченко і фольклор» освітлена на сторінках монографії методологічно правильно — автор не хибує ані на перебільшення, ані на недооцінку значення фольклорної традиції в поетичній системі автора «Кобзаря».

У 60-х роках питанню Шевченкових зв'язків з фольклором чимало уваги приділяє журнал «Народна творчість та етнографія». Статті, що публікуються у ньому, різні за своїм науковим рівнем і характером. Деякі з них мають більше науково-популярний, ніж дослідницький характер.

Стаття Г. Сухобрус «Т. Г. Шевченко про фольклор» [73] написана в розвиток згаданої вище статті П. Попова на цю ж тему. Основна теза авторки — «Шевченко справедливо вважається

---

[73] «Народна творчість та етнографія», 1961, № 1, стор. 30. (З деякими відмінами стаття ввійшла як окремий розділ — «Роль Т. Г. Шевченка у зміцненні українсько-російських фольклорних зв'язків» — до книги «Українсько-російські фольклорні зв'язки... в освітленні вітчизняної науки першої половини XIX ст.», К., 1963).

основоположником революційно-демократичної фольклористики» (стор. 30). Поряд з правильними оцінками, стаття Г. Сухобрус містить ряд помилкових характеристик. Невірною нам здається сама тенденція тлумачити Шевченка як ученого-фольклориста — теоретика «революційно-демократичної фольклористики». Твердження авторки, що Шевченко своєю «діяльністю історика, художника і фольклориста розхитував догматичні настанови буржуазної науки» (стор. 33), є позаісторичним, оскільки в умовах кріпосницької Росії часів Шевченка буржуазна фольклористика та історична наука ще не сформувалися. Не доведеною є й думка, що в солдатському середовищі Шевченко поглибив свою обізнаність «з билинним епосом» (стор. 36).

Серед інших публікацій про Шевченка в журналі «Народна творчість та етнографія» варто згадати корисні наукові або науково-популярні статті І. Пільгука, О. Правдюка, Д. Кушнаренка, Ю. Ступака, В. Замлинського[74] та ін. До кращих публікацій журналу належать обидві статті О. Правдюка. Розвідка «Збирач народних пісень» доповнює відоме дослідження Ревуцького про Шевченка-фольклориста новими цінними матеріалами й спостереженнями. Згадаймо деякі з них. Досліджуючи характер Шевченкових записів народних пісень, автор прийшов до висновку, що окремі пісні Шевченко записував зі співу, на що вказує поспішність їх фіксації, пропуск окремих рядків, прочерки тощо. Дослідник подав відомості про деяких записувачів та виконавців записаних Шевченком пісень — Мартина Липського, П. Чуйкевича. У розвідці Правдюка викладено наслідки повторного фіксування записаних Шевченком у певній місцевості пісень (зазначається, які пісні не збереглися) і порівняння Шевченкових записів з іншими. Висновок автора цікавий, хоч, може, й надто категоричний: «Якщо ми знаходимо варіанти, близькі до Шевченкового запису, пісня цілком народна. Якщо ж таких варіантів не знаходимо, у нас є підстави твердити, що пісня записана Шевченком у творчій трансформації»[75]. Важливою є думка дослідника про те, що трансформовані народні пісні є творчими імпровізаціями і «являють собою не документальні записи народних пісень, а імпровізований виклад їх окремих мотивів» (стор. 38).

---

[74] «Народна творчість та етнографія», 1961, № 1: І. Пільгук, Жіноча доля в народній ліриці та ліриці Т. Г. Шевченка; О. Правдюк, «Кобзар» Т. Г. Шевченка в музичному побуті українського народу; Його ж, Пісні народні на слова Т. Г. Шевченка (добірка з нотами); Д. Кушнаренко, Народна творчість про Т. Г. Шевченка;

«Народна творчість та етнографія», 1961, № 2: Д. Кушнаренко, Т. Г. Шевченко — збирач фольклору; «Народна творчість та етнографія», 1962, № 4: Б. Ступак. Фольклор у «Букваре южнорусском» Т. Г. Шевченка; «Народна творчість та етнографія», 1964, № 2: В. Замлинський, Народнопісенні переробки творів Шевченка на Волині; О. Правдюк, Збирач народних пісень.

[75] «Народна творчість та етнографія», 1964, № 2, стор. 37—38.

«Часом над Шевченком-фольклористом брав верх Шевченко-поет. Деякі пісні він записував не повністю, а лише окремі строфи, які здавались йому особливо виразними, для використання у своїй творчості» (стор. 39) (як приклад, автор згадує про використання окремих записів у поемах «Марина», «Титарівна»). Ці міркування дослідника — зовсім новий аспект в осмисленні Шевченкових записів народних пісень.

Автор розвідки звернув увагу й на те, що Шевченко записував далеко не всі пісні (адже багато пісень він знав напам'ять), а фіксував найбільш рідкісні, відсутні тоді в друкованих джерелах. Фольклористична цінність цих записів ще і в тому, що вони дають можливість виправити або доповнити пізніші записи таких пісень.

Якщо згадана стаття О. Правдюка істотно доповнює студію Д. Ревуцького, то його ж стаття «Кобзар» Т. Г. Шевченка в музичному побуті українського народу» додає дещо нове до праці М. Грінченка «Шевченко в народній пісенній творчості» (1939). Цю ж статтю (з деякими відмінностями) вміщено як вступну в збірнику «Народні пісні на слова Тараса Шевченка» (Вид-во АН УРСР, К., 1961), який є першою спробою зібрати народну музику на слова Шевченка. Крім кваліфікованої вступної статті (в якій автор звертає увагу не стільки на фольклорну трансформацію Шевченкових текстів, скільки на музичне буття творів «Кобзаря» в народному вжитку), перу О. Правдюка в цьому збірнику належать також цінні примітки до записів народної музики (де, коли й від кого записана пісня тощо).

Згодом О. Правдюк видав ще дві книжки — збірник «Пісні Великого Кобзаря» (1964) і дослідження «Т. Г. Шевченко і музичний фольклор України» (1966).

1963 р. у видавництві АН УРСР вийшов збірник «Народ і Шевченко» (з передмовою М. Рильського «Народ і народний поет»), який і досі є найповнішим виданням переказів, легенд, народних пісень, приказок і прислів'їв про Шевченка[76]. Цей збірник включає не тільки матеріали виданого 1940 р. тими ж упорядниками збірника «Т. Г. Шевченко в народній творчості», а й нові записи, зібрані після 1940 р.

Єдина монографія з проблеми «Шевченко і фольклор», видана в післявоєнні роки,— книжка Т. Комаринця «Шевченко і народна творчість» (1963). Мета праці — дослідити зв'язок з народною поезією Шевченкової творчості 1837—1847 рр.

Крім вступу, який вводить читача в історію питання, книжку складають розділи: «Фольклор у романтичних баладах Шевченка», «Соціально-побутові поеми Шевченка і фольклор», «Народнопоетичні мотиви і образи лірики та політичних поем Шевченка».

---

[76] Видання підготовлене Інститутом мистецтвознавства, фольклору та етнографії. Упорядники: П. Гонтаренко, Д. Кушнаренко, М. Родіна, музичної частини — М. Грінченко і О. Правдюк.

В монографії використано великий порівняльний матеріал, зібраний як автором, так і його попередниками. У ряді моментів Т. Комаринець доповнює, а де в чому виправляє спостереження Ф. Колесси (хоч, як зазначалося, він дещо недооцінює його класичну працю). Зокрема, автор розглядає зв'язок з фольклором політичних поезій Шевченка та його світоглядну спорідненість з творчістю народних мас (єдність поета і народної пісні в тлумаченні соціального й національного гноблення на Україні, зруйнування Запорозької Січі тощо). Т. Комаринець характеризує і спорідненість поетики Шевченка з народною (простота вислову, конкретна образність, метафоричність).

Якщо не спинятись на окремих дискусійних місцях цієї загалом корисної і сумлінно написаної студії, то головний її недолік той, що зв'язок Шевченкової творчості з фольклором досліджується тут поза зв'язком поета з літературною традицією. Тобто досліджується саме «фольклорний елемент», а не взаємодія його з іншими чинниками, які впливали на Шевченка-поета. Щоправда, цей недолік (цілком припустимий у працях з якогось конкретного питання цієї проблеми) поділяють з автором і більшість інших дослідників.

У шевченкіані 60-х років питання зв'язку Шевченка з фольклором порушувалися, крім спеціальних студій, також у працях, присвячених іншим проблемам шевченкознавства. Так, загальну характеристику відношення Шевченкової творчості до фольклору подає Є. Шабліовський у монографії «Народ і слово Шевченка» (1961) — в розділі «Художні особливості поетичної мови Шевченка». У праці П. Приходька «Шевченко й український романтизм 30—50-х рр. XIX ст.» (1963) розглядається, зокрема, проблема впливу романтизму на ставлення поета до народної творчості. У цьому зв'язку автор порівнює погляди на фольклор Шевченка і українських романтиків, як вони реалізувалися в їх поетичній творчості і критичних висловлюваннях. Дослідник поділяє висновки своїх попередників про неабиякий вплив романтичної естетики на шевченківські принципи використання фольклору. І водночас характеризує те нове, що вніс Шевченко в творче осмислення народної поезії.

Таким чином, проблема «Шевченко і фольклор» досліджувалась, хай дуже нерівномірно, протягом майже століття. Нагромаджено великий фактичний історико-літературний матеріал і на цій основі зроблено певні узагальнення про місце народної поезії в житті й творчості автора «Кобзаря». Вироблена колективними зусиллями кількох генерацій шевченкознавців і фольклористів, концепція стверджує величезний вплив української народної творчості на поетичну індивідуальність Шевченка — на його естетичні погляди, стиль, ритміку і мотиви його поезій. Близькість Шевченка до фольклору сприяла утвердженню поета на позиціях народності, реалізму і високої простоти та збагатила його творчість як у формальному, так і в ідейному відношенні. Ідеологічний

вплив фольклору на Шевченка виявився передусім у його поезіях, присвячених історичній долі українського народу («Гайдамаки», «Тарасова ніч», політичні поезії). Водночас радянське шевченкознавство заперечує будь-які вульгаризаторські спроби тлумачення Шевченка як звичайного «продовжувача народної пісні». Фольклор є лише одним з чинників, який, поряд із чинниками соціальним і літературним, формував творчу особистість поета.

З чотирьох головних напрямків вивчення проблеми «Шевченко і фольклор» — фольклор в Шевченковій творчості, Шевченко-фольклорист, Шевченкова творчість у фольклорі і фольклор про Шевченка,— безперечно, найважливішим є перший. Проте більш повно розробленими виявилися три останні (праці Д. Ревуцького, М. Грінченка, О. Правдюка, видання збірників переказів про Шевченка і публікація його записів народної творчості). Це пояснюється передусім тим, що ці питання є локальними, вужчими й простішими порівняно з вивченням творчого зв'язку Шевченка-поета з фольклорною традицією.

З другої половини 30-х років дослідження впливу фольклору на Шевченкову творчість помітно інтенсифікується, незважаючи на певну розпорошеність зусиль шевченкознавців і навіть випадковість у розробці тієї чи іншої конкретної теми. Крім досить плідного ще з 20-х років вивчення ритміки «Кобзаря» у її відношенні до народного вірша, чимало зроблено для встановлення народно-поетичних джерел (безпосередніх і посередніх) окремих поезій Шевченка або й їх частин (праці Ф. Колесси, Г. Комаринця та ін.). Проте ця проблематика ще не вичерпана: не розкрито фольклорні джерела багатьох образів і рядків «Кобзаря». Є потреба в створенні праці, яка б узагальнила і доповнила спостереження попередніх дослідників.

Менше розроблені питання впливу фольклору на Шевченкову поетику і особливо естетику, на характер художнього мислення поета. Студіювання цих питань потребує дальшого удосконалення дослідницької методології. Від ізольованого вивчення «фольклорного елементу» в «Кобзарі» час уже перейти до синтетичного комплексного дослідження цього «елементу» в його взаємодії з іншими елементами Шевченкової творчості — його ідеології, поетики, сюжетики, тематики,— що їх визначали неповторна художня особистість автора, історична доба і розвиток літературного процесу. Визнаючи велике значення фіксації всіх випадків конкретних народно-пісенних запозичень та встановлення фольклорних джерел окремих образів і мотивів «Кобзаря», треба водночас зосередити увагу дослідників на Шевченкових методах і засобах творчої індивідуалізації фольклорної поетики, на характері синтезування в творчості поета народнопісенної і літературної традицій. Вичерпати цю проблему можна лише колективними і цілеспрямованими зусиллями шевченкознавців і фольклористів у серії досліджень як синтетичного, так і конкретно-аналітичного характеру.

Поетика Шевченка

У розділі подано стислий огляд етапів вивчення Шевченкової поетики, під якою розуміємо тут художні особливості автора «Кобзаря», «ту суму стилевих ознак», що, за висловом Рильського, «складають індивідуальність поета» [1]. Не включено до розділу аналіз досліджень Шевченкового віршування, зв'язків з фольклором, поетики його драматургії і прози, оскільки вивченню цих проблем присвячено спеціальні розділи монографії — «Віршування», «Шевченко і фольклор», «Проза», «Драматургія». Окремі аспекти дослідження Шевченкової поетики розглядаються також у розділі «Творчий метод» (вивчення стилю поета у відношенні до його творчого методу) та в загальних розділах про етапи дослідження творчості Шевченка. З проблемою поетики «Кобзаря» певною мірою стикаються й лінгвістичні дослідження мови Шевченка, але вони мають здебільшого суто мовознавче спрямування і тому тут не розглядаються.

Майже до кінця XIX ст. поетика Шевченка спеціально не досліджувалась. У прижиттєвих критичних оцінках «Кобзаря» і статтях, що писалися незабаром після смерті поета, знаходимо лише загальну характеристику його творчої особистості, яка звичайно зводилась до ствердження залежності змісту й форми його поезії від української народної пісні. Протягом кількох десятиліть критика не йшла далі загальної констатації такої залежності: Шевченкова поетика навіть у її зв'язках з фольклором не вивчалася (див. розділ «Шевченко і фольклор»). Зокрема, М. Костомаров у своїх статтях про Шевченка, констатуючи, з одного боку, творчий характер його зв'язків з народнопісенною традицією і підкреслюючи, що поет тільки в слабших творах наслідував народні пісні [2], з другого боку, категорично стверджував: «Стихотворения Шевченко не отступают от формы и приемов малорусской народной поэзии» [3]. У шевченкіані другої половини XIX ст. і початку XX ст. певного поширення набула концепція суцільної фольклорності Шевченкової форми, концепція, не об-

---

[1] М. Рильський, Поетика Шевченка.— Наукові записки Інституту мови і літератури АН УРСР, т. 2, К., 1946, стор. 21.

[2] Див. Н. Костомаров, Ответ на выходки газеты «Czas».— «Основа», 1861, № 2, стор. 134.

[3] Н. Костомаров, Малорусская литература.— «Поэзия славян», СПб., 1871, стор. 160.

грунтована дослідницьким аналізом, а породжена апріорними уявленнями про автора «Кобзаря» як «простонародного» поета.

До концепції суцільної залежності Шевченкової поетики від фольклору близька й концепція, вірніше, передсуд про його невибагливість до форми своїх поезій. Зокрема, такі думки висловлював після смерті поета М. Максимович (за життя Шевченка щирий шанувальник його музи). Так, 1872 р. він, за свідченням В. Маслова, ставився до творів «Кобзаря» з «несправедливой строгостью: в одних (напр. в «Наймичке») он находил мало художественности, а в других (в «Гайдамаках» и в «Чернеце») мало исторического колорита и верности. Вообще он указывал в его стихотворениях на бедность рифм, предпочитая Шевченку в этом отношении Гулака-Артемовского и даже Котляревского, замечая при том, что Тарас Григорьевич мало пользовался народными малороссийскими песнями, которые чрезвычайно богаты рифмами. У Шевченка, по его мнению, не было никакого эстетического развития и никаких художественных идеалов <...>. Он всегда удовлетворялся тем, что сразу напишется...» [4]. Що тут В. Маслов не перекрутив думку Максимовича, свідчить чернетка статті останнього «Полемическое обозрение малороссийской словесности», в якій він, висловлюючи високий пієтет до Шевченка, водночас виступав проти зарахування Шевченка «в верховный сонм писателей первоклассных» [5].

Цю концепцію до певної міри поділяв і М. Драгоманов. Висловлював він її не тільки в праці «Шевченко, українофіли й соціалізм» (1879), де писав: «Часами аж жалко дивитись, як поет по-дитячому не вміє справитись із живими людьми й картинами дійсного життя (напр., в «Сотнику» або в «Сні»...)» [6], а й у пізніших творах, таких як «Листи на Надлніпрянську Україну» (1893): «...Пора вже признати, що заміри Шевченкові остались далеко вищі їх виконання. Тому причиною була літературна і всяка друга необразованість поета. Найбільшому, але освіченому прихильнику поета буває просто противно читати грубі пересади в «Сні» або мішанину Риму з Росією в «Неофітах», не кажучи вже про їхні історичні помилки. У нас дехто любить рівняти Шевченка з Пушкіним і Лермонтовим і високо ставити Шевченка за ліберальність і демократизм його думок. Тільки ж в поезії самих думок мало, а треба і добірної форми. По формі ж Шевченкові поеми відстали від Пушкінових і Лермонтових так, як відстоїть наскорна поема малообразованої, хоч і талановитої, людини від пильної праці чоловіка високообразованого. Ми знаємо біографії трьох поетів, бачимо їх рукописи і знаємо, що коли

---

[4] М. Чалый, Жизнь и произведения Тараса Шевченко, К., 1882, стор. 203.

[5] Див. М. Комишанченко, Тарас Шевченко в українській критиці, К., Вид-во Київського університету, 1969, стор. 161.

[6] М. Драгоманов, Шевченко, українофіли й соціалізм, Львів, 1906, стор. 45.

Пушкін і Лермонтов <...> неусипно працювали над своїми творами, переробляючи трохи не кожне слово,— в Шевченка не було того нічого» [7]. Ці висловлювання Драгоманова позначилися на тогочасних шевченківських студіях.

Думка про елементарність Шевченкової форми (при геніальності його змісту), хоч ще до революції спростовувалася працями І. Франка, Ол. Колесси, М. Богдановича та ін., виявилася, як ми побачимо, досить живучою і була остаточно подолана лише в 20-х—30-х роках. Сталість поглядів на Шевченкову поезію як на невибагливу за формою пояснюється різними причинами. Передусім тривалою відсутністю наукових досліджень поетики «Кобзаря», зокрема відсутністю студій, які б розкрили складність і глибину Шевченкової простоти і складність поетових взаємин з фольклором, а також із світовою літературною традицією. Шевченківська текстологія тоді ще перебувала в зародковому стані, що позначилося на помилковій думці Драгоманова й Максимовича, ніби поет недостатньо опрацьовував свої рукописи. Певний вплив на упереджене ставлення до Шевченкової форми, очевидно, мала й та обставина, що в українській поезії другої половини XIX ст. численні епігони своїми поверховими наслідуваннями вульгаризували й компрометували Шевченків вірш (настільки, що постало питання про переборення формального впливу «Кобзаря» на тогочасну поезію). Проте рано чи пізно перехід од критичних оцінок «Кобзаря» до його історико-літературного вивчення мав привести й до спроб дослідити художню специфіку Шевченкової творчості. Минули десятиліття, перш ніж з'явилися розвідки, в яких питання поетики Шевченка ставились бодай частково й побіжно. Пов'язано це не тільки з певною недооцінкою майстерності Шевченка-поета, а передусім із загальним станом українського літературознавства, яке в другій половині XIX ст. перебувало ще в стадії первісного становлення, а також і з браком учених-шевченкознавців.

З цього погляду характерно, що в шевченкознавстві XIX ст. зовсім відсутні студії Шевченкового віршування. Навіть у статті О. Торонського «Руська народна поезія під взглядом просодії» [8], сама назва якої, здавалось би, підказувала розглянути зв'язок Шевченкової ритміки з народнопісенною ритмікою, автор обмежився загальниками про близькість Шевченка до народної поезії. У XIX ст. тільки Ф. Свистун у книжці «Чем есть для нас Шевченко?» [9], а згодом Франко в статті 1889 р. «Переднє слово (до «Перебенді» Т. Г. Шевченка)» побіжно порушили питання про віршову форму Шевченка (див. розділ «Віршування»).

Протягом 70—90-х років у львівських журналах — «Правді»,

---

[7] М. Драгоманов, Листи на Наддніпрянську Україну, К., «Криниця», 1917, стор. 64.

[8] «Друг», (Львів), 1876, № 21.

[9] Ф. С[вистун], Чем есть для нас Шевченко? Критическое рассуждение, Львов, 1885.

а згодом «Зорі» та інших — друкуються розвідки, присвячені окремим творам Шевченка (Є. Згарського, Ом. Огоновського, І. Кокорудза, І. Копача, а також Франка). Проте, за винятком студій Франка, вони фактично майже не посунули вперед вивчення Шевченкової поетики навіть у галузі дослідження жанрової специфіки його творів. Більшість цих статей являють собою переказ змісту з досить примітивною його інтерпретацією та побіжними «естетичними» оцінками того чи іншого місця твору.

Такими є, зокрема, студії Ом. Огоновського: «Критично-естетичний погляд на декотрі поезії Тараса Шевченка» (вона складалася з статей, присвячених творам «До Основ'яненка», «І мертвим, і живим...», «Неофіти», «Тополя») та «Гайдамаки». Поема Тараса Шевченка. Студіум», надруковані в журналі «Правда» в 1872—1873 і 1879 рр. Дещо пізніше (1889) Огоновський приділив Шевченкові чималий розділ у своїй «Історії літератури руської» [10]. Із 136 сторінок на 86 йдеться про біографію поета, а творчості присвячено лише невеличкий підрозділ «Погляд на поезії Тараса Шевченка», де проблему поетики майже зовсім не порушено. У цих студіях Огоновський виявив себе як схоласт, що оцінював художність «Кобзаря» з позицій якоїсь нормативної естетики і поняття абстрактної краси.

Щоправда, Огоновський один з перших — ще до Франка — звернув увагу на переважно ліричний, а не епічний, характер Шевченкового генія: «Шевченко і на волі не міг би статись великим епіком: в його бо огненній души не могла розвинутись супокійна рефлексія, що об'єктивно на світ споглядає» [11]. Але, на відміну від Франка та інших, хто пізніше писав про Шевченків ліризм, Огоновський відсутність у «Кобзарі» «епічного супокою» і «споглядальності» вважав не творчою особливістю його автора, а скоріше недоліком, особливо в поемах: «Тому же, що Шевченко майже всюди зі своїм суб'єктивним Я виступав, не зазнав він того вищого просторого світа, який епічному поетові представляється, і проте викривав лишень світ своєї души» (стор. 228). Критерій «епічного супокою» для Огоновського дуже важливий. У «Гайдамаках» (які критик загалом оцінював дуже високо) поет в ліричних відступах «вводить свій суб'єктивний елемент в об'єктивну епічну поезію. А вже Арістотель сказав у своїй поетиці, що в епічному оповіданні поет повинен дуже мало говорити про себе» [12]. У поемі «Сон»: «...нема органічної цілості в сім творі поетичнім, не видно епічного супокою...» [13]. «Неофіти» «назвали ми б радше політичною алегорією, аніж поемою» [14]. «...Шевченко

---

[10] Ом. Огоновський, Історія літератури руської, ч. II, відділ 2, Львів, 1889.

[11] «Правда», 1873, № 6, стор. 231.

[12] «Правда», 1879, № 3, стор. 170—171.

[13] Ом. Огоновський, Історія літератури руської, ч. II, від. 2, стор. 549.

[14] «Правда», 1873, № 6, стор. 231.

не міг написати вдатної поеми політичної, позаяк його серце закипало жовчю проти царизму. Йому годі було перейматись супокоєм душі і з епічною об'єктивністю списувати картини свого стихотвору» [15]. «І мертвим, і живим...» критик визначає як дидактичний твір, констатуючи водночас відсутність тут того спокою, який характерний для дидактичної поезії. Ось типове для Огоновського конкретне спостереження над стилем Шевченка: «...слова «шляхта сказилася» суть неестетичні, слідуючий оклик «слово гонору, дарма праця!» являється фразою справді прозаїчною, позаяк лиш мляво виражає змагання шляхетчини» [16].

Огоновський у своїх оцінках Шевченкової форми був представником, за висловом Франка, тієї «формально-естетичної методи», яка виходила з критеріїв абстрактної краси, а не з художніх завдань, що їх розв'язував автор. Водночас в оцінках Огоновського нема справжньої концептуальності, єдності й синтезу. Він не міг узгодити конкретний літературний матеріал, який, безперечно, діяв на нього емоційно,— Шевченкову поезію — з правилами схоластичної поетики, що їх вважав за непорушні, а свої естетичні погляди з симпатіями до національно-визвольної теми в творчості поета. Звідси двоїстість і неузгодженість його оцінок.

До «формально-естетичної», власне, до смакової критики належать і міркування Ф. Свистуна про естетичну вартість Шевченкових поезій: «Не будем разбирати: отвечают ли творения Шевченка требованиям сей или той теории эстетической. Мы только обозначим, що собственно нравится в творениях Шевченка. Есть то прежде всего благозвучность языка, простота и образность в изложении мыслей, нежная чувствительность, меткое отыскивание прелестей природы, искусное соединение человека с природою, гармонийное совокупление тоски и печали с веселостию и шалостию» [17]. Як і деякі інші галицькі критики, Ф. Свистун негативно оцінює Шевченкову сатиру: «Политические его сатиры не отличаются ничем ни по форме, ни по содержанию; делают они даже неприятное впечатление, так як раздраженность и пристрастность, головный их источник, нияк в искусстве не могут применяться, и ругательство, якого бы рода оно ни было, к изящному причислити не дается» (стор. 123).

Більш концептуальною в оцінці Шевченкової форми й більш аналітичною, але в принципі мало відмінною від того, що писав Огоновський, була студія І. Копача про поему «Сон» [18]. Автор почав студію з тези: «Шевченкові штука поетична, вірш, ритм, рима були підрядні, а головна річ була у нього гадка й те святе чувство любові до близніх, котре з кожного його слова віє» [19].

---

[15] Ом. Огоновський, Історія літератури руської, стор. 552.

[16] «Правда», 1879, № 3, стор. 169.

[17] Ф. С[вистун], Чем есть для нас Шевченко?, стор. 123.

[18] І. Копач, Огляд поеми Т. Г. Шевченка, п. з. «Сон».— «Зоря», 1895, № 17, 18, 20, 21, 22.

[19] «Зоря», 1895, № 17, стор. 337.

Вихідна думка автора, здавалось би, є вірною: первинним і головним у Шевченка були ідея й почуття, які й зумовлювали художню форму його поезії. Проте Копач вкладав у свої слова дещо інший зміст. «Шевченко був більше поетом-громадянином, чим поетом-художником,— читаємо у висновках,— і з того головно боку треба його й оцінювати» (стор. 437).

Ця думка є висновком з аналізу поеми «Сон», у якій, поряд з досконалими образами, автор розвідки знаходить і чимало естетичних недоліків. Недоліки поеми він пояснює і по-своєму виправдовує саме тим, що Шевченко був насамперед поетом-громадянином, якому його палкі громадянські почуття часом заважали творити художньо врівноважені досконалі твори. Це, власне, розвиток думок Огоновського, про які йшлося вище. Проте, можливо, тут позначалося й знайомство критика з Франковими «Причинками до оцінення поезій Тараса Шевченка», де автор, навіть критикуючи Огоновського, визнавав, що Шевченків ліризм і відсутність об'єктивного спокою завадили епічній реалізації теми «Гайдамаків».

З Огоновським зближує І. Копача й те, що до оцінки художності поеми Шевченка він підходив з абстрактно-естетичними критеріями, а не судив її за законами, за якими творив сам поет. Так, негативна оцінка третьої частини поеми (сатиричні картини Петербурга) обумовлена тим, що критик вважав сатиру нижчою формою творчості: «Ступінь чувства в тій дальшій частині, бодай в початку, обнижується остільки, оскільки нижчим є хоч би й найостріший сатирик від величного пророка-проповідника. Перші дві частини дорівнюють своєю силою «Кавказові», ся дальша є далеко слабша. Навіть оброблення формальне, як побачимо, не конче місцями вдовольняє. Чому ж така різниця в тій самій поемі? Мені здається, тому, що сатира — се не річ Шевченка. Головна прикмета душі Шевченкової — то щирість, а сатира — то хіба зимно і штучно прикроєний мундир щирості, звичайно, для самої справи досить байдужої. Гаряча щирість Шевченка мусила надати його сатирі черти карикатурності. І звідси й хиби тієї частини «Сну» [20].

Таким чином, сатиру в поемі «Сон» автор зводить лише до карикатурності (яку теж хибно тлумачить), не здатний осягнути, що специфіка Шевченкової сатири — саме в єдності лірики й викриття, ствердження й заперечення. Поєднання в поемі «Сон» різностильових елементів — високого ліризму й карикатурності — він вважає за брак «артистичної цілості». Тут виявилась типова і для пізніших часів недооцінка Шевченка-сатирика. Характерно, що художній рівень поеми «Сон» недооцінив раніше ще Драгоманов, а Франко, високо підносячи цей твір у студії «Темне царство» як політичну поему, безпосередньо не ставив питання про дослідження «Сну» саме як сатири.

---

[20] «Зоря», 1895, № 20, стор. 397.

На думку Копача, художні недоліки поеми «Сон» обумовлені не лише індивідуальними рисами Шевченкового таланту, а й негативним впливом «карикатурно-сатиричного Міцкевичевого «Ustępu» і недостатньою освітою поета: «Брак належного укладу думок в більшій цілості треба однак головно приписати тому, що Шевченко не перейшов систематично шкільного образованія, через що й всі більші поеми його (винявши хіба балади, для котрих мав готові взірці у Міцкевича, Пушкіна, Козлова й Жуковського) не представляють добре обдуманої, бездоганної артистичної цілості» [21]. У наведеній цитаті, безперечно, відбився вплив помилкових думок Драгоманова про недосконалість Шевченкової форми, нібито обумовлену малою освіченістю поета.

Якщо стаття Копача засвідчила, що українські літературознавці кінця XIX ст. починають замислюватись над художньою специфікою поезій Шевченка, хоч ще неспроможні по-науковому розв'язувати це питання (не говоримо тут про Франка), то видана в ті ж роки монографія Ол. Колесси «Шевченко і Міцкевич» характеризується прагненням автора знайти твердий науково-методологічний грунт для шевченкознавчих досліджень. Безпосередньо в плані розробки Шевченкової поетики праця О. Колесси дала мало (хіба що у визначенні генези окремих поетичних мотивів і образів), але вона зробила чимало для поширення в шевченкознавстві порівняльно-історичного методу. Для свого часу, безперечно, плідною була вже сама постановка питання про потребу наукової літературної критики на Україні (поставленого, можливо, не без впливу Франкових «Причинків до оцінення поезій Тараса Шевченка» — 1881). Наукову критику в Європі, за Колессою, формували і соціально-політичні чинники, і природничі науки, і філософія, тим часом «увесь той європейський науковий рух пройшов понад нашу літературу майже безслідно» [22]. Серед творців «научної методи» в критиці — Добролюбова, Тена, Брандеса та інших — автора чи не найбільше приваблювала «строго научна порівнююча метода» О. Веселовського. Праці останнього, за Колессою, показували, «які нові наслоєння прибирали поодинокі літературні мотиви, переходячи враз із суспільністю цілий ряд ступнів культурного розвою та відбуваючи довгу вандрівку від одного народу до другого...» (стор. VI).

«Порівнююча студія» Колесси й стала для нього реалізацією тих ідей наукової критики, які він висунув у передмові до праці. Шевченкова творчість, а отже і його поетика, для автора — літературне явище, пов'язане з іншими явищами світового літературного процесу, зокрема з творчістю Міцкевича. Хоч, досліджуючи вплив Міцкевича на поезію Шевченка, автор не уник компаративістських крайнощів, характерних для його сучасника О. Тре-

[21] «Зоря», 1895, № 22, стор. 437.

[22] Ол. Колесса, Шевченко і Міцкевич. Порівнююча студія, Львів, 1894, стор. VII.

тяка, (О. Т. Третяк «Про вплив Міцкевича на поезію Шевченка», Краків, 1892), його праця поряд із студіями Франка спростовувала як тих, хто зводив Шевченкову форму тільки до наслідування фольклорних зразків, так і тих, хто недооцінював художню майстерність творів «Кобзаря»: «Многі Шевченкові поезії можна б щодо артистичної вартості та поважного змісту постановити побіч найкращих творів європейської літератури» (стор. 113).

І. Франко не писав спеціальних праць з поетики «Кобзаря», але в його шевченкознавчих студіях 80—90-х рр. та в розвідці «З секретів поетичної творчості» зосереджено чимало думок і спостережень над стилем Шевченка, а також поставлено питання про методологію дослідження його творчості. У своїх розвідках, присвячених аналізові окремих творів Шевченка — «Гайдамаків», «Сну», «Кавказу», «Тополі», «Перебенді», «Наймички», «Марії» — Франко нагромаджував матеріал для майбутніх праць з Шевченкової поетики щодо проблем змістовності форми поезій «Кобзаря», генези поетичних мотивів, зв'язку з народною творчістю, жанрової специфіки тощо.

Уже в своїй порівняно ранній шевченкознавчій студії 1881 р. «Причинки до оцінення поезій Тараса Шевченка» Франко фактично вперше в критиці (ще до Ол. Колесси) поставив питання про потребу справді «наукової методи» в дослідженні Шевченкової спадщини, як і в українському літературознавстві взагалі, і дав перші зразки практичної розробки цього питання на матеріалі окремих творів «Кобзаря». «Для належного оцінення творів Тараса Шевченка <...> у нас дуже мало зроблено,— писав він.— <...> У нас досі більше любувалися тими творами, більше декламували їх, аніж старалися їх з р о з у м і т и»[23]. «А хоч дехто й брався до критикування і пояснювання творів Шевченка, то робилось се без належної наукової методи, критика оберталась в вузькому кружку, ограничувалась не раз тільки переказанням полатаною прозою того, що Шевченко виказував стихами. Дві хиби нашої школи і нашого образовання — застарілість наукової методи і застарілість самих поглядів на життя, світ і історію — не давали розвитись у нас критичній думці» (стор. 158).

Шевченкознавчим працям галицьких критиків, за Франком, бракує того, що він назвав «генетичною методою». Під цим терміном Франко розумів передусім дослідження генези літературного явища (творчості або окремого твору, його стилю тощо) — історико-літературної, соціологічної, психологічної, а також розгляд літературного явища в його розвитку, а не в статиці. Наукова критика, за Франком, має відповідати на питання — коли і чому? — тобто, по-перше, розглядати творчість письменника в еволюції і певному часі, а по-друге, з'ясовувати причини його особливостей. «Наукова метода» не може не бути критичною

---

[23] І. Ф р а н к о, Причинки до оцінення поезій Тараса Шевченка.— «Світ» (Львів), стор. 158.

щодо предмету дослідження. З цього погляду Франко, слідом за Драгомановим, констатує негативний вплив формального культу Шевченка на наукову розробку його спадщини: «Творам Шевченка припала дуже незавидна і всяку критику вбиваюча роля — книг канонічних, священного писанія...» (стор. 158).

Усі ці міркування Франка безпосередньо стосувалися розробки питань Шевченкової поетики, оскільки таку розробку гальмувала саме відсутність «наукової методи». Адже хоч Франко й визначав тут методологію Огоновського як «формально-естетичну», студії останнього являли собою в основному переказ «полатаною прозою того, що Шевченко висказав стихами», а естетичний елемент посідав у них третьорядне місце.

Студія Франка пройнята критичним духом, який він вважав за обов'язковий для справді наукових розвідок. Та реалізуючи свої принципові настанови, великий учений припустився в конкретному аналізі Шевченкових творів деяких прорахунків. «Причинки...» містять розділи про поему «Гайдамаки» і розділ «Темне царство», присвячений поемам «Сон» і «Кавказ». Питання поетики «Гайдамаків» автор порушує в розділі «Чи можна «Гайдамаків» назвати найкращою поемою Шевченка в естетичному згляді», розглядаючи (щоправда, в загальних рисах) композицію твору і його головні персонажі. Висновок Франка — категоричний: «Ми вважаємо «Гайдамаків» одним з слабших між творами Шевченка» (стор. 158). Художня слабкість поеми, за Франком, обумовлена відсутністю композиційної єдності і неповноцінністю образів її героїв [24].

Хоч у Франковій критиці естетичної сторони поеми і було дещо слушне, все ж він перебільшив композиційні вади поеми і сам не уникнув того підходу до твору, який критикував у своїх сучасників. Головний його закид художній структурі поеми такий: «Гайдамаки» в своїм переведенню не відповідають основному вимогові естетики — єдності дійства і інтересу» (під вимогою «інтересу» він розумів вимогу зосередження інтересу читачів на основному в творі, тобто мав на увазі, власне, ту ж єдність дії) (стор. 171). Франко тут оцінював художню якість твору, ідучи ще від абстрактних законів естетики, які абсолютизував. Ось тогочасне Франкове визначення естетики: «Наука о хорошім, особливо в штуці» (стор. 171). Поняття прекрасного (а «хороше» тут — це прекрасне) він розуміє так: «те, що викликає в чоловіці ублагороднююче зрушення» (стор. 171). І саме метою викликати «зрушення» у читача пояснює «відвічне намагання до «єдності і одноцілості в штуці» (стор. 171).

З дальшою еволюцією своїх естетичних поглядів Франко відмовив критиці в праві судити художній твір за абстрактними законами краси: «...Всякі правила, чи то диктовані давніше, чи такі, які можна б було подиктувати коли-небудь, усе були і бу-

[24] «Світ», 1881, № 10, стор. 172.

дуть мертвою схоластикою і перешкодою для розвою штуки» [25].

Згодом Франко відмовився й від негативної оцінки «Гайдамаків». Так, 1914 р. він перевидав окремою брошурою під назвою «Темне царство» тільки останній розділ студії, присвячений поемам «Сон» і «Кавказ». Але окремі критичні висловлювання про «Гайдамаки» знаходимо і в інших статтях Франка («Наймичка» Т. Шевченка», 1895).

У розділі «Темне царство» Франко розглядає «Сон» і «Кавказ». Хоч учений докладно і не аналізував поетику цих творів, він висловив деякі цікаві, хоч часом і спірні, думки про їх художню специфіку. Художні особливості обох поем обумовлені, за Франком, як соціальним призначенням «Сну» й «Кавказу» (вони є «*політичними* поемами», а «Кавказ» — «се огниста *інвектива* проти «темного царства») [26], так і переважно ліричним характером Шевченкового таланту: «Одну і другу поему треба вважати творами переважно ліричними та оцінювати їх значення не мірою більш або менш реального змісту, а мірою вилитого в них високогуманного чуття» (XVII, 15).

Спірною є думка Франка, ніби «щодо артистичного оброблення «Сон» — один з слабших творів Шевченка. Сама основа поеми,— поет уві сні перелітає Росію, а особливо Петербург, і списує картину за картиною <...>,— грішить недостачею внутрішнього логічного зв'язку...» (XVII, 14). Вченого тут не задовольнила композиція поеми, адже в тих же «Причинках...» вище він писав: «Верх його поетичного творчества ми бачимо в його поемах політичних («Кавказ», «Сон»)...» [27]. Під «недостачею внутрішнього логічного зв'язку» Франко розумів відсутність обгрунтування переходу від одного епізоду поеми до другого (від картини України до Сибіру й від Сибіру до Петербурга). Тим часом таке логічне мотивування в поемі є. Воно не тільки в логіці розгортання сатиричної теми, а й у наскрізному сатиричному мотиві твору — шукання земного «раю». Зрештою й Франко зауважив: «...Під тим випадковим чергуванням картин лежить в основі глибший ідейний зв'язок, і се вповні вирівнює недостачу композиції» (XVII, 15).

Таким чином, значення Франкових «Причинків...» у розробці Шевченкової поетики — передусім у постановці питання про наукову методологію дослідження «Кобзаря», а також у його спостереженнях над окремими художніми компонентами поем «Гайдамаки», «Сон» і «Кавказ» (композиція, жанрові особливості тощо). Франко виразно наголосив на ліричному характері творчої особистості Шевченка, пов'язуючи з Шевченковим ліризмом і формальні ознаки його поезій.

---

[25] І. *Франко*, Із секретів поетичної творчості, «Рад. письменник», К., 1969, стор. 171—172 (вперше надруковано 1898 р.).

[26] Цит. за редакцією 1914 р. (Див. І. *Франко*, Твори в двадцяти томах, т. 17, стор. 14). Далі посилаємось на це видання.

[27] «Світ», 1881, № 10, стор. 172.

Спостереження над поетикою окремих творів «Кобзаря» Франко продовжував у студії 1889 р.— «Переднє слово (до «Перебенді» Т. Г. Шевченка)» і пов'язаній з нею статті «Відповідь критикам «Перебенді». Обидві статті — історико-літературного характеру і мають відношення до проблеми Шевченкової поетики остільки, оскільки в них дослідник аналізує генезу головного літературного мотиву «Перебенді». Сам Франко визначив свою студію як «дослід про історію літературну головного мотиву і поодиноких детальних рис сеї поеми...» (XVII, 59). Образ Перебенді автор розглядає в зв'язку з літературним мотивом «поет і народ» у світовій літературі (Горацій, Міцкевич, Пушкін), з мотивом народного співця (кобзаря) в «українській школі» польської поезії (Падура, Гощинський), а також у зв'язку з українським фольклором. Досліджуючи образ Перебенді, Франко враховує й біографічний і психологічний чинники, зазначаючи, зокрема, що Шевченко «хотів бачити в Перебенді власний ідеалізований образ». З студії про Перебендю можна вивести що поняття літературного мотиву дослідник розуміє як категорію водночас і форми і змісту, як явище історичне, що його формують світовий і місцевий літературний процес, реальне життя і творча особистість митця. Загалом же літературознавчий метод Франка в цій праці дуже близький до історико-порівняльної школи, особливо до поглядів О. Веселовського.

Аналогічне спрямування має й розвідка Франка «Тополя» Т. Шевченка» (1890). Автор поставив собі за мету розглянути традиційні елементи, що лежать в основі Шевченкової балади, а потім «оцінити, що вніс поет свойого в оброблення тої поеми» (XVII, 71). Франка тут цікавить передусім історія відповідного літературного мотиву в її відношенні до твору Шевченка та характер «індивідуалізації» цього мотиву в баладі українського поета. Те, що досліджував тут Франко, можна б назвати «поетикою сюжету» окремого твору і поставити в зв'язок з студіями над «історичною поетикою» О. Веселовського. Проте свої основні праці про історичну поетику російський вчений написав у 90-х роках — дещо пізніше, ніж Франко цю розвідку.

У цій же статті Франко висловлює свої теоретичні погляди на дослідження літературного твору. І саме наявність твердого теоретичного грунту, на якому він будує свій конкретний аналіз, вирізняє його серед інших тогочасних авторів шевченківських студій. За Франком, «досліди над механікою творчості поетичної мусили з часом розбитися на дві галузі, котрі з двох різних боків ведуть до одної цілі — до вияснення і зрозуміння творів поетичних» (XVII, 66). Одна галузь — це «психологія, котра розсліджує закони асоціації зображень, фантазії і чуття, а також способи вираження сього всього словами (Розрядка наша.— *Ред.*), підходить до вияснення творчості поетичної з внутрішнього, індивідуального боку, а властиво старається з творів поетичних проникнути в глиб душі поета» (XVII, 66). Друга га-

лузь — це теорія літератури, яка має вивчати літературний твір не лише з естетичного боку і не тільки як вияв поглядів і психології певного письменника, а й «як один з проявів духовного життя даної суспільності в дану добу» (XVII, 67). Тут же йдеться про потребу поглиблювати естетичну оцінку твору «на підставі здобутків нової еволюції і експериментальної психології» (XVII, 67).

Звернімо увагу, якого великого значення надає Франко питанням психології творчості при дослідженні окремого твору. Власне, й поетику твору («способи вираження сього всього словами») він пов'язує з психологією митця (не відкидаючи й суспільного та історично-культурного чинників). Ці Франкові погляди вже досить близькі до тих, які він згодом висловив у трактаті «Із секретів поетичної творчості».

Елементи аналізу «конкретної поетики» окремого Шевченкового твору містить і розвідка Франка «Наймичка» Т. Шевченка» (1895). На жаль, ця праця чимало втратила від того, що автор виходив з помилкової думки, ніби повість «Наймичка» написана раніше від однойменної поеми. Побудувавши свою студію на порівнянні поеми й повісті з метою «заглянути глибоко в робітню творчого генія Шевченкового» (XVII, 100), Франко висловлює цілий ряд спостережень про художні особливості цих творів. На думку дослідника, головна відміна між ними та, що, по-перше, для повісті є характерним місцевий колорит, а для поеми — «цілковитий брак локального колориту» (XVII, 202), і, по-друге, в повісті переважає епічна, а в поемі — лірична стихія.

Дослідник фіксує деякі свої міркування про творчу особистість Шевченка, зокрема про його ліризм та межі його таланту: «Те систематичне уникання гострих конфліктів, котре бачимо у всіх творах Шевченка, найранніших і найпізніших, показує нам, що тут лежала границя його таланту, поза яку замолоду силувався вибігти, але яку пізніше, в часі повної дозрілості, обминав чи то свідомо, чи ведений своїм великим артистичним чуттям». Під «гострими конфліктами» Франко розумів сюжетні конфлікти (уникнення яких пояснював переважно ліричним характером Шевченкового таланту). Ця Франкова думка й досі залишається дискусійною, хоч сама постановка питання про межі таланту навіть геніального письменника є цілком закономірною.

1898—1899 рр. Франко опублікував трактат «Із секретів поетичної творчості», в якому широко використав для доведення своїх думок Шевченкові поезії. Вірші «Кобзаря» в цьому трактаті — не мета дослідження, а скоріше засіб, інструмент, доказовий дослідницький матеріал. Але для шевченкознавців сторінки, присвячені Шевченковим поезіям, мають самостійне значення, оскільки являють собою майстерні шкіци з психології творчості Шевченка, аналізують елементи його поетики і пов'язані з низкою інших шевченкознавчих проблем.

Визначаючи закони поетичних асоціацій, Франко розглядає їх на матеріалі Шевченкових творів («Гайдамаки», «Хустина», «Садок вишневий», «Як умру, то поховайте», «Готово! Парус розпустили», «Чума»). Вчений доводить, що Шевченко широко користувався як «натуральним шляхом асоціації ідей» [28] — від незвичайного до звичайного, від початку до кінця, від частини до цілого, так і асоціативними рядами зворотного напрямку — «силоміць зчіпленими асоціаціями» (стор. 100). В усіх випадках характер асоціацій визначався (свідомо або, частіше, підсвідомо) художнім спрямуванням твору.

За спостереженнями Франка, Шевченко «тягне нашу уяву від звичайного ряду асоціацій до незвичайного» (стор. 100) «в тих творах, де темою є мішані чуття, драматичні ситуації, сильні людські афекти та пристрасті» (стор. 101). І дослідник наводить приклади з «Гайдамаків» і «Хустини», зазначаючи, що подібні асоціації є характерними для Шевченкової поетики взагалі. «До таких силоміць зчіплених асоціацій у Шевченка треба залічити чимало його улюблених зворотів, як ось: «недоля жартує», «пекло сміється», «ніч стрепенулась», «лихо сміється», «закрий, серце, очі», «лихо танцювало», «журба в шинку мед-горілку ставцем кружала», «шляхта кров'ю упилася» і т. д. Се, очевидно, не припадкове явище: поет навмисно завдає трудності нашій уяві, щоби розбурхати її, викликати в душі те саме занепокоєння, напруження, ту саму непевність та тривогу, яка змальована в його віршах. Пориваючи нашу уяву від звичайних до незвичайних асоціацій, він осягає один з наймогутніших способів поетичного малювання — к о н т р а с т» (стор. 100—101). Тут Франко вірно звертає увагу на контраст як на одну з характерних ознак Шевченкової поетики (хоч, треба додати, контрастність «Кобзаря» не обмежується тими ознаками, про які тут йдеться).

А ось як дослідник пояснює «легкі» асоціації у Шевченка: «Зовсім інакше в малюнках ідилічних, спокійних, нескомплікованих ситуацій, однорідних — усе одно, веселих чи сумних настроїв. Тут поет <...> добирає таких асоціацій, які б заспокоювали, заколисували уяву, а радше — дає вираз тільки тим асоціаціям, що самі, без ніякого напруження, напливають в його власній успокоєній уяві» (стор. 101). І як взірець саме таких асоціацій, Франко наводить «Садок вишневий коло хати». «В тій легкості і натуральності асоціювання ідей лежить увесь секрет поетичної принади сеї вірші» (стор. 102).

Під кутом зору асоціації ідей вчений розглядає і типи поетичної градації у Шевченка. Він визначає два типи градації — «від часті до цілості» (початок «Заповіту») і навпаки («Хустина»). Тобто, Франко пов'язує з поняттям асоціації і композицію вірша. Звичайно, розгортання асоціативних рядів — далеко не

---

[28] І. Ф р а н к о, Із секретів поетичної творчості, К., «Рад. письменник», 1969, стор. 102.

єдиний чинник, що визначає композицію поетичного твору, і характерний насамперед для ліричних віршів.

Розглядаючи роль так званої нижньої свідомості в поетичній творчості, Франко вважає здатність до символізування «одною з головних характерних прикмет поетичної фантазії» (стор. 113). Для доказу своєї думки дослідник знов-таки звертається до Шевченка. «Особливо багатою символікою визначується поезія Шевченкова» (стор. 113). Навівши приклади з творів поета, дослідник підсумовує: «Таких символічних образів багато майже в кожнім творі нашого Кобзаря», їх багатство, натуральність і пластика — найліпше свідоцтво його великого поетичного таланту. Читаючи їх, ми бачимо наглядно, що він не підшукував їх, не мучився, компонуючи їх, що вони самі плили йому під перо, бо його поетична фантазія <...> так просто і без труда промовляла конкретними образами, як звичайний чоловік абстрактами та логічними висновками» (стор. 114—115). З наведених Франком прикладів і його власних міркувань не важко вивести, що під термінами «символізування», «символіка», «символічні образи», які він вважав характерними для поетики Шевченка, дослідник розумів не символічні образи у вузькому їх значенні, а взагалі тяжіння поета до конкретизації абстрактних понять у «матеріалізованому» «зримому» образі, розгорнутій метафорі тощо.

Франко широко скористався прикладами з Шевченкових поезій, викладаючи свої погляди на роль так званих нижчих (запахові, смакові і дотикові) і вищих (слухові й зорові) почуттів у поетичній творчості. За спостереженням дослідника, в «Кобзарі» мало запахових і смакових образів і значно більше дотикових. Зазначимо, проте, що Франкове визначення ряду Шевченкових образів як дотикових є спірним, оскільки вони викликають у читача не безпосередньо дотикові, а інші враження (напр. «небо *невмите*»; «*заспані* хвилі», «очерет <...> *гнеться*», «поклони тяжкії б'ючи», «закували», «переголили» тощо належать скоріше до зорових або моторних образів: деякі з них дослідник називає «образами первісно дотиковими»). На думку Франка, «не раз поет якесь велике зорове або слухове враження розбирає на дрібні дотикові враження і при їх помочі силкується викликати в нашій душі образ зовсім відмінний від тих складників» (стор. 127).

Варті уваги й тонкі спостереження Франка над майстерністю Шевченка в створенні слухових (музикальних) образів (дослідник тут скористався прикладами з «Причинної», «Гамалії», «Я не нездужаю нівроку», «І небо невмите, і заспані хвилі», «А. О. Козачковському»). Вчений тут не торкається питання про Шевченків звукопис, музикальність вірша, алітерацію тощо (це він мав розглянути в наступних, на жаль, не написаних розділах трактату) — його цікавлять не суто звукові, а словесно-образні засоби змалювання слухових вражень.

Аналізуючи зорові образи у Шевченка, Франко звертає увагу на кілька моментів: 1. На схильність поета до кольористичних образів української природи; 2. На схильність його до мальовничих порівнянь типу «Катерина, як тополя стала в полі при битій дорозі»; 3. На те, що «поет уживає кольористичних ефектів зовсім не там, де вжив би їх маляр, а для характеристики психічного стану людей» (стор. 153); 4. На вміння Шевченка малювати складні зорові образи, пластично виразні картини, звертаючись не тільки до зорових почуттів, а й до слухових, дотикових, які в своїй комбінації викликають у читача відповідні зорові асоціації.

Ми згадали тільки деякі аспекти праці Франка, які стосуються вивчення Шевченкової поетики. Можна припустити, що майбутні дослідники «секретів поетичної творчості» Шевченка, особливо ті, які вивчатимуть його поетику в її зв'язках з психологією творчості й психологією читацького сприйняття, ще не раз звертатимуться до ідей Франка і щодо поетичних асоціацій в «Кобзарі», і щодо місця «почуттєвих» образів у поетичній системі її автора. Для сучасників Франка цей його трактат, як і його спеціальні шевченкознавчі студії, мав ще те значення, що, розкриваючи «секрети» естетичного впливу «Кобзаря», спростовував упереджений погляд на Шевченкову поезію як нібито недосконалу за формою.

Проблеми психології творчості Шевченка після Франка порушували Я. Ярема і С. Балей. Якщо праця Балея «З психології творчості Шевченка» (1916) має лише посереднє відношення до вивчення поетики «Кобзаря», то студія Яреми «Уява Шевченка» містить чимало цінних спостережень над образною системою поета. Дослідник, зокрема, звернув увагу на такі характерні риси Шевченкової поетичної уяви, як її «типова одностайність» або «обмеженість» («... постаті Шевченка являються здебільша модифікаціями якогось одного типу — доброго або злого») [29] і особливо — реалістична конкретність і пов'язана з цим пластичність образів поета.

«Дар пластики» Ярема вважає «найзамітнішою чертою таланту Шевченка». «Шевченко вмів своїм влучним способом унагляднювати назверх усякі подумані тільки поняттєві елементи при

---

[29] Я. Ярема, Уява Шевченка, Тернопіль, 1914, стор. 6. Про «обмеженість», а точніше — зосередженість Шевченкової творчості на певному комплексі уявлень, ідей і образів згодом писали М. Рильський і Л. Булаховський. «Шевченко не принадлежит к поэтам с таким разнообразием тем и мотивов, как Гете или Пушкин,— говорив Рильський у доповіді про поетику «Кобзаря».— В этом отношении он похож скорее на поэтов-однолюбов, на поэтов-однодумов — Байрона, Лермонтова, Блока» («VI Пленум Правления ССП СССР. Бюллетень № 2», стор. 85). За Булаховським, «поетична думка Шевченка перебуває в колі дуже стійких, невідступно його хвилюючих і привертаючих до себе об'єктів. Їх порівняно небагато, але їх ідейно-лірична сила для нього як людини і його художньої творчості величезна» (Л. Булаховський, Мовні засоби інтимізації...— Наукові записки Інституту мови і літератури АН УРСР, К., 1946, стор. 30).

помочі із внутрішнього світа позичених конкретних образів та людських постатей» [30]. Цей свій важливий висновок дослідник обгрунтовує, аналізуючи характер Шевченкового образного «унаочнення» ідей і почуттів.

За Яремою, на специфіку образного мислення Шевченка найбільший вплив мали його дитячі враження, пов'язані з побутом села. «Найабстрактніші речі подає Шевченко в найбільш наглядно простій формі <...>, а речі скомпліковані (складні.— *Ред.*), як психічні стани або й фізичні чинності, розкладає на ряд моментальних образів, взятих із простого, сільського осередка» (стор. 10). «Весь засіб образів, яким орудувала поетична фантазія Шевченка, обмежується у всім точно до тої сфери життя, в якій провів він свої перші літа» (стор. 28—29).

Дослідник тут дещо звузив образну систему «Кобзаря» образами, запозиченими з селянського побуту (не беручи до уваги образів літературного походження — міфологічних, біблійних тощо), але загалом його спостереження над провідними тенденціями Шевченкового образотворення не застаріли й досі. Ярема слідом за Франком один з перших почав досліджувати Шевченкову образність, обгрунтовуючи психологією поета характер типових образів «Кобзаря» (образи родинного плану — мати, дівчина, сирота, дитина, хата тощо; персоніфікація абстракцій — дума, правда, воля, доля, надія тощо). Студія Яреми в наступні роки була несправедливо призабута, хоч сліди знайомства з нею можна помітити, наприклад, у розвідці Д. Дудар «Порівняння в «Кобзарі» (1924).

У розділі «Шевченко і фольклор» ми говоримо про внесок Франка в розробку цієї проблеми. Її недостатня розробленість не могла не позначитись і на стані вивчення поетики «Кобзаря». Тому заслуговує тут згадки одна з перших студій з цього питання — стаття М. Сумцова «О мотивах поэзии Т. Г. Шевченко» [31], в якій у загальних рисах розглянуто місце фольклорних мотивів у художній системі поета (див. розділ «Шевченко і фольклор»).

На початок XX ст. припадають перші спроби дослідити Шевченкову ритміку (не рахуючи стислої характеристики її у згаданих студіях Франка і Ф. Свистуна) — в працях С. Людкевича «Про основи і значення співності в поезії Шевченка» [32] і В. Перетца «К истории малорусского литературного стиха» [33]. Якщо перша з них, надрукована в малодоступному для східноукраїнських учених часописі, фактично пройшла повз увагу дослідників Шевченка [34], то друга мала певний вплив на подальше вивчення

---

[30] Я. Ярема, Уява Шевченка, стор. 9.

[31] Н. Ф. Сумцов, О мотивах поэзии Т. Г. Шевченка.— «Киевская старина», 1898, № 2.

[32] «Молода Україна» (Львів), 1901, № 5-6, № 8-9, 1902, № 4.

[33] В. Н. Перетц, Историко-литературные исследования и материалы, т. III, СПб., 1902.

[34] На цю студію вперше звернула увагу Г. Сидоренко у кн.: «Ритміка Шевченка», К., 1967.

Шевченкового віршування. Спостереження над віршем «Кобзаря» народнопісенного походження знаходимо в праці Ф. Колесси «Ритміка українських народних пісень» [35], а стислу характеристику Шевченкового віршування — в статті Ф. Корша «Шевченко серед поетів слов'янства» (1911). На жаль, стаття останнього хибує на недооцінку майстерності Шевченка-поета: «Слід одповісти декотрим з критиків Шевченка, що вихваляли у його особливу красу форм. Щодо форми, то він ставився до неї досить недбало: це виявляється і в розмірі, виявляється і в рифмі, в котрій він дозволяв собі такі вольності, яких ви не зустрінете і в народній українській пісні, незважаючи на те, що вона скрізь і завжди замість рифми обмежується асонансом, тобто суголосністю голосних. У своїх кращих віршах він неначе більше клопочеться про форму, але чим далі, тим менше він звертає на це уваги» [36]. І водночас у цій же статті Ф. Корш називає Шевченка генієм, ім'я якого стоїть поряд з іменами Пушкіна і Міцкевича. Таке суперечливе ставлення до Шевченка, як зазначалося, було в ту добу поширеним навіть серед багатьох щирих шанувальників його поезії.

Надрукована ювілейного 1914 р., стаття М. Богдановича «Краса и сила (Опыт исследования стиха Т. Г. Шевченка)» («Украинская жизнь», 1914, № 2) [37] всім своїм пафосом заперечувала цей упереджений погляд на поетичну майстерність автора «Кобзаря». Аналіз студії білоруського поета читач знайде в розділі «Віршування». Тут же зазначимо головне: Богданович стверджував високу формальну майстерність Шевченка, складність і навіть вишуканість його поетики. В межах невеликої статті він дав найповнішу в дореволюційному шевченкознавстві, хоч у деяких моментах уже застарілу, характеристику ритміки Шевченка. Богданович одним з перших почав досліджувати Шевченкову риму й інструментовку, звернув увагу на багатство його алітерацій і внутрішньої рими — явище, пов'язане, на думку дослідника, з традиціями української народної поезії [38].

Підсумовуючи дожовтневий стан дослідження Шевченкової поетики, констатуємо, що протягом другої половини XIX і початку XX ст. відбувається поступовий перехід од критичних відгуків на Шевченкові твори до історико-літературного їх вивчення, від декларування геніальності автора «Кобзаря» до спроб розкрити «секрети» його естетичного впливу на читача. Важкі умови розвитку української культури в царській Росії і цісарській Австро-Угорщині не могли не відбитись на рівні тогочасного шевченко-

---

[35] «ЗНТШ», т. 76, 1907, кн. 2.

[36] «На спомин 50-х роковин смерті Тараса Шевченка», М., 1912, стор. 75.

[37] Див. також зб.: «Світова велич Шевченка», т. 1, К., «Дніпро», 1964.

[38] Дещо раніше від М. Богдановича про витонченість алітерації «Кобзаря» писав К. Чуковський у статті «Шевченко» («Русская мысль», 1911, № 4, 5). У цій статті, характеризуючи Шевченка як поета ніжності й гніву, критик навів ряд цікавих спостережень над відповідними образами і мотивами його творів.

знавства, а відтак і на стані вивчення поетики Шевченка. Розпорошеність зусиль шевченкознавців, брак кваліфікованих учених, відсталість літературознавчої методології, а також такий суб'єктивний чинник, як недооцінка Шевченкової форми з боку окремих дослідників, гальмували студіювання поетики «Кобзаря».

Перші успіхи в дослідженні художньої специфіки Шевченка-поета пов'язані з іменем Франка. Він поставив вимогу «наукової методи» в шевченкознавстві й, застосовуючи порівняльно-історичний метод, плідно досліджував мотиви Шевченкових поезій у їх відношенні до світового й українського літературного процесу (тобто пов'язав дослідження окремих творів «Кобзаря» з питаннями поетики сюжетів, історичної поетики), висловив ряд цікавих спостережень над «індивідуалізацією» фольклорних мотивів у його поезіях, над їх композицією і жанровими особливостями. Досліджуючи проблеми психології творчості, Франко розглянув з точки зору «психологічної поетики» поетичні асоціації Шевченка і характер його почуттєвих образів.

Я. Ярема написав одну з перших студій про художню індивідуальність поета — «Уява Шевченка» — працю як аналітичного, так і синтетичного плану, висновки якої в багатьох моментах не застаріли й досі і знайшли підтвердження в дослідженнях радянських шевченкознавців (М. Рильського та ін.). Дещо зробили, слідом за Франком, у дослідженні генези окремих поетичних мотивів «Кобзаря» Ол. Колесса і М. Сумцов (останній — у галузі зв'язків з фольклором). С. Людкевич, В. Перетц і М. Богданович заклали основи наукового вивчення Шевченкового вірша.

Значення згаданих досліджень у розвитку шевченкознавства в тому, що вони розкривали геніальність автора «Кобзаря» не тільки як виразника певних ідей, а й як великого майстра поетичної форми, форми змістовної і цим, передусім, досконалої. Проте це були тільки перші кроки в студіюванні Шевченкової поетики. Адже дожовтневі шевченкознавці не створили жодної монографії з цього питання, і навіть Франко свої думки про художні засоби Шевченка виклав не в спеціальних студіях над його поетикою, а в статтях, присвячених окремим творам «Кобзаря», і в своєму естетичному трактаті. Таким чином, у дожовтневому шевченкознавстві вивчення Шевченкової поетики загалом ще не вийшло із стадії становлення. Розв'язання нелегких проблем цієї галузі шевченкознавства лягло на плечі наступних генерацій дослідників великого поета.

Новий етап у вивченні Шевченкової поетики почався після Великої Жовтневої соціалістичної революції. Зрозуміло, що в роки громадянської війни не було передумов — ані матеріальних, ані психологічних — для розгортання академічних студій над стилем і поетикою «Кобзаря» — тоді шевченкознавство мало переважно публіцистичне спрямування. Але вже на початку 20-х років з'явилися й перші радянські студії з поетики Шевченка

і статті, в яких стверджувалась думка про потребу таких досліджень.

У шевченківському номері «Вістей ВУЦВК» (1922 р., № 58) про потребу досліджувати художню форму «Кобзаря» писали А. Машкін у статті «Шевченкознавство, як наука» і Я. Палюга у статті «Новий Шевченко». Зокрема Машкін, констатуючи незадовільний стан вивчення Шевченкової поетики («А що ми знаємо про самий процес цієї творчості? Про «творче першоджерело», про поетику Шевченка?»), серед інших завдань, які має розв'язати сучасне шевченкознавство, накреслив таке: «Вияснити залежність форми (так, форми!) і змісту творів від історичного ладу й життя даної епохи і даної соціальної групи в ній...» У цьому формулюванні наочно виявилось характерне для тієї доби прагнення поставити дослідження і форми й змісту «Кобзаря» на історично-матеріалістичні рейки, шукати соціологічні пояснення формальних особливостей Шевченкових поезій. Водночас відсутність застережень щодо опосередкованого характеру залежності стилю письменника від соціальних умов доби свідчило й про певну небезпеку розглядати цю залежність занадто прямолінійно.

Я. Палюга зазначив, що «Шевченко ще чекає свого Колумба, котрий відкриє його й покаже Urbi et Orbi зовсім новий і несподіваний образ Шевченка — великого майстра слова». На думку автора, «центр ваги всього дальшого вивчення поета мусить лягти на вивчення його формальної майстерності». Позитивно оцінивши нову студію Б. Якубського над ритмікою Шевченка і давні спостереження К. Чуковського над його алітераціями, як перші спроби в цьому напрямку, автор статті висловив упевненість, що більш систематичні праці дадуть «цілком несподівані нові наслідки. Ритміка Шевченкового вірша, мелодика його, композиція — все це теми й предмети найближчих студій».

Таким чином, уже на зорі радянського шевченкознавства вироблялося розуміння потреби досліджувати художні принципи й засоби Шевченка-поета. Водночас дослідникам доводилось переборювати недооцінку Шевченкової поетики й інерцію старих оцінок її як «простонародної» і малооригінальної. Характерно, що навіть В. Коряк, який пропагував гасло «Шевченкознавство як наука» (гасло, що, здавалось би, передбачало розгортання досліджень художньої специфіки «Кобзаря»), писав: «Загалом поетика Шевченка не визначається оригінальністю і цілком зрозуміла для селянина» [39]. Думка ця, висловлена 1925 р., очевидно, в полемічному запалі, вже на той час звучала як певний анахронізм.

Перші радянські студії з поетики «Кобзаря» з'явилися 1921 р. у збірнику «Тарас Шевченко». Це статті Б. Якубського «Форма поезій Шевченка» і О. Дорошкевича «Природа в поезії Шевченка». Студія Якубського присвячена віршуванню Шевченка і роз-

---

[39] В. Коряк, Боротьба за Шевченка, стор. 117.

глядається в нашій монографії у відповідному розділі. Тут же варто сказати, що значення її в історії вивчення поетики «Кобзаря» — не тільки в досконалому аналізі його ритміки, строфіки й евфонії, а у гостроті постановки самої проблеми художності Шевченка і в актуальній на той час полемічній спрямованості проти тих, хто вважав, що він «геніальний поет, коли йде мова про ідейну вартість його творчості, але щодо форми його поезій, то дуже простий, малокультурний...» [40] Дослідник стверджував ідею змістовності поетичної форми взагалі і Шевченкової зокрема, її відповідності змісту, хоч водночас висловлював жаль, що «при сучасному стані естетики й теорії поезії ми не маємо ще методів, які давали б нам змогу аналізувати відразу єдине тіло поетичного твору так, як воно нам подано поетом,— у нерозривній єдності його змісту й форми» (стор. 52). Симптоматичним тут є як усвідомлення дослідником незадовільного стану тогочасної методології вивчення художнього твору, так і те, що саме студіювання Шевченкової поетики підказувало ставити такі загальнометодологічні питання. Студія Якубського активізувала інтерес до поглибленого вивчення проблем поетики «Кобзаря».

Стаття О. Дорошкевича «Природа в поезії Шевченка» присвячена порівняно вузькому питанню — про місце природи «в художній концепції поета, в усій сумі його мистецьких прийомів» (стор. 77). Її значення в тому, що в ній дослідник на конкретному матеріалі (еволюція пейзажу в Шевченка) розглядав широку проблему еволюції художньої манери поета. Висновок автора той, що «на початку діяльності Шевченка пейзажні мотиви його визначалися своїм символічним змістом у дусі народної поезії і тому складали собою той величезний скарб поетичної символіки Шевченка, про який треба окремо й багато говорити. З часом Шевченко засвоїв собі більш реалістичну манеру малювання природи, більш конкретну й виразну, використовуючи старі прийоми писання лише під час стилізації народної пісні» (стор. 89). Тобто еволюція пейзажу у поета відповідала загальній його еволюції від романтизму до реалізму. Пізніше дослідження поетики «Кобзаря», на матеріалі Шевченкового епітету, метафори тощо, загалом відповідають висновкам вченого про еволюцію образного мислення поета (М. Рильський).

Найбільш плідно протягом 20-х років і на рубежі 30-х розробляються проблеми Шевченкового вірша (див. розділ «Віршування»). Праці тогочасних дослідників про ритміку, риму, інтонацію і композицію вірша Шевченка, попри деякі свої методологічні хиби, мали справді новаторський характер [41]. Водночас

[40] «Тарас Шевченко», К., 1921, стор. 51.

[41] Б. Якубський, Із студій над Шевченковим стилем.— «Шевченківський збірник», І, 1924; Д. Загул, Рима в «Кобзарі» Т. Шевченка.— Там же; Якубський, До проблеми ритму Шевченкової поезії.— «Шевченко та його доба», II, 1926; А. Шамрай, До еволюції коломийкового віршу в творчості Т. Шевченка.— «Шевченко. Річник другий». Статті Б. Навроцького в його ж кн.: «Шевченкова творчість», 1931, та ін.

публікуються розвідки, присвячені стилю, сюжетам і жанрам поезій «Кобзаря» [42]. Здебільшого це праці не синтетичного характеру, а з окремих питань Шевченкової поетики.

У цей час, поряд із студіями з певних проблем поетики «Кобзаря», де за матеріал правила вся Шевченкова творчість (типу статей Д. Дудар або А. Шамрая), питання поетики тою чи іншою мірою порушуються або спеціально розробляються в працях, присвячених окремим творам поета (як, наприклад, у розвідках Б. Навроцького про «Гайдамаки», про стиль поем «Наймичка» і «Княжна», Г. Майфета про композицію «Мені однаково» тощо). З'являються й перші спроби загальної характеристики поетики Шевченка, які мають характер компіляції існуючих спостережень (О. Багрій), і спроби розробки методологічних питань (Б. Навроцький), і критично-оглядові оцінки доробку вчених (О. Дорошкевич). При цьому треба зважати, що праці з різних питань Шевченкової поетики в ту добу, як і тепер, часто виходили за межі безпосередньої теми дослідження. Так, у студіях з ритміки «Кобзаря» натрапляємо на міркування про вивчення художнього стилю поета взагалі, а в працях про стиль — спостереження над його віршуванням.

Стиль Шевченка в зв'язку з проблемою романтизму поета досліджували в 20-х роках П. Филипович і С. Родзевич.

Филипович у студії «Шевченко і романтизм» досліджує риси Шевченкового романтичного стилю в їх відношенні до тогочасної літературної традиції. У праці чимало цінних спостережень, хоч помітна й певна однобічність у встановленні взаємовідношення романтичного і реалістичного елементів у межах єдиного Шевченкового художнього стилю й методу. Однобічність ми вважаємо в категоричності твердження: «Коли б проаналізувати поетику «Кобзаря» (тема для спеціальної великої праці), то можна було б виявити, що тут Шевченко був і лишився романтиком» [43]. Аналізуючи поетику «Кобзаря» в її еволюції, ми справді констатуємо наявність елементів романтичного стилю на всіх етапах творчості поета. Але водночас бачимо посилення реалістичного струменю в його поетиці, що дає підстави говорити про синтез реалізму і романтизму в зрілому Шевченковому стилі на базі реалістичного художнього методу (це твердження не суперечить

---

[42] Д. Дудар, З поетики Т. Шевченка. Порівняння в «Кобзарі».— «Шевченківський збірник», І, 1924; П. Филипович, Шевченко і романтизм.— «Записки історично-філологічного відділу ВУАН», 1924, № 4; С. Родзевич, Сюжет і стиль у ранніх поемах Шевченка.— «Шевченко та його доба», II, 1926; Б. Якубський, До соціології Шевченкових епітетів.— «Шевченко. Річник перший»; Г. Майфет, Композиційна архітектоніка «Мені однаково» та її відтворення в німецькому й англійському перекладах.— «Шевченко. Річник другий»; Окремі статті Б. Навроцького у кн.: «Шевченкова творчість», а також тогочасні статті з проблеми «Шевченко і фольклор» (див. відповідний розділ).

[43] «Записки історично-філологічного відділу ВУАН», кн. 4, К., 1924, стор. 17.

тому, що навіть у пізнього Шевченка натрапляємо на твори, в яких домінує романтична поетика).

З романтичною традицією Филипович пов'язував і схильність автора «Кобзаря» до засобів народнопісенної поетики (може, дещо недооцінюючи при цьому біографічно-психологічний чинник).

На тлі світової романтичної поезії (Байрон, Міцкевич, Бюргер, Жуковський та ін.) дослідник стисло характеризує особливості Шевченкової балади («не зовсім балади», на його думку), історичних поезій (в яких, за Филиповичем, найбільше виявились типові риси романтичної поетики), політичних поезій (близьких традиції романтиків від Байрона до поетів-декабристів), ліро-епічної поеми (риси поетики «байронічних поем»).

Цікава думка автора про те, що Шевченкові, як і іншим світовим романтикам, бракувало пластики; для його стилю характерна передусім музична стихія — надзвичайне багатство асонансів, алітерацій тощо.

Стаття С. Родзевича «Сюжет і стиль у ранніх поемах Шевченка («Катерина» і «Слепая»)» являє собою спробу «підійти до ранніх творів Шевченка з боку вивчення сюжетики, архітектоніки й стилю їх на тлі літературного стилю 20—30-х рр.» [44]. Студія Родзевича розвивала думки Филиповича на матеріалі двох ранніх поем Шевченка щодо стильової приналежності ліро-епічних творів «Кобзаря» до так званої байронічної поеми (тогочасні дослідники ототожнювали поняття «байронічна поема» й «романтична поема»). Родзевич, зокрема, поділяв думку свого попередника про те, що Шевченко «був і лишивсь романтиком». За Родзевичем, у композиції «Катерини» (як і поеми «Слепая») виявились риси, характерні для байронічної поеми; «вершинність» (поділ дії на ряд самостійних драматичних сцен), схильність до діалогічності й монологічності, наявність ліричних відступів, які попереджають або закінчують окремі сцени, лірична манера оповіді (запитання, оклики тощо). Водночас за темою і сюжетом «Катерина» наближається до сентиментальної повісті XVIII ст.

Якщо питання про романтичний стиль поеми «Слепая» в наш час не є дискусійним, то щодо стилю «Катерини» повної єдності думок немає. Загалом сучасні дослідники наголошують на переважно реалістичному характері поеми. Цю думку неодноразово висловлював М. Рильський, доводячи наявність реалістичного струменю навіть у ранній поезії Шевченка. Кирилюк писав про реалістичні тенденції поеми «Катерина» [45]. На думку П. Приходька, «найвірнішим було б говорити про синтез романтичних і

---

[44] «Шевченко та його доба. Збірник другий», 1926, стор. 45. Новий варіант цієї праці С. Родзевич опублікував у «Наукових записках Київського педінституту» (т. I, 1939), під назвою «Романтизм і реалізм у ранніх поемах Т. Шевченка («Катерина», «Слепая», «Тризна»)».

[45] Є. Кирилюк, Тарас Шевченко, К., «Дніпро», 1964, стор. 58.

реалістичних елементів у ранній побутовій поемі Кобзаря»[46]. «Катерина» має в собі ті основні елементи, в яких розвинеться в зрілий період реалістична побутова поема Шевченка. Цей висновок сучасного дослідника здається нам в основному вірним.

Думку про залежність стилю побутових Шевченкових поем від традиції «байронічої поеми» висловлював у 20-х роках і О. Багрій. Його книжка «Т. Г. Шевченко в литературной обстановке» в цьому питанні має чимало спільного з студіями Филиповича й Родзевича (останню опубліковано роком пізніше), але містить свої акценти. За Багрієм, «расцветом творчества Шевченка следует считать период от 1846 до 1850 р. <...> Шевченко в этот период сосредоточивается при разработке своих излюбленных тем и мотивов в форме окончательно им усвоенной романтической (байронической) поэмы, охотно обращаясь и к исторической думе с лирическими вставками, и к форме медитаций, изредка обращаясь и к форме лирически окрашенной баллады»[47]. Жанрову специфіку Шевченкової поеми дослідник пов'язував передусім з впливом російської романтичної ліро-епічної традиції, насамперед пушкінської: «Основной пушкинский жанр — жанр лиро-эпической байронической поэмы становится основным жанром и Шевченка, если судить по наиболее зрелым его произведениям эпохи расцвета его творчества (46—50 гг.)» (стор. VII). Щодо жанрово-стилістичного впливу Пушкіна на Шевченка, то згодом дослідник визнав, що «як завжди в випадках зосередження уваги на будь-якому одному питанні, перебільшив цей вплив»[48].

Полишаючи питання про те, який період творчості поета слід вважати періодом його розквіту, звернімо тут увагу на більш ніж проблематичну тезу Багрія про ліро-епічну поему як пануючий жанр Шевченка в 1846—1850 рр. Ця теза не доведена ані кількісним зіставленням Шевченкових поем з його тогочасною лірикою, ані порівняльним суспільно-естетичним аналізом цих жанрів. Ближчою до істини нам здається думка Л. Новиченка, який вважає, що в цей період у Шевченка основним жанром була саме лірика[49].

Поряд з характеристикою Шевченкових жанрів, мотивів у їх відношенні до тогочасної літературної традиції у книжці Багрія знаходимо й стислу характеристику форми поезій «Кобзаря», під якою автор розумів передусім поетове віршування й тропіку. Розділ, присвячений цьому питанню, написано на основі праць В. Перетца, М. Богдановича, Б. Якубського й Д. Загула. З Шевченкових «поэтических средств изобразительности», за Багрієм,

---

[46] П. Приходько, Шевченко й український романтизм, К., Вид-во АН УРСР, 1963, стор. 221.

[47] А. Багрий, Т. Г. Шевченко в литературной обстановке, Баку, 1925, стор. 73.

[48] О. Багрій, Т. Г. Шевченко, т. 1, Х., ДВУ, 1930, стор. 3.

[49] Див. Л. Новиченко, Поет і народ.— «Радянська література», 1938, № 12, стор. 145.

досі досліджено тільки порівняння (Д. Дудар) і засоби фольклорної стилістики. Загалом же автор підтримав висновки тогочасних учених про високу поетичну культуру Шевченка.

1930 р. вийшла праця Багрія «Т. Г. Шевченко», перший том якої («Оточення. Мотиви творчості. Стиль») є переробкою попередньої студії. Тут автор, дещо очистивши книжку від компаративістських надуживань, більше уваги приділив аналізові мотивів «Кобзаря». Як згадувалося в розділі «Етапи розвитку радянського шевченкознавства», Багрієва класифікація поезій Шевченка за мотивами виявилася дещо штучною. Розділ «Формальні особливості ліро-епічних творів Шевченка» включає розгляд народно-поетичного елементу, ритміки, евфонії, строфіки, рими, порівнянь і епітетів «Кобзаря». Ця частина книжки є спробою синтезу дослідженого на той час матеріалу з Шевченкової поетики (враховує й літературу, видану після публікації попередньої праці автора), проте являє собою не стільки узагальнення зробленого й постановку нерозв'язаних проблем, скільки компілятивний виклад відповідних студій.

Дещо менше уваги, ніж проблемам віршування Шевченка, а також його мотивам і жанрам (переважно ліро-епічним), приділялось в 20-х роках дослідженню Шевченкового образного слова — його епітетам, порівнянням, метафорам тощо. До кращих студій цього плану належить стаття Д. Дудар «З поетики Т. Шевченка. Порівняння в «Кобзарі». «Своєю метою я ставлю аналіз порівнянь у «Кобзарі» Шевченка, як окремого стилістичного прийому, в вузькому розумінні, не розв'язуючи питання про відношення даного прийому до інших. Моя праця описового характеру...» [50] Проте й у цій ніби «описовій» праці дослідниця, на підставі відповідних статистичних підрахунків і вдалої класифікації типів порівнянь «Кобзаря», прийшла до важливих висновків щодо характеру поетичної індивідуальності Шевченка. Один з цих висновків той, що в «Кобзарі» головне місце посідають порівняння матеріальні, конкретні (подається цікава статистика й класифікація: порівнянь матеріальних — тобто матеріального з матеріальним, матеріального з нематеріальним, нематеріального з матеріальним — 385; нематеріального з нематеріальним — 11). «Перевага матеріальних образів у Шевченка характеризує конкретність уявлення поета» (стор. 83). Як бачимо, висновки Дудар, обгрунтовані статистично, підтверджують думку Я. Ярени, висловлену 1914 р. в студії «Уява Шевченка».

За спостереженнями дослідниці, «здебільшого порівняння в «Кобзарі» не являються оригінальними. Часто це сполучення народної поезії або просто народної фразеології» (стор. 98). Але тут же автор уточнює свою думку: «Сміливість в сполученні образів розвивається з роками. Найвиразніші з них, у розумінні

[50] «Шевченківський збірник», т. 1, стор. 79.

оригінальності, припадають головним чином на 1847 і 1848 роки» (стор. 98).

Стаття Дудар наочно спростувала досить поширену тоді й пізніше думку, ніби «описові» літературознавчі праці не мають теоретичного значення і є по суті формалістичними.

Дещо схожою за своїм напрямом, але з виразнішим наголошенням соціологічного моменту, була праця Б. Якубського «До соціології Шевченкових епітетів». Уже в назві відбилося характерне для того часу прагнення відшукати соціологічний еквівалент до категорій поетики. Звичайно, на цьому шляху дослідника чекала небезпека надто прямолінійно пояснювати кожний художній засіб письменника соціальними умовами, класовою боротьбою тощо. Проте в даній статті автор не дуже зловживав вульгарною соціологією, зосередивши зусилля на класифікації і статистиці Шевченкових епітетів. Висновок дослідника такий: «...Епітетологія соціальних явищ, що вони входять у тематику поезій Шевченкових, наскрізь пройнята свідомою і рішучою революційністю, оскільки Шевченко був для свого часу найбільш свідомим виразником тодішніх народних революційних настроїв. Побутова епітетологія поезії Шевченкової так само не менш зв'язує його з побутовою ідеологією селянина-українця його часів» [51]. Наш сучасний погляд на порушене питання, очевидно, буде той, що епітет у художньому творі може виявитися як соціально нейтральним, так і соціально активним (наприклад, у революційних поезіях «Кобзаря»), на ньому може виразно позначитися соціальна психологія автора (наприклад, на тяжінні Шевченка до епітетів, пов'язаних з побутом українського селянина), і позначитися дуже й дуже опосередковано. Доцільніше, може, з'ясовувати не соціологію окремих стилістичних засобів поета, а соціологію його художньої системи в цілому та її конкретизацію в окремому творі.

Помітним явищем у шевченкознавстві 20-х — початку 30-х років були праці з Шевченкової поетики Б. Навроцького. В його дослідженнях наочно виявились як сильні, так і слабкі сторони тогочасного вивчення цієї проблеми. Позитивна роль праць Навроцького — в усвідомленні важливого значення досліджень поетики «Кобзаря» для дальшого поступу шевченкознавства, в прагненні розробити справді наукову методологію таких досліджень, у постановці й вивченні окремих важливих питань Шевченкової поетики. Недолік цих праць — у схильності автора до вульгарної соціології.

У статті 1926 р. «Проблеми Шевченкової поетики» Навроцький поставив питання про загальний напрям і методологію таких досліджень: «Загальні аналізи ритму, засобів римування, вживання паралелізмів, порівнянь або якихось інших засобів художнього змалювання у даного письменника є тільки суто технічні,

[51] «Шевченко. Річник перший», стор. 78.

допоміжні досліди. Проте вони одразу можуть спричинитися до помилкових висновків, коли вбачати в них не тільки формальне знаряддя для майбутніх органічних аналізів віршу, але й реальне розв'язання тих чи інших проблем. Здається, поетика Шевченкових творів якраз і перебуває у такому стані, коли допомічної праці приробленo доволі, але органічної аналізи Шевченкового віршу ми ще не бачили, хоч увесь хід розвитку шевченкознавства вимагає цього» [52]. Мета статті — «довести те, що для «органічної аналізи Шевченкових творів давно настав уже час» (стор. 151). Саме на матеріалі «органічної аналізи» окремих поезій Шевченка й доводив автор свою тезу. Що ж він розумів під «органічною аналізою»? Передусім — цілісне дослідження всіх компонентів поетики «Кобзаря» (окремого твору) у їх взаємозалежності і взаємодії: «Тільки тоді ми бачимо, у чому полягала дійсна міць його віршу <...>,— коли одночасно розглядаємо його поезії, так з боку семантики, композиції, як і інтонації» (стор. 151).

Особливого значення надав дослідник проблемі поетичної інтонації Шевченка (новий доповнений варіант цієї статті він згодом опублікував під назвою «Проблеми інтонаційно-композиційної аналізи Шевченкового віршу»).

Питання поетики посіли певне місце в монографії Навроцького «Гайдамаки» Т. Шевченка» (1928, проблеми жанру, композиції і сюжету твору — переважно в історико-літературному аспекті).

В основному поетиці «Кобзаря» присвячено статті збірки Навроцького «Шевченкова творчість» (1931), зциклізовані «навколо проблеми соціології Шевченкового стилю».

Перша стаття збірки «Проблеми соціологічної аналізи Шевченкового поетичного стилю» має настановчий характер. «Соціологічну аналізу» стилю «Кобзаря» автор вважає «невідкладною проблемою шевченкознавства», оскільки соціологічне вивчення «особливостей Шевченкової художньої маніри» [53] є найменш розробленою його ділянкою.

Вихідною думкою дослідника в розв'язанні цього питання є думка про залежність Шевченкового стилю від фольклорної традиції, соціально пов'язаної з селянством. Труднощі у визначенні соціології фольклорних впливів на Шевченка ті, що селянський фольклор з класового погляду не був єдиним і відбивав навіть соціально ворожі літературні традиції. Селянську основу Шевченкового стилю «деформували» різні літературні впливи, спочатку консервативні (в формах «козакофільства»), а потім «революційно-інтернаціоналістичні», «в дусі настроїв тодішньої російської, польської й української революційно настроєної різночинної інтелігенції» (стор. 12). Автор застерігає, що «не треба робити висновку, ніби письменник у всіх деталях своєї творчості зв'язаний тільки із своєю класою й її літературною традицією. <...>

[52] «Червоний шлях», 1926, № 2, стор. 161.

[53] Б. Навроцький, Шевченкова творчість, Х.— К., 1931, стор. 5.

Навпаки, кожний письменник користується з усього історичного досвіду, приступного йому, й не завжди може його перемогти належною мірою...» (стор. 23). Проте застереження щодо того, що «соціологічна аналіза поетичного стилю не може зводити стиль безпосередньо до певних соціально-економічних процесів» (стор. 21) (посилання на дискусію з Переверзєвим), тут, як і в деяких інших статтях дослідника, на практиці часто спростовуються вульгарно-соціологічними міркуваннями про «соціальний еквівалент даного технічного засобу» тощо (так, наприклад, автор говорить про «значення аналізи (...) римової інерції для розуміння соціальної суті Шевченкового поетичного стилю» (стор. 21).

Центральною проблемою соціологічного дослідження поетичного стилю є проблема композиції, «бо композиція твору — це є та сторона його, яку в царині поетичного стилю безпосередньо зумовлює задум, а значить, і ідеологія твору. Під композицією ми тут розуміємо, звичайно, не тільки внутрішню конфігурацію частин даного твору, але й його жанрові особливості <...>. З іншого боку, багато для соціологічної аналізи може дати досвід образної мови...» (стор. 19).

Як і в статті з проблем Шевченкової поетики 1926 р., Навроцький наголошував на значенні цілісного осмислення художніх засобів у їх взаємодії. «Весь час слід пам'ятати, що найважливіший для соціологічної аналізи є момент ув'язки даного засобу з усіма іншими, його композиційна, а значить, кінець-кінцем, і ідеологічна роля в конкретній цілості того чи того поетичного твору» (стор. 19). Отже, «постає проблема синтетичного моменту в аналізі окремого поетичного засобу» (стор. 20). Ці «моменти синтетичності», за Навроцьким, слід шукати «у виявленні композиційної ролі поетичного даного окремого засобу в архітектоніці цілого твору» (стор. 20).

Вульгарно-соціологічні тенденції позначилися, зокрема, на студії «Проблема соціології Шевченкового римування». Соціологію Шевченкової рими дослідник бачив у тому, що поет у римуванні йшов від фольклорної традиції, а коли так, «то цим самим <...> був би перекинутий місток поміж Шевченковим стилем і стилем традиції, що відповідала соціальним замовленням його класи (селянства)» (стор. 55). Звичайно, автор визнає, що Шевченко часом одходив формально від форм народного римування, але зазначає, що тут поет розвивав, а не заперечував народнопісенну традицію: «й у цьому відношенні Шевченко ніколи, власне, не поривав зв'язку зі своєю класою, зберігаючи таким чином її поетичну традицію не тільки в проблематиці, в ідеологемах своєї поезії, але й у поетичному стилі, зокрема в способах і характері свого римування» (стор. 74).

Крізь виразно помітну в статтях Навроцького вульгарно-соціологічну тенденцію (коли автор зводив мету студій з Шевченкової поетики до встановлення «соціологічного еквіваленту» того

чи іншого художнього засобу поета) не можна не побачити і того корисного й прогресивного, що в них є. А є в них не тільки добрі наміри вченого соціально осмислити поетичну індивідуальність Шевченка і розробити для цього відповідну дослідницьку методологію, а й чимало не застарілих і досі тонких спостережень над стилем «Кобзаря», над римою, композицією, інтонацією його творів. З цього погляду чи не найцікавішою є студія «Проблеми інтонаційно-композиційної аналізи Шевченкового віршу» (див. розділ «Віршування»), де автор виступив як перший на Україні дослідник поетичної інтонації (переробка статті 1926 р. про Шевченкову поетику).

Хоч у статтях збірки Навроцького — «Стильові особливості «Княжни» й «Стиль поеми «Наймичка» — є чимало застарілого, вони внесли свою частку у вивчення «конкретної поетики» Шевченкових творів. Так чи інакше сучасні дослідники не обминуть як позитивного, так і негативного досвіду Навроцького в його студіях над стилем Шевченка.

Наявність у працях з Шевченкової поетики вульгарного соціологізму пов'язана з загальним станом тогочасного літературознавства, нерозробленістю його методологічних питань, коли дослідники, прагнучи перебороти формалізм або еклектизм у методології, надто спрощено розуміли обумовленість літератури соціально-економічними чинниками. До того ж у ті роки праці, присвячені проблемам літературної форми, іноді кваліфікувалися в критиці як «формалістичні». В іншому розділі вже згадувалася стаття В. Десняка «Культурні традиції й шевченкознавство в наші дні» (1928), в якій автор, поряд з вірною критикою «академічного нейтралізму», безпідставно зарахував до «гелертерського барахла» корисні описові праці з Шевченкової поетики (Якубського та ін.). Згадувалося й про полеміку з цим критиком Є. Кирилюка. Останній, доводячи, що «дослідник-марксист потребує якоїсь елементарної розробки питання, грунту, на якому можна було б оперти ширші узагальнення», зокрема, писав: «Стаття Б. Якубського про епітети здавалася В. Деснякові дуже дрібною: «Подібну роботу,— пише він,— за вказівкою вчителя може виконати перший-ліпший учень, що скінчив семирічку». Та в тім то річ, що це зовсім не так. Кому доводилося хоч трохи працювати над Шевченком, той знає, як потрібні такі досліди. Всі ми відчуваємо красу Шевченкової поезії, але довести це не кожний може. Колись Драгоманов висловив погляд про недосконалість Шевченкової «форми», погляд, що довгий час переходив із уст в уста. Тільки в наші часи пощастило цю помилку спростувати. Але спростувати голослівно не можна. Саме такі праці, як Загула про риму та Якубського про епітети й повинні наочно довести різноманітність, багатство, довершеність Шевченкової «форми» [54].

---

[54] Є. Кирилюк, Останні досягнення шевченкознавства.— «Пролетарська правда», 1929, 10.III, № 58.

Що в ту добу справді існувала потреба доводити формальну досконалість Шевченка-поета, можна проілюструвати хоч би цитатою з статті М. Криворучка «В нетопленій хаті», де критик так характеризував художню досконалість поезії 1858—1861 рр.: «Шевченко, мов відчуваючи смерть, тремтячою рукою занотовує на папері свої переконання, свої ідеали та бажання, вже не змагаючись за літературну форму, за естетичну довершеність, а дуже часто і просто за читальність» [55].

Загальні підсумки праці радянських шевченкознавців 20-х років з проблеми поетики підвів О. Дорошкевич у статті «Сучасний стан шевченкознавства» (1929). «Тепер немає вже марксистів,— писав дослідник,— які відкидали б формальне дослідження з загальної схеми соціологічного усвідомлення поетової творчості на тлі продукційних відносин та соціальних стосунків. Цілковите занедбання цього питання в <...> книгах Річицького та Коряка можна пояснити, можливо, ще й тим, що проблем Шевченкового стилю наука тоді ще майже не торкалася. Отже, справа вивчення Шевченкової поетики набуває великої ваги в шевченкознавстві, хоч і потребує спеціального обгрунтування» [56].

Найкраще, за Дорошкевичем, розроблено проблеми ритміки «Кобзаря». Але й тут розробка ще не вийшла за межі попередньої «постановки питання». Зокрема, важливо проаналізувати, чи вичерпано потенції Шевченкового вірша. Дослідник вважає, що думка про таку вичерпаність «ще не доведена, а обгрунтувати (чи відкинути) її вдається лише тоді, коли краще буде обслідувано метричні можливості Шевченкової поетичної техніки» (стор. 360).

«Вивчення стилю Шевченкового (у вузькому розумінні) тільки-но почалося»,— констатує автор і називає в цьому зв'язку праці Б. Якубського, Д. Загула, Д. Дудар, А. Шамрая, С. Родзевича, П. Филиповича, О. Багрія, Б. Навроцького та ін. Деякі з праць Дорошкевич згадує критично (так, він говорить про недооцінку Родзевичем і Багрієм впливу української літературної традиції на формування романтичного стилю Шевченка), але й сам подекуди хибує на помилкові висновки. Так, ми не погодимося з його негативною оцінкою біблійного впливу на ораторський стиль Шевченка: «Заслання з його обмеженими читацькими інтересами й пригніченим настроєм, очевидно, сприяло збільшенню цього впливу, від якого Шевченкові цілком так і не вдалося визволитися. Але перша доба в Шевченковій поетичній діяльності не давала ніяких підстав для засвоєння біблійного надщербленого ораторства» (стор. 362). У цій недооцінці ідейно-художнього значення «біблійних» інвектив «Кобзаря» бачимо не тільки вульгаризаторське ставлення до їх літературного джерела, а й інерцію давньої недооцінки Шевченкової поезії останнього періоду.

---

[55] «Червоний шлях», 1930, № 3, стор. 138.
[56] «Шевченко. Річник другий», стор. 359—360.

«До широкого поняття літературного стилю входить і проблема жанрістики. Для Шевченкової поезії проблема жанрів — одна з найцікавіших і найважливіших проблем. Тут свідомо чи несвідомо для дослідників триває ота боротьба за розуміння Шевченкової поезії, її джерел та соціально-критичних уподобань» (стор. 362). У цьому зв'язку критично оцінено праці про жанр романтичної поеми у раннього Шевченка. «Проте проблема Шевченкових жанрів ще й досі не розв'язана як слід: його політична сатира, його ліричні «послання» та елегії не мають ще наукового витлумачення на тлі тієї доби з її новими соціальними прагненнями» (стор. 363).

Головним недоліком тогочасних студій з поетики «Кобзаря» Дорошкевич вважав невміння дослідників соціологічно осмислювати особливості Шевченкової художньої форми: «Величезна хиба сучасних дослідів є в тому, що дослідники здебільше не пов'язують поетичну техніку Шевченка, його літературний стиль і мову з ідеологією тієї суспільної верстви, що несподівано заговорила Шевченковими устами. Між «формою» і «змістом» існує тут ще не перейдена прірва» (стор. 364).

Проблему поетики «Кобзаря» порушив і Є. Кирилюк у статті «До проблеми класовості Шевченка» (1931): «В безпосередній аналізі творчості центральним пунктом повинен бути стиль. Кладучи в основу критично перевірений, поправний текст, на тлі тогочасної літературної ситуації, отже, не зневажаючи ні літературної традиції, ні впливів, треба встановити соціологічно-класовий еквівалент стилю Шевченкових повістей. Встановлюючи певні періоди-цикли в творчості, треба аналізувати їх, розв'язуючи часткові проблеми: жанру, тематики, сюжету, мотивів, образовості і т. д.» [57]. У цій методологічній настанові бачимо точки зіткнення з думками Навроцького. Проте автор, як і деякі інші тогочасні критики, досить різко критикує останнього за «буржуазний соціологізм» і «формалізм» («форсоцівство»).

Перспективи й методологічний напрям дальшого дослідження поетики «Кобзаря» на початку 1933 р. накреслив Д. Загул у статті «До проблеми марксистського вивчення Шевченкової поетики». Статтю написано в зв'язку з підготовкою нового академічного видання Шевченка, яке, за задумом упорядників, мало стати водночас і енциклопедією шевченкознавства, зокрема широко висвітлити проблеми поетики в пояснювальних статтях і коментарях до окремих творів поета.

Статтю Загула характеризують, з одного боку, усвідомлення великого значення наукової розробки цієї проблеми, прагнення опанувати марксистську методологію, а з другого — вульгарно-соціологічне тлумачення шляхів її розв'язання. Ось основні проблеми, які, на думку автора, стоять перед дослідниками Шевченкової поетики: «Тут на першому місці ми поставили б

[57] «Життя й революція», 1931, № 3-4, стор. 109—110.

питання про відбиток соціально-економічного стану України з її класовою боротьбою за часів Шевченка в його стилі і як формувався та змінювався цей стиль у зв'язку зі змінами в світогляді нашого поета. *На другому місці* стоїть питання про ролю й питому вагу народнопісенної традиції, як і традиції літературної в Шевченковій поетиці <...>. При цьому треба розшифрувати зміст обох традицій, показати в них певні класові протиріччя й відміни <...>. *На третьому місці* ми поставили б питання про загальну композицію Шевченкових творів, про відмінності її в окремі періоди його творчості (залежно від ідеології) і в окремих його творах (в залежності від їх функціонального спрямування). *Далі* перед дослідником стоїть питання про окремі компоненти поетичного стилю Шевченка (мова — лексика, семантика, синтакса, метрика й ритміка; евфонія — римування, повторення, звукові повтори взагалі тощо) відповідно до всього світогляду поета й до спрямованості кожного твору...» [58].

Про методологічні засади статті Загула дає уявлення така його настанова: «Марксистський дослідник Шевченкової поетики мусить трактувати кожну дрібницю її в зв'язку з класовим спрямуванням, з ідеологічним наставленням Шевченкової творчості в цілому, окремих її періодів та кожного твору зосібна, маючи на увазі й функціональне завдання кожного твору в цілому і даного явища поетики окремо. За кожною стилевою ніби дрібницею марксистський дослідник повинен бачити ширшу перспективу, пам'ятаючи, що кожна така ознака стилю й поетики виростає, в умовах класової боротьби, з загального стилю письменника й сприйнятої чи переборюваної ним традиції. Він мусить мати на увазі, що стиль письменника росте й міняється із зростом і змінами його класового світогляду...» [59] Як бачимо, методологічні принципи Загула є тут досить близькими до того, що писав дещо раніше Навроцький; за марксизм у літературознавстві обидва вони щиро вважали вульгарно-соціологічну вимогу з'ясовувати класовий зміст кожної «стилевої дрібниці» (рими, тропу, ритміки).

Тим часом не можна не визнати, що, попри свої вульгарно-соціологічні тенденції, програма досліджень Шевченкової поетики накреслена тут автором досить широко й перспективно. На жаль, цю програму тоді не було реалізовано, як не здійснилося й академічне видання з пояснювальними статтями та розгорнутим коментарем.

Тиск вульгарного соціологізму зрештою позначився не тільки на змісті й методології студій з Шевченкової поетики, а й на ставленні критики до самої проблеми, коли дослідницька увага до форми твору вважалася за «формалізм» і деяких шевченкознавців кваліфіковано як «буржуазних формалістів». Усе це призвело

---

[58] Бюлетень комітету для видання творів Т. Г. Шевченка при II відділі Всеукраїнської Академії наук, ч. 1, 15 лютого 1933, стор. 11.

[59] *Там же.*

до того, що праці з Шевченкової поетики від початку і аж до кінця 30-х років фактично зникли з шевченкознавчої тематики.

Пожвавленню інтересу до поетики Шевченка наприкінці 30-х років певною мірою сприяло те, що тогочасна критика осудила вульгарно-соціологічні перекручення в літературознавстві (див. розділ «Етапи розвитку радянського шевченкознавства»).

Пов'язана з цим процесом увага дослідників до взаємин літератури з народною творчістю привела в другій половині 30-х років до появи праць з проблеми «Шевченко і фольклор» (див. відповідний розділ). Розробка цієї проблеми, зокрема в аспекті вивчення Шевченкових зв'язків з фольклорною поетикою, була, безперечно, вельми перспективною. Проте в ті ж роки виявилися й тенденції до спрощеної інтерпретації проблеми. Так, у статті І. Пільгука «Шевченко і фольклор» знаходимо таку характеристику поетики «Кобзаря»: «Основою поетики Шевченка є поетика пісні трудового народу» [60], а його творчість це — «синтезована народна поезія» (стор. 87). У такому ототожненні Шевченкової поетики й народнопісенної виявилася не тільки інерція старих, ще дореволюційних концепцій, а, може, й своєрідна реакція на недооцінку цієї проблеми в шевченкознавстві попередніх років.

Чимало студій з поетики «Кобзаря» опубліковано ювілейного 1939 р. і 1940 р. Крім праць, які аналізували Шевченків стиль у його відношенні до народнопісенної традиції (див. розділ «Шевченко і фольклор»), студій, у яких стиль поета досліджувався в мовознавчому аспекті [61], з'явились розвідки і з питань ритміки «Кобзаря» [62], і такі, в яких проблеми поетики, стилю й жанру розглядалися в широкому розумінні — як виявлення художньої індивідуальності митця і його творчого методу.

Відродження інтересу до поетики Шевченка однією з перших засвідчила стаття Л. Новиченка «Поет і народ. До характеристики художнього методу в ліриці Шевченка» [63]. У статті йдеться не

---

[60] «Літературна критика», 1936, № 4, стор. 69.

[61] Як зазначалося, мовознавчі праці не є предметом нашого огляду. Для орієнтації читача згадаймо деякі з них: В. Масальський, Мова і стиль поезії Т. Г. Шевченка.— У зб.: «Пам'яті Т. Г. Шевченка», К., 1939; В. Цебенко, Фігури як художній засіб поетичної мови Т. Г. Шевченка.— Наукові записки Харківського педінституту, т. 2, 1939; В. Ільїн, До питання синоніміки Шевченка.— Наукові записки Київського університету. Збірник філологічного факультету № 1, 1939; А. Деркач, Функції слов'янізмів у лексиці Шевченка.— Там же.

[62] А. Квятковский, Особенности метрики и ритмики Шевченко.— «Литературная учеба», 1939, № 6; М. Плісецький, Ритміка поезії Шевченка. — «Літературна критика», 1939, № 2-3; А. Розенберг, Вопросы ритмики Т. Г. Шевченко.— Учені записки Харківського університету, № 17. Труди філологічного факультету, № 1, 1939; Ф. Колесса, Віршова форма поезій Т. Шевченка.— У його кн.: Студії над поетичною творчістю Т. Шевченка, Львів, 1939, та ін.

[63] «Літературний журнал», 1938, №№ 11, 12. Див. також статтю Л. Новиченка «Вірш Шевченка (Нотатки про поетику)».— «Літературна газета», 1939, 23.IV, № 19.

тільки про художній метод, а й про поетику Шевченка-лірика на матеріалі його ліричних віршів 1847—1861 рр. Безпосередньо дослідник аналізує, сказати б, «чисту» лірику поета, залишаючи поза увагою твори пісенного жанру, в яких переживання Шевченка об'єктивуються в образах ліричних героїв.

Новиченко розробляє проблему як в історико-літературному, так і в теоретичному аспектах. В історико-літературному плані дослідник, по-перше, доводить, що саме «Шевченко максимально на свій час наблизив малу поетичну форму до людської особистості», тим часом як «обмежені ліричні форми дошевченківських поетів (ода, пісня, посланіє) давали дуже мало можливостей для розкриття людського характеру в типових обставинах» [64]. По-друге, на думку дослідника, «Шевченко — як лірик, як оригінальний і сміливий творець нових в українській поезії ліричних форм — виріс і сформувався в другій половині свого творчого шляху, починаючи з перебування поета в казематі III отделенія» (стор. 145). Цю останню думку згодом заперечив Є. Кирилюк, доводячи, що «цілком очевидна велика питома вага лірики в ранній творчості Шевченка» [65] (в його піснях, баладах, поемах, політичних поезіях).

У теоретичному плані автора статті, зокрема, цікавила проблема діалектики особистого й загального, суб'єктивного й об'єктивного в ліриці Шевченка. Спростовуючи тогочасні вульгаризаторські формулювання типу «Шевченко виражав не свої суб'єктивні думки і прагнення, а думки і сподівання всього народу», дослідник характеризував лірику «Кобзаря» як єдність особистого і соціального. «Лірика Шевченка — це лірика яскраво індивідуалізованого, вираженого переважно в часі і місці переживання, викликаного в поета конкретним фактом дійсності. З цього випливає повнота і всебічність зображення в ній характеру поета» [66]. В цьому зв'язку автор говорить про конкретність поетичного мислення поета (пор. давні думки Я. Яреми про конкретність художньої уяви Шевченка), про «багатство психологічних ситуацій» і «різноманітність внутрішніх «позицій» поета» (стор. 148) як характерну рису його лірики. Свої висновки дослідник базував на аналізі засобів Шевченкової поетики — композиції його ліричних творів тощо.

На думку дослідника, «біблійні» вірші Шевченка останнього періоду за своїм художнім методом «значно відрізняються від його попередньої «особистої» лірики» (стор. 162). Вони романтичні, оскільки прозирають у майбутнє. Тут уже відсутні «особисті» обставини. Думка іде не від конкретного до загального, а навпаки. Переважне «я» попередніх поезій змінюється на переважне

---

[64] «Літературний журнал», 1938, № 12, стор. 151.

[65] Є. Кирилюк, До проблеми ліричного героя в поезії Шевченка.— «Збірник праць IV наукової шевченківської конференції», стор. 29.

[66] «Літературний журнал», 1938, № 12, стор. 148.

«ти». Замість інтимної розповіді — проповідь. Ці спостереження варті уваги, проте дещо в них здається нам принаймні спірним. Передусім певне схематизування творчого розвитку Шевченка. Поєднання і взаємопереходи проповіді, ораторського монологу й інтимної розповіді-роздуму є характерними для всіх етапів його творчості («І мертвим і живим...», «Кавказ»). Та й біблійні мотиви і стилістичні формули поет почав використовувати ще в період «трьох літ» і навіть раніше («Слепая», «Давидові псалми»).

Проблеми Шевченкового стилю в їх відношенні до творчого методу поета порушували в передвоєнні роки й інші дослідники — С. Родзевич у згаданій статті «Романтизм і реалізм у ранніх творах Т. Г. Шевченка» (переробка давньої статті того ж автора), М. Плісецький у статті «До проблеми романтизму Шевченка» (див. розділ «Творчий метод»).

Поряд із студіями, присвяченими окремим проблемам Шевченкової поетики (віршування, зв'язок з фольклором, лірика, сатира тощо), в 1939—1940 pp. з'явилися спроби синтетичної її характеристики — розділ «Поетика Кобзаря» в праці М. Шагінян «Шевченко» [67] і доповідь на ту ж тему М. Рильського на ювілейному пленумі СРП 1939 р.

Студія Шагінян — дещо імпресіоністична за своїм змістом; це скоріше фіксація роздумів письменниці про цю проблему, ніж послідовний розгляд усіх її компонентів. Авторка, поставивши питання, якими засобами досягається емоційний вплив Шевченка на читача, пов'язує його з народністю поета. В цьому зв'язку вона виступає як проти звуження Шевченкової народності до поняття фольклорності, так і проти відриву його від фольклорних джерел: «Поетика Шевченка не може бути виведена ні з фольклорності як такої, ні з голої майстерності як такої, а є плодом безперервного творчого розширення народної мови <...>,— розширення її змісту шляхом передачі в ній найтонших відтінків думки і настрою, пристрасних політичних і філософських узагальнень» [68]. І далі: «Форма виростає в нього з боротьби за вираження смислу, з боротьби за розширення мови...» (стор. 14).

Значну частину розділу посідає характеристика Шевченкового віршування. І тут правильні, сперті на дослідження Ф. Колесси і М. Рильського, спостереження поєднуються з надто суб'єктивними думками і узагальненнями. «Характеристика не дуже ясна і навіть овіяна подекуди якимось містичним ніби повівом,— писав згодом Рильський.— Я думаю, що буду не далекий від істини, коли зостанусь при думці, що шевченківська силабіка іде не так від давньої книжної силабіки, як від народної пісні» [69]. В іншій праці

[67] М. Шагинян, Шевченко, М., ГИХЛ, 1941.

[68] М. Шагінян, Тарас Шевченко, К., «Дніпро», 1970, стор. 13—14.

[69] М. Рильський, Поетика Шевченка.— Наукові записки Інституту мови і літератури АН УРСР, т. 2, 1946, стор. 25.

Рильський справедливо критикував спробу Шагінян пояснити чергування розмірів у Шевченковому вірші «діалектикою народної пісні» («заспів» і «хор»): «Мені здається, що нема потреби пояснювати постійні переходи Шевченка від одного розміру до іншого, як це робить М. С. Шагінян, посилаючись на «діалектику народної пісні», на існування в ній «запевки» і «хора». Я гадаю, що віршова різноманітність українського поета, яка здається інколи навіть примхливою, йде від бажання по змозі точніше передати думку, картину, почуття, настрій, іде від того, що Шевченко належав до поетів, які сприймали світ передовсім музикально» [70].

Загалом розділ про поетику не належить до найбільш вдалих у книжці Шагінян, але у ньому — чимало тонких спостережень над поетичною майстерністю автора «Кобзаря».

Розвідка М. Рильського про Шевченкову поетику, виголошена як доповідь на ювілейному пленумі 1939 р., містить загальну характеристику художньої індивідуальності українського поета [71]. Новий варіант цієї доповіді Рильський виголосив 1942 р. на ювілейній шевченківській сесії в Уфі [72] (далі посилаємось на цей останній варіант). Окремі думки й положення своєї «Поетики Шевченка» автор використав згодом у деяких інших працях («Поезія Тараса Шевченка» та ін.).

Вже на початку своєї розвідки Рильський констатує незадовільний стан вивчення Шевченкової поетики: «Про поетику Шевченка, тобто про ту суму стильових ознак, що складають індивідуальність поета, сказано мало — та і в тій малій кількості, що сказано, є чимало спірного, а то й зовсім несправедливого» (стор. 21). Звернімо тут передусім увагу на визначення Рильським поетики як суми стильових ознак, що складають поетову індивідуальність. Таке розуміння поетики аж ніяк не приводило дослідника до вузько «технологічного» розгляду «стильових ознак» Шевченка — стиль поета він розглядає в щільному зв'язку з його психологією і змістом його творів. Під «зовсім несправедливим», що сказано про поетику Шевченка, автор розумів вульгарне тлумачення народності його творів як «простонародності», ототожнення Шевченкової поетики і народнопісенної.

Одна з провідних думок доповіді Рильського — це думка про еволюцію поетики Шевченка від досить близької до народної (але не тотожної з нею) до все більш індивідуально неповторної (хоч органічний зв'язок з фольклорною традицією поет зберіг до кінця життя), від загалом романтичної до загалом реалістичної. Ці свої погляди на еволюцію Шевченкового стилю автор ілюстрував

---

[70] М. Рильський, Поезія Тараса Шевченка, К., «Рад. письменник», 1961, стор. 33—34.

[71] VI Пленум Правления Союза советских писателей. Бюллетень, № 2, К., 1939.

[72] М. Рильський, Поетика Шевченка.— Наукові записки Інституту мови і літератури, т. 2, 1946.

спостереженнями над епітетами і образами «Кобзаря» і його ритмікою. Водночас Рильський рішуче застеріг проти надто прямолінійного тлумачення цієї схеми творчої еволюції поета: «Ця схема, як усяка схема, являє собою прокрустове ложе, на яке не так легко вкласти живий поетичний організм» (стор. 26). Дослідник нагадав, що вже в ранній творчості Шевченка є міцний струмінь реалізму, а «саме на останній період життя поетового припадає найбільше поезій, перейнятих високою патетикою і писаних далекою від повсякденності мовою» (стор. 26). У цьому зв'язку розглянув Рильський і біблійний елемент у Шевченка: «Справа йшла про вироблення в тогочасній українській літературній мові незвичайного ще для неї високого стилю» (стор. 27). Якщо пригадати, що навіть у жанрі оди українська поезія перших десятиліть XIX ст. не спромоглася вийти за рамки бурлескного стилю, ці міркування дослідника не можна не визнати слушними.

Невеличка за обсягом, але дуже змістовна, розвідка Рильського містить багато цікавих міркувань про художню індивідуальність Шевченка. Усім змістом і пафосом своєї розвідки Рильський стверджував складність Шевченкової простоти, заперечував будь-яку вульгаризацію в тлумаченні еволюції його стилю й художнього методу, зв'язків з фольклорною поетикою тощо. Ця розвідка є ніби вступом у вивчення поетики «Кобзаря» і з цього погляду не застаріла й досі.

Крім «Поетики Шевченка» Рильського (варіант 1942 р.) проблеми Шевченкового стилю порушували у воєнні роки дві студії Л. Булаховського — «Мовні засоби інтимізації в поезії Шевченка» [73] і «Російські поеми Шевченка та їх місце в системі поетичної мови першої половини XIX ст.» [74]. Автор цих праць вийшов за рамки вузько мовознавчого студіювання стилю поета. Так, у другій з названих студій він досліджує індивідуальний стиль Шевченка — автора російських поем у його відношенні до тогочасної російської стилістичної традиції. Варта уваги, наприклад, така оцінка «Тризни»: «У «Тризне» Шевченко виступає коли не як наслідувач, то як поет, що не може не підкорятись цілій низці моментів цього жанру в російській стилістичній традиції <...>. Але коли він, могутній талант, доторкується <...> церковнослов'янських поетичних лексем і фразеологізмів,— він стає відносно російських майстрів цього жанру не учнем, а геніальним суперником...» (стор. 75). Можна погодитись з Булаховським, що «вияви найбільшої художньої сили в творах Шевченка російською мовою припадають на місця, які стикаються з поезією біблійною, з лірикою псалмів», що «церковнослов'янізми для нього <...> — засоби виразу, повні почуття та своєрідної, віками нагромадженої сили» (стор. 75).

---

[73] «Вісті Академії наук УРСР», 1942, № 3—4; Наукові записки Інституту мови і літератури, т. 2, 1946.

[74] «Пам'яті Т. Г. Шевченка», М., 1944.

У повоєнні роки розробка проблем Шевченкової поетики йде дуже нерівномірно. В перше повоєнне десятиріччя ця проблематика майже зовсім не привертає уваги дослідників. Навіть нова публікація статті Рильського «Поетика Шевченка» в 1946 р., яка, здавалось би, мала заохотити літературознавців розробляти це питання, не викликала відчутного резонансу в тогочасному шевченкознавстві. Відсутність праць про поетику Шевченка в перші повоєнні роки пов'язана як із загальним станом тогочасного літературознавства, так і з нечисленністю кадрів шевченкознавців, науковим інтересам яких не завжди відповідала ця проблематика.

З другої половини 50-х років починається новий, сучасний етап розвитку шевченкознавства. Від того часу розгорнуто досить широкий фронт шевченкознавчих досліджень, з'явились нові дослідницькі кадри, опубліковано численні монографії і збірники, які відчутно посунули вперед вивчення Шевченкової спадщини. Цей загальний поступ шевченкознавства не міг не позначитись на розробці поетики «Кобзаря»: надруковано ряд книжок і статей, присвячених окремим питанням художньої специфіки поезій Шевченка. Проте й досі вивчення Шевченкової поетики загалом дещо відстає від загального розвитку шевченкознавства. Зусилля дослідників, які схильні розробляти цю проблематику, виявилися розпорошеними й спорадичними. Окремі проблеми поетики «Кобзаря» розроблено нерівномірно. У сучасному шевченкознавстві до цього часу не створено синтетичних праць з цього питання, які б узагальнили матеріал попередніх досліджень (за винятком праць з шевченківського вірша).

Про певну недооцінку цієї проблеми в повоєнні роки свідчить уже той факт, що майже в усіх виступах про стан і завдання шевченкознавства вона або зовсім оминається, або згадується між іншим. Так, нема згадки про неї в статті Д. Копиці «Найважливіші питання шевченкознавства» [75], а в доповіді Є. Кирилюка «Стан і завдання радянського шевченкознавства» хоч і зазначено, що «на всю широчінь постають питання поетичної майстерності Шевченка, дослідження принципів типізації, образності, ритміки, мелодики» [76], значення розробки цієї проблематики недостатньо акцентується. У пізнішій доповіді того ж автора «Завдання радянського шевченкознавства у підготовці до 150-річчя від дня народження великого поета» [77], як і в доповіді О. Білецького «Завдання і перспективи вивчення Шевченка» [78], проблеми дослідження Шевченкової поетики як такі взагалі не порушуються.

У повоєнні роки перші статті, так чи інакше пов'язані з дослідженням поетики «Кобзаря», починають з'являтися вже десь з 1953—1954 рр.— Л. Стеценко, «Із спостережень над мовою і

[75] «Літературна газета», 1949, 28.IV, № 17.
[76] «Збірник праць V наукової шевченківської конференції», стор. 11.
[77] «Збірник праць VIII наукової шевченківської конференції».
[78] «Збірник праць IX наукової шевченківської конференції».

стилем ранньої творчості Т. Г. Шевченка»[79]; Л. Стеценко, «Сатиричні поезії Шевченка»[80]; І. Пільгук, «Шевченкова сатира і естетичні принципи російської революційної демократії»[81]. Згодом у збірниках праць шевченківських конференцій опубліковано доповіді з окремих питань цієї проблеми — М. Рильського, Є. Кирилюка, П. Волинського, Є. Ненадкевича, Ю. Івакіна, П. Приходька, Г. Сидоренко, В. Крекотня, Т. Комаринця, Н. Чамати та ін.

Які проблеми Шевченкової поетики розробляли шевченкознавці 50—60-х років? Це, по-перше, питання стилю Шевченка, жанрів, сюжетів, композиції його творів, тобто питання, що їх зрештою можна звести до загальної проблеми художньої індивідуальності поета. І по-друге, проблеми Шевченкового вірша (ритміка, рима, строфіка, евфонія).

Оцінку досліджень Шевченкового вірша читач знайде в розділі «Віршування» (див. також перший розділ книжки Г. Сидоренко «Ритміка Шевченка»)[82]. Тут же звернемо увагу на загальну динаміку розробки даної проблеми. Якщо в другій половині 40-х років не з'явилося жодної нової праці на цю тему, а в 50-х роках майже нічого (крім згаданої статті Л. Стеценка, статті В. Несторенка[83] та деяких принагідних спостережень в працях на іншу тему, як, наприклад, у доповіді В. Крекотня[84]), то в 60-х роках таких студій опубліковано вже чимало, включаючи й монографію Г. Сидоренко про ритміку Шевченка — книжку, в якій зроблено новий крок у науковій розробці цієї проблеми[85]. На посилення досліджень у цій галузі шевченкознавства мало вплив

---

[79] Наукові записки Кіровоградського педінституту, т. 2, 1953.

[80] «Збірник праць І і ІІ наукових шевченківських конференцій».

[81] Там же. Див. також: І. Пільгук, Сатира Т. Г. Шевченка, К., «Рад. школа», 1954.

[82] Г. Сидоренко, Ритміка Шевченка, Вид-во Київського університету, 1967.

[83] В. Несторенко, Про деякі риси ритмомелодики поезій Т. Г. Шевченка.— «Праці Одеського університету», т. 147, Серія філол., вип. 8, 1958.

[84] В. Крекотень, Сатирична типізація в поемі Шевченка «Сон».— «Збірник праць V наукової шевченківської конференції».

[85] Ось деякі з праць 60-х років про Шевченкове віршування: П. Волинський, Шевченків вірш.— «Література в школі», 1961, № 5; Його ж, «Шевченків чотирнадцятискладовий вірш».— «Збірник праць ювілейної X наукової шевченківської конференції»; Його ж, «Вірш Шевченка як складова частина його поетики».— «Збірник праць ювілейної XIII шевченківської конференції»; В. Ковалевський, Ритмічні засоби українського літературного вірша, К., «Рад. письменник», 1960; праці Г. Сидоренко, зокрема: «Поезія Т. Шевченка і попередні традиції українського віршування».— У кн.: Тарас Шевченко, Вид-во Київського університету, 1961, та ін.; А. Жовтис, Шевченковский четырехстопный ямб.— У кн.: «Брат наш, друг наш», Алма-Ата, 1964; О. Цалай-Якименко, Музикальність Шевченкової поезії.— «Народна творчість та етнографія», 1965, № 2; Н. Чамата, «Чотиристопний ямб Шевченка».— «Радянське літературознавство», 1969, № 7. Загальну характеристику Шевченкової віршової системи й спостереження над його віршем містить також монографія Є. Шабліовського «Народ і слово Шевченка» (К., 1961).

як зростання загального інтересу літературознавців до питань віршування, так і шевченківські роковини 1961 та 1964 років, підготовка до яких сприяла зверненню фахівців з теорії вірша до спадщини поета.

Вивчення Шевченкового поетичного стилю реалізувалося в 50—60-х роках і в студіях з окремих питань цієї проблеми, і в працях, присвячених загальним питанням шевченкознавства, і в розвідках про той чи інший твір «Кобзаря», де певне місце посідав аналіз його поетики (деякі з таких студій присвячено саме поетиці окремого твору Шевченка).

Як приклад таких досліджень одного твору згадаймо студію Є. Ненадкевича «Поетичний епілог творчості Шевченка» [86] (про вірш «Чи не покинуть нам, небого») з її тонким відчуттям художнього стилю поета, монографію П. Приходька про поему «Сон» [87] (щоправда, в ній автор приділив увагу не стільки поетиці твору, скільки його ідейній інтерпретації), монографію М. Гнатюка про поему «Гайдамаки» [88], де чимало місця приділено аналізу поетики цього твору, монографію В. Бородіна «Три поеми Т. Г. Шевченка. Сова.— Сліпий.— Наймичка» (К., 1964), статтю Л. Кодацької «Наймичка» (порівняльний аналіз поеми і повісті)» [89].

Нема потреби перелічувати всі студії над окремими творами «Кобзаря», в яких так чи інакше порушувались питання поетики. Підкреслимо лише, що такі дослідження «конкретної поетики» Шевченкових поезій поступово нагромаджували матеріали для відповідних узагальнень щодо художньої індивідуальності поета взагалі. Зразок майстерного аналізу одного твору «Кобзаря» дав Рильський у доповіді «Балада Шевченка «У тієї Катерини» [90]. На відміну від попередніх дослідників цієї поезії, які вивчали її фольклорну генезу, автор навіть не згадує про генетичний зв'язок балади з піснею «Тройзілля», зосередивши увагу на її стильових особливостях. Дослідник виділяє дві провідні стильові риси твору — романтичність й лаконізм. Ці висновки, безперечно, можна поширити й на інші Шевченкові балади: саме романтичність і лаконізм є визначальними особливостями їх стилю (є, проте, й певні стильові нюанси; так, баладність поезії «У Вільні, городі преславнім» має в основному реалістичний характер, який визначив усю художню структуру твору.

Проблемі ліричного жанру в «Кобзарі» присвятив свою допо-

---

[86] «Збірник праць VII наукової шевченківської конференції». Аналіз нижегородських поезій Шевченка містить раніша праця Ненадкевича «Творчість Т. Г. Шевченка після заслання (1857—1858)», К., Держлітвидав України, 1956.

[87] П. Приходько, Поема Т. Г. Шевченка «Сон», К., Вид-во АН УРСР, 1957.

[88] М. Гнатюк, Поема Т. Г. Шевченка «Гайдамаки», К., Держлітвидав України, 1963.

[89] «Радянське літературознавство», 1964, № 2.

[90] «Збірник праць VII наукової шевченківської конференції».

відь «До проблеми ліричного героя в поезії Шевченка 1837—1846 рр.» Є. Кирилюк [91]. Доповідь значною мірою присвячена полеміці з думкою Л. Новиченка про те, що Шевченко як ліричний поет сформувався лише в роки заслання (див. вище). Автор доповіді звернув увагу на наявність суто ліричних поезій уже в ранній Шевченковій творчості, а також міцного ліричного струменю в поетових піснях, баладах, політичних поезіях і поемах 1837—1846 рр. У цьому зв'язку дослідник порушив проблему ліричного героя творів «Кобзаря», в образі якого об'єктивується лірична сповідь поета.

З думками Кирилюка про ліричну природу, зокрема пісенного жанру, в Шевченка перегукується виголошена пізніше доповідь М. Рильського «Жіноча» лірика Шевченка». Аналізуючи «жіночі» пісні періоду заслання, дослідник розкрив їх глибоко особистий ліричний підтекст: «Весь отой його «жіночий» цикл стоїть у найтіснішому зв'язку з мрією про особисте щастя, про одруження, про родину...»[92] Як майже в усіх своїх шевченкознавчих статтях, Рильський, говорячи про органічний зв'язок Шевченка з фольклором, виступив водночас проти прямолінійного ототожнення його поетики з народнопісенною: «...Формально, зокрема, за вишуканою строфічною побудовою, це все-таки не народні чи «зроблені під народні», а таки Шевченкові пісні» (стор. 126).

Цікава, передусім постановкою питання, а також конкретними спостереженнями, й одна з останніх шевченкознавчих статей Рильського — «Шевченко — новатор»: «Шевченко вступил в литературу как н о в а т о р ф о р м ы. Таким он оставался и там, где внешне, казалось бы, следовал фольклорным образцам» [93]. Дослідник наголосив на таких рисах новаторства поета, як мовне новаторство, розширення тематичних і жанрових меж української літератури, введення в її обіг світових сюжетів і образів, революційне спрямування. Тут же висловлено давню думку автора про музичність як визначальну особливість художньої індивідуальності Шевченка: «...Поэзия для него была именно прежде всего музыкой» (стор. 91). З висновком дослідника: «Итак, музыкальность, певучесть — основа поэтики Шевченко» (стор. 92) — можна погодитись тільки з певними застереженнями. Музичність у розумінні співучості властива далеко не всім поезіям «Кобзаря». Значна частина поетових творів розрахована не на спів, а на читання (наявність переносів, ритмічних перебоїв тощо). Виникає, отже, питання про взаємовідношення пісенного й декламаційно-ораторського та розмовного елементів у поетичній системі Шевченка. Питання це потребує дальших досліджень, зокрема щодо поетичної інтонації Шевченка. Потребує дослідниць-

---

[91] «Збірник праць IV наукової шевченківської конференції».

[92] «Збірник праць ювілейної X наукової шевченківської конференції», стор. 27.

[93] «Шевченко и мировая культура», М., «Наука», 1964, стор. 72.

кого осмислення й поставлена Рильським проблема Шевченкового новаторства. Очевидно, розв'язувати її треба ідучи шляхом не тільки аналітичних праць над поетикою «Кобзаря», а й порівняльно-історичних студій на матеріалі світової літератури.

Проте проблему типологічного вивчення Шевченкової поетики (як і його творчості взагалі) в її відношенні до поезії його доби в російській, польській, німецькій, англійській, французькій, іспанській та інших європейських літературах розроблено ще недостатньо. Ряд побіжних спостережень щодо цього маємо в працях типу «Шевченко і світова література», «Шевченко і Пушкін», «Шевченко і Некрасов», «Шевченко і Міцкевич», «Шевченко і Петефі» тощо. Але досі не створено спеціальних праць з цієї проблеми. Перспективність саме такого аспекту вивчення Шевченка в широкому європейському контексті доводить монографія І. Неупокоєвої «Революционно-романтическая поэма первой половины XIX века» (М., 1971). Досліджуючи жанрові особливості європейської революційно-романтичної поеми в її типових різновидах (ліро-епічний, філософсько-символічний, сатиричний), авторка присвятила «комедії» «Сон» значну частину розділу «Сатирична поема-фреска». Типологічне зіставлення Шевченкової «комедії» з поемами Байрона, поемою Гейне «Германія. Зимова казка», поемою Петефі «Суддя», циклами Барб'є «Ямби» і «Лазар» привело дослідницю до висновку про приналежність цього твору до того жанрового різновиду сатиричної революційно-романтичної поеми, який вона визначила терміном «поема-фреска». В українському літературознавстві усталилася думка, що «Сон» — етапний твір критичного реалізму Шевченка (хоч і визначається залежність «комедії» від романтичної поетики). З цього погляду концепція І. Неупокоєвої є дискусійною. Очевидно, розв'язуючи питання про співвідношення реалізму й романтизму в цій поемі, не можна ігнорувати того, що критична оцінка дійсності й сатира не є виключною прерогативою реалістичних творів. Саме типологічне зіставлення Шевченкового «Сну» з аналогічними явищами в європейських літературах дасть правильний методологічний шлях до його розв'язання. Типологічного зіставлення з європейською поемою першої половини XIX ст., причому і романтичною і реалістичною, потребують й інші Шевченкові поеми — соціально-побутові («Наймичка»), історичні й умовно-історичні («Неофіти»), символічні («Великий льох») тощо. Цей напрям досліджень допоможе з'ясувати, що нового вніс Шевченко в розвиток світової поеми його доби.

Детальний аналіз історико-літературних аспектів Шевченкового романтизму знаходимо в монографії П. Приходька «Шевченко й український романтизм 30—50-х років XIX ст.» (К., 1963), яка містить також окремі спостереження автора над жанром і стилем ранніх романтичних творів поета.

Чи не найбільший інтерес повоєнні шевченкознавці виявляли до спадщини Шевченка-сатирика. Цьому сприяла та обстави-

на, що питання сатири посіли досить помітне місце в радянській критиці 50-х років. Уже в середині 50-х років з'явилися згадані вище статті І. Пільгука й Л. Стеценка. У наступний час дослідницький інтерес до Шевченкової сатири дедалі зростає. Питання поетики, звичайно, не в однаковій мірі, порушувалися в працях про сатиру «Кобзаря», але, написані в різних аспектах (суспільно-історичному, історико-літературному тощо), вони так чи інакше посунули вперед вивчення цього жанру, що його загалом недооцінювали як дожовтневі, так і радянські шевченкознавці 20-х років (пригадаймо зневажливі оцінки художності поеми «Сон» у Драгоманова і Копача). Щоправда, увага до Шевченкової сатири мала дещо однобічний характер — значну частину розвідок на цю тему присвячено одному твору — «комедії» «Сон» (статті І. Пільгука, Д. Чалого, В. Крекотня, М. Високого, В. Лесина та ін., статті П. Приходька та його монографія «Поема Т. Г. Шевченка «Сон») [94]. Зокрема, в студії В. Крекотня, поряд з конкретним аналізом засобів сатиричного зображення в «комедії», знайдемо й теоретичні узагальнення про форми сатиричної типізації Шевченка. Вірно акцентуючи на переважно ліричному характері сатири цього твору, дослідник, на наш погляд, дещо недооцінив значення епічного, «об'єктивного» елементу в його художній структурі.

Проблеми шевченкового сатиричного стилю посідають помітне місце і в монографії Ю. Івакіна «Сатира Шевченка» [95]. Оскільки в Шевченка рідко трапляється «чиста сатира» (навіть у його сатиричних творах звичайно помітний міцний «позитивний» струмінь), у книжці розглядається характер взаємодії сатиричного й «позасатиричного» елементів у різних поезіях «Кобзаря». Сатиричні засоби Шевченка (гіпербола, гротеск, іронія, сарказм, безпосереднє картання тощо) аналізуються в їх зв'язку з ідейно-світоглядними позиціями поета (Шевченкова сатира — революційна політична сатира, що позначилася на її формальних особливостях — її «агітаційності», памфлетності тощо) і в її обумовленості художньою індивідуальністю поета (тяжіння до переважно «ліричних» форм сатири, до «монологічності»).

Дослідженню стилю політичної поезії автора «Кобзаря», його сатири зокрема, присвячена й наступна книжка Ю. Івакіна — «Стиль політичної поезії Шевченка» [96]. У книжці розглянуто

---

[94] Д. Чалий, Спроба ідейно-художнього аналізу поеми «Сон».— «Збірник праць IV наукової шевченківської конференції»; В. Крекотень, Сатирична типізація в поемі Шевченка «Сон».— «Збірник праць V наукової шевченківської конференції»; М. Висоцький, Ідейно-художній аналіз вступу до поеми «Сон».— «Збірник праць VI наукової шевченківської конференції»; В. Лесин, О композиции поэмы Шевченко «Сон».— Научный ежегодник (Черновицкого университета) за 1956 год, т. 1, в. 1, 1957.

[95] Ю. Івакін, Сатира Шевченка, К., Вид-во АН УРСР, 1959.

[96] Ю. Івакін, Стиль політичної поезії Шевченка. Етюди, К., Вид-во АН УРСР, 1961. Характеристика праць автора розділу Ю. Івакіна належить відповідальному редакторові книжки — Є. Кирилюкові.

окремі проблеми художньої індивідуальності Шевченка — політичного поета, такі як трансформація елементів бурлескного стилю в його громадянських поезіях, дія «чинника безцензурності» на стиль нелегальних творів поета, питання художньої реалізації революційних ідей у підцензурних його творах, проблема сатиричного гротеску в Шевченка і питання відношення стилю окремих його поезій останніх років до стилю провідного поета «Искры» — В. Курочкіна.

Про стиль громадянської музи поета йдеться і в доповіді П. Приходька «Сюжет і композиція у політичних поемах Шевченка 1843—1845 рр.». Автор говорить про «соціальний сюжет» політичних поем періоду «трьох літ», про мотивацію подій у творі соціально-політичними чинниками. Проте висновки дослідника: «у політичних поемах 1843—1845 рр. Шевченко дав глибоке реалістичне розв'язання проблеми сюжету і композиції...» [97],— є, на наш погляд, дещо категоричними і потребують уточнення, оскільки в них не враховується зв'язок сюжету й композиції Шевченкових поем з романтичною поетикою. Так, політична поема «Великий льох» і за сюжетом, і за композицією, безперечно, належить до романтичних творів поета, а ліро-епічна форма «комедії» «Сон» значною мірою йде від традиції, виробленої романтиками.

Загалом же шевченкознавці протягом останнього десятиліття більше розробляли окремі питання Шевченкової поетики, ніж намагалися виробити синтетичний погляд на художню індивідуальність автора «Кобзаря». При відсутності великих узагальнюючих праць про поетику Шевченка позитивне значення мали спроби цілісної характеристики художніх особливостей «Кобзаря» в книжках спеціально не присвячених його поетиці. В цьому плані варто згадати, крім брошури Рильського «Поезія Тараса Шевченка» (1961), в якій автор значною мірою йшов від своїх спостережень, висловлених у статті «Поетика Шевченка», книжку Є. Шабліовського «Народ і слово Шевченка».

У книжці Шабліовського стилю «Кобзаря» спеціально присвячено розділ «Художні особливості мови Шевченка» і частково деякі інші розділи («Проблема національного характеру і творчий метод Шевченка»). Аналізуючи особливості Шевченкового поетичного слова, дослідник акцентував увагу на таких його рисах як зв'язок з фольклором, простота й лаконізм, асоціативність і семантична місткість («багатющі можливості додаткових асоціацій») [98], експресивність і динамічність стилю тощо. Розділ містить також загальну характеристику Шевченкового віршування.

---

[97] «Збірник праць VI наукової шевченківської конференції», стор. 137.

[98] Є. Шабліовський, Народ і слово Шевченка, К., Вид-во АН УРСР, 1961, стор. 341.

З проблем, що їх тут порушив автор, перспективними для наступних досліджень є, на наш погляд, такі: 1. Проблема ідейно-художньої трансформації Шевченком традиційних фольклорних і літературних форм і стилістичних формул. «Фольклорні теми, мотиви, образи виступають у Шевченка в новому, вищому ідейному і художньому аспекті» (стор. 320). Цю ж закономірність помітив дослідник у трансформації бурлескної стилістики в «Кобзарі». 2. Проблема, умовно кажучи, прозаїзації вірша: «Спеціально слід спинитись на такому важливому питанні Шевченкового стилю, як зв'язок його вірша з прозою» (стор. 342). Хоч формулювання це («зв'язок вірша з прозою») не можна визнати за вдале, порушене питання справді варте уваги. Йдеться про збагачення Шевченком можливостей українського вірша і новими розмовними інтонаціями і новими лексично-стилістичними пластами. Така «прозаїзація» «розширювала поетичні можливості вірша, бо вона включала в нього теми, сюжети, матеріали, які до того були властиві лише прозі» (стор. 343). Нагадаймо, що аналогічний процес відбувався в Шевченкову добу і в російській поезії (Некрасов, поети «Искры»).

Проблемі Шевченкового стилю присвячена книжка С. Шаховського «Огонь в одежі слова. Питання майстерності і стилю поезії Т. Шевченка», розділи якої є, власне, нарисами про поетичну майстерність автора «Кобзаря». Тут варті уваги спостереження над Шевченковим тропом, його «безо́бразним» словом, епітетом. На думку дослідника, хоч який великий був вплив на Шевченка народної пісні, «основу його поетики становили оригінальні творчі винаходи» [99]. Працю Шаховського характеризує посилена увага до життя окремого слова в контексті твору (розділ «Поетика одного слова»). Цікавим є, зокрема, аналіз взаємодії тропів і «безо́бразних» слів у Шевченковому вірші (висновок: «Наснаженість «Кобзаря» тропами — колосальна, проте ще більше в ньому лексики безо́бразної» (стор. 142), а також спостереження над «головним словом» у творі (такими «головними словами», на думку автора, є в «Катерині» слово «сльози», в «Наймичці» — «мати», в «Кавказі» — «кров» і т. д.). Ці нариси є немов етюди до більшої монографічної праці про поетику Шевченка.

Дослідження Шевченкової поетики триває. Хоч за більш ніж столітню історію шевченкознавства в цій галузі зроблено багато, не можна сказати, що все вже вичерпано. Чималими є успіхи у вивченні Шевченкового віршування, в дослідженні зв'язків його поетики з народнопісенною, у спостереженнях над художньою індивідуальністю поета взагалі і над особливостями його стилю, його поетичних засобів і жанрів, над поетикою окремих творів «Кобзаря». Водночас студіювання поетики Шевченка дещо відстає від загального розвитку шевченкознавства. Чи не головним

---

[99] С. Шаховський, Огонь в одежі слова. Питання майстерності і стилю поезії Т. Шевченка, К., «Дніпро», 1964, стор. 30.

недоліком сучасного етапу вивчення цієї проблеми є відсутність синтетичних праць монографічного типу, які б узагальнили матеріал, нагромаджений попередніми дослідниками, і критично його осмислили. Поряд з дослідженнями синтетичного плану є потреба і в аналітичних студіях над конкретними питаннями поетики «Кобзаря», і в нових розвідках про поетику окремих його творів. На черзі дня — розширення фронту досліджень з Шевченкової поетики, до яких час залучити і фахівців з світової літератури. Адже без типологічно-порівняльних студій над стилем Шевченка і стилем найбільших поетів його доби в інших європейських літературах ми не з'ясуємо до кінця проблему новаторства «Кобзаря». З цього погляду варто, наприклад, зіставити стиль революційних поезій Шевченка з стилем таких революційних митців як Гейне, Фрейліграт, Гюго, Барб'є, Міцкевич.

Особливо перспективним є порівняльно-типологічний аспект дослідження Шевченкової поетики в її відношенні до російської поетичної традиції, насамперед до стилю й поетики російського громадянського вірша — від вірша Державіна, поетів-декабристів, Пушкіна до вірша Некрасова і поетів-демократів 50—60-х років.

При певній «сталості» художньої індивідуальності Шевченка протягом усього його творчого життя його поетика не залишалася незмінною. Вона еволюціонувала й збагачувалась разом з ідейним розвитком поета, розвитком його художнього методу й збагаченням життєвого й літературного досвіду. Структура форми художніх творів зрілого Шевченка не є в усіх своїх елементах тотожною з структурою його ранніх поезій. Про еволюцію Шевченкового поетичного стилю писали О. Дорошкевич, Ф. Колесса, М. Рильський та інші дослідники (в зв'язку з характеристикою його поетики, його взаємин з фольклором, з романтичною традицією тощо). У розвитку Шевченка вони констатували загальну тенденцію до індивідуалізації поетичного слова, до розширення кола поетичних асоціацій, до поглиблення реалістичної конкретності образів. Цієї проблеми так чи інакше не оминають і сучасні дослідники. Проте «еволюційний аспект» у дослідженні Шевченкової поетики вартий дальшого розвитку й поглиблення.

Віршування

Вірш Шевченка — одна з найважливіших проблем його поетики, в розробці якої існує чимала традиція і досягнуто значних успіхів. Пройшовши шлях від окремих побіжних міркувань сучасників поета до грунтовних досліджень, що з'явилися протягом останніх десятиріч, наукове вивчення Шевченкового віршування відобразило загальний поступ та деякі суттєві риси українського літературознавства, насамперед шевченкознавства та віршознавства. Віршова структура творів Шевченка служила об'єктом аналізу для вчених різних літературознавчих шкіл. Навколо неї не раз виникали дискусії, що, переростаючи межі власне віршознавчої проблематики, виходили в сфери світоглядних та естетичних позицій митця. Разом з тим з Шевченком прямо чи посередньо пов'язана більшість праць з історії українського віршування — розвиток науки про український вірш невіддільний від історії дослідження шевченківських віршових форм.

Реформаторську роль Шевченка щодо українського віршування усвідомлювали вже сучасники поета, проте жоден з них з тих чи інших причин не піднявся до розуміння її характеру та значення. Досить довго особливості вірша Шевченка, як і взагалі його поетики, бачили лише в наслідуванні фольклорних взірців і не помічали наявності в художній формі його поезій, зокрема в ритміці, сильного літературного елементу. Саме так осмислював специфічні риси стилю Шевченка автор анонімної рецензії на «Кобзар» 1840 р. в «Отечественных записках» [1], одного з перших друкованих відгуків на твори поета. Дуже виразно подібну точку зору обстоював у «Основі» 1861 р. П. Куліш: «Шевченко уклонился от ямба при самом начале своего литературного дела, как ни соблазнительно звучал тогда ямб в прекрасных стихах Пушкина. Во всем «Кобзаре», первом блестящем своем опыте, не обратился Шевченко к этому размеру. ...Народные песни... служили для Шевченко единственным образцом тона и вкуса» [2]. Поширений у XIX ст. погляд на Шевченка як на геніального самоука, «якому не було доброї школи» [3], і похідна від цієї теорії

[1] Кобзарь Т. Шевченка.— «Отечественные записки», 1840, № 5, стор. 23—24.

[2] П. Кулиш, Обзор украинской словесности. III. Артемовский-Гулак.— «Основа», 1861, № 3, стор. 85.

[3] М. П. Драгоманов, Літературно-публіцистичні праці у двох томах, т. II, К., «Наукова думка», 1970, стор. 93—94.

думка про «розтріпаність», невиробленість, «невикінченість» його творів [4] багато в чому спричинилася до того, що кілька десятиліть по смерті поета його віршування майже не привертало уваги дослідників. Вивчення віршової структури шевченківських поезій гальмувалось і через нерозробленість українського віршознавства, особливо теорії літературного вірша. Міркування про віршову форму Шевченка, що траплялися в роботах минулого століття, мали частковий характер і стосувалися кількох питань його ритміки. Ф. Свистун у книжці «Чем есть для нас Шевченко?» першим звернув увагу на поєднання в рамках одного твору у Шевченка різних метричних форм, виділивши цю особливість як одну з найхарактерніших ознак його поезії і пояснивши її вмінням Шевченка «внешнюю форму применити до внутреннего содержания» [5]. Суттєві риси його ритмічної манери побіжно відзначалися в «Передньому слові» І. Франка до Шевченкового «Перебенді» [6] та в післямові редакції «Киевской старины» до публікації списків великодних віршів [7]. Коло проблем віршування Шевченка, які потребували першочергової розробки, в XIX ст. окреслено ще не було.

Наукове вивчення Шевченкової віршової техніки започаткувала вже в XX ст. стаття С. Людкевича «Про основу і значення співності в поезії Тараса Шевченка» [8]. За широтою охоплення і глибиною осмислення проблем Шевченкового віршування ця розвідка майбутнього композитора набагато випередила майже всі інші дореволюційні віршознавчі роботи про Шевченка. Поставивши собі за мету з'ясувати причини масовості музичних обробок творів Шевченка, С. Людкевич, зокрема, розглянув деякі важливі тенденції шевченківської ритміки й фоніки. Висновки Людкевича про своєрідність та майстерність вірша Шевченка були спрямовані проти теорії про «недостачу форми» в його поезії, прибічники якої вимірювали Шевченків вірш звичними шаблонами силабо-тоніки, не підозрюючи, що «в Шевченка можуть бути якісь свого роду ще інші шаблони та зав'язки, що скла-

---

[4] Трохи раніше за Драгоманова, 1872 р., про художні якості поезії Шевченка різко негативно висловився М. Максимович (див. Жизнь и произведения Тараса Шевченко. (Свод материалов для его биографии). Составил М. К. Чалый, К., 1882, стор. 203). Навіть 1912 р., коли вже існували праці, в яких розглядалась майстерність ритмічних і фонічних побудов Шевченка-поета, Ф. Корш у статті «Шевченко серед поетів слов'янства» писав про його «недбалість» щодо форми (зб. «На спомин 50-х роковин смерті Тараса Шевченка», М., 1912, стор. 75).

[5] Ф. И. Свистун, Чем есть для нас Шевченко?, Львов, изд. ред. «Нового пролома», 1885, стор. 120.

[6] І. Франко. Переднє слово.— У кн.: Т. Г. Шевченко, Перебендя, Львів, 1889, стор. 62—63.

[7] Михайлогорский, Нелишнее слово о виршах.— «Киевская старина», 1888, № 4, стор. 106—108.

[8] «Молода Україна», 1901, № 5-6, стор. 166—175; № 8-9, стор. 305—316; 1902, № 4, стор. 124—128.

даються на його поетичну форму» [9]. Найістотнішою особливістю Шевченкової поезії С. Людкевич вважав те, що вона має «співну основу». Визначивши ознаки співності в народнопісенних текстах, дослідник наводить численні приклади з Шевченка, намагаючись довести, що ті ж самі структурні елементи, які спричиняються до мелодійності народних пісень, характерні для вірша більшості шевченківських поезій (крім ямбічних віршів). Перебільшення й однобічність, що їх припускається Людкевич, який не помітив у Шевченкових творах, складених народнопісенними розмірами, говірних віршів з їх відмінними від віршів наспівних принципами будови, не знижують цінності його праці. Її значення — в нагромадженні важливих спостережень над віршем Шевченка і особливо в спробі вперше в історії шевченкознавства систематизувати та осмислити деякі з них.

Принциповий характер статті Людкевича визначається тим, що в ній не лише декларовано, а й переконливо доведено зв'язок віршової організації народнопісенних текстів і Шевченкових творів. Його зауваження про ритмічну будову останніх стосуються головним чином акцентної системи віршів, написаних народнопісенними розмірами. Людкевич першим назвав головні віршові розміри — і народнопісенного, і літературного походження,— що трапляються у Шевченка, а також і деякі складені ними твори. Причому дослідник загалом правильно визначив кількісне співвідношення розмірів, вжитих поетом, констатувавши значну перевагу 14-складових віршів над усіма іншими. Цікаві міркування висловлені ним з приводу частих метричних змін у Шевченкових поетичних творах. С. Людкевич заперечує думку про те, що «нестійчивість» ритміки Шевченка пов'язана з браком майстерності у нього. Вона зумовлена зміною нюансів думок та почуттів, «гармонізує з усім єством поезії і усім процесом творчості Шевченкового генія» [10] і є одним з найяскравіших виявів своєрідності його ритмічної манери. Разом з тим Людкевич нагадує і про те, що чимало віршів Шевченко написав одним розміром.

Торкнувшись звукової організації шевченківських творів, дослідник відзначив наявну в них велику кількість неточних рим, що, за С. Людкевичем, всупереч поширеному погляду, зовсім не є свідченням невправності Шевченка-поета. Він показав, що багатство звучання Шевченкових віршів створюється звуковими повторами різних типів, зокрема внутрішніми римами, асонансами, алітераціями тощо.

Ідеї, висунуті С. Людкевичем у статті «Про основу і значення співності в поезії Тараса Шевченка», не дістали безпосереднього розвитку, і сама його розвідка, на жаль, не пробудила інтересу до проблем Шевченкового віршування. Надрукована у малодоступному на Східній Україні львівському часопису «Молода Украї-

[9] «Молода Україна», 1901, № 8-9, стор. 307.
[10] «Молода Україна», 1902, № 4, стор. 125.

на», вона лишалась поза увагою більшості літературознавців [11], аж поки кілька років тому не була знову відкрита Г. Сидоренко [12].

Щасливішою виявилася доля статті В. Перетца «К истории малорусского литературного стиха» [13], що побачила світ 1902 р., майже одночасно з роботою Людкевича, і тривалий час вважалася основоположною в галузі вивчення віршування Шевченка [14]. Розвідка В. Перетца — перша праця, в якій Шевченкові віршові форми, в основному форми ритмічні, розглядалися на тлі і в зв'язку з розвитком українського віршування XVIII — першої половини XIX ст. Автор аналізує поширені в українській поезії народнопісенні розміри, з'ясовує їх історію та особливості. Правильно віднісши ці розміри до силабічних, Перетц відповідно будує їх ритмічну характеристику. Він докладно спиняється на 14-складовому вірші, найулюбленішому розмірі Шевченка, а серед інших його розмірів — і на 13-, 12-, 8-складниках.

Конкретним увагам про «народний» вірш української поезії в цій широко окресленій роботі передували думки загального характеру, що стосувались в основному шевченківської ритмічної системи. Особливо цікаві зауваження Перетц присвятив співвідношенню силаботонічних і народнопісенних розмірів у Шевченка. Він першим звернув увагу на перевагу в пізніші роки його творчості силабо-тонічного вірша над народним, пояснивши цей факт входженням Шевченка «у коло інтересів тодішньої загальноросійської літератури» [15].

Цінність статті Перетца — в її фактичній частині, зокрема у спостереженнях над ритмічною організацією Шевченкових творів, помилкова ж концепція про книжне походження народнопісенних розмірів, на якій побудована розвідка, давно спростована працями віршознавців [16].

Від міркувань Перетца про порядок наголосів у складених народнопісенними розмірами творах Шевченка та інших українських поетів відштовхувався Ф. Колесса, стисло визначивши у монографії «Ритміка українських народних пісень» принципи

[11] З дослідників вірша Шевченка цю статтю пізніше згадував, зокрема, Ф. Колесса (Студії над поетичною творчістю Т. Шевченка, Львів — Київ, 1939, стор. 109).

[12] Г. К. Сидоренко, Ритміка Шевченка, Вид-во Київського університету, 1967, стор. 6—10; 42—43; Її ж, Про методологічні й методичні основи вивчення Шевченкового вірша.— «Збірник праць XV наукової шевченківської конференції», стор. 68—69.

[13] В. Н. Перетц, К истории малорусского литературного стиха.— У кн.: В. Н. Перетц, Историко-литературные исследования и материалы, т. III, СПб., 1902, стор. 344—370.

[14] Див., напр., А. В. Багрий, Т. Г. Шевченко в литературной обстановке, Баку, 1925, стор. 133; Філарет Колесса, Студії над поетичною творчістю Т. Шевченка, стор. 109.

[15] В. Н. Перетц, К истории малорусского литературного стиха, стор. 345—346.

[16] Див., напр., Філарет Колесса, Ритміка українських народних пісень. Відбиток із ЗНТШ, Львів, 1907, стор. 199—251.

акцентної будови шевченківського 14-складового вірша: «...В кожній чотирискладовій групі відзначимо один головний наголос, а в шестискладовій групі два такі наголоси, так, як це буває в коломийкових стихах. (Ці головні наголоси, з виїмкою римового, не мають стало означеного місця. Ще більша свобода панує у визначуванні і розміщенні другорядних, слабших наголосів)» (стор. 242).

З ювілеями Шевченка 1911 і 1914 рр. пов'язана поява кількох статей, які більшою чи меншою мірою порушували питання його віршування, в основному ритміки.

До плідних роздумів над віршовою манерою Шевченка спонукала відома теза А. Луначарського про оригінальність, нетрадиційність його ритміки та римування, проголошена в доповіді «Великий народний поет (Тарас Шевченко)» 1911 р. в Парижі: «Ритми і рими також не можуть бути підведені під правила загальної, від греків прийнятої просодії, хоч би і пристосованої до нашої тонічної манери. Шевченко цілком вільно йде за народною традицією і творить «вільний вірш» на кілька десятків років раніше, ніж заговорили про нього передові поети Заходу» [17]. Оскільки у Шевченкових творах не зустрічається класичний літературний тип vers libré, останнє твердження Луначарського потребує тлумачення і мало кілька інтерпретацій.

Дехто з шевченкознавців вважає, що під словами про «вільний вірш» Шевченка критик мав на увазі певну незв'язаність ритміки його поезій щодо вироблених на той час норм, насамперед численні випадки поєднання в рамках одного твору різних розмірів і віршових систем. Ця точка зору яскраво окреслена Л. Новиченком у статті 1964 р. «Кобзар промовляє до народів» [18]. В іншому плані думку А. Луначарського розвивали М. Рильський [19] та Г. Сидоренко [20]. Остання спробувала з'ясувати ознаки національного українського верлібра, зразками якого у Шевченка вважає думу Степана з поеми «Сліпий» та уривок з цієї ж поеми («Та перш ось що! треба буде...»), римовані безрозмірні рядки в «Наймичці» («Був собі дід та баба...») тощо.

Кілька зауважень про ритмічну систему шевченківських поезій, що повторювали відомі з попередніх праць положення, висловили Ф. Корш [21] і Ф. Де-ла-Барт [22] у статтях, надрукованих

---

[17] «Світова велич Шевченка», т. 1., К., Держлітвидав України, 1964, стор. 398.

[18] Леонід Новиченко, Шевченко і сучасність, К., «Дніпро», 1964, стор. 55.

[19] Максим Рильський, Поезія Тараса Шевченка, К., «Рад. письменник», 1961, стор. 13—14.

[20] Г. К. Сидоренко, «Ритміка Шевченка», стор. 95—96; Її ж, «Про «вільний вірш» у поезії Шевченка».— «Збірник праць XVII наукової шевченківської конференції», стор. 163—172.

[21] Ф. Корш, Шевченко серед поетів слов'янства.— У зб.: На спомин 50-х роковин смерті Тараса Шевченка, М., 1912, стор. 73—75.

[22] Ф. Де-ла-Барт, Шевченко народний поет.— Там же, стор. 49.

1912 р. у московському збірнику «На спомин 50-х роковин смерті Тараса Шевченка».

Найзначнішою серед робіт ювілейних років є, безперечно, стаття видатного білоруського поета, перекладача і критика М. Богдановича «Краса и сила (Опыт исследования стиха Т. Г. Шевченко)» [23]. Своє завдання Богданович вбачає в тому, щоб показати, «что в лице Шевченко мировая литература имеет поэта со стихом мелодичным и изящным» (стор. 48). Думка про високу майстерність, новаторство та самобутність віршових побудов Шевченка, що пронизує всю статтю, підтверджується аналізом, якому Богданович піддає ритмічну й звукову організацію творів поета. Серед ряду нових моментів, які вніс Богданович у вивчення віршування Шевченка, слід відзначити виділення ним у шевченківських поезіях різних типів евфонічних форм, причому дослідник намагався визначити характер і функції кожного з цих типів Шевченка. Слідом за Людкевичем він підкреслив, що свої вірші Шевченко будував на неточних римах.

В аналізі Шевченкової ритміки Богданович виходив з характерного для віршознавства 10—20-х років XX ст. протиставлення живого конкретного ритму художнього твору абстрактному метру — ідеальній схемі чергування наголошених і ненаголошених складів, вважаючи ритм «головним організуючим началом», «основним рушійним нервом» будь-якого вірша. Дослідник відзначає наявність у Шевченка цілком певних симпатій до розмірів, що збереглися протягом усієї його творчості, підкреслює вплив літературної традиції на чотиристопний ямб, правильно пояснює особливості його 14-складника зв'язками з українською народною поезією. Останній, однак, Богданович помилково відносить до силабо-тоніки і порівнює його з чотиристопним ямбом, який, він вважає, виконує у Шевченка нібито всі «штучні правила» «штучної поезії». У семистопному ж хореї з цезурою після четвертої стопи (так Богданович називає 14-складовий вірш) Шевченко, навпаки, для посилення виразності вірша дуже часто порушує розмір, замінюючи при цьому стопи хорея ямбом або амфібрахієм. Оскільки насправді в основу ритмічної організації шевченківського 14-складника, як і 14-складових народнопісенних текстів, покладений силабічний принцип, говорити про «неправильність вірша» та «недотримання розміру» в 14-складових творах Шевченка внаслідок відхилень від твердого акцентного порядку взагалі неправомірно. Що ж до його чотиристопного ямба, то сучасні роботи зафіксували у шевченківській поезії чимало випадків порушень силабо-тонічних норм першої половини XIX ст.

Попри хибність окремих моментів, що постали головним чином через недостатню розробленість теорії українського вірша, розгляд віршування Шевченка в статті Богдановича відіграв помітну роль у з'ясуванні характерних рис його віршової техніки.

---

[23] «Украинская жизнь», 1914, № 2, стор. 39—48.

Позбавлена будь-якого значення стаття буржуазного націоналіста Степана Смаль-Стоцького «Читання Шевченкових поезій», у якій ритмічна система Шевченкової творчості розглядається на основі штучної націоналістичної теорії відрубності, ізольованого розвитку української літератури від російської і світової культури. Заперечивши наявність серед метричних форм поезії Шевченка типів літературного походження, С. Смаль-Стоцький всю різноманітність шевченківських розмірів намагався втиснути в рамки однієї системи віршування, запозиченої з народної творчості. Читати Шевченкові вірші він пропонував з тактовим поділом, протяжно, як при співі. Вражає примітивне, вульгаризаторське тлумачення ним ритмічних ходів Шевченка, а також і далекий від науки тон статті, обумовлений буржуазно-націоналістичними світоглядними позиціями її автора.

Дослідженню стилістичних впливів народних дум на творчість Шевченка присвятив свою статтю Т. Сушицький[24]. Серед рис поетичного стилю, що наближають думу Степана з поеми «Сліпий» до народної творчості, він назвав нерівноскладовість рядків та переважне вживання дієслівних рим.

Отже, перші роботи, спеціально присвячені віршу Шевченка, були створені на початку XX ст. Спрямування більшості з них багато в чому визначила дискусія про майстерність Шевченка-поета. Спробам принизити естетичну цінність його творів автори кращих дореволюційних досліджень шевченківського віршування С. Людкевич та М. Богданович протиставили струнку концепцію про довершеність віршової системи Шевченка, підпорядкувавши цій концепції часткові спостереження, переважно з галузей ритміки і фоніки. В цей час починалось вивчення його віршових форм і в історичному аспекті (В. Перетц). Дореволюційне літературознавство висунуло низку найважливіших проблем вірша Шевченка, але не дало детальної розробки жодної з них.

Значно пожвавилось вивчення художньої структури творів Шевченка в 20-х роках. Органічно вливаючись у потік літератури з поетики першого післяреволюційного десятиліття, праці про вірш Шевченка відбили різні принципи підходу до мистецтва слова.

До методики аналізу вірша, виробленої формальною школою у літературознавстві, вдається автор кількох статей про Шевченкове віршування Б. Якубський[25], особливо широко використо-

---

[24] Т. С[ушицький], «Дума» Шевченка і українські думи. (До питання про стиль «Кобзаря»).— «Збірник пам'яті Тараса Шевченка» (1814—1914), Українське наукове т-во в Києві, 1915, стор. 83—90.

[25] Б. Якубський, Форма поезій Шевченка.— «Тарас Шевченко». Збірник за ред. Є. Григорука і П. Филиповича, К., ДВУ, 1921, стор. 49—73; Його ж, Із студій над Шевченковим стилем.— «Шевченківський збірник», т. І. Під ред. П. Филиповича, К., «Сорабкоп», 1924, стор. 58—77; Його ж, До проблеми ритму Шевченкової поезії.— «Шевченко та його доба». Збірник II, К., 1926, стор. 70—82.

вуючи описові засоби А. Бєлого та його послідовників. Праці Якубського, як нам здається, не можна відносити до формалістичних: дослідник не зводив мистецтво до «чистої форми». Намагаючись висвітлити проблеми віршової будови творів Шевченка, він свідомо обмежував себе розглядом формальних елементів, відзначаючи разом з тим, «що, може, єдиним правильним шляхом було б розглядати поетичні твори в неподільній єдності їх форми й змісту; але, на жаль, при сучасному стані естетики й теорії поезії ми не маємо ще методів, що давали б нам змогу аналізувати відразу єдине тіло поетичного твору» [26]. Необхідність піддавати твори Шевченка і формальному, і змістовому аналізу, визначальна роль змісту в структурі художнього твору неодноразово підкреслювалась Якубським. Роботи Якубського, як і багатьох його попередників, полемічно загострені проти недооцінки мистецької вартості Шевченкових поезій.

Якубський першим серед шевченкознавців виступив з різнобічною і системною науковою характеристикою віршування Шевченка («Форма поезій Шевченка»). Він першим проаналізував віршову будову окремого твору поета («Із студій над Шевченковим стилем»). В останній статті він поставив питання про необхідність вивчення вірша й стилю твору в їх сукупності, але сам не зміг знайти точок їх взаємодії: віршова та стилістична системи поезії «Мені однаково, чи буду» у Якубського виглядають абсолютно ізольованими одна від одної.

Чимало нового вніс Якубський у дослідження окремих складників вірша Шевченка.

Цікаві думки висловлені ним щодо особливостей строфічної організації Шевченкової поезії, яку він перший спеціально, хоча й дуже побіжно, розглянув як у загальному плані, так і стосовно до конкретного твору (йдеться про вірш «Мені однаково, чи буду»). Якубський доводить, що строфіка Шевченка багата й різноманітна, хоча і в його віршах відсутні такі складні строфічні композиції, як сонети, октави тощо. В статті «Форма поезій Шевченка» він назвав двадцять вісім видів строф, найпоширеніших у чотиристопному ямбі Шевченка, звернув увагу на різноманітність строфічної будови його 12—11-складових віршів. В шевченківських творах, написаних народнопісенними розмірами, дослідник побачив лише строфічні форми, запозичені з народної поезії. Вказавши, що Шевченко був майстром стабільних строфічних з'єднань, про що свідчать такі його поезії з витриманою строфікою, як «Садок вишневий коло хати», «Косар», Якубський слушно зауважив, що в абсолютній більшості своїх творів він, однак, «вільно ставився до строфової будови, химерно зміняв її, не заковував себе в певні строфічні пута» [27].

У характеристиці фоніки Шевченка, поданої Якубським,

---

[26] Б. Якубський, Форма поезій Шевченка, стор. 52.
[27] Б. Якубський, Форма поезій Шевченка, стор. 72.

приваблює прагнення розкрити складну звукову організацію віршів поета. Автор відзначає експресивну роль алітерацій, асонансів, рим у Шевченка, демонструє милозвучність його творів, наводячи приклади виразних звукових сполучень, цікавих рим.

Якубський першим серед українських віршознавців звернувся до прийомів статистичного методу, застосувавши їх при аналізі шевченківської ритміки. В його роботах наголошено на сумісності у творах Шевченка різнорідних метричних типів.

Дослідник висловив міркування і щодо особливостей деяких з Шевченкових розмірів. Повніше за інші розміри схарактеризований чотиристопний ямб. Висока оцінка майстерності Шевченка в розробці ямбічної традиції, вперше вагомо і доказово подана саме Якубським, є одним з головних здобутків запропонованої ним концепції шевченківської ритміки. Відзначаючи «ритмічне багатство», «легкість, співучість, музичність» ямбів Шевченка, Якубський спробував конкретизувати це твердження, оголивши «механізм» шевченківського ямбічного вірша: у статті «Із студій над Шевченковим стилем» він, зокрема, описав, спираючись на досвід російської формальної школи, ритмічну структуру поезії «Мені однаково, чи буду». Проте, на відміну від А. Бєлого та його послідовників, поряд з акцентною організацією твору, Якубський докладно розглянув і інші ритмотворчі фактори — словоподіли, явища enjambement, чергування рядків та їх закінчень, чергування строф тощо.

Серед міркувань Якубського з приводу інших шевченківських розмірів літературного походження варто підкреслити його зауваження про 12—11-складовий силабічний вірш, який він виділив як один з найбільш поширених розмірів поета.

Менш вдало розібрані Якубським розміри, запозичені Шевченком з народної творчості. Він не зумів з'ясувати ритмічної основи 14-складника. Йдучи за Богдановичем, Якубський назвав Шевченків 14-складовий вірш «вільним народним ритмом без певного метру» і намагався прикласти до нього «стопну» термінологію. Нагадаймо, що принципи ритмічної організації 14-складника Шевченка визначили ще на початку століття В. Перетц та Ф. Колесса.

До загальних недоліків статей Якубського треба віднести відсутність порівняльно-історичного матеріалу, особливо відчутну на сторінках про ритміку Шевченка, а також дещо прямолінійні спроби встановити безпосередній зв'язок між формальними елементами вірша та змістом твору. Незважаючи на численні вади праць Якубського про вірш Шевченка, їх позитивний внесок у розробку шевченківського віршування — безперечний.

Приєднавшись до висновків Якубського про формальні особливості поезії Шевченка, О. Багрій подав короткий огляд поширеності чотиристопного ямба та народних розмірів у різні періоди Шевченкової творчості, наголосивши, що «овладел ямбом Шев-

ченко уже в первый период своей деятельности, как свидетельствуют о том его русские поэмы 41—43 года»[28].

1925 р. в книжці С. Смаль-Стоцького «Ритміка Шевченкової поезії» остаточно оформилася його націоналістична концепція ритміки Шевченка. В основу розвідки Смаль-Стоцького, що була відгуком на статтю Б. Якубського «Форма поезій Шевченка», взято положення ранішої роботи — першого «Читання Шевченкових поезій».

Провідною думкою книжки Смаль-Стоцького є теза про те, що нібито ритміка всіх поетичних творів Шевченка грунтується на тактовій музичній системі українських народних пісень, розміри ж літературного походження в його віршах відсутні.

Крім коломийки, за Смаль-Стоцьким, Шевченко звертався лише до колядкових та козачкових розмірів. При цьому 12—11-складовий силабічний вірш Смаль-Стоцький вважає варіантом 14-складника, утвореним шляхом скорочення такту. Чотиристопний ямб він також зводить до колядкового розміру, посилаючись на наявні в ямбічних творах Шевченка відступи від усталеного акцентного порядку та рівноскладовості, які начебто неможливі в ямбі, проте легко пояснюються з позицій теорії музичного ритму. Насправді більшість цих відступів не порушувала ритмічної єдності чотиристопного ямба і зустрічалась у багатьох попередників поета.

Оскільки ритм музичний та ритм словесний мають зовсім неподібний матеріал, механізми виявлення кожного з них також різні. Прикладаючи до поезій Шевченка музичний ритм, Смаль-Стоцький пропонує «розбирати, читати й виголошувати» їх, «видержуючи гарно музично-ритмічні такти», тобто «зберігаючи часову одиницю такту», для чого постійно доводилося б прискорювати або, навпаки, розтягувати склади, так що вони мали б звучати в кілька разів довше чи коротше, ніж у звичайній мові. Більше того, неприродне прискорення або розтягування складів Смаль-Стоцький проголошує свідомим естетичним прийомом Шевченка, на диво примітивно і прямолінійно уявляючи собі зв'язок між змістовим та ритмічним рухом твору.

Ігноруючи зауваження дослідників ритміки Шевченка про те, що часті переходи від однієї віршової системи до іншої в рамках одного твору є дуже вдалим новаторським прийомом поета, і, бачачи в нього самі лише народнопісенні розміри, Смаль-Стоцький особливо рішуче заперечує наявність чотиристопного ямба у шевченківських творах. Аргументи, якими він намагається довести, що Шевченко не звертався до силабо-тоніки, мають антинауковий характер і виразно забарвлюють його «моністичну» теорію шевченківської ритміки у відверто націоналістичні тони. Шевченків вірш у Смаль-Стоцького постає штучно ізольованим

[28] А. В. Багрий, Т. Г. Шевченко в литературной обстановке, Баку, 1925, стор. 139.

від загальних тенденцій розвитку української ритміки (силабо-тонічні розміри, зокрема чотиристопний ямб, успішно використовувались українськими поетами — попередниками і сучасниками Шевченка), російського віршування (чотиристопний ямб, як відомо, був улюбленим розміром Пушкіна й інших російських поетів першої половини XIX ст., техніка пушкінського ямба, цього найбільш виробленого розміру доби Шевченка, мала безперечний вплив на нього), світової поезії (адже чотиристопний ямб — розмір, поширений не тільки у російській та українській, а й в поезіях деяких слов'янських та західноєвропейських народів). «Теорія народної ритміки,— як слушно зауважив Якубський у статті-відповіді на книжку Смаль-Стоцького,— ...ні в якому разі не вичерпує всієї ритміки Кобзаря» [29]. Тож заявляти про те, що Шевченко не з тих поетів, які використовують «чужинецький метр», що у виробленні форми своїх творів він обмежувався лише фольклорними джерелами і тому не мав потреби «позичати» розміри інтернаціональні, зокрема ті, які зустрічаються в російській поезії, значить, насамперед, збіднювати, спотворювати творчість самого Шевченка. «Кожна національна література,— відзначав І. Франко,— се в більшій або меншій мірі органічний виплід свого, місцевого, оригінального і своєрідного з привозним, чужим, перейнятим з довговікових міжнародних зносин. Для того вхибив би проти основ наукового досвіду той історик літератури, який би силкувався певну національну літературу показати як вповні оригінальний і своєрідний духовний виплід тої нації, або, признаючи навіть деякі чужі, міжнародні впливи на неї, лишав би їх на боці як річ маловажну або немилу для амбіції рідного народу» (XVI, 385).

Концепція ритміки Шевченка С. Смаль-Стоцького викликала заперечення абсолютної більшості дослідників шевченківського віршування. Після виходу в світ книжка «Ритміка Шевченкової поезії» була піддана гострій критиці. Переконливе спростування основних її положень подав Б. Якубський у статті «До проблеми ритму Шевченкової поезії». Критичні зауваження на адресу С. Смаль-Стоцького висловили Б. Навроцький [30], А. Шамрай [31], О. Дорошкевич [32], Ф. Колесса [33] та ін.

Поряд з працями, що давали загальний погляд на вірш Шев-

---

[29] Б. Якубський, До проблеми ритму Шевченкової поезії.— «Шевченко та його доба». Збірник II, К., 1926, стор. 72.

[30] Б. Навроцький, Проблеми Шевченкової поетики.— «Червоний шлях», 1926, № 2, стор. 150; Його ж, Шевченкова творчість. Збірка статтів, Х.— К., ЛІМ, 1931, стор. 29.

[31] А. Шамрай, До еволюції коломийкового вірша в творчості Т. Шевченка.— «Шевченко». Річник другий, стор. 94.

[32] О. Дорошкевич, Етюди з шевченкознавства. Збірка статей, Х.— К., ДВУ, 1930, стор. 30—31.

[33] Філарет Колесса, Студії над поетичною творчістю Т. Шевченка, стор. 110—111, 157—158.

ченка і були спробами його різнобічної характеристики, у 20-х роках з'явились дослідження, автори яких зосередили увагу на розробці вужчого кола проблем Шевченкового віршування.

До останніх слід віднести статтю Д. Загула «Рима в «Кобзарі», перший спеціальний розгляд видів Шевченкових рим та їх функцій, підсумований аргументованим висновком про те, що «рима в Шевченка досить багата, різноманітна й цікава» [34]. Класифікувавши рими за складовим обсягом, характером звучання і розташуванням у вірші, Д. Загул вказав і на деякі специфічні риси шевченківського римування. Так, він звернув увагу на відносну поширеність у поезії Шевченка початкових і «серединних» рим. Крім евфонічної та ритмічної функції рими у Шевченкових віршах, Загул відзначає її інтонаційно-синтаксичну роль та експресивне навантаження, простежуючи в ряді випадків зв'язки римових груп із змістом твору.

В статті вперше поставлено питання про еволюцію рими Шевченка. Загул слушно заперечив думку про те, ніби в шевченківській поезії переважають флективні, насамперед дієслівні рими: «Дієслівні рими зустрічаються частіше в першій половині «Кобзаря». де переважає народна форма. Що далі до кінця книжки, тим цих рим значно менше. Складають вони в «Кобзарі» тільки $^1/_4$ частину всієї кількості Шевченкових рим. Переважна більшість — це рими з словами різних граматичних категорій і форм. Не буде помилковим вважати, що до заслання в поета панувала ще звукова, суфіксальна рима, а коренева тільки зароджувалась. На засланні ж, головно від 1849 р., дієслівна і взагалі суфіксально-флективна рима уступає місце римі граматично неоднорідній, як у ритміці — народні ритми дають місце чотирьохстоповому ямбу» (стор. 117). Однак час зміни типових римових структур у Шевченковій творчості визначений Загулом неточно. Як встановив сучасний дослідник В. Коптілов, злам на користь нефлективної рими стався в Шевченка ще до заслання, в період «трьох літ», «можливо, ...в зв'язку з надзвичайним розширенням тематики і поглибленням ідейного змісту творів Шевченка цього періоду порівняно з його ранніми поезіями» [35].

Увага більшості дослідників наприкінці 20-х років спрямовується в бік вивчення шевченківських віршових форм народнопісенного походження, головним чином ритміко-інтонаційних особливостей 14-складника.

Засоби ускладнення проти народнопісенної структури Шевченкового 14-складового вірша порівняно широко розглянув А. Шамрай. Його стаття «До еволюції коломийкового вірша в

---

[34] «Шевченківський збірник». Том перший. Під ред. П. Филиповича, стор. 118.

[35] В. В. Коптілов, Деякі мовні особливості Шевченкової рими.— Мовознавство. Наукові записки Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР, т. XVII, К., Вид-во АН УРСР, 1962, стор. 105—106.

творчості Т. Шевченка»[36] цінна, по-перше, тим, що в ній вперше була поставлена проблема розвитку ритміко-інтонаційної структури Шевченкових творів, і, по-друге, що ця проблема досліджувалась у зв'язку з ідейно-творчою еволюцією поета. «Подібно тому, як ідеологічно зазнав Шевченко крутих змін,— відзначав А. Шамрай,— так само і форми його лірики в процесі свого розвитку від пісенного ладу виросли до запальної ораторської імпровізації, що є типова прикмета його віршів пізнішого періоду» (стор. 95). Шамрай виділив і проаналізував два інтонаційно-ритмічні типи 14-складника Шевченка. Перший тип, характерний для віршів молодого поета, на думку Шамрая, «до деталей зберігає прикмети коломийки» (стор. 98). Другий тип, вироблений самим Шевченком на початку 40-х років у зв'язку з переходом до тем широкого громадянського звучання, спирається на цілу систему відступів од народнопісенної основи. Шамрай переконливо показав, що нові інтонаційно-ритмічні форми 14-складника Шевченка були органічною частиною стилістичної системи його пізнішої поезії.

А. Шамрай ритмічні особливості 14-складника слушно аналізував з позицій народнопісенної силабіки. С. Никифоряк[37], визначаючи ритмічні принципи Шевченкового 14-складового вірша у статті того ж часу, що й праця А. Шамрая, приєднався до помилкової формули М. Богдановича про те, що 14-складник — це вільний народний розмір з нахилом до семистопного хорея, цезурованого після четвертої стопи, вірш ритмічний, а не метричний.

Поставивши собі за мету висвітлити взаємозв'язки ритміки та римування в поезії Шевченка, С. Никифоряк, однак, із завданням не впорався. Його розвідка в основній частині хибує на суб'єктивізм та спрощенство: автор абсолютно довільно співвідносить певні настрої поета з тими чи іншими метричними та римовими формами. Загальна характеристика шевченківського віршування побудована в нього на переказі тез Богдановича та Якубського і не містить оригінальних думок. Однак заслуговує на увагу спроба Никифоряка статистично дослідити зміну розмірів та строфічних побудов у поемі «Гайдамаки».

У другій половині 20-х — на початку 30-х років з'являються різнопланові спроби підсумувати вивчення організації вірша Шевченка. Друкуються праці, в яких узагальнюється наявний на той час матеріал про Шевченкове віршування та оглядаються розвідки з цієї проблеми.

Перший коротенький систематизований виклад відомостей про формальні ознаки шевченківського вірша зробив О. Дорошкевич[38].

---

[36] «Шевченко». Річник другий, стор. 93—104.

[37] Сава Никифоряк, Рима і ритм у Шевченка.— ЗНТШ, т. XCIX, ч. I. Праці філологічні, Львів, 1930, стор. 245—250.

[38] О. Дорошкевич, Українська література. Підручник для старших груп семирічної школи, вид. 3, «Книгоспілка», 1927, стор. 149—154.

Більш грунтовною роботою такого ж плану був розділ «Формальні особливості ліро-епічних творів Шевченка» у книжці О. Багрія «Т. Г. Шевченко. Том перший» [39], що являв собою старанний і кваліфікований переказ основних положень віршознавчих студій Якубського, Загула, Богдановича та ін.

Трохи раніше той же автор виступив з докладним і вдалим бібліографічним оглядом праць про Шевченків вірш [40].

Науково осмислив набутки дослідження віршування Шевченка та визначив основні завдання подальшої його розробки О. Дорошкевич у статті «Сучасний стан шевченкознавства» [41]. Відзначивши, що серед проблем шевченківської поетики найкраще вивчена ритміка, він констатував, що і тут справа не пішла далі попередньої постановки питання. Саме недостатня розробленість основ віршування Шевченка спричинилася, на думку Дорошкевича, до виникнення помилкових концепцій і поглядів на ритмічні принципи Шевченкової поезії.

Першочерговим у дослідженні шевченківського віршування автор вважав «обслідування ритмічних візерунків окремих ліричних п'єс і варіантів» у Шевченка, вивчення можливостей його метрики та впливу його поетики на сучасників і наступників. Дорошкевич закликав ліквідувати прірву між дослідженням форми і змісту Шевченкових творів. Ця думка набула, однак, у статті «Сучасний стан шевченкознавства» вульгарно-соціологічного відтінку: Дорошкевич виступив за встановлення безпосередніх зв'язків між «поетичною технікою Шевченка» та «ідеологією тієї суспільної верстви, що несподівано заговорила Шевченковими устами» (стор. 35).

Тенденції прямолінійно-соціологічного підходу до вивчення Шевченкових віршових форм виявилися в статтях Б. Навроцького «Проблеми соціологічної аналізи Шевченкового поетичного стилю», «Проблеми інтонаційно-композиційної аналізи Шевченкового вірша». «Проблема соціології Шевченкового римування», що ввійшли до його збірки «Шевченкова творчість» [42]. Відзначаючи вади цих статей [43], не слід забувати і те нове й корисне, що вніс Навроцький у розробку питань українського віршування взагалі і Шевченкового зокрема.

Визнаючи право на існування описових праць з поетики, Навроцький вчасно і цілком слушно акцентував увагу на однобічно-

---

[39] О. Багрій, Т. Г. Шевченко. Том перший, Х., ДВУ, 1930, стор. 191—199.

[40] А. В. Багрий, Т. Г. Шевченко в литературной обстановке, стор. 133—146.

[41] О. Дорошкевич, Етюди з шевченкознавства. Збірка статей, Х.—К., ДВУ, 1930, стор. 29—35.

[42] Б. Навроцький, Шевченкова творчість. Збірка статтів, Х.—К., ЛІМ, 1931.

[43] Див., наприклад, Г. К. Сидоренко, Ритміка Шевченка, стор. 24—25.

сті таких праць і разом з тим вказав на недостатність формального вивчення вірша. Він неодноразово підкреслював умовність «окремого часткового досліду» при вивченні явищ поетичного стилю, зокрема і при аналізі віршових форм, вважаючи, що для синтетичних студій над віршем Шевченка, студій, у яких одночасно розглядалися б його головні формальні чинники в зв'язку зі змістом твору, давно вже настав час.

На жаль, Навроцький не усвідомив необхідності вироблення, для здійснення своєї позитивної програми, принципово нового методу дослідження художньої форми. В його статтях пропагується еклектичний «формально-соціологічний» підхід до вивчення проблем віршування. Вразливістю його вихідних позицій і пояснюються суперечності та помилкові твердження, які трапляються у Навроцького.

Безперечною заслугою Навроцького є те, що він переконливо показав синтезуючу роль інтонації в системі поетичного твору, яка справді є ніби єднальною ланкою при взаємодії ритмічної й фонічної систем, з одного боку, та ліричного змісту — з другого. З цього погляду особливий інтерес являє собою стаття 1926 р. «Проблеми Шевченкової поетики» [44], що містить чимало цікавих і влучних спостережень над особливостями інтонаційних побудов віршів Шевченка і разом з тим є першою вдалою спробою комплексного аналізу його творів (причому розглядаються власне віршові, стилістичні, змістові елементи в їх сукупності).

Ця ж стаття, обтяжена вульгарно-соціологічними додатками, передрукована в збірнику «Шевченкова творчість» під назвою «Проблеми інтонаційно-композиційної аналізи Шевченкового вірша». Дослідницький матеріал її лишився без змін. Прямолінійно-соціологічний підхід до проблем віршування позначився, головним чином, на теоретичних пасажах про соціальну зумовленість кожного окремого художнього засобу.

Найбільшого впливу ідей вульгарного соціологізму зазнала, безперечно, стаття Б. Навроцького «Проблема соціології Шевченкового римування». В її основу покладені цінні матеріали про звукові теми у творах Шевченка, активну роль у формуванні яких відіграє римування. Проте не нова у віршознавстві теза про участь комплексів звукових повторів у композиційному та змістовому русі твору трактується Навроцьким спрощено. Пов'язуючи генезу цих комплексів з народнопоетичною творчістю, дослідник пояснює їх наявність у творах Шевченка класовим походженням поета. Всупереч своїм же застереженням про «неправомірність безпосереднього зведення поетичного стилю до соціально-економічної бази» [45], він пише про застосування окремих римових ходів у Шевченкових віршах як про свідомий, до того ж ідеологічно та соціально зумовлений акт. Тим часом вибір

[44] Б. Навроцький, Проблеми Шевченкової поетики.— «Червоний шлях», 1926, № 2, стор. 149—161.

[45] Б. Навроцький, Шевченкова творчість, стор. 50.

віршових форм залежить насамперед від фонетичних можливостей мови, безпосередні ж зв'язки між ритмічними і фонічними варіаціями та змістовим рухом твору можуть бути встановлені дуже рідко. Причому «змістом» у таких випадках є не тематичний (як це уявляє собі Б. Навроцький), а емоційний рух вірша.

Поширення вульгарного соціологізму в дослідженні проблем поетики, тенденції якого так явно відбилися в статтях Б. Навроцького в збірці «Шевченкова творчість», як відомо, загальмувало розвиток віршознавства. «Стремясь преодолеть недостатки, характерные для 20-х годов, наука впадала в другую крайность,— зазначає про цей період у розвитку радянського літературознавства В. Кожинов.— Ставя перед собой цель дать широкие обобщения, освоить художественную целостность стиля, поэтика далеко не всегда обеспечивала «тылы» исследования и отрывалась от предметной конкретности и структуры произведения. Расширение интересов поэтики, стремление изучать все элементы формы вело нередко к иной односторонности — к отвлечению от проблем художественного слова» [45а].

Після праць Навроцького в 30-х роках розвідки про вірш Шевченка майже не з'являються.

Кілька уваг, що їх присвятив Шевченковому віршуванню В. Кононович у статті 1936 р. «До питання про художні засоби поезії Т. Г. Шевченка», мають неоригінальний (повторюють помилкову тезу Богдановича про панування силабо-тоніки у Шевченка) або вульгарний (спрощено тлумачать зв'язки фоніки Шевченка зі змістом його творів) характер [46].

Активізація інтересу до шевченківського віршування спостерігається в ювілейному 1939 р., коли з'являється низка кваліфікованих і цікавих розвідок на цю тему. В них нема й сліду прямолінійно-соціологічного підходу до проблем поетики, а розвивається на вищому методологічному рівні лінія кращих віршознавчих досліджень про Шевченка 20-х років. Основний напрямок студій над віршем Шевченка цього часу визначають спроби дослідників систематизувати матеріал з окремих віршознавчих галузей і на цій основі побудувати узагальнення, що стосуються особливостей Шевченкової віршової манери. Різні за широтою охоплення проблем, ці студії присвячені головним чином характеристиці ритміки Шевченка. Майже всі вони розглядають її в цілому (Ф. Колесса [47], М. Плісецький [48], М. Рильський [49],

---

[45а] «Сов. литературоведение за 50 лет», Л., «Наука», 1968, стор. 380.

[46] «Молодняцький літературний альманах», [К.], Держлітвидав, 1936, стор. 174—175.

[47] Ф і л а р е т К о л е с с а, Студії над поетичною творчістю Т. Шевченка, Львів — Київ, 1939, стор. 107—169.

[48] М. П л і с е ц ь к и й, Ритміка поезії Шевченка.— «Літературна критика», 1939, № 2-3, стор. 177—197.

[49] М а к с и м Р ы л ь с к и й, [Поэтика Шевченка].— VI Пленум Правления Союза советских писателей СССР, посвященный 125-летию со дня

О. Квятковський [50], М. Шагінян [51]), і лише одна робота — окреме її питання (О. Розенберг [52]).

Кращі з них позначені тенденціями історизму у вивченні явищ Шевченкової віршової техніки, що виявляються як у прагненні вивести вірш Шевченка з еволюції українських віршових форм, так і в спробах окреслити розвиток формальних, головним чином ритмічних, елементів у творах самого поета. Якщо з висвітленням змін в індивідуальній Шевченковій ритмотворчості автори праць, надрукованих 1939 р., справлялися цілком задовільно, то їхні намагання розглянути вірш Шевченка на тлі розвитку українського віршування натрапляли на значні труднощі, пов'язані, насамперед, з недостатньою на той час розробленістю теорії та історії українського вірша, труднощі, що їх не всі з дослідників шевченківського віршування змогли подолати.

Характерний щодо цього приклад подає загалом цінна стаття М. Плісецького «Ритміка поезії Шевченка», в якій висунуто чітку і науково аргументовану концепцію ритмічної організації Шевченкових творів. Заслугою Плісецького є те, що він порівняно широко і переконливо показав реформаторський підхід Шевченка до кожної з метричних форм, до якої він більш-менш систематично звертався. Причому, якщо про новаторську переробку Шевченком народнопісенного 14-складника вже писав раніше за М. Плісецького, хоча й не так докладно, А. Шамрай і одночасно з автором аналізованої статті того ж таки 1939 р. Ф. Колесса [53], то пріоритет у постановці питання про ритмічну своєрідність шевченківського чотиристопного ямба належить саме М. Плісецькому. З значно меншою повнотою, ніж 14-складовий вірш та чотиристопний ямб, у статті досліджується третій за поширеністю в Шевченковій поезії 12—11-складовий розмір. Ритмічні ознаки величезної різноманітності розмірів народнопісенного походження, які, поряд з 14-складником, зустрічаються у Шевченка, він не характеризує зовсім, застерігши, що це завдання спеціальної студії.

Робота Плісецького не вільна, однак, від помилок і сумнівних тверджень. Так, автор не завжди правильно визначає розміри (особливо народнопісенного походження), до яких звертався Шевченко. Дещо перебільшив він змістову та ритмічну самостійність

рождения Тараса Григорьевича Шевченко. Бюллетень № 2, К., Гослитиздат Украины, 1939, стор. 81—97.

[50] А. Квятковский, Особенности метрики и ритмики Шевченко.— «Литературная учеба», 1939, № 6, стор. 56—67.

[51] М. Шагинян, Шевченко, М., Гослитиздат, 1941.

[52] А. Г. Розенберг, Вопросы ритмики Т. Г. Шевченко.— Учені записки Харківського державного університету ім. О. М. Горького, № 17. Труди філологічного факультету, № 1. Збірник, присвячений 125-річчю з дня народження Т. Г. Шевченка, Х., 1939, стор. 45—50.

[53] Філарет Колесса, Студії над поетичною творчістю Т. Шевченка, стор. 148—151.

8- та 6-складових рядків його 14-складника. Особливо суттєвих прорахунків допустився дослідник у вступній історико-теоретичній частині статті, яка передує безпосередньому розглядові Шевченкової ритміки. Вірно накресливши напрям еволюції віршових систем у літературній російській та українській поезії, Плісецький повністю ототожнив лінії їх розвитку, не помітивши особливостей українського віршування першої половини XIX ст. порівняно з російським, які виявилися, зокрема, в активному співіснуванні у творах українських поетів того часу силабіки та силабо-тоніки.

У тому, що український силабічний вірш протримався мало не на століття довше від російського, велику роль відіграли силабічні народнопісенні розміри, які широко використовувались попередниками Шевченка. Чи не найбільш популярним серед них, як відомо, був 14-складовий вірш, до якого зверталися багато хто з українських поетів першої половини XIX ст. Тож абсолютно неправий М. Плісецький, коли, наводячи шевченківські 14-складові рядки, пише про їх «незвичну форму, різко відмінну од ритмів поезії попередників і сучасників Шевченка» [54], і заявляє, що до Шевченка були зроблені лише «поодинокі спроби» «творити за допомогою принципів ритму народної пісні» (стор. 179). Характер «поодиноких спроб» насправді мало звертання до народнопісенних розмірів у російській, але аж ніяк не в українській поезії дошевченківської доби.

До накладання схеми розвитку російського віршування на український вірш, як це зроблено у статті М. Плісецького «Ритміка поезії Шевченка», спричинилися суттєві прогалини в українському передвоєнному віршознавстві, ліквідувати які великою мірою допомогла розвідка Ф. Колесси «Віршова форма поезій Т. Шевченка», що була надрукована в його книжці 1939 р. «Студії над поетичною творчістю Т. Шевченка».

У цій праці Ф. Колесса правильно висвітлив відношення Шевченкового віршування до народної пісні, з одного боку, та до літературної поезії — з другого. Він подав на українському матеріалі цінні міркування про природу й історію мало не всіх розмірів Шевченка, відзначивши, зокрема, давню традицію засвоєння українською літературою народнопісенних ритмів. Разом з тим він зумів розкрити новаторську роль Шевченка в розвитку українських віршових форм (особливо форм народнопісенного походження), вказавши, хоча й не зовсім чітко, на її обумовленість розширенням у творах поета тематичних, жанрових та стилістичних обріїв української літератури.

Виділивши дві версифікаційні системи, на яких грунтується Шевченків вірш,— силабічну та метротонічну,— найбільшу увагу Ф. Колесса приділив описові силабічних розмірів Шевченка, вперше подавши майже вичерпний перегляд його метричних форм, своїм походженням пов'язаних з народнопісенною творчістю. Най-

[54] М. Плісецький, Ритміка поезії Шевченка, стор. 177.

повніше проаналізована ритмічна структура обох інтонаційних типів (наспівного і говірного) шевченківського 14-складового вірша. Особливо цінні зауваження стосуються акцентної організації цього розміру. Колесса виявив тенденції щодо розміщення наголосів у 14-складниках Шевченка, підкріпивши свої спостереження статистичними обчисленнями. Він був першим серед українських віршознавців, який не зупинився перед складністю сумлінного лінгвістичного підходу до акцентної характеристики вірша: розглядаючи Шевченкові 14-складники з акцентного боку, він позначав градацію наголосів щодо сили, причому враховував не тільки головні і побічні наголоси у словах, а й два ступені сили серед головних наголосів.

Менш докладно схарактеризовано у Колесси ритмічні чинники шевченківських розмірів літературного походження. Він підкреслив важливе ритмотворче значення в ямбічному і хореїчному вірші словоподілів, націливши на їх вивчення майбутніх дослідників Шевченкового ямба.

У «Віршовій формі поезій Т. Шевченка» вперше в українському віршознавстві розглянуто різні типи віршової інтонації та їх ритміко-синтаксичні особливості. Колесса виділив у 14-складнику Шевченка, крім традиційного, наспівного типу, ще й говірний тип, для якого властиві розходження між ритмічним та синтаксичним укладом, зокрема enjambement'и, відсутні у пісенному вірші. «Вироблення цього (говірного.— *Н. Ч.*) вірша та пристособлення його до широкого розповідного стилю,— відзначав Ф. Колесса,— це вже заслуга самого Шевченка, що випередив з того боку інших українських поетів» [55].

Цікаві зауваження висловив Колесса і щодо особливостей строфічної будови шевченківської поезії. Він показав розмаїтість строфіки Шевченка у творах, написаних народнопісенними розмірами, переглянувши строфічні форми, запозичені поетом з народної творчості, а також і нові види строф, які він склав у дусі народної поезії, користуючись елементами народнопісенного вірша. Але, твердячи, що строфічний уклад характерний для невеликої кількості шевченківських творів, переважаюча ж частина їх — астрофічна, Колесса явно спростив проблему строфіки Шевченка. Шевченкові вірші здебільшого неоднотипні щодо строфічної організації. Багато з них являють собою складне поєднання різних видів строф, строфоїдів і астрофічних конструкцій.

«Віршова форма поезій Т. Шевченка» — перша синтетична студія з питань шевченківського віршування. Ретельний добір і вивчення значного матеріалу не тільки з української, а й з інших слов'янських літератур дали змогу авторові ряд проблем поставити вперше, в розробку інших внести серйозні корективи. Велика ерудованість у питаннях літературної версифікації й

[55] Ф і л а р е т К о л е с с а, Студії над поетичною творчістю Т. Шевченка, стор. 151.

особливо музичної та словесної ритмічної організації українських народних пісень, як і загальна висока філологічна кваліфікованість Колесси, роблять його працю про вірш Шевченка класичною в українському віршознавстві.

В «Студіях над поетичною творчістю Т. Шевченка» Ф. Колесса не пробував встановити зв'язки поетичного змісту та віршової форми у Шевченка. Ця плідна наукова тенденція досить вдало проявилася в розвідках про шевченківське віршування двох інших авторів — О. Розенберга та М. Плісецького.

Розенберг, розглянувши ритміко-синтаксичну будову 14-складового вірша поеми «Катерина», звернув увагу на відступи від народнопісенної ритміки, які, за його спостереженнями, припадали переважно на епічні та драматичні частини твору, тоді як «лирические отступления ближе всего воспроизводят по своему ритмико-синтаксическому строению народную песню» [56].

М. Плісецький у статті «Ритміка поезії Шевченка» прагнув вирішити завдання ширшого плану. Намагаючись з'ясувати змістові основи головних шевченківських розмірів, він дослідив зміни метричних форм в межах одного твору та вживаність окремих розмірів у різні періоди творчості Шевченка. Плісецький показав, що шевченківським розмірам властиві певні функціональні — жанрові, стилістичні, композиційні — тенденції, які змінюються разом із загальною еволюцією його метрики. Одночасно він підкреслив «небезпечність всілякої вульгаризації» у тлумаченні залежності зміни ритму від змісту твору, оскільки її причинами можуть бути зовсім невловимі «найтонші асоціації поета».

Питання віршової організації творів Шевченка порушували на VI Пленумі Правління Спілки радянських письменників, присвяченому 125-річчю від дня його народження, М. Рильський [57] та К. Чуковський [58].

Усталенню правильного погляду на основні метричні принципи Шевченкового віршування сприяла доповідь М. Рильського та написані на її основі численні статті [59]. В перші з них вкралися неточності, які з часом самим М. Рильським були усунуті. Так, правильно виділивши в шевченківській поетичній спадщині дві групи розмірів — силабо-тонічну та силабічну народнопісенного походження,— М. Рильський до останньої помилково відніс

---

[56] А. Г. Розенберг, Вопросы ритмики Т. Г. Шевченко, стор. 50.

[57] VI пленум правления Союза советских писателей СССР, посвященный 125-летию со дня рождения Тараса Григорьевича Шевченко, Бюллетень № 2, стор. 81—97.

[58] VI пленум правления Союза советских писателей СССР, посвященный 125-летию со дня рождения Тараса Григорьевича Шевченко, Бюллетень № 3, К., Гослитиздат Украины, 1939, стор. 103—125.

[59] Максим Рильський, Поетика Шевченка.— Наукові записки Інституту мови і літератури АН УРСР, т. 2, К., Вид-во АН УРСР, 1946, стор. 21—29; Його ж, Поетика Шевченка.— У кн.: Т. Г. Шевченко в критиці. Збірник статей, рецензій та висловлювань.., К., Держлітвидав України, 1953, стор. 174—189 та ін.

12—11-складові вірші поета. Дещо поспішив він, беззастережно назвавши, слідом за Богдановичем та Якубським, Шевченків чотиристопний ямб ямбом пушкінського типу. Насправді ямбічний вірш Шевченка, хоча й тяжіє до пушкінських ритмічних норм, виявляє разом з тим численні ознаки індивідуальної шевченківської ритмотворчості.

Чуковський відзначив вражаюче фонічне і ритмічне багатство Шевченкових поезій у зв'язку з проблемою їх перекладу на інші мови.

Окреме місце серед робіт про вірш Шевченка 1939 р. посідає стаття О. Квятковського «Особенности метрики и ритмики Шевченко» [60], побудована на малопопулярній у віршознавстві теорії константного та інверсованого ритмів. У відповідності з цією теорією, вважаючи, що більшість силабічних віршів грунтується на стопах чи кратах з однорідним акцентним порядком, який, проте, на відміну від порядку наголосів у силабо-тоніці, в деяких випадках може порушуватись, Квятковський бачить стопний, хореїчний принцип і в основі шевченківських 14-складника та 12—11-складового вірша. 14-складник Шевченка, за О. Квятковським, «это тот же четырехстопный хорей, но только с ритмической инверсией» (тобто зі зміщеннями наголосу) (стор. 58). Так само і шевченківський 12—11-складовий силабічний вірш літературного походження визначається ним як «шестистопный хорей (но с инверсированным ритмом)» (стор. 59). Проте ні в 14-складовому, ні в 12—11-складовому віршах Шевченка немає чітко вираженого і періодично повторюваного ритмічного імпульсу, що примушує читача чекати наголосу на певному складі. Типізація наголосів за місцем, що справді існує в Шевченковому 14-складнику і в 14-складових народнопісенних текстах, як і в більшості 12—11-складових силабічних віршів українських поетів першої половини XIX ст., в тому числі й у Шевченка, зовсім не передбачає однотипного акцентного малюнка. Хореїзація, про яку пише Квятковський, є лише одним з проявів цієї акцентної типізації, причому в непарних рядках шевченківського 14-складника вона існує поряд з ямбізацією, в парних — поряд з амфібрахізацією. Щодо 12—11-складового вірша Шевченка, то і кількість рядків, які за родподілом наголосів збігаються з хореїчними схемами, в ньому значно менша від кількості рядків із схемами амфібрахічними [61]. Разом з тим багато 12-складових і особливо 14-складо-

---

[60] «Литературная учеба», 1939, № 6, стор. 56—67.

[61] Про те, до яких натяжок змушений вдаватися О. Квятковський, щоб підігнати під шестистопні хореї 12—11-складові вірші Шевченка, дає уявлення такий уривок з його статті: «...У Шевченко мы наблюдаем классические образцы любопытнейшего явления метрики — смещения ритма под напором сильной инверсии; в результате шестистопный инверсированный хорей незаметно обращается в четырехстопный амфибрахий. Только соответствующей интонацией можно вернуть такому стиху хореическую слышимость» (стор. 59). І далі, наводячи відомі рядки з «Гайдамаків» «Все йде, все минає — і краю немає...» і т. д., що мають виразну

вих рядків у Шевченка за своїм акцентним порядком не наближаються до жодної з силабо-тонічних схем. Ритмічна організація силабічних віршів Шевченка базується не на хореїчній стопі з ритмічною інверсією, тобто чітко визначеному порядку наголосів, від якого іноді можна відступати, як про це пише Квятковський, а на рухливості наголосів, що поєднується з певною впорядкованістю в їх розташуванні у рядку.

У відповідності з теорією інверсованого ритму Квятковський досліджує й інші Шевченкові силабічні розміри народнопісенного походження, нівелюючи при цьому їх ритмічну своєрідність. Ямб Шевченка схарактеризований ним дуже невиразно. Найбільш переконливі і цінні в статті думки про неприпустимість метризації шевченківських силабічних віршів при перекладі їх на російську мову [62]. Ритмічні перегуки 14-складників Шевченка та 14-складових віршів «Думы про Опанаса» Е. Багрицького та «Над ракой Арэсай» Янки Купали, що на них вказує Квятковський, варто дослідити грунтовніше [63].

До ювілейних праць примикає робота М. Шагінян про Шевченка, опублікована частинами 1939 р. і видана книжкою 1941 р. [64] 1946 р. з невеликими змінами книжка вийшла вдруге і відтоді неодноразово перевидавалася за текстом 1946 р.

У розділі «Поэтика Кобзаря», значною мірою присвяченому проблемам вірша Шевченка, йдеться, власне, тільки про його ритміку. Як і весь розділ, ця його частина дуже неоднорідна: поряд із влучними спостереженнями над ритмічними особливостями шевченківських творів у ній трапляються твердження хибні і дискусійні.

Всупереч поширеній серед дослідників тенденції відносити шевченківські ямби до пушкінського ямбічного типу, Шагінян наголосила на їх оригінальності та самобутності: «Начав с неизбежной зависимости от Пушкина (русская поэма «Слепая»), он очень скоро от нее освободился. Его самостоятельность в ямбе пришла к нему вместе с первой по-настоящему осознанной революционной темой» [65]. Шагінян цілком правильно пов'язала еволюцію ямба Шевченка з ідейним розвитком поета, з появою в його творах нових інтонаційних тем. Одним з проявів ритмічної

амфібрахічну тенденцію, автор підсумовує: «Секрет правильной рецитации таких стихов заключается в искусстве интонации, подчеркивающей двухдольность строения стиха» (стор. 60). Незрозуміло, для чого вигадувати таке «мистецтво» інтонації, яке зсуває природний наголос слів?!

[62] Про це говорив також К. Чуковський на VI пленумі СРП 1939 р. (див. VI пленум правления Союза советских писателей СССР., Бюллетень № 3, стор. 104—105, 112—113, 117).

[63] Основні положення аналізованої роботи О. Квятковський повторив у статті «Шевченковский стих» до свого «Поэтического словаря», М., «Советская энциклопедия», 1966, стор. 343—345.

[64] Мариэтта Шагинян, Шевченко, М., 1941.

[65] Мариэтта Шагинян, Тарас Шевченко, М., Гослитиздат, 1946, стор. 28.

своєрідності вірша Шевченка вона слушно назвала порушення поетом канонів «суворого ямба».

Разом з тим уже наведена щойно цитата з книжки Шагінян містить положення помилкове: навіть побіжний перегляд поеми «Слепая» переконує в інтонаційній та ритмічній близькості її чотиристопного ямба до ямбічного вірша не самого Пушкіна, а деяких поетів пушкінської генерації, що пізніше підтвердилося здійсненим К. Тарановським статистичним аналізом розташування наголосів та словоподілів у російських поемах Шевченка та творах Пушкіна і російських поетів 30-х років XIX ст. [66]

Навряд чи є потреба спеціально спростовувати безпідставне твердження М. Шагінян про те, нібито українській мові чотиристопний ямб «мало властивий» та «чужий». Складніша справа з силабічною системою віршування, яку дослідниця також вважає «абсолютно невластивою» українській мові. Аргументоване заперечення подібних до М. Шагінян поглядів, як і виклад різних точок зору на це питання, читач знайде в «Студіях над поетичною творчістю Т. Шевченка» Ф. Колесси [67]. Помиляється Шагінян і тоді, коли зауважує, що Шевченко у своїх творах майже ніколи не витримує характерної для силабіки рівної кількості складів у рядку. Досить згадати хоч би його 14-складник, на багато тисяч рядків якого зафіксовано лише кілька порушень рівноскладовості. Про штучність спроб Шагінян пояснити властиву Шевченковим творам зміну розмірів «діалектикою народної пісні» («заспіву» і «хору») свого часу писав М. Рильський [68].

Отже, набуток літературознавства у вивченні проблем віршування Шевченка за ювілейний 1939 р. був чималий. Увага дослідників у цей час зосередилась на розробці першорядних за своєю важливістю проблем шевченківської ритміки. Особливо детально розглядалися віршові форми Шевченка народнопісенного походження. Разом з тим було поставлено питання та здійснено перші кроки у з'ясуванні ритмічної специфіки його чотиристопного ямба. Незрівнянно менше зусиль автори віршознавчих праць про Шевченка спрямовували на дослідження інтонаційних та звукових побудов поета. Варто ще раз згадати про позитивні методологічні тенденції, які намітилися в цих працях.

На жаль, успіхи передвоєнних робіт про Шевченкове віршування не дістали безпосереднього розвитку. Перші післявоєнні радянські розвідки про шевченківський вірш з'явилися лише наприкінці 50-х років.

У першій половині 50-х років віршознавчу роботу про Шевченка надрукував за кордоном К. Тарановський. В ній висвітлю-

---

[66] Кирил Тарановски, Четворостопни јамб Т. Шевченка.— «Јужнословенски филолог», XX, кн. 1—4, Београд, 1953—1954, стор. 143—190. Див. статистичну таблицю в кінці статті.

[67] Філарет Колесса, Студії над поетичною творчістю Т. Шевченка, стор. 113—114.

[68] Максим Рильський, Поезія Тараса Шевченка, К., «Рад. письменник», 1961, стор. 83—84.

валась одна з найактуальніших тем Шевченкового віршування — ритмічні особливості його чотиристопного ямба. Своїми дослідницькими прийомами розвідка Тарановського щільно пов'язана з працями російських віршознавців 10—20-х років, особливо Б. Томашевського, на зразок статей якого «Ритмика 4-стопного ямба по наблюдениям над стихом «Евгения Онегина» та «Пятистопный ямб Пушкина» [69] вона і будується.

Як і у А. Бєлого та Б. Томашевського, в основу студії К. Тарановського покладено порівняльно-статистичний метод. К. Тарановський перший і поки що єдиний дослідник українського вірша, який так широко застосував статистику до його вивчення: обрахункам піддані не тільки найсуттєвіші чинники ритму українського та російського чотиристопного ямба — розподіл наголосів за стопами, склад акцентних варіацій та розташування словоподілів — у різні роки творчості Шевченка, але й притягнуті для їх тлумачення статистичні відомості по ямбічному віршу кількох російських поетів першої половини XIX ст., зокрема Пушкіна [70], а також творів XVIII ст.— «Енеїди» І. Котляревського та «Энейды» М. Осипова. Всебічний розгляд зібраних матеріалів дав змогу К. Тарановському довести близькість ритмічної інерції шевченківських ямбічних віршів до ямба пушкінського типу. Водночас у статті відзначено риси своєрідності ритміки чотиристопного ямба Шевченка та вперше накреслено еволюцію його ямбічної техніки.

Висновки Тарановського про акцентну організацію шевченківських ямбічних творів дещо збіднені, оскільки при статистичних підрахунках ним не зроблена градація головних наголосів щодо сили. Поза його увагою лишились також і побічні наголоси. Щоправда, повний акцентний облік не провадився у великих масштабах у жодній праці про російський або український вірш. Досі ще не вироблена й методика опису акцентних співвідношень у рядку для статистичних праць.

Заслугою Тарановського є те, що він першим охарактеризував систему словоподілів українського та російського чотиристопного ямба Шевченка, дослідивши її на тлі словоподільних тенденцій української та російської художньої прози і чотиристопного ямбічного вірша російських поетів. Серед виявленої ним низки цікавих моментів відзначимо вплив народнопісенної ритміки на фразування ямбічних рядків раннього Шевченка.

Слід вказати, що в аналізованій статті Тарановський виявив себе теоретиком українського вірша досить широкого плану; він зупинився на деяких цікавих тенденціях не тільки шевченків-

---

[69] Обидві статті Б. Томашевського ввійшли до його кн.: О стихе, «Прибой», 1929.

[70] Нагадаймо, що К. Тарановський — автор двох великих праць про російські двоскладові розміри («Руски дводелни ритмови», I—II, Београд, 1953 та «Ruski četverostopni jamb u prvin dvema decenijama XX veka».— «Južnoslovenski filolog», XXI, 1—4, 1955—1956, стор. 15—43).

ської ритміки, а й української ритміки взагалі. В останній частині своєї розвідки К. Тарановський, на відміну від Б. Томашевського та багатьох інших авторів описових праць з ритміки, спробував встановити змістові функції основних розмірів Шевченка.

Подана Тарановським характеристика чотиристопного ямба Шевченка ліквідувала одну з суттєвих прогалин у розробці ритміки поета. Наведені ним цінні статистичні матеріали прислужаться багатьом дослідникам українського віршування.

З другої половини 50-х років виразно визначилося піднесення науки про вірш. Різко збільшились масштаби віршознавчих досліджень. Одночасно помітно зросла їх якість. Явно активізувався у цей період і інтерес до проблем Шевченкового віршування, чому, безперечно, сприяли також і ювілеї поета 1961 та 1964 рр. Він виявився у загальних працях з теорії та історії українського, а також російського і білоруського вірша (книжки Л. Тимофєєва, Б. Томашевського, В. Ковалевського, Г. Сидоренко, П. Волинського, А. Кацнельсона, І. Ралька[71]), де розгляд явищ віршування Шевченка допомагав з'ясувати суттєві тенденції розвитку віршових форм. Кваліфікований аналіз віршової організації творів поета посів помітне місце і в шевченкознавчих студіях загального плану кінця 50—60-х років (книжки Є. Кирилюка, О. Білецького й О. Дейча, Є. Шаблiовського, Ф. Прийми та ін.[72]) та в написаних у цей же час розвідках з інших питань шевченківської поетики (статті М. Рильського, В. Крекотня[73]). За останні півтора десятиліття надруковано чимало і власне віршознавчих робіт про Шевченка. Основні здобутки у вивченні його віршування, як і раніше, пов'язані з розробкою ритміки. Разом

---

[71] Л. И. Тимофеев, Очерки теории и истории русского стиха, М., Гослитиздат, 1958, стор. 168—169; Б. В. Томашевский, Стих и язык. Филологические очерки, М.— Л., Гослитиздат, 1959, стор. 58; Володимир Ковалевський, Ритмічні засоби українського літературного вірша. Спроба систематики, К., «Рад. письменник», 1960; Його ж, Рима. Ритмічні засоби українського вірша, К., «Рад. письменник», 1965; Галина Сидоренко, Віршування в українській літературі, К., «Рад. письменник», 1962; П. К. Волинський, Основи теорії літератури, К., «Рад. школа», 1962; Друге видання — 1967 р.; А. Кацнельсон, Правдива іскра Прометея. Особливості віршованого слова, К., «Дніпро», 1968; І. Д. Ралько, Беларускі верш. Старонкі гісторыі і тэорыі. Мінск, «Вышэйшая школа», 1969.

[72] Є. П. Кирилюк, Т. Г. Шевченко. Життя і творчість, К., Держлітвидав України, 1959; Друге видання — 1964 р.; О. Білецький, О. Дейч, Тарас Григорович Шевченко. Літературний портрет, К., Держлітвидав, 1961; Євген Шабліовський, Народ і слово Шевченка, К., Вид-во АН УРСР, 1961; Ф. Я. Прийма, Шевченко и русская литература XIX века, М.— Л., Изд-во АН СССР, 1961.

[73] В. І. Крекотень, Сатирична типізація в поемі Шевченка «Сон» («У всякого своя доля»).— «Збірник праць V наукової шевченківської конференції», стор. 61—62; М. Т. Рильський, Балада Шевченка «У тієї Катерини».— «Збірник праць VII наукової шевченківської конференції», стор. 53—54.

з тим увагу дослідників все більше привертають особливості Шевченкової фоніки, меншою мірою строфіки та інтонації, у висвітленні яких також досягнуто певних успіхів.

Перші післявоєнні радянські роботи, в яких розглядалися віршові форми поезії Шевченка, здебільшого не були спеціальними студіями його віршової техніки. Автори цих різних за своєю проблематикою праць найчастіше відзначали специфічну рису ритміки Шевченка — поліметрію його творів, з більшою або меншою повнотою характеризували основні чинники та поширеність за періодами творчості поета його головних розмірів, а також майстерність його евфонічних побудов [74]. Стаття В. Несторенка «Про деякі риси ритмомелодики поезії Т. Г. Шевченка» [75] — одна з двох [76] віршознавчих розвідок про Шевченка 50-х років — не виходила з кола вищеназваних питань і не внесла принципово нового у розробку його віршування. Серед цікавих зауважень про Шевченкову ритмічну структуру, що містилися в статті М. Рильського «Балада Шевченка «У тієї Катерини», слід виділити тезу про своєрідність ямбів поета [77].

1960 р. опубліковано першу статтю одного з найактивніших дослідників шевченківського вірша Г. Сидоренко «Ритміка Шевченка» [78], де з'ясовувався ритмічний та строфічний лад творів поета. Перша її частина, ритмознавча, майже без змін передрукована 1962 р. у книжці «Віршування в українській літературі» [79], є цікавою спробою розкрити характерні ознаки ритмічної системи поезії Шевченка, насамперед засобів олітературення народнопісенної ритміки. Правильно назвавши основні чинники трансформації в шевченківській творчості народнопісенних розмірів у «нові форми ритмів літературного вірша», Г. Сидоренко, на наш погляд, дещо перебільшила роль акцентної типізації у перебудові Шевченком 14-складника.

Г. Сидоренко — єдиний дослідник, що присвятила спеціальні роботи строфіці Шевченка. Строфічні форми шевченківських текстів розглянуті в другій частині аналізованої статті та в окремому розділі монографії «Ритміка Шевченка» [80]. Підійшовши до вивчення строфічної структури Шевченкових віршів з точки зору

---

[74] Є. П. Кирилюк, Т. Г. Шевченко. Життя і творчість, К., 1959, стор. 50—52; Л. И. Тимофеев, Очерки теории и истории русского стиха, стор. 168—169; Б. В. Томашевский, Стих и язык. Филологические очерки, стор. 58.

[75] Праці Одеського державного університету ім. І. І. Мечникова. Рік XCIV, т. 148. Серія філологічних наук. Вип. 8, 1958, стор. 21—27.

[76] Стаття Л. Ф. Стеценка «Із спостережень над римою в ранній творчості Шевченка» (1957) аналізується нижче.

[77] «Збірник праць VII наукової шевченківської конференції», стор. 53.

[78] «Збірник праць IX наукової шевченківської конференції», стор. 83—101.

[79] Галина Сидоренко, Віршування в українській літературі, К., «Рад. письменник», 1962, стор. 62—75.

[80] Г. К. Сидоренко, Ритміка Шевченка, Вид-во Київського університету, 1967, стор. 151—175.

її співвіднесеності з тематичним та емоційним рухом твору, Г. Сидоренко по-новому вирішила питання про типи строфічних побудов у Шевченка. Відзначивши, що в шевченківській поезії майже немає творів з однотипною строфічною системою, вона показала, як зміни у відтінках змісту та метричні зміни зумовлюють перехід до нових видів строф, строфоїдів чи астрофічних конструкцій. Г. Сидоренко цілком слушно виділила в окремий тип строфічної організації у Шевченка справді поширені в його поезії строфоподібні єдності рядків з нерегламентованою їх кількістю, визначивши ці єдності брюсовським терміном «строфоїд». Вона перша переконливо і докладно схарактеризувала структурні ознаки строфоїдів у Шевченка. Цікаві спостереження стосуються графіки шевченківських поетичних творів, яку вперше, у зв'язку зі строфою, спеціально досліджувала також Г. Сидоренко (стор. 173—175).

1960 р. з дуже непереконливою концепцією ритмічної організації вірша Шевченка виступив В. Ковалевський[81], який намагався систематизувати його ритмічні форми на основі двох видів стоп — двоскладової та чотирискладової, звівши тим самим всю розмаїтість Шевченкової метрики до одного силабо-тонічного типу. Причому під чотирискладові стопи, за теорією В. Ковалевського, мали підійти всі, крім ямбічного, розміри поезії Шевченка, в тому числі і такі різні за своїми ритмічними принципами форми, як 14-складовий, 12—11-складовий та думний вірші. Показово, що ці форми розглянуто поза історичним грунтом, на якому вони зросли. Так, приміром, відзначивши, що 14-складник Шевченка не вкладається у рамки книжної силабіки, Ковалевський чомусь не згадав про існування народнопісенної «умовної» силабіки та народнопісенного прототипу цього вірша. Зрозуміло, що наслідком неісторичного підходу до явищ Шевченкового віршування могли бути тільки грубі натяжки та помилкові висновки.

Навпаки, правильна методологічна установка щодо шевченківського чотиристопного ямба допомогла В. Ковалевському подати слушні міркування про близькість цього розміру у Шевченка до ритмічних норм ямбічного вірша Пушкіна, а не Котляревського, і разом з тим вказати на його своєрідність, зумовлену акцентною специфікою української мови та впливом народного віршування. Слід, однак, зауважити, що, прагнучи врахувати роль побічних наголосів у ритмічному русі українського вірша, Ковалевський явно її перебільшив. Це знайшло вияв, зокрема, у зрівнюванні ритмотворчого значення головних і побічних наголосів чотиристопного ямба Шевченка у системі аномальних іпостас (зміщень наголосів з сильного на слабке місце стопи).

---

[81] Володимир Ковалевський, Ритмічні засоби українського літературного вірша. Спроба систематики, К., «Рад. письменник», 1960, стор. 126—157. Див. також: Володимир Ковалевський, Рима. Ритмічні засоби українського вірша, К., «Рад. письменник», 1965, стор. 198—200.

Прагнення осмислити специфіку шевченківського вірша на широкому порівняльно-історичному тлі виявилося в багатьох працях останнього десятиріччя. Для характеристики віршування Шевченка притягаються відомості не тільки з української, а й з російської, білоруської, польської, чеської та іншої поезії. Нові цінні міркування про відношення шевченківських віршових форм до попередніх традицій українського віршування містяться в роботах Г. Сидоренко та П. Волинського.

Г. Сидоренко [82] простежила еволюцію найважливіших Шевченкових метричних, а також деяких римових та строфічних типів у дошевченківській літературі, показала творче переосмислення Шевченком досягнень його попередників та сучасників. Вона відзначила специфічні явища віршування поета, що суттєво розширили змістові можливості розмірів, до яких він звертався.

У статті П. Волинського «Шевченків чотирнадцятискладовий вірш» [83] ритміко-інтонаційні та експресивні особливості 14-складника Шевченка висвітлювались у зв'язку з історією 14-складового розміру в українській та польській поезії, причому віршові ознаки 14-складових народнопісенних текстів та розвиток 14-складової форми в українській літературі проаналізовано значно грунтовніше, ніж це було зроблено раніше.

Матеріали з історії 14-складового розміру в народнопісенній та літературній творчості багатьох слов'янських народів (білорусів, поляків, сербів, словаків та ін.) використав І. Ралько [84], який запропонував нову концепцію Шевченкового 14-складника. Слушно критикуючи силабо-тонічну теорію цього розміру, І. Ралько обійшов мовчанням найбільш поширене в сучасному віршознавстві визначення 14-складника Шевченка як силабічного вірша і помилково кваліфікував його як вірш тонічний.

На зіставленні ритмічних модифікацій чотиристопного ямба Шевченка і російських поетів першої половини XIX ст. побудував статтю «Шевченковский четырехстопный ямб» О. Жовтіс [85]. Вона створена по слідах дискусії про Шевченків вірш, що відбулася 1963 р. на сторінках газети «Літературна Україна» [86], в ході якої

---

[82] Г. К. Сидоренко, Поезія Т. Шевченка і попередні традиції українського віршування.— «Тарас Шевченко. До 100-річчя з дня смерті», Вид-во Київського університету, 1961, стор. 125—144; Її ж, На вершинах майстерності.— «Світова велич Шевченка», т. 2, К., 1964, стор. 506—517.

[83] «Збірник праць ювілейної X наукової шевченківської конференції», стор. 187—207.

[84] І. Д. Ралько, Беларускі верш. Старонкі гісторыі і тэорыі, Мінск, «Вышэйшая школа», 1969.

[85] «Брат наш, друг наш». Сборник статей к 150-летию со дня рождения Т. Г. Шевченко, Алма-Ата, 1964, стор. 111—134.

[86] Див. О. Л. Жовтіс, Майстер розкріпаченого вірша. Деякі особливості Шевченкової поетики.— «Літературна Україна», 1963, 26 березня; М. Рильський, Ще раз про Шевченкову поетику. Відкритий лист до О. Л. Жовтіса.— «Літературна Україна», 1963, 19 квітня; «Багатство Шевченкової поетики». Виступи С. Цетляка, Б. Завадки і М. Рильського.— «Літературна Україна», 1963, 21 травня.

було підкреслено необхідність детального вивчення специфіки віршування Шевченка, зокрема особливостей його чотиристопного ямба. В статті описано чимало наявних у шевченківських ямбічних творах випадків порушень ритмічних принципів російської силабо-тоніки, які автор намагався розглянути на тлі загального руху поезії в напрямі збагачення засобів віршової виразності. Міркування Жовтіса про акцентні тенденції чотиристопного ямба Шевченка різних періодів творчості загалом наближаються до висновків К. Тарановського, проте чіткістю та аргументованістю поступаються перед останніми [87].

Думка про ритмічне новаторство поезії Шевченка лягла в основу й іншої статті О. Жовтіса — «Общие принципы ритмической организации стиха Т. Г. Шевченко» [88], в якій відступи від сучасних поетові ритмічних канонів досліджуються в зв'язку з їх експресивними функціями.

Спроби розкрити змістовність шевченківської віршової форми здійснені в багатьох роботах кінця 50-х та в 60-х роках. Слушні зауваження про зв'язки ритмічного та змістового руху в різних творах Шевченка, крім О. Жовтіса, подали В. Крекотень, Г. Сидоренко [89]. В. Лесик у статті «Ритміка поетичного твору» [90] показав, як складність і багатоплановість змісту поеми «Гайдамаки», зміна подій, думок, настроїв, переживань автора і його героїв позначались на ритміко-інтонаційній системі твору, спричинювались до строфічної перебудови. Найбільш грунтовні студії цього плану належать П. Волинському, який перший серед дослідників вірша Шевченка предметом свого аналізу обрав не окремий елемент або тип і навіть не окремий аспект віршової організації Шевченкових поезій, а всю сукупність віршових засобів як цілісну структуру, схарактеризувавши цю сукупність у єдності зі змістом конкретних художніх творів.

У статтях «Шевченків вірш» [91] та «Шевченків чотирнадцятискладовий вірш» П. Волинський розкрив, стосовно до головних розмірів поета, обумовленість жанрово-стилістичним типом твору ритмічних та інтонаційно-синтаксичних особливостей вірша. У дещо іншому напрямі проблема Шевченкової змістовної форми до-

---

[87] Так, приміром, високий процент рядків з пірихієм на третій стопі не може бути показником ритмічної близькості вірша Пушкіна і Шевченка, як це стверджує О. Жовтіс, оскільки характеризує чотиристопний ямб більшості російських та українських поетів XIX ст.

[88] Филологический сборник [Министерство высшего и среднего специального образования Казахской ССР], вып. 2, Алма-Ата, 1963, стор. 62—72.

[89] В. І. Крекотень, Сатирична типізація в поемі Шевченка «Сон» («У всякого своя доля»).— «Збірник праць V наукової шевченківської конференції», стор. 61—62; Г. К. Сидоренко, Ритміка Шевченка, Вид-во Київського університету, 1967.

[90] «Українська мова і література в школі», 1964, № 7, стор. 13—23.

[91] «Література в школі», 1961, № 5, стор. 17—32. Розширений варіант статті у кн.: «Світова велич Шевченка», т. 2, К., Держлітвидав України, 1964, стор. 443—468.

сліджена в статті «Вірш Шевченка як складова частина його поетики» [92], в якій докладно розглянуті експресивні функції наспівного і говірного типів його вірша. П. Волинський описав різноманітні форми інтонаційно-ритмічних композицій шевченківської поезії, показавши, що вони позначені геніальним новаторством. Його роботи відзначаються багатством тонких спостережень про ритмічні й інтонаційні властивості розмірів Шевченка, про віршові модуляції в різних його творах та їх смислове навантаження. На жаль, вивчення віршової інтонації — цей чи не найбільш перспективний шлях розвитку сучасного віршознавства — серед післявоєнних дослідників Шевченкового віршування привабив поки що лише одного П. Волинського.

Навпаки, питання евфонії Шевченка, головним чином його римування, набули у другій половині 50-х — у 60-і роки досить широкої розробки. Спеціальні розвідки з цієї проблеми належать Л. Стеценкові, В. Коптілову, А. Колодяжному та Г. Сидоренко [93], які, вказавши на оригінальність та виключну розмаїтість римових типів у Шевченка, розглянули їх роль в організації поетичної мови і побудові твору.

Л. Стеценко, зупинившись на деяких з способів римування раннього Шевченка, звернув увагу на відступи в його віршах від канонів тогочасної поетики та на зв'язок римових особливостей шевченківських творів з народнопоетичною практикою. Орієнтацією на фольклор Л. Стеценко помилково пояснив і характерне для всіх періодів творчості Шевченка вільне розміщення рим у вірші, що насправді не відповідає народнопісенній традиції і зумовлене відсутністю у більшості шевченківських поезій однорідних строфічних конструкцій.

Специфіку рими Шевченка вдало досліджував В. Коптілов. Він визначив фонетичну, морфологічну та синтаксичну природу деяких поширених Шевченкових римових видів, показав складність організації поезії Шевченка з боку римування. Велике місце у статтях В. Коптілова посідає розгляд різного типу зв'язків римування зі змістом шевченківських творів, зокрема семантичні зіставлення найбільш поширених римових пар та сполучень, з'ясування композиційної ролі рими у віршах Шевченка тощо.

Всебічністю підходу до вивчення Шевченкового римування відзначається монографія Г. Сидоренко про ритміку Шевченка,

[92] «Збірник праць ювілейної XIII наукової шевченківської конференції», стор. 94—135.

[93] Л. Ф. Стеценко, Із спостережень над римою в ранній творчості Шевченка.— «Збірник праць V наукової шевченківської конференції», стор. 30—37; В. В. Коптілов, Деякі мовні особливості Шевченкової рими.— «Мовознавство. Наукові записки», К., 1962, стор. 101—107; Його ж, Майстерність римування в поезіях Т. Г. Шевченка останнього періоду творчості.— «Джерела мовної майстерності Т. Г. Шевченка. Зб. статей». К., Вид-во АН УРСР, 1964, стор. 155—162; А. С. Колодяжний, Звукова інструментовка поезій Т. Г. Шевченка.— «Українська мова і література в школі», 1965, № 2, стор. 11—19; Г. К. Сидоренко, Ритміка Шевченка, стор. 122—150.

спеціальний розділ якої присвячений його римі. Авторка намагається розкрити новаторську спрямованість шевченківської римової техніки, яка багатьма своїми засобами випередила явища, що їх віршознавство вважало відкриттям поезії XX ст. В роботі висвітлюються зв'язки римування Шевченка з римовою культурою його часу, зокрема з особливостями народнопісенного римування. Позитивним моментом в книзі Г. Сидоренко є те, що система рим в ній досліджується як складова частина звукової організації поезії Шевченка, поряд з іншими елементами фоніки, а також іноді разом з ритміко-інтонаційним ладом його творів.

Евфонічні чинники шевченківського вірша, в основному звукові анафори, епіфори і деякі комбінації звукових повторів розглянув А. Колодяжний у статті «Звукова інструментовка поезії Т. Г. Шевченка», в якій зроблено спробу розкрити, як досягається музичність, багатство звучання Шевченкових творів.

Наслідком багаторічних студій над віршем Шевченка і разом з тим узагальненням досягнень інших авторів є монографія Г. Сидоренко «Ритміка Шевченка» [94]. Г. Сидоренко проаналізувала всі компоненти ритміки шевченківських поезій, включаючи римування і строфіку, ритмотворче значення яких вона перша грунтовно висвітлила. Дослідниця показала величезні ритмічні можливості головних Шевченкових розмірів та працю поета над удосконаленням і урізноманітненням своєї ритміки. Ритмічна структура його творів у книжці Г. Сидоренко нерідко розглядається одночасно з іншими поетичними засобами. Її робота приваблює новими зауваженнями про своєрідність окремих явищ поезії Шевченка (наприклад, enjambement'ів в його ямбах), а також прагненням осмислити великий конкретно-історичний матеріал, пов'язаний з шевченківським віршем і, спираючись на нього, з'ясувати важливі теоретичні питання (специфічність української народнопісенної силабіки, українського верлібра тощо).

Починаючи з 1964 р. Г. Сидоренко виступила з кількома розвідками, що підсумовували досвід вивчення шевченківського віршування. Ці розвідки, являючи собою в одних випадках огляд праць про вірш Шевченка [95], в іншому — спеціальну спробу з'ясу-

---

[94] Г. К. Сидоренко, Ритміка Шевченка, Вид-во Київського університету, 1967.

[95] Г. К. Сидоренко, Наукове вивчення ритміки Т. Г. Шевченка.— «Дослідження творчості Т. Г. Шевченка». Збірник статей викладачів та аспірантів філологічного факультету, присвячений 150-річчю з дня народження Т. Г. Шевченка, Вид-во Київського університету, 1964, стор. 92—101; Її ж, Техніка шевченківського вірша та проблеми її вивчення.— «Світова велич Тараса Шевченка. Тези доповідей республіканської міжвузівської наукової сесії, присвяченої 150-річчю з дня народження Т. Г. Шевченка (17—19 березня 1964 р.)», Вид-во Київського університету, 1964, стор. 9—10; Її ж, Ритміка Шевченка, стор. 5—36; Її ж, Українське радянське віршознавство.— «Українське радянське літературознавство за 50 років», Вид-во Київського університету, 1968, стор. 126—132.

вати методологічні та методичні позиції, з яких провадилась його розробка [96], в основному правильно висвітлювали проблему.

Отже, останні півтора десятиліття досить багаті на пошуки та досягнення у вивченні особливостей вірша Шевченка, яке на цьому етапі стає значно ширшою і різноманітнішою, ніж у попередні роки, галуззю дослідження його поетики. Плідні методологічні та методичні принципи, з яких виходили автори більшості віршознавчих студій про Шевченка, дали змогу вирішити складні проблеми і значно поглибити аналіз шевченківських віршових форм.

Проте, незважаючи на безперечні успіхи, особливо у вивченні ритміки, в розробці Шевченкового віршування лишаються ще серйозні прогалини та недостатньо розв'язані питання.

Гостро відчувається потреба в працях описових і довідкових. Єдиною описовою працею про вірш Шевченка, що відповідає сучасним вимогам, є стаття К. Тарановського про чотиристопний ямб. Цілком очевидно, що й інші основні Шевченкові розміри повинні бути так само старанно описані з боку їх найважливіших ритмотворчих чинників. На часі створення метричного довідника і словника рим Шевченка. Ефективність такої значної за обсягом роботи багато в чому залежить від того, чи будуть застосовані до аналізу шевченківського вірша сучасні статистичні методи.

Шляхи та способи вирішення проблем Шевченкового віршування мають стати різноманітнішими. Цінні висновки щодо своєрідності віршових побудов у Шевченка, безперечно, чекають дослідників організації вірша окремих його творів. Необхідно докладніше схарактеризувати шевченківську поезію з боку ритміки, фоніки, строфіки, мелодики, грунтовніше розглянути найбільш важливі конструктивні елементи Шевченкового вірша (в першу чергу — з менш розроблених галузей віршування — інтонації та евфонії) в процесі їх еволюції у творчості поета та в порівнянні з головними особливостями розвитку віршових форм його доби. Разом з тим всебічного розвитку мають набути тенденції, що вже намітилися в кращих віршознавчих студіях про Шевченка останніх років — прагнення вивчити вірш і стиль поетичного твору в їх сукупності та змістовність віршових форм.

---

[96] Г. Сидоренко, Про методологічні й методичні основи вивчення Шевченкового вірша.— «Збірник праць XV наукової шевченківської конференції», стор. 66—75.

Художня проза

Дослідження прозової спадщини Шевченка має складну й незвичайну історію. Воно здійснювалось нерівномірно, з великими паузами і часто з тенденційним ставленням до російських творів поета. Різні погляди на повісті були щільно пов'язані з суспільно-політичною й літературною боротьбою і обумовленою цим відмінністю естетичних і соціальних позицій критиків, що писали про Шевченка. Неоднакове сприймання повістей сучасниками поета й критиками в дореволюційному шевченкознавстві і в перші десятиліття радянської влади приводило до діаметрально протилежних висновків про суспільне значення прози Шевченка, її художню цінність.

Вже сучасники поета по-різному ставились до його прозових спроб. Одні (Бр. Залеський, М. Осипов, О. Писемський) вітали появу російських повістей, давали їм схвальну оцінку, всіляко допомагали поетові в їх публікації, інші (П. Куліш, С. Аксаков) не тільки не радили друкувати, а взагалі умовляли не займатися прозою. Безуспішними були кількарічні намагання Шевченка надрукувати деякі з повістей в російських журналах, зокрема «Княгиню», «Варнака» й «Прогулку с удовольствием и не без морали». Результатом такого ставлення до прозових творів було те, що за життя поета і довгий час по його смерті жодна з повістей не була надрукована.

Вперше про існування російських повістей Шевченка широке коло читачів довідалося з оголошення М. Лазаревського в журналі «Основа» [1], в якому повідомлялося про дешевий розпродаж рукописів прозових творів поета. Але повідомлення це з кваліфікацією повістей як «довольно слабых» і застереженням, що продаються вони без права видання, яке належить спадкоємцям поета, не викликало інтересу до них. Повісті на тривалий час зникли з поля зору. Як стало відомо пізніше, вони пролежали в архівах М. Костомарова близько 20-ти років без будь-яких перспектив бути опублікованими. Лише два уривки з повісті «Княгиня» використав О. Лазаревський у статті «Материалы для биографии Т. Г. Шевченка» [2] як біографічні дані про поета. Решта повістей лишалась поза увагою дослідників.

---

[1] «Основа», 1862, № 3, стор. 142—143.
[2] Там же, стор. 3—6.

Тільки через значний відтинок часу, коли серед шанувальників таланту великого поета виникла думка опублікувати його прозову спадщину, про повісті знову заговорили. Ініціатива, як зазначала редакція «Киевской старины», належала В. Беренштамові, близькому знайомому М. Костомарова, на прохання якого історик і передав повісті для друку.

Зацікавився повістями й редактор-видавець «Русской старины» М. Семевський. Він звернувся до Костомарова з проханням охарактеризувати на сторінках журналу російські твори Шевченка. У відповідь історик надіслав статтю «Тарас Григорьевич Шевченко», в якій, даючи загалом позитивну оцінку повістям, зазначав, що вони справляють враження чернеток, не підготовлених до друку, певною мірою пояснюючи цим, чому він їх не публікував: «Редакция русских сочинений Шевченка в том виде, как они оставлены, сильно страдает небрежностью. Попадаются то недомолвки, то излишние повторения, то явные анахронизмы, вообще такие ошибки, которые несомненно были бы самим автором исправлены, если б он приготовлял эти сочинения уже к изданию. Теперь они — более наброски, чем оконченные произведения, и в настоящем виде похожи на драгоценные камни в уродливой оправе» [3].

Таким чином, лист Костомарова був фактично першим критичним відзивом у пресі про російські повісті ще до появи їх друком.

1881 р. почалась публікація прозових творів Шевченка. Першою в журналі «Исторический вестник» з невеликою передмовою Костомарова опубліковано повість «Несчастный» [4].

Того ж року слідом за нею в газеті «Труд» [5] з'явилось кілька уривків повісті «Прогулка с удовольствием и не без морали», а в наступному році в тій же газеті опубліковано повість «Музыкант» [6]. З 1884 р. почав друкувати російські твори Шевченка журнал «Киевская старина», який 1888 р. видав їх окремою збіркою (додавши російські поеми) під назвою «Поэмы, повести и рассказы Т. Г. Шевченко, писанные на русском языке». У редакційній передмові до збірки підкреслювалось значення повістей не тільки в зв'язку з наявністю в них великого біографічного матеріалу, а й наголошувалась їх історико-літературна вага.

З виходом повістей, спочатку в журналах, а потім окремим виданням, з'явились і критичні відзиви на них. Але характерно, що, як і за життя Шевченка, погляди критиків на повісті

---

[3] Н. Костомаров, Тарас Григорьевич Шевченко. Письмо к издателю «Русской старины» М. И. Семевскому.— «Русская старина», 1880, № 3, стор. 610.

[4] «Исторический вестник», 1881, № 1, стор. 1—45.

[5] Из неизданной повести Т. Г. Шевченка.— Газ. «Труд», К., 1881, № 122 — додатки за 12.XII, 17.XII і 29.XII.

[6] «Труд», 1882, № 19 (додаток за 18 лютого); № 20 (додаток за 20 лютого); № 23, 24, 27, 29, 32, 38.

розійшлися. Багатьом не сподобалась сувора правда тогочасної дійсності, що поставала на сторінках творів, прозорі натяки на конкретні факти з життя ще живих тоді українських поміщиків, які могли себе побачити в негативних персонажах, а також те, що ці повісті написані російською мовою. Одною з причин неуспіху повістей було ще й те, що вони вийшли з-під пера геніального українського поета. Їх порівнювали з його поетичними творами, а це ставило повісті в невигідне становище.

О. Котляревський, на противагу позитивним оцінкам М. Костомарова й редакції «Киевской старины», висловився про повісті цілком негативно: «Какие бледные бесцветные создания! Какая печальная картина усилий гения, на время уклоняющегося с прямой дороги и позабывшего свою миссию! Историк пройдет с равнодушием мимо этих произведений: они бесполезны...» [7].

Згадки про повісті трапляються і в праці М. Чалого [8]. Правда, своєї думки автор не висловлює; у книжці, що була тільки «сводом материалов» для біографії Шевченка, він обмежився наведенням існуючих уже в критичній літературі думок про повісті, зокрема М. Костомарова і О. Котляревського, додавши тільки, що оцінка прози останнього збігається з враженням С. Аксакова, висловленим у листах до Шевченка. Правда, Чалий помилково вважав, що російський письменник мав на увазі повість «Княгиня», а не «Прогулка с удовольствием и не без морали», як це справді й було (стор. 119).

1884 р. вийшли «Очерки истории украинской литературы XIX ст.» М. Петрова [9]. Аналізуючи творчість Шевченка, автор нарисів відводить належне місце і його повістям. Навівши всі негативні й позитивні висловлювання про російську прозу Шевченка, Петров дав їй свою оцінку. Для нього повісті мали передусім важливе значення «для определения полноты мировоззрения Шевченка и его национальных симпатий» [10], вони, зокрема, заперечують національну обмеженість автора.

Отже, у сприйнятті повістей для Петрова важливішим був самий факт звернення Шевченка до російської мови, а не майстерність, їх ідейно-художня цінність.

Першим грунтовним дослідженням російських творів Шевченка в дореволюційний період була стаття О. Пипіна «Русские сочинения Шевченка» [11], що з'явилась як своєрідна рецензія на перше видання російських творів поета. На відміну від попередніх критиків, що обмежувалися загальними враженнями від повістей, розвідка Пипіна була першим кроком в історико-літератур-

---

[7] А. А. Котляревский, Поминки Т. Шевченка в Киевском историческом обществе летописца Нестора.— Газ. «Труд», 1881, № 8.

[8] М. К. Чалый, Жизнь и произведения Тараса Шевченка, стор. 270.

[9] Н. И. Петров, Очерки истории украинской литературы XIX ст., К., 1884.

[10] Там же, стор. 355.

[11] «Вестник Европы», 1888, № 3, стор. 246—286.

ному вивченні художньої прози Шевченка; в основних своїх положеннях вона й досі не втратила своєї цінності, хоча й не позбавлена окремих невірних тверджень.

Появу творів поета російською мовою Пипін зустрів як «литературный факт, в разных отношениях чрезвычайно интересный», і передусім тим, що Шевченко «теперь является перед нами как писатель русский» (стор. 246). І хоч повісті з'явилися друком з деяким запізненням, коли відійшли вже в історію явища народного й суспільного життя, що їх породили, вони, підкреслював критик, «представляют много любопытного и привлекательного» і як історичний факт, і як цінний автобіографічний матеріал, і як справжня поезія іншої народності й іншого часу, і вважав, що прозові твори українського поета посядуть своєрідне місце в історії реалістичної побутової повісті. Пипін наголошував на їх демократичній основі й антикріпосницькому звучанні, яке, хоч і послабилось через запізнілий вихід повістей, однак не знизило їх пізнавального значення.

Разом з тим Пипін дещо звузив значення повістей як літературних творів: дивлячись на них тільки як на начерки особистих спогадів автора, він вважав, що їх не можна оцінювати «с обыкновенной эстетической точки зрения, как чисто художественные произведения», бо «целью писателя вовсе было не свободное творчество, а, напротив, задача гораздо более непритязательная. Он просто хотел рассказывать то, что видывал в жизни, и форма повести лишь несколько обобщала те явления, какие ему случалось наблюдать и которые в самом деле не были единичными, а, напротив, принадлежали к целому характеру общественного быта» [12]. Вважаючи повісті не цілком художньо досконалими, Пипін пояснював це метою, яку ставив перед собою Шевченко, створюючи їх, і, отже, розглядав їх тільки як мемуари, мало пов'язуючи з жанром повісті. Таке розуміння прозових творів поета привело до неправильного сприйняття дослідником автобіографічного елементу в них. Підходячи до повістей з критерієм фактичної вірогідності описаного, Пипін відкидав наявність у них художньої фантазії і часто, на підставі автобіографічних матеріалів, робив висновки про час їх написання. Зокрема, «Близнецы» він пропонував датувати 1848—1849 роками, посилаючись на біографічні деталі, використані Шевченком в описі походу головного персонажа повісті Саватія Сокири на Аральське море.

Великої ваги автобіографічному елементові в повістях надавав Огоновський, розглядаючи його як цінний матеріал для життєпису письменника. Але він не обмежував тільки цим значення повістей. В «Історії літератури руської» [13] Огоновський дав загальну характеристику прози поета, підкресливши її суспільно-громадський інтерес і пізнавальну цінність. Він високо оцінив

---

[12] «Вестник Европы», 1888, № 3, стор. 273.

[13] О. Огоновський, Історія літератури руської, Львів, 1889, ч. I і II.

з художнього боку повісті «Наймичка», «Близнецы», «Художник», не погоджуючись із думкою Костомарова, який «у них добачає мелодраматичне й розтягнене писання». Цілком справедливо Огоновський підкреслював значення повістей для розкриття високої культури поета (його обізнаність із світовою літературою, історією, філософією), зазначивши, що вони є переконливим запереченням думки тих критиків, які вважали Шевченка неуком. Але праця Огоновського, як і взагалі всі дореволюційні дослідження, не позбавлена й фактичних помилок, зокрема у визначенні часу написання повістей і періоду роботи над ними. Вважаючи, що Шевченко звернувся до прозового жанру ще до арешту і далі працював над ним по звільненні з заслання в Петербурзі, Огоновський розширив межі роботи поета над повістями. Дивним є і висновок Огоновського, до якого він приходить, розглянувши сюжети повістей: з них «можна дізнатись,— пише він,— що життя Шевченка,— то справдішня поезія» (стор. 577).

Згадки про повісті зустрічаємо і в біографічному нарисі В. Яковенка [14]. На противагу Огоновському, автор нарису дуже невисокої думки про російські твори поета. Він підкреслює, що сприйняттю повістей значною мірою зашкодила поява їх друком з великим запізненням, і, як і Пипін, на якого він посилається, Яковенко вважає, що тепер «едва ли мы вправе прилагать к этим произведениям обычные требования критики» (стор. 91).

Одним із спірних питань у прозовій спадщині Шевченка, яке майже до останнього часу дискутується в шевченкознавчій літературі, є питання хронології повістей, а також початку роботи поета в жанрі прози. Різні думки з цього приводу виникли серед дослідників у зв'язку з тим, що дві повісті — «Наймичка» і «Варнак» — автор датував роками до заслання, першу — «25 февраля 1844 г. Переяслав», другу — «1845 г. Киев». Увагу шевченкознавців у цих повістях (як і в повісті «Княгиня») привернула та обставина, що вони написані на один і той самий чи дуже подібний сюжет з відповідними їм українськими поемами — «Наймичка», «Варнак», «Княжна». Різні за жанром, але з однаковою назвою (крім, хіба, повісті «Княгиня»), твори ці стали предметом порівняльного аналізу, а звідси й об'єктом дискусій і щодо художньої цінності прозових варіантів, і щодо часу їх написання.

Одну з перших спроб порівняльного аналізу повісті й поеми «Наймичка» зробив Ів. Франко у лекції, виголошеній 18 лютого 1895 р. студентам Львівського університету [15]. Зіставивши повість і поему, письменник дав високу оцінку художньої майстерності Шевченка як поета й прозаїка, відзначив сильні й слабкі

---

[14] В. И. Яковенко, Т. Г. Шевченко. Его жизнь и литературная деятельность. Биографический очерк, СПб., 1894.

[15] Іван Франко, Твори в двадцяти томах, т. XVII, К., 1955, стор. 100. Трохи раніше, 1888 р., порівняння повісті й поеми робив О. Маковей, проте зміст даного дослідження нам невідомий (Ін-т літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, ф. 59, № 2754, стор. 127).

сторони обох творів, ідейну й художню цінність кожного з них. Аналізуючи окремі епізоди і сцени в повісті і поемі, Франко в кожному конкретному випадку відзначав, який з цих епізодів і в якому творі (прозовому чи поетичному) чіткіше розроблений чи правдивіше вмотивований.

Як наукове дослідження, праця Франка й понині не втратила своєї ваги. Але в зв'язку з тим, що поема «Наймичка» в той час друкувалася без дати (і в «Записках о Южной Руси» 1857 р., і в «Кобзарі» 1860 р., і в пізніших дореволюційних виданнях), не було грунтовної біографії поета, а автограф твору був невідомий, Франко вважав, що повість написана раніше поеми і дата у ній відповідає часу її створення. Це й призвело до того, що в цінній праці письменника виникли деякі суперечності, бо ряд положень у ній він побудував не за жанровими ознаками цих творів, а за їх хронологією, розглядаючи повість як взірець, яким користувався Шевченко при написанні поеми.

У сприйнятті, осмисленні й популяризації прозової спадщини Шевченка в дореволюційному літературознавстві незаперечною є заслуга О. Кониського. У своїх працях біограф поета не обмежувався загальною оцінкою прозових творів Шевченка, а намагався розв'язати ряд питань, пов'язаних з хронологією повістей, причинами звернення поета до прозового жанру російською мовою, а також з'ясувати, чому повісті не друкувалися за життя автора в російських журналах. Цікаво, що окремі гіпотези й припущення, висловлені Кониським, знайшли підтвердження в пізніших дослідників радянського часу.

Уже в біографічному нарисі [16] Кониський перший наголосив на тому, що в повістях українського поета «не были и не могли быть затронуты, вследствие особой цензуры, никакие современные вопросы, которые нахлынули над русской жизнью целою массою во второй половине 50-х годов» (стор. 482). Цю саму думку він висловив і в життєпису Шевченка українською мовою, що вийшов у двох томах [17]. Небажання друкувати повісті в російських журналах Кониський пояснював не стільки тим, що вони художньо поступаються перед поетичними творами, бо не могли бути оброблені на засланні, скільки тим, що «зміст Шевченкових оповідань не вдовольняв тій «злобі дня», яка панувала тоді по російській журналістиці. Вона жила тоді і повинна була жити пекучими сучасними потребами життя людей, що прокинулися на благовість до оновлення зневоленого і темного царства». І пояснює це умовами, в яких доводилося їх писати: «В Шевченкових оповіданнях сего не було і не могло бути, через те, що вони писалися під доглядом» [18].

---

[16] А. Я. Конисский, Жизнь украинского поэта Тараса Шевченка. Критико-биографическая хроника, 1898, Одесса.

[17] О. Кониський, Тарас Шевченко — Грушівський. Хроніка його життя, Львів, т. І, 1898; т. ІІ, 1901.

[18] О. Кониський, Тарас Шевченко — Грушівський, ІІ, стор. 183.

Заслугою Кониського є, зокрема, те, що він перший зробив спробу встановити хронологію поетичних і прозових творів Шевченка[19]. Особливо цінною була його думка про час написання «Наймички» й «Варнака», датованих Шевченком роками до заслання. Не маючи під руками автографів цих повістей, Кониський, на підставі аналізу їх змісту, прийшов до думки, що дати у них фіктивні, поставлені з конспіративних міркувань, і, отже, вважав, що всі повісті Шевченка написані в Новопетровському укріпленні. Хоч, разом з тим, Кониський помилявся, коли твердив, що першою була написана «Княгиня». Свою думку він так аргументував: «Я спостерігаю, що поет хотів до своїх оповідань російською мовою позаводити окремі епізоди з свого життя, так, щоб з них склалося суцільне автобіографічне оповідання, і перший такий епізод бачимо в «Княгині» [20]. Подібне припущення згодом повторив і О. Багрій, правда, не пов'язуючи з хронологічною послідовністю прозових творів.

Дещо однобокою, звуженою, а, отже, й хибною була відповідь Кониського на питання, чому Шевченко звернувся до повістей російською мовою: «...Через те, що рідною мовою не дозволяли писати, а потреба писати була велика і не вдовольнити її було б новою мукою задля поета[21]. І що тільки після 1853 р. йому «дано дозвіл писати мовою російською і під доглядом та цензурою офіцерів» (стор. 18). Цим самим Кониський підкреслював, що російська проза була випадковим явищем у творчому житті українського поета, який змушений був писати по-російськи і писати не те, що хотів, а те, що міг, пристосовуючись на засланні до місцевої офіцерської цензури.

Випустивши з поля зору російські твори, написані Шевченком ще в перші роки його поетичної діяльності (поеми «Тризна», «Слепая», уривок драми «Никита Гайдай» і перший варіант «Назара Стодолі»), а також щоденник поета, Кониський категорично заперечував думку, висловлену в редакційній передмові до російських творів Шевченка, виданих «Киевской стариной», про те, що в письменника було «естественное стремление писать на общелитературном языке».

Великою нетерпимістю до російських творів Шевченка перейнята стаття Ю. Тиховського «Великоруська мова в творах Шевченка»[22]. Автор поставив перед собою завдання на російських

---

[19] О. Кониський, Проба улаштування хронології до творів Тараса Шевченка. Частина друга.— «ЗНТШ», 1897, т. XXVII, кн. 3, стор. 1—22.

[20] О. Кониський, Тарас Шевченко — Грушівський, т. I, стор. 113. Цю ж саму думку він висловив і в «Пробі улаштування хронології Шевченка». «Шевченко... перейнявся думкою в оповідання свої заводити епізоди з власного життя, але заводити їх так обережно, щоб не можна було людям, нітрохи не знайомим з життям його, згадувати, про кого саме в тих епізодах веде він річ» (ч. II, стор. 20).

[21] О. Кониський, Проба улаштування хронології, ч. II, стор. 18.

[22] «Українська хата», К., 1910, № 1, стор. 34—46.

повістях поета проілюструвати, які бувають наслідки, коли письменник звертається до не рідної йому мови. Пояснюючи перехід Шевченка на російську мову виключно бажанням «показати, що він зможе,— коли схоче,— не згірш писати і живою панською мовою — мовою великоруською» [23], Тиховський бачив у цьому велику трагічну боротьбу в душі поета, двоїстість його психології. «А внаслідок цього,— підкреслював дослідник,— виникли твори, які здатні були на одно — мишам на сніданння» [24]. Таку оцінку російським писанням Шевченка Тиховський давав, виходячи з вузько націоналістичних позицій, підкреслюючи, що нижчий художній рівень повістей порівняно з поетичними творами зберіг для України її геніального поета.

Таким чином, до Великої Жовтневої соціалістичної революції не було ще справжнього наукового підходу до вивчення повістевої спадщини Шевченка. Проза поета як самостійна історико-літературна проблема майже не ставилась, а окремі висловлювання не давали повного уявлення про повісті. Звернення Шевченка до прози розглядалось або як випадкове явище, що було продиктоване обставинами невільницького життя, але яке йшло всупереч його природним нахилам, або як бажання поета довести, що й він уміє писати російською мовою. Повістям Шевченка давалася загальна оцінка, розгляд творів обмежувався переказом змісту. Серед загальних праць, присвячених російським творам поета, в дореволюційній критиці виділяється стаття О. Пипіна, як перша спроба ідейно-художнього аналізу повістей.

Не мало наукового значення і перше видання російських творів, здійснене редакцією «Киевской старины». Втручання видавців у авторський текст завдало значної шкоди цьому виданню, тим більше, що воно було зумовлене не стільки бажанням поліпшити стиль, виправити механічні помилки й орфографічні огріхи, скільки послабити ідейне спрямування, політичну загостреність прозових творів.

Характерно й те, що мовою оригіналу після видання «Киевской старины» повісті Шевченка до революції та й тривалий час за радянської влади не з'являлись. З 1889 р. і до 30-х років XX ст. вони друкувалися в перекладі Кониського та інших українською мовою у львівських журналах «Зоря» і «Правда», а також окремими виданнями. Звичайно, не можна відкидати заслуги Кониського в популяризації прозової спадщини Шевченка на західно-українських землях. Проте переклади його не позбавлені істотних недоліків, що були зумовлені об'єктивними й суб'єктивними факторами. Одною з найголовніших причин, які послабили художню якість перекладу повістей, було те, що Кониський користувався не автографами, а першодруками, які хибували на значні розходження з шевченківським текстом, а це призвело до того, що довільні ви-

[23] «Українська хата», К., 1910, № 1, стор. 38.
[24] Там же, стор. 46.

правлення перших видавців, помилки та пропуски зберігалися і в перекладах. До того ж і самі переклади відзначались деякою неточністю, бо не завжди вірно передавали зміст оригіналу. Все це не могло не позначитися на студіюванні прозової спадщини Шевченка в дореволюційний час і в перші десятиліття після встановлення радянської влади.

Небагато для вивчення художньої прози Шевченка дало перше десятиліття після Великої Жовтневої соціалістичної революції. 1918 р. з'явилася стаття М. Марковського, присвячена порівняльному аналізу однойменних творів Шевченка [25]. Зіставлення повістей і поем Марковський робив не для встановлення хронології прозових творів, а з метою цілковитого заперечення їх художньої цінності. Головне він вбачав не в тому, що́ було написано раніше — повісті чи поеми (хоч, загалом, дотримувався думки, що першими були написані поеми), а в тому, як Шевченко «один і той же факт оброблював у своїх творах» (стор. 36) і приходив до висновку не на користь прозових варіантів. На повісті він дивився як на звичайну переробку однойменних поем, яка не додає нічого нового ні до образу головного героя твору, ні взагалі до сюжету. Навпаки, «замість справжнього ліризму, який через край переповненого серця автора б'є в поемі, у повісті («Варнак».— *Ред.*) ми бачимо багато моральних холодних речей, котрі роблять велику хибу цій повісті з художнього погляду» [26]. Причину цього він шукав у тім, що Шевченко «з натури своєї був лірик з м'якою, гуманною душею», у якого «головним чином грали ліричні струни».

Твердження Марковського про ліричний склад характеру Шевченка не викликає заперечень, як і те, що поетові прозова творчість давалася важче, ніж поетична. Але не можна погодитися з цілковитим запереченням дослідником художньої цінності прозових варіантів.

Російським повістям Шевченка присвячена й розвідка А. Лободи [27], яка значною мірою повторює думки, міркування й припущення попередніх дослідників. Як і всі критики до нього, Лобода почав розгляд прозових творів Шевченка трафаретними питаннями — чому поет писав російською мовою, що́ стало приводом до цього — матеріальна вигода, випадкове захоплення чи складні умови життя, і які вийшли з цього писання наслідки. Як і Тиховський, перехід Шевченка на російську мову Лобода пояснював виключно бажанням Шевченка «довести росіянам їхньою ж

---

[25] М. Марковський, Російські й українські твори Шевченка в їх порівнянню. Дещо до психології творчості Шевченка.— «Україна», 1918, кн. 1-2, стор. 32—48.

[26] «Україна», 1918, кн. 1-2, стор. 36.

[27] А. Лобода, Між двох стихій (до психології творчості Т. Г. Шевченка).— «Шевченківський збірник». К., 1924, т. 1, стор. 18—24.

мовою, що українські письменники працюють на українській ниві не тому, що для ниви російської вони не здатні і взагалі не такі, як поети російські»[28]. І так само, як і попередній критик, твердив, що хитання поета «між двома стихіями» — російською й українською (що було зумовлене суспільними обставинами, в яких перебувала тоді українська національна культура, а також російським оточенням поета у Петербурзі й на засланні) — вийшло на користь останньої. Головною причиною низької художньої якості повістей Лобода вважав те, що вони написані російською мовою.

Деяке пожвавлення навколо прозових творів Шевченка відчувається в другому десятилітті. Цьому сприяло те, що 1924 р. автографи повістей після довгого мандрування по приватних архівах потрапляють нарешті до Академії наук і стають доступними для дослідників. Внаслідок ознайомлення з автографами з'явилися статті, в яких давався детальний опис рукописів повістей, заперечувалося зневажливе ставлення до прозових творів поета, а також закликалося до їх всебічного вивчення. Правда, деякі дослідження цього часу не були ще позбавлені хибних тверджень і щодо причин звернення Шевченка до російської мови, і щодо пояснень негативної оцінки окремими критиками прозових творів поета. Вважаючи, що російські повісті були для Шевченка супутником злиднів, «психічної депресії», «кватиркою» в задушливій атмосфері казарменого життя, вони розглядали захоплення прозою як тимчасове явище в творчості поета, викликане умовами невільницького існування. А різко негативне ставлення частини дослідників до російських творів поета пояснювалось суто психологічними факторами — уболіванням за долю українського письменства в дореволюційній Росії.

На значно вищий науковий рівень розв'язання цих питань поставив Б. Навроцький, статті якого[29] посіли помітне місце у вивченні прозової спадщини Шевченка і в основних своїх положеннях не втратили значення й досі. Аналізуючи повісті з погляду їх історико-літературного й соціального значення, Навроцький передусім ставив питання, чим були повісті для Шевченка «з суб'єктивного боку — певними свідомими спробами прозової творчості чи, навпаки, невільними випадковими спробами в царині іншої мови, чи, може, просто засобом заробітку як таким»[30]; і відповідав, що всі мотиви попередніх дослідників (почав писати

---

[28] А. Лобода, Між двох стихій (до психології творчості Т. Г. Шевченка).— «Шевченківський збірник». К., 1924, т. 1, стор. 21.

[29] Т. Г. Шевченко як прозаїк (Порівнюючий розгляд прозової і ліроепічної композиційної техніки).— «Червоний шлях», 1925, № 10, стор. 163—180; Ідейні й художні особливості «Княжни».— «Життя й революція», 1929, № 3, стор. 116—121; Проблематика Шевченкових повістей.— «Літературний архів», X., 1930, кн. III—IV, стор. 3—126. Ця ж сама стаття під назвою «Шевченкові повісті» вміщена у його ж збірці статей «Шевченкова творчість», X.— К., ЛІМ, 1931; Проблеми Шевченкової творчої методи.— «Життя й революція», 1932, № 10, стор. 104—126.

[30] Б. Навроцький, Шевченкові повісті, стор. 93.

під тиском обставин, гонитва за заробітком тощо) були невірними й неістотними: «основним було прагнення поширити межі творчих можливостей і шукання якихось нових шляхів, нової творчої манери» [31]. Навроцький заперечував обмежені твердження дослідників про те, що нібито Шевченко, перейшовши у повістях на російську мову, уже одним цим «унеможливив їх художню довершеність». Однобічність цієї думки він бачить уже в тім, що поет перейшов у повістях не тільки на іншу мову, а й на інший жанр. Свої міркування Навроцький будує, виходячи не тільки з особистих обставин життя Шевченка (заслання з забороною писати й малювати), але й «з історико-літературної ситуації», маючи на увазі 40—50-ті роки, коли прозовий жанр посів панівне місце в російській літературі. Критичне ставлення до поезії як певного жанру і тяжіння до прози, зазначає дослідник, могло якось вплинути на Шевченка, і він захотів «випробувати свої сили в царині прози» [32].

У статтях Навроцького дається правильне розуміння автобіографічного елементу в повістях, а також їх основного пафосу, який він вбачав у тому, що викриття кріпосництва у них зводиться до змалювання побутової психології поміщицтва. Дослідник аналізує й художню майстерність Шевченка-прозаїка, зосередивши головну увагу на композиції як на найслабшому місці прозових творів, спиняється на літературній традиції, пов'язуючи повісті українського поета з творчістю Гоголя й представниками «натуральної школи». Як і попередні дослідники, Навроцький не заперечує того, що повісті Шевченка художньо слабші за поетичні твори, але мотивує це тим, що прозовий жанр не був «фахом» поета, сила таланту якого полягала в глибокому ліризмі, і, отже, вважає, що основна трудність для Шевченка-прозаїка «полягала не в художньому опануванні російської літературної мови, а передусім у належному оволодінні незвичним йому новим жанром прозового оповідання» [33]. Крім того, художню слабкість повістей він пояснює ще й тим, що Шевченко, відірваний на десять років од літературного життя тодішньої Росії, спирався на досвід, засвоєний ним ще до заслання, і, отже, зберіг у повістях жанрові ознаки прозових творів 30-х років. Саме цим він обумовлює й композиційний примітивізм у повістях, який ішов «у дусі доби 30-х років з її трохи штучною літературною манерою» (стор. 68).

Та загалом правильно оцінити повісті Шевченка з погляду їх художнього звучання й соціального значення Навроцькому дещо зашкодили вульгарно-соціологічні помилки, що були характерні для багатьох праць початку 30-х років XX ст.

Як і в статтях, що хибували на вульгарний соціологізм, у працях Навроцького до аналізу творів письменників застосовувався

---

[31] Б. Навроцький, Проблематика Шевченкових повістей, стор. 93.
[32] Там же.
[33] Там же, стор. 122.

спрощено соціологічний підхід — особливу увагу привертали питання класової біографії письменника — його соціальне походження, відповідно до якого й визначався світогляд автора. На перший план висувались проблеми ідеологічного характеру, іноді навіть на шкоду вивченню художньої форми.

У вульгарно-соціологічному дусі написана розвідка Навроцького «Проблеми Шевченкової творчої методи». Творчий метод і літературний стиль дослідник визначає відповідно до соціального походження письменника. Так, романтизм він вважав стилем феодального панства, буржуазний реалізм [34] — стилем поміщицького класу, а всі вони протистояли революційно-реалістичному стилю Шевченка — «речника бідняцького найреволюційнішого прошарку селянства»,— що визрівав і міцнів у боротьбі з ворожими йому стилями. Якщо ж Шевченко у ранній період творчості був романтиком, то тільки тому,— пояснює Навроцький,— що на той час селянство («кріпацька голота») не мало ще свого власного стилю. До того ж романтизм Шевченка кардинально відрізнявся від романтизму «українського поміщицтва» (Гребінки, Костомарова), бо поет оспівував у гетьманській минувшині не козацьку старшину, а класову боротьбу українського народу з своїми загарбниками. Що ж до російських повістей, то, незважаючи на їх реалістичний стиль, «творча метода Шевченка,— зазначає Навроцький,— підходить тут трохи ближче до буржуазного реалізму (Куліша), ніж його поезія, принаймні в найкращих зразках його реалістичної революційної сатири» [35].

До такого висновку Навроцький прийшов на тій підставі, що у повістях виведені в позитивному плані образи дрібних поміщиків і заможних хуторян. Симпатії до них Шевченка свідчили, на думку дослідника, про наявність у поета «суто буржуазно-демократичної ідеології фермерського шляху розвитку господарчих стосунків» (стор. 125), а це в свою чергу означало, що у повістях «ми можемо вбачати реалізм, подекуди ближчий своєю природою до реалізму Гоголя», як «речника консервативних кіл середньомаєткового панства України й Росії першої половини XIX ст.», «чого не можна сказати про революційно-реалістичну сатиру Шевченка в поезії» (стор. 125).

Серед досліджень 20-х років цікаві міркування про повісті Шевченка містить праця О. Багрія [36]. Уже тут критик звернув увагу на те, що попередні розвідки й статті про повісті поета мали головним чином оглядовий характер, без літературного ана-

---

[34] Під цим терміном розуміли різновид критичного реалізму, який поєднував у собі критику буржуазного ладу із захистом його основ: увага письменників зосереджувалась навколо другорядних питань.

[35] Б. Навроцький, Проблеми Шевченкової творчої методи, стор. 123.

[36] А. В. Багрий, Т. Г. Шевченко в литературной обстановке, Баку, 1925. Ця ж сама праця в переробленому вигляді вийшла 1930 р. під назвою: Т. Г. Шевченко, т. І. Оточення. Мотиви творчості. Стиль. П'ятий розділ у ній присвячений композиції російських повістей.

лізу творів. Підходячи до повістей з погляду композиційних і стилістичних вимог прозового жанру, Багрій звернув увагу на те, що композиційна техніка їх в часи друкування була вже застарілою: вона не підходила до жодного з поширених на той час літературних видів: ні до форми великого роману, ні до короткого етнографічного оповідання; і в цьому бачив основну причину їх неуспіху.

Позитивним у роботі Багрія було те, що він розглядав повісті на тлі тогочасної російської літератури, хоча й обмежувався порівнянням їх тільки з Гоголем і Герценом, залишаючи поза увагою другорядних російських прозаїків і українських письменників того часу.

Разом з тим аналіз повістей у праці Багрія мав дещо формалістичний характер. Він зводився головним чином до переказу фабули з незначними критичними зауваженнями автора, у відриві художньої форми твору від його ідейного змісту.

1928 р. з'явилася стаття В. Державіна «Лірика й гумор у Шевченковому «Журналі» [37], в якій автор розглядав стиль щоденника у зв'язку з російськими повістями поета [38]. Він вважав, що розв'язати питання про значення й вартість художньої прози тільки на одному протиставленні Шевченка-поета й Шевченка-прозаїка, як це робив Навроцький, порівнюючи композицію прозових і віршованих творів, не можна. Таке зіставлення має велике значення тільки «для вияснення своєрідності й принципової різниці» між ними, що ж до естетичної оцінки, то тут,— пікреслював він,— «не можна підходити з боку його віршованих творів», які різняться не тільки ритмом і мовою, але й усім художнім завданням в цілому [39]. Вихідним пунктом дослідження, зазначав автор, повинні бути художні твори російських прозаїків 20—40-х років, причому переважно другорядних і малооригінальних щодо стилю, «бо в них краще виявляється загальний стиль даної літературної епохи, не затемнений індивідуальними й новаторськими стилістичними відхилами» (стор. 38), а також нехудожня проза Шевченка — листи і в першу чергу «Журнал», який дає ключ до розкриття основних стилістичних тенденцій у повістях і вводить у стилістичну майстерність автора.

О. Дорошкевич, підводячи підсумки радянського шевченкознавства за два десятиліття, також орієнтував дослідників на вивчення повістей у тісному зв'язку з другорядними російськими

---

[37] «Шевченко. Річник перший», стор. 37—38.

[38] Думку про те, що вивчення щоденника як літературного твору повинно здійснюватися паралельно з дослідженням російських повістей Шевченка, вперше висловив І. Айзеншток у вступній статті до видання щоденника (Т. Шевченко, Дневник. Редакция, вступительная статья и примечания И. Я. Айзенштока, «Пролетарий», 1925), на що й звернув увагу Державін.

[39] В. Державін, Лірика й гумор у Шевченковому журналі, стор. 38.

белетристами 40-х років, маючи на увазі при цьому й «характерні російські писання Квітки й Гребінки» [40].

Слушні в своїй основі твердження Державіна й Дорошкевича є помилковими в тій частині, де заперечується метод порівняння повістей з творами Гоголя, що його робив Навроцький і частково Багрій. Як підтверджують дослідження останнього часу [41], такі зіставлення необхідні для характеристики жанрових особливостей повістей і манери оповіді Шевченка-прозаїка.

На початку 30-х років розпочалось дослідження мови повістей. Першою спробою лінгвістичного аналізу прози Шевченка була стаття О. Патокової «Російські повісті Шевченка» [42]. Розглянувши повісті з погляду морфології й синтаксису, дослідниця прийшла до висновку, що на мові прозових творів поета позначились три впливи: української мови, розмовної російської і російської поетичної мови 30-х років XIX ст. Щодо наявності у повістях великої кількості українізмів, то здебільшого вони, на думку Патокової, мають характер свідомого художнього засобу з метою утворення місцевого колориту, а не звичайних помилок проти російської літературної мови, як це твердив Навроцький. Несвідомий вплив української мови позначився головним чином на синтаксисі, що наближається до живої розмовної мови.

Таким чином, уже в кінці 20-х — першій половині 30-х років дослідження повістей Шевченка відзначалися окремими цінними спостереженнями й міркуваннями. У статтях підсумовувалось зроблене, накреслювались шляхи, якими повинно йти вивчення прозових творів Шевченка, робились перші спроби аналізу повістей на тлі російської літератури 30—40-х років, зосереджувалась увага на деяких особливостях їх стилю. Проте до всебічного художнього аналізу прозових творів поета ніхто ще впритул не підходив.

Поглиблений інтерес до шевченківської прози спостерігається в другій половині 30-х років. Вивчення повістей здійснювалося в тому ж напрямі, що і взагалі все шевченкознавство і вся радянська література — в напрямі переборення помилкових поглядів, теорій, всіляких відхилень від справжньої марксистсько-ленінської методології і в першу чергу вульгарного соціологізму. Дослідники не обмежувались проблемами ідеологічного характеру, а все більше намагались аналізувати повісті з художнього боку,

---

[40] О. Дорошкевич, Сучасний стан шевченкознавства.— «Шевченко. Річник другий», стор. 369—372. Стаття ввійшла також до збірника статей: О. Дорошкевич, Етюди з шевченкознавства, Х.— К., ДВУ, 1930.

[41] Н. Крутікова, Традиції Гоголя в повістях Шевченка.— «Збірник праць I і II наукових шевченківських конференцій», стор. 90—111; Її ж, Гоголь та українська література (30—80-х рр. XIX ст.), К., Держлітвидав України, 1957.

[42] О. Патокова, Російські повісті Шевченка. Лінгвістичні та стилістичні замітки.— «Шевченко. Річник другий», стор. 105—131.

заглиблюючись у текст повістей. Так, уже Є. Кирилюк у статті «Шевченко-прозаїк» [43] спиняється на реальних джерелах повістей, встановлює реально існуючі прототипи окремих персонажів, виправляє за автографом помилки й перекручення в першодруку імен поміщиків, назв їх маєтків у повісті «Музыкант» (Кленовського на Арновського, Кленовку на Качанівку, Д.— на Дігтярі, С.— на Сокиринці), наголошує на типовості образу кріпосного музиканта Тараса й артистки Тарасевич, підкреслює, що творчим методом повістей Шевченка є критичний реалізм. А виведення в позитивному плані дрібних поміщиків і хуторян пояснює суперечливістю світогляду поета.

Грунтовним дослідженням повістей цих років була розвідка П. Колесника «Проза Т. Г. Шевченка» [44], в якій автор розглядає прозові твори поета з погляду їх соціальної й художньої цінності у тісному зв'язку з російською прозою попередників і сучасників Шевченка. Заслуговує на увагу аналіз жанрових особливостей повістей, мемуарного й автобіографічного елементу в них, манери оповіді й стилю; визначається місце щоденника у прозі поета. Слушним є міркування дослідника про позитивний ідеал, втілений автором в образах дрібних поміщиків і заможних хуторян, на підставі якого П. Колесник приходить до висновку, що «шлях свого політичного формування Шевченко проходив із значно більшими суперечностями, ніж це здається на перший погляд» [45]. Мав рацію П. Колесник і тоді, коли, аналізуючи художні особливості повістей, писав, що всі вони, через композиційну недосконалість (перевантаженість описовим матеріалом), недостатню окресленість характерів, брак гострих колізій і сюжетно ускладнених ситуацій поступаються перед поетичними творами.

Великий потік шевченкознавчої літератури, зокрема статей про російські повісті, спостерігається в ювілейний, 1939-й рік. Вивченню прози Шевченка сприяло поглиблення й розвиток текстологічних досліджень, яких не було за весь попередній період з часу першої публікації повістей, а також науково-критичне видання творів, підготовлене співробітниками Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР до 125-ї річниці від дня народження поета [46]. Тексти російських повістей, вивірені за автографами, вперше надруковано без виправлень і сторонніх доповнень. До ювілею було розпочате й академічне видання прозової спадщини поета з коментарями, іншими редакціями і варіантами, тобто з усім науковим апаратом.

Ювілейне видання повістей супроводжувалось вступною стат-

---

[43] «Літературна критика», 1936, № 5, стор. 96—103.
[44] «Літературна критика», 1936, № 10, стор. 3—31.
[45] П. Колесник, Проза Т. Г. Шевченка, стор. 24.
[46] Тарас Шевченко, Повна збірка творів у п'яти томах, К., 1939, т. III і IV — Повісті. Драматичні твори.

тею А. Бронського [47], в якій автор дав загальну оцінку прозовим творам, підкресливши їх як історико-літературне, так і громадське значення, відзначив безперечну їх художню цінність.

З нагоди 125-річного ювілею в Інституті української літератури ім. Т. Г. Шевченка Академії наук УРСР, у Київському, Одеському, Харківському університетах вийшли збірники праць, присвячені пам'яті Шевченка. У них, зокрема, вміщені розвідки про російську художню прозу поета (А. Бронського, С. Богацької, В. Рубана, С. Крижанівського), в яких наголошувалось на соціальному звучанні повістей, їх революційно-демократичному спрямуванні, підкреслювалась глибока життєва правда, висвітлена в повістях, типовість зображуваних явищ і подій, тобто все те, на що мало уваги звертала прижиттєва критика й дослідники двадцятих років, які заперечували будь-яке значення Шевченкової прози. Згадані автори висловлювали свої міркування і щодо причин звернення Шевченка до повістевого жанру російською мовою, пояснюючи це цілим комплексом факторів. У С. Богацької, наприклад, читаємо: «Умови заслання з забороною писати й малювати, бажання вийти в широке коло російської літератури, подати свій голос за скривджений люд, захоплення російською літературою, особливо творчістю Гоголя (листування, журнал), проба пера і сили в новому для Шевченка літературному жанрі, навіть певна мета заробітку — ось ті причини, що спонукали Шевченка писати повісті російською мовою під псевдонімом Кобзаря Дармограя» [48]. Прагненням поширити своє революційне слово серед усіх народів царської Росії пояснював звернення Шевченка до російської мови В. Рубан [49].

Разом з тим, захищаючи повісті Шевченка від нищівних оцінок попередніх критиків, автори статей впадали в протилежну крайність. Аналізуючи повісті з погляду ідейного змісту, вони перебільшували їх соціальну загостреність, а виступаючи проти сприйняття повістей як творів, слабких з художнього боку, давали їм занадто високу оцінку, ставлячи їх нарівні з поетичними творами Шевченка і творами прозаїків 50-х років. Так оцінював повісті А. Бронський у згаданій вище статті; перебільшував художню силу прозових творів і С. Крижанівський у загалом ціка-

---

[47] А. Бронський, Повісті Т. Г. Шевченка.— Повна збірка творів у п'яти томах, К., ДЛВ, 1939, т. III, стор. VII—XL. Цю саму статтю див. у журн. «Літературна критика», 1939, № 2-3, стор. 122—140. Ті ж самі положення про повісті викладені у статті «Літературна спадщина Шевченка російською мовою», вміщеній у зб.: «Пам'яті Т. Г. Шевченка» (К., Вид-во АН УРСР, 1939, стор. 227—260).

[48] С. Богацька, Російські повісті Шевченка.— Наукові записки Київського університету. Збірник філологічного факультету, № 1. Пам'яті Т. Г. Шевченка, К., 1939, стор. 181.

[49] В. Рубан, До питання про лексику, фразеологію і стиль російських повістей Шевченка («Прогулка с удовольствием и не без морали», «Музыкант»).— Там же, стор. 359.

вій розвідці «Проза Т. Г. Шевченка» [50], в якій він правильно відзначав, що цінність художньої прози Шевченка полягає в її пізнавальному значенні, автобіографічному змісті й послідовній демократичній спрямованості. Що ж до небажання друкувати повісті за життя Шевченка й після його смерті, то це мотивувалося виключно «ворожим ставленням націоналістів до творів Шевченка, написаних братньою російською мовою» [51], а негативний відзив на повісті Куліша, оцінка «Прогулки...» Аксаковим, «уперте й довголітнє мовчання Костомарова» пояснювались виключно міркуваннями політичного характеру [52]. Дещо подібної думки дотримувалися й упорядники першого академічного видання творів Шевченка [53].

Цінним у шевченкознавчих працях 30-х років було те, що дослідники не обмежувались загальною характеристикою повістей чи розкриттям їх сюжетів, а намагалися розглядати їх на тлі тогочасної російської літератури, застерігаючи від пояснень подібності у тематиці тільки впливами й запозиченнями Шевченка. Крім того, стали приділяти увагу частковим питанням, зокрема таким характерним жанровим особливостям прозових творів поета, як автобіографічний елемент. Цікавою з цього погляду є стаття І. Айзенштока «Автобіографізм Шевченка» [54], в якій автор дає правильну оцінку автобіографічного елементу в повістях. Він підкреслював, що на повісті слід дивитись передусім як на художні твори, в яких Шевченко «керувався тими міркуваннями, що й у поетичній творчості, міркуваннями художньої правди і реалістичності письма» (стор. 168).

1941 р. вийшла книжка про творчість Шевченка М. Шагінян [55], окремий розділ якої відведений прозі поета. Дослідниця відзначає велике пізнавальне значення повістей, завдяки фактичності й вірогідності описаного в них, дає правильне розуміння автобіографічного елемента як складової частини оповіді, який не перешкоджав розгортанню сюжету, спиняється на російській літературній традиції у повістях Шевченка тощо. Але, поряд з цікавими й оригінальними думками дослідниці, у розділі зустрічаються деякі суперечливі, а іноді й помилкові твердження. Так, вважаючи, що саме література 40-х років визначила собою російську прозу Шевченка не тільки завдяки читанню її й участі молодого художника в ілюструванні тодішніх видань, а й через складні умови

---

[50] Див. Учені записки Харківського університету, № 17. Труди філологічного факультету, № 1, X., 1939, стор. 95—103.

[51] А. Бронський, Літературна спадщина Шевченка російською мовою, стор. 229.

[52] Там же, стор. 234, 236, 244.

[53] Див. Т. Г. Шевченко, Повне зібрання творів в десяти томах, т. III, К., Вид-во АН УРСР, 1949, Вступні зауваження до приміток.

[54] Див. у кн.: І. Айзеншток, Як працював Шевченко, К., «Рад. письменник», 1940. Згадана стаття є окремим розділом книжки.

[55] Мариэтта Шагинян, Шевченко, М., 1941. 1946 р. вийшло друге видання. Книжка кілька разів перевидавалась.

життя поета — його відірваність на засланні від історичного процесу розвитку російської літератури. Шагінян у той же час писала: «Хотя по времени проза Шевченка создана позже Гоголя, но стилистически она как бы учит нас понимать Гоголя, подводит к нему, предшествует ему» [56]. Цим самим авторка ставить повісті українського поета серед творів прозаїків 20-х — початку 30-х років, дотримуючись, фактично, думки, що саме твори цих років, а не 40-х, визначили собою російську прозу Шевченка.

Справедливим є твердження Шагінян про те, що повісті Шевченка не досягли «обобщающей силы подлинного искусства, каким была его поэзия» (стор. 69), в той же час вона помиляється, коли пише, що в повістях немає «и тени вымысла», бо Шевченко ніби відтворював у них реально існуючі події такими, як вони були в житті, не додаючи нічого від себе. Не зовсім переконливо звучить і пояснення, чому російські журнали не хотіли друкувати повісті за життя Шевченка. Якщо замовчування повістей українськими критиками трактується Шагінян виключно міркуваннями крайнього націоналізму, то «на мнение русских редакций,— пише вона,— могло повлиять одно внешнее обстоятельство... Поэт писал до крайности своеобразным почерком и подчас с фантастической орфографией, и притом не только по-русски, а иногда и по-украински... На русском языке эта своеобразная особенность Шевченка переходила иногда все пределы удобочитаемости» (стор. 76—77). Загалом же дослідження Шагінян про всю творчість Шевченка, і зокрема про повісті, було цінним внеском у радянське шевченкознавство 40-х років і в основних своїх положеннях не втратило своєї ваги й досі.

Як бачимо, розвиток радянського шевченкознавства в 30—40-х роках, уточнення й поглиблення його методології не могли не позначитись на вивченні шевченківської художньої прози. Уже за цей період було накреслено, розроблено і частково розв'язано ряд питань, пов'язаних з вивченням прозової спадщини Шевченка як у загальних її тематичних напрямах, так і в питаннях композиції, жанрових особливостей і мови повістей. Крім того, робилися вже перші кроки у відведенні належного місця прозовим творам в історії російської літератури першої половини XIX ст. і в літературній спадщині Шевченка, а виданням критично перевірених за автографами текстів повістей були закладені основи для їх всебічного вивчення.

Цей процес наукового студіювання художньої прози Шевченка, як і взагалі всієї творчості поета, був перерваний Великою Вітчизняною війною. Роки війни не внесли чогось істотного у вивчення повістей. Крім невеликої статті М. Грудницької [57] про

---

[56] М. Шагинян, Тарас Шевченко, 1946, стор. 94.

[57] М. Грудницька, До історії драматичної і повістевої рукописної спадщини Т. Г. Шевченка.— Зб. «Пам'яті Т. Г. Шевченка», М., 1944, стор. 53—62.

рукописну спадщину прозових творів поета, в критичній літературі за цей час з'явилася книжка Д. Тамарченка [58], в якій значне місце відведено прозовим творам поета. У праці є цікаві спостереження над проблематикою, художнім методом і стилем повістей. Однак деякі твердження дослідника викликають заперечення, зокрема там, де він розглядає сатиричний побутопис повістей у плані політичної сатири Шевченка.

Після закінчення війни, коли робота в наукових установах нормалізувалась, співробітники Інституту літератури завершили академічне видання творів Шевченка. Першими з друку вийшли повісті, вміщені у III і IV томах [59].

Пожвавився й науковий інтерес до прози поета. Новим словом у сприйнятті й осмисленні прозової спадщини Шевченка в повоєнний період була розвідка О. Білецького «Русские повести Т. Г. Шевченка» [60]. У ній автор спиняється на художній майстерності Шевченка-прозаїка, відзначаючи сильні й слабкі сторони повістей з погляду композиції й розкриття характерів. Аналізуючи прозу поета у зв'язку з російською й українською літературою того часу, автор заперечує вплив Гоголя на Шевченка, як це розуміли попередні дослідники, знаходячи його в подібних сценах і ситуаціях. Білецький підкреслює, що наслідувачем Гоголя Шевченко не став; спільне між обома письменниками полягало в тенденції до правдивого зображення дійсності і в стримано-сатиричному описі поміщицького побуту. Відшукує дослідник у повістях Шевченка і подібність з українською прозою Квітки.

Спиняючись на питанні про значення художньої прози Шевченка, і передусім її ідейної проблематики для наступного розвитку української реалістичної прози, він справедливо відзначає, що вихід повістей з великим запізненням значно перешкодив їх впливу на розвиток української прози в другій половині XIX ст. Заслуговує на увагу твердження Білецького про те, що Шевченко-прозаїк не зраджує ідеалів Шевченка-поета, але в повістях він, зважаючи на обставини, змушений був говорити про ці ідеали стримано, хоч і не приховував постійної своєї мрії — бачити кріпаків вільними. В гуманному почутті, яким перейняті всі повісті Шевченка, Білецький бачив їх основне й незмінне значення. Крім того, він відзначав неповторну художню своєрідність повістей, яка полягає в захованому в них образі оповідача,

---

[58] Д. Е. Тамарченко, Творчість Тараса Шевченка і російська революційно-демократична література, К., 1944.

[59] Тарас Шевченко, Повне зібрання творів в десяти томах, т. III, К., Вид-во АН УРСР, 1949.

[60] Див. альм. «Советская Украина», К., 1949, стор. 217—230. Стаття передруковувалась у виданнях: Тарас Шевченко, Собрание сочинений в пяти томах, т. 5, М., Гослитиздат, 1949, стор. 5—23; О. І. Білецький, Від давнини до сучасності, т. 2, стор. 231—256 (з деякими змінами та доданням нового розділу про щоденник). За останнім виданням статтю надруковано у кн.: Олександр Білецький, Зібрання праць у п'яти томах, т. 2, стор. 219—243.

що є, фактично, головним героєм усіх творів, під маскою якого легко розпізнати риси самого Шевченка.

Значних наслідків у вивченні повістевої спадщини Шевченка досягло радянське шевченкознавство в 50—60-х роках XX ст. На цей час визначився загальний поворот до поглибленого і всебічного вивчення творчості Шевченка на основі діалектичної єдності форми і змісту, поєднанні аналізу ідейного змісту й художньої майстерності. Основним завданням дослідницьких праць стало вивчення прозової творчості Шевченка в її зв'язках із суспільно-історичним грунтом і в її індивідуальній своєрідності. Кількість праць про повісті і їх питома вага зростає. Інтерес дослідників зосереджується навколо питань творчої історії повістей, їх ідеологічного змісту й художньої форми, літературних зв'язків і місця в творчості поета, а також на аналізі окремих повістей і часткових проблем, у них порушених.

Аналіз художньої прози посідає значне місце в загальних працях про життя і творчість Шевченка — монографіях Є. Кирилюка [61], І. Пільгука [62], Л. Хінкулова [63], в науковій біографії Шевченка [64],— а також у монографічних дослідженнях про зв'язки української літератури з російською — Н. Крутікової, Д. Чалого, Ф. Прийми, М. Бєльчикова [65]. Деякі проблеми, пов'язані з вивченням прози Шевченка (зокрема питання народності й гуманізму), порушуються і в книжках Є. Шабліовського «Народ і слово Шевченка» та «Гуманізм Шевченка і інша сучасність» [66].

1968 р. вийшов з друку III том «Історії української літератури у восьми томах», підготовлений науковцями Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР. Велике місце посідає в ньому розділ про життя і творчість Шевченка, де належна увага приділена художній прозі поета, визначенню її місця в історії російської і української літератури [67].

Питання художньої форми шевченківської прози, які знач-

---

[61] Є. П. Кирилюк, Т. Г. Шевченко. Життя і творчість, К., Держлітвидав України, 1959; Друге доповнене і перероблене видання, 1964 р.

[62] І. Пільгук, Т. Шевченко — основоположник нової української літератури, К., «Рад. школа», 1963.

[63] Л. Хинкулов, Тарас Шевченко. Биография, М., Гослитиздат, 1960. Недоліком даного дослідження є те, що автор повторює помилки дослідників 30-х років, перебільшуючи художню довершеність і соціальне звучання повістей.

[64] Є. Кирилюк, Є. Шабліовський, В. Шубравський, Т. Г. Шевченко. Біографія.

[65] Н. Крутікова, Гоголь та українська література (30—80-і роки XIX ст.), К., Держлітвидав України, 1957; Д. В. Чалий, Становлення реалізму в українській літературі. Перша половина XIX ст., К., Держлітвидав України, 1956; Ф. Я. Прийма, Шевченко и русская литература XIX века. М.— Л., Изд-во АН СССР, 1961; Н. Бельчиков, Проза Шевченко.— У зб.: «Тарас Шевченко», М., Изд-во АН СССР, 1962.

[66] Є. Шабліовський, Народ і слово Шевченка, К., Вид-во АН УРСР, 1961; Є. Шабліовський, Гуманізм Шевченка і наша сучасність, К., «Наукова думка», 1964.

[67] Історія української літератури у восьми томах, т. III, стор. 112—254.

ною мірою нехтувались вульгаризаторами, з середини 50-х років набувають усе більшого значення. Російські повісті Шевченка розглядаються не тільки як цінне джерело для біографії поета, а й як важливий показник формування критичного реалізму автора і як художні твори, що відобразили корінні соціальні суперечності феодально-кріпосницької епохи. З'являються дослідження, в яких приділяється увага повістям з погляду їх стилю, способу створення образів, прийому гумору і сатири, особливостей мови тощо. Серед цих праць слід відзначити статтю Н. Крутікової «Художні особливості прози Шевченка»[68], в якій характеризуються суб'єктивність і ліризм повістей, способи зображення характерів і змалювання пейзажу, аналізується їх мова. Правда, стаття Н. Крутікової, як складова частина великого монографічного дослідження «М. В. Гоголь і українська література», не передбачала глибокого і всебічного розгляду стильових особливостей прози Шевченка, через те цікаві спостереження в окремих випадках подані стисло і в загальних рисах. Аналіз стильових особливостей прозових творів Шевченка зроблений і в книжці С. Дмуховського «Повести Т. Г. Шевченко «Наймичка» и «Варнак»[69]. Але тому, що аналіз цей підпорядкований єдиній меті — заперечити твердження дослідників про фіктивність дат у «Наймичці» й «Варнаку», він має характер штучного протиставлення стилю двох перших повістей — решті. Відмінність між стильовими особливостями (яка вбачається навіть там, де її нема) пояснюється виключно часовою відстанню, а не бажанням поета урізноманітнити свій виклад відповідно до сюжету твору й ідейного звучання.

Пожвавленню наукового інтересу до творчості Шевченка, і зокрема появі великої кількості статей з різних питань шевченкознавства, сприяли щорічні шевченківські конференції, що їх, починаючи з 1952 р., проводить Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР. У збірниках праць конференцій опубліковано чимало статей, присвячених прозовим творам поета. Значне місце серед них посідають дослідження стильових особливостей мови повістей, їх лексики та фразеології (Є. Магури[70], Г. Їжакевич[71],

[68] «Збірник праць III наукової шевченківської конференції», стор. 23—41. Ці ж самі положення викладені у вступній статті («Идейные и художественные особенности прозы Т. Г. Шевченко») до видання: Т. Г. Шевченко, Повести, К., Держлітвидав України, 1956, стор. 683—695.

[69] С. Дмуховский, Повести Т. Г. Шевченко «Наймичка» и «Варнак» (К вопросу о времени написания повестей), Дніпропетровськ, 1958. Критичний огляд положень С. Дмуховського про час написання «Наймички» й «Варнака» див. у кн.: Л. Кодацька, Однойменні твори Т. Г. Шевченка, К., «Наукова думка», 1968, стор. 86—124.

[70] Е. С. Магура, К вопросу о лексике и фразеологии русских повестей Шевченка.— «Збірник праць IV наукової шевченківської конференції», стор. 174—227.

[71] Г. Їжакевич, Значення Шевченка в розвитку українсько-російських мовних зв'язків.— «Збірник праць IV наукової шевченківської конференції», стор. 228—241.

П. Петрової [72]), проблеми реалістичного методу (стаття Д. Чалого [73]), а також часткових питань (П. Фоля, «Образи історичних діячів у повістях Шевченка»; В. Олійник, «До питання про використання Шевченком фольклорних матеріалів про Кармалюка» [74]; П. Попов, «До проблеми позитивного героя в повістях Шевченка» [75] тощо).

З'явилася також велика кількість газетних статей про повісті Шевченка до 100-річчя від дня смерті і до 150-річчя від дня народження поета.

Таким чином, навіть із стислого огляду дослідницьких праць останніх десятиліть про повістеву спадщину Шевченка видно, яких успіхів досягло радянське шевченкознавство у вивченні російської прози українського поета.

І все ж залишається ще багато нез'ясованого й спірного як у визначенні загальних ліній формування й розвитку художньої прози Шевченка, так і в розумінні конкретних проблем та в інтерпретації окремих творів.

Серед недостатньо розроблених проблем повістевої спадщини є проблема шевченківського прозового стилю, його індивідуальних особливостей. Слід і далі працювати над розкриттям художньої майстерності Шевченка-прозаїка. Про індивідуальну манеру автора — тільки йому одному притаманні особливості художнього розкриття образу, портретних характеристик і пейзажних зарисовок — у працях дослідників досі йшлося побіжно й поверхово. Уважного й об'єктивного аналізу вимагає проблема образу автора й оповідача у повістях Шевченка: чи позначилося на композиції і стилі прозових творів поета введення образу оповідача; чи написані повісті єдиним стилем і з єдиних літературно-ідеологічних позицій, тобто з позицій самого Шевченка, чи кожна з них якоюсь мірою відображає особу оповідача — всі ці питання не знайшли ще вичерпної відповіді в критичній літературі про повісті.

Не менш істотною проблемою у вивченні прозових творів Шевченка є проблема дослідження літературних традицій, які знайшли відображення у повістях поета — його попередників і сучасників в українській, російській і західноєвропейській літературах. Питання це майже не досліджене, тоді як вивчення його проллє додаткове світло на розкриття індивідуальних особливостей прозового стилю Шевченка.

---

[72] П. Петрова, Украинизмы в лексике русских повестей Шевченко.— «Збірник праць VIII наукової шевченківської конференції», стор. 167—187.

[73] Д. Чалий, Повісті Шевченка і проблема його реалістичного методу.— «Збірник праць I і II наукових шевченківських конференцій», стор. 172—187.

[74] «Збірник праць VI наукової шевченківської конференції».

[75] «Збірник праць ювілейної XIII наукової шевченківської конференції», стор. 82—93.

До останнього часу прозова спадщина Шевченка вивчалась відірвано від поетичних творів поета. І хоч існування цієї проблеми та її закономірність давно вже визнано (загальні фрази про це можна зустріти в працях дореволюційних і радянських дослідників), до грунтовного вивчення її ще ніхто серйозно не приступав. Розвиток Шевченка-поета й Шевченка-прозаїка відбувався як єдиний органічний і закономірний процес. Це стосується не тільки тематики й напряму, а й стильових систем прози і віршів, що перебувають у повному співвідношенні і взаємодії. Йдеться тут не про випадкові елементи віршових ритмів, що їх легко відшукати в повістях Шевченка, а про органічну близькість стильових систем його поезії і прози. Так, ліричність і суб'єктивність стилю повістей є в принципі явищем спільним за природою з такими ж особливостями поетичних творів і водночас відмінним у формах виявлення. Віршова система виробилася в Шевченка раніше, ніж прозова, отже, вона не могла не позначитись на останній, як і неабияку роль відіграли тут природні нахили, ліричний склад душі поета. І в той же час, на відміну від поетичних творів, повістям загалом не властивий романтичний період. Шевченко-прозаїк з першого твору виступає як реаліст, хоча його повісті не позбавлені романтичних елементів і в змалюванні, наприклад, образу варнака («Варнак»), і особливо там, де автор переноситься спогадами в своє минуле. Оце співвідношення між поетичною і прозовою системами стилю Шевченка, поетичною і прозовою манерою оповіді залишається до цього часу ще мало вивченим. А таке дослідження важливе для глибшого розуміння як поезії, так і прози, для з'ясування подібних і відмінних особливостей їх стилю.

До цього часу немає й наукового коментаря до прозових творів Шевченка, а саме в них криється величезне джерело матеріалу для вивчення і оточення Шевченка і його особи, його філософських, суспільно-політичних і естетичних поглядів. Реальні коментарі в останньому ювілейному виданні творів Шевченка не вичерпують усіх тих питань, які постають при читанні повістей. Розгорнений всебічний науковий коментар до художньої прози поета на зразок коментаря до «Кобзаря», здійсненого в останні роки, є важливим завданням шевченкознавства в найближчому майбутньому.

Не менш важливим питанням, що стоїть перед дослідниками повістей, є порівняння їх з прозовими творами українських письменників — попередників і сучасників Шевченка. Таке порівняльне вивчення дасть цікавий матеріал для глибшого розкриття індивідуальних особливостей не тільки Шевченка, а й усіх письменників, що вливалися в одне річище розвитку української й російської реалістичної прози.

Драматургія

За життя Шевченко не був визнаний драматургом. Його п'єси не ставились професіональними театрами, вони навіть (за винятком уривку з трагедії «Никита Гайдай» [1]) не були надруковані. Та й кількісно драматургічна спадщина Шевченка невелика. Творчу увагу поета драматургія привертала протягом трьох років лише на початку літературної діяльності, а починаючи з 1844 р. Шевченко перестав писати п'єси, хоча живий, діяльний інтерес до драматургії і театру виявляв усе життя.

У дожовтневий період про драматургію Шевченка не було спеціальних розвідок. Про неї йшлося побіжно в працях про творчість поета та у відзивах на вистави «Назар Стодоля». Тільки 1911 р. В. Боцяновський написав невелику статтю «Шевченко і український театр» [2], але вона, як побачимо далі, не пожвавила порушену проблему.

Вперше якусь п'єсу Шевченка (очевидно, «Назара Стодолю») згадано в статті фон Бока «Таганрогские актеры в Ростове-на-Дону», датованій «31 мая 1843»: «Еще забавою здешних зрителей служат смешные пьесы на малороссийском наречии соч. Котляревского, Квитки, Шевченка и кн. Шаховского; в эти представления они хохочут до упада, до слез, а партер с галлереей приходит в такой энтузиазм, что крику и аплодисментам их не бывает конца» [3]. Мова йде про спектаклі Таганрозької трупи Кочевського. З цією трупою підтримував тісний контакт Я. Кухаренко і, очевидно, через нього ще в рукопису п'єса Шевченка потрапила до рук Кочевського.

1862 р. П. Куліш, публікуючи «Назара Стодолю» в «Основі» [4], подав відомості про російський оригінал (друга дія якого вже тоді була втрачена) і український переклад. Шкода, що Куліш, помилково вважаючи російський варіант перекладом, а не оригіналом, не публікував його, хай і без другої дії. П'єсу він явно недооцінив.

Це був період, коли Куліш не оминав щонайменшої нагоди, аби присоромити Шевченка за «неуцтво» й протиставити йому

---

[1] «Маяк», 1842, т. V, кн. 9, стор. 1—11.

[2] Вл. Боцяновский, Т. Шевченко и украинский театр.— «Театр и искусство», 1911, № 9, стор. 194—195.

[3] «Репертуар русского и пантеон иностранных театров», 1843, т. 3, кн. 7, стор. 124.

[4] «Основа», 1862, № 9, стор. 3—39.

свою «вченість». Але, як справедливо зауважив І. Франко, у творах Шевченка незрівнянно більше історичної правди, ніж у цілих оберемках учених трактатів Куліша. До речі буде нагадати, що П. Куліш і про «Наталку Полтавку» відзивався як про твір, який «вартості драмової не має» (стор. 194).

Про драматургічний талант Шевченка невисокої думки був І. Франко. «Шевченко,— зауважив він,— уникав гострих конфліктів, а коли в молодості й брався за них («Гайдамаки», «Катерина»), то не справився з ними. Те саме можна сказати й про драму «Назар Стодоля» (XVII, 113). Скільки-небудь розгорнутої характеристики п'єси Франко не дав, але головною вадою твору він вважав невдалу кінцівку, неприродне розв'язання конфлікту. До уваги не взято, що в первісному варіанті п'єса мала інший фінал, який логічніше випливав з характерів протидіючих сил.

Дещо ширше про «Назара Стодолю» сказав О. Огоновський: «Не один критик міг би Тарасові закинути, що він не придержувався теоретичних правил драматургії. Та ніде й правди діти, в сім творі нема одвітної зав'язки драматичної, і з-за того інтрига розв'язується вельми швидко, мов-то знечев'я. Опроче не одному критикові, мабуть, також се не вподобається, що автор не вводить на сцену полковника Молочая, що прислав старостів до Кичатого. Одначе треба таки признати, що характери головних дійових осіб, Назара й Гната, начертані рукою великого художника — поета, та що й любовна стріча Назара з Галею в третім акті з'являє прикмети знаменитого таланту драматичного» [5].

Тут уже наявна спроба ближче підійти до конкретних вад і достоїнств п'єси, до її художніх особливостей. Як бачимо, й Огоновського не вдовольняв фінал драми, художню невправність якого він пояснив відсутністю відповідної драматичної зав'язки. Але Огоновський віддавав належне п'єсі Шевченка в майстерному змалюванні характерів головних дійових осіб.

Негативних відзивів на вистави «Назара Стодолі» не було. Здебільшого вони стосувалися гри акторів, музики, декорації — інакше кажучи, сценічного втілення п'єси. Подекуди заходила мова й про п'єсу та її автора, про міру життєвої наповненості героїв. Показовими щодо цього були рецензії на вистави «Назара Стодолі» 1877 р. в Москві (Малий театр) за участю російської актриси Г. Федотової. «Бенефис г-жи Федотовой,— сповіщали «Современные известия»,— точно так же, как и г-жи Медведевой, вновь представляет счастливое исключение. Публике пришлось любоваться не изделием какого-нибудь комедийных дел мастера или подмастера, а произведениями таких великих художников, как Пушкин, Шевченко, Тургенев» [6]. Мова йде про постановку

---

[5] О. Огоновський, Історія літератури руської, ч. 2, Львів, 1889, стор. 565—566.

[6] «Современные известия», 1877, 1. III, (№ 58).

(крім «Назара Стодолі») п'єси Пушкіна «Каменный гость» і п'єси Тургенєва «Провинциалка».

«Театральная газета» [7] в кількох номерах дала розгорнуту характеристику спектаклю. В цій характеристиці неважко вловити й позитивну оцінку драми Шевченка. Найбільше захоплення викликала гра Федотової в ролі Галі і Нікуліної в ролі Стехи.

Вистава була повторена на сцені Малого театру того ж року в бенефіс М. Єрмолова — батька великої російської актриси. Значною мірою успіх цих спектаклів, звичайно, залежав од гри акторів та режисерського тлумачення твору Шевченка, але безсумнівним є і те, що першоосновою успіху кожної вистави є п'єса.

Великим успіхом користувалась драма Шевченка і на галицькій сцені, куди вона потрапила майже на двадцять років раніше, ніж до професіональних східно-українських театрів. У відзивах на вистави тут також виразно проглядає висока оцінка п'єси [8].

З 80-х років п'єса «Назар Стодоля» міцно ввійшла до репертуару українського професіонального театру. Поруч з «Наталкою Полтавкою» І. Котляревського вона постійно ставилася трупами М. Кропивницького, М. Старицького, М. Садовського, П. Саксаганського не тільки на Україні, а й в Росії, Закавказзі, Прибалтиці. Видатні українські актори й режисери свідчили, що п'єса Шевченка сприяла розвитку і зміцненню реалізму сценічного мистецтва, вихованню майстрів театральної культури. Відомо, що саме у виставі «Назар Стодоля» вперше виявився блискучий талант Саксаганського. Не раз, коли заходила мова про мистецьке зростання акторів, Кропивницький вказував на п'єсу Шевченка як на твір, що має дуже широкий інтонаційно-чуттєвий діапазон і тим самим дає вдячний матеріал для виховання акторів. У листі до А. Маркович від 4.VII 1880 р. він детально описав роль Галі, яку та збиралася виконувати [9]. Своєму учневі Д. Гайдамаці, який в середині 90-х років з погордою проголосив свій розрив з традиціями соціально-побутової драми, Кропивницький писав: «Вспомни только, какой репертуар создал Заньковецкую, Затыркевич, Саксаганского, Максимовича, Садовского, Линицкую, Грицая, Верину, Касиненка?.. «Глитай», «Наймичка», «Невольник», «Доки сонце зійде», «Безталанна», «Назар Стодоля», «Сватання», «Наталка Полтавка», «Дай серцю волю»... Вот тот репертуар, из которого выросли те колосья на украинской ниве, которыми Украина долго будет гордиться. Для молодых талантов нужна на сцене работа мысли» (стор. 361).

Подібні думки висловлювали й інші корифеї [10]. Природним було сподіватися, що критика активніше зацікавиться п'єсою Шев-

---

[7] «Театральная газета», 1877, № 43.

[8] Див. М. В. [М. Возняк], Перша вистава «Назара Стодолі» в Галичині.— «Неділя», 1912, ч. 11 і 12.

[9] Див. Марко Лукич Кропивницький.— «Збірник статей, спогадів і матеріалів», К., «Мистецтво», 1955, стор. 350—351.

[10] Див. М. Садовський, Мої театральні згадки, К., 1907, стор. 24—31, 43—44.

ченка. Однак ні мистецтвознавці, ні літературознавці дожовтневого періоду не виявили належної уваги до вивчення драматургічної спадщини поета, її ролі в розвитку українського театру. Висловлені ж В. Боцяновським кілька міркувань у згаданій статті «Шевченко й український театр» засвідчили тільки поверхову обізнаність її автора з життям української сцени. «Прочтите «Назара Стодолю», и вы убедитесь в одном, весьма интересном, факте,— писав Боцяновський.— Вы совершенно ясно увидите, что малорусская драма со времен Шевченко нисколько не ушла вперед... Шевченко рисует нам быт XVII века, а Карпенко-Карый или кто-либо другой из малорусских драматургов дает картины народной жизни XIX и даже XX века. А разницы никакой... Даже во внешнем построении. Пьют, пьют, танцуют, пляшут... Я хорошо знаю репертуар украинской сцены и положительно не могу припомнить ни одной пьесы, которая, в сущности своей, не была бы варьянтом, конечно, в большей или меньшей степени, «Назара Стодоли» [11].

Коли візьмемо до уваги, що й п'єсу Шевченка критик назвав «малоправдивою», то виходило, що вся дожовтнева українська драматургія не витворила нічого цінного, зовсім не вийшла за межі примітивного побутовізму. А тим часом на сцені українських театрів йшли такі гостро конфліктні, соціально значимі речі, як «Сто тисяч», «Хазяїн», «Мартин Боруля» Карпенка-Карого, «Глитай, або ж Павук» Кропивницького, «Богдан Хмельницький» Старицького, «Украдене щастя» Франка та ін. Боцяновський, запевняючи читача, що він добре обізнаний з репертуаром українських театрів, категорично твердив, що з часу появи «Назара Стодолі» українська драматургія не зробила й кроку вперед. Ніяких фактів, ніякого аналізу п'єс на підтвердження своєї думки критик не наводив. З усього видно, що виходив він не з конкретних даних, а з поширеної тоді в певних колах тенденції апріорі дивитися на всю українську культуру крізь етнографічну призму.

За Боцяновським, п'єса Шевченка ніякої ролі не відіграла в історії українського театру, а на подальшу українську драматургію наклала свій негативний відбиток. Такий погляд не був обгрунтований. Вже й на той час, незважаючи на всякі обмеження вистав українських п'єс, «Назар Стодоля» мав чималу сценічну історію (близько ста п'ятдесяти спектаклів), а Кропивницький, як ми бачили вище, називав його серед творів, на яких виховалась ціла плеяда чудових українських акторів. Що ж до твердження, нібито українські драматурги не змогли вирватися з накресленого Шевченком зачарованого кола побутовізму, то його можна пояснити тільки непорозумінням. Боцяновський не міг не знати, що побутова драма в українській літературі бере свій початок від «Наталки Полтавки», а не від «Назара Стодолі», який,

[11] Вл. Боцяновский, Шевченко и украинский театр.— «Театр и искусство», 1911, № 9, стор. 195—196.

хоч і продовжує де в чому традиції п'єси Котляревського, є явищем іншого плану. Не зрозуміло й те, як це він, зацікавившись українським театром, не помітив якісно нових тенденцій його розвитку з появою Старицького, Кропивницького, Карпенка-Карого, Франка.

Висловив критик і одну плідну думку: «Драму Шевченка необходимо показывать сквозь тонкий, хороший тюль музыкальной оперы или народной песни» [12]. Пояснював він це наявністю в п'єсі могутнього ліричного струменю, яким так щедро наділені українські народні пісні.

Про уривок з п'єси «Никита Гайдай» писав О. Пипін у статті «Русские сочинения Шевченка» [13]. Ідейно-художнього аналізу він не дав, тільки в найзагальнішій формі зауважив, що «отрывок написан в том искусственном риторическом стиле, который господствовал в романтической драме 30-х и 40-х гг.» (стор. 256). Одночасно Пипін твердив: «В отдельных чертах уже сказался простой народный реализм, и эпизод о красотах Украины напоминает опять песни Кобзаря» (стор. 256).

З інших відзивів дожовтневого періоду про драматургію Шевченка слід згадати спогад А. Козачковського про п'єсу «Невеста»: «Из написанных им в то время произведений на русском языке я помню прекрасную повесть в стихах «Слепая», написанную кипучим, вдохновенным стихом, и мелодраму в прозе «Невеста», содержание которой отнесено к периоду гетманства Выговского,— образец неподражаемого, не удавшегося Основьяненку искусства передавать местным языком быт Украины с полнейшим соблюдением оборотов родной речи и народного характера действующих лиц. Оба эти произведения, как кажется, потеряны... О мелодраме «Невеста» автор говорил мне в Петербурге, что он представлял ее в дирекцию императорского театра и что ее соглашались поставить; но, по всей вероятности, она не дождалась от автора окончательной отделки, и в 45 году у него ее уже не было» [14].

Деякий час драматургія поета лишалася поза увагою критики і в пожовтневий період. Тут певною мірою діяла сила інерції. У працях театрознавця О. Киселя «Назар Стодоля» кваліфікувався як історична мелодрама, в якій особи «не відповідають історичній дійсності і є чисто театральні, типові для мелодрами постаті коханця (Назар), коханки (Галя), лиходія (Хома), інтриганки (Стеха) і т. ін., а вчинки їх мало умотивовано психологічно» [15].

На початку 20-х років несподівано виникла дискусія навколо авторства «Назара Стодолі». З розгорнутою, добре мотивованою

---

[12] «Театр и искусство», 1911, № 9, стор. 196.

[13] А. Пыпин, Русские сочинения Шевченка.— «Вестник Европы», 1888, № 3, стор. 246—286.

[14] «Киевский телеграф», 1875, 26.II.

[15] Олександр Кисіль, Український театр, К., 1968, стор. 85.

відповіддю тим[16], хто висловлював сумнів, чи п'єса «Назар Стодоля» належить перу Шевченка, виступив у 1921 р. В. Лазурський[17].

Того ж року з'явилася стаття П. Руліна «Драматичні спроби Шевченка»[18], в якій фактично вперше широко зайшла мова про всі драматичні спроби поета, стисло розглянуто їх ідейно-мистецькі особливості у зв'язку з творчістю Шевченка раннього періоду та з російською драматургією того часу. Слушними були його спостереження, що уривок «Никиты Гайдая» надто мало містить у собі драматичної акції, драматичного руху, складається переважно з ліричних партій. Це дозволяє припустити, що маємо справу не з уривком викінченого твору, а з етюдом до п'єси. Слушно помітив Рулін і таку деталь: «Не вважаючи на штучність головного героя, образ його має цікаві риси. Компонуючи криваві постаті Гонти, Залізняка та Галайди, Шевченко змагається одночасно окреслити образ нового героя, який вважає, що війна — це найгірший вихід з важкого стану» (стор. 103).

Як і Кисіль, Рулін називає «Назара Стодолю» мелодрамою. Мотивація та ж сама: поділ персонажів на дві певно окреслені групи, відсутність логічності і стрункості в розгортанні інтриги, недостатня психологічна характеристика героїв. Усі персонажі розкладаються на полички за наперед заданою схемою, а аналіз їх внутрішнього світу відсутній; вказано, що Назар у сцені заручин «на протязі короткого часу тричі й кожного разу безпідставно міняє тон у розмові з Хомою». Відзначив критик і деякі реалістичні штрихи у п'єсі, зокрема такі етнографічні деталі, як заручини, вечорниці. На його думку, драма не вдалася, оскільки Шевченко за природою свого таланту — лірик.

Пафос статті Руліна зводиться до того, що драматургічні спроби Шевченка були невдалими і фактично не являють нічого цікавого й цінного з ідейно-мистецького боку. А. Шамрай мав цілковиту рацію, коли свою передмову до видання «Назара Стодолі» 1927 р. починав з вказівки на явну неузгодженість між сценічною долею п'єси й ставленням до неї критики. Це спонукало його придивитися ближче до твору, заперечити безоглядні тлумачення його як мелодрами. Генеалогію «Назара Стодолі» Шамрай справедливо виводив передусім з української побутової драми, що бере свій початок від «Наталки Полтавки». Погоджуючись з тим, що на образах Назара й Галі відбилась деяка мелодраматичність, він твердив, що ця мелодраматичність певною мірою затушковується етнографічною ймовірністю в поведінці й розмовах героїв.

Рулін виступив з запереченням. В рецензії на щойно згадане видання[19] він і далі обстоював свою точку зору, запевняючи, що

[16] Ученые записки Высшей школы г. Одессы, 1921, стор. 66.

[17] В. Лазурский, Шевченком ли написан «Назар Стодоля»? — Ученые записки Высшей школы г. Одессы, т. 1, вып. 1, 1921, стор. 58—70.

[18] П. Рулін, Драматичні спроби Шевченка.— «Тарас Шевченко». Збірник за редакцією Є. Григорука і П. Филиповича, К., 1921, стор. 97—106.

[19] Див. «Життя й революція», 1928, № 3, стор. 186—188.

провідним, визначальним у «Назарі Стодолі» є мелодраматизм, а етнографічний елемент зовсім не послаблює, не заступає його.

Думку Шамрая, що критика явно недооцінила п'єсу Шевченка, поділяв Б. Варнеке. «В моїй пам'яті,— зазначив він,— живий той успіх, який вона (п'єса.— *Ред.*) мала років сорок тому в Москві, коли під час великодних гастролей трупи М. П. Старицького в театрі Шелапутіна вона йшла з участю Боярської, Косиненка та Грицая. Особливо велике враження кожного разу робив на публіку, що переповнювала театр, Грицай тим глибоким почуттям, з яким він грав ролю Назара Стодолі. Пошаною перед генієм Шевченка пояснити цей успіх неможливо, коли взяти на увагу склад тодішньої московської публіки, більшість з якої ледве чи знала ім'я поета. Отже, причина того величезного успіху — в сценічній вартості п'єси. Незмінний успіх супроводив і часті постановки «Назара Стодолі» на Україні» [20].

Стаття Варнеке «Композиція «Назара Стодолі» Шевченка», хоч і не торкалася спеціально питання жанру, деякими своїми положеннями спростовувала закиди Руліна. Дослідник довів, що кінцівка першої дії нічого спільного не має з мелодраматичністю, що взагалі п'єса з точки зору побудови зроблена майстерно, вчинки героїв психологічно вмотивовані. Композицію «Назара Стодолі» Варнеке розглянув, скориставшись методикою, застосованою О. Вальцелем щодо п'єс Шекспіра.

Дещо пізніше про успіх «Назара Стодолі» на кону радянських театрів писатимуть А. Бучма, М. Литвиненко-Вольгемут, К. Хохлов, О. Борщаговський і М. Йосипенко [21], але це вже питання більш мистецтвознавчого порядку, і тут ми не будемо його розглядати. Зауважимо лише, що на деяких працях цих авторів позначилась інша крайність, а саме — прагнення поставити п'єсу Шевченка за ідейно-мистецькою цінністю на один рівень з його поетичними творами. Не можна в зв'язку з цим не сказати, що подекуди й тепер можна зустріти аналогічні перебільшення в оцінці не лише драматургічної, але й прозової та малярської спадщини поета, що не сприяє об'єктивному висвітленню її. Певною мірою це може навіть дезорієнтувати інонаціонального читача в сприйнятті поезії Шевченка.

1937 р. І. Пільгук у статті «Від «Наталки Полтавки» до «Назара Стодолі» [22] спробував конкретніше з'ясувати, що в драмі Шевченка йде від зачинателя нової української літератури, а що є новаторським, таким, що спрямовувало українську драматургію новими шляхами. На його думку, Шевченко йшов у річищі Котляревського, коли щедро запроваджував у твір народні звичаї, обряди, усну творчість, весь, так би мовити, побутовий аксесуар.

---

[20] Борис Варнеке, Композиція «Назара Стодолі» Шевченка.— «Україна», 1929, № 10—11, стор. 54.

[21] Див. їх статті в журналі «Театр» (К.), 1939, № 2.

[22] І. Пільгук, Від «Наталки Полтавки» до «Назара Стодолі».— «Літературна критика», 1937, № 4, стор. 21—36.

Певним взірцем для автора «Назара Стодолі» була й сюжетна схема «Наталки Полтавки», деякі її народні типи.

Тут, правда, критик вдався до дещо прямолінійного зіставлення любовної тріади *він — вона — він*. Шевченко писав свій твір не заради любовного конфлікту ще одного трикутника. Що ж до творчого методу й жанрових ознак, то Пільгук вважає, що це п'єси зовсім різні. «Наталку Полтавку» він відносить в основному до літератури сентиментального напряму, а «Назара Стодолю» — до реалістичного (хоч і з елементами романтизму). За жанром твір «Назар Стодоля» характеризується як історично-побутова п'єса.

Кілька статей про драматургію поета з'явилося до 125-річчя від дня його народження (1939) [23]. Всі вони більшою чи меншою мірою позначені ювілейним тоном, містять високі оцінки майстерності Шевченка-драматурга. Є в них і нові, оригінальні спостереження. Як актор і режисер, Г. Юра порушив цікаве питання про доцільність введення до «Назара Стодолі» «Вечорниць» П. Ніщинського. «У «Назарі Стодолі»,— писав він,— не можна виявити ні тіні штучності і нарочитості. В ньому все відповідає вимогам простоти, правди, природної гармонії. Варварським насильством над цільною композицією драми є традиційне введення в другий акт «Вечорниць» Ніщинського, які послаблюють напруження дії і порушують гармонію всіх частин драми» (стор. 7). Це питання і досі лишається спірним. Як побачимо далі, Юру підтримав Борщаговський, але театри не відмовились від традиційного включення «Вечорниць» до вистави «Назара Стодолі», а критики у відзивах на спектаклі фактично підтримують їх.

Слушні міркування про ідейно-тематичний зв'язок п'єс Шевченка з його поезією, про реалістичне змалювання образів Гната Карого, Назара Стодолі, Хоми Кичатого подав С. Шаховський. «Никита Гайдай» схарактеризований ним як романтична ораторія. У принципі не викликає заперечень узагальнююча думка Шаховського: «Основні риси творчості Шевченка — його демократизм, ширина соціальних інтересів, пафосність викладу — все знаходить вияв і в драматичних творах» [24]. Проте вона вимагає застереження, що в драматургії ці риси не виявилися такими глибинними, як у поезії. Помилився дослідник, твердячи, що дія «Никиты Гайдая» припадає на гетьманування Виговського (стор. 41).

Оскільки Куліш, друкуючи «Назара Стодолю», зауважив, що в російському варіанті п'єса закінчується вбивством Хоми Ки-

---

[23] Ю. Костюк, Про драматичні твори Шевченка.— «Театр», 1937, № 4, стор. 42—44; Гнат Юра, Драматургія Шевченка.— «Театр», 1939, № 2, стор. 6—7; С. М. Шаховський, Шевченко-драматург.— Учені записки Харківського університету, № 17, Харків, 1939, стор. 35—44; К. Чуковський, «Назар Стодоля».— У кн.: Т. Шевченко, «Назар Стодоля», М.— Л., «Искусство», 1939, стор. 3—4.

[24] С. М. Шаховський, Шевченко-драматург.— Учені записки Харківського університету, № 17, 1939, стор. 38.

чатого, а потім це місце рукою автора виправлено згідно з українським текстом, деякі дослідники взяли під сумнів це твердження публікатора і висловили думку, що Куліш сам змінив кінцівку п'єси і приписав її Шевченкові. Юра мотивував цю думку так: «Ліберально-поміщицькому письменникові Кулішу більше імпонував другий варіант розв'язки — не гостра сутичка представників низового козацтва і старшини, а історично фальшивий мелодраматичний фінал» [25]. Те саме твердив і К. Чуковський [26]. Дещо пізніше версію про належність Кулішеві примирливого фіналу підтримав З. Мороз [27], не додавши фактично інших мотивів.

Відомо, що Куліш справді втручався в твори Шевченка, але кожен раз у нього вистачало мужності говорити про це відверто, а не приписувати свою правку поетові. До того ж у даному випадку мова йде не про мовно-стилістичні правки, а про зміну сюжетного ходу. На це Куліш навряд чи міг піти, а якби й пішов, то десь би застеріг.

Найгрунтовнішу працю про драматургію Шевченка написав Борщаговський. Спочатку її надруковано в журналі «Театр» [28], а незабаром — у книжці «Шевченко і театр» [29]. Головне, що додав Борщаговський до відомого вже з попередніх праць, це ширший і глибший аналіз «Никиты Гайдая» і «Назара Стодолі». Розглянуто й літературно-мистецьку атмосферу, в якій постали ці п'єси: уривок «Никиты Гайдая» в зв'язку з російською романтичною школою, а «Назара Стодолю» — в річищі української драматургії першої половини XIX ст. Важливим було застереження, що про романтизм Шевченка раннього періоду не можна говорити без урахування популярності в Росії «Розбійників» Шіллера, впливу переважаючих тоді тенденцій в розвитку російської театральної культури, особливо П. Мочалова, який вражав глядачів трагічним пафосом у виконанні шекспірівських образів, естетичних поглядів К. Брюллова тощо. Вся ця атмосфера, звичайно, позначилась на формуванні Шевченка-драматурга, зокрема на його жанрово-стильових шуканнях. І найбільше це виявилось в уривку з п'єси «Никита Гайдай». Але, на нашу думку, не настільки, щоб в образі Мар'яни, скажімо, бачити, як це уявляється Борщаговському, спільні риси з Дездемоною. Готовність Мар'яни поділити з любим військове життя, її захоплення героїчними подвигами прославлених історичних героїв навіяні не трагедією Шекспіра,

---

[25] Гнат Юра, Драматургія Шевченка.— «Театр», 1939, № 2, стор. 7.

[26] Див. Т. Шевченко, «Назар Стодоля», М.— Л., «Искусство», 1939, стор. 4.

[27] Див. «Украинская классическая драматургия», т. 1, М., «Искусство», 1951, стор. XIX.

[28] О. Борщаговський, Шевченко-драматург, «Театр», (К.), 1940, № 1, стор. 17—19; № 3, стор. 3—6.

[29] О. Борщаговський і М. Йосипенко, Шевченко і театр, К., «Мистецтво», 1941. У цій книжці М. Йосипенко розглянув погляди Шевченка на театр. Пізніше він напише спеціальну статтю «Погляди Шевченка на театр».— «Збірник праць I і II наукових шевченківських конференцій», стор. 188—189.

а історичним життям України середини XVII ст. Слід погодитись з іншою думкою критика: «Неважко побачити зв'язок образу Мар'яни з героїчними постатями дружин і матерів народного епосу — дум, балад, оповідей» (стор. 66).

Малопереконливою є аналогія між образом Нікіти, який сподівається мудрими, миролюбними промовами переконати польського короля в необхідності мирно розв'язати конфлікт, і шіллерівським образом маркіза Пози.

Зважаючи на те, що перед нами тільки уривок п'єси, а не вся п'єса, Борщаговський висловив припущення: «Є всі підстави гадати, що в міру розвитку дії п'єси миролюбні плани Микити Гайдая рушились, і він прийшов до єдиного висновку про необхідність продовжувати священну визвольну боротьбу... Саме тому Шевченко закінчує перший акт не словами твердої переконаності в майбутнє, в успіх задуму Микити, а тривожними запитаннями і сумнівами останнього» (стор. 70).

З таким припущенням важко погодитись. Уривок, що зберігся, являє собою третю дію. І якщо навіть вона не закінчена, то перспектива розвитку дії тут не така вже й далека. Це той відтинок твору, де конфлікт іде до розв'язки, а не накреслюється лише. Не зазначено в уривку, що це перший акт третьої дії, а закінчується він не стільки сумнівами героя, скільки його переконаннями у настання часу, коли слов'янські народи об'єднаються у братню сім'ю.

Відчутний ідейно-художній поступ Шевченка від «Никиты Гайдая» до «Назара Стодолі» Борщаговський справедливо пояснює плідним навчанням у Шекспіра й Котляревського. Проте вплив Шекспіра дещо перебільшено. Торкнувшись фіналу п'єси «Назар Стодоля», навколо якого весь час точилися суперечки, Борщаговський доречно спростував безпідставне твердження, нібито другий (примирливий) варіант кінцівки написав Куліш. Не погодився він і з В. Галицьким, який намагався довести, що цей фінал є вдалим завершенням конфлікту і цілком відповідає переконанням Шевченка [30].

Відзначивши деяку композиційну невправність другого акту, Борщаговський приєднався до думки Юри про насильницьке, нічим не виправдане введення до п'єси «Вечорниць» Ніщинського. Тим часом це питання ще й досі остаточно не розв'язане. Формально правда на боці тих, хто постає проти включення «Вечорниць», оскільки вони не Шевченкові. І разом з тим не можна ігнорувати того очевидного факту, що «Вечорниці» Ніщинського логічно продовжують думку, висловлену в ремарці, якою завершується друга дія.

«Назара Стодолю» Борщаговський кваліфікує як історично-побутову драму. В такому плані розглянуто сюжет, образи. Драматургічну майстерність Шевченка критик оцінює високо, зазна-

---

[30] Див. В. Галицький, Замітки про «Назара Стодолю».— «Театр», (К.), 1939, № 5, стор. 19.

чаючи, що це засвідчує не тільки «Назар Стодоля», а й драматичний елемент у поемах.

Цікаві міркування про драматичний елемент у творчості Шевченка висловив І. Кочерга [31]. Його увагу привернуло передусім те, що, крім «Назара Стодолі», на сценах у різний час ставилось багато поетичних творів Шевченка, перероблених для сцени. Це спонукало замислитись над драматичним елементом у поезії Шевченка. Якщо в таких творах, як «Гайдамаки», «Сотник», «Відьма», цей драматичний елемент раз у раз дає себе знати у вигляді готових драматичних монологів, що переривають епічну розповідь, то в «Єретику», «Лілеї», «Тополі» він захований глибше. Характерно при цьому те, що в більшості інсценізованих творів Шевченка героями виступають скривджені дівчата. «С кем и в какой «конфликт»,— запитує Кочерга,— могло вступить их бедное истерзанное сердце, на путь какой борьбы могли вступить их босые израненные ноги, исходившие в напрасных поисках правды далекие дороги?» (стор. 399).

Є й іншого роду драматичний фрагмент у поемах Шевченка. В «Марині», «Сліпій» героїні, доведені до відчаю, вбивають своїх ненависних кривдників і підпалюють їх маєтки. Тут, зауважує Кочерга, до гнівного пафосу Шевченка долучається трагічний мотив — мотив помсти. За силою, пристрастю драматичний елемент у поемах виразніший і іскрометніший, ніж у власне драматичних творах. Кочерга пояснює це тим, що Шевченкові свідомо доводилося стримувати себе, маючи на увазі вимоги тодішньої театральної цензури. Почасти це, звичайно, так. Відомо, що Шевченко справді розраховував на поставу своїх п'єс і не міг не рахуватися з офіційними вимогами. Одначе слід мати на увазі й суто творчий момент. Шевченко передусім геніальний поет, у поетичній стихії він почував себе настільки творчо владним, що навіть у його підцензурних поезіях гостро звучав трагізм життя скривджених. Секрети драматургічного мистецтва Шевченкові давалися важче.

Мова йде, звичайно, не про технічний бік справи. З погляду суто театрального «Назара Стодолю» зроблено вправно, і Кочерга має рацію, коли мимохідь зауважує, що ця п'єса засвідчила неабиякі драматургічні здібності Шевченка. Такої ж думки дотримується і М. Шагінян [32].

Слід сказати, що коли до Жовтня і в перші роки після Жовтня,незважаючи на велику популярність «Назара Стодолі» на кону театрів, його явно недооцінювала критика, то починаючи з другої половини 30-х років спостерігається інша крайність. У згаданих вище працях Юри, Галицького, Йосипенка, а почасти

---

[31] Ив. Кочерга, Драматический элемент в творчестве Т. Г. Шевченка.— Тарас Шевченко, Собрание сочинений в пяти томах, т. 4, М., Гослитиздат, 1949, стор. 397—404.

[32] Див. Мариэтта Шагинян, Тарас Шевченко, изд. 4, М., «Художественная литература», 1964, стор. 30.

й Борщаговського, про «Назара Стодолю» йшлося переважно в захоплюючих тонах. Не уник певного перебільшення в оцінці «Назара Стодолі» і З. Мороз у статті «Реалізм української дожовтневої класичної драматургії» [33].

Мороз писав: «Всіма своїми формами «Назар Стодоля» є зразком п'єси з драматичним дійством вищого ступеня, твором, в якому здійснений основний принцип реалізму — єдності форми і змісту, довершеної типізації, коли, як говорить Бєлінський, «всі частини художнього твору виражають загальну ідею» (стор. 17).

1957 р. з'явилося спеціальне дослідження В. Шубравського «Драматургія Т. Г. Шевченка» [34], яке в доповненому й виправленому вигляді вдруге видане до століття від дня смерті поета [35].

В попередніх працях не зустрічаємо відомостей про постави «Назара Стодолі» в 40-х роках. Борщаговський беззастережно твердив: «Як відомо, ні в 1843, ні в наступні роки за життя поета «Назар Стодоля» не був поставлений» [36]. Розшукані матеріали дали можливість авторові книжки прийти до протилежного висновку. Виявилося, насамперед, що відбулася постава «Назара Стодолі» в Медико-хірургічній академії. Про підготовку до неї Шевченко повідомляв Я. Кухаренка в листопаді 1844 р., але про її здійснення нічого не писав. Тим часом в «Истории императорской военно-медицинской (бывшей медико-хирургической) академии за сто лет», написаній, як зазначено в передмові, на основі архівних матеріалів, мова йде про аматорський театр, на кону якого протягом 1844—1845 рр. виставлено ряд п'єс, серед яких зустрічаємо «Наталку Полтавку» Котляревського, «Сватання на Гончарівці» і «Шельменко — волостной писарь» Г. Квітки-Основ'яненка і «Назара Стодолю» Шевченка [37].

В цьому зв'язку висловлено здогад [38], що саме під враженням великої кількості вистав українських п'єс Шевченко писав десь на початку 1845 р. Кухаренкові: «Отамане, якби ти знав, що тут робиться. Тут робиться таке, що цур йому і казать. Козацтво ожило» (VI, 35). Лист цей повністю не зберігся, можливо, в ньому далі називалися п'єси, поставлені в академії. Найімовірніше, цього листа написано десь у перші місяці 1845 р., бо вистави почалися на різдвяні свята 1844 р., тобто в кінці грудня, і в цьому році вже просто неможливо було здійснити постави зазначених українських п'єс.

---

[33] Українська класична п'єса, т. 1, К., «Мистецтво», 1952, стор. 15.

[34] В. Є. Шубравський, Драматургія Шевченка, К., Державне вид-во образотворчого мистецтва і музичної літератури, 1957.

[35] В. Є. Шубравський, Драматургія Т. Г. Шевченка (видання друге, доповнене й виправлене), К., Держлітвидав, 1961.

[36] О. Борщаговський і М. Йосипенко, Шевченко і театр, стор. 62.

[37] «История Императорской военно-медицинской (бывшей медико-хирургической) академии за 100 лет», СПб., 1898, стор. 478.

[38] В. Є. Шубравський, Драматургія Т. Г. Шевченка (видання друге, доповнене й виправлене), стор. 109.

Обгрунтовано також думку, що «Назара Стодолю» виставляла група Кочевського 1843 р. в Ростові-на-Дону (стор. 106—107).

Докладно розглянута історія створення «Никиты Гайдая» і «Назара Стодолі». Хоч п'єса «Невеста» постала в ході роботи над трагедією «Никита Гайдай», вона, на думку автора, в остаточному варіанті мало чим нагадувала «Никиту Гайдая». Те, що писав Козачковський, якому доводилось читати «Невесту» в рукопису, дає підстави говорити про новий твір. Дія його припадає не на епоху Богдана Хмельницького, як у п'єсі «Никита Гайдай», а на період гетьманства Виговського. Тоді як «Никита Гайдай» написаний переважно віршами, в героїко-патетичному стилі, «Невеста» — мелодрама в прозі. В листі до Квітки-Основ'яненка 8 грудня 1841 року Шевченко, треба гадати, недарма наголошував, що т р а г е д і ю «Никита Гайдай» перемайстрував у д р а м у «Невеста».

Згадана в листі поета до Кухаренка від 30 вересня 1842 р. п'єса «Данило Рева» розглядається як перший варіант «Назара Стодолі» [39]. Коли, отже, не рахувати різних задумів і варіантів, то Шевченко, слід гадати, написав такі драматичні твори: «Невеста», «Назар Стодоля» і уривок «Никиты Гайдая».

За тематикою, мотивами й стильовими ознаками драматургія Шевченка пов'язана переважно з раннім періодом його творчості. В зв'язку з цим аналізові уривка «Никиты Гайдая» передує стислий огляд творів історичного змісту в російській і українській літературах, характеристика історичних поглядів раннього Шевченка. Йдеться і про революційно-романтичний пафос драматургії поета.

Детальніше за інших розглянуто в п'єсі «Никита Гайдай» дві проблеми — проблему патріотизму й проблему слов'янського єднання.

Але головна увага автора зосереджена, природно, на драмі «Назар Стодоля». Тут йдеться про історичне тло п'єси, її композицію, сюжет, образи, зв'язок з народною творчістю. За жанровими ознаками «Назар Стодоля» кваліфікується як історично-побутова драма. В українській драматургії це було нове явище. Шевченко ніби прагнув поєднати традиційний побутовий конфлікт з героїкою минулого, розвинути й поглибити, з одного боку, традиції Котляревського, з другого — починання М. Костомарова в жанрі історичної драматургії.

Побіжно торкнувся автор і мови драми «Назар Стодоля». Грунтовніше це питання висвітлено в статті П. Тимошенка «До питання про авторство перекладу п'єси Шевченка «Назар Стодоля» на українську мову» [40].

---

[39] В. Є. Ш у б р а в с ь к и й, Драматургія Т. Г. Шевченка, стор. 67—68.

[40] П. Д. Т и м о ш е н к о, До питання про авторство перекладу п'єси Шевченка «Назар Стодоля» на українську мову.— «Збірник праць XIV наукової шевченківської конференції», К., «Наукова думка», 1966, стор. 92—105.

Тут докладно розглядається питання про переклад п'єси. Відомо, що «Назара Стодолю» Шевченко спочатку написав російською мовою, сподіваючись, очевидно, на постановку в театрах Петербурга. Та наприкінці 1844 р. п'єсу поставив аматорський гурток Медико-хірургічної академії, для якого й було перекладено її українською мовою. Куліш, публікуючи український переклад, подав про нього неповні й почасти суперечливі відомості: не назвав автора перекладу, хоч відомо (також із слів Куліша), що в перекладі брав участь і сам Шевченко. Зіставивши сторінки, написані рукою Шевченка, з сторінками, написаними, невідомою особою, П. Тимошенко приходить до висновку, що більшу половину п'єси переклав хтось із учнів Медико-хірургічної академії, походженням із Слобожанщини (його мова багато в чому нагадує мову Квітки-Основ'яненка). Дослідник слушно зауважує, що при публікації п'єси «кулішівкою» «знівельовано принаймні окремі фонетичні й морфологічні особливості мови обох частин п'єси, і таким чином, мова обох частин якоюсь мірою зблизилася» [41]. Знаходить він і суто кулішівське написання окремих слів (міні, дзида, трейтє), проте цілком справедливо відкидає думку про кардинальну правку Кулішем тексту п'єси.

Має рацію П. Тимошенко й тоді, коли не приєднується до припущення Куліша, що перша частина українського рукопису могла бути переписана якоюсь особою з іншого Шевченкового оригіналу або написана цією особою під диктовку поета. Аргумент висовується переконливий: «Абсолютно неймовірно, щоб людина, пишучи зі слів поета (або, тим більше, переписуючи написане ним), могла зробити такі значні і при тому досить системні зміни, і не лише в фонетиці, де це ще якось можна виправдати, а й у морфології та в лексиці. Тим більше не можна цього сказати про людину, яка шанувала Шевченка, а такою, безперечно, вона мала бути, інакше навряд чи вона могла б узяти на себе таку роботу» [42].

І все-таки мова п'єси «Назар Стодоля» залишається недостатньо вивченою. Навіть коли припустити, що Шевченко не зовсім був задоволений перекладом, зробленим кимсь із учнів Медико-хірургічної академії, і, отже, не можна вважати той текст цілком шевченківським, то й у такому випадку нема підстав зовсім ігнорувати його як мову Шевченка. Так чи інакше, рукопис твору поет сам читав, дописував, і разючі відмінності від оригіналу він би помітив і виправив.

Мало досліджені текстологічні питання цього твору, але розв'язання їх можливі тільки при наявності автографів, яких досі не пощастило розшукати. Глибшого вивчення потребує історія створення п'єси, її жанрова специфіка, вплив на драматургію другої половини XIX ст.

---

[41] Збірник праць XIV наукової шевченківської конференції, стор. 95.
[42] Там же, стор. 102.

ТЕКСТОЛОГІЯ

Текстологія

1

Шевченко зазнав долі багатьох прогресивних діячів літератури, жорстоко переслідуваних царським самодержавством. Та, може, саме на долі творів Шевченка самодержавно-поліцейський гніт лишив особливо тяжкий слід. Поет зміг опублікувати за життя тільки невелику частину своїх творів. З понад 240 написаних ним поезій, балад та поем до останнього прижиттєвого видання «Кобзаря» (СПб., 1860), повнішого за два попередні (1840, 1844), увійшло тільки сімнадцять, і це було майже все з того, що поет устиг надрукувати до арешту 1847 р. (не включено лише «На вічну пам'ять Котляревському», «Н. Маркевичу», російську поему «Тризна» та уривок із драми «Никита Гайдай»). За винятком поеми «Наймичка» та «Псалмів Давидових», твори, вміщені в «Кобзарі» 1860 р., належали до ранньої поезії Шевченка і не могли дати повного уявлення про його літературну діяльність.

В останній рік заслання Шевченка деякі його твори видруковано анонімно: вірш «Пустка» («Заворожи мені, волхве») в газеті «Русский инвалид» [1], вибірку із «Псалмів Давидових» (псалми 12, 53, 132) в «Граматці» П. Куліша [2] та поему «Наймичка» в альманасі того ж Куліша «Записки о Южной Руси» [3] (псалми і «Наймичку» передруковано згодом у «Кобзарі» 1860 р.). Після повернення з заслання Шевченко, не зазначаючи свого прізвища або підписуючись лише ініціалами, вміщував окремі ліричні поезії в журналах «Русская беседа» («Садок вишневий коло хати», «Сон») та «Народное чтение» («Чи то на те божа воля», «Якби мені черевики», «Один у другого питаєм», «І широкую долину», «Не вернувся із походу», «І багата я», «Полюбилася я», «Ой одна я, одна») [4].

Дев'ять Шевченкових віршів та уривок (заспів) з поеми «Княжна» надруковано під спільною редакторською назвою

---

[1] «Русский инвалид», 1857, 17 марта, № 61; Див. П. М. Попов, Ще одна прижиттєва публікація твору Т. Шевченка.— «Жовтень», 1957, № 8, стор. 112—114.

[2] Граматка, СПб., [В типографии П. А. Кулиша], 1857, стор. 8—10, 41—43.

[3] «Записки о Южной Руси», т. 2, СПб., 1857, стор. 143—168.

[4] «Русская беседа», 1859, № 3, стор. 4—5; «Народное чтение», 1859, № 1, стор. 144—145; № 5, стор. 168; № 6, стор. 133; 1860, № 1, стор. 143, 145—147; № 3, стор. 151. Див. Ю. О. Івакін, Із спостережень над публікаціями творів Шевченка в 1856—1859 рр.— «Радянське літературознавство», 1959, № 1, стор. 111—116.

«Кобзарський гостинець» в альманасі П. Куліша «Хата» [5]. Ця публікація поповнила друковані прижиттєві тексти кількома ліричними творами поета пізнішого часу, переважно 1847—1850 pp. («Чого ти ходиш на могилу», «Рано вранці новобранці», «Чи то на те божа воля», «Не додому вночі йдучи», «Немає гірше, як в неволі», «Не молилася за мене»), одним віршем 1858 р. («Доля») і одним — 1859 р. («Ой по горі ромен цвіте»).

Значна частина творів Шевченка поширювалася в численних рукописних списках. Окремі з них потрапляли й через кордон на Західну Україну. Тільки в списках могли діставатися до читача революційні твори поета. Шість із них («Кавказ», «Холодний яр», «Як умру, то поховайте», «Розрита могила», «За думою дума роєм вилітає», «І мертвим, і живим...») опубліковано (є підстави гадати, з ініціативи та за списками П. Куліша) у виданій 1859 р. в Лейпцігу збірці «Новые стихотворения Пушкина и Шавченки» [6] (збірка становила VIII том книжкової серії лейпцігського видавця В. Гергарда «Русская библиотека»). Заборонена царською цензурою до ввозу в Росію, книжка потрапляла всередину країни лише нелегальним шляхом, але набула поширення в Галичині. Не відомо, чи була вона в Шевченка. В кожному разі в складеному одразу ж по смерті поета опису його бібліотеки лейпцігська збірка не значиться.

Незважаючи на значні вади тексту (спотворення, численні друкарські помилки), зумовлені тим, що книжка друкувалася за кордоном, вона відіграла помітну роль в ознайомленні з революційною поезією Шевченка західноукраїнського читача (і не тільки його). Вона відкрила собою досить довгий ряд закордонних видань творів Шевченка, що тягнеться аж до жовтня 1917 р., в яких тільки й могли друкуватися твори поета, заборонені в царській Росії.

До самої смерті Шевченка переважна більшість його творів так і не побачила друку й лишилась у рукописах (частина з яких з часом загубилася або не знайдена). Цією обставиною зумовлене особливо важливе значення у вивченні Шевченка рукописної спадщини поета. Авторські рукописи дають основний текст більшої частини творів поета. Для поезії 1843—1845 pp. це рукописна збірка «Три літа» (винятки — поема «Наймичка» й «Псалми Давидові», друковані в «Кобзарі» 1860 р., та друга редакція поеми «Невольник», призначена також до «Кобзаря» 1860 р., але не вміщена в ньому), для переважної більшості творів 1846—1850 і і 1857—1860 pp.— так звані «Більша» й «Мала книжка», і тільки для порівняно небагатьох віршів та поем («Н. Маркевичу», «Вітер з гаєм розмовляє», «Мар'яна-черниця», «Слепая», «Кума моя і я», «Чи не покинуть нам, небого» та ін.) — окремі їх автографи.

---

[5] «Хата», Видав П. А. Куліш, Петербург, 1860, стор. 71—90.

[6] Новые стихотворения Пушкина и Шевченка, Лейпциг, Вольфганг Гергард, 1859.

Те ж саме маємо і щодо російських повістей Шевченка: недруковані за його життя, вони дійшли до нас в автографах та авторизованих писарських копіях, які й є джерелом їхнього тексту, єдиним і для видавців, і для дослідників.

Але й щодо творів, друкованих за життя поета, рукописи не втрачають свого значення. Шевченко друкувався в умовах тяжкого цензурного гніту. Вже перша його збірка, «Кобзар» 1840 року, зазнала в цензурі значних втрат тексту. З цензурними купюрами побачили світ «Гайдамаки» (1841), «Тризна» (1844), «Чигиринський Кобзар» (1844), «Кобзар» 1860 р. Іншого роду дефекти тексту в прижиттєвих публікаціях пов'язані з тим, що Шевченко рідко коли наглядав за друком своїх творів. Здебільшого це робили за нього друзі або знайомі, що нерідко припускалися помилок, пропусків, випадкових спотворень, а часом і довільно втручалися в авторський текст. Усунення цензурних та інших спотворень можливе лише за допомогою автографів або авторитетних прижиттєвих списків, що донесли до нас автентичний текст Шевченка. Велику цінність становлять, зокрема, автографи з тепер дуже неповної рукописної збірки «Поезія Т. Шевченка. Том первий», виготуваної поетом після заслання, в процесі підготовки нового видання творів. Автографам дорівнюють власноручні Шевченкові виправлення та відновлення тексту в деяких друкованих примірниках його книжок: «Гайдамаки» (1841) [7], «Чигиринський Кобзар і Гайдамаки» (1844) [8], «Кобзар» 1860 р.[9]

2

Перші посмертні публікації творів Шевченка з'явилися в журналі «Основа» [10], причому значну частину їх здійснено за рукописами, одержаними безпосередньо від поета. Вміщуючи некролог Шевченка, редакція «Основи» зазначала: «В наших руках тепер находится драгоценное собрание неизданных его стихотворений, лично нам переданных поэтом при первой вести об осуществлении южнорусского вестника, и подлинный дневник Шевченка, с 1857 по 1858 г., сообщенный нам близким его другом» [11].

Останні слова наведених рядків (про «близького друга» поета) виразно вказують на М. Лазаревського. Саме М. Лазаревському в день його іменин 12 липня 1858 р. подарував Шевченко

---

[7] Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, Відділ рукописів, ф. 1, № 6.

[8] Там же, № 76.

[9] Там же, № 70.

[10] Огляд посмертних видань і публікацій творів Шевченка див.: И. Айзеншток, Судьба литературного наследства Т. Г. Шевченко.— «Литературное наследство», т. 19—21, 1935, стор. 419—484; Є. П. Кирилюк, Питання шевченківської текстології.— «Збірник праць IX наукової шевченківської конференції», стор. 26—64; Є. П. Кирилюк, Книга мільйонів. (До історії видання «Кобзаря» Шевченка).— «Радянське літературознавство», 1962, № 2, стор. 83—94.

[11] «Основа», 1861, № 4, вклеєний аркуш з некрологом Шевченка.

свій щоденник. Крім щоденника в розпорядження «Основи» дісталися «Більша» та «Мала книжка» автографів, що зберігалися в того ж таки М. Лазаревського — душоприказника померлого поета.

За свідченням Г. Вашкевича, одного з редакторів першого посмертного «Кобзаря», виданого 1867 р. у Петербурзі, «значительная часть стихотворений, содержащихся в этих книжках (тобто в «Більшій» та «Малій книжці».— *Ред.*), была напечатана в издававшемся в 1861—62 году малороссийском журнале «Основа»...» [12]. Аналіз текстів Шевченка, поданих «Основою», підтверджує це свідчення.

Серед творів двох перших книжок «Основи» бачимо, зокрема, й послання Шафарикові — текст, що його Шевченко, повернувшись із заслання й готуючи нове видання творів, включав до рукописної збірки «Поезія Т. Шевченка. Том первий». Доля останньої, як відомо, склалася нещасливо: Головне управління цензури рукопис відхилило, обмежившись дозволом лише на нове видання вже друкованих творів поета. Позбавлений змоги включити послання та інші недруковані твори (крім «Псалмів Давидових») до «Кобзаря» 1860 р., Шевченко передав їх незабаром до «Основи». Крім послання до Шафарика, з рукопису «Поезія Т. Шевченка. Том первий» в «Основі» опубліковано другу редакцію поеми «Сліпий» («Невольник») — у четвертій книжці та початок поеми «Єретик» — у восьмій книжці за 1861 р. Мабуть, за автографом з рукопису «Поезія Т. Шевченка. Том первий» подано в «Основі» (1861, № 11-12) три уривки з послання «І мертвим, і живим...», а може, й ще якісь, на жаль, не з'ясовані твори.

Не обмежившись творами, одержаними від самого Шевченка і прагнучи здійснити якомога ширшу публікацію його спадщини, редакція «Основи» роздобула згодом і інші рукописи, що належали друзям і знайомим поета або перейшли до них на збереження після його смерті. «Основа» друкувала їх в перемішку з тими, які встиг передати ще сам поет, не роблячи між ними якоїсь різниці. Не зважала вона й на хронологію творів, публікуючи спадщину поета як єдине ціле, без урахування часу створення тієї чи іншої поезії. І пізніше хронологія творів Шевченка ще дуже довго лишалася одним з найменш з'ясованих питань.

Під спільним заголовком «Кобзар» вірші й поеми Шевченка друкувалися в кожній книжці «Основи». Всього тут опубліковано 70 творів поета (окремі з них — не повністю).

Приступаючи до публікації недрукованої спадщини Шевченка, редакція «Основи» виявляла прагнення подати тексти поета в цілковитій відповідності з його рукописами, часом аж до збереження правопису, відмінного від орфографічного режиму («кулішівки»), прийнятого в самій «Основі». Зокрема, друкуючи поему «Невольник», редакція зазначала в примітці: «Правописьмо, од-

[12] Г. Вашкевич, Из воспоминаний о Николае Ивановиче Костомарове.— «Киевская старина», 1895, № 4, стор. 45.

мінне, в деяких словах, од нашого звичайного, взято із саморучного письма Т. Г. Шевченка»[13].

Незважаючи на цю заяву, мова поеми все ж зазнала деякого виправлення, проте істотних відступів від автографа не припущено.

Коли не брати до уваги редакторського доповнення до назви, без відхилень від тексту автографа подано послання «Шафарикові» (під заголовком «Посланіє славному П. І. Шафарикові»). В уривку з «Єретика» редакція «Основи» змогла заповнити купюру (безперечно, автоцензурного характеру), позначену в автографі півтора рядками крапок:

Небесний царю!. . . . . .
. . . .

На місці крапок редактор «Основи» В. Білозерський вписав дальший Шевченків текст:

Суд твій всує
І всує царствіє твоє!

і так це місце й надруковано в журналі.

Менші, ніж в автографі, купюри має в «Основі» й поема «Невольник».

Опублікований у журналі текст поезій «Ой одна я, одна», «Мов за подушне оступили», «І небо не вмите, і заспані хмари», «За сонцем хмаронька пливе», «Якби мені черевики», «По улиці вітер віє», «Закувала зозуленька», «Ой сяду я під хатою», «Ой чого ти почорніло», «Туман, туман долиною», «І широкую долину», «Навгороді коло броду», «Не вернувся із походу», «На великдень, на соломі», «Сестрі», «Н. Я. Макарову», «Поставлю хату і кімнату», «Титарівна Немирівна», «Не нарікаю я на бога», «Зійшлись, побрались, поєднались» та інших з усією очевидністю веде безпосередньо до «Більшої книжки». Нема сумніву, що за «Більшою книжкою» їх в «Основі» й подано. Зіставляючи журнальні першодруки цих творів з текстом «Більшої книжки», так само не виявляємо суттєвих розбіжностей. Відміни незначні і не виходять за межі досить обережного виправлення правопису, зумовленого необхідністю узгодити його з прийнятою в «Основі» «кулішівкою», хоч треба сказати, що деякі виправлення, здавалося б, суто орфографічного порядку, призвели до часткової нівеляції фонетичних і навіть морфологічних особливостей мови Шевченка.

Водночас ряд творів поета, серед них і ті, журнальні першодруки яких ведуть так само до тексту «Більшої книжки» («Згадайте, братія моя», «А. О. Козачковському», «Не додому вночі йдучи», «Неофіти», «Колись дурною головою», «Ликері» та ін.), зазнав у «Основі й редакторського втручання, іноді досить значного. Воно виявилося насамперед у пристосуванні частини творів

---

[13] «Основа», 1861, № 4, стор. 1.

до цензурних умов, свідченням чого є пороблені в них вимушені купюри та кон'єктури. Редакції доводилося весь час зважати на цензуру. Вибір творів Шевченка для публікації далеко не завжди залежав від її власної волі. В підцензурному виданні, яким була «Основа», революційні твори Шевченка, добре відомі редакції журналу й не раз читані на нарадах «основ'ян», друкуватися, звичайно, не могли. Лише деякі з них могли бути вміщені при умові попереднього вилучення найвразливіших з цензурного погляду місць. Переважна більшість опублікованих «Основою» творів поета — це ліричні поезії або вірші й поеми побутового змісту, в яких соціально-політичні мотиви не б'ють в око надто різко, і в цьому вина не стільки самої «Основи», скільки тих тяжких цензурних умов, які змушували її відбирати твори Шевченка для публікації з величезною обережністю. Лише невеличкі фрагменти подано в «Основі» з послання «І мертвим, і живим...», з купюрами цензурного порядку надруковано поеми «Невольник» та «Неофіти» і цілу низку менших творів.

Друкуючи, наприклад, поему «Неофіти», «Основа» не подала і, цілком зрозуміло, не могла подати саркастичних рядків про «сивого верхотворця» — бога та його «кастратів німих» — святих:

Не говорить
Ні сам сивий верхотворець,
Ні його святії —
Помощники, поборники,
Кастрати німиє!

В іншому місці, після рядків:

Перед Нероном,
Перед Юпітером новим,
Молились вчора сенатори
І всі патриції, і вчора
Лилася божа благодать,—

вилучено такий дальший текст, побудований на суцільній аналогії із звичаями сучасних поетові російських царів:

Кому чи чином чи грошима,
Кому [в] аренду Палестину,
Байстрятам дещо. А кому
Самі благоволили дать
Свою підложницю в супруги,
Хоча й підтоптану. Нічого,
Аби з-під кесаря. А в кого
Сестру благоволили взять
У свій гарем. І се нічого:
На те він бог, а ми під бога
Себе повинні підкладать,
Не тільки сестер.

Подати до цензури такі рядки було неможливо. Вимушений характер обох купюр очевидний. Вилучено з поеми й чимало інших рядків («По всій невольничій землі», «Раби незрячії», епітет «ледачий», що стосувався Адама, в рядку «Праотче ледачий» та ін.).

Одначе й текст, завбачливо звільнений від найвразливіших з цензурного погляду місць, лишав читачеві можливість відчути революційну спрямованість твору. Розуміючи це, редакція «Основи», друкуючи «Неофіти», вирішила вмістити коротку передмову, яка б якоюсь мірою убезпечувала її від цілком можливих репресій. Передмову написав П. Куліш, але вона не задовольнила редакцію і не була вміщена в «Основі». Куліш схарактеризував «Неофіти» як твір виключно історичний, позбавлений будь-якого зв'язку з тогочасною російською дійсністю. «Ее содержание,— писав він,— относится к временам первых мучеников за веру в живую истину, которая воссияла среди язычества, погруженного в низкие материальные страсти...»; «Интерес этой поэмы — общечеловеческий» [14].

Відверненню від журналу загрози переслідування така передмова могла прислужитися лише ціною свідомого викривлення змісту поеми, ціною дезорієнтації читача, на що редакція «Основи» не пішла. Відхиливши Кулішеву передмову, вона обмежилася стислою приміткою до поеми, в якій послалася на те, ніби твір не завершений автором (хоч справді «Неофіти» друкувалися за чистовим автографом «Більшої книжки»). «У листі до М. М. Лазаревського от 21 января 1858 р. («Основа», III книжка 1862 р., лист XII),— зазначалося в примітці,— Т. Гр. Шевченко писав, що «Неофіти» не викончені. Після того він не приймався за їх, так вони так і зостались не викінченими» [15].

Приклад з «Неофітами» показує, яким складним завданням була для «Основи» публікація творів Шевченка.

Кон'єктурне пом'якшення, викликане умовами підцензурного друку, помічаємо і в поезії «Не завидуй багатому», надрукованій, є підстави гадати, за рукописом, переданим до «Основи» самим Шевченком. Два останні рядки поезії надруковано в журналі так:

Нема раю на *всім світі, хіба що* на небі.

В автографі ж збірки«Три літа» текст гостріший:

Нема раю на *всій землі,*
Та нема й на небі.

(I, 258)

Ясна річ, рядки, що заперечували існування «раю» і на землі, й на небі, підривали віру в бога, в підцензурному виданні з'явитися не могли. Вимушений характер надрукованої в «Основі» кон'єктури не підлягає сумніву. Нема підстав категорично твердити, що кон'єктура належить редакції «Основи». Виправлення автоцензурного характеру цілком міг зробити й сам Шевченко.

---

[14] «Наше минуле», 1919, № 1-2, стор. 23—24.

[15] «Основа», 1862, № 4, стор. 1. Примітка підписана словом *«Ред.»*, за яким криється, слід гадати, В. Білозерський.

Без заключних рядків опубліковано в «Основі» поезію «І тут, і всюди — скрізь погано»:

І вже тії хребетносилі,
Уже ворушаться царі...
І буде правда на землі.

Іншу поезію, навпаки, подано без перших чотирьох рядків:

О люди! люди небораки!
Нащо здалися вам царі?
Нащо здалися вам псарі?
Ви ж таки люди, не собаки!

З дальшого тексту вилучено ще два рядки:

Женуть (последний долг отдать),
Женуть до матері байстрят,

а наступні рядки:

Дівчаточок, як ту отару.
Чи буде суд? Чи буде кара
Царям, царятам на землі?

перероблено так:

Дівчаточок, як ту отару,
Женуть... Чи буде суд і кара
Усім неправдам на землі.

Вимушений характер і цих купюр та редакторської кон'єктури не підлягає сумніву.

Не могла лишитись без змін дошкульна згадка про Миколу І в поезії «А. О. Козачковському»:

А малась воля, малась сила,
Та силу позички зносили.
А воля в гостях упилась
Та до Миколи заблудила.

Останній рядок в «Основі» перероблено так: «*В степу небога* заблудила».

Мабуть, як прихований натяк на Миколу І сприйняла редакція й рядок поезії «Згадайте, братія моя»: «*І його* забудьте, други». В «Основі» його надруковано так само з кон'єктурою, взятою в дужки: «*(Ворогів)* забудьте, други».

Рядки поезії «Зацвіла в долині»:

Якого ж ми раю
У бога благаєм?

подано з такою редакторською кон'єктурою (в дужках):

Якого ж ми раю
(На світі) благаєм?

З кон'єктурою надруковано рядок «На *обікраденій* землі» поезії «Колись дурною головою»: «На *(обезславленій)* землі».

Подібні ж купюри та кон'єктури зроблено в поезіях «Гоголю» («За думою дума роєм вилітає»), «Ликері» та ін.

Але поряд з переробкою окремих рядків, з огляду на цензуру, «Основа» вдавалася й до кон'єктур, не викликаних ні цензурними, ні іншими зовнішніми обставинами. В них виявилося прагнення редакції підправляти й «поліпшувати» тексти Шевченка з міркувань суто смакових.

Зокрема, в «Подражанії 11 псалму» рядок «Малих отих рабов *німих*» одержав у «Основі» інший епітет: «Малих отих рабов *похилих*». Кілька рядків виправлено в поезії «Чи ми ще зійдемося знову». Зокрема, рядок «В степи *і дебрі* рознесли» виправлено «В *степи-вертепи* рознесли», а «Любіть її (Україну.— *Ред.*) *...Во* время люте» — на «Любіть її, *бо* время люте». Остання з цих кон'єктур, можна гадати, зумовлена прагненням редакції посилити проекцію рядка на тогочасну добу.

Довільно виправлено рядки поезії «А. О. Козачковському»:

> *Ще прийде* ніч в смердючу хату,
> *Ще прийдуть* думи.

В «Основі» їх подано так:

> *Приходить* ніч в смердючу хату,
> *Осядуть* думи.

Рядок «*Коли я* вирвусь з цієї пустині?» змінено на «*Чи я то* вирвусь з цієї пустині?», а в заключних рядках твору:

> І благав би я о смерті...
> Так *ти і* Украйна,
> І Дніпро крутоберегий,
> І *надія, брате,*
> Не даєте мені бога
> О смерті благати

зроблено такі редакторські кон'єктури (нічим не застережені): «Так *тая* Украйна», «І *ти друже-брате*».

Кілька кон'єктур бачимо в поезії «Косар» («Понад полем іде»). Рядок «Не *благай* й не проси» виправлено на «Не *кричи* й не проси»; «Чи то *пригород*, чи *город*» — на «Чи то *город*, чи то *поле*», «Не *мина* й царя» — на «Не *мине* й царя». В поезії «Чи не покинуть нам, небого» зроблено перестановку слів у рядку «Молодую, безвічнюю» (надруковано: «Безвічнюю, молодую»). Деякі виправлення припущено в поезіях «Якби з ким сісти, хліба з'їсти», «Тече вода з-під явора», «Ой умер старий батько», «Над Дніпровою сагою», «І досі сниться: під горою», «Не додому вночі йдучи», «Породила мене мати», «Подражаніє Едуарду Сові», «В неволі в самоті немає», «Коло гаю в чистім полі» та ін.

В уривку з поеми «Єретик», поданому за автографом з рукопису «Поезія Т. Шевченка. Том первий», виправлено рядок «Чи

розломимо корони». Рукою В. Білозерського його змінено в автографі так:

Чи *розломим три* корони
На гордій тіарі?

Виправлення ввійшло до друкованого тексту «Основи». Воно близьке, до речі, до автографічного тексту рядка в альбомі «Три літа»: «Розпадуться *три корони*» [16] і, можливо, має з ним якийсь опосередкований зв'язок.

Не подала «Основа» необробленого тексту, накиданого поетом в автографі «Єретика» олівцем. Пропуск (між 115 і 116 рядками поеми) позначено рядком рисок, який не слід сприймати як втручання цензури.

Припустилася помилки «Основа» в публікації поеми «Невольник». Як зазначалося, в квітневій книжці журналу 1861 р. поему надруковано за автографом з рукописної збірки («Поезія Т. Шевченка. Том первий», тобто — в пізнішій редакції, в якій кінець твору зазнав переробки. Одержавши ж незабаром (очевидно, від Л. Жемчужникова) інший текст поеми — список з першої її редакції, видавці «Основи» окремо подали за ним епілог твору, розглядаючи нову публікацію як завершення друкування «Невольника».

Нова публікація мала таку назву й примітку: «(Пропущений Т. Г. Шевченком). Епілог до «Невольника» (Напечатаного в IV-й книжці Основи 1861 року)» [17]. Таким чином, до цілком завершеної пізнішої редакції поеми видавці «Основи», не роздумуючи, механічно додали закінчення ранішої редакції, і так, з цим штучно створеним подвійним закінченням, поема передруковувалась аж до 1925 р.

Мало дбала «Основа» про збереження авторської конфігурації тексту, часом змінювала назви творів. Зокрема, поезію «У нашім раї на землі» надруковано під назвою «Мати-покритка»; «Подражаніє 11 псалму» та «Ісаія. Глава 35» — відповідно під заголовками «Прочитавши 11 псалом» та «Прочитавши главу 35-у Ісаії». Виправлено заголовок «Подражанія Едуарду Сові». Його доповнено й уточнено так: «Подражаніє польському поетові Антонію Сові».

За чорновим автографом, розшуканим П. Кулішем, і в його ж редакції опубліковано в «Основі» поему «Мар'яна-черниця». Редактура полягала в переробці в кількох місцях поеми вірша оригіналу. Характерні для вірша «Мар'яни-черниці» зміни ритму бу-

---

[16] Т. Шевченко, Три літа. Автографи поезій 1843—1845 років, К., «Наукова думка», 1966, арк. 111 звор.

[17] «Основа», 1862, № 6, стор. 1. Докладніше див.: Л. Ф. Кодацька, Текстологічний аналіз поеми Т. Г Шевченка «Сліпий».— «Радянське літературознавство», 1957, № 2, стор. 70—71; В. С. Бородін, Дві редакції поеми Шевченка «Сліпий» («Невольник»).— «Радянське літературознавство», 1961, № 2, стор. 102—112.

ли для Куліша доказом необробленості, невикінченості тексту, і він послідовно переробив вірш Шевченка за схемою чотирнадцятискладника. Шевченків же текст перероблених рядків Куліш навів у підрядкових примітках, звідки вони й бралися згодом для передруків поеми.

Кулішеві належить також публікація в «Основі» драми «Назар Стодоля». Публікатор мав у своєму розпорядженні два тексти драми, одержані, очевидно, через Л. Жемчужникова від А. Лизогуба: первісний російський оригінал, на той час уже неповний (загубилася друга дія), та український переклад, зроблений між 18 жовтня й 9 листопада 1844 р., частково — самим поетом, а більшою мірою — невідомою особою [18]. Подавши в «Основі» український текст твору, який він помилково прийняв за первісний оригінал драми, П. Куліш зазначив у примітці, що зробив деякі виправлення в ремарках російською мовою, писаних не рукою Шевченка.

«Основі» належить перша спроба публікації щоденника та листів Шевченка. Цензурні умови не давали змоги подати повний текст щоденника і змушували пропускати політично гострі місця. Були перешкоди й іншого, етичного порядку. Писаний у 1857 — 1858 pp., щоденник був надто свіжим документом, щоб його можна було друкувати повністю одразу ж по смерті поета. Згадувані в ньому особи були ще живі й, природно, могли б обуритися публікацією деяких місць щоденника. Одержавши щоденник від М. Лазаревського, редакція «Основи» поділила його текст на чотирнадцять частин і під назвою «Дневник Т. Г. Шевченка» подавала їх, як і поезії, в кожній книжці журналу, почавши з п'ятої за 1861 р. Видрукувані в «Основі» уривки обіймали майже весь текст щоденника, але містили численні купюри, іноді досить великі (не вміщено, наприклад, запис від 21 червня 1857 р.), в окремих випадках — часткові переробки тексту. Частина прізвищ була зашифрована.

Проте й така скорочена публікація, з купюрами цензурного та етичного порядку, викликала нарікання на адресу журналу. Закінчуючи у восьмій книжці 1862 р. друкування щоденника, редакція зазначала у примітці: «Нас упрекали, зачем мы печатали весь *Дневник* сподряд, не исключая многих мелочей — и не занимательных, и в то же время слишком обнажающих темные стороны домашней жизни поэта. По мнению этих строгих судей, образ поэта должен оставаться светлым и величавым, как его произведения: следовательно, выбрать лучшие страницы из Дневника, а не помещать такие подробности, которые прочесть было бы неприятно самому Шевченку» [19].

---

[18] Див. П. Д. Тимошенко, До питання про авторство перекладу п'єси Шевченка «Назар Стодоля» на українську мову.— «Збірник праць XIV наукової шевченківської конференції», стор. 92—105.

[19] «Основа», 1862, № 8, стор. 19.

Не прийнявши цих нарікань, редакція «Основи» так виклала свою точку зору на щоденник поета: «Мы руководились иною мыслью; мы, напротив, жалеем, что принуждены были выпустить некоторые места, где резко высказываются и его негодования, и ненависть, и желчные приговоры, и насмешка; мы уверены, что поэт не упрекнул бы нас за это. Шевченко при жизни открывал только свои задушевные думы и самые нежные проявления своего сердца; но никогда не старался скрыть и тем более закрашивать те пятна, которые наложила на него многопечальная и многотрудная жизнь, продержавшая его, от колыбели до могилы, в черном теле. Он никогда не подымался на ходули, никогда не разыгрывал роли; будучи без малейших усилий истинно возвышен, неподражаемо велик в своих поэтических созданиях (из которых многие еще не напечатаны),— он никогда в жизни не высился во весь свой рост, становясь рядом рука об руку с людьми обыкновенными, рядовыми. [...] Пускай в напечатанном нами Дневнике увидят Шевченка всего, каков он был; пускай из него поймут, что наше пристрастие не то, которое боится правды для своих любимцев. Тому, кто имел полное право отнестись к своей Музе — к своему главному призванию — с словами:

Ми не лукавили з тобою,
Ми просто йшли: у нас нема
Зерна неправди за собою —

тому не страшна правда» [20].

Ці рядки — свідчення того, що редакція «Основи» виробила правильний погляд на значення щоденника і підійшла до публікації з розумінням справи [21].

Публікацію епістолярної спадщини Шевченка «Основа» почала листами поета до Я. Кухаренка та М. Щепкіна, поданими в жовтневій книжці 1861 р. Вміщуючи їх, редакція закликала всіх, хто мав листи поета, «пойти вслід за Я. Г. Кухаренком і М. С. Щепкіним; бо листи Шевченка тепер вже сталися власністю всеї рідної землі — всеї Слов'янщини» [22]. Заклик не лишився без відгуку. Протягом січня — липня 1862 р. «Основа» подала листи Шевченка до С. Гулака-Артемовського, А. Козачковського, П. Куліша, М. Лазаревського, А. Маркевича, О. Плещеєва, З. Сераковського, Г. Тарновського, М. Чалого, В. Шевченка — разом 66 листів. З газети «Московские ведомости» (1862, № 45, 28 лютого) передруковано два листи до М. Осипова (від 22 квітня 1856 р. та від 23 грудня 1857 р.).

Як і щоденник, листи поета опубліковано з цензурними купюрами (до Я. Кухаренка, Г. Тарновського, М. Щепкіна, В. Шевченка), окремими редакційними кон'єктурами, пропусками (в лис-

---

[20] «Основа», 1862, № 8, стор. 19—20.

[21] Див. вступну статтю І. Я. Айзенштока в кн.: Т. Шевченко, Дневник, [X.], изд-во «Пролетарий», 1925, стор. VIII.

[22] «Основа», 1861, № 10, стор. 3.

ті до А. Маркевича від 22 квітня 1857 р. не подано, наприклад, postscriptum), подекуди — з неправильним прочитанням тексту, в одному випадку — з неточним зазначенням дати (в листі до Я. Кухаренка від 5 червня 1857 р.).

І все ж значення публікації «Основою» чималої частини епістолярної спадщини Шевченка, першого починання в цій справі, дуже велике й принципово важливе. Друкуючи листи поета, «Основа» виявила розуміння їхньої виняткової цінності як одного з кращих джерел для ознайомлення з біографією поета, його особистими, творчими та громадськими взаєминами і — ширше — як надзвичайно важливих історико-культурних документів доби. Значення зробленого «Основою» тим вище, що наступні епізодичні публікації листів Шевченка з'являються лише в 1875 та 1877 роках, у журналах «Русская старина» та «Правда», і ще пізніше, на сторінках «Киевской старины» (1882—1907), вони стають порівняно систематичними. Протягом тривалого часу листи, опубліковані «Основою», становили основну частину епістолярних джерел вивчення Шевченка.

Не опублікувала «Основа» жодної з російських повістей Шевченка, хоч редакція, без сумніву, знала про їхнє існування. Повісті зберігалися тоді в М. Лазаревського, шевченківськими матеріалами якого «Основа» користувалася особливо широко. Два уривки з повісті «Княгиня» були наведені в статті О. Лазаревського «Материалы для биографии Т. Гр. Шевченка», вміщеній у березневій книжці «Основи» 1862 р. Керівники журналу, очевидно, поділяли думку, не раз висловлювану в петербурзькому осередку діячів української культури (М. Лазаревським та ін.), про те, що публікація повістей, творів значно нижчого художнього рівня, ніж геніальні поезії Шевченка, може пошкодити літературній репутації поета. Як не наївно й грубо звучить для нас таке побоювання, треба все ж визнати, що історично, в конкретних умовах початку 60-х років XIX ст., коли опубліковані були переважно лише ранні твори, а більша і при цьому ідейно найцінніша частина поетичної спадщини Шевченка лишалася невідомою читачам, воно не було позбавлено певних підстав. Значення повістей, їх дуже важливе ідейно-художнє місце в творчості Шевченка були усвідомлені багато пізніше, коли спадщина поета була опублікована й досліджена в усій її повноті та жанровому багатстві.

Видання «Основи» припинилося на жовтневій книжці 1862 р. Редакція не встигла використати всього зібраного нею запасу творів Шевченка, насамперед поетичних. Не видрукуваною лишилася, наприклад, цілком відповідна умовам підцензурного друку поезія «Хустина» («У неділю не гуляла»), надіслана до «Основи» в червні 1862 р. П. Житецьким [23]. Не опублікованою лишилася

---

[23] Див. Т. Г. Шевченко в епістолярії Відділу рукописів [Центральної наукової бібліотеки АН УРСР], стор. 39—40.

значна частина творів, що могли витримати цензурний контроль, із основного джерела, яким користувався журнал,— «Більшої» та «Малої книжки». Вони з'явилися друком лише в «Кобзарі» 1867 р. Але й те, що зробила «Основа», становить цілий етап в історії публікації шевченківського тексту.

3

Безпосереднім продовженням публікації спадщини Шевченка, розпочатої «Основою», був «Кобзар», виданий 1867 р. в Петербурзі [24].

Історія цього видання така. Незабаром після смерті Шевченка ініціативу видати його твори виявив родич поета і довірена особа його спадкоємців В. Шевченко. Підготовку збірки він запропонував П. Кулішеві; коли ж той відмовився, за видання погодився взятися, хоч і вагаючись, М. Чалий [25]. Книжка мала видаватися в Києві, але зазнала значних втрат у цензурі, що змусило В. Шевченка відкласти видання. «...Цензура ощипала так, что из поэзии вышли шарады» [26],— писав він 26 березня 1865 р. до М. Лазаревського. В іншому листі до того ж адресата, від 25 квітня 1865 р., В. Шевченко сповіщав: «В Киеве настаивают издавать так, как пропустила цензура, не прибегая к цензорам других городов [...]. Но я принял систему выжидательную и полагаю, что в самом деле лучше подождать немного...» [27].

Тим часом М. Лазаревський знайшов іншого видавця й редактора — М. Костомарова [28]. Видання перенеслося до Петербурга. Комерційний його бік незабаром перебрав на себе книгар і видавець Д. Кожанчиков [29], а як коректора й помічника для роботи над текстами Костомаров залучив Г. Вашкевича [30]. «Навесні р. 1866, з самого початку березіля, вертаючись з-за кордону,—

---

[24] Кобзарь Тараса Шевченка. (Типом четвертим). Коштом Д. Е. Кожанчикова, СПб., 1867.

[25] Див. лист М. Лазаревського до П. Куліша від 20 лютого 1866 р.— Т. Г. Шевченко в епістолярії Відділу рукописів [Центральної наукової бібліотеки АН УРСР], стор. 44; лист М. Лазаревського до П. Куліша від 9 січня 1863 р.— Там же, стор. 40—41.

[26] Цит. за публікацією в ст.: Л. Ф. Кодацька, До історії видання «Кобзаря» 1867 р.— «Радянське літературознавство», 1961, № 2, стор. 115.

[27] Там же, стор. 116.

[28] Див. Н. Ш[угуров], Сведения по вопросу о месте погребения Т. Г. Шевченка и о первом посмертном издании его сочинений.— «Киевская старина», 1899, № 2, стор. 177.

[29] Див. там же, стор. 176—184; Л. Ф. Кодацька, До історії видання «Кобзаря» 1867 р.— «Радянське літературознавство», 1961, № 2, стор. 112—119.

[30] Див. Г. Вашкевич, Из воспоминаний о Николае Ивановиче Костомарове.— «Киевская старина», 1895, № 4, стор. 34—62; лист Д. Кожанчикова до М. Лазаревського від 12 березня 1867 р.— Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, Відділ рукописів, ф. 1, № 299, арк. 3; лист Д. Кожанчикова до М. Лазаревського від 3 березня 1865 р.— «Радянське літературознавство», 1961, № 2, стор. 117—118.

згадував згодом О. Кониський,— я бачився в Петербурзі з Костомаровим, він в розмові хвалився, що всі українські твори Шевченка передано йому задля улаштування нового видання «Кобзаря», але роботу вибору кобзарських творів взяв на себе Вашкевич» [31].

Основними джерелами, за якими підготовано «Кобзар» 1867 р., були прижиттєві видання й публікації, частково тексти, подані «Основою», рукописні списки творів періоду «Трьох літ» і, нарешті, «Мала» й «Більша книжка», надані в розпорядження редакторів М. Лазаревським. Отже, Костомаров та Вашкевич мали більшість потрібних матеріалів, а щодо творів 1847—1861 рр., практично і все необхідне, щоб підготувати майже повне видання літературної спадщини Шевченка. Проте, змушені пристосовуватися до цензурно-політичних умов часу, вони змогли використати рукописи поета далеко не повністю. У передмові Костомаров зазначав: «...Друкується тепер усе, що можно було знайти і надрукувати; а що тепер не перейшло через редакцію до друку, мусить зоставатись до іншого часу» [32].

«Кобзар» 1867 р.— єдине в дореволюційній Росії видання Шевченка, здійснене без попередньої цензури. Його редактори Костомаров та Вашкевич самі визначали ступінь цензурності творів поета. Предметом розгляду Петербурзького цензурного комітету та Головного управління цензури «Кобзар» став уже після видрукування, перед випуском у світ [33]. Боючись за долю всієї книжки, видавець Кожанчиков узяв на себе зобов'язання, що сам вилучить сумнівні місця і, як з'ясувалося згодом, вилучив їх більше, ніж вимагала цензура. Духовна цензура не дозволила вмістити «Псалми Давидові», і їх також довелося вилучити з уже надрукованої книжки [34].

У передмові до «Кобзаря» Костомаров писав: «...Нам, шануючи Тарасове ім'я і пам'ять, хотілось, щоб кожна йота з його писання, наскільки було можно, стала відомою без жодної одміни; бо хто ж одважиться Шевченка одміняти?» [35]. Проте досягти цієї мети редакторам першого посмертного «Кобзаря» виявилося ще не під силу.

---

[31] «ЗНТШ», 1897, № 3, стор. 7.

[32] Кобзарь Тараса Шевченка. (Типом четвертим). Коштом Д. Е. Кожанчикова, Санктпетербург, 1867, стор. V.

[33] Див. Вл. Данилов, К цензурной истории сочинений Т. Г. Шевченка.— «Начала», 1922, № 2, стор. 250—252; Г. Владимирский, Контроль над поэтом. (Шевченко и цензура).— «Литературный Донбасс», 1935, № 8-9, стор. 118—120; И. Айзеншток, Судьба литературного наследства Т. Г. Шевченко.— «Литературное наследство», т. 19—21, 1935, стор. 438.

[34] Див. Центральний державний історичний архів СРСР, ф. 807, оп. 2, № 1462, арк. 4; № 1451, арк. 33; Г. Владимирський, Т. Г. Шевченко в духовній цензурі.— «Літературний журнал», 1938, № 12, стор. 100—102.

[35] Кобзарь Тараса Шевченка. (Типом четвертим). Коштом Д. Е. Кожанчикова, СПб., 1867, стор. V.

Твори, опубліковані самим поетом, Костомаров і Вашкевич подали за «Кобзарем» 1860 р. і в тому ж, в основному, порядку, тобто вони керувалися тут принципом відтворення тексту останнього прижиттєвого видання. Вилучені в «Кобзарі» 1860 р. цензурою уривки поезії «Думи мої, думи мої» та вступ до поеми «Гайдамаки» редактори відновили за попередніми прижиттєвими виданнями — «Кобзарем» 1840 р. та «Чигиринським Кобзарем і Гайдамаками».

Подаючи ранні твори поета за «Кобзарем» 1860 р., Костомаров і Вашкевич усунули подекуди окремі друкарські помилки, що свідчить про елементи критики тексту в їхній редакторській праці. Але більшість друкарських помилок, припущених у «Кобзарі» 1860 р. (в «Катерині», «Тарасовій ночі», «Утопленій», «Гамалії» та ін. творах), лишилася не поміченою і була механічно перенесена до «Кобзаря» 1867 р. Треба, одначе, сказати, що в Костомарова та Вашкевича й не було змоги здійснити послідовну критику тексту обраного ними джерела. Матеріалів з історії «Кобзаря» 1860 р., зокрема складального рукопису, вони не мали. І пізніше протягом майже цілого століття складальні аркуші «Кобзаря» 1860 р. лишалися не відомими видавцям та редакторам Шевченка, за винятком редакторів празького видання «Кобзаря» (1876), які скористалися ними невдало.

Відступом від визначеного ними ж самими принципу відтворення тексту останнього прижиттєвого видання було те, що ряд творів поета Костомаров і Вашкевич подали з посвятами, яких у «Кобзарі» 1860 р. не було. Редактори запозичили їх з першодруків у «Кобзарі» 1840 р.

Серед цієї ж групи творів умістили Костомаров та Вашкевич дві поезії, яких не було в «Кобзарі» 1860 р.: «На вічну пам'ять Котляревському» (за єдиною прижиттєвою публікацією в альманасі «Ластівка») та «Н. Маркевичу» (за публікацією в альманасі «Молодик»). При цьому вони не помітили, що в «Ластівці» вірш «На вічну пам'ять Котляревському» надруковано з грубою помилкою: його текст не відокремлено від тексту іншого раннього Шевченкового твору — «Тече вода в синє море» і, таким чином, два різні твори виявилися опублікованими як один. Хоч у «Кобзарі» 1860 р. вірш «Тече вода в синє море» містився як окремий, самостійний твір (серед поезій, об'єднаних спільним жанровим визначенням: «Думка»), Костомаров та Вашкевич, механічно повторивши суто випадкову помилку «Ластівки», підверстали його до поезії «На вічну пам'ять Котляревському» й подали, таким чином, як закінчення останньої. Це одна з найгрубіших помилок на весь «Кобзар» 1867 р.

Твори, опубліковані «Основою», Костомаров і Вашкевич досить послідовно подали за журнальними першодруками, зберігши в багатьох із них редакторські купюри та кон'єктури. З тими ж, що й в «Основі», купюрами та кон'єктурами надруковано поезії «Не завидуй багатому», «За думою дума роєм вилітає» («Гоголю»),

«Понад полем іде» («Косар»), «І досі сниться: під горою», «Не для людей і не для слави», «Коло гаю в чистім полі», «Ісая. Глава 35», «Колись дурною головою», «Антонію Сові» («Подражаніє Едуарду Сові»), «Над Дніпровою сагою», «Росли укупочці, зросли», «Моя ти любо, мій ти друже» («Ликері»), «І тут, і всюди — скрізь погано», «Якби з ким сісти, хліба з'їсти», «Чи не покинуть нам, небого» та ін. Водночас Костомаров і Вашкевич, добре знаючи практику царської цензури, яка до журнальних публікацій виявляла значно більшу пильність, ніж до наступних передруків, усунули в деяких творах поета редакторські кон'єктури та пропуски «Основи» і відновили, переважно за «Більшою книжкою», авторський текст. Це була хронологічно перша спроба хоча б частково звільнити окремі тексти Шевченка від спотворень, викликаних обставинами підцензурного друку.

Так, у вірші «Зацвіла в долині» Костомаров і Вашкевич відновили такий пропущений «Основою» уривок тексту:

Заплющивши очі,—
Такого не хочем.
Сказав би я правду,
Та що з того буде?
Самому завадить,
А попам та людям
Однаково буде.

У цьому ж вірші редактори усунули кон'єктуру в рядках:

Якого ж ми раю
(На світі) благаєм.

Другий з рядків у «Кобзарі» 1867 р. виправлено за «Більшою книжкою»: «*У бога* благаєм».

Майже повністю, без поодиноких лише рядків, надруковано в «Кобзарі» 1867 р. поему «Петрусь» (в «Основі» її вміщено без закінчення, з кон'єктурами та значними пропусками). Деякі ж редакторські кон'єктури, зроблені «Основою», в тексті лишились.

Із заключними рядками, яких не було в «Основі», надруковано вірш «Як маю я журитися». Один пропущений рядок («Раби незрячії») відновлено в «Неофітах». Лишаючи в цій поемі численні інші пропуски та зміни, Костомаров та Вашкевич зберегли й підрядкову примітку «Основи» про нібито незавершений характер твору. Окремі кон'єктури «Основи» усунуто в «Кобзарі» 1867 р. в поезіях «А. О. Козачковському», «В неволі в самоті немає», «Подражаніє 11 псалму» та деяких інших творах.

Упорядковуючи за «Основою» текст поеми «Мар'яна-черниця», Костомаров та Вашкевич послідовно зняли Кулішеву редакцію, а авторські рядки, наведені Кулішем у примітках, ввели до основного тексту. Отже, і в даному разі принципом їхньої редакторської праці над творами Шевченка було відтворення авторського тексту.

На відміну від «Основи», де вірш «Чи ми ще зійдемося знову» був надрукований за однією з ранніх редакцій («Малою

книжкою» або автографом № 69), Костомаров і Вашкевич подали його за хронологічно пізнішим джерелом — «Більшою книжкою». Послідовно за «Більшою книжкою» подали вони вірш «Якби мені, мамо, намисто» (в «Основі» довільно відновлено частину первісного тексту, закресленого в автографі поета).

Редактори «Кобзаря» 1867 р. прагнули виправити в текстах Шевченка припущені «Основою» помилки, але не завжди вміли й могли це зробити. Зокрема, слідом за «Основою» з подвійним закінченням подали вони поему «Невольник».

Поряд з поезіями, Костомаров і Вашкевич передрукували з «Основи» п'єсу «Назар Стодоля». При цьому вони виправили ремарку першодруку, що неправильно вказувала на час дії.

У «Кобзарі» 1867 р. продовжено публікацію творів поета, яких не встигла видрукувати «Основа». За «Більшою книжкою» подано в ньому такі твори поета, як «Варнак», «Думи мої, думи мої» (1847), «Один у другого питаєм», «Самому чудно, а де ж дітись», «Неначе степом чумаки», «Якби тобі довелося», «Із-за гаю сонце сходить», «Якби мені черевики», «Полюбилася я», «Марку Вовчку», «Ой маю я оченята», «Дівча любе, чорнобриве», «Ой діброво, темний гаю», «Подражаніє сербському» та ін. Понад тридцять творів, серед них поеми «Марина», «Сотник», «Титарівна», балада «У тієї Катерини» та цілий ряд ліричних поезій, вперше опубліковано за «Малою книжкою», яку «Основа» використала дуже мало. Костомаров і Вашкевич перші почали публікувати твори, закреслені Шевченком у «Малій книжці» і не переписані до «Більшої книжки» («О думи мої! о славо злая!», «Ну що б, здавалося, слова», «Сичі» та ін.).

Публікуючи ще не друковані твори Шевченка, редактори посмертного «Кобзаря», як раніше й «Основа», змушені були, з огляду на цензуру, пропускати політично гострі рядки поета. Великі пропуски зроблені в поезіях «Іржавець» (разом — 41 рядок), «Сон» («Гори мої високії»), з купюрами надруковано поеми «Відьма», «Марина», вірші «Мені однаково, чи буду», «Ще як були ми козаками», «Ми вкупочці колись росли», «Неначе праведних дітей», «І виріс я на чужині», «Во Іудеї во дні они» та ін.

Знаходимо у виданні 1867 р. й редакторські кон'єктури, переважно вимушені, вжиті з тим, щоб хоч у підправленому для цензури вигляді подати читачеві недруковані твори Шевченка. Проте чимало в «Кобзарі» й таких кон'єктур, що мають смаковий, довільний характер. У вірші «Ми восени таки похожі», наприклад, рядок «*Кудась* ягняточком біжить» виправлено на «*Рудим* ягняточком біжить»; у поезії «Швачка» фразу «А майдани |*Кров почервонила*» — на «А майдани |*Кров'ю червоніли*». У поезії «У неділеньку та ранесенько» в рядку «О боже милий, милосердий» двічі повторено слово «милий» («О боже милий, милий, милосердий»). Очевидно, незвична, новаторська ритмічна організація Шевченкового рядка не була сприйнята редакторами, і вони ви-

рішили усунути «недогляд» поета. Як бачимо, і з цього боку редакторський почерк Костомарова й Вашкевича має багато спільного з тим, як подавала твори Шевченка «Основа».

«Кобзар» 1867 р.— перша значна праця в галузі спеціального вивчення текстів Шевченка. Його редакторам довелося вперше готувати до видання чимало не друкованих ще творів поета, автографи яких, зокрема «Мала книжка», становили певні труднощі для прочитання. Костомаров та Вашкевич загалом впоралися з цим завданням. Зокрема, вони правильно розшифрували слова, написані поетом скорочено або позначені однією літерою, та застосували вдалі й цілком виправдані кон'єктури в тих місцях тексту, де в рукописах були пропуски чи явні описки.

Та не обійшлося й без недоглядів та помилок, які, одначе, легко вибачити в першій спробі видання такого масштабу. Найбільшою з них була помилка в тексті поезії «Буває, в неволі іноді згадаю». В «Малій книжці», що постала з кількох менших «захалявних» книжечок поета, оправлених разом, цей твір, внаслідок помилки при оправленні, виявився розірваним на дві частини: перша половина вірша (до 49 рядка включно) міститься наприкінці рукописного збірника, а друга (починаючи з 50 рядка) — приблизно в середині рукопису. Кожну з частин Костомаров і Вашкевич прийняли за самостійний твір і подали в «Кобзарі» окремо. З цією помилкою твір друкувався аж до 1907 р.

Костомаров та Вашкевич не змогли розібрати слова «колегою» в поезії «Добро, у кого є господа» й опустили його у виданні, неправильно прочитали деякі рядки у віршах «Між скалами, неначе злодій» (замість «Та й роздігся на *камені*» надруковано «на *калині*», замість «Аби *файда* в руках була» — «Аби *оранда*»), «У бога за дверми лежала сокира», «Утоптала стежечку» та ін.

Вони послідовно надавали перевагу «Більшій книжці» як хронологічно пізнішому й довершенішому джерелу тексту і друкували твори за «Малою книжкою» лише в тому разі, якщо їх не було в «Більшій книжці». Але в одному випадку вони не утрималися від контамінації: подавши поезію «Іржавець» за «Більшою книжкою», один рядок увели з «Малої книжки»:

І бог зглянувсь на ті сльози
І на Україну

(у «Більшій книжці» — інакше: «І бог зглянув на ті сльози, *Пречистії сльози*»).

Як і редакція «Основи», Костомаров і Вашкевич відступали від орфографії Шевченкових автографів і послідовно переводили тексти на «кулішівку», що призводило до певної нівеляції особливостей мови поета.

Редактором посмертного «Кобзаря» першим довелося давати назви кільком творам Шевченка, що не мали їх в автографах.

Деякі з назв виявилися настільки вдалими, що міцно утвердилися в шевченкознавстві («Марина», «Сотник», «Сичі» та ін.). Але водночас Костомаров та Вашкевич, хоч і користувалися рукописами поета, не виявили критичного ставлення до довільних редакторських назв, що з'явилися в попередніх публікаціях, і залишили їх у своєму виданні («Калина», «Козацька доля», «Хатина» тощо).

Не подолали вони складного завдання датування творів поета. Прагнучи дати творам хронологічний порядок, Костомаров і Вашкевич поділили книжку на дві частини. Перша мала містити твори, написані до арешту поета 1847 р., але редактори включили до неї й такі пізніші поезії, як «Не хочу я женитися», «У тієї Катерини», «У неділеньку у святую». Не додержано хронологічного порядку в другій частині, відведеній для творів 1847—1861 рр.; наприкінці її вміщено уривок з поезії «Як умру, то поховайте» та вірш «Чигрине, Чигрине» (без шести рядків).

Загалом же перше посмертне видання Шевченка, хоч і дуже ще неповне і містило купюри та помилки, було подією важливого літературного та суспільного значення. «Кобзар» 1867 р. значно збільшив коло творів поета, що ставали загальним надбанням читачів. До нього ввійшло 185 творів, з яких 77 опубліковано вперше. Костомаров і Вашкевич визначили склад і виготовили корпус поезії Шевченка, що міг видаватися в умовах царської цензури. В основі наступних петербурзьких та київських видань «Кобзаря» (1883, 1884, 1889, 1894) фактично лежить текст першого посмертного видання 1867 р.

Того ж 1867 р., але трохи раніше за «Кобзар», виданий коштом Д. Кожанчикова, вийшов у світ «Чигиринський Кобзар...» [36], виданий І. Лисенковим, хоч підготовку останнього розпочато дещо пізніше за перший. Лисенков здійснив видання, користуючись літературним правом на «Кобзар» (у складі восьми творів першого видання 1840 р.) та «Гайдамаки», придбаним у Шевченка ще 1843 р.[37] Видання являло собою звичайний передрук «Чигиринського Кобзаря» 1844 р., було суто комерційним і наукового інтересу не становить. В історії посмертних видань Шевченка воно згадується майже виключно в зв'язку з тривалим процесом, що його вів І. Лисенков проти Д. Кожанчикова, вважаючи видання останнього контрафактним і вимагаючи відшкодування «збитків» [38]. Процес цей переходив з одної судової інстанції до іншої, і І. Лисенков так, зрештою, його й не виграв.

---

[36] Чигиринский Кобзарь на малороссийском наречии Тар. Гр. Шевченка. С портретом автора, картинкою кобзаря и двумя виньетками. Издание третие. Санктпетербург, MD CCCLXVII.

[37] Див. контракт Шевченка з І. Лисенковим від 8 лютого 1843 р. (VI, 283—284).

[38] Див. «Судебный вестник», 10 грудня 1867 р. № 269; 6 березня 1869 р., № 50; 7 березня 1869 р., № 51.

Майже одночасно з «Основою» окремі твори Шевченка з'являються в галицьких виданнях, зокрема «народовських» («Вечерниці», «Мета», «Нива», згодом «Правда» та ін.).

У «Вечерницях» уперше надруковано поему «Відьма» (1862, № 16—18), баладу «Русалка» (1862, № 22), фрагмент «Стоїть в селі Суботові» (1862, № 39), вірш «Чигрине, Чигрине» (1863, № 11), переспів «Плач Ярославни» (1863, № 12). За джерелами, відмінними від першодруків у лейпцігському виданні «Новые стихотворения Пушкина и Шавченки», подано поему «Кавказ» (1863, № 13), послання «І мертвим, і живим...» (1863, № 15), поезію «Холодний Яр» (1863, № 17); у редакції, відмінній від першодруку в журналі «Русская беседа» і взагалі від усіх досі відомих джерел тексту,— вірш «Сон» («На панщині пшеницю жала») (1862, № 43). Приблизно одночасно з «Основою», але в іншій редакції і без купюр, надрукували «Вечерниці» поему «Неофіти» (1862, № 31—33). Журнал умістив уривки творів, вилучені в прижиттєвих виданнях цензурою: вступ до «Гайдамаків» (1862, № 35-36), рядки «Тарасової ночі» (1862, № 34).

Публікуючи заборонені уривки поеми «Тарасова ніч», редакція «Вечерниць» помилково об'єднала рядки, що належали до різних місць твору, в один суцільний текст. Враження органічної суцільности опублікованого тексту підтримувалося підрядковою приміткою, де зазначено, що це «уступець думки, в виданню «Кобзаря» (1860 року.— *Ред.*) випущений, котрий нам переслав наш галицький чоловік, зостаючий тепер у Празі (чеській)» [39]. Помилка «Вечерниць» (чи згаданого в примітці «галицького чоловіка») мала прикрі наслідки для долі поеми в наступних виданнях Шевченка. Майже протягом цілого сторіччя, аж до 1951 р., твір друкувався з неправильно відновленим текстом цензурних вилучень.

У журналі «Мета» (1863, № 4) вперше побачили світ поезії «Н. Костомарову», «Мені однаково, чи буду»; без спотворень, припущених у лейпцігському виданні «Новые стихотворения Пушкина и Шавченки», надруковано вірш «Як умру, то поховайте» (під заголовком «Завіщаніє»).

1865 р., коли «Мета» перетворилася на суто політичний тижневик і літературних творів уже не вміщувала, її редактор Кс. Климкович видав окремою книжечкою поему «Сон» («У всякого своя доля») [40].

З «Метою» пов'язаний і один із перших випадків приписування Шевченкові чужих творів: журнал умістив серед творів поета один із віршів П. Чубинського.

---

[39] «Вечерниці», 1862, № 34, стор. 289. У примітці йшлося, слід гадати, про В. Бернатовича, який під псевдонімом Кузьма Басарабець друкував у «Вечерницях» кореспонденції з Праги.

[40] Сон. Поема Т. Шевченка. Видав Кс. Климкович, Львів, 1865.

«Москвофільська» газета «Слово» подала баладу «Лілея» (1862, № 16). Дещо пізніше в журналі «Правда» опубліковано неповний текст (без розділу «Три душі») містерії «Великий льох» (1869, № 2-3) [41].

Поряд з рукописними списками, зокрема рукописним «Кобзарем», що належав М. Михалевичу, зазначені публікації стали одним з основних джерел тексту видання «Поезії Тараса Шевченка» [42], здійсненого 1867 р. групою львівських семінаристів Г. Рожанським, Г. Боднаром та ін. Іншими джерелами цього видання були друковані тексти «Кобзаря» 1860 р., «Основи», альманаху «Хата»; в другому томі використано деякі з текстів «Кобзаря» 1867 р. «Ми хіснувались при видаванню,— зазначали редактори в післямові,— «Кобзарем», відтисненим в Петербурзі 1860 заходом Куліша, «Кобзарем» з 1867 заходом Кожанчикова і «Основою», долучаючи до того всі рукописі Шевченка і не рукописі, котрі получити ми йно могли від єго другів, свояків і добре знакомих. Тії доповнення не получили ми нараз, а в часі волоклося се по случаях способних і по пригіднім верем'ї» [43].

«Поезії Тараса Шевченка» — видання в повному розумінні слова дилетантське. Мета редакторів і видавців обмежувалася тим, щоб за матеріалами, що їх можна було зібрати в умовах Галичини, не вникаючи глибоко в їхню якість, дати галицькому читачеві якомога повніше видання творів Шевченка, насамперед тих, що, наснажені волелюбними ідеями, не друкувалися в Росії або спотворювалися царською цензурою. Львівське видання повніше за «Кобзар» 1867 р. і містило 216 творів поета, серед них «Сон» («У всякого своя доля»), «Кавказ», «І мертвим, і живим...», «Великий льох», «Холодний Яр», «Заповіт», «Я не нездужаю, нівроку» (з купюрами). В ньому подано повний, без цензурних скорочень, текст поем «Гайдамаки», «Неофіти», послання «До Основ'яненка». В цій відносній повноті і в тому, що до видання увійшов цілий ряд творів революційного спрямування, і полягає насамперед значення збірки «Поезії Тараса Шевченка». Що ж до підготовки тексту збірки, то її якість дуже низька.

Видання виходило окремими випусками (з них перший випуск першого тому видано 1866 р., четвертий випуск другого тому 1869 р.), в яких твори поета вміщувалися без будь-якої системи й хронологічного порядку. Користуючись здебільшого випадковими, неякісними рукописними списками та здійсненими за ними публікаціями в галицьких виданнях, редактори давали їм місце

---

[41] Твори Шевченка друкувала також львівська газета «Dziennik literacki». Тут, зокрема, вперше опубліковано (в латинсько-польській транскрипції) вірш «Полякам» («Ще як були ми козаками») та заборонені цензурою уривки поеми «Тарасова ніч» (1861, № 60).

[42] Поезії Тараса Шевченка, том I, У Львові. Накладом К. Сушкевича. З друкарні закладу ім. Оссолінських, 1867; Поезії Тараса Шевченка, том II, У Львові. Накладом К. Сушкевича. З друкарні закладу ім. Оссолінських, 1867.

[43] Поезії Тараса Шевченка, т. II, У Львові, 1867, стор. 343.

у збірці без жодної критики, не вміючи звільнити текст від спотворень і помилок. В умовах Галичини, не маючи автографів поета і навіть багатьох прижиттєвих та посмертних публікацій його творів, вони й не могли, звичайно, цього зробити. Видання має часом випадковий текст, рясніє пропусками, друкарськими помилками.

Редакторів не доводиться звинувачувати надто суворо. В умовах їхньої праці здійснене ними видання не могло не мати значних помилок, але останні значною мірою втрачають свою вагу порівняно з тим чималим позитивним значенням збірки, яке вона мала в справі задоволення читацького попиту на твори Шевченка в Галичині.

Наступне видання творів Шевченка вийшло в середині сімдесятих років коштом київської «Старої громади». Редакційна робота над ним провадилася спочатку в Києві. У розпорядження редактора Ф. Вовка, тоді студента Київського університету, крім друкованих текстів, були надані такі джерела, як «Більша» та «Мала книжка», автографи із збірки «Поезія Т. Шевченка. Том первий», авторський робочий примірник «Кобзаря» 1860 р. з власноручними виправленнями Шевченка, прижиттєві рукописні списки, серед них чимало правлених поетом (списки І. Лазаревського, П. Бартенєва та ін.). Цензурні умови змусили друкувати підготоване видання за кордоном — у Празі. На цьому етапі роботу над текстами продовжив О. Русов (за фахом — статистик). Він же здійснив і нагляд за виданням [44].

Видання вийшло в світ 1876 р. в двох томах під назвою «Кобзар». До першого тому О. Русов включив спогади про Шевченка, написані І. Тургенєвим та Я. Полонським, до другого — спогади М. Костомарова та М. Мікешина [45]. Останні, до речі, полегшують користування томами, оскільки в самому виданні з практичних міркувань нумерацію томів зазначено лише в передмові «Од видавництва», вміщеній у другому томі. Призначаючи другий том виключно для Галичини, Буковини та Закарпаття, видавці разом із тим сподівалися (і сподівання ці, зрештою, завдяки сприянню Я. Полонського, на той час — члена Головного управління цензури, справдилися), що перший том можна буде поширювати і в Росії та на Україні. Тому перший том оформлено так, що ніщо в книжці не вказувало на те, що це не окреме видання, а лише одна з частин двотомної збірки творів поета.

У празькому «Кобзарі» твори Шевченка поділено на томи за ознакою цензурності: до першого тому включено твори, друковані

---

[44] Див. О. Русов, Спомини про празьке видання «Кобзаря».— «Україна», 1907, № 2, стор. 125—136.

[45] Т. Г. Шевченко, Кобзарь з додатком споминок про Шевченка писателів Тургенєва і Полонського, У Празі, 1876; Т. Г. Шевченко, Кобзарь з додатком споминок про Шевченка Костомарова і Микешина, У Празі, 1876. Перша з цих книжок позначена, як і друга, 1876 роком, фактично була видана дещо раніше — наприкінці 1875 р.

в підцензурних виданнях (часто — з купюрами та вимушеними переробками), до другого — твори, що з цензурних причин не могли друкуватися в Росії або друкувалися неповністю, з великими пропусками та спотвореннями. Принцип цей, одначе, подекуди не витриманий. Наприклад, до другого тому ввійшов вірш «Тече вода в синє море», що не містив нічого невідповідного цензурному статуту і двічі за життя поета друкувався в підцензурних виданнях — альманасі «Ластівка» (СПб., 1841) та «Кобзарі» 1860 року, а згодом — і в посмертному «Кобзарі» 1867 року (в останньому, щоправда, не як окремий твір, а як продовження поезії «На вічну пам'ять Котляревському») [46].

Деякі твори («За думою дума роєм вилітає», «Минають дні, минають ночі») увійшли до обох томів, але з відмінним текстом: до першого тому — з цензурними купюрами та кон'єктурами, зробленими в попередніх публікаціях, до другого — без них. У двох редакціях надруковано вірші «Лічу в неволі дні і ночі» та поему «Москалева криниця»: у першому томі — в хронологічно пізнішій редакції «Більшої книжки», в другому — в редакції «Малої книжки». За різними джерелами надруковано в першому й другому томах послання «Шафарикові».

Надані редакторам, поряд з друкованими джерелами, цінні рукописні матеріали, використані на той час ще неповністю або й зовсім не займані, об'єктивно давали змогу підготувати видання не тільки повніше за попередні, а й вищого порівняно з ними класу, особливо коли зважити, що друкувався празький «Кобзар» за кордоном і на нього, отже, не могла чинити безпосереднього тиску царська цензура. Проте Ф. Вовк і О. Русов були не готові до такого завдання. Принципами, необхідними для цієї праці, вони не володіли і, лишаючись дилетантами, діяли без будь-якої системи. Видання виявило відсутність диференційованого критичного підходу до джерел, неуважне ставлення до рукописних та друкованих текстів поета.

Вперше публікуючи за «Більшою» й «Малою книжкою» шістнадцять творів Шевченка, серед них такі, як «Марія» «Осії глава XIV», «Молитва», «Умре муж велій в власяниці», «Гімн черничий», «І Архімед, і Галілей», «Саул», «Хоча лежачого й не б'ють», «Якось-то йдучи уночі», з поезій періоду заслання — «Царі», «У Вільні, городі преславнім», «Не гріє сонце на чужині», редактори подали їх з багатьма неточностями. Неправильно прочитано деякі місця поеми «Марія», віршів «Саул», «Царі» та інших творів. Зроблено невиправдані кон'єктури в поезії «Не гріє сонце на чужині» та в одній із «молитв» — «Царів, кровавих шинкарів». Тексти, переписані до «Більшої книжки» І. Лазаревським та О. Лазаревським («Марія», «Бували войни і військовії

[46] З посмертного «Кобзаря» вірш «Тече вода в синє море» передруковано як продовження поезії «На вічну пам'ять Котляревському» в першому томі празького видання. Таким чином, той самий текст цього твору виявився вміщеним в обох томах празького «Кобзаря».

свари» та ін.), навіть у межах можливостей редакторів, недостатньо звільнено від явних помилок і спотворень, припущених списувачами. Підправлена пунктуація в поезії «Умре муж велій в власяниці» призвела до викривлення змісту окремих рядків. До трьох поетичних варіацій, об'єднаних у «Більшій книжці» спільною назвою «Молитва», редактори довільно приєднали вірш «Тим неситим очам». У такій довільній компоновці ці твори передруковувалися згодом у всіх наступних виданнях, аж до академічного Повного зібрання творів в десяти томах (1939—1957) включно.

Нелегкі питання поставила перед редакторами празького «Кобзаря» — першими публікаторами — поезія «Бували войни і військовії свари». Вірш переписано до «Більшої книжки» І. Лазаревським з грубими викривленнями, і ця спотворена копія, не проглянута поетом, є єдиним відомим джерелом тексту твору. Цілком зрозуміло, що у Вовка та Русова не було іншого способу усунути явні помилки списувача, як увести в текст власні кон'єктури. Проте із створених ними кон'єктур відносно вдалою виявилася тільки одна, решта ж не давала задовільного читання.

Головний дефект праці Вовка і Русова над «Кобзарем» крився в тому, що вони не вміли розібратися в джерелах тексту Шевченкових творів, визначити серед них основні, фактично ставили їх в один ряд. Без критичного ж аналізу й оцінки джерел робота над текстами неминуче оберталася на сваві́льне їх препарування, що й демонструє празьке видання. Прагнучи будь-що домогтися максимальної повноти видання [47], Вовк і Русов «доповнювали» цілком завершені, остаточно оброблені редакції «Більшої книжки» більшими чи меншими уривками тексту «Малої книжки». Такі довільні вставки зроблено, зокрема, у поемах «Відьма» і «Княжна», вірші «Царі» і в багатьох інших творах поета. З невідомого джерела вставлено уривок у поезії «Саул».

Вироблення компілятивного тексту за різними рукописними та друкованими джерелами було одним із основних методів редагування «Кобзаря» Вовком і Русовим. Редактори ігнорували проблеми композиції та структури творів поета і в прагненні до повноти видання не спинялися перед зруйнуванням остаточних редакцій «Більшої книжки» вставками творчо скасованих і відкинутих Шевченком частин давнішнього тексту «Малої книжки».

Хоч Вовк і Русов мали в своєму розпорядженні цінні рукописні матеріали, вони не зуміли належно оцінити їх, зокрема «Більшу» й «Малу книжку», як основні джерела тексту поезії Шевченка 1847—1861 років і використали далеко неповністю. В основу свого видання, як показує перевірка, вони поклали не першоджерела, а друковані тексти двох попередніх видань, і

[47] «Приймаючись за наше видання,— зазначено в передмові,— ми мали на меті зробити його якнайповнішим» (Т. Г. Шевченко, Кобзар з додатком споминок про Шевченка Костомарова і Микешина, У Празі, 1876, стор. III).

тільки доповнювали й правили їх за рукописами, зберігаючи при цьому чимало помилок попередніх публікацій і додаючи до них нові. Суцільної перевірки тексту за першоджерелами редактори не провадили.

Переважну більшість творів передруковано з «Кобзаря» 1867 р. Використовуючи текст цього видання, Вовк і Русов заповнювали зроблені в ньому пропуски за рукописами, проте не всі. Частина пропусків лишилася і в новому виданні, незважаючи на те, що редактори мали все необхідне, щоб їх усунути. Водночас Вовк і Русов досить послідовно лишали недоторканими редакторські кон'єктури, хоч ті цензурно-політичні чинники, якими вони були зумовлені в петербурзькому «Кобзарі» 1867 року, не могли впливати на празьке — закордонне — видання, зокрема — на його другий том.

Передрукувавши, наприклад, поезію «Во Іудеї, во дні они» за текстом «Кобзаря» 1867 р., де її опубліковано вперше за автографом «Більшої книжки», але з пропуском рядка «Самодержавний государ» та уривка:

Од п'яного царя-владики!
Од гіршого ж тебе спасла
Твоя преправедная мати.
Та де ж нам тую матір взяти?
Ми серцем голі до гола!
Раби з кокардою на лобі!
Лакеї в золотій оздобі...
Онуча, сміття з помела
Єго величества. Та й годі,—

редактори празького видання другу з наведених купюр заповнили за тим же джерелом — «Більшою книжкою», але не відновили рядка «Самодержавний государ». Без будь-яких змін увійшли до нового видання з «Кобзаря» 1867 року всі довільні редакторські виправлення, зроблені в цій поезії («Щоб той йому на те на *все*» замість «Щоб той йому на те, на *се*»; «А *в віфліємському* вертепі Марія сина *родила*» замість «А *у якомусь* у вертепі Марія сина *привела*»), і навіть те неправильне прочитання одного з рядків, яким згодом особливо дорікав Русову М. Драгоманов [48]: «Оддав *Анатові* приказ» замість «Оддав *сенатові* приказ», як маємо в «Більшій книжці».

Без рядка «Що проклену святого бога» і слова «царям» у рядку «Та все пішло [царям] на грище», з кон'єктурою «Ще *старшої*... мов ті хмари» замість автографічного тексту «Ще *старішої*... мов ті хмари» надруковано в празькому «Кобзарі» поезію «Сон» («Гори мої високії»). Причина та ж: вірш без будь-якої критики тексту передруковано з «Кобзаря» 1867 року, редакторам якого й належать згадані пропуски (вимушені) та кон'єктура.

[48] Див. О. Русов, Спомини про празьке видання «Кобзаря».— «Україна», 1907, № 2, стор. 134.

Першодрук цієї поезії в «Кобзарі» 1867 року, де її подано за «Малою книжкою», мав ще одну вимушену купюру:

Блукав я по світу чимало,
Носив і свиту і жупан...
Нащо вже лихо за Уралом
Отим киргизам, отже й там,
Єй же богу, лучше жити,
Ніж нам на *Украйні*.
А може тим, що киргизи
Ще не християни?..
Наробив ти, Христе, лиха!
А переіначив?!
Людей божих?!

Редактори празького видання вставили ці рядки за «Малою книжкою», але один із них подали з такою довільною зміною: «Ніж нам на *Вкраїні*».

З цих прикладів видно, як поверхово і недбало ставилися Вовк і Русов до рукописних джерел тексту.

Не виявили вони й розуміння цінності прижиттєвих видань, поставившись до них як до допоміжних матеріалів, а не основних джерел тексту значної частини творів поета. Твори, опубліковані самим Шевченком, друкувалися в празькому виданні не за прижиттєвими публікаціями, а за посмертним «Кобзарем» 1867 року, і тільки правилися за прижиттєвими виданнями, зокрема і особливо — авторським робочим примірником «Кобзаря» 1860 року. За цим примірником редактори празького видання вперше заповнили кілька невеликих цензурних пропусків у поемах «Катерина» та «Гайдамаки», але загалом здійснена ними правка мала поверховий, безсистемний і випадковий характер. У нашаруваннях різних редакцій Вовк і Русов не розбиралися. Керуючись лише власним смаком, вони одні з правок Шевченка, зроблених у робочому примірнику «Кобзаря» 1860 року, заводили до основного тексту, інші подавали в підрядкових примітках, а ще інші не згадували зовсім.

Такою ж безсистемною й з необхідності довільною була в празькому «Кобзарі» й правка творів, передрукованих зі львівського видання «Поезії Тараса Шевченка»: «Сон», «Кавказ», «І мертвим, і живим...» та ін. У даному разі, одначе, вона й не могла бути іншою, оскільки автографів цих творів редактори не мали і вносили зміни лише на підставі недосконалих рукописних списків. Запозичення окремих рядків чи уривків з рукописних списків у одних випадках приводило до виправлення тексту, а в інших, навпаки,— до дальшого його спотворення.

У празькому «Кобзарі» вперше порівняно широко подано варіанти Шевченкових текстів (і це вигідно відрізняє його від попередніх видань), проте принципи їх публікації не витримують критики: вибір варіантів довільний, випадковий, не пов'язаний з розумінням етапів праці поета над своїми творами. Зрозуміти,

чому з того ж самого джерела тексту одні з варіантів наведено у виданні, а інші залишено без уваги, важко. Подаючи варіанти, редактори послідовно обмежувалися глухими вказівками на їхнє джерело: «По першому рукопису», «По другому рукопису», «Рук[описний] вар[іант]» тощо. При цьому і «перший» і «другий рукопис» означають часом одне й те ж саме джерело тексту — «Малу книжку», а вказівка «Перший рукопис» — ще й первісний, закреслений поетом варіант тексту «Більшої» або «Малої книжки». «Рукописний варіант» може являти собою і рядок з власноручного автографа Шевченка, і уривок з авторизованої копії, і частину тексту випадкового рукописного списку.

До другого тому редактори включили три твори, щодо яких не були певні в тому, чи належать вони Шевченкові: «В альбом» («Ти якось так собі, що й вимовить не вмію»), «Полуботко» та «Гарно твоя кобза грає». «...Що ж до тих списків,— писали вони в передмові до тому,— що дойшли до нас через людей, знавших нашого автора, як напр. «Полуботко» (стор. 76), «В Альбом», «Гарно твоя кобза грає» (стор. 73), то хоч ми їх і помістили у цей том, але були б дуже раді почути слово критики од людей, більше нас компетентних у цьому ділі. Про усі остатні п'єси ми можемо запевнити читателя, що вони написані самим Шевченком» [49].

Всі три поезії, справді, не належать перу Шевченка. Щодо однієї з них — «Гарно твоя кобза грає» — редактори легко впевнилися б у цьому, коли б звернулися до альманаху «Молодик», де вірш цей опубліковано 1843 р. під заголовком «Шевченкові» і з зазначенням автора — О. Чужбинського. Редакторів підвело некритичне ставлення до списків.

Празьке видання «Кобзаря» викликало суперечливі відгуки критики. Різку негативну оцінку висловив М. Драгоманов [50]. Видання, справді, давало серйозні підстави для його критики, одначе слова Драгоманова про те, що воно «стане пам'ятником опортунізму, прилагоджування «духовних синів» Шевченка до російських казьонних порядків» [51], були явно недоречним, емоційно загостреним закидом. Недоліки й прорахунки видання 1876 року мають інші причини: насамперед — хаотичність текстологічних уявлень його редакторів-дилетантів Вовка і Русова. Та яким би не був низьким рівень текстологічної підготовки празького «Кобзаря», все ж не слід перекреслювати тієї важливої ролі, яку відіграло це найповніше свого часу видання для поширення творів Шевченка та для вивчення поета.

Текст празького «Кобзаря» ліг в основу женевських видань

---

[49] Т. Г. Шевченко, Кобзарь з додатком споминок про Шевченка Костомарова і Микешина, У Празі, 1876, стор. IV.

[50] М. Драгоманов, Шевченко, українофіли й соціалізм.— «Громада», № 4, Женева, 1879. Див.: М. П. Драгоманов, Літературно-публіцистичні праці у двох томах, т. 2, стор. 25—28.

[51] Там же, стор. 26.

1878, 1881 та 1890 років[52], призначених для нелегального поширення. Новинкою першого з них, «Кобзаря» 1878 року, була публікація вірша «Мій боже милий, знову лихо». У збірнику «Поезії Т. Гр. Шевченка, заборонені в Росії» за рукописом М. Щербака (тепер невідомим) подано новий текст «Тарасової ночі», а також «Великого льоху» та «Відьми». Особливо відмінний був текст «Тарасової ночі»: майже на сорок рядків довший за текст прижиттєвих публікацій поеми. Текст цей не одержав наукової критики, й згодом його введено як нібито ранню редакцію до обох академічних видань творів Шевченка: десятитомника (розділ інших редакцій та варіантів) і шеститомника (розділ приміток). Проте аналіз показує, що текст рукопису М. Щербака становив довільну контамінацію варіантів первісного тексту поеми з варіантами пізнішої, ідейно відмінної її редакції, створеної поетом після повернення з заслання. В женевському виданні до компіляції М. Щербака додалися нові контамінації, оскільки в ньому місцями використано й текст празького «Кобзаря».

5

Значну роль у справі публікації текстів Шевченка — листів та російських поем і повістей — відіграв журнал «Киевская старина». В журналі подано велику добірку листів до Бр. Залеського (1883, № 1, 3, 4), листи до В. В., Н. В. і Я. В. Тарновських (1883, № 2), А. Краєвського (1884, № 3), М. В. Максимович (1885, № 2), М. С. Щепкіна (1885, № 2; 1898, № 2), І. О. Ускова (1889, № 2), М. Г. Шевченка (1891, № 2; 1905, № 6), В. М. Рєпніної (1893, № 2), Г. Ф. Квітки-Основ'яненка (1894, № 2), А. Лизогуба (1903, № 2) та інших осіб — разом 49 листів. Це була друга після «Основи» значна публікація епістолярної спадщини поета[53]. На сторінках «Киевской старины» (1885, № 11) П. Куліш подав за автографом текст автобіографії Шевченка, надрукованої за життя поета («Народное чтение», 1860, № 2) в його, Куліша, редакційній обробці.

Та особливо великою заслугою «Киевской старины» було опублікування російських повістей та поем Шевченка. У 60-х роках рукописи прозових творів Шевченка перейшли від М. Лазаревського до М. Костомарова. 1880 р. Костомаров подав про них стислі відомості в листі до редактора «Русской старины»

---

[52] Кобзарь Тараса Шевченка. Частина перша, Женева, Печатня «Громади», 1878; Кобзарь Т. Гр. Шевченка. (Видання стереотипне). Книжка перша, Женева, Печатня «Работника» й «Громади», 1881; Книжка друга, Женева, Печатня «Работника» й «Громади», 1881; Поезії Т. Гр. Шевченка, заборонені в Росії, Женева, Українська печатня, 1890.

[53] У період між виданням «Основи» й «Киевской старины» помітною подією була публікація листів Шевченка або уривків з них у книжці М. Чалого «Жизнь и произведения Тараса Шевченка. (Свод материалов для его биографии)», К., 1882.

В. Семевського (на його прохання) [54], а одну з повістей — «Несчастный» — передав до журналу «Исторический вестник», де її надруковано на початку наступного року [55]. Незабаром уривки з двох повістей — «Матрос» (перша редакція «Прогулки с удовольствием и не без морали») та «Музыкант» — почали з'являтися в київській газеті «Труд» (публікація В. Горленка) [56]. Редакція ж «Киевской старины» повела публікацію російської спадщини Шевченка систематично. З середини 1886 р. до кінця 1887 р. журнал надрукував повісті «Варнак», «Наймичка», «Близнецы», «Капитанша», «Прогулка с удовольствием и не без морали», «Музыкант», поему «Слепая» (за автографом, розшуканим невдовзі перед цим у Петербурзі), уривок з драми «Никита Гайдай» та поему «Бесталанный» (два останні твори — за текстами, відмінними від першодруків у журналі «Маяк»). Повість «Княгиня» редакція журналу одержала від М. Драгоманова в копії з автографа, що належав Бр. Залеському, і подала її дещо раніше — 1884 р. Додавши до цих текстів також повість «Несчастный», редакція «Киевской старины» видала їх 1888 р. окремою книжкою [57].

Публікації «Киевской старины», журнальна й окремим виданням, відіграли визначну роль в ознайомленні читача з російською спадщиною Шевченка, але текстологічний її рівень був дуже низький. Оскільки, за винятком «Варнака» й «Прогулки с удовольствием и не без морали», автографи повістей Шевченка чорнові, остаточно не викінчені й не оброблені, публікація їх становила чималі труднощі. Неминучими були виправлення та кон'єктури там, де в автографах були цілком очевидні випадкові описки (наприклад, «дочерью» замість «матерью» в повісті «Музыкант»), пропуски та суперечності, створювані неуніфікованістю імен персонажів. Одначе до цих неминучих виправлень у публікації «Киевской старины» додалися численні довільні зміни й переробки: нічим не виправдані вилучення окремих уривків тексту (часом — цілих абзаців), перестановки слів і речень (іноді — через дві-три сторінки), зміни прізвищ персонажів, назв місцевостей тощо. Публікація рясніє численними недоглядами, багато місць прочитано неправильно. Нарешті, надто вільно поводилася редакція журналу з мовою Шевченка, не зберігаючи її особливостей і вносячи досить численні стилістичні зміни. Мовна своєрідність російських творів Шевченка виявилась значно знівельованою.

Після опублікування «Киевской стариной» російських поем і повістей з'явилась можливість здійснити збірне видання творів

---

[54] «Русская старина», 1880, № 3, стор. 597—610.

[55] «Исторический вестник», 1881, № 1, стор. 1—45.

[56] «Труд», 1881, № 122; приложения № 16, 18, 22; 1882, № 19, 20, 23, 24, 27, 29, 32, 38; приложения № 19, 20.

[57] Поэмы, повести и рассказы Т. Г. Шевченка, писанные на русском языке. С портретом поэта. Издание редакции «Киевской старины», К., 1888.

Шевченка, не обмежене поезією, «Назаром Стодолею» та автобіографічним листом до редактора журналу «Народное чтение». 1890 р. із задумом нового видання виступили товариство «Просвіта» й Товариство імені Шевченка у Львові. Для його підготовки утворено редакційний комітет на чолі з О. Огоновським, до складу якого ввійшов І. Франко, котрий наполегливо й енергійно домагався, щоб видання було повним, не «обкроєним», а за характером текстологічної підготовки — науково-критичним [58].

Проте в умовах Галичини, при відсутності автографів поета, підготувати таке видання було неможливо. Суперечності й боротьба всередині редакційного комітету призвели до його розпаду. Видання вийшло — дві перші його частини, що містили поетичні твори та (в додатку) драму «Назар Стодоля»,— за одноосібною редакцією О. Огоновського під традиційною назвою «Кобзар» і під грифом одного лише із згаданих товариств — Товариства ім. Шевченка [59]. В 1895 і 1898 роках, уже після смерті О. Огоновського, вийшли ще дві частини «Кобзаря», третя [60] й четверта [61], до яких увійшли «Журнал» (щоденник) та повісті «Наймичка», «Нещасний», «Княгиня», «Варнак», «Капітанша» та «Музикант». Отже, назву «Кобзар» неправомірно поширено й на прозові твори Шевченка. Що ж до товариства «Просвіта», то трохи згодом воно здійснило своє власне, окреме видання за редакцією Ю. Романчука [62], а перед тим — видання вибраних творів «для народу» [63].

Не маючи рукописів поета, спираючись лише на попередні публікації, Огоновський, ясна річ, не міг виробити поправнішого тексту «Кобзаря». Подані ним тексти — передруки з попередніх видань, головним чином празького «Кобзаря» (1876) та женевської збірки «Поезії Т. Гр. Шевченка, заборонені в Росії» (1890) — і зберігали їхні хиби: довільні редакторські втручання, недогляди, контамінації, причому до старих помилок додались деякі нові.

---

[58] Див. І. Франко, Про видання творів Шевченка.— «Народ», 1890, № 1, стор. 73—74; Його ж, Нове видання Шевченка.— «Народ», 1891, № 7, стор. 116—117; Його ж, В справі нового видання Шевченка.— «Народ», 1891, № 9, стор. 160; Його ж, Utwory poetyczne Szewczenski — «Kurjer Lwowski», 1891, № 107, стор. 5—6.

[59] Кобзарь Тараса Шевченка. Частина перша, Видане Товариства ім. Шевченка, У Львові, 1893; Кобзарь Тараса Шевченка. Частина друга, Видане Товариства ім. Шевченка, У Львові, 1893.

[60] Кобзарь Тараса Шевченка. Частина третя, Видане Товариства ім. Шевченка, У Львові, 1895.

[61] Кобзарь Тараса Шевченка. Частина четверта, Видане Наукового товариства ім. Шевченка, У Львові, 1898.

[62] Поезії Тараса Шевченка. Видане товариства «Просвіта», У Львові, 1902.

[63] Кобзарь Тараса Шевченка. Вибір поезій для народу. Частина перша. Накладом Товариства «Просвіта», У Львові, 1894; Кобзарь Тараса Шевченка. Вибір поезій для народу. Частина друга. Накладом Товариства «Просвіта», у Львові, 1895.

Йдучи за попередніми публікаторами, О. Огоновський некритично переніс до свого видання кілька творів, що не належали Шевченкові: «В альбом» і «Полуботко» — з празького «Кобзаря» (перший з цих творів був уміщений також у женевському виданні), «До сестри» — з петербурзького «Кобзаря» 1884 року [64] або з «Киевской старины» (1885, № 3), «Ой у саду, у саду» — з «Киевской старины» (1888, № 10), «Не журюсь я, а не спиться» — із спогадів О. Чужбинського [65]. З Шевченкових творів до видання вперше включено лише поезію «Хустина» («У неділю не гуляла»), опубліковану перед тим в альманасі «Луна» (К., 1881), та звернення до передплатників першого видання «Гайдамаків» (СПб., 1841) — «Панове субскрибенти!»

Огоновський згрупував твори Шевченка за періодами його літературної діяльності, а в межах періодів — за жанрами, визначеними, одначе, дуже довільно і не чітко («Думки» і поруч з цим — «Думки та інші дрібні стихотвори»; «Епічні стихотвори», але водночас і «Епічні та інші стихотвори»). Поділ поетичної творчості Шевченка на чотири хронологічні періоди був правильний, але, не обмежившись цим, Огоновський кожному з періодів дав визначення з точки зору свого розуміння суспільної та літературної спрямованості творчості поета на різних її етапах. Перший період (1838—1843 рр.) у виданні визначено як напрям «романтично-національний», другий (1843—1847 рр.) — як «політично-національний», третій (1847—1857 рр.) — як «суспільно-національний», четвертий (1857—1861 рр.) — як «реалістичний». Дефініції були абсолютно довільні і не відповідали справжньому змісту поезії Шевченка: мотивами соціально- й національно-визвольної боротьби, в їхній нерозривній сукупності, пройняті всі періоди творчості поета і кожен з періодів, хоч і по-різному, характеризується наявністю і романтичних, і реалістичних художньо-поетичних форм.

Принципи упорядкування «Кобзаря», застосовані Огоновським, його відступ від послідовно хронологічного розміщення текстів викликали гостру рецензію Драгоманова, який писав: «Ліпше було б для всіх, коли б д. Огоновський не піднімався на цю працю, котра тільки розбива хронологічний порядок творів поета, інтересний для читача» [66].

Огоновський ще більше заплутав хронологію творів Шевченка. До помилок, механічно перенесених із попередніх видань, він додав нові. Так, наприклад, поезії «Чого мені тяжко, чого мені нудно» (1844) й «У Вільні, городі преславнім» (1848), уміщені

---

[64] Т. Г. Шевченко, Кобзарь, СПб., Типография В. С. Балашова, 1884, стор. 98.

[65] А. Чужбинский, Воспоминание о Т. Г. Шевченке.— «Русское слово», 1861, № 5, отд. 1, стор. 33 (окремий відбиток — СПб., 1861).

[66] М. Драгоманов, Т. Шевченко в чужій хаті його імені.— «Народ», 1893, № 10, 11, 15.

в празькому «Кобзарі» в хронологічній рубриці «До 1847 року», Огоновський відніс до раннього періоду творчості поета — 1838 — 1843 рр.; вірш «Ой чого ти почорніло» (1848), датований у празькому «Кобзарі» 1849 роком,— до другого періоду — 1843—1847 рр.; надруковані в празькому «Кобзарі» в додатку й без дати «Псалми Давидові» (1845) — до останніх років життя Шевченка. Передруковану з альманаху «Луна», де вона не була датована, поезію «У неділю не гуляла» (1844) Огоновський навмання вмістив серед ранніх творів. Частину творів з циклу «В казематі»: «Ой одна я, одна», «За байраком байрак», «Не кидай матері! — казали», «Ой три шляхи широкії», «Садок вишневий коло хати», «Рано-вранці новобранці» — він відніс до другого періоду («політично-національного» напряму) і подав у першому томі, інші ж («Згадайте, братія моя», «Мені однаково, чи буду», «Чого ти ходиш на могилу», «Н. Костомарову», «В неволі тяжко, хоча й волі», «Понад полем іде», «Чи ми ще зійдемося знову») — до третього періоду («суспільно-національного» напряму) і подав у другому томі.

Львівський «Кобзар» 1893 року за редакцією Огоновського — не єдине свідчення занедбаності датування творів Шевченка. «...Не було досі у нас такого видання «Кобзаря»,— констатував 1895 р. автор першої спроби критично визначити хронологію творів поета О. Кониський,— де б твори Шевченкові були улаштовані відповідно часу написання їх; по всіх «Кобзарях», починаючи з видання 1867, не можна не спостерегти плутанини в хронології і, на лихо, щоразу плутанина більшає» [67]. Присвятивши цьому питанню спеціальне дослідження [68], побудоване на врахуванні прижиттєвих публікацій і таких джерел, як автобіографія, щоденник, листи поета та спогади про нього, О. Кониський, хоч і не встановив ще абсолютно точних дат, проте істотно уточнив датування чималої частини творів, зокрема друкованих у «Кобзарі» 1840 року, в альманахах «Ластівка» та «Молодик» і виданих окремими книжками за життя Шевченка («Гайдамаки», «Гамалія», «Тризна»). Не маючи змоги ознайомитись із автографами поета, Кониський висунув і чимало гіпотетичних, помилкових дат, особливо щодо творів періоду «Трьох літ» та років заслання.

Кониський — перший дослідник, який звернув увагу на фіктивність авторських дат у повістях «Наймичка» та «Варнак» і довів, що, як і інші повісті Шевченка, вони написані на засланні, під час перебування поета в Новопетровському укріпленні. Влучна й переконлива аргументація Кониського міцно ввійшла в шевченкознавство, на неї спирався не один з пізніших дослідників.

Львівським «Кобзарем» 1893 р. викликана стаття Ю. Романчука «Деякі причинки до поправнішого видання поезій Тараса

---

[67] «ЗНТШ», 1895, № 4, стор. 1.

[68] О. Кониський, Проба улаштування хронології до творів Тараса Шевченка.— «ЗНТШ», 1895, № 4, стор. 1—20, 1897, № 3, стор. 1—22.

Шевченка»[69]. Романчук намагався виправити й доповнити текст, поданий Огоновським. Проте, за незначними винятками, запропоновані ним «поправки» становили лише іншу компоновку того ж самого, в основному, текстового матеріалу, на якому основував свою працю й Огоновський. Зроблена Романчуком спроба критики лишалась цілком дилетантською, оскільки не спиралась (та й не могла ще спиратись) на вивчення історії шевченківського тексту, якої автор статті не знав і знати, особливо в умовах Галичини, не міг.

Замінюючи одні рядки іншими, взятими з інших видань та публікацій, Романчук керувався лише естетичним критерієм, але фактично підмінював його власним смаком, нерідко виявляючи вузьке, обмежене розуміння, а часом і нерозуміння як змісту, так і форми, зокрема віршової, поезії Шевченка. Досить сказати, що деякі Шевченкові рядки здавались йому зайвими, інші потребували, на його думку, ритмічної перебудови, скорочення чи, навпаки, доповнення і т. п. Про рядок «Втоплю свою недоленьку» з поезії «Вітре буйний, вітре буйний» у статті читаємо: «Щодо змісту він зовсім непотрібна тавтологія попереднього вірша *Втоплю своє горе*. А щодо форми, то він псує будову цілої думки, в котрій все по 4 верші складаються разом; він же стоїть окремо, з нічим не в'яжеться римом і тільки зверха причеплений» (стор. 12). У містерії «Великий льох» Романчуку зайвим здавався рядок «Скажіте, сестриці!»: «Сей вірш непотрібний, метрично відорваний і псує уклад» (стор. 22). У поезії «Якби мені черевики» він пропонував перебудувати рядок «Черевиків немає»: «Се противне ритмові; має бути: *Черевиків я не маю*» (стор. 24), і такого ж характеру, за небагатьма винятками, були й інші його «причинки» до «поправнішого» тексту «Кобзаря». До авторських «помилок» і «описок» Романчук з надзвичайною легкістю й досить послідовно зараховував усе оригінальне, нетрафаретне, все, що не відповідало обмеженим схоластичним уявленням про канони версифікації, тобто — саме те, в чому виявилось новаторство Шевченка, свіжість, самобутність, незатертість його поетичного стилю і його вірша. По суті Романчук вдавався до методу, застосованого свого часу Кулішем, який, публікуючи в «Основі» поему «Мар'яна-черниця», виправив вірш Шевченка саме там, де він не вкладався в звичні для публікатора схеми. Не випадково Романчук вважав за потрібне друкувати «Мар'яну-черницю» саме в обробці Куліша. Виданий незабаром товариством «Просвіта» за редакцією Ю. Романчука збірник «Поезії Тараса Шевченка» (1902), де знайшли практичну реалізацію довільні, непотрібні кон'єктури,

[69] Юліян Романчук, Деякі причинки до поправнішого видання поезій Тараса Шевченка. (Замітки до «Кобзаря Тараса Шевченка», зредагованого д-ром Омеляном Огоновським і виданого Товариством ім. Шевченка у Львові 1893).— «ЗНТШ», 1900, № 2, стор. 1—32. У примітці (стор. 1) автор зазначив, що стаття з'являється друком через п'ять років після її написання.

висунуті в статті (не всі), став ще одним кроком по шляху дальшого спотворення тексту великого поета.

Метод Ю. Романчука, метод довільних компоновок, кон'єктур, втручання в авторський текст, знайшов палкого прибічника в особі М. Крупського — автора «Заміток до поправнішого видання поезій Тараса Шевченка» [70]. «Замітки» являли собою довгий перелік (загальним числом понад триста) «поправок» до тексту «Кобзаря», конче потрібних, на думку автора, додатково до тих, які вже ввів до видання Романчук. Крім лексичних замін та численних виправлень мовно-граматичних форм, Крупський пропонував зробити перестановки слів у рядках, довільні вставки, нарешті, вилучення деяких рядків як таких, що «для форми зайві», наприклад, «Та пісеньку заспіваєм» у вірші «І знов мені не привезла», «Анікогісінько нема» в поезії «Минули літа молодії» та ін. З них виправданими виявились лише кон'єктура «Жеруть і тлять старого [*дуба*]» замість «старого *діда*» в поезії «Бували войни й військовії свари» та усунення помилок у рядках: «Та яму копають» (виправлено на «ями» — балада «Причинна»), «І мовчки трепетно ридала» (виправлено на «раділа» — поема «Марія»), «Одурив Псалмом старого Анафина» (виправлено на «Анафона» — поезія «Царі») та ін. Решта ж обстоюваних у статті поправок означала настільки безцеремонну переробку Шевченкового тексту, що викликала заперечення навіть з боку Романчука, за прикладом якого, тільки рішучіше, йшов Крупський. У надрукованих услід за «Замітками» М. Крупського «Увагах» до них Ю. Романчука [71] останній відхиляв більшість запропонованих поправок як таких, що занадто сміливі.

Стаття Крупського наочно виявила основну ваду методу довільних редакторських кон'єктур — кричущий суб'єктивізм. Вона кидала тінь на працю Романчука як редактора збірки «Поезії Тараса Шевченка», оскільки Крупський заявляв, що додержується «методи» Романчука. Тому Романчук змушений був виступити з роз'ясненнями, за яких обмежених умов застосування кон'єктур правомірне, а за яких — ні.

Крупський,— писав Ю. Романчук,— «покликується [...] на мене і каже, що держиться тої самої методи, якої я придержувався в моїй статті і в моїм виданню, та тілько не перевів її консеквентно. Сеся метода має полягати на тім, щоб небагато оглядатися на рукописи (бо і у самого автора можуть бути помилки), але тілько догадуватися, як повинно бути. Однако ж я не тілько не держався такої методи, але виразно заявився против неї, коли сказав (ст. 18): «Боюся, аби, замість неуважного переписувача або коректора, кон'єктурами не поправляти самого Шевченка.

---

[70] Микола Кр[уп]ський, Замітки до поправнішого видання поезій Тараса Шевченка.— «ЗНТШ», 1903, № 5, стор. 1—28.

[71] Юл Романчук, Уваги до «Заміток», д. Кр-ського.— «ЗНТШ», 1903, № 5, стор. 29—34.

Особливо ж хибною виходить така метода тоді, коли ставиться кон'єктури без пильної потреби, коли ті кон'єктури занадто смілі, задалеко відступають від лекції рукописі чи видання та коли поправляється не тільки помилки (lapsus calami) або похибки самого автора, але переробляється його, так сказати, на своє копито. А се все й приходить у п. Кр-ського» (стор. 30).

Проте й сам Романчук, хоч і був обережніший за Крупського, не додержувався висловлених застережень і продовжував вдаватись до довільних кон'єктур у наступних перевиданнях зредагованої ним збірки «Поезії Тараса Шевченка» (1907, 1912), де використано й деякі пропозиції Крупського. Свою редакційну обробку Шевченкового тексту Романчук обстоював у статті «Критичні замітки до тексту поезій «Шевченка» [72].

6

Початок нового періоду в історії публікації поетичної спадщини Шевченка пов'язаний з «Кобзарем», виданим Товариством імені Т. Г. Шевченка для допомоги нужденним уродженцям Південної Росії, що вчаться у вищих навчальних закладах С.-Петербурга та Благодійного товариства видання загальнокорисних і дешевих книжок за редакцією В. Доманицького [73]. Це було перше повне (як на свій час) видання поезій Шевченка в Росії (містило 217 творів), і в цьому насамперед полягає його значення. Вперше в Росії читач одержав такі твори, як «Юродивий», «Марія», «Саул», «І Архімед, і Галілей», повні тексти поем «Сон», «Кавказ» та багатьох інших творів.

Поява повного «Кобзаря» стала можливою лише в умовах революційного піднесення в країні. Цензурний дозвіл на видання (про нього клопотався голова Товариства імені Т. Г. Шевченка сенатор А. Маркович) одержано 25 листопада 1905 р.; у світ же воно вийшло на початку 1907 р.— в умовах вирваної з рук самодержавства свободи друку.

Прагненням В. Доманицького було насамперед дати текст «Кобзаря», звірений з автографами поета. Готуючи оригінал для друкарні з розшитих аркушів останнього і найповнішого на той час львівського видання «Поезії Тараса Шевченка» (1902) за редакцією Ю. Романчука, він звірив його текст з «Малою» та «Більшою» книжками, наданими йому В. Науменком, з автографами та правленим поетом робочим примірником «Чигиринського Кобзаря і Гайдамаків» (з «Гамалією»), що зберігались у Шевченківському відділі Чернігівського музею ім. В. В. Тарновського, з надісланими з Петербурга не в усьому точними копіями з авто-

[72] «ЗНТШ», 1912, № 5, стор. 84—116; № 6, стор. 90—119.

[73] Т. Шевченко, Кобзарь. Видання «Общества им. Т. Г. Шевченка для вспомоществования нуждающимся уроженцам Южной России, учащимся в высших учебных заведениях С.-Петербурга» та «Благотворительного Общества издания общеполезных и дешевых книг», С.-Петербург, 1907.

графів збірки «Три літа», балад «Лілея» й «Русалка», виявлених в архіві Департаменту поліції (у фонді колишнього III відділу, де вони відклались як «речові докази» ще з часу арешту поета 1847 р.).

За копіями з автографів, знайденими в архіві Департаменту поліції, В. Доманицький уперше подав у «Кобзарі» (одразу ж після журнальних публікацій [74]) повний текст «Єретика», поему «Сова», вірші «Маленькій Мар'яні», «Дівичії ночі», «Три літа», в примітках — автографічний текст так званої «седнівської» передмови до нездійсненого видання «Кобзаря».

Коли частину тексту «Кобзаря» було вже видруковано, Доманицький ознайомився (найімовірніше — в копіях) з деякими з автографів («Утоплена», «Н. Маркевичу»), що зберігались у Румянцевському музеї в Москві (тепер — Відділ рукописів Державної бібліотеки СРСР ім. В. І. Леніна), куди вони надійшли від видавця «Молодика» І. Бецького, і навів окремі відміни з них у примітках.

Доманицький зіставляв тексти також з рукописними списками (П. Куліша, М. Максимовича, Л. Тарновської, Г. Честахівського та ін.) прижиттєвими публікаціями (не всіма) та посмертними першодруками. Хоч у нього не було деяких матеріалів, якими свого часу користувались редактори празького «Кобзаря», зокрема правленого Шевченком робочого примірника «Кобзаря» 1860 року [74а] та деяких фрагментів з рукопису «Поезія Т. Шевченка. Том первий», проте в цілому він спирався на багато ширше коло джерел тексту, ніж будь-хто з його попередників. За винятком робочого примірника «Кобзаря» 1860 року, автографа «Мар'яни-черниці» та деяких інших матеріалів, Доманицький мав практично майже всі першоджерела, потрібні для того, щоб упорядкувати критично перевірений текст творів Шевченка. Проте, хоч Доманицький затратив багато праці, до того ж у тяжких умовах напівлегального становища, зредагований ним «Кобзар» ще не став науково-критичним виданням.

Досить повно ознайомившись з рукописною спадщиною поета, Доманицький впевнено відкинув не Шевченкові твори: «До сестри», «Ой у саду, у саду» та «Не журюсь я, а не спиться». Виявив він намір вилучити й Шевченків вірш «Мій боже милий, знову лихо». В основному тексті «Кобзаря» 1907 року цього вірша нема. Одначе на завершальній стадії роботи над «Кобзарем» Доманицький встиг виправити цю помилку і навів фрагмент у примітках з посиланням на свідчення Ф. Вовка, який свого часу «мав

---

[74] «Былое», 1906, № 6, стор. 1—5; № 8, стор. 1—3; «Нова Громада», 1906, № 10, стор. 60—72.

[74а] Цей примірник став відомий знову під час Шевченківської виставки в Москві 1911 р., де він експонувався як власність Ю. Ю. Цвітковського (див. Каталог Шевченковской выставки в Москве по поводу пятидесятилетия со дня его смерти, М., 1911). Тоді ж опубліковано й зроблені в ньому Шевченкові виправлення (О. Новицький, Варіанти до «Кобзаря» 1860 р.— «ЗНТШ», 1911, № 2, стор. 157—162).

в руках автограф Шевченків (вірша «Мій боже милий, знову лихо».— *Ред.*) — клаптик паперу» [75]. Як вірш Шевченка подано в примітках його запис народної пісні «Та головонько моя бідна».

У поемі «Гайдамаки» Доманицький відновив за робочим примірником «Чигиринського Кобзаря і Гайдамаків» кілька рядків, вилучених цензурою в прижиттєвих і не відновлених у посмертних виданнях. Два недруковані рядки увів він до поезії «У неділю не гуляла». В багатьох творах («Утоплена», «Розрита могила», «Чого мені тяжко, чого мені нудно», «Не женися на багатій», «Кавказ», «Марку Вовчку» та ін.) Доманицький усунув редакторські домішки, кон'єктури, переробки та інші свідомі чи несвідомі спотворення, відновивши авторський текст, хоч і не завжди за найавторитетнішими джерелами. Так, наприклад, спотворені Романчуком рядки «Поки не *ростило*» («Думи мої, думи мої») та «І *душу* вольную на волю» («Марку Вовчку») В. Доманицький виправив на «Поки не *остило*», «І *думу* вольную на волю». Помилково поданий за попередніми публікаціями рядок «Там *синіє* море» в останній момент виправлено в примітці за автографом: «Там *синєє* море». Вперше правильно, за автографом «Малої книжки», подав Доманицький вірш «Буває в неволі іноді згадаю», не ділячи його на два окремі твори, як це робилось, починаючи з «Кобзаря» 1867 року, в усіх попередніх виданнях.

Разом з тим більшу частину редакторських спотворень тексту Доманицький не зняв, а завів і до нового «Кобзаря». Поезію «Вітре буйний, вітре буйний», наприклад, услід за львівським виданням 1902 р. подано без рядка «Втоплю свою недоленьку», довільно знятого Романчуком. У «Катерині» залишено спотворений Романчуком рядок «Мов *покотило* червоніє» замість «Мов *покотьоло*...», у вірші «Думи мої, думи мої» — рядок «Тілько сльози за *Вкраїну*» замість «за *Украйну*», в «Гайдамаках» — рядок «Поки *маєш* силу» замість «*маєм* силу» та рядки:

> *Любіть* її, думу правди
> Козацькую славу,
> *Любіть* її!

замість «*Любить* її, думу правди», «*Любить* її!»

Усунувши подібні спотворення в більшості рядків поезії «У неділю не гуляла», Доманицький не виправив рядка «Ой *заплакав* сивий пугач», хоч за автографом збірки «Три літа» треба «Ой *застогнав* сивий пугач», і не уточнив порушеної в першодруку та передруках у «Кобзарі» 1893 року й у «Поезії Тараса Шевченка» 1902 року послідовності строф:

> А я косу розплітаю,
> З дружиною похожаю...
> Доленько моя,
> Матінко моя!

[75] Т. Шевченко, Кобзарь, С.-Петербург, 1907, стор. 632.

Здивуються вранці люде,
Що в сироти хустка буде
Мереженая,
Мальованая

(за автографом друга з цих строф має йти раніше першої).

Дуже істотне спотворення, що йде з першодруку в «Основі», де воно було зумовлене обставинами підцензурного друку, лишилось у вірші «Не завидуй багатому», хоч Доманицький готував текст в умовах скасованих цензурних обмежень. Рядки «Нема раю на всій землі, *Та нема й на небі*» в «Кобзарі» 1907 року подано, як і в «Основі» та наступних публікаціях, у такому викривленому вигляді «Нема раю на всій землі, *хіба що* на небі!»

Багато спотворень тексту не виправлено в поемі «Сон», поезії «Заворожи мені, волхве», лишились вони в баладі «Утоплена», поемах «Невольник», «Кавказ», віршах «Розрита могила», «Гоголю» та інших творах.

Здійснена Доманицьким критична перевірка тексту становила певний поступ щодо вироблення поправнішого тексту «Кобзаря», очищення його від спотворень попередніх публікаторів та редакторів, але виявилась неглибокою й непослідовною, що було неминучим наслідком недостатнього аналізу рукописних і друкованих джерел, поверхового і часто хибного уявлення про творчий зв'язок між ними та про історію тексту творів Шевченка загалом. Саме в тому, що Доманицький ще не зміг з необхідною глибиною розібратися в джерелах і простежити за ними історію текстів поета, і полягав основний недолік його редакторської праці над «Кобзарем».

Не зрозумілою, зокрема, лишилась для нього виняткова цінність збірки «Три літа» — основного джерела тексту творів 1843—1845 років, що відбиває останню стадію творчої праці поета над ними. Оскільки цю збірку відібрано в Шевченка 1847 р., Доманицький зробив поспішний висновок, що це тексти ранні, не остаточні, і подав твори 1843—1845 рр. не за альбомом «Три літа», а за різними іншими, переважно випадковими джерелами: списком М. Максимовича («Розрита могила», «Сон»), празьким «Кобзарем» 1876 р. («Чигрине, Чигрине»), списком невідомої особи, що належав В. Науменкові («У неділю не гуляла»), лейпцігським виданням «Новые стихотворения Пушкина и Шавченки» («Гоголю»), петербурзьким виданням «Кобзаря» 1867 р. («Не завидуй багатому»), львівським виданням «Поезії» 1867 р. («Кавказ»), львівським виданням «Поезії Тараса Шевченка» 1902 р. («Заворожи мені, волхве») та ін. Вибір цих джерел був довільний і суб'єктивний. Подаючи низку творів за попередніми публікаціями, Доманицький покладався на них без належної критичної їх перевірки, не з'ясовуючи конкретних джерел цих публікацій та історії попередніх видань загалом.

Один з творів періоду «Трьох літ», вірш «Не женися на багатій», Доманицький подав усе ж не за попередніми публікаціями,

а за копією з альбому «Три літа». У поезії «Чого мені тяжко, чого мені нудно», передрукованій з львівського видання 1902 року, виправлено за копією з альбому «Три літа» рядок «Невкрите, *голодне*» на «Невкрите, *розбите»*. Цим усунуто єдину лексичну відміну львівського видання від збірки «Три літа», і отже, якщо не брати до уваги відмінності орфографічні й пунктуаційні, текст цього вірша в «Кобзарі» за редакцією Доманицького також відповідає тексту збірки «Три літа».

Не зовсім ясним було В. Доманицькому походження й значення робочого примірника «Чигиринського Кобзаря і Гайдамаків» як джерела тексту ранніх творів поета. Рукописні виправлення в цьому примірнику він помилково датував 1858 р., прийнявши їх за правку, зроблену Шевченком перед поданням книжки до цензури, але з якихось причин лише частково використану в «Кобзарі» 1860 року. Справді ж поет наприкінці 1858 р. подав цю книжку до цензури чистою, а правив її вже після повернення з цензурного комітету, восени 1859 р., поки текст останнього прижиттєвого «Кобзаря» складався в друкарні (за розшитим рукописом «Поезія Т. Шевченка. Том первий», скорегованим Д. Каменецьким). Правка значною мірою саме в тому й полягала, що поет переніс до робочого примірника «Чигиринського Кобзаря і Гайдамаків» частину новостворених варіантів з рукопису «Поезія Т. Шевченка. Том первий» і водночас продовжив далі роботу над ранніми творами. Після виходу в світ на початку 1860 р. нового видання Шевченко дальшу роботу над текстом ранньої поезії провадив уже в іншому робочому примірнику — примірнику «Кобзаря» 1860 року.

Помилившись у визначенні часу й характеру правок у робочому примірнику «Чигиринського Кобзаря і Гайдамаків» та їхнього місця в загальній долі тексту ранньої поезії Шевченка, Доманицький не зміг належно використати це джерело. Особливо це стосується творів, де авторські виправлення давали послідовно оброблені редакції, пізніші за інші з числа відомих Доманицькому («Перебендя»), або й взагалі становили найпізніші остаточні обробки тексту («Тополя», «Думи мої, думи мої»). Ставлення Доманицького до правок поета в «Чигиринському Кобзарі і Гайдамаках» носило суб'єктивний, смаковий характер: одні з них він до видання взяв, інші, і в тих же самих творах («Перебендя», «Тополя», «Думи мої, думи мої», «Гайдамаки», «Гамалія»), лишив без уваги. При цьому прийняття одних правок вело до поліпшення тексту («Тополя»); інші, навпаки, погіршували його, збільшуючи контамінованість творів («Гайдамаки»). Ранні твори поета подано в «Кобзарі» 1907 року без істотних відмін від дуже неопоправного львівського видання 1902 р. «Поезії Тараса Шевченка» за редакцією Романчука, за винятком рядків, контамінованих із робочого примірника «Чигиринського Кобзаря і Гайдамаків» з «Гамалією» та деяких інших джерел: у поемі «Тарасова ніч» — з друкованого тексту «Чигиринського Кобзаря», в «Гайдама-

ках» — з першодруку та празького «Кобзаря» (з останнього — рядки, що відбивали правки поета, зроблені в робочому примірнику «Кобзаря» 1860 р.). До тексту деяких творів («Думи мої, думи мої», «Катерина», «Гайдамаки») Доманицький увів кілька власних незастережених кон'єктур.

Компілятивний у «Кобзарі» за редакцією Доманицького текст багатьох творів років заслання поета. Подавши «невольничу поезію» за пізнішою редакцією «Більшої книжки», Доманицький увів у текст з «Малої книжки» чимало уривків і окремих рядків, перероблених чи відкинутих Шевченком під час переписування до «Більшої книжки». Йдучи за попередніми редакторами «Кобзаря» (тим же Ю. Романчуком), він вдавався до контамінацій як до звичайного й нормального методу підготовки видання, хоч їх уже відкинула російська й західноєвропейська текстологічна теорія й практика [76], з досвідом і досягненнями якої Доманицький (за фахом не філолог, а історик) не був достатньо обізнаний.

Безперечною заслугою Доманицького було встановлення критично перевіреної хронології поетичних творів Шевченка. Він поклав край довільному розташуванню творів, яким характеризувались видання за редакцією О. Огоновського, Ю. Романчука, а ще раніше — львівське видання 1867 р. та празьке 1876 р., і перший дав поезії Шевченка правильний у своїй основі хронологічний порядок.

«Кобзар» за редакцією Доманицького викликав захоплені відгуки і менше, ніж за рік, вийшов другим, доповненим і частково виправленим виданням [77]. За короткий час Доманицький ознайомився ще з кількома автографами («Осії глава XIV», «Подражаніє Ієзекіїлю. Глава 19», «Якби то ти, Богдане п'яний» та ін.) й списками творів Шевченка (І. Лазаревського, Г. Н. Мордовцевої та ін.) і зробив за ними в новому виданні уточнення і виправлення в тексті та навів відміни в примітках. Уведено до видання щойно перед тим опублікований («Україна», 1907, № 7-8) новознайдений вірш «Дурні та гордії ми люди».

Невдовзі до виходу в світ першого видання Доманицький надрукував у журналі «Киевская старина» (1906, № 9—12) велику статтю «Критичний розслід над текстом «Кобзаря», видану незабаром і окремою книжкою-відбиткою з «Киевской старины» (1907), де оглянув автографи, рукописні списки, прижиттєві й посмертні публікації та їхні відміни, на які спирався, редагуючи

---

[76] Див. А. Л. Гришунин, Очерк истории текстологии новой русской литературы.— У кн.: Основы текстологии, М., Изд-во АН СССР, 1962, стор. 35—80.

[77] Т. Шевченко, Кобзарь, Друге видання «Общества имени Т. Г. Шевченка для вспомоществования нуждающимся уроженцам Южной России, учащимся в высших учебных заведениях С.-Петербурга» та «Благотворительного общества издания общеполезных и дешевых книг», С.-Петербург, 1908.

«Кобзар», та висвітлив датування творів поета. Мета «Критичного розсліду» полягала, за визнанням Доманицького, в обгрунтуванні його редакції «Кобзаря». «...Увесь той чималий матеріал, що назбирався в мене під час перегляду рукописів та давніших видань «Кобзаря» та який використав я для нового повного видання поезій Шевченкових,— писав Доманицький,— я й подаю в отсій статті для того, щоб ясно було знати мотиви кожної зробленої мною в новому виданні одміни, для того, щоб кожен бачив, де правда на моїм боці або де я помилився» [78]. Проте «дослід» мав і ширше значення. Не вільний від багатьох помилок, зумовлених тогочасним станом шевченкознавства, це був перший систематизований огляд основних матеріалів до тексту «Кобзаря», якому судилось надовго, аж до появи радянських наукових видань та «Опису рукописів Т. Г. Шевченка» (К., Вид-во АН УРСР, 1961), стати свого роду путівником по поетичній спадщині Шевченка. Часом до нього змушені звертатися в історичному аспекті і сучасні дослідники.

Одночасно з Доманицьким роботу над підготовкою видання творів Шевченка за дорученням філологічної секції Наукового товариства ім. Шевченка провадив І. Франко. Видання вийшло в світ 1908 р. у двох томах і обіймало поетичну спадщину Шевченка [79]. Драматичні й деякі прозові твори (щоденник, повість «Художник») І. Франко мав намір подати в окремому томі, який, одначе, в зв'язку з тим, що план видання зазнав змін, підготований не був.

І. Франко пильно обстежив попередні й новіші публікації творів Шевченка, тексти, подані в основному корпусі й примітках «Кобзаря» за редакцією Доманицького та в його «Критичному розсліді...» Нові матеріали та відомості про них І. Франко одержував і безпосередньо від Доманицького. Про це в передмові І. Франка читаємо: «Протягом редакторської праці ми часто обмінювалися листами, обговорюючи деталі тексту і ріжних видань» [80]. Все це дало Франкові змогу, не маючи рукописів поета, підготувати видання, що багатством варіантів — а Франко прагнув до їх повноти — перевершило всі попередні «Кобзарі», в тім числі й за редакцією Доманицького. Повнішим було видання Наукового товариства ім. Шевченка й за кількістю творів. Франко ввів до нього віршований дарчий напис поета на «Кобзарі» 1840 року «На незабудь Штернбергові» (за публікацією в «Киевской старине», 1902, № 2), російські поеми «Слепая» й «Тризна», переніс з міток до основного тексту «седнівську передмову», звернення «Панове субскрибенти!» та «Приписи» до поеми «Гайдамаки», подав

[78] В. Доманицький, Критичний розслід над текстом «Кобзаря», К., 1907, стор. 6.

[79] Твори Тараса Шевченка. Кобзарь. Том І (1838—1847), виданий під редакцією Івана Франка, Львів, 1908; Том II (1847—1861), виданий під редакцією Івана Франка, Львів, 1908.

[80] Там же, т. І, стор. VII.

деякі твори в двох редакціях («Варнак», «Москалева криниця», «А нумо знову віршувать» та ін.), у додатку навів кілька фольклорних записів народних пісень («Ой у саду, саду ходила кокошка», «Ой на горі по тім боці», «Хоч годину посидимо вкупочці з тобою»). Одну з пісень («Та головонько моя бідна») Франко, помилившись, подав як оригінальний вірш поета.

І. Франко показав себе рішучим прибічником хронологічного принципу побудови видання і розташував твори, в основному, в тому ж порядку, що й Доманицький, відступивши від нього лише в небагатьох і не завжди виправданих випадках. Як і його попередники, Франко широко вдавався до контамінацій, комбінуючи текст з варіантів різних редакцій. Такий метод, ясна річ, виключав можливість збігу тексту, підготованого різними текстологами. Тому, хоч Франко й спирався переважно на матеріали Доманицького, його редакція досить відмінна від тексту петербурзького «Кобзаря».

Сам І. Франко в оповістці про вихід першого тому підготовленого ним видання схильний був розглядати його як таке, що «мусить відтепер стати основою всіх дальших студій над поезією нашого безсмертного Кобзаря і витиснути з обігу всі дотеперішні видання» [81]. Одначе таким воно не стало й не могло стати, бо не відтворювало автентичного тексту Шевченка.

1910 р. однотомник, а наступного року — двотомник творів Шевченка видав у Петербурзі В. Яковенко [82]. Однотомник становив третє видання тексту в редакції Доманицького, ще раз виправленій та доповненій новознайденим віршем «Човен» (книжка вийшла в світ після смерті Доманицького), і цей же текст повторено в першому томі двотомника. У другому томі Яковенко зібрав драму «Назар Стодоля», російські поеми «Слепая» й «Бесталанный» («Тризна»), «седнівську передмову», автобіографію поета, щоденник, 157 листів, а також документальні матеріали справи III відділу про Шевченка 1847 р. (публікація останніх належала Г. Житецькому).

Видання В. Яковенка — крок до повнішого зібрання творів, що обіймало б не тільки поезію, а й інші жанри Шевченкової творчості. Важливим задумом була спроба зібрати тексти листів поета, розсіяні в журнальних, газетних та інших публікаціях. Але подано їх без звірки з автографами, недоступними упорядникові,

---

[81] «Діло», 1907, № 269. Цит. за виданням: Іван Франко, Твори в двадцяти томах, т. XVII, стор. 140.

[82] Т. Шевченко, Кобзарь. Третє повне видання під редакцією В. М. Доманицького. З портретом і життєписом, Видання В. Яковенка, [СПб.], 1910; Т. Шевченко, Твори в двох томах. Том перший. Кобзарь. Друге видання В. Яковенка. Під редакцією В. Доманицького. З життєписом, портретом і 53 малюнками Н. Ткаченка і С. Дудіна, СПб., 1911; Т. Шевченко, Твори в двох томах. Том другий. З портретом і трьома малюнками. Видання В. Яковенка, [СПб], 1911. Про В. Яковенка див. Сарбей В. Г., Популяризатор Шевченка В. І. Яковенко.— «Збірник праць XIV наукової шевченківської конференції», стор. 195—228.

з численними помилками в тексті, у визначенні адресатів і часу написання. Видавець-упорядник не міг подати повного тексту щоденника Шевченка, хоч він і був звірений М. Коцюбинським з автографом, що зберігався в Чернігівському музеї ім. В. Тарновського: довелося зробити купюри з огляду на цензуру, до яких додалися й випадкові пропуски. Деякі місця автографа виявились прочитаними неточно.

Видання Яковенка вийшли в роки реакції, в нових цензурних умовах, і зазнали переслідувань Петербурзького комітету в справах друку та Петербурзької судової палати, за вироком якої, затвердженим сенатом, у «Кобзарі» 1910 р., першому томі «Творів» 1911 р. та «Кобзарі» за редакцією В. Доманицького 1908 р. вирізано близько шести аркушів забороненого тексту («Юродивий», «Марія», «Гімн черничий», «Світе ясний, світе тихий», «І Архімед, і Галілей», «Саул», уривки в поемах «Сон», «Кавказ», «Неофіти» та ін.). Незабаром цю репресію поширено й на видання «Кобзаря» за редакцією В. Доманицького 1907 р.

Напередодні першої світової війни намір видати повну збірку творів Шевченка виявило німецьке видавництво Отто Маєра, петербурзькою філією якого було книжкове товариство «Деятель» (головним редактором у видавництві був проф. Є. В. Анічков). Війна перешкодила цьому задуму. У світ вийшов лише невеличкий обсягом «Кобзар», що містив ранні твори поета [83]. В ньому до Шевченка застосовано принципи підготовки текстів, вироблені на той час російськими й західноєвропейськими текстологами, які вибирали один авторський текст як основний, а в примітках наводили варіанти до нього з інших рукописів чи друкованих джерел тексту. За основний текст переважної більшості творів Шевченка 1837—1842 років редактор П. Зайцев обрав текст «Кобзаря» 1860 року, зокрема робочого примірника з авторськими виправленнями, а твори, що до «Кобзаря» 1860 року не входили й друкувались за життя поета лише один раз, подав за першодруками, звіреними з автографами. У зверненні до «Кобзаря» 1860 року виявилось прагнення покласти в основу критичного видання текст останнього прижиттєвого видання, одначе принциповою помилкою було шаблонне ототожнення всіх уміщених у ньому текстів з останніми авторськими редакціями й остаточним творчим волевиявленням поета. Недооцінено в цьому виданні й інші важливі джерела тексту ранніх творів Шевченка, зокрема робочий примірник «Чигиринського Кобзаря і Гайдамаків». Зайцев услід за В. Доманицьким розглядав його як редакцію 1858 року, тобто ранішу за текст «Кобзаря» 1860 року, тоді як поет робив у ньому правки пізніше: під час складання «Кобзаря» 1860 року.

Крім робочих примірників «Кобзаря» 1860 року та «Чигиринського Кобзаря і Гайдамаків», Зайцев знав автографи таких

---

[83] Т. Г. Шевченко, Кобзарь, СПб., Русское книжное товарищество «Деятель», 1914.

творів з рукопису «Поезія Т. Шевченка. Том первий», як «Тарасова ніч», «Гамалія», неповні автографи «Івана Підкови», «Перебенді», «До Основ'яненка» та ін. Він скористався ними для виправлення припущених у «Кобзарі» 1860 року друкарських помилок, але не розкрив винятково важливого значення цих автографів — останніх редакцій, що не потрапили до «Кобзаря» лише через цензурні перешкоди — для висвітлення всієї історії тексту ранньої поезії Шевченка та розв'язання проблем її основного тексту.

Виданий під час світової війни порівняно невеликим тиражем, «Кобзар» за редакцією П. Зайцева не набув значного поширення, лишився маловідомим і не мав помітного впливу на наступні видання. Не брав його до уваги, наприклад, редактор п'ятитомної збірки, виданої 1919—1920 рр. у Лейпцігу [84], який дав свій варіант контамінованого тексту поезії Шевченка. Цим же методом контамінацій продовжував користуватись редактор «Кобзаря», виданого 1921 р. у Лейпцігу [85], В. Сімович. Лише сам П. Зайцев, опинившись після Жовтня в еміграції, продовжував розвивати засади, висунуті в «Кобзарі» 1914 року, в редагованому ним згодом, у 1934—1939 рр., варшавському Повному виданні творів Тараса Шевченка [86], де послідовно провів хибний альбомний принцип розташування творів.

7

Тільки перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції, встановлення на Україні Радянської влади принесли свободу творам Шевченка. Відійшла в минуле царська цензура, яка нещадно калічила видання Шевченка. Розгорнулася робота по збиранню й публікації [87], а згодом і зосередженню рукописів поета — для зручності їх дослідження — в Академії наук УРСР (спочатку — в Комісії нової літератури, а потім — Інституті літератури ім. Т. Г. Шевченка). Підготовка видання творів Шевченка, віль-

---

[84] Повне видання творів Тараса Шевченка, Київ — Лейпціг, Українська накладня, 1919—1920.

[85] Т. Шевченко, Кобзарь. Народне видання з поясненнями і примітками д-ра Василя Сімовича, Катеринослав — Кам'янець — Лейпціг, 1921.

[86] Тарас Шевченко, Повне видання творів, т. II—IV, Варшава — Львів, 1934—1935. Грунтовну критику цього видання та його альбомної побудови див. Євген Кирилюк, Шевченко і наш час. Літературно-критичний нарис, К., «Рад. письменник», 1968, стор. 82—94.

[87] Див. М. Новицький, Поема Т. Шевченка «Мар'яна Черниця». (За автографом з архіву О. Корсуна).— «Записки Історико-філологічного відділу ВУАН», кн. 4, 1924, стор. 19—35; М. Н[овицький], Недруковані листи Т. Г. Шевченка.— «Шевченківський збірник», т. I, К., «Сорабкоп», 1924, стор. 126—129; М. Новицький, З листів Т. Г. Шевченка.— «Глобус», 1925, № 5, стор. 105—106; М. Новицький, Новий автограф Шевченка.— «Життя і революція», 1929, № 3, стор. 154—156; І. Айзеншток, Замітки й матеріали про Шевченка.— «Червоний шлях», 1923, № 8, стор. 227—230; Н. Гудзий, Письма Шевченка к С. Т. Аксакову.— «Искусство», 1927, № 2-3, стор. 157—163; Нові придбання Інституту Тараса Шевченка.— «Література і мистецтво», 1929, 13 жовтня, № 37 та ін.

ного від цензурних спотворень та редакторського сваволля, постала як одне з першочергових завдань молодого радянського шевченкознавства.

Завдання це, одначе, не могло бути розв'язане одразу ж, з першого підходу. Воно вимагало грунтовної підготовчої роботи — дослідження складної долі літературної спадщини поета, критичного обстеження рукописних і друкованих джерел, вироблення принципів упорядкування основного тексту та варіантів на засадах наукової текстології, розробки мовно-правописного режиму видання тощо. Численні видання Шевченка перших пореволюційних років являли собою передрук тексту з «Кобзаря», зредагованого свого часу В. Доманицьким, з додатком пізніше опублікованих поезій («Вітер з гаєм розмовляє», «Кума моя і я», повніша редакція поеми «Мар'яна-черниця») або без них. Такими були, зокрема, «Кобзарі», що вийшли з друкарні Г. Маркевича в Полтаві, Є. Череповського в Києві, «Кобзарі», видані київськими видавництвами «Дніпросоюз» (1920), Держвидав (1921), «Час» (1925—1926), «Сяйво» (1926) [88] та ін.

Були й видання препарованого «Кобзаря» на підставі текстів попередніх видань — В. Доманицького, Ів. Франка та ін. Симптоматично, що ці компілятивні видання-передруки викликають гостру критику [89].

На першу половину двадцятих років припадає початок роботи над проблемами шевченківського тексту Айзенштока та Новицького. В перших же їхніх працях — статті Айзенштока «До тексту Шевченкових творів» [90] та статті Новицького «До тексту Шевченкового «Кобзаря» [91] — виявилося критичне ставлення

---

[88] Кобзар. Текст складений в хронологічному порядку по найповнішому другому виданню «Петроградского общества имени Т. Г. Шевченка» під ред. В. Доманицького 1908 р., Полтава, Книгопечатня Г. І. Маркевича, 1917; Кобзар. Повний текст в редакції В. Доманицького, Київ, Видавництво друкарні Є. Череповського, 1918; Кобзар. Повний текст в редакції В. Доманицького, К., «Дніпросоюз», 1920; Кобзар. За редакцією В. Доманицького, К., Держвидав, 1921; Кобзар, Київ, Видавниче т-во «Час», т. 1, 1925, т. 2, 1926; Кобзар. Повне зібрання поезій за редакцією В. Доманицького з додатками та змінами за найновішими матеріалами, [Київ], «Сяйво», [1926]; Кобзар. До друку упорядкував і передмову написав Юр. Меженко, Київ, Видавниче т-во «Час», 1926 та ін.

[89] Див. М. Новицкий.— «Життя і революція», 1925, № 6-7, стор. 124—126; 1926, № 2-3, стор. 129—131; І. Айзеншток, Рецидив некритичності. (З приводу нового видання «Кобзаря» Шевченка).— «Культура і побут», 1925, 7 червня, № 21; І. Айзеншток, «Кобзарева» повінь.— «Червоний шлях», 1927, № 4, стор. 247—249; О. Дорошкевич, Сучасний стан шевченкознавства.— «Шевченко. Річник другий», стор. 355.

[90] «Шляхи мистецтва», 1922, № 2, стор. 47—54. Того ж року статтю видано окремою брошурою: І. Айзеншток, Шевченкознавство — сучасна проблема. І. До тексту Шевченкових творів, Харків, Всеукраїнський літературний комітет, 1922. Дещо раніше про свою роботу над текстами Шевченка І. Айзеншток писав у статті «Habent sua fata» («Голос друку», 1921, № 1, стор. 50—59).

[91] «Україна», 1924, № 4, стор. 75—83.

до текстологічних принципів Доманицького. Не відкидаючи заслуг Доманицького в шевченківській текстології, Айзеншток та Новицький вказували водночас на хиби й застарілість його редакторських методів, невідповідність їх принципам текстологічної науки. «Відомий «Кобзар» Доманицького, що здобув таку широку популярність серед громадянства,— писав М. Новицький,— для нашого часу вже застарівся. Його робота над текстом «Кобзаря» в розвиненні Ševčenkofhilologie назавше лишиться тим, чого не зможе обминути ні один дослідник творчості Шевченка, але метод видання тексту «Кобзаря», вжитий небіжчиком, був цілком хибний. В один і той же твір він вносив варіянти з різних автографів цього твору, замість брати текст одного автографа за основний, а до нього додавати варіянти» [92].

Редакторському свавіллю минулого І. Айзеншток та М. Новицький протиставили спроби побудувати видання поезії Шевченка на нових текстологічних засадах, що виключали б текстовий еклектизм. Такими виданнями стали однотомник 1925 року з подвійною титульною назвою «Поезії. Кобзар» за редакцією І. Айзенштока та двотомник 1927 року «Поезія» за редакцією М. Новицького [93].

В основу тексту однотомника І. Айзеншток поклав останні редакції творів поета, які він вважав найавторитетнішими. Ця принципова установка на найпізніші редакції як на найбільш відповідні останній авторській волі джерела тексту була загалом науково виправданою й плідною, але її практична реалізація у виданні хибувала зайвою прямолінійністю. Протиставляючи своє видання, «першу спробу дати справжній, канонічний текст Шевченка» [94] суб'єктивістському свавіллю дожовтневих редакторів «Кобзаря», І. Айзеншток не остерігся ухилу в протилежну крайність — механістичність, надмірну прямолінійність розв'язання текстологічних питань. Спрощуючи проблему виявлення творчої волі поета, І. Айзеншток вирішував її часом догматично — посиланням на хронологічно останню редакцію, яку лишалося тільки передрукувати, сліпо йдучи за документом, де цю редакцію зафіксовано.

Рецептурний механіцизм редактора, прагнення відшукати останні за часом редакції, без врахування конкретної історії тексту і без належної філологічної критики, зумовили те, що в деяких випадках за основу виявилися взяті випадкові автографи, з числа тих, які поет дарував приятелям чи записував до альбомів знайомих.

До цього треба додати припущені Айзенштоком помилки у визначенні хронологічно найпізніших текстів. До таких, зокрема, зараховано текст поеми «Сліпий» з рукопису «Три літа»; справ-

---

[92] «Україна», 1924, № 4, стор. 75.

[93] Т. Шевченко, Поезії. Кобзар, [Х.], ДВУ, 1925; Т. Шевченко, Поезія, тт. І, ІІ [К.], «Книгоспілка», 1927.

[94] Від редакторів.— У кн.: Т. Шевченко, Поезії. Кобзар, [Х.], ДВУ, 1925, стор. 7.

ді ж він становив не пізнішу, а, навпаки, першу редакцію твору. Поезію «Як умру, то поховайте» подано за автографом, подарованим свого часу Ю. Поповим Київському міському художньо-промисловому та науковому музею [95]. Слідом за В. Доманицьким І. Айзеншток вважав цей автограф найпізнішим текстом вірша; справді ж рукопис був, навпаки, раннім варіантом твору.

Як показує перевірка, ряд творів Айзеншток подав не за автографами поета, а за Доманицьким. З «Кобзаря», зредагованого Доманицьким, до однотомника 1925 року перенесено істотні кон'єктури в поезії «Чигрине, Чигрине», пропуск рядка й кон'єктуру в поемі «Сова» та інші подібні спотворення тексту творів Шевченка.

На інших засадах побудовано двотомник 1927 року за редакцією М. Новицького. У статті 1924 р. «До тексту Шевченкового «Кобзаря» М. Новицький писав: «Кожен редактор Шевченкового «Кобзаря», коли він справді хоче дати авторитетний текст, ухвалений самим поетом, мусить в першу чергу виходити в своїй роботі з багатої поетичної спадщини Шевченка, а потім уже керуватись теоретичними міркуваннями про «першу» та «останню» редакції».[96] Цю думку повторено й розвинено і в передмові до двотомника. «Нині вважають за правило,— читаємо в передмові,— друкувати твори письменника в їх останній редакції, себто до основного тексту заводять вірші поета в тому остаточному вигляді, що надав їм сам автор в останній раз... Ми виходимо, головним чином, з іншого принципу. За вихідну точку ми беремо власні редакторські вказівки і побажання поета, рахуємося насамперед з багатою рукописною спадщиною Шевченка, а потім уже керуємось теоретичними міркуваннями про останню редакцію. Які рукописи й друковані тексти «Кобзаря» вважав за основні сам поет? Очевидно, це були не ті випадкові автографи, що поет, часто з пам'яті, записував до альбому знайомим або дарував своїм приятелям. Шевченко таким рукописам не надавав особливої ваги й остаточної редакції. У поета була характерна для його, а для нас надзвичайно цінна звичка збирати свої вірші в окремі книжечки-альбоми, об'єднувати їх у певні цикли або збірки. <...> Коли ми приглянемося до рукописної спадщини Шевченка, то побачимо, що «Кобзар» поета власне й складається з таких збірок. Для років 1838—1842 маємо «Кобзар» 1860 р. з власноручними поправками Шевченка; знаменита збірка «Три літа» містить поезію за рр. 1843—1845; вірші, написані з часу заслання до 1861 р., об'єднують два альбоми, так звані книжечки «М» та «Б»... Зазначені збірки ми й кладемо в основу нашого «Кобзаря» [97].

Відзначимо насамперед полемічний характер наведених ряд-

---

[95] Див. каталог: «Виставка артистичних творів Тараса Шевченка. Київ, 1911 р.», К., 1911, № 27. Тепер автограф зберігається в Інституті літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР (Відділ рукописів, ф. 1, № 13).

[96] «Україна», 1924, № 4, стор. 5.

[97] Т. Шевченко, Поезія, т. І, [К.], «Книгоспілка», 1927, стор. VI—VII.

ків. Вони спрямовані проти шаблонного розв'язання текстологічних проблем за наперед і назавжди встановленими «правилами» і спеціально проти прямолінійності редакторського методу І. Айзенштока в однотомнику 1925 року[98]. Висунутий М. Новицьким принцип опори на «власні редакторські вказівки і побажання» Шевченка, на рукописну спадщину та прижиттєві видання поета був плідний і заслуговував на увагу, але його конкретне здійснення у виданні було невдалим.

Шевченкова звичка збирати вірші в спеціальні книжечки-альбоми, на яку посилався і яку підкреслював М. Новицький, не могла розглядатися як доказ намірів поета друкувати свої твори саме в такому групуванні, якого їм надано в рукописних збірках. Побудова двотомника за так званою «альбомною» засадою при уважнішому розгляді виявлялася цілком довільною і, всупереч думці редактора, не відповідала характеру й особливостям рукописної спадщини поета.

Уподібнені М. Новицьким композиційно завершеним поетичним циклам, рукописи Шевченка «Три літа», «Мала» й «Більша книжка» насправді циклами не були і в тому вигляді, як дійшли до нас, до друку не призначались. Досить сказати, що частину творів збірки «Три літа» Шевченко, за деякими даними, мав намір включити до «другого «Кобзаря» (VI, 312) і об'єднати з творами іншого рукопису — баладами «Лілея», «Русалка», поемою «Осика» (видання не побачило світу через арешт поета 1847 р.).

Ще більше не вкладається в альбомну засаду текст творів, друкованих за життя поета. «Чигиринському Кобзарю» М. Новицький надав значення композиційно спланованої збірки, в якій порядок творів склався остаточно і, отже, як вияв волі автора мав бути збережений і в науково-критичному виданні. Проте цей погляд суперечив тому факту, що в рукопису «Поезія Т. Шевченка. Том первий», підготованому до друку після заслання, поет не зберіг композиційної структури «Чигиринського Кобзаря» і надав творам дещо іншого порядку (наприклад, «Тарасову ніч» уміщено не після «Івана Підкови», як у «Чигиринському Кобзарі», а після поем «Невольник» та «Гамалія»)[99].

Важливою особливістю двотомника було те, що в процесі його підготовки редактор М. Новицький здійснив суцільний перегляд усіх відомих на той час рукописних джерел і критично вивірив основні тексти, завдяки чому видання 1927 р. стало певним етапом у звільненні творів поета від спотворень, кон'єктур і помилок

[98] На зроблені йому закиди І. Айзеншток відповідав у журналі «Червоний шлях» (1927, № 4, стор. 248).

[99] Див. Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, Відділ рукописів, ф. 1, № 18 або факсимільна копія рукописної збірки «Поезія Т. Шевченка. Том первий» у додатку до кн.: В. С. Бородін, Т. Г. Шевченко і царська цензура. Дослідження та документи, 1840—1862 роки, К., Вид-во «Наукова думка», 1969. Докладніше див.: В. С. Бородін, До історії тексту «Кобзаря» 1860 року.— «Збірник праць XVIII наукової шевченківської конференції», 1971, стор. 49—77.

попередніх видань (хоч від окремих помилок двотомник все ж не вільний: деякі місця Новицький прочитав неправильно, деякі лишив не виправленими, не наваживишись застосувати редакторські кон'єктури).

У двадцятих роках зроблено першу спробу академічного видання творів Шевченка. Воно проектувалося орієнтовно у 8—10 томах (томи перший і другий — поезія, третій — листи, четвертий — щоденник, п'ятий і шостий — повісті, сьомий — малярська спадщина, восьмий, дев'ятий і десятий — матеріали до біографії поета) [100], але підготовано й видано з них лише четвертий [101] та третій [102] томи.

Четвертий том становив повне, без пропусків, вивірене за автографом видання щоденника Шевченка, проте публікація була знецінена принциповою відмовою редактора від будь-якої критики тексту, буквалістською настановою на закріплення всіх, навіть найгрубіших, позбавлених будь-якого значення орфографічних особливостей оригіналу, збереження неправильних, випадкових написань і помилок Шевченка. У наступних публікаціях щоденника питання орфографічного упорядкування тексту треба було вирішувати заново, на принципово інших засадах, вироблених радянською текстологією.

Певною віхою в історії публікації епістолярної спадщини Шевченка був третій том — найповніша на той час збірка поетових листів (з друкованих текстів до видання через недогляд не потрапили лише два листи: до Г. Квітки-Основ'яненка від 28 березня 1842 р. та до невідомого — орієнтовно 1844 р.) [103]. Том містив 225 листів, з яких одинадцять друкувалися вперше (до В. Григоровича, П. Симиренка, О. Хрущова [104] та ін.). Тексти звірено з автографами та першодруками (при відсутності автографів), у деяких випадках — за пізнішими публікаціями (коли останні були якіснішими за першодруки). Зокрема за автографами уточнено листи до А. Толстої (від 5 березня 1858 р.), М. Щепкіна (від 4 січня 1858 р.) та ін. Певною мірою уточнено й датування та визначення адресатів листів, проте ця робота лишилася далеко не доведеною до кінця. У книжці вміщено чималий корпус уперше зібраних і значною мірою вперше друкованих листів до Шевченка, на тлі яких повніше розкривався і сприймався зміст власних листів поета.

---

[100] Див. «Звідомлення Всеукраїнської Академії наук у Києві за 1923 рік», К., 1924, стор. 72.

[101] Повне зібрання творів Тараса Шевченка, т. IV. Щоденні записки. (Журнал). Текст. Первісні варіянти. Коментарій, [К.], ДВУ, 1927.

[102] Повне зібрання творів Тараса Шевченка, т. III. Листування. Текст. Коментарій, [К.], ДВУ, 1929.

[103] На останньому етапі включено до видання й подано в розділі приміток (на стор. 632, 767—768, 919) листи до А. Краєвського та К. Піунової, а з недрукованих — лист до А. Лазаревської.

[104] Адресат цього листа у виданні 1929 р. лишився не визначеним, і текст був поданий як лист до невідомого.

Як і в четвертому томі, тексти Шевченка було подано без виправлення помилкових написань та очевидних описок поета, із збереженням всіх орфографічних особливостей автографів, безвідносно до мови автора. Мовно-правописна й пунктуаційна невпорядкованість видання, безперечно, знижувала його цінність.

І все ж том листів академічного видання двадцятих років не зовсім втратив своє значення. Річ у тім, що деякі з використаних у ньому автографів поета з часом загубилися (або лишається невідомим місце їхнього зберігання), і для частини епістолярної спадщини Шевченка збірка, видана 1929 року, становить тепер єдине джерело тексту. Це стосується, наприклад, листа до Н. Забіли від серпня 1860 р., надрукованого 1929 року за нині невідомим автографом, що належав Науковому товариству імені Шевченка у Львові. Наступні публікації цього листа — це передруки з «Листування» 1929 року. За тим же джерелом друкуються також листи до А. Толстої (5 травня 1858 р.), Н. Суханової-Подколзіної (4 травня 1859 р.), П. Симиренка (1 лютого 1860 р.), уривок листа до П. Куліша від 4 січня 1858 р. За вміщеними в «Листуванні» 1929 року факсимільними копіями нині невідомих автографів подаються листи Шевченка до П. Симиренка від 26 листопада 1859 р. та до І. Мокрицького від 24 лютого 1861 р. Тільки у виданні 1929 року надруковано єдиний, що зберігся, лист поета до В. Закревського.

Обидва томи академічного видання, видані в другій половині 20-х років, третій і четвертий, мали широкі, просторі коментарі (складені А. Лободою, Д. Ревуцьким, О. Новицьким, М. Новицьким, П. Филиповичем, П. Руліним та ін.), що містили великий фактичний матеріал, але були значною мірою знецінені намаганням деяких авторів висвітлювати Шевченка, проблеми громадського та літературного життя в буржуазно-націоналістичному дусі.

Академічне видання Шевченка двадцятих років лишилося незавершеним. Після виходу в світ третього тому роботу над ним припинено. На початку тридцятих років розпочато підготовку нового видання, перші томи якого мали бути видрукувані до 120-річчя від дня народження поета [105]. Значну роботу над дослідженням проблем тексту Шевченка виконав у цей час О. Дорошкевич. Наслідки цієї праці О. Дорошкевич виклав у статті «Принципи організації тексту Шевченкової поезії» [106].

Критично оглянувши дожовтневі та сучасні йому радянські видання Шевченка, Дорошкевич закинув їм серйозні текстологічні вади — еклектизм, механічне застосування до творів поета тео-

[105] Див. проспект: «Про академічне видання творів Т. Г. Шевченка в зв'язку з 120-річчям з дня народження», X., ЛІМ, 1934. Див. також: О. Дорошкевич, Подбаймо за повне, науково перевірене видання творів Т. Шевченка.— «За радянську Академію», 1932, травень, № 14; «Бюлетень Комітету для видання творів Т. Г. Шевченка при II відділі ВУАН», 1933, № 1 [вийшов тільки цей випуск бюлетеня].

[106] «Життя й революція», 1932, № 6-7, стор. 186—206.

рії «останньої редакції». «...Моє твердження,— писав О. Дорошкевич,— для багатьох звучатиме парадоксально — ми й досі не маємо поправного, науково-перевіреного тексту Шевченкової поезії. <...> Вся методологічна і політична робота навколо Шевченка провадиться на непевному матеріалі...» [107].

Принципу «останньої редакції» Дорошкевич протиставляв право текстолога на вибір доцільнішої з його погляду редакції, хоч і декларував при цьому такі справедливі вимоги, як необхідність спиратися на «власні наміри й бажання авторові» [108] та «брати в першу чергу ту редакцію, яку сам поет пристосував до друку або хоч яку він вважав за цілком викінчену» (стор. 190). Проте ці вислови були в статті Дорошкевича, по суті, лише голими деклараціями. Вони зводились нанівець іншою вимогою, що фактично давала змогу відступати від декларованої авторської волі,— вимогою надавати перевагу тим з варіантів (редакцій) тексту, «які мають виразнішу соціальну ефективність» (стор. 190). Текстолог, звичайно, повинен брати до уваги соціально-політичну спрямованість твору, проте це не значить, що, визначивши ідейно вагомішу редакцію чи варіант твору, він може нехтувати волю автора, виявлену останнім у найавторитетнішому джерелі тексту, і обрати таку редакцію чи варіант за основний текст [109].

Значну увагу приділено в статті складній проблемі тексту ранніх творів Шевченка — 1837—1842 рр. Концепція Дорошкевича полягала в тому, щоб подавати основний текст цих творів не за робочим примірником «Кобзаря» 1860 р. (за термінологією автора статті,— «примірником Цвітковського»), як це ввійшло вже тоді в практику тогочасних видань, а за робочим примірником «Чигиринського Кобзаря і Гайдамаків».

На текст «Кобзаря» 1860 р. Дорошкевич дивився як на наслідок довільного втручання стороннього редактора, за якого він слідом за дореволюційними шевченкознавцями вважав Куліша, а Шевченкові виправлення в робочому примірнику цього «Кобзаря» здавалися йому випадковими. І навпаки, робочий примірник «Чигиринського Кобзаря і Гайдамаків» він, слідом за Доманицьким [110], вважав редакцією, створеною Шевченком 1858 р., перед поданням книжки до цензури, отже, призначеною до видання самим поетом. За Дорошкевичем, саме робочий примірник «Чигиринського Кобзаря і Гайдамаків», а не такий же примірник «Кобзаря» 1860 р., є тим джерелом, яке найповніше відбиває творчу волю поета і найменше засмічене сторонніми домішками. Це твердження обгрунтовувалося в статті посиланням на те, що

---

[107] «Життя й революція», 1932, № 6-7, стор. 186.

[108] Там же, стор. 189.

[109] Див. В. С. Нечаева. Проблема установления текстов в изданиях литературных произведений XIX и XX веков.— У зб.: «Вопросы текстологии», М., Изд-во АН СССР, 1957, стор. 52—53.

[110] Див. В. Доманицький, Критичний розслід над текстом «Кобзаря», К., 1907, стор. 5, 29.

з робочого примірника «Чигиринського Кобзаря і Гайдамаків» (правленого, проте, не 1858 р., а 1859 р.) до «Кобзаря» 1860 року ввійшла лише частина Шевченкових виправлень. Дорошкевич наперед був схильний пояснити цю обставину втручанням Куліша. «...Є деякі дані вважати,— писав він,— що ці скорочення й новелі (в «Кобзарі» 1860 р. — *Ред.*) пороблено поза його (Шевченка.— *Ред.*) згодою, очевидно, власником друкарні і авторитетним критиком Кулішем. Адже ж цензура дозволила передрукувати «текст напечатанной уже книги Шевченко» [...], тобто цей примірник 1858 р.; очевидно, Куліш використав зручні умови друку в своїй друкарні, щоб внести до тексту деякі корективи»[111].

О. Дорошкевич писав: «Коли поставити питання,— який варіант кращий з боку соціально-стилістичного? — то на це можна дати лише одну відповідь: варіянти 1858 року Чигиринського Кобзаря в основному кращі за варіянти 1860 і Цвітковського»[112]. Проте цей висновок, висловлений так категорично, не підтверджується конкретними даними, конкретними особливостями згадуваних тут двох текстів. Не втрачаючи почуття об'єктивності, жоден з двох текстів не можна визнати за соціально гостріший чи «ефективніший» від іншого. Кожен з них має Шевченкові виправлення, що поліпшують ті чи інші рядки, але в цілому це ще не дає підстав вважати один з текстів соціально вагомішим за інший.

Загальний висновок про основний текст поезії Шевченка раннього періоду Дорошкевич сформулював так: «...З боку соціяльної ефективності і з боку суто стилістичного збірка 1858 р. дає далеко кращі варіянти, ці варіянти становлять добре продуману концепцію і найповніше відбивають поетове бажання на схилі його життя. В основу канонічного тексту дев'яти[113] ранніх п'єс Шевченка і треба покласти цю виготовлену до друку збірку 1858 р.»[114]

У безпосередньому зв'язку з накресленою Дорошкевичем загальною схемою основного тексту ранніх творів Шевченка перебували його міркування про основний текст «Гайдамаків», хоч у статті й зазначалося, що з цією поемою справа складніша й «вимагає окремої дискусії»[115]. Це застереження не завадило О. Дорошкевичу заявити: «Я все ж схиляюсь до думки, що й основний текст «Гайдамаків» треба брати з редакції 1858 р., усунувши звідти наявні описки й коректурні помилки»[116]. За

---

[111] «Життя й революція», 1932, № 6-7, стор. 190—191.

[112] Там же, стор. 192.

[113] Маються на увазі вісім творів, що ввійшли до «Чигиринського Кобзаря...» та зброшурована з робочим примірником останнього поема «Гамалія».

[114] «Життя й революція», 1932, № 6-7, стор. 193.

[115] Там же.

[116] Там же.

Дорошкевичем, навіть виправлення Вільшани на Мліїв, зроблені в робочому примірнику «Чигиринського Кобзаря і Гайдамаків», потрібно зберегти в основному тексті поеми, оскільки він вважав їх «кращими». Дорошкевич нехтував той факт, що сам поет відмовився згодом від цієї географічної заміни.

Звинувачуючи редакторів Шевченкових видань 20-х і початку 30-х років XX ст. у еклектиці, Дорошкевич у своїй спробі «нової організації Шевченкового тексту» сам виступав як текстолог-еклектик, що намагався доповнити принцип непорушності творчої волі автора міркуваннями про застосування до вибору основного тексту суб'єктивно-смакових критеріїв, яким фактично надавав перевагу, розв'язуючи конкретні текстологічні завдання.

Висунуті Дорошкевичем теоретичні засади певною мірою позначились на тексті двох томів поезії Шевченка, що вийшли в світ у 1935 і 1937 роках за редакцією В. Затонського, А. Хвилі та Є. Шабліовського [117] (на цих двох томах поезії обірвалась робота над академічним виданням, проектованим як десятитомник). З концепції статті виявилося підхопленим найслабше її місце — настанова на надання переваги редакціям та варіантам, доцільнішим з точки зору текстолога-редактора (при нечіткому застереженні необхідності додержання волі автора). Застосування цієї настанови повернуло редакторів згаданих томів знову до контамінацій та довільних кон'єктур, що й знецінило видання.

1939 р. з статтею «Літературно-текстологічний аналіз поеми «Гайдамаки» Т. Г. Шевченка» виступив М. Бернштейн[118]. На підставі грунтовного дослідження історії тексту поеми Бернштейн, не називаючи прізвища Дорошкевича, дійшов висновків, що заперечують концепцію останнього. М. Бернштейн — перший дослідник, що відкинув традиційний погляд на «Чигиринський Кобзар і Гайдамаки» як на безпосереднє джерело тексту «Кобзаря» 1860 р. Аналізуючи зв'язок між варіантами прижиттєвих видань поеми, правками в робочих примірниках «Чигиринського Кобзаря і Гайдамаків» та «Кобзаря» 1860 р., він зробив цілком правильний висновок про те, що в цьому традиційному для дослідників колі джерел тексту «Гайдамаків» бракує ще одного, без якого повне висвітлення творчої історії поеми неможливе, а саме: бракує тексту, з якого безпосередньо друкувався «Кобзар» 1860 р. «...Цілком очевидно,— писав М. Бернштейн,— що, крім варіанту 1858 р. (тобто — робочого примірника «Чигиринського Кобзаря і Гайдамаків», правленого Шевченком, одначе, роком пізніше — 1859 р.— *Ред.*), автором був виготовлений ще один варіант поеми» — варіант, «надрукований у 1860 р.» (стор. 37).

---

[117] Тарас Шевченко, Повне зібрання творів. Під редакцією В. П. Затонського, А. А. Хвилі, Є. С. Шабліовського, т. І. Поезії. 1838—1847, К., Держлітвидав, [1935]; Тарас Шевченко, Повне зібрання творів. Під редакцією В. П. Затонського та А. А. Хвилі, т. II. Поезії. 1847—1861, [К.], Держлітвидав, [1937].

[118] «Радянське літературознавство», № 4, 1939, стор. 3—49.

Пізніші публікації, вже в повоєнні роки, принесли матеріали, які справді з усією очевидністю свідчать, що «Кобзар» 1860 р. друкувався з власноручних Шевченкових автографів, а саме — з розшитих аркушів рукописної збірки «Поезія Т. Шевченка. Том первий» [119].

Багато вужча джерелознавча база в час появи статті М. Бернштейна не давала змоги йому самому вказати на це джерело тексту «Гайдамаків» у останньому прижиттєвому «Кобзарі», проте дослідник стояв на правильному шляху, а його здогад цілком підтвердився згодом.

Щодо правленого поетом примірника «Чигиринського Кобзаря і Гайдамаків» Бернштейн слушно зазначив, що це «чорновий, підготовчий текст нової редакції» [120], текст пошуковий, не призначений безпосередньо до друку, оскільки, роблячи в ньому чимало поправок та змін, Шевченко часто не закреслював попередні (друковані) варіанти. З цієї причини суцільність тексту була порушена, а це, разом з ряснотою самих рукописних поправок, унеможливлювало використання книжки як оригіналу до складання.

М. Бернштейн навів докази, які заперечували твердження його попередників (того ж таки О. Дорошкевича) про П. Куліша як можливого редактора «Кобзаря» 1860 р. Він вказав, що, правлячи поему «Гайдамаки» після заслання, Шевченко не тільки не зважав на давні поради Куліша, висловлені в його листі від 25 липня 1846 р., а й, навпаки, зняв подекуди мотиви, які П. Куліш радив розвинути ширше. Але й Бернштейн не виключав можливості стилістичної правки Кулішем «Кобзаря» 1860 р. Цілком певні дані про те, що Куліш не був редактором «Кобзаря», з'явилися багато пізніше.

Наукова цінність статті Бернштейна насамперед у тому, що її автор вдумливим аналізом варіантів «Гайдамаків» переконливо показав, що основний текст поеми — це текст робочого примірника «Кобзаря» 1860 р. Щоправда, сам дослідник користувався іншим і, треба сказати, теоретично не зовсім вдалим терміном «найкращий варіант», сформулювавши свій висновок так: «Правлений варіант 1860 р. в своїй основі передає всі найяскравіші зміни 1858 р. і тому мусить вважатись найкращим з усіх відомих нам варіантів...» (стор. 49). Але термінологічна нечіткість не повинна закривати від нас суті важливої і правильної думки до-

---

[119] Вс. Ганцов, Новознайдені Шевченкові автографи.— «Радянське літературознавство», 1966, № 3, стор. 57—60; В. Я. Герасименко, Два автографа Т. Г. Шевченко.— «Ученые записки Северо-Осетинского государственного педагогического института им. К. Л. Хетагурова», т. XIX, Северо-Осетинское книжное издательство, 1953, стор. 91—93; В. С. Бородін, З нових (додаткових) матеріалів про долю літературної та образотворчої спадщини Шевченка на початку XX ст. (З архіву М. Ф. Біляшівського).— «Збірник праць ювілейної XIII наукової шевченківської конференції», стор. 308—313.

[120] «Радянське літературознавство», № 4, 1939, стор. 6, 37.

слідника, думки про те, що саме текст робочого примірника «Кобзаря» 1860 року відбиває останню авторську волю щодо тексту поеми «Гайдамаки».

Новий етап в історії шевченківського тексту відкривається Повним зібранням творів в десяти томах, підготованим у його літературній частині (томи I—VI) Інститутом літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР (томи VII—X — твори Шевченка-художника). Два перші томи цього видання (поетичні твори) вийшли в світ 1939 р. — до 125-річчя від дня народження поета, наступні III—VI томи (драматичні твори, повісті, щоденник, листи, нотатки, фольклорні записи) — у повоєнний час [121]. Другим, доповненим і виправленим виданням видано в післявоєнні роки перший та другий томи [122].

Одним з найважливіших досягнень академічного десятитомника є вироблення критично встановленого основного тексту. У вирішенні цього завдання виявилась плідність загальних принципів радянської текстології, яка виходить з проникнення в задум твору і розв'язує питання про основний текст на підставі вивчення його історії та визначення останньої творчої волі автора. Хоч не всі конкретні розв'язання в десятитомнику вдалі (особливо це стосується ранніх поетичних творів), проте в цілому проблеми усталення основного тексту вирішені в ньому успішно. Видання дало основу для стабілізації шевченківського тексту.

Академічне видання охопило всю творчу спадщину Шевченка, подало чимало раніше невідомих або недрукованих його текстів — листів, фольклорних записів. Багато текстів уперше включено до збірки творів: фрагмент «За що ми любимо Богдана», «Песня караульного у тюрьмы» (з драми «Невеста»), 26 листів, археологічні нотатки, план повісті «Из ничего почти барин», «Букварь южнорусский» (останній відтворено фототипним способом) та ін. Всі твори й листи критично звірено з автографами та прижиттєвими публікаціями. Перегляд рукописів, крім усунення редакторських правок, дав уточнення тексту (проте деякі місця лишилися прочитаними неправильно).

Особливе місце в текстології академічного видання посідала проблема наукової публікації художньої прози. Мова російських повістей Шевченка дуже своєрідна. Розроблені й застосовані

---

[121] Тарас Шевченко, Повне зібрання творів в десяти томах, тт. I—VI, К., Вид-во АН УРСР, 1939—1957. [Редакційна колегія I—II томів: О. Є. Корнійчук, Ф. А. Редько, П. Г. Тичина, М. Т. Рильський, Д. Д. Копиця, С. І. Маслов, О. І. Білецький, П. М. Попов; III—VI томів — О. І. Білецький, Д. Д. Копиця, О. Є. Корнійчук, С. І. Маслов, П. М. Попов, М. Т. Рильський, П. Г. Тичина].

[122] Тарас Шевченко, Повне зібрання творів в десяти томах, т. І. Поезії. 1837—1847. Друге, доповнене і виправлене видання. [Відп. ред. П. Г. Тичина. Ред. М. С. Грудницька], К., Вид-во АН УРСР, 1951; т. II. Поезії. 1847—1861. Друге, доповнене і виправлене видання. [Відп. ред. М. Т. Рильський. Ред. М. С. Грудницька], К., Вид-во АН УРСР, 1953. Склад редакційної колегії той же, що й у III—VI томах.

в десятитомнику принципи орфографічного оформлення тексту дозволили зберегти специфічні особливості мови повістей і були справедливо визнані науково-літературною критикою як значний здобуток академічного видання [123].

Окреме завдання академічного видання, крім усталення основного тексту, полягало у вивченні та публікації всіх матеріалів до історії тексту кожного твору, всіх редакцій та варіантів, що передували основному тексту або мають самостійне значення. В розділі інших редакцій та варіантів десятитомника широко розкрито шевченківський рукописний фонд та тексти прижиттєвих і багатьох посмертних публікацій, чого не могло зробити жодне з попередніх видань. Проте саме цей розділ був найслабшим і найвразливішим місцем академічного видання. Поряд із справді шевченківськими варіантами автографів, авторизованих списків, авторитетних прижиттєвих публікацій у цьому розділі було надано місце й відмінам численних неавторизованих списків випадкового, за всіма ознаками, походження. Складного завдання критики тексту рукописних списків та неавторських публікацій, що не становлять джерел основного тексту, упорядники й редколегія десятитомника не подолали.

1960 р. на дев'ятій науковій шевченківській конференції з грунтовною доповіддю «Питання шевченківської текстології» виступив Є. П. Кирилюк [124]. Оглянувши видання Шевченка за сторіччя, Кирилюк підбив підсумки й висунув деякі чергові завдання текстологічного вивчення поета в зв'язку з підготовкою нового наукового видання його літературної спадщини. Головним завданням лишалось вироблення по змозі точнішого шевченківського тексту. Доповідь містила конкретні вказівки на неточності й помилки десятитомного академічного видання та пропозиції щодо їх усунення (в тексті та датуванні таких творів як «Утоплена», «Сліпий», «У бога за дверми лежала сокира», «Варнак», «Царі», «Ой по горі роман цвіте» та ін.). Кирилюк не погодився з визначенням основного тексту ранніх творів поета, одні з яких у десятитомнику подано за «Кобзарем» 1860 року, інші — за першодруком в «Кобзарі» 1840 року, а деякі — за списками І. Лазаревського з виправленнями Шевченка та іншими джерелами. На противагу цьому він висунув принцип упорядкування ранньої поезії за одним джерелом — «Кобзарем» 1860 року, тобто останнім прижиттєвим виданням, та його робочим примірником з правками поета, зробленими після виходу книжки в світ. «Відомо,— зазначав Є. Кирилюк,— що Шевченко під час друкування книги в Петербурзі сам наглядав за виданням. Після виходу «Кобзаря» з друку на його прохання були надруковані деякі цензурні купюри і вклеєні в текст, інші зміни рукою Шевченка були внесені в

[123] Див. Євген Кирилюк, Академічне видання творів Т. Шевченка.— «Вітчизна», 1949, № 8, стор. 184—187.

[124] «Збірник праць IX наукової шевченківської конференції», стор. 26—65.

примірник «Кобзаря», що належав М. Лазаревському, але за традицією зветься «Кобзарем» Ю. Цвєтковського. Таким чином, ми знаємо останню волю автора, і нема жодних підстав давати перевагу спискові іншої особи, хоча б цей список поет і переглянув і вніс деякі зміни. Все одно більш авторитетним є видання «Кобзаря» 1860 р. з поправками Шевченка». І далі: «Ряд ранніх творів друкується в томі I за першодруком «Кобзарем» 1840 р. («Думи мої», «Іван Підкова»), тоді як ми маємо останню волю автора в «Кобзарі» 1860 р. з поправками Шевченка» (стор. 60).

Слушність цих зауважень — і щодо першодруків у «Кобзарі» 1840 року, і щодо списку І. Лазаревського — безперечна. І «Кобзар» 1840 року, і список Лазаревського не становлять основного тексту. Але й «Кобзар» 1860 року також не можна вважати за вияв останньої творчої волі поета. «Воля» ця була дуже й дуже відносна, вимушена, оскільки цензура не лишала Шевченкові вибору: він міг або видати новою книжкою санкціонований Головним управлінням цензури друкований уже раніше текст «Чигиринського Кобзаря», «Гайдамаків», «Гамалії» з додатком «Псалмів Давидових», або не видавати нічого... Саме та обставина, що «Кобзар» 1860 року складався за текстом, істотно виправленим у друкарні, з огляду на вимоги цензури, Д. Каменецьким, текстом, який не відповідав прагненням поета, його творчому волевиявленню, зафіксованому рукописом «Поезія Т. Шевченка. Том первий», і спонукала його ще й ще правити свої ранні твори, спочатку в робочому примірнику «Чигиринського Кобзаря і Гайдамаків», а потім і в примірнику «Кобзаря» 1860 року. Потрібен аналітичний, диференційований підхід до оцінки джерел тексту творів раннього періоду та до визначення їхнього основного тексту: в одних випадках основним є текст робочого примірника «Кобзаря» 1860 року, в інших — текст іншого робочого примірника — «Чигиринського Кобзаря», ще в інших — текст автографів з рукопису «Поезія Т. Шевченка. Том первий», опублікованих уже після згаданої доповіді Є. П. Кирилюка.

Видане до 150-річчя від дня народження Шевченка, Повне зібрання творів у шести томах [125] стало новим здобутком радянського літературознавства. До нього увійшли поетичні, драматичні та прозові твори, щоденник, дві редакції автобіографії поета, листи та ділові папери, археологічні нотатки періоду співробітництва Шевченка в Київській археографічній комісії, «седнівська» передмова 1847 р., рецензія на бенефіс К. Піунової, записи народної творчості та інші матеріали.

Твори розміщено за певними жанрами, а в межах томів, як правило, за хронологічним принципом. Перші два томи містять поетичні твори: I том — твори 1837—1847 років, II том — твори 1847—1861 років. У попередньому академічному виданні I том

[125] Тарас Шевченко, Повне зібрання творів у шести томах, тт. I—VI, К., Вид-во АН УРСР, 1963—1964. Редакційна колегія: М. К. Гудзій, С. Д. Зубков, Є. П. Кирилюк, Є. С. Шабліовський, В. Є. Шубравський.

завершувався циклом поезій «В казематі». В новому виданні цей цикл поставлено на початку II тому. Цим чіткіше визначено розподіл поетичних творів Шевченка. В першому томі вміщено твори, написані до арешту 1847 р., який, як відомо, докорінно змінив умови всієї дальшої творчості поета, в другому — твори, написані після арешту, першим з яких і був цикл «В казематі». Враховано й те, що сам Шевченко двічі переписав цикл «В казематі» до рукописних збірок своєї «невольничої поезії» — і до «Малої», і до «Більшої книжки» (до останньої з посвятою: «Моїм соузникам посвящаю»). Фрагмент «За що ми любимо Богдана?», який у попередньому виданні вміщено разом з творами, переписаними поетом до збірки «Три літа», в новому виданні перенесено на кінець першого тому. Відповідно до жанрово-хронологічного принципу упорядкування «седнівську» передмову 1847 р. до нездійсненого видання «Кобзаря» перенесено з першого тому до шостого.

Проведена під час підготовки видання текстологічна робота дала можливість внести ряд доповнень до самого складу поетичної спадщини Шевченка. Зокрема, до нового видання включено варіанти знайдених автографів поезій «Сестрі», «Колись дурною головою», що зберігаються в Інституті літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, та з автографа перекладу уривка «Плач Ярославни» з «Слова о полку Ігоревім», виявленого в Державному музеї українського мистецтва в Києві. За рукописним «Кобзарем», що належав І. Левченку, у варіантах подано 70 рядків первісного тексту поеми «Катерина», варіант з поеми «Тарасова ніч» за примірником «Кобзаря» 1840 р., з повнішим текстом, виявленим у бібліотеці Ленінградського університету, варіанти з цензурного рукопису альманаха «Ластівка» за описом П. Картавова, що зберігається в Державній публічній бібліотеці ім. М. Є. Салтикова-Щедріна.

Поеми «Відьма» («Осика») й «Невольник» («Сліпий») друкуються в новому виданні в двох редакціях, причому обидві редакції вміщено в основний текст, оскільки кожна з них відносно самостійна й містить специфічні особливості, характерні для різних періодів ідейно-творчої еволюції поета. Перші редакції цих поем вміщено в I томі, другі — в II томі.

На підставі грунтовнішого вивчення автографів точніше подано в новому виданні деякі рядки поем «Слепая», «Кавказ», «Великий льох», «Царі», передсмертного вірша Шевченка «Чи не покинуть нам, небого?» та ін. Уточнено й датування деяких творів.

До III та IV томів увійшли драматичні твори Шевченка («Назар Стодоля», уривок з драми «Никита Гайдай») та повісті, створені на засланні російською мовою. Звернення до автографів дало змогу розібрати деякі написання, що лишилися непрочитаними в попередньому виданні, зробити в тексті ряд уточнень.

П'ятий том складають щоденник та автобіографія Шевченка. Поряд з власне автобіографією поета, відомою з автографа, що зберігається в Інституті літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР,

в основний текст включено й автобіографічний лист до редактора журналу «Народное чтение», що є новою редакцією, обробленою за дорученням та в погодженні з Шевченком П. Кулішем відповідно до умов підцензурного друку та до тієї практичної мети, якій мала сприяти публікація автобіографії Кобзаря,— прискорити визволення з кріпаччини родичів поета, привернути до цієї справи увагу широкої громадськості. Опублікована в цій редакції в № 2 журналу «Народное чтение» за 1860 р., автобіографія прозвучала як гострий публіцистичний антикріпосницький виступ Шевченка, а згодом на довгі роки стала основним першоджерелом для біографії автора «Кобзаря».

До VI тому увійшли листи та ділові папери Шевченка, археологічні нотатки, передмова до нездійсненого видання «Кобзаря», рецензія «Бенефис г-жи Пиуновой...», фольклорні записи, в додатку — колективні листи, підписані поетом, повідомлення про видання серії офортів «Живописная Украина», «Очи наш», «Букварь Южнорусский». Вперше введено до зібрання творів листи Шевченка до П. І. Гессе (1844), до А. П. Головачова (1852) та до П. Ф. Симиренка (1861), а також п'ять фольклорних записів, що не були включені до попереднього видання.

У шеститомнику подано в примітках варіанти автографів, прижиттєвих публікацій, списків з власноручними виправленнями поета і, на відміну від попереднього десятитомного видання, не подано (за поодинокими винятками) відмін неавторизованих списків. Не подано більшості первісних варіантів листів поета. Це видання академічного типу, а не строго академічне. Воно не відміняє потреби у виданні академічному, повному за охопленням і одиниць тексту (включаючи й усе те, що можна б об'єднувати під назвою «рукою Шевченка»), і матеріалів по історії тексту та історії створення кожного (по змозі) твору.

Важливі творчі матеріали, розшукані останнім часом і опубліковані після виходу в світ шеститомника (фрагменти рукопису «Поезія Т. Шевченка. Том первий» та ін.) дають змогу по-новому підійти до висвітлення долі ранніх творів Шевченка, глибше розв'язати питання про їхній основний текст [126]. Не можна вважати розв'язаною проблему атрибутування Шевченкові деяких поетичних творів та статей. Є випадки недостатньо з'ясовані («Очи наш», «Вночі», рецензія на друге видання «Граматки» П. Куліша та ін.).

Подолавши труднощі на своєму шляху (цензурні перешкоди, дилетантизм, емпіризм), текстологічне вивчення Шевченка досягло наприкінці тридцятих років та в повоєнний період чималих успіхів, має безперечні досягнення. Але багато ще лишається зробити. Є чимало нез'ясованих питань і недоробок. Нове академічне видання — необхідний і кращий шлях розв'язання складних і спірних питань, поставлених на всю широчінь.

---

[126] Див. В. С. Бородін, Над текстами Т. Г. Шевченка, К., «Наукова думка», 1971.

Висновки

Підсумовано головні здобутки дослідження літературної спадщини Шевченка, накреслено напрями дальших пошуків. Зроблено чимало, але ще більше слід зробити. Шевченкознавство, як і кожна галузь знання,— невичерпне.

Здійснено два академічних видання літературної спадщини Шевченка. Розшукано невідомі раніше рядки поета, нові автографи, нові списки. Виросла й текстологічна наука. Є потреба в новому академічному виданні типу «Повного зібрання творів у десяти томах», в якому було б охоплено все, написане рукою письменника, враховані всі варіанти, подано текстологічні коментарі.

Твори Шевченка виходять і в інших видавництвах УРСР: «Дніпрі», «Радянському письменнику», «Молоді», «Веселці». Хоча на деяких науково-критичних виданнях і зазначається, що тексти в них подано за десятитомним або шеститомним виданням, але насправді в усіх текстах є певне суб'єктивне редакторське втручання. Нема сумніву, що в науково-критичних і масових виданнях не слід зберігати всі особливості лексики поета, але саме в такого типу виданнях конче необхідно виробити певні наукові норми подачі тексту.

Є потреба в новому доповненому виданні «Опису рукописів Т. Г. Шевченка» (1961) з урахуванням зроблених свого часу критичних зауважень [1].

Останнім часом знайдено нові твори поета, його листи, посвяти, автографи вже відомих творів. Слід продовжувати пильні розшуки в архівних, рукописних сховищах, провести фронтальне обслідування фондів, у яких можливі нові знахідки.

Великі завдання стоять перед бібліографами. Ми й досі не маємо повного бібліографічного покажчика творів Шевченка починаючи з 1840 р. Двотомна колективна «Бібліографія літератури про життя і творчість» поета (1963) та «Бібліографія ювілейної літератури» (1968) Ф. Сарани стали в пригоді шевченкознавцям-дослідникам. Але разом з тим назріла потреба в доповненому виданні бібліографії в трьох томах та в систематичній публікації річних покажчиків.

В Головній редакції Української радянської енциклопедії готується до видання «Шевченківська енциклопедія» в двох томах. Її випуск буде своєрідним підсумком радянського шевченкознав-

[1] І. Я. Айзеншток, Про деякі недоліки «Опису рукописів Т. Г. Шевченка».— «Радянське літературознавство», 1962, № 4, стор. 137—143.

ства. Але, зважаючи на свою стислість, вона не може замінити ні колективної монографії, ні інших аналогічного типу видань.

Автори даної монографії обмежились підсумуванням досліджень тільки літературної спадщини поета. На часі підготовка такого ж типу видання про Шевченка-художника. Потрібні також підсумки досліджень істориків, філософів, мовознавців, педагогів.

Власне, історики й шевченкознавці весь час працюють у певній взаємодії. Ми зацікавлені в дослідженні епохи Шевченка, тих історичних явищ, що відтворені в його поезії. Історики ж не можуть повністю розкрити характер епохи середини минулого століття без такої постаті, як Шевченко. Не можуть вони не брати до уваги і творів поета на історичні теми, де інколи інтуїтивно Шевченко схоплював прогресивні тенденції розвитку суспільства (наприклад, «Гайдамаки»). Сподіваємось, що створення багатотомної історії України допоможе шевченкознавцям. Але ж потрібні й спеціальні студії, розшуки.

Така ж взаємодія існує між філософами і мовознавцями — дослідниками спадщини великого поета.

Не можна сказати, що робота над вивченням світогляду Шевченка повністю завершена, хоча й є спроба колективної наукової біографії поета. Свого часу Бєлінський вірно писав, що Пушкін є одним із явищ, які вічно живуть і рухаються, розвиваються в свідомості суспільства. Кожна епоха залишає наступній змогу сказати про нього щось нове й більш вірне. Повною мірою це стосується й Шевченка. Потрібна біографія великого поета у двох томах, де був би розкритий світогляд його на тлі його епохи, біографія, в якій постать Шевченка була б розкрита всебічно, з усіма її складностями й суперечностями, біографія, з якої постав би не іконописний, і не в бронзі, і не в мармурі, а живий геніальний поет, великий художник, мислитель, полум'яний революціонер, наш сучасник.

Є одна не розв'язана проблема, що лежить на грані двох наук: літературознавства і психології. Це — психологія творчості Шевченка. Крім давньої, застарілої праці ми не маємо такої монографії, де на основі вчення Павлова, здобутків сучасної психологічної науки була б досліджена творчість Шевченка, показана її своєрідність і неповторність.

Ми вже бачили, як при розгляді художнього, творчого методу поета і прозаїка накреслювалась провідна лінія розвитку від романтизму до реалізму. При розгляді ранньої творчості не раз згадувався й сентименталізм. Не раз і тепер, як у нашій, так і особливо в зарубіжній літературі, висловлюються дискусійні, спірні твердження. Цілком очевидно, що й тут потрібна ще велика дослідницька робота, в якій широко і всебічно був би розкритий творчий процес Шевченка у зв'язку з загальним розвитком українського романтизму і критичного реалізму, на тлі аналогічних явищ у російській, в літературах західних та південних слов'ян, а також у літературах західноєвропейських.

Хоча ми й маємо праці під назвами «Як працював Шевченко», «З творчої лабораторії поета», але є потреба в синтетичній монографії, що грунтувалася б на глибокому дослідженні автографів Шевченка, авторизованих списків, друкованих редакцій.

Як уже сказано, радянські шевченкознавці значно посунули вперед дослідження тієї проблеми, яку Іван Франко влучно назвав «Із секретів поетичної творчості». Справді, в цій галузі потрібна тонка, скрупульозна, ювелірна робота, щоб переконливо розкрити матеріальні причини такого величезного емоційного впливу на читача й слухача поезії Шевченка, впливу, що зберігає свою силу і в наступні епохи.

Автори колективної монографії свідомо обмежились рамками літератури в сучасних межах СРСР, в основному, українською і російською мовами. Хоча ми й маємо монографію В. Шубравського «Шевченко і література народів СРСР» (1964), розвідки на теми «Шевченко і Білорусь», «Шевченко в Литві», але нема ще ні повної бібліографії шевченкіани мовами народів Радянського Союзу, ні тим більше всебічного узагальнення практики перекладів і сприймання спадщини Шевченка братніми народами.

Особливо слід підкреслити недостатність розробки таких проблем, як «Шевченко і слов'янські народи», «Шевченко і світова література».

Нема й такої синтетичної праці, як «Шевченко і українська література», яка б показала, що великий поет взяв од неї, і що їй дав.

Дальшої розробки потребує проблема «Шевченко і українська усна народна творчість». Бібліографія — величезна, а синтетичної бібліографічної праці й досі нема.

Є праці під назвами: «Шевченко і сучасність», «Шевченко і наш час», але й вони далеко не вичерпують суті проблеми: чому його безсмертна спадщина є справді вічно живим явищем, що розвивається і житиме вічно?

Образ Шевченка вабив і вабить до себе поетів, письменників, митців. Проте ми й досі не маємо бібліографії по цій темі навіть до 1960 року. Тим більше, не маємо дослідження, що давало б наукову й естетичну оцінку цього художнього набутку.

Можна було б ще й ще називати проблеми й теми, дискусійні питання, та обмежимось цим переліком. І хоч багато проблем ще не розв'язано, ми оптимістично дивимося в майбутнє. Шевченкознавство твориться не тільки силами працівників Інституту літератури імені великого поета, а й широким колом учених, викладачів, письменників, журналістів, силами всього радянського народу. За останні роки ряди Шевченкознавців поповнились новими іменами — авторами цінних книжок та досліджень. Резерви для зростання майбутніх шевченкознавців невичерпні, і ми певні, що найближчим часом буде вирішено ряд важливих актуальних питань.

Зміст

П е р е д м о в а — *Є. П Кирилюк* 3

ШЕВЧЕНКО В ІСТОРІЇ КРИТИКИ ТА ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВА

Прижиттєва критика — *В. Є. Шубравський* . . 9
Шевченко в критиці другої половини XIX століття — *В. Є. Шубравський* 30
Шевченко в критиці кінця XIX — початку XX ст. — *В. Є. Шубравський* 81
Етапи розвитку радянського шевченкознавства — *Ю. О. Івакін* 129
Шевченкознавство у післявоєнні роки (1945—1970) — Колектив авторів 212

ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ

Дослідження біографії — *В. Л. Смілянська* 241
Шевченко і визвольний рух 40—60-х років XIX ст. в Росії і на Україні — *Є. С. Шабліовський* 272

ТВОРЧІСТЬ

Творчий метод — *Є. П. Кирилюк* 319
Шевченко і фольклор — *Ю. О. Івакін* 348
Поетика Шевченка — *Ю. О. Івакін* 383
Віршування — *Н. П. Чамата* 428
Художня проза — *Л. Ф. Кодацька* 460
Драматургія — *В. Є. Шубравський* 483

ТЕКСТОЛОГІЯ

Текстологія — *В. С. Бородін* 499

В и с н о в к и 559

Академия наук
Украинской ССР
Институт литературы
им. Т. Г. Шевченко

ШЕВЧЕНКОВЕДЕНИЕ

ИТОГИ И ПРОБЛЕМЫ

(На украинском языке)

*Друкується за постановою вченої ради
Інституту літератури
ім. Т. Г. Шевченка
Академії наук Української РСР*

Редактор *Путря М. В.*
Оформлення художника *Грибова Д. Д.*
Художній редактор *Тепляков В. М.*
Технічний редактор *Ратнер І. А.*
Коректори *Покидько О. Д.,
Зубко Я. М.*

Здано до набору 8.I 1975 р.
Підписано до друку 27.X 1975 р.
БФ 02660. Видавн. № 267. Зам. № 5—39.
Тираж 3000. Папір № 1, формат 60×90 1/16.
Умовно-друк. арк. 35,25.
Обліково-видавн. арк. 39,1.
Ціна 4 крб. 15 коп.

Видавництво «Наукова думка», Київ, Рєпіна, 3

Головне підприємство республіканського
виробничого об'єднання «Поліграфкнига»
Держкомвидаву УРСР, м. Київ, Довженка, 3.

**У видавництві «Наукова думка»
у 1976 році вийде в світ
нова книга:**

Шубравський В. Є.

ВІД КОТЛЯРЕВСЬКОГО ДО ШЕВЧЕНКА.

Мова українська. 18 арк. 10 000 прим. Ціна 1 крб. 80 коп.

У монографії досліджується процес становлення народності в українській літературі і роль творчості Т. Г. Шевченка в цьому процесі. Джерела народності та шляхи її формування розглядаються у тісному зв'язку з соціально-політичним життям, ідейно-естетичною боротьбою того часу.

Розрахована на літературознавців, викладачів, учителів і студентів.

Бажаючі придбати цю книгу можуть попередньо замовити її в будь-якому магазині книготоргу, споживчої кооперації, «Книга — поштою», а також безпосередньо в книгарні «Наукова думка» (252 001, Київ-1, вул. Кірова, 4), яка з виходом книги у світ надішле її замовнику післяплатою.

4 крб. 15 коп.

•НАУКОВА ДУМКА•

ШЕВЧЕНКОЗНАВСТВО

4 крб. 15 коп.

• НАУКОВА ДУМКА •